CRIŞIA

LIII

2023

Editura Muzeului Ţării Crişurilor

Oradea

MUZEUL ŢĂRII CRIŞURILOR ORADEA

COMPLEX MUZEAL

CRISIA

2023

Director Prof. univ. dr. Gabriel Moisa
Editor Dr. Florina Ciure
Redactor-șef Dr. Ioan Ciorba
Editor executiv Dr. Gruia Fazecaş
Secretar de redacție Dr. Cristian Culiciu
Membri CS II dr. Doru Marta, dr. Tiberiu Ciorba

Consiliu ştiințific:

Academician Prof. univ. dr. Ioan-Aurel Pop, Universitatea „Babeş-Bolyai", Cluj-Napoca

Academician Prof. univ. dr. Mihai Bărbulescu, Universitatea „Babeş-Bolyai", Cluj-Napoca

Membru corespondent al Academiei Române Prof. univ. dr. Ioan Bolovan, Universitatea „Babeş-Bolyai", Cluj-Napoca, Institutul de Istorie „George Barițiu"

Prof. univ. dr. Cesare Alzati, Università Cattolica del Sacro Cuore, Milano

Prof. univ. dr. Ovidiu Ghitta, Universitatea „Babeş-Bolyai", Cluj-Napoca

Prof. univ. dr. Gianfranco Giraudo, Universitatea Ca'Foscari, Veneția

Prof. univ. dr. Francesco Leoncini, Universitatea Ca'Foscari, Veneția

Prof. univ. dr. Adriano Papo, Universitatea din Udine

Prof. univ. dr. Doru Radosav, Universitatea „Babeş-Bolyai", Cluj-Napoca

C.S. I. dr. Florin Gogâltan, Institutul de Arheologie și Istoria Artei al Academiei Române, Cluj-Napoca

Dr. Matteo Taufer, Universitatea din Leipzig

Dr. György Feiszt, Vas County Archives of Szombathely

Dr. Gizella Nemeth, Centro Studi Adria-Danubia, Duino Aurisina (Trieste)

Orice corespondență se va adresa/ Toute correspondance sera envoyée à l'adresse/ Please send any mail to the following address/ Richten sie bitte jedwelche korrespondenz an die adresse

MUZEUL ȚĂRII CRIŞURILOR – COMPLEX MUZEAL
410087 ORADEA
Str. Armatei Române nr.1/A
ROMÂNIA
Tel: 0259 706 101, Fax: 0259 479 918
Email: crisia@mtariicrisurilor.ro

ISSN: 1016 – 2798

Fondator: Sever Dumitraşcu (1971)

@ Copyright by Muzeul Țării Crişurilor – Complex muzeal

Punctele de vedere exprimate în materialele publicate aparțin în exclusivitate autorilor

MUZEUL ȚĂRII CRIȘURILOR

CRISIA

LIII

ORADEA • 2023

CUPRINS
(SOMMAIRE - SUMMARY - INHALT)

STUDII ȘI ARTICOLE

MIRUNA ANA OANA, *Late Neolithic findings from Oradea*-Salca 11

MARIAN-ADRIAN LIE, ALEXANDRA GĂVAN, TOBIAS L. KIENLIN, *A magical anthropomorphic representation from the Bronze Age site of Toboliu?* 27

SORIN FELEA, *Definirea depozitelor de tip Arpășel*, Definition of Arpășel type deposits 51

DORU MARTA, FECHETE PORSZTNER KITTI, KATÓCZ ZOLTÁN, *Cercetări arheologice pe suprafața sitului IV – Sântion* – cimitirul vechi *din cadrul proiectului* Drum de legătură între giratia Sântandrei – Autostrada A3 Biharia / Archaeological research on the surface of site IV – Sântion – *"The old cemetery"* of the project: *"Connection road between the Sântandrei roundabout – A3 Highway Biharea"* 63

SORIN ȘIPOȘ, TRAIAN OSTAHIE, **MIRCEA MATEI**, *Membrii Capitlului catedral din Oradea în secolul al XIII-lea*, Members of the Cathedral chapter from Oradea in the 13th century 71

ALEXANDRU SIMON, *Altfel despre Unirea de la Florența: un «comunicat de presă» pontifical din arhiva sieneză*, The Union of Florence: A Discordant View. A Papal "Press Release" from the Archives of Siena 91

CORINA TOMA, *Un tezaur monetar din vremea regelui Matia Corvin (1458-1490) descoperit la Săldăbagiu de Munte (jud. Bihor)*, A coin hoard from the time of King Matthias Corvinus found at Săldăbagiu de Munte (Bihor county) 107

ALINA – MARIA CRĂCIUN, *Tratatele lui Sigismund Báthory cu Țara Românească și Moldova (1595): o comparație*, Sigismund Báthory's treaties with Wallachia and Moldavia (1595): a comparison 127

DUMITRU NOANE, *Momentul Mihai Viteazul în istoria Cetății Oradea*, Michael the Brave's moment in the history of Oradea Fortress 139

GIZELLA NEMETH, ADRIANO PAPO, *L'armata imperiale del principe Eugenio di Savoia in Moldavia e in Valacchia. Inverno 1716-1717*, The army of Prince Eugene of Savoy in Moldova and Wallachia during the winter of 1716-1717 151

NICOLAE TEȘCULĂ, *Un sighișorean uitat: Demian Otto (1869-1918)*, A forgotten citizen of Sighișoara: Demian Otto (1869-1918) 171

RĂZVAN MIHAI NEAGU, *Personalități ale Marii Uniri: avocatul Mihai Moldovan (1879-1943) din Turda*, Personalities of the Great Union: lawyer Mihai Moldovan (1879-1943) from Turda 179

VALENTIN TRIFESCO, *Des effets secondaires de l'unité nationale. Régionalisme et récessivité*, Side effects of national unity. Regionalism and recessivity 197

IOAN CIORBA, *O campanie de combatere a alcoolismului în mediul ortodox bihorean în primul deceniu al secolului XX*, A campaign to combat alcoholism in the Orthodox environment of Bihor in the first decade of the 20th century 207

AUGUSTIN ȚĂRĂU, *Despre clipele de liniște trăite de românii ardeleni pe fronturile monarhiei austro-ungare, despre lirismul lor epistolar și despre problemele conjugale iscate de șederea pe front*, About the moments of peace experienced by Transylvanian Romanians of the fronts of the Austro-Hungarian Empire, about their epistolary lyricism and about the marital problems caused by their stay at the front 221

SANDA DUMITRIȚA BUBOI, *Contribuții documentare inedite la cunoașterea organizațiilor PNL (1922-1938, 1944-1946) din fosta plasă Beliu (județul Bihor)*, Original documentary contributions to the knowledge of PNL organizations (1922-1938; 1944-1946) from the former Beliu Plasa (Bihor County) 229

ANTONIO FAUR, *Un raport diplomatic francez cu privire la situația Transilvaniei de Nord la un an de la Dictatul de la Viena (octombrie 1941*), A diplomatic French report on the situation of Northern Transylvania a year after the Vienna Diktat (October 1941) 245

VERONICA TURCUȘ, *Ministrul italian la București Renato Bova Scoppa și persecuția evreilor în România anului 1942*, The Italian minister in Bucharest Renato Bova Scoppa and the persecution of the Jews in Romania in 1942 257

DIANA IANCU, *Jewish women in the Holocaust. Some testimonies of Jewish women deported from Oradea* 267

GABRIEL MOISA, *Union of Patriots. The Bihor County organization – fellow traveller of the communists (1945-1947)* 277

CRISTINA LIANA PUȘCAȘ, *Lagărul din Cetatea Oradea, centru de „colectare" a etnicilor germani după cel de-Al Doilea Război Mondial*, The encampment in the Fortress of Oradea, a "collection" center for German ethnics after World War Two 283

ȘERBAN TURCUȘ, *Vizita la Moscova a Patriarhului Nicodim (1946) în documente diplomatice italiene*, The visit to Moscow of Patriarch Nicodim (1946) in Italian diplomatic documents 295

CRISTIAN CULICIU, *Aspects on the urbanization of Bihor County in the communist period (I): Aleșd and Beiuș* 305

ALICE-ELENA SCHREINER, *Activitatea de cercetare a Institutului Român de Cultură și Cercetare Umanistică din Veneția la începutului anilor 2000*, The research activity of the Romanian Institute of Culture and Humanists Research in Venice at the beginning of the 2000s 329

GIANFRANCO GIRAUDO, *Russia ed Ucraina nello specchio italiano. Raccontare senza ordine cio che la regione rifiuta*, Russia and Ukraine in the Italian mirror. Telling without order what reason refuses 337

DENISA ARDELEAN, ELENA BALACIU, *Parteneriatul familie – școală în educația nonformală a școlarilor mici*, Family – school partnership in the nonformal education of young school children 357

MUZEOGRAFIE

TIBERIU ALEXANDRU CIORBA, *Din arhiva veche a Societății de Arheologie și Istorie. Analiza tipologică a dosarului 427*, From the old archive of the Society of Archeology and History. Typological analysis of file number 427 367

DOINA – GABRIELA ANANIE, *Bisericile fortificate din Dârlos și Curciu în fotografii de sec. XIX din colecția de fotografie veche a Muzeului Țării Crișurilor*, Fortified churches from Dârlod and Curciu in 19th century photographs from the Țării Crișurilor Museum old photography collection 383

CRISTIAN NEGRU, DOINA – GABRIELA ANANIE, *Cărți cu autograf pentru Ovidiu Drimba în fondul bibliotecii Muzeului Țării Crișurilor Oradea – Complex muzeal*, Autographed books for Ovidiu Drimba in the Țării Crișurilor Museum's Library 391

RECENZII

GRUIA FAZECAȘ, Sorin Bulboacă, Elena Rodica Colta, Victor Sava (editori), *Pecica. Monografie arheologică și istorică*, vol. I, Editura Mega, Cluj-Napoca, 2022, 328 p. 403

GRUIA FAZECAȘ, Ioan Bejinariu, *Contribuții arheologice la cunoașterea epocii bronzului în depresiunea Șimleului [II.] Descoperirile de tip Cehăluț – Hajdúbagos din Bronzul târziu* [Archaeological contributions to the knowledge of the Bronze Age in the western half of Sălaj County, Romania [II.] The Cehăluț – Hajdúbagos type finds], Editura Mega / Editura Porolissum, Cluj-Napoca / Zalău, 2022, 154 p. + LXXXIX pl. 405

BLAGA MIHOC, Silviu Sana, Tiberiu Alexandru Ciorba, Traian Ostahie, *Seminarul Tinerimii Române Unite din Oradea*, Editura Mega, Cluj-Napoca, 2023 407

RONALD HOCHHAUSER, Monica Nănescu, Ladislau Márton, Elisabeta Savu, *Orologii muzicale și clopotele lor*, Gheorgheni, F&F International, 2020, 119 p. 409

RONALD HOCHHAUSER, Lucia Manolică, *Perspective ale reconversiei patrimoniului arhitectural industrial din Oradea*, Editura Universității din Oradea, Oradea, 2022, 246 p. 411

VALENTIN TRIFESCU, Constantin Liviu Demeter, *Diosig, amfiteatrul lui Dionis în Crişana*, prefață de Dorin Popa, Editura Creatio, Oradea, 2022, 43 p. + il. 413

STUDII ȘI ARTICOLE

LATE NEOLITHIC FINDINGS FROM ORADEA-*SALCA*[1]

Miruna Ana OANA*

ABSTRACT

The aim of this paper is to present the partial results regarding the Late Neolithic discoveries made during the preventive archaeological research from the 2021 campaign from the Oradea-*Salca* OMV-Petrom site. The discoveries consist mainly of dwellings and pits with Herpály ceramic style and human osteological fragments, belonging to the Late Neolithic period. The main aspects discussed focus on a brief description of the excavation, the main features discovered and a short overview of the Late Neolithic world in the north-east Pannonian plain.

Keywords: Late Neolithic, Neolithic settlement, Herpály ceramic style.

In this article we want to present the partial results regarding the Late Neolithic discoveries made during preventive archeological research from 2021 in the Oradea-*Salca* site[2] which is a well-known archeological site in scientific literature. In terms of what the history of research on Neolithic and Copper Age finds from the *Salca* reveals, compared to the bibliography mentioned by S. Bulzan in 2000[3], we can also mention the repertoires of Neolithic finds published by D. Ignat on several occasions[4], the archaeological material comes almost exclusively from the Oradea-*Salca* settlement.

The rescue excavations at *Salca-Gheţărie* continued in 1996-1998, due to the start of construction work on the Orthodox church. At a depth of about 0.70-0.80 m, a river stone platform and the first layer of archaeological material appeared. A variety of materials were discovered, including the Tisa III culture. Below the platform was an infill layer containing only Neolithic material. An infill layer covered a dwelling belonging to the Herpály group, Tisa II culture, which in turn cut another dwelling containing the same material also an infill layer of a river stone platform dwelling was discovered, with predominantly Tisa III material[5].

Another rescue excavation took place, in 2002, when a commercial complex, named *Salca-Lotus Market* was about to be built in the area of the former brewery (*Fabrica de bere*). Four dwellings of the Herpály group were discovered, with 3-5 phases of habitation. An impressive

[1] This paper is a part of the bachelor thesis *Late Neolithic findings from Oradea-Salca*, coordinated by Fl. Gogâltan and defended in 2023 at "Babeș-Bolyai" University in Cluj-Napoca.

* "Babeș-Bolyai" University in Cluj-Napoca.; e-mail: miruna.ana.oana@gmail.com.

[2] The rescue excavation started on 02.12.2021 and ended on 22.12.2021 due to the refurbishment of the gas station OMV-Petrom on Nufărului street, no. 28/A and were conducted by A. Ursuțiu whom I thank for the archaeological material and information made available for this paper. Also, I would like to express my deepest gratitude to Professor Dr. Habil. Florin Gogâltan who agreed to coordinate my bachelor thesis.

[3] Bulzan, Ghemiș, Fazecaș 2000, 81, note 1.

[4] Ignat 1973; Ignat 1976; Ignat 1976.

[5] Bulzan 1998, 48; Ignat *et al.* 1999, 76.

ceramic material was recovered with a big part of it being painted with bitumen on a white fond. Lithic pieces of flint or obsidian are also part of the inventory of these dwellings[6].

Work on this commercial complex continued in 2006. All the complexes discovered belong to the *Salca*-Herpály culture and date from the Neolithic period. A pit was discovered containing adobe with traces of stone, pottery and a human skeleton buried in a crouched position. In the area of the sternum, a vessel with painted decoration and a pedestal was thrown, with the lower side up. This went through the bones of the skeleton by being pressed. On the right side of the skeleton there were possible traces of ochre. After dismantling the human remains, two glasses and a bed of sherds containing fragments from whole vessels broken-in-place and incomplete ones were discovered. These are specific to the middle phase of the *Salca*-Herpály culture. Several pieces of flint are also part of the grave inventory. A few meters from the grave, half of a hollowed-out dwelling was discovered, whose inventory consisted of pottery and animal bones[7].

In 2014 the site of Oradea-*Salca Biserică* was investigated. Ceramic fragments, some with typical decoration, and osteological fragments were recovered from an early medieval complex, as well as carved lithic pieces in a secondary position. Their presence is because the dwelling intersects other complexes. One of these being a Late Neolithic complex from which carved lithic pieces, chips, predominantly obsidian, flint pieces, ceramic fragments, osteological fragments and a deer antler were recovered. A secondary clay weight was also found in the same section. Several complexes have been outlined in the form of clusters of adobe, accompanied by Late Neolithic material[8]. Also, in 2014 another area in *Salca* site was investigated – *Pepinieră* point, where features with painted pottery were found, characteristic to Late Neolithic[9].

Also in 2014, preventive research was carried out in the perimeter of the Lidl store in the same site. A part of a settlement from the developed Neolithic period was discovered, which, in Romanian scientific literature, gave the name to the *Salca*-Herpály cultural group. It was observed that the frequency of deepened complexes with round or oval shapes. Three main stages of the developed Neolithic settlement belonging to the Herpály culture, have been observed. They are characterized as follows: the first by the existence of deepened dwellings with white inlaid of the Szakalhat type pottery in the inventory, the second, the "classical" phase of habitation when dwellings erected on large wooden pillars and kilns arranged inside appear, and the third phase has been captured in a specific form by round or slightly oval complexes[10].

The area affected by the project was 4928.3 sqm and the area surveyed is 2810 sqm. The research focused on the three areas, conventionally called A, B and C, where soil interventions were to take place according to the project, targeting previously unaffected or partially unaffected areas.

Preventive archaeological research carried out at this point in 2021 led to the discovery of a prehistoric site, which must be analyzed through the prism of the nearby sites, investigated on other occasions. Were identified 64 archaeological complexes of which three medieval water wells, one belonged to the La Tène era, one to the middle stage of the First Iron Age, and 20 others could be attributed with certainty to the Middle Neolithic. There are domestic pits and 4 dwellings of different sizes belonging to the painted pottery horizon. The other complexes did not provide enough material for chronological cultural framing.

[6] Bulzan *et al.* 2003, 221.
[7] Bulzan *et al.* 2007, 251-252
[8] Fazecaş *et al.* 2015a, 223-224.
[9] Fazecaş *et al.* 2015b, 225.
[10] Bulzan 2015, 226.

The survey was carried out over the entire area affected by the second stage of the construction project, where a relative foundation elevation of about -2.50 m is foreseen for the general invert area of the future wash station building (Research Unit A), for the drying area (Research Unit B) and for the location of the liquefied gas platform (Research Unit C). As the small Research Unit C did not yield any archaeological finds we will exclude it from further discussion.

Research Unit A provided complexes of different ages distributed on various levels, in this surface it was observed that all the complexes were excavated in the archaeologically sterile, red-yellowish, clayey geological layer, which occurs at a level of 0.60 m from the present level of the tramline. It should be noted that the present level of the tramline has been altered by modern development (the concrete foundation of the traffic area and its approx. 0.40 m thick ballast substructure overlay the first level of the settlement). It should be noted that the substructure of the oil change hall covers part of the short north-east side of Research Unit A, an area unfortunately destroyed. Also, on the opposite, southeast short side, the former building of the old wash station has affected the ancient archaeological levels. In addition to this, there are numerous drainage channels, sewage or oil waste collection facilities, which crossed the area we investigated.

Research Unit B was also covered by pavement, substructure, respectively concrete slab, so that only after their removal it was possible to carry out the contouring of the complex with the slope cup. Unlike Research Unit A, here we had the chance to have a better-preserved area, relatively protected from anthropic interventions. Also, the habitation was spread over a single level and is chronological unitary, with the complexes yielding only Neolithic material.

Research Unit A

Stratigraphically a first level of habitation was found at 0.55-0.60 m depth, from where the first complexes were outlined.

A first (reverse) chronological horizon presented is that of the late Middle Ages. There are three water wells, (CX 001, 003, 005), which could only be partially investigated, due to the inconsistent infill and the rainwater that infiltrated and caused the collapse of the profiles and walls of the complexes. The archaeological material recovered (mainly pottery but also some unidentifiable iron objects) indicates a chronological framework in the period between the 14th and 15th century.

Another chronological horizon is that of the middle phase of the Early Iron Age to which we have attributed the complexes CX 004 (domestic furnace with service pit) and the domestic pit CX 006-007, which provided specific pottery, but also a double-edged arrowhead, indicating a setting somewhere towards the end of the 7th century BCE.

The CX 015 pit belongs to the Second Iron Age horizon, and by the tip of the spear with sleeve, the two-colored glass paste bead, and the specific pottery, it is part of the La Tène horizon, most probably 1st century BCE-1st century CE.

CX 008, however, is a middle Neolithic dwelling with painted pottery, and on the same stratigraphic level there are 14 other domestic pits, some of which contain Neolithic material, but with a poor state of preservation and extremely fragmented.

For verification we went deeper through the first level, and at a relative depth of 1.30 m, we identified a second level of habitation, also from a Neolithic stage, obviously earlier than the one with painted pottery. Two habitation complexes CX 033, 034, investigated, both affected by contemporary anthropic interventions (various pipes and pipelines) as well as 11 other domestic pits of various sizes, were attributed to this horizon. A more extensive development is a drainage ditch (CX 035), which crosses Research Unit A obliquely in a NW-SE direction.

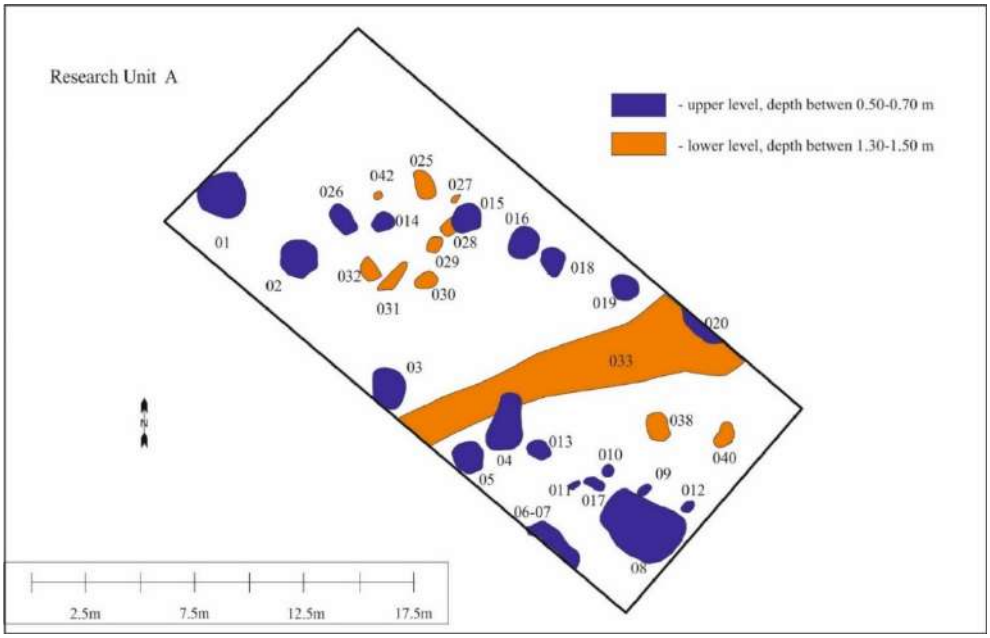

Fig. 1. Research Unit A

Research Unit B

Three habitation complexes of varying sizes (CX 003, CX 013, CX 014-015) and 25 other domestic pits of varying shapes and sizes, all belonging to the Middle Neolithic, with painted pottery, basically correlated to the first layer of Research Unit A, were investigated here.

In order to clarify the stratigraphic situation along the long N-E side of the surface, a section was made to verify the stratigraphic column of the terrace in the respective point.

Beneath the Neolithic habitation we have a geological layer, yellowish-reddish, compact clay.

Research Unit C

Geological layer, practically below the contemporary level of the settlement and down to 1.60 m is a compact, alluvial, ash-grey, compact clay level.

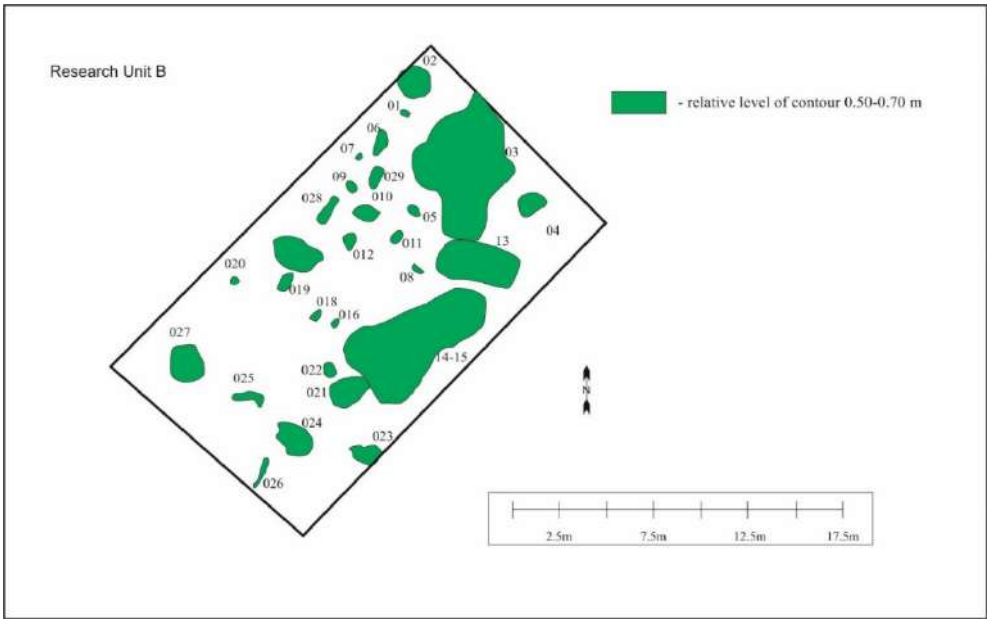

Fig. 2. Research Unit B

In the following we will present the main features discovered during this preventive survey, mainly of dwellings and less of pits:

CX 008 (dwelling) – Research Unit A

The infill of the feature is composed of a yellowish-brown, loose sediment with adobe pigments in its composition. It is outlined at a relative depth of 0.65 m. It has an irregular oval shape with maximum diameter of 3.50 m, minimum diameter of 2.20 m and a depth from contour elevation of about 1 m. The walls incline obliquely towards the base and have a presumably north-eastern access area. The bottom is relatively flat. It contains a large amount of fragmentary pottery, of which a good proportion (about 5-10%) is painted, as well as two obsidian tools. Osteological remains are sporadic. Based on the ceramic finds, the complex can be dated to the Middle Neolithic period.

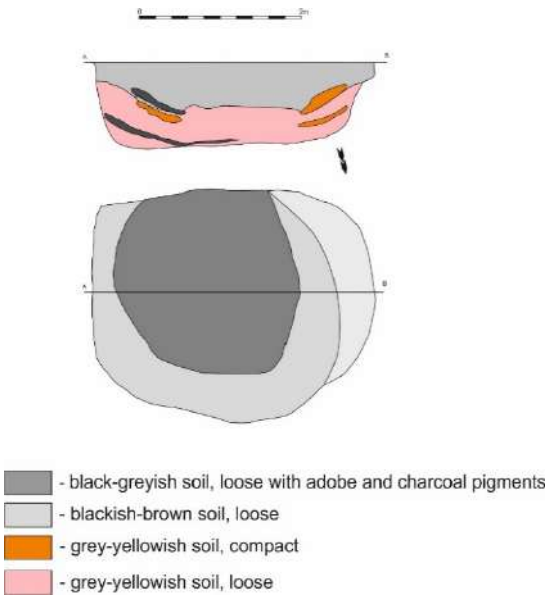

Fig. 3. Profile and finale ground of CX 008 A

CX 033 (dwelling) – Research Unit A

The identification and delimitation of the complex was made according to the color of the sediment. It was probably roughly oval in shape, with dimensions estimated at maximum diameter of 4.40 m, minimum diameter of 3 m, and a maximum depth of 0.52 m from contour. The contents include pottery, adobe and sporadic osteological remains. Unfortunately, the complex has been about 50% destroyed by another water collection pipe. From a typo-chronological point of view, the complex belongs to the Middle Neolithic.

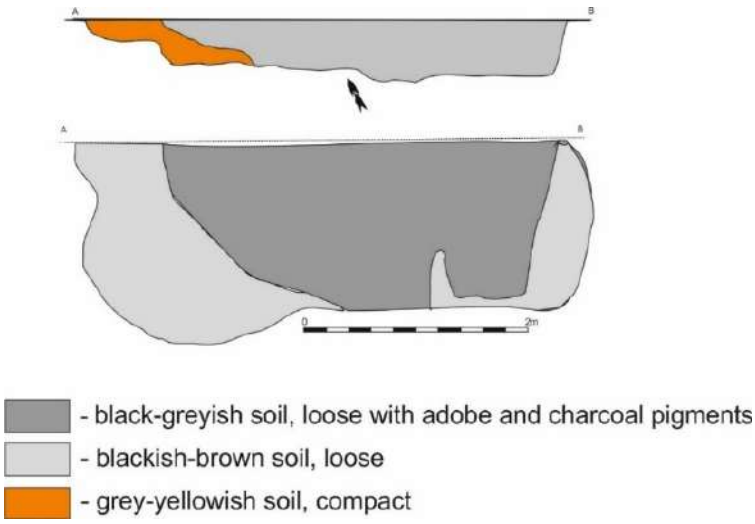

Fig. 4. Profile and finale ground of CX 033 A

Fig. 5. Finale ground of CX 033 A

CX 034 (dwelling) – Research Unit A

The infill of the feature is composed of a black soil, pigmented with charcoal and adobe. It was probably roughly oval in shape, with dimensions estimated at upper diameter of 3.80 m, lower diameter of 2 m, and a maximum depth of 0.58 m from the contour. The contents include pottery, adobe and sporadic osteological remains. Unfortunately, the complex has been about 50% destroyed by another water collection pipe. From a typo-chronological point of view, the complex belongs to the Middle Neolithic.

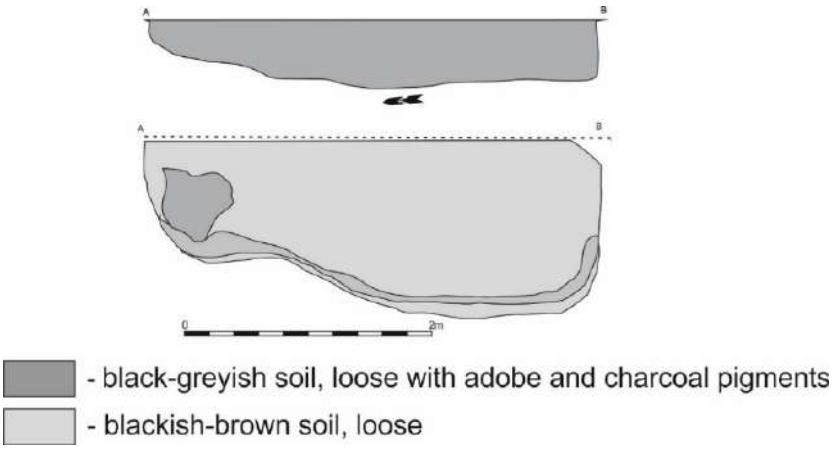

Fig. 6. Profile and finale ground of CX 034 A

CX 003 (dwelling) – Research Unit B

The infill of the feature is composed of a compact greyish-black sediment. It is a complex outlined at a relative height of 0.50 m. It is a large housing complex, consisting of two adjacent alcoves with a crossing area. The shape is quasi-circular, with maximum diameter of 6.60 m, minimum diameter of 3.80 m, with depths from 0.65 m on the south-west alveolate area to 1.22 m on the main area. On the outer radius of the 'main' area, in the upper part of the complex, there are three postholes for large pillars that probably supported the roof. The access seems to have been arranged on the south side of the dwelling.

From the inventory, along with a few obsidian tools, we mention a horn mattock with a perforation for the embedding, but remarkable is the amount of painted pottery, mainly arranged in the first phase of the complex. Also, in the central area, a small, perfectly preserved bowl has been found.

The complex seems to have had at least two phases of habitation, as is evident from the stratigraphy of the infill. Interestingly, in the upper part, on the southern limit, near the intersection with the complex CX 013, human osteological remains, disarticulated, were identified (vertebrae, and two femurs), and part of the same individual is probably found in the neighboring complex CX 014-015, where a calotte, mandible and remains of hand bones appear.

Based on the archaeological material recovered, the feature can be dated to the Middle Neolithic period.

Fig. 7. Human osteological fragments CX 003 B

Fig. 8. Finale ground of CX 003 B

Fig. 9. Cross profile of CX 003 B

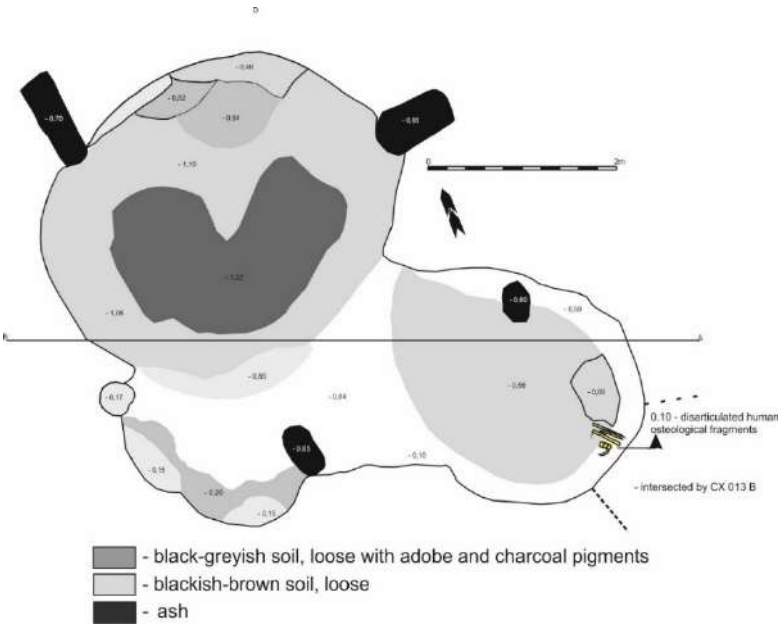

Fig. 10. Finale ground of CX 003 B

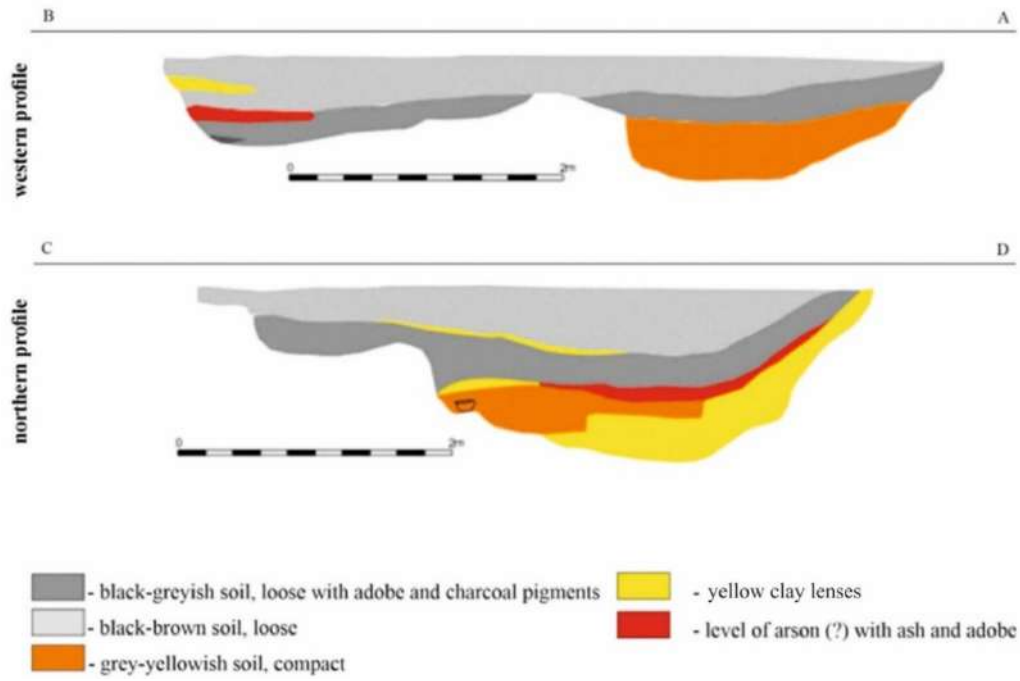

Fig. 11. Western and northern profile of CX 003 B

CX 013 (dwelling) – Research Unit B

The infill of the feature is composed of a blackish-gray loose sediment. It is outlined at the same relative elevation of about 0.50m. The complex has an irregular circular shape, with maximum diameter of 4.10 m, minimum diameter of 2.10 m and a maximum relative depth of 0.70 m. It shows alveolations on the north-west area and probably access on the south-east area. From the contents we note a large amount of adobe and pottery, but lesser animal osteological remains. Painted pottery is present but in a smaller quantity. The complex belongs to the Middle Neolithic horizon.

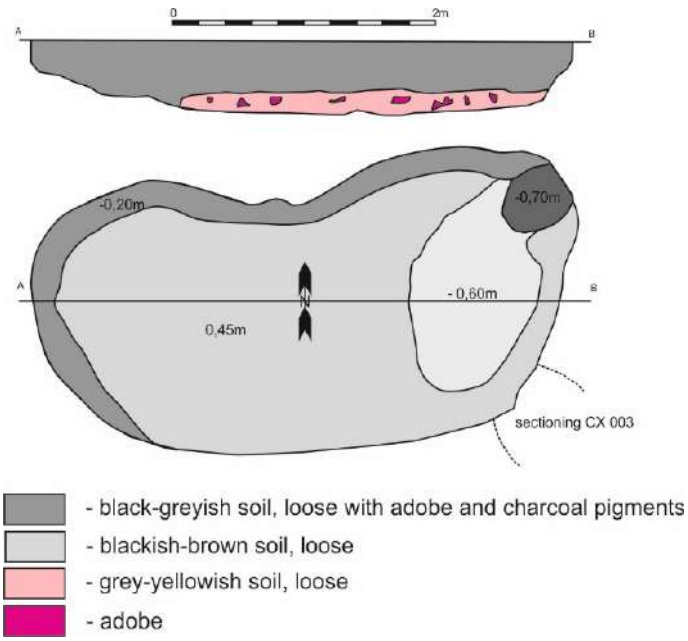

Fig. 12. Profile and finale ground of CX 013 B

CX 014-015 (dwelling) – Research Unit B

The infill of the feature is composed of a greyish-brown, loose sediment. It is outlined at an elevation of 0.50 m. The dwelling, of irregular circular shape, is composed of two circular alveolations connected by a crossing area. It has an upper diameter of 7 m and lower diameter of 2.20 m. It is circular in shape and the walls are slightly inclined towards the base and the bottom is relatively flat. Of the contents, along with some fragments of obsidian, adobe and pottery, we note on the south side remains of a disarticulated human skeleton, practically a calotte, a fragment of mandible and parts of hand bones in the upper part of the fill. It is not excluded that they are part of the same individual from which the osteological fragments in CX 003 are also from. The complex can be placed in the middle stage of the Neolithic age.

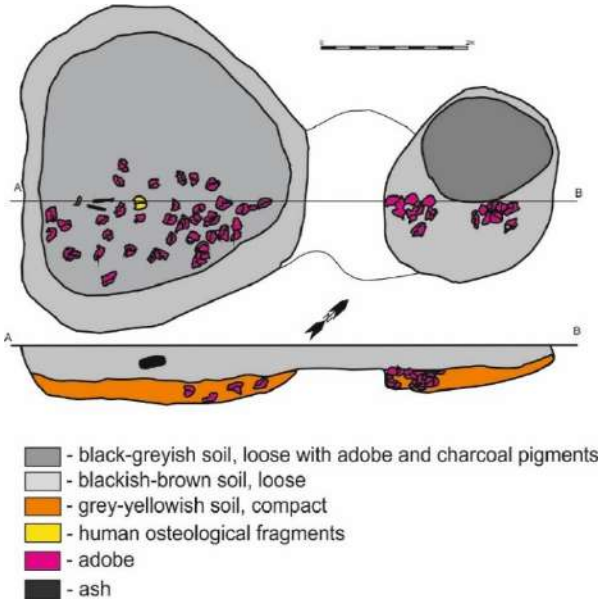

Fig. 13. Profile and finale ground of CX 014-015 B

Fig. 14. Human osteological fragments CX 014-015 B

CX 027 (pit) – Research Unit B

The infill of the pit feature is composed of a black sediment. It is outlined at a height of 0.55m. The pit has an irregular circular shape with slightly oblique walls and an irregular bottom. Upper diameter of 2 m and a maximum relative depth of - 0.22 m. On the central area on a radius of about 1 m river boulders were laid, forming a compact platform.

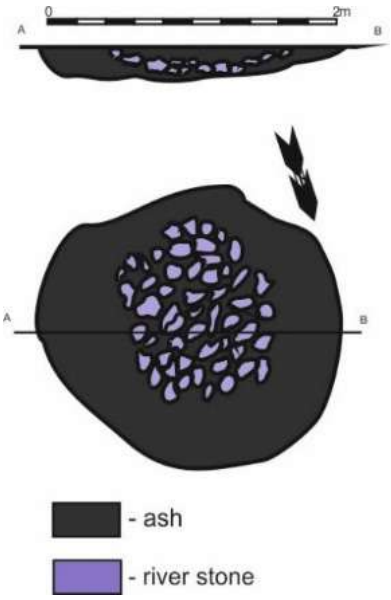

Fig. 15. Profile and finale ground of CX 027 B

The fill of the pit consisted of a loose, ash-filled soil, adobe and ceramic fragments. The layout of the complex indicates a specific use with domestic/household purposes most likely. It belongs by inventory to the Middle Neolithic.

In order to publish the materials, we have made an overview of the Herpály culture. Following the Tisa I/II transition, the Herpály culture emerged in the Barcău valley and the Upper Tisa region[11].

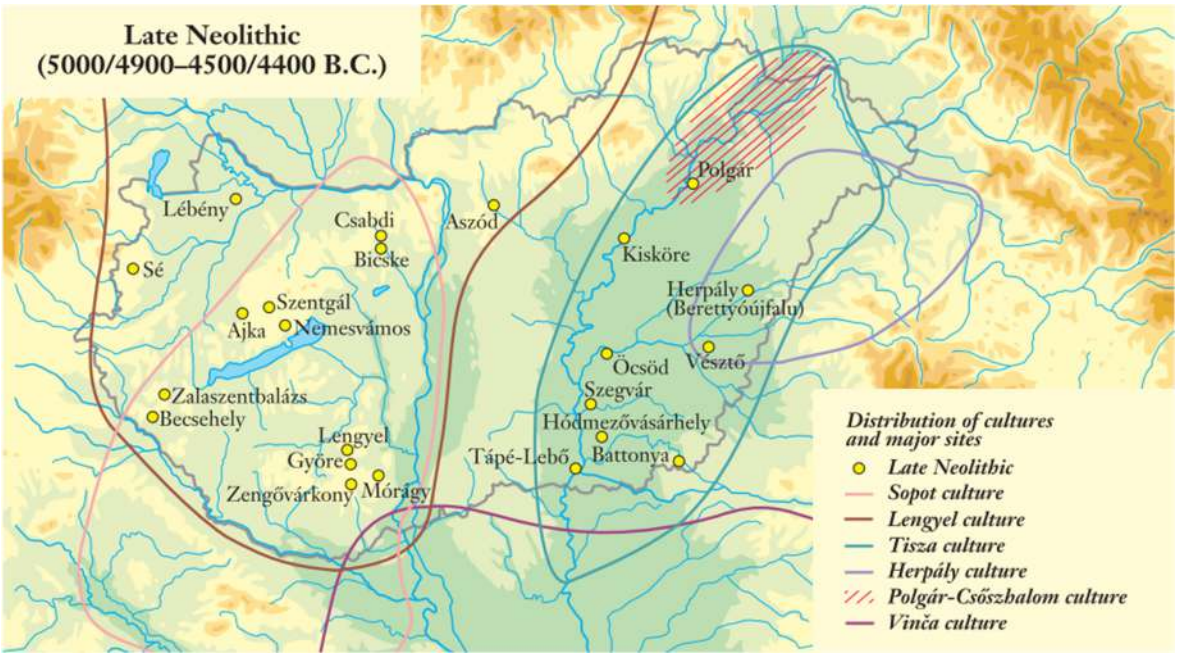

Fig. 16. Late Neolithic map of Hungary and North-West Romania (after Visy, Nagy 2003, 98)

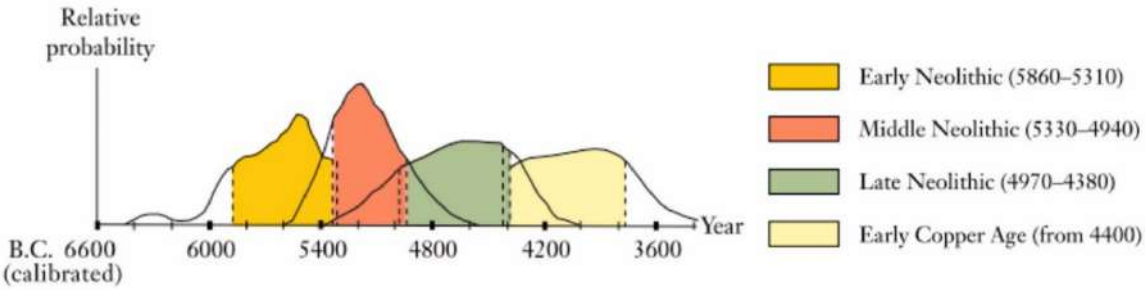

Fig. 17. Radiocarbon dates for the Hungarian Neolithic (after Visy, Nagy 2003, 100)

Following the excavations at Herpály, Zsáka and Berettyószentmárton, the definition of the Herpály culture and its localization to the Barcău valley became possible[12]. The eponymous site of the Csószhalom group and the Bodrogzsadány site are considered links to the Herpály distribution territory. Beside the eponymous Herpály site, the sites at Berettyószentmárton, Zsáka and Berettyóújfalu-Szilhalom can also be mentioned[13]. The distribution territory of the Tisa and Herpály cultures also extended into western and northwestern Transylvania. Assigned to these cultures, there are finds from Vărşand, Oradea and Dăbâca. The Herpály ceramic style evolved

[11] Kalicz, Raczky 1987, 26.
[12] Kalicz, Raczky 1987, 12.
[13] Kalicz, Raczky 1987, 13-14.

from the Early Tisa culture. The Early Tisa ceramic style disintegrated into smaller cultural units, including the Herpály culture, with its distribution territory in the east and northeast. Forming a distinct settlement unit, the settlements of the Herpály culture are restricted to the Barcău and Crişul Repede valley extending to the Transylvanian Mountain Range. However, the Northwest Transylvanian sites can be assigned only to the later phase of the Herpály culture. Körösújfalu, Csökmő, Darvas and Bihardancsháza mark the western boundary of the Herpály territory[14].

The previous archaeological research at Oradea-*Salca* led to the discovery of several chronological horizons such as, Early Neolithic, Middle Neolithic, Late Neolithic, Copper and Bronze Age, Early Iron Age, Dacian and Early Middle Age period. The Late Neolithic horizon has been attributed to the Tisa culture by M. Rusu[15], the Herpály culture by D. Ignat[16], D. Marta and C-tin Ilieş[17] and S. Bulzan[18] or the *Salca*-Herpály group by D. Ignat[19] and S.A. Luca[20].

The research in 2021 led to the identification of 16 Neolithic complexes, of which CX 003 B, from which the present work started, stands out. Primary processing of the contents of complex 003 B also allowed us to identify the closest ceramic analogies in the Herpály culture. Thus, the painted decoration stands out (Pl. I). The first discoveries belonging to this horizon were made by N. Kalicz, P. Raczky, Al. Anders and K. Kovacs, researching the Berettyóújfalu-Herpály tell settlement between 1977 and 1982[21]. It is, also, worth mentioning the close proximity of the two sites, with the distance between Oradea and Berettyóújfalu being approximately 40 km.

In a preliminary study of the archaeological material resulting from the rescue survey in November 2021 at the OMV-Petrom point, the best analogies were identified in the eponymous settlement at Berettyóújfalu-Herpály. A few analogies are significant. These are the ornaments, as Nándor Kalicz describes them, „vessels adorned with exuberant linear and geometric patterns painted in black are hallmarks of the Herpály culture's classical period"[22].

Conclusions

The data presented is only a preliminary overview which, given the volume of material, is still a work in progress. In the future we will provide new information, including radiocarbon data, to help us understand this site's story better. We will carry out statistical and graphic processing and cultural-chronological framing of the material. The results being rather interesting we considered it important to present them, even in this form. Hopefully, results from future analyses of this material will offer the study new insights into aspects of the Herpály culture at Oradea-*Salca* site.

[14] Kalicz, Raczky 1987, 14.
[15] Rusu et al. 1962, 163
[16] Ignat 1981, 45.
[17] Marta, Ilieş 1994, 26-27.
[18] Bulzan 1998, 48
[19] Ignat et al. 1999, 76.
[20] Luca 2001, 29.
[21] Kalicz 2011, 7.
[22] Kalicz 2011, 18.

1

2

3

4

5

6

Pl. I

1

2

3

4

5

6

Pl. II

1

2

3

4

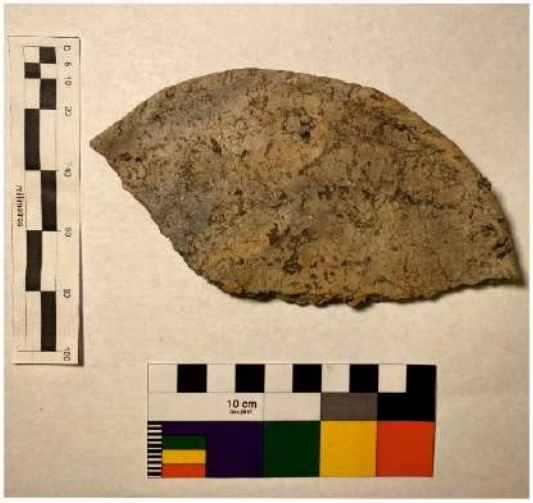

5

6

Pl. III

Literature

Berindei *et al.* 1977 — I.O. Berindei, Gr.P. Pop, Gh. Măhăra, A. Posea, *Câmpia Crișurilor. Crișul Repede. Țara Beiușului*, București, Ed. Științifică și enciclopedică, 1977, 71-89.

Bulzan 1998 — S. Bulzan, *Oradea, jud. Bihor, Punct: Ghețărie. Campania 1997*, in Cronica Cercetărilor Arheologice din România, Vaslui, 1998, 48.

Bulzan, Ghemiș, Fazecaș 2000 — S. Bulzan, C. Ghemiș, G. Fazecaș, *Săpăturile de salvare de la Oradea – punctul Salca "Pepinieră"*, in Crisia XXX, 2000, 81-140.

Bulzan *et al.* 2003 — S. Bulzan, G. Fazecaș, A. Lakatos, C. Ghemiș, *Oradea, jud. Bihor, Punct: Lotus Market. Campania 2002*, in Cronica Cercetărilor Arheologice din România, 2003, 221.

Bulzan *et al.* 2007 — S. Bulzan, G. Fazecaș, D. Marta, R. Huza, *Oradea, jud. Bihor, Punct: Lotus Market. Campania 2006*, in Cronica Cercetărilor Arheologice din România, 2007, 251-252.

Bulzan 2015 — S. Bulzan, *Oradea, jud. Bihor, Punct: Salca-Ghețărie. Campania 2014*, in Cronica Cercetărilor Arheologice din România, Pitești, 2015, 226.

Bonaciu *et al.* 1995 — C. Bonaciu, L. Borcea, L. Cornea,..P. Ernest, *Istoria orașului Oradea*, Oradea, Editura Cogito, 1995, 13.

Fazecaș *et al.* 2015a — G. Fazecaș, M.A. Lie, C. Cordoș, A. Ignat, Fl. Gogâltan, M. Savu, L. Ardelean, *Oradea, jud. Bihor, Punct: Biserică. Campania 2014*, in Cronica Cercetărilor Arheologice din România, Pitești, 2015, 223-224, 575.

Fazecaș *et al.* 2015b — G. Fazecaș, M.A. Lie, C. Cordoș, Al. Găvan, A. Ignat, Fl. Gogâltan, C.I. Popa, M. Rizea, R. Mathison, R. Trif, C. Suciu, I. Halbac, P. Vădineanu, I. Petreuș, *Oradea, jud. Bihor, Punct: Pepinieră. Campania 2014*, in Cronica Cercetărilor Arheologice din România, Pitești, 2015, 225.

Feurdean 2004 — A. Feurdean, *Palaeoenvironment in North-Western Romania during the Last 15,000 Years*, Thesis in Quaternary Geology No. 3, Department of Physical Geography and Quaternary Geology, Stockholm University, 2004, 14.

Kalicz 2011 — N. Kalicz, *Preserved by Ancestral fires: pictures of an excavation; the neolithic village at Berettyóújfalu-Herpály*, Budapest, Pytheas Printing House, 2011, 14, 18.

Kalicz, Raczky 1987 — N. Kalicz, P. Raczky, *The Late Neolithic of the Tisza Region. A survey of recent archaeological research*, Budapest-Szolnok 1987.

Luca 2001 — S.A. Luca, *Cercetări arheologice la Oradea-Salca...și câteva probleme legate de cultura Salca-Herpály*. Apulum XXXVIII/1, Alba Iulia, 2001, 27-83.

Mihăilescu 1966 — V. Mihăilescu, *Dealurile si cîmpiile României: studiu de geografie a reliefului*. Editura Ştiinţifică, 1966.

Pop 2005 — Gr. Pop, *Dealurile de Vest și Câmpia de Vest*, Oradea, Editura Universitară Oradea, 2005, 18-144.

Posea 2005 — Gr. Posea, *Geomorfologia României. Relief - tipuri, geneză, evoluție, regionare. Ediția a II-a revăzută și adăugită*, București, Editura Fundației „România De Mâine", 2005, 56-58.

Roska 1942 — R. Márton, *Erdély régészeti repertóriuma*. Nagy Jenő, 1942, 198.

Rusu *et al.* 1962 — M. Rusu, V. Spoială, and L. Galamb, "Săpăturile arheologice de la Oradea-Salca." *Materiale și cercetări arheologice* 8.1, Editura Academiei Republicii Populare Române, 1962, 159-163.

Ignat 1973 — D. Ignat, *Repertoriul descoperirilor neolitice din Bihor*, in Crisia 3, Oradea, 1973.

Ignat 1975 — D. Ignat, *Colecția veche neolitică a Muzeului Țării Crișurilor (I)*, in Crisia 5, Oradea, 1975.

Ignat 1976	D. Ignat, *Colecția veche neolitică a Muzeului Țării Crișurilor (II)*, in Crisia 6, Oradea, 1976.
Ignat 1981	D. Ignat, *Descoperiri arheologice aparținând epocii neolitice pe teritoriul orașului Oradea*, in Crisia 11, Oradea, 1981, 43-45.
Ignat *et al.* 1999	D. Ignat, S. Bulzan, G. Fazecaș, C. Ghemiș, *Oradea, jud. Bihor, Punct: Ghețărie. Campania 1998*, in Cronica Cercetărilor Arheologice din România, Vaslui, 1999, 76.
Marta, Ilieș 1994	D. Marta, C. Ilieș, *Cercetări arheologice la Oradea-Salca*, in Studii de Istorie a Transilvaniei, Cluj, Editura Asociației Istoricilor din Transilvania și Banat, 1994, 26-27.
Moisa *et al.* 2018	G. Moisa, S. Șipoș, A. Chiriac, R. Românașu, *Istoria Bihorului*, Oradea, Editura Muzeului Țării Crișurilor, 2018, 87.
Visy, Nagy 2003	Z. Visy, M. Nagy, *Hungarian Archaeology at the Turn of the Millennium*. Budapest, Teleki László Foundation, 2003, 98.

A MAGICAL ANTHROPOMORPHIC REPRESENTATION FROM THE BRONZE AGE SITE OF TOBOLIU?

Marian-Adrian LIE*
Alexandra GĂVAN**
Tobias L. KIENLIN***

ABSTRACT

During the 2022 excavation campaign in the outer settlement of the Brozne Age tell at Toboliu (Bihor County, Romania), an anthropomorphic figurine was discovered in a shallow pit located inside a house. Seven cups were also found in the pit. In this paper, a description of the finds and their context is given, together with possible interpretations. Special emphasis is placed on the way the figurine was modelled. The discussion also includes an overview of Bronze Age anthropomorphic figurines from the wider region.

Keywords: Bronze Age, tell settlements, anthropomorphic figurines, seed impressions, ritual.

INTRODUCTION

The Bronze Age site at Toboliu *Dâmbu´ Zănăcanului* in Bihor County has been the focus of renewed archaeological investigations since 2014, when modern excavations on the tell[1] began as part of the project *Living in the Bronze Age tell settlements. A study of settlement archaeology at the eastern frontier of the Carpathian Basin* (CNCS–UE FSCDI–PN-II–ID–PCE-2012–4020) developed by the Institute of Archaeology and History of Art Cluj-Napoca in collaboration with the Crişuri County Museum[2]. Preliminary non-invasive investigations (also carried out within the framework of this project) have shown that we are dealing with a complex Bronze Age settlement, consisting not only of the visible tell and its two enclosing ditches, but also of a uniquely large outer settlement[3]. Since 2016, research and fieldwork undertaken at the site was done in collaboration with the Department of Prehistoric Archaeology at the University of Cologne and is now part of the international project *Living together or apart? Unravelling the development, internal organization and social structure of a complex Bronze Age tell settlement at Toboliu, Western Romania*. Funded by the German

* Romanian Academy – Iași Branch, Institute of Archaeology; e-mail: Lie.Marian@gmail.com.
** University of Cologne, Department of Prehistoric Archaeology; e-mail: agavan1@uni-koeln.de.
*** University of Cologne, Department of Prehistoric Archaeology; e-mail: tkienlin@uni-koeln.de.

[1] Lie *et al.* 2019.
[2] Gogâltan *et al.* 2014.
[3] Fazecaş, Lie 2018.

Research Foundation (Deutsche Forschungsgemeinschaft, DFG) since 2020[4], the project focuses on a detailed and multidisciplinary investigation of the outer settlement in order to better understand how this complex site developed[5].

The Middle Bronze Age settlement of Toboliu *Dâmbu´ Zănăcanului*) is located about 5 km from the current Romanian-Hungarian border, 2.5 km east of the village centre of Toboliu. Geographically, it is located on the border between the Crișul Repede floodplain and the high plain of Miersig[6]. A seasonal stream flows to the south of the tell, which is a tributary of the Alceu River, and together they form an extensive marshland to the south-west of the site.

In 2022, based on previous geophysical and coring surveys in the outer settlement of the tell at Toboliu, a new excavation block (Trench 6) measuring 4 x 6 m was opened about 190 m ENE of the mound (Fig. 1). During the fieldwork, the remains of three different, overlapping houses were uncovered in this location. In 2023, Trench 6 was extended 3 m to the east and 2 m to the north (the extension was labelled Trench 7) in order to determine the boundaries and orientation of these houses.

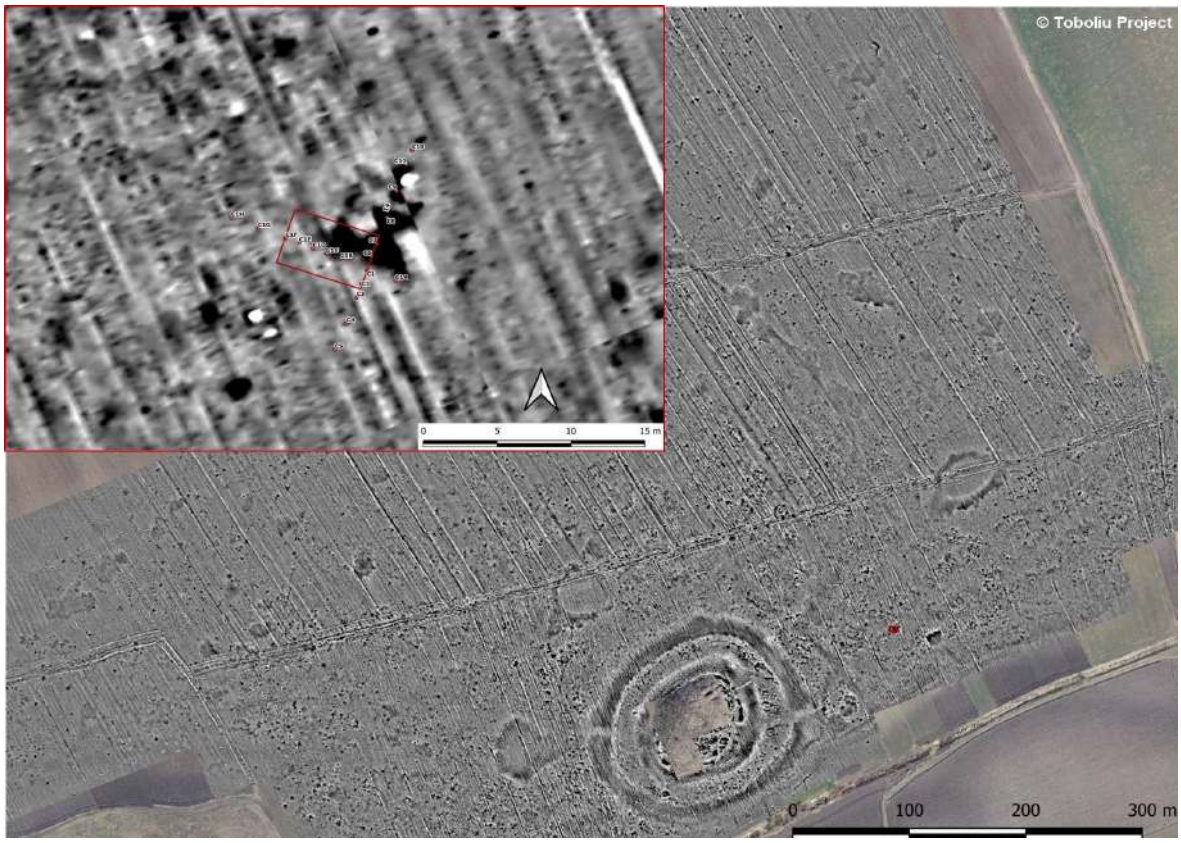

Figure 1. Location of Trench 6 in the outer settlement of the tell at Toboliu on the geomagnetic site plan.

DESCRIPTION OF THE FINDS AND FEATURES

The finds that form the subject of this paper were unearthed in the oldest (lowermost) house structure uncovered in Trench 6. As only the northern edge of this house was found within the limits of the excavation block, its exact dimensions remain unknown. The remains of the house

[4] Project numbers 436594565 (https://gepris.dfg.de/gepris/projekt/436594565) and 436834905 (https://gepris.dfg.de/gepris/projekt/436834905?language=de); see also https://ufg.phil-fak.uni-koeln.de/en/forschung/forschungsprojekte/bronze-eisenzeit/toboliu-project.

[5] Găvan *et al.* 2021.

[6] Berindei *et al.* 1992, 127.

exposed in the trench clearly indicate that the house was over 9 m long and over 4.5 m wide (Fig. 2). Judging from the floor plan, it is very likely that the structure was divided into three rooms. In the narrowest of these rooms (and the only one without a hearth) a shallow, circular pit feature measuring approximately 80 cm in diameter was found (Fig. 2). The fill of the pit (which was about 16 cm thick) consisted only of sediment and debris associated with the burning of the house, suggesting that the pit feature was open at the time of the destruction of the house. **Seven cups**[7] and an **anthropomorphic figurine** were found on the bottom of the pit (Pl. 1-3). As can be seen in the illustration (Fig. 2), the cups were laid out almost in a circle but did not show a common orientation at the moment of discovery, as some were deposited in a normal position with the opening facing upwards, while others were found on their sides, with one cup positioned with its rim facing downwards. In the case of the two cups facing upwards, we can say with certainty that the sediment found inside them is very similar (at least on a macroscopic level) to the general fill of the pit. Considering the fact that the pit was most likely open at the time when the house caught fire, it is therefore plausible that this was not the original arrangement in which the cups were deposited.

Figure 2. Floorplan of the lowermost house in Trench 6 at Toboliu and the find context of the cups.

The height of the **cups** varies between 6 and 7.5 cm, while their shape follows the same characteristics with only slight variations: the vertical neck is curved inwards, clearly separated from the rounded and bulging body. The bases of the cups are convex and generally indistinguishable, respecting the curvature of the body and marked only by a circular incision, with the exception of *cup 4*, where this incised mark is missing (Pl. 2/4). The rims are vertical, rounded, and in some cases slightly splayed. The upper part of the handles is positioned on top of the rim, while the lower part is positioned at the junction between the neck and the body. In all seven cups, the handles rise above the rim. With regard to the decoration techniques, with the

[7] One cup is not visible in the photographic documentation.

exception of *cup 1* (Pl. 2/1), which also shows a slightly raised knob pressed from the inside of the cup (embossed decoration), the other motifs were obtained by incisions. A recurring motif found on six of the seven cups is represented by the four horizontal incised lines on the neck, two of which are placed under the rim, while the other two are placed at the lower end of the neck, marking the junction between the neck and the body. (Pl. 2/1-4; Pl. 3/6-7). *Cup 5* is the only one that has a single incised line instead of two below the rim (Pl. 3/5). The bodies of the cups are also decorated with incisions. A common ornamental motif consists of groups of three vertical incised lines, which can appear either as a stand-alone decoration (Pl. 2/2, 3/6), or in combination with other motifs (Pl. 2/1-3). Incised spirals are also found on four of the cups (Pl. 2/3-4, 3/5, 7), but only in combination with other incised motifs such as groups of three vertical lines (Pl. 2/3), inverted triangles filled with oblique lines (Pl. 2/4), as well as V-shaped incisions and oblique lines filling the space between the spirals (Pl. 3/5, 7). The embossed motif on *cup 1* is represented by a slightly raised knob surrounded by two sets of two incised circles (Pl. 2/1). From a typological point of view, the seven cups from Toboliu can be assigned to the Otomani II-III interphase as defined by Ivan Ordentlich on the basis of the pottery from Otomani *Cetatea de pământ-Földvár* (Bihor County) and Sălacea *Dealul Vida-Vida hegy* (Bihor County)[8].

The **anthropomorphic figurine** (Pl. 1/1-2) found in the same pit has a height of about 9 cm and was modelled from a coarse-tempered clay, originally showing all the main parts of the body (torso, head, arms and legs). At the time of discovery, however, part of the head and the left arm were missing. Although the representation of the head is very simple, certain elements of the face can be distinguished: nose, ears (or hair?), mouth, and possibly eyes. The way in which the face was modelled seems to be very simple: while the thumb and forefinger of one hand pinched the upper-middle part of the face to obtain the raised part (the nose), another finger of the opposite hand was pushed into the wet clay to obtain a cavity/mouth (judging from the fingernail print and possible fingerprint visible inside) (Pl. 1/5). Pressing the sides of the head between the thumbs and another opposite finger probably formed the ears. The torso is wider at the upper part and slightly thinner at the lower part. The chest also appears to have been pressed by a finger, creating a shallow cavity. On the lower part of the abdomen there is a deep *tear-shaped* cavity approximately 1.3 cm long and 0.5/0.6 cm wide (Pl. 1/3). Both hands and legs were made by adding rolled clay coils to the torso. The right hand is shown raised at shoulder level. The legs are straight and slightly open. On the right upper leg there are two small cavities formed by several successive punctures, probably made with a sharp tool (Pl. 1/4). The back of the figurine is slightly flattened, suggesting that it was placed facing up on a flat surface while the clay was wet (or leather dry). No representation could be observed on the back of the figurine.

THE CAVITY ISSUE

The cavity in the lower part of the figurine's abdomen/pubic area raises further observations and discussions. At the time of discovery, it was unclear how this deep cavity had been created, as its symmetrical shape and depth could hardly have been achieved by finger pressure or excision. Another question raised was that if the cavity represented the female genitalia, why weren't the breasts depicted at all? A hint for a different interpretation was given by a very fine impression visible in the upper part of the cavity (see Pl. 1/3 for a detailed picture of this part of the figurine), which resembles the remains of a style (part of the gynoecium of a

[8] Ordentlich 1973, 84-87, 180-184.

flower). Further analysis of this impression revealed that it was made by pressing a seed into the clay body. On closer examination, another impression was observed further down in the cavity, in the lower part of the body. It is currently unclear whether these two impressions were made by successive pressing of a single seed, or whether two seeds were stacked on top of each other. Furthermore, on the left wall of the cavity, the fine details of the side of the seed are still visible (Pl. 1/3). The next step in our investigation was to determine the type of seed that could have made this impression. The measurements of the cavity, together with the remains of the style, show a length of 1.3 cm and a width of 0.5-0.6 cm. On the inside (which could have been modelled by pressing a second seed), the cavity is 1 cm long and 0.4 cm wide. These rather large dimensions and the overall tear-shaped aspect suggest that we are dealing with a seed from a drupaceous fruit, represented in the impression by the kernel.

In order to determine the type of drupaceous fruit in question, we have tested several hypotheses by imprinting kernels and stones (endocarp/seed coat) from different fruits into clay and comparing the results with the imprint on the Toboliu figurine[9]. On the basis of the dimensions and shape of the kernel impressions in the clay, we excluded most of the test subjects, leaving us with a shorter list, mainly centred on the genus *Prunus*. A problem with this approach is that the samples we used in our experiment are represented by present-day seeds and kernels, which may differ in size (even if only slightly) from those of the Bronze Age. Furthermore, we did not have access to a statistical approach to kernel dimensions, as is available for endocarps[10]. However, as these size differences are less than 3 mm, we are left with the following species: *Prunus persica* (peach), *Prunus armeniaca* (apricot), *Prunus domestica* (domestic plum), and *Prunus insititia* (here understood as wild plum). The next step was to examine the archaeobotanical data in order to see which species were available during the Bronze Age[11]. Using this approach, we could eliminate *Prunus persica* (peach) and *Prunus armeniaca* (apricot), since they are only documented in Europe after the 1st millennium AD, and are only found in the Far East during the 2nd millennium BC[12]. This leaves only *Prunus domestica* and *Prunus insititia* as possible candidates. Both have been documented in the wider region since the Neolithic and Chalcolithic periods at sites such as Poduri *Dealul Ghindaru* (Romania)[13], Dzhulyunitsa and Samovodene (Bulgaria)[14], Sakarovka (Moldova)[15], as well as in other sites in Europe[16]. However, given the fact that the early archaeological distribution of *Prunus insititia*[17] in Europe (Fig. 3) is

[9] Tested seeds (kernels): *Prunus persica* (peach), *Prunus armeniaca* (apricot), *Prunus dulcis* (almond), *Prunus domestica* (domestic plum), *Prunus insititia* (here understood as wild plum), *Prunus cerasifera* (cherry plum), *Prunus spinosa* (sloe), *Olea Europaea* (olive), *Prunus avium* (cherry), *Cornus mas* (cornelian cherry), *Ziziphus jujuba* (dobrudja olive) and non-drupaceous seeds/kernels such as *Quercus ilex* (eichhorn).

[10] Depypere *et al.* 2007.

[11] The chronological and geographical distribution of the genus Prunus has been discussed detail in Dal Martello *et al.* 2023.

[12] Dal Martello *et al.* 2023, 9-11, Fig. 3-4.

[13] Monah *et al.* 2003, 58-59; Bejenaru *et al.* 2018, 1656.

[14] Marinova, Krauβ, 2014, Tab. 1.

[15] Kuzminova *et al.* 1998, 168, Tab. 1 and 3.

[16] Faust 2011, 158-160.

[17] Within the archaeobotanical literature it seems that there are controversies when speaking of *Prunus insititia* (see Shi *et al.* 2011, 1069), as it is often used to refer to the damson plum. However, in the present article we use it in the sense defined by Körber-Grohne: as opposed to the domestic plum, the insititia plum has a stone that is rounder in shape, coloured either blue, green, yellow, or red, the fruit does not present a prominent seam, and the stone (which is rounded, without a clear protruding base) is not easily removed from the flesh (Körber-Grohne 1996).

more clearly established than that of *Prunus domestica*[18], and also considering that its dimensions more closely match the kernel impression on the figurine from Toboliu, it seems more likely that the imprint stems from a *Prunus insititia* kernel.

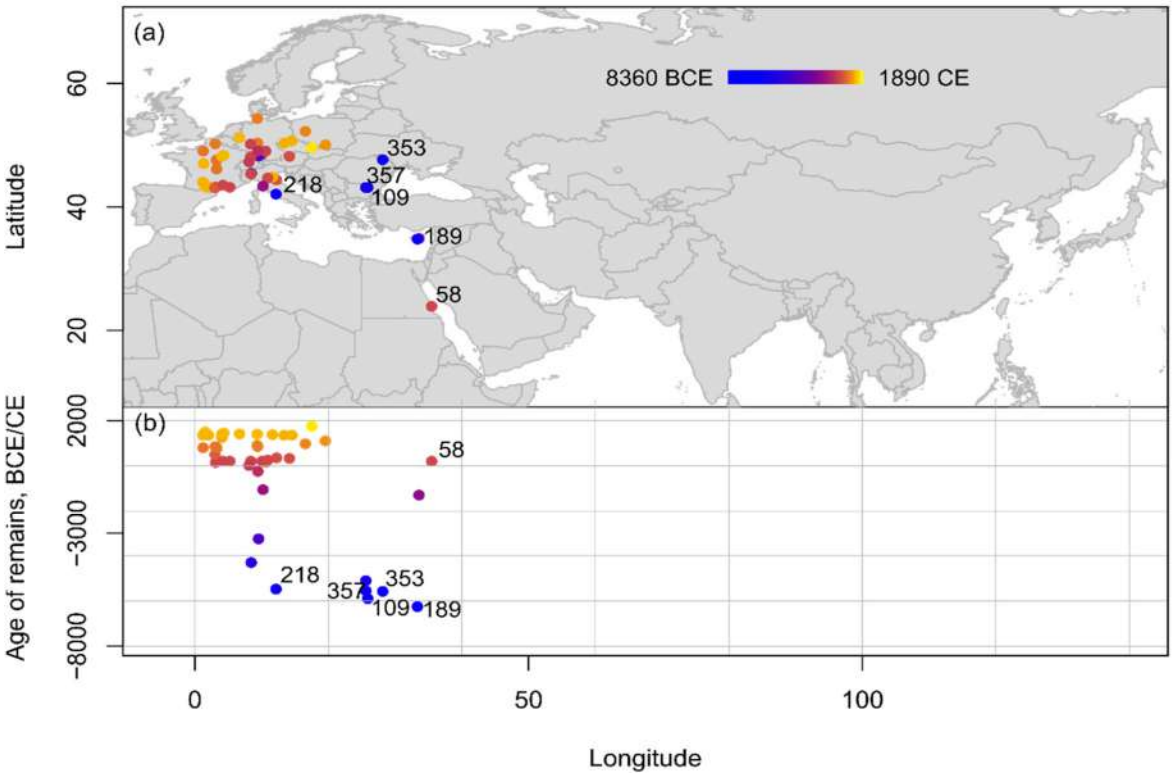

Figure 3. Chronological and geographical distribution of *Prunus insititia* (after Dal Martello *et al.* 2023, Fig. 7).

SIMILAR DISCOVERIES OF ANTHROPOMORPHIC FIGURINES?

The Central and Eastern European Bronze Age does not feature numerous clay anthropomorphic representations, with the exception of the Lower Danube Incrusted Pottery culture[19]. Nevertheless, several parallels to the figurine from Toboliu can be mentioned (see Fig. 4 for a map of the sites mentioned in the text). Certain artefacts that have been presented in the archaeological literature as clay anthropomorphic figurines, although they lack any human resemblance[20], as well as finds that have only been described or mentioned but lack any kind of illustration[21], have not been included in the discussion. Furthermore, a rather common confusion in the archaeological literature concerns the two figurines uncovered at Sălacea *Dealul Vida* by Ivan Ordentlich[22]. Although he acknowledged the similarity of the two figurines with finds from the Baden culture level, Ordentlich attributed them to the Otomani period due to their stratigraphic position (a layer overlapping the infill of the Bronze Age ditch)[23]. Several authors

[18] Dal Martello *et al.* 2023, Fig. 8.

[19] Shalganova 1995.

[20] Reference is being made to the finds from Otomani *Cetatea de pământ-Földvár* (Kacsó 2019a, 188-189, Pl. II/2, 3), Sălacea *Dealul Vida – Vida Hegy* (Ordentlich 1972, 78-79, Pl. XV/3), București (now Băneasa) *La stejar* (Rosseti 1936, 11, Pl. XV/85), and Grădiște *Valea Verzișorului* (Berciu 1956, 496, Pl. 8/2).

[21] Such as the ones mentioned in Németi 1995, 125 and Bader 1978, 59, 128, no. 79.

[22] Ordentlich 1967, 147-154; Ordentlich 1972, 79, Pl. XV/1-2.

[23] Ordentlich 1973, 155.

followed Ivan Ordentlich´s chronological placement of the finds[24], and this continues to be an issue in recent studies[25]. The correct chronological assignment of these finds to the Baden period, first proposed by P. Roman and J. Németi[26], is now supported by a large number of specialists[27].

We begin our discussion on anthropomorphic figurines from the wider region (Fig. 4) starting from the nearby Middle Bronze Age (MBA) and Late Bronze Age I sites in western and north-western Romania. At (1) **Acâș *Crasna Veche-Râtul lui Vereș-Veresrét*** (Satu Mare County) (Pl. 4/1), an anthropomorphic figurine with a height of 7.1 cm and width of 4.2 cm was found[28]. The torso is flat and the limbs are suggested with small knobs modelled from the same lump of clay[29]. The head is also rendered as a cylindrical knob and the clay is either pressed or deteriorated where the face is supposed to be. The author mentions that the figurine was found among Cehăluț-Hajdúbagos pottery but it could not be related with any feature such as a house or pit[30]. At the tell site from (2) **Carei *Bobald*** (Satu-Mare County) (Pl. 4/2), a stylised anthropomorphic figurine associated with pottery of the Otomani II phase was uncovered[31]. It measures 8.4 cm in height and is 3.5 cm wide. The torso is flattened and the limbs are only suggested as small knobs. The area of the neck (head) is deteriorated and has been restaurated[32]. On the illustration two other cracks that run along the body of the figurine can be observed. A similar find comes from (3) **Crasna *Csereoldal*** (Sălaj County) (Pl. 4/3), uncovered at a depth of 0.3 m in Unit 2 in association with Cehăluț-Hajdúbagos pottery[33]. The height of the figurine measures 10.7 cm and the width 4 cm. The torso has a flat aspect and, while the hands are only suggested as small pinches into the lump of clay, the legs are longer and better defined than those of the figurine from Carei *Bobald*. The neck is cylindrical and the head was not represented. It was broken in half of old[34]. At the *tell* from (4) **Derșida *Dealul lui Balotă*** (Sălaj County) (Pl. 4/4), a human figurine with a cylindrical neck and the legs and arms spread wide represents a stray find uncovered at the end of the excavation campaign[35]. The height of the figurine is about 5.1 cm, while the width is 3.6 cm. The torso is almost rectangular in section and, judging by the way it was illustrated, it seems that it was modelled from a single lump of clay. Based on the site of discovery, it is associated in the archaeological literature with the Wietenberg pottery style[36]. At the MBA site of (5) **Pir *Cetate-Vársziget*** (Satu-Mare County) (Pl. 4/5), during the excavation of a double grave (named *Mormântul 2 și 3*) that contained a male and female individual, the upper half of an anthropomorphic figurine was discovered underneath the female remains, among two perforated antler tools[37]. The excavator is unsure whether the two antler tools and

[24] Kacsó 1972, 41; Bader 1978, 59-60, Pl. XXXVI/1-2.
[25] Dietrich 2011, 99, Fundliste 3, Nr. 20, Tafel 2/17-19; Bodea 2013, 14; Mocanu-Irimiță 2017, 65, 92-93, 129, Fig. 72.
[26] Roman, Németi 1978, 14, 37-38, Pl. 44/3a-b, 44a-b.
[27] Tasić 1995, 56; Kalicz 2002, 20, Fig. 23/3-4; Popa 2012, 134-137; Sava 2015, 195; Popa, Ciută 2016, 169; Fazecaș 2018, 101; Kacsó 2019a, 190, Pl. IV; Katócz 2021, 85-88, Fig. 3/1-2.
[28] Kacsó 1997, 87, Pl. IX/2; Kacsó 1999, 93-94, PL. IX/2; Kacsó 2019b, 67, Pl. I/2.
[29] The author mentions another figurine besides the aforementioned one (see Kacsó 1997, Pl. IX/1).
[30] Kacsó 1997, 87.
[31] Németi, Molnar 2012, 170, tábla 22/no. 170.
[32] Carol Kacsó suggests that the figurine could have been bicephalic (Kacsó 2019a, 187-188).
[33] Bejenariu, Lakó 2000, 155, 168, Pl. 34/2; Bejinariu 2022, 63.
[34] Bejenariu, Lakó 2000, 168.
[35] Chidioșan 1980, 51; Boroffka 1994, 37, Nr. 162, Taf.67/4; Kacsó 2019a, 188, Pl. II/1.
[36] Popa 2018, 68-69, Fig.3/3.
[37] Székely 1966, 129.

the figurine are part of the inventory of the grave, or if they belong to the house layers unearthed in the same spot[38]. The torso of the clay figurine is flat and rectangular in section, the neck (head?) is cylindrical, and the arms, which were probably modelled from the same lump of clay, are represented by two conical knobs raised at shoulder level[39]. The height of the preserved part of the figurine is 6.2 cm and its width is 4.4 cm[40]. Another figurine identified by István Bóna at the Gyula Museum and associated with the site at (6) **Vărșand *Movila dintre vii-Lapóshalom*** (Arad County) (Pl. 4/6) (or possibly another nearby site) is associated by the author with the Gyulavarsánd culture based on similar figurines coming from the Tei and Monteoru cultural milieus[41]. The measurements of the figurine are not given and the illustration does not have a scale. The neck/head is cylindrical and the arms and legs are barely suggested by small conical knobs modelled from the torso. It is possible that the torso bore marks of punctures with a sharp tool, but this is just a supposition based on the photographic documentation of the figurine.

In the following paragraphs, the MBA human clay representations from Hungary and Slovakia will be mentioned, along with some examples from the Urnfield period that display the same general typological traits. Such an example is the find from (7) **Felsövadász** (kom. Borsod-Abaúj-Zemplén, Hungary) (Pl. 5/7)[42]. It is depicted with a flat torso, elongated neck, and barely suggested conical arms pinched from the same lump of clay. The legs are not rendered, as the lower part of the figurine is probably intended as a base. The find is highly decorated with incisions and punctures on both sides, probably depicting personal adornments. No scale information was provided. A similar find was unearthed within a Bronze Age dwelling at (8) **Gánovce** (okr. Présov, Slovakia) (Pl. 5/8). It has a flat general aspect and a straight base, with no legs rendered. Both arms are broken and the neck/head is elongated. Unlike the figurine from Felsövadász, the one from Gánovce is undecorated. No scale was provided in the illustration. At the Hatvan period tell site from (9) **Héhalom *Templomdomb*** (kom. Nógrád, Hungary) (Pl. 5/9), an anthropomorphic figurine bearing some similarities with the ones uncovered within Füzesabony/Otomani sites was found during a field survey. It measures 4.2 cm in height and 2.7cm in width. The figurine is flat with small knob-like arms extended to the side. The base probably followed the same shape as the aforementioned ones, and parts of the lower body and neck are missing[43]. At (10) **Košice-Barca** (okr. Košice, Slovakia) (Pl. 5/10a-i), 13 complete and fragmentary figurines were found within the late Füzesabony/Otomani layers[44], some of them associated with the destruction phases of house structures[45]. The figurines from Barca are mostly following the same characteristics, with elongated neck/head, arms represented by short knobs pinched from the same lump of clay, and a wide flattened base. Three of them have depictions of breasts (two with small knobs, one with incised circles). All of them are decorated, mostly with punctures. In some instances, personal body adornments are easily visible, while in others the marks seem to be random.

[38] Székely 1966, 129.
[39] Kacsó 2019a, 189, Pl. III/1.
[40] Kacsó 2019a, 189.
[41] Bóna 1975, 133, Taf. 151/5.
[42] Hajek 1957, 333, Obr. 11; Dietrich 2011, 99, Nr. 15, Taf.2/2; Kiss 2019, 240, Fig. 4/5.
[43] Guba 2020, 180, Fig. 2/2.
[44] Hajek 1957, 323-328, Obr. 2/1-3; 3/1-2; 4/1-2; 5; 6/1-5; Dietrich 2011, 99, Nr. 17, Taf. 2/4-15.
[45] Kiss 2019, 244.

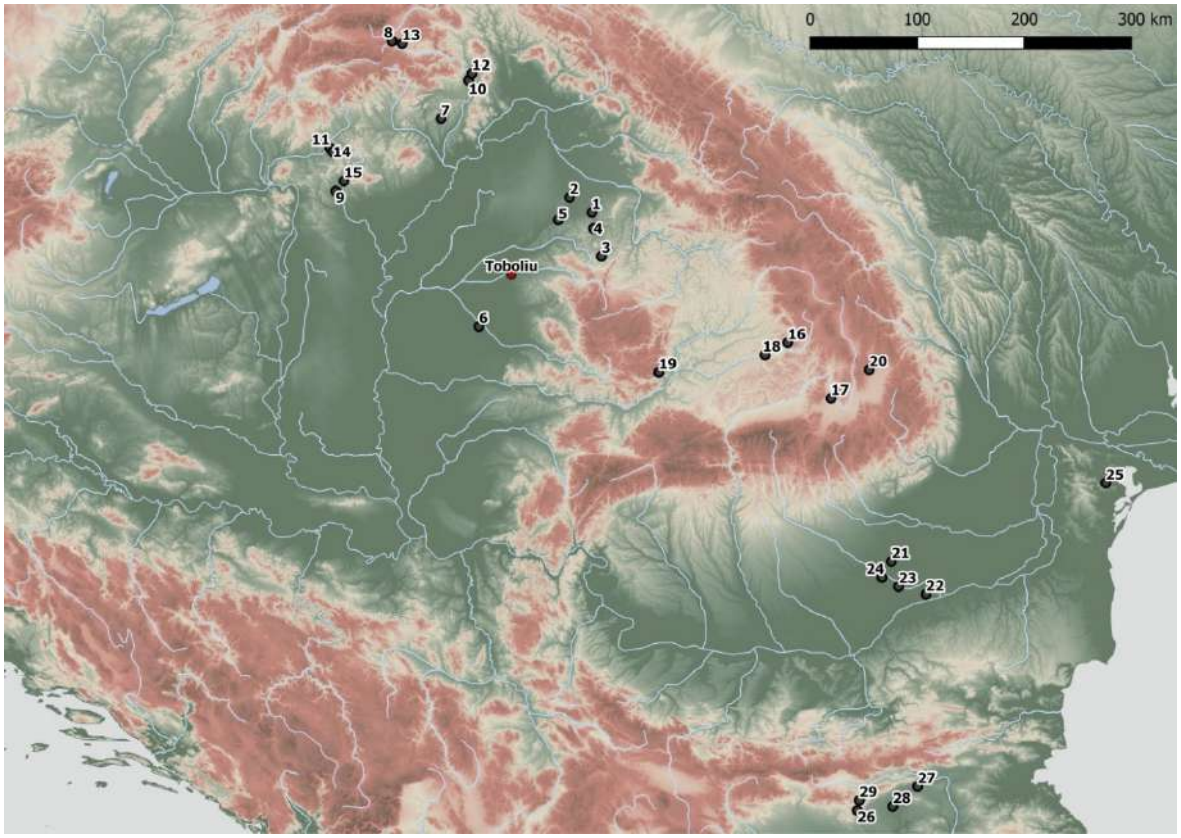

Figure 4. Map of the sites mentioned in the text: 1. Acâș; 2. Carei; 3. Crasna; 4. Derșida; 5. Pir; 6. Vărșand; 7. Felsövadász; 8. Gánovce; 9. Héhalom; 10. Košice-Barca; 11. Ludányhalászi; 12. Rozhanovce; 13. Spišský Štvrtok; 14. Szécsény-Benczúrfalva; 15. Szurdokpüspöki; 16. Nicoleni; 17. Rotbav; 18. Sighișoara; 19. Țelna; 20. Turia; 21. București; 22. Căscioarele; 23. Grădiște; 24. Novaci; 25. Babadag; 26. Čatalka; 27. Konyovo; 28. Kralevo; 29. Starozagorski bani.

At the site of (11) **Ludányhalászi *Sóderbánya*** (kom. Nógrád, Hungary) (Pl. 5/11), three human representations were found within pit features attributed to the Urnfield period. Concerning the typological features being followed in our discussion, only one of these finds is of interest, due to its resemblance to the Füzesabony/Otomani figurines. The figurine has a flat section, a horizontal base, and knob-like arms raised at shoulder level. The neck/head is deteriorated. It has a height of 4.2 cm and a width of 4.3 cm and it's decorated with punctures on both sides, some of which likely represent personal body adornments[46]. A figurine that is very similar in shape with the ones from the Lower Danube Incrusted Pottery culture (Žuto Brdo – Gârla Mare) comes from a MBA dwelling at (12) **Rozhanovce** (okr. Košice, Slovakia) (Pl. 5/12). It is a bell-shaped skirted figurine with knob-like arms raised at shoulder level, and decorated with punctures representing body adornments[47]. A fragment of a small flat *star-shaped* figurine was uncovered in the MBA site of (13) **Spišský Štvrtok** (Prešov-Levoča, Slovakia) (Pl. 5/13), but only its top part was preserved. It is perforated at the top (possibly for hanging?)[48]. At (14) **Szécsény *Benczúrfalva*** (kom. Nógrád, Hungary) (Pl. 5/14), four fragmented figurines associated with Urnfield period material were found. The figurines mostly follow the same traits: flat bodies, knob-like raised arms, elongated

[46] Guba 2020, 182, Fig. 2/3.
[47] Dietrich 2011, 99, Taf. 2/16.
[48] Novotný–Kovalčik 1967, 40, Tab. IX/3; Dietrich 2011, 99, Taf. 2/20.

necks/heads, and sketched legs that form a horizontal base[49]. In the vicinity of (15) **Szurdokpüspöki** (kom. Nógrád, Hungary) (Pl. 5/15), an anthropomorphic figurine was discovered as a stray find, and cannot be associated with nearby sites[50]. It measures 6 cm in height and has a flat shape, long neck/head (broken), knob-like arms raised at shoulders level, and a horizontal base. It is decorated on the sides with punctures and groove-like incisions (broad incisions/thin grooves) depicting body adornments[51].

The Transylvanian Plateau in Romania, which was occupied mostly by Wietenberg communities during the MBA, is the next geographic location that is of interest in our discussion of anthropomorphic figurines. As previously stated, any artefacts mentioned in the archaeological literature without accompanying illustrations will not be addressed[52]. At (16) **Nicoleni *Panta cu Șuri*** (Harghita County) (Pl. 6/16), two male anthropomorphic figurines were found among Wietenberg style pottery during the excavation of a round shaped dugout house, at the intersection of Trenches 3 and 4, near a fire hearth[53]. In a later publication, Székely Zsolt states that the find comes from the infill of the dugout house[54]. At the same site, an oval shaped *ash-mound* (*zolniki)* with a fire hearth was identified in Trench 1 in association with Wietenberg and Noua style pottery, a knife, and a notched cow shoulder blade[55]. Valeriu Cavruc mentions that in the collection of the Museum from *Cristuru Secuiesc*, among the material from Nicoleni, there was also Coțofeni pottery, and since the finds were not separated according to these three ceramic styles, the site should be excluded from the so called Proto-Noua Phase[56]. Adrian Florescu includes the site from Nicoleni in the Noua I phase[57]. Oliver Dietrich retains the uncertain cultural attribution (Wietenberg or Noua) of the figurine[58]. However, it is clear that the figurines from Nicoleni do not resemble the Wietenberg anthropomorphic representations, since, for instance, one of them shows face details (mouth, nose, eyes, and ears) and male reproductive organs. Moreover, the individual is rendered standing, and a greater effort was made to model the legs and feet. At the moment no close contemporary parallel is known for this find.

At the site from (17) **Rotbav *La Pârâuț*** (Brașov County) (Pl. 6/17)[59], two anthropomorphic figurines were uncovered in an undisturbed layer associated with pottery specific for the phases Wietenberg B and C[60], or Wietenberg II respectively[61]. One figurine was complete, while the other is fragmentary, with only the lower part preserved. The one that was completely preserved has a height of 4.52 cm and a general flattened aspect. The head is rounded and follows the curve of the torso, not being separated by a neck. The legs and arms are represented as small rounded appendices (probably the entire figurine was modelled from a single lump of clay). The author

[49] Kalicz 1968, Pl. CXIII/2-3; Guba 2020, 183-184, Fig. 3/7-10.
[50] Kiss 2019, 240, states that the figurine belongs to the Hatvan and Füzesabony/Otomani cultures.
[51] Kovács 1977, 92, Fig. 8; 9; Kiss 2019, 240, Fig. 4/4; Guba 2020, 184, Fig. 3/11.
[52] Such is the case of the figurine from Turia-*Cernat* (Covasna County: Székely 1988, 153-188; Székely 1990, 95-96; Boroffka 1994, 94, no. 539; Romsauer 2003, 124, no. 135; Dietrich 2011, 97, Fundliste 1/1).
[53] Székely 1962, 337, Fig. 4/15-16.
[54] Székely 1988, 156-157.
[55] Székely 1961, 187-188.
[56] Cavruc 2001, 49.
[57] Florescu 1991, 97-98.
[58] Dietrich 2011, 90.
[59] Dietrich 2011, 88-89, Abb. 1/1-2, Taf. 1/15-16.
[60] Boroffka 1994.
[61] Chidioșan 1980.

suggests that a finger nail imprint might represent the mouth. The second fragmentary figurine with only its lower part preserved (which is depicting the legs) seems to broadly follow the same traits as the first. The fracture seems to be intentional, according to the author[62]. At the site of (18) **Sighișoara *Dealul Turcului*** (Mureş County), nine such figurines were discovered at the beginning of the 20th century by Carl Seraphin. However, the site was also occupied during the Early Iron Age and in the La Tène period[63], and the assemblage collected by Seraphin does not have contextual and stratigraphic information. For some of these figurines[64], it is hard to determine whether they are indeed anthropomorphic representations; moreover, similar finds are known from the La Tène period[65]. Another figurine from the Seraphin collection[66] is very similar to the Gáva period figurines in Transylvania called by C. I. Popa "*statuets with two heads*"[67]. Furthermore, even the figurine from Sighișoara[68] that O. Dietrich attributed to his "*Rotbav type*"[69] has parallels dating to the first and second Iron Ages[70]. Due to all these reasons, the assemblage from *Dealul Turcului* is hard to correctly interpret, and it should be treated with caution. The site at (19) **Țelna *Pe Coastă*** (Alba County), excavated by Ioan Al. Aldea in 1967, yielded a significant collection of ceramic artefacts attributed to the Wietenberg culture. Among these finds, an anthropomorphic figurine (Pl. 6/19) is also mentioned. Unlike other figurines from the Wietenberg area, which usually have a flattened cross-section, the one from Țelna has a bulkier aspect. Its knob-like hands are raised at shoulder level, and the broken legs are clenched to each other[71]. An urn cremation cemetery with 26 graves from (20) **Turia *Județ/Vármegye*** (Covasna County) was initially dated by Zsolt Székely to the Late Bronze Age-Early Iron Age[72]. This was later challenged and the cemetery is now dated to the MBA, to the Wietenberg I (Early Wietenberg according to Bălan et al 2016)[73] or Wietenberg II[74] phases. A fragment of an anthropomorphic figurine (mainly the torso, measuring about 7 cm, Pl. 6/20) was found inside the urn from Grave 6, among the cremated remains. The figurine has a bulky shape and it is said to have been very well crafted.

The next area with similar discoveries is south-eastern Romania, where MBA anthropomorphic figurines are known from the Tei milieu. At (21) **București *La Tei*** (București), two such figurines were discovered within *a hut* among Tei pottery. However, only one of them was illustrated (Pl. 7/21). The figurine is about 6 cm high, has a flat section, with a rounded head, and arms and legs sketched as conical knobs[75]. In the original illustration[76], the figurine presents

[62] Dietrich 2011, 88-89, Abb. 1/1-2, Taf. 1/15-16.
[63] Andrițoiu, Rustoiu 1997.
[64] Horedt, Seraphin 1971, Fig. 58/19-21, 24.
[65] For instance, the figurine illustrated in Horedt-Seraphin 1971, Abb. 58/21 is very similar to some La Tène finds from Grădiștea, Brăila County (see Sîrbu 1996, 50, Fig. 97/6, 98/6 or Sîrbu 1987, Fig. 16/3).
[66] Horedt, Seraphin 1971, Fig. 58/23.
[67] Popa 2018.
[68] Horedt-Seraphin 1971, Abb. 58/26.
[69] Dietrich 2011.
[70] Sîrbu 1987, Fig. 18/1; 19/5; 20/1, 9; 22b/1-3.
[71] Popescu 1968, 680; Moga, Aldea 1975, 46; Andrițoiu 1987, 47; Boroffka 1994, 83-84, Taf. 135/6; Dietrich 2011, 98, Taf. 1/20.
[72] Székely 1995, 127.
[73] Cavruc, Rotea 2000, 158; Bălan *et al.* 2016, 69-80, Pl. I/10-11, 13, 22; Pl II/7, 18.
[74] Cavruc 1998, 145; Popa 2005, 143; Puskás 2016, 93.
[75] Rosetti 1936, 11, Fig. 51; Leahu 2003, 117, Pl. LVIII/2.
[76] Rosetti 1936, 11, Fig. 51.

a shallow dent at the abdominal/pubic area, which is no longer depicted in a later drawing[77]. The height of the figurine is about 6 cm. As for the find from Bucureşti-Băneasa *La Stejar*[78], it is hard to tell whether this is indeed a human representation, and, even though it has been assigned to the same category as the finds from Derşida and Sighişoara[79], there are few if any similarities between these specimens. At (22) **Căscioarele *Valea Coşarului*** (Călăraşi County) (Pl. 7/22a-b), four figurines (one complete, three fragmentary) were uncovered within a round-shaped pit found inside a surface house. The house preservation was poor, and its location could only be determined by the presence of burnt daub fragments, hence no information could be given about its structure and dimensions. Within the infill of the pit, fragments of fire hearth plaster, charcoal, small animal bones, and stones were found. Two whole cups and fragments from a portable fire hearth, along with other pottery sherds, were also found in the pit (intentional deposition?). Another interesting observation is that the find assemblage was concentrated in the western part of the pit, while the eastern half was empty. Since the four figurines are very similar, we will only describe here the completely preserved one. With a height of 9 cm and a width of 4.9 cm, the figurine has a conical head and conical legs, while the conical arms are barely visible. The breasts are also rendered by conical knobs. The abdominal/pubic area presents two deep cavities. Judging from the photographs of the finds[80], it is likely that these cavities were formed by pinching the wet clay[81].

Two anthropomorphic figurines are mentioned from (23) **Grădişte *Valea Verzisorului*** (Giurgiu County). The figurines were found during a surface survey conducted on the settlement, together with Tei pottery. However, in our opinion, one of them[82] does not bear any resemblance to an anthropomorphic figurine. The other is similar to the Wietenberg figurines found in Transylvania, having a flat cross-section, a rounded head, and small knob-like hands. The only difference is that the legs are not as discernible from the rest of the torso (Pl. 7/23). There is a possible cavity in the abdominal area, but it is hard to say for sure based on the drawing alone[83]. An assemblage of 11 complete and fragmentary figurines comes from the settlement at (24) **Novaci** (Giurgiu County). Only five of these have been illustrated in the publications (Pl. 7/24). Regarding their find context, it is only mentioned that they were found together at the base of Layer 3 that corresponds to the Tei IV pottery style[84]. These figurines also present similar characteristics to those from the Wietenberg area, such as a rounded head, and knob like-arms and legs.

Although they date from the First Iron Age and come from a more distant area (the Dobruja region), we would also like to discuss some anthropomorphic figurines from the Babadag cultural milieu[85], as they are relevant to the final discussion and the proposed interpretation of the Toboliu find. From the eponymous site of (25) **Babadag** (Tulcea County) come two find assemblages known in the archaeological literature as *the first* and *the second magic*

[77] Leahu 2003, 117, Pl. LVIII/2.

[78] Rosetti 1936, 11, Pl. XIV/85; Leahu 2003, 117, Pl. LVIII/1.

[79] Popa 2018, 68-69.

[80] We would like to thank Valeriu Sîrbu and Sorina Nedelcu (Călăraşi Museum) for facilitating access to the photographic illustration.

[81] Sîrbu, Damian 1992, 12-14, Pl. IV/1-2, V/1-2.

[82] Berciu 1956, Fig. 8/2; 9/7.

[83] Berciu 1956, 500, Fig. 8/1; 9/6.

[84] Vulpe, Veselovschi-Buşilă 1967, 99, Fig. 13/1-5.

[85] For the relative and absolute chronology see Ailincăi 2016, 223-228.

kits. The *first magic kit* was found in 1982 by Sebastian Morintz and Emil Moscalu inside a shallow pit filled with ash. It contained 42 small finds, five of which were anthropomorphic figurines[86]. The *second magic kit*, which has a similar find context to the first, is more relevant to our study. It was discovered in 1996 by Gabriel Jugănaru within a shallow pit that belonged to a surface house. The pit was located in the southern part of the house, opposite a fire hearth. The kit consisted of 14 anthropomorphic figurines, three miniature bowls, and three spherical objects with a cavity. Five of the clay figurines are of interest to our study (Pl. 8/1-6). Their bodies are flat, with an oval-shaped cross-section, while their heads are either spherical or cone-shaped and have a distinguishable nose. A small cavity on the lower part of the body (in the abdominal/pubic area) is interpreted as representing the sex. No breasts however are depicted. All of them were found broken (missing limbs or split body)[87]. Without going into further details, similar figurines dating to the First Iron Age are also known from Bulgarian sites such as (26) **Čatalka**[88], (27) **Konyovo**[89], (28) **Pšenicevo**[90], and (29) **Starozagorski Mineralni Bani**[91], to name but a few.

DISCUSSION ON TYPOLOGY AND CONCLUSIONS

Following the typological analysis of the anthropomorphic figurines in the previous paragraphs, there are a number of observations that can be made. Overall, the Otomani-Füzesabony figurines from Hungary and Slovakia (Pl. 5) have several common characteristics: 1. The body has a flattened cross-section; 2. The head is not depicted (or, as interpreted by other scholars, it is represented by a long thin stripe of clay), only a neck-like knob of various shapes is present; 3. The hands are depicted as small knobs raised at shoulder height; 4. The legs are missing, as the body only seems to be depicted from the hips up; 5. Most of them are highly decorated with incisions depicting body adornments. Later, during the Urnfield period, some aspects change slightly, such as the hips sometimes becoming wider and the arms more prominent, but in general they retain the same characteristics as those of the MBA. In the case of the Wietenberg figurines, it is not possible to speak of a unified representation, as the known finds are very different from each other (see Pl. 6). Oliver Dietrich's *Rotbav type* consists of figurines from the Wietenberg and Tei cultures[92], but there are visible differences in the stylistic approach of these finds. There are indeed similarities between some of the figurines from the Wietenberg and the Tei area, for example between the one from Rotbav (Pl. 6/17)[93] and the finds from București (Pl. 7/21), Grădiște (Pl. 7/23), and Novaci (Pl. 7/24), all of which have round heads and limbs rendered as knobs. The figurines from western and north-western Romania resemble those coming from both the Otomani-Füzesabony and Wietenberg areas, which is not surprising. For example, the finds from Carei-Bobald (Pl. 4/2), and possibly those from Pir and Vărșand (Pl. 4/5-6), apart from the lack of decoration, are very similar to the Otomani-Füzesabony figurines

[86] Although the anthropomorphic figurines from the first kit are not similar to our find, they are mentioned here due to their find context, which is comparable to the one of the second kit, as well as to the find context of the figurine from Toboliu.

[87] Sîrbu, Jugănaru 1999, 92-96, Fig. 4/3-7; Sîrbu 1999, Fig. 4-5; Jugănaru 2003, 75-80, Fig. 5/1-5; Ailincăi 2016, 221-222, Fig. 19/1-5.

[88] Sîrbu 1999, Fig. 12/9-10.

[89] Sîrbu 1999, Fig. 13/6, 8, 10.

[90] Sîrbu 1999, Fig. 12/7.

[91] Sîrbu 1999, Fig. 12/8.

[92] Dietrich 2011, Taf. 1/1-21.

[93] And the one from Sighișoara (Pl. 6/18), if indeed it dates to the Bronze Age.

from Hungary and Slovakia. The figurine from Derșida (Pl. 4/4) has similar attributes to those from București, Grădiște, and Novaci, with the exception of the head, which is not depicted on the Derșida figurine (which is in fact a typical feature of the Otomani-Füzesabony anthropomorphic representations).

Returning to the anthropomorphic figurine from Toboliu, the closest parallel in terms of overall visual aspect is the one from București *Tei*[94]. Both finds have elongated knob-like arms and legs, a rounded head, and a slightly flattened body. On the other hand, the only other figurine (apart from the Toboliu one) on which the facial details have been sketched is the one from Nicoleni *Panta cu Șuri*. Another peculiarity of the Toboliu figurine is the abdominal cavity and the way it was made (as reconstructed in this paper, see above). The drawings from Căscioarele seemed to show similar cavities in the abdominal area, but after analysing the photographs of the finds, it became clear that the way in which the cavities were made on the Căscioarele figurines was different from that of Toboliu, since the clay was pinched and not impressed by a seed. The figurine from București *Tei* seems to have a small cavity in the abdomen only in the drawing presented by Rosetti[95]. Judging from the existing drawing, the Grădiște figurine also seems to have had an abdominal cavity. Unfortunately, there is no published photographic documentation of these finds, so it remains unclear whether they actually had these cavities or not, and how the cavities were made. Therefore, no other similar seed impression could be identified on the published MBA figurines from the study area. However, a perfect similarity could be observed with the finds from the so-called *second magic kit* from Babadag (Pl. 8/1-5), where several anthropomorphic figurines have seed stone impressions in the abdominal/pubic area. On one of them both a stone seed impression and a kernel impression can be observed (Pl. 8/6). This resemblance requires further clarification, as the Babadag culture represents a First Iron Age phenomenon and the chronological gap between it and our find is rather large. Furthermore, judging from the photographs of the finds, the seeds imprinted in the clay figurines from Babadag seem to have attributes (such as shape and dimensions) similar to the *Prunus insititia*. However, this is only a hypothesis. The observations regarding the seed impressions on the finds from Babadag were only possible after consulting the photographic illustration provided by the Tulcea Museum[96], remarks which, to the best of our knowledge, have not been made before in the Romanian archaeological literature. As a further note, drawings of La Tène period anthropomorphic figurines also appear to show similar cavity features, and it would be important for future research to further analyse these finds and determine whether they also represent seed impressions.

With regard to the archaeological find context of the anthropomorphic figurines discussed in this paper[97], several common aspects could be observed: 1. The finds were deliberately deposited in a pit located inside a building (house). 2. The pit feature is usually shallow and located near a fire hearth. 3. In addition to the anthropomorphic figurines, other objects were also deposited in the pit. 4. The figurines were broken when they were placed in the pit (intentionally?)[98]. This scenario can be identified in Toboliu, Căscioarele, Nicoleni, and Babadag (in the case of both the *first* and *second magic kits*). It is likely that, at least in these cases,

[94] As illustrated in Rosetti 1936, Fig. 51

[95] Later drawings of the figurine are not showing the cavity (see Leahu 2003, 117, Pl. LVIII/2).

[96] We would like to express our gratitude to Sorin Ailincăi for making this possible.

[97] For a broader picture of the find contexts, see Dietrich 2011, 93-95.

[98] For a similar case of deliberate breakage of a clay hand and a similar feature see Gogâltan *et al.* 2015.

we are dealing with a custom involving an anthropomorphic figurine representing a certain person or persons subject to ritual manipulation, and that the ritual also involves an offering. In the case of Toboliu the offering could be represented by the seven cups (or more likely by their contents). The first possible interpretation of the figurine from Toboliu is that it represents a young female figure[99] and that the seed imprint represents the genitalia. The association of the female genitalia with the seed would suggest a fertility ritual, the beneficiary of which would have been the person represented by the figurine. However, it is also necessary to consider the aspect of malicious intent, which is present in most of the cases mentioned above[100]. Arguments in favour of this interpretation would be the fact that the left side of the head and the left arm of the Toboliu figurine are broken off (see above), although it is difficult to say whether this was intentional or not. On the other hand, the two sets of punctures with a sharp (pointed) tool on the right leg of the figurine are clearly intentional. These two explanations represent the extremes of a wide range of possible interpretations. What is clear, at least from our point of view, is that we are dealing with a specific type of ritual that continues for a long time, at least until the First Iron Age, possibly even until the La Tène period.

Acknowledgements

We are indebted to Gruia Fazecaş, Sorin Ailincăi, Valeriu Sîrbu, Sorina Nedelcu, Miruna Oana, Florin Gogâltan, and Raluca Burlacu for their generous support and help in providing photographs of the finds and clarifying certain aspects. We would also like to thank our colleagues from the Institute of Archaeology in Iași (Elena Cristina Cordoș, George Bodi, George Bilavschi) for the numerous discussions on the subject of anthropomorphic figurines.

References

Ailincăi 2016 — S. Ailincăi, Before the Greeks. The Early Iron Age in Dobrudja. In F.Gogâltan, C.Cordoș (eds.), Prehistoric settlements: social, economic and cultural aspects. Cluj-Napoca 2016, 201-236.

Andrițoiu 1987 — I. Andrițoiu, Contribuții la cunoașterea culturii Wietenberg în sud-vestul Transilvaniei (I). Sargetia 20, 1986-1987, 45-63.

Andrițoiu, Rustoiu 1997 — I. Andrițoiu, G. Rustoiu, Sighișoara-Wietenberg, Descoperirile preistorice și așezarea dacică. Bibliotheca Thracologica XXIII. București 1997.

Bader 1978 — T.Bader, Epoca bronzului în nord-vestul Tansilvaniei. Cultura pretracică și tracică. Oradea 1978.

Bălan *et al*. 2016 — G.Bălan, P.C.Quinn, G.Hodgins, The Wietenberg culture: periodization and chronology. Dacia LX, 2016, 67-92.

Bejenaru *et al*. 2018. — L. Bejenaru, G. Bodi, S. Stanc, M. Danu, Middle Holocene subsistence east of the Romanian Carpathians: Bioarchaeological data from the Chalcolithic site of Poduri-Dealul Ghindaru. Holocene 28(10), 2018, 1653-1663.

Bejinariu, Lakó 2000 — I. Bejinariu, É.Lakó, Contribuții la cunoașterea Bronzului târziu din nord-vestul României. Așezarea de la Crasna. Acta Musei Porolissensis XXIII/I, 2000, 153-219.

[99] The absence of breasts in clay figurines with representations of female genitalia is often interpreted as representing young women, as for example in the Cucuteni milieu (see Monah 1997).

[100] Toboliu, Căscioarele, Nicoleni, and Babadag.

Bejinariu 2022 — I. Bejenariu, Contribuții arheologice la cunoașterea epocii bronzului în Depresiunea Șimleului [II.] Descoperirile de tip Cehăluț – Hajdúbagos din Bronzul târziu. Cluj-Napoca 2022.

Berciu 1956 — D.Berciu, Cercetări și descoperiri arheologice în regiunea București. Materiale și Cercetări arheologice II, 1956, 491-562.

Berindei *et al.* 1992 — I.Berindei, G. Pop, G. Măhărea, *Câmpia Crișu-rilor*. In: *Geografia României vol. IV – Regiunile pericarpatice, Dealurile și Câmpia Banatului și Crișanei, Podișul Mehedinți, Subcarpații, Piemontul Getic, Podișul Moldovei*. București 1992.

Bodea 2013 — M. V. Bodea, Viața spirituală în culturile Wietenberg și Otomani oglindite în descoperirile arheologice. Phd thesis Abstract. Alba Iulia 2013.

Boroffka 1994 — N. Boroffka, Die Wietenberg-Kultur, Ein Beitrag zur Erforschung der Bronzezeit in Südosteuropa. Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie 19. Bonn 1994.

Cavruc 1998 — V. Cavruc (ed.), Repertoriul arheologic al județului Covasna. Sfântu Gheorghe 1998.

Cavruc 2001 — V. Cavruc, Some references to the cultural situation in southeast Transylvania in the middle and late Bronze Age. In C.Kacsó (ed.), Der Nordkarpatische Raum in der Bronzezeit - Symposium Baia Mare 7-10 Oktober 1998. Baia Mare 2001, 45–82.

Cavruc, Rotea 2000 — V. Cavruc, M. Rotea, Locuirea Wietenberg de la Păuleni (campaniile 1999-2000). Angustia 5, 2000, 155-172.

Chidioșan 1980 — N. Chidioșan, Contribuții la istoria tracilor din nord-vestul României. Așezarea Wietenberg de la Derșida. Oradea 1980.

Dal Martello *et al.* 2023 — R. Dal Martello, M. von Baeyer, M. Hudson, R. G. Bjorn, C. Leipe, B. Zach, B. Mir-Makhamad, T.Billings, I. Muñoz Fernández, B. Huber, K.Boxleitner, J. – C. Lu, K. – A. Chi, H. – L. Liu, L. Kistler, R. Spengler, The Domestication and Dispersal of Large-Fruiting Prunus spp.: A Metadata Analysis of Archaeobotanical Material. Agronomy 13 (4), 2023, 1027. https://doi.org/10.3390/agronomy13041027

Depypere *et al.* 2007 — L. Depypere, P. Chaerle, K. Vander Mijnsbrugge, P. Goetghebeur, Stony Endocarp Dimension and Shape Variation in Prunus Section Prunus. Annals of Botany 100, 2007, 1585–1597.

Dietrich 2011 — O. Dietrich, Kinderspielzeug oder Kultobjekte? Überlegungen zu anthropomorphen Figurinen der Wietenberg- und Tei-Kultur. In: S. Berecki, R. Németh, B. Rezi (eds.), Bronze age rites and rituals in the Carpathian Basin. Proceedings of the International Colloquium from Târgu Mureș 8–10 October 2010. Târgu Mureș 2011, 87-106.

Faust 2011 — M. Faust, Origin and dissemination of plums. In: J. Janick (ed.), Origin and Dissemination of Prunus Crops: Peach, Cherry, Apricot, Plum, Almond. International Society for Horticultural Science. Leuven 2011, 139-186.

Fazecaș 2018 — G. Fazecaș 2018, Preistoria și protoistoria. In: G. Moisa, S. Șipoș, A. Chiriac, R. Romînașu (coord.), Istoria Bihorului. Civilizație, Societate, Economie, Mentalități. Oradea 2018, 75-124.

Fazecaș, Lie 2018 — G. Fazecaș, M. A. Lie, Determinarea suprafeței sitului arheologic de epoca bronzului de la Toboliu Dâmbu Zănăcanului. Crisia 47, 2018, 29–38.

Florescu 1991 — A. Florescu, Repertoriul culturii Noua–Coslogeni din România. Așezări și necropole. Cultură și Civilizație la Dunărea de Jos IX. Călărași 1991.

Găvan *et al.* 2021 — A. Găvan, T. Kienlin, A. Röpke, N. Nolde, T. Zerl, M. Zickel, M. A. Lie, G. Fazecaș, Fl. Gogâltan, Living together or apart? Unravelling the development,

internal organization and social structure of a complex Bronze Age tell settlement at Toboliu, western Romania. Crisia 51, 2021, 59-76.

Gogâltan *et al.* 2014 F. Gogâltan, C. Cordoş, A. Ignat, Bronze Age tell, tell-like and mound-like settlements at the eastern frontier of the Carpathian Basin. History of research. Cluj-Napoca 2014.

Gogâltan *et al.* 2015 F. Gogâltan, M. Savu, I. Kelemen, Mâini magice? un complex aparţinând bronzului târziu de la Vlaha-Pad (jud. Cluj). Terra Sebus 7, 2015, 73-122.

Guba 2020 S. Guba, Bronze Age anthropomorphic clay figurines from Nógrád county (Northern Hungary). In A. Kozubová, E. Makarová, M. Neumann (eds.), Ultra velum temporis. Venované Jozefovi Bátorovi k 70. Slovenská Archeológia Supplementum 1. Nitra 2020, 179-189.

Hájek 1957 L. Hájek, Hlinené lidské plastiky z doby bronzové v Barci u Košic. Slovenská Archeológia V/2, 1957, 321-328.

Horedt, Seraphin 1971 K. Horedt, C. Seraphin, Die Prähistorische Ansiedlung auf dem Wietenberg bei Sighişoara-Schässburg. Bonn 1971.

Jugănaru 2003 G. Jugănaru, Coroplastica în cultura Babadag. Peuce s.n. I (XIV), 2003, 75-90.

Kacsó 1972 C. Kacsó, Contribuţii la problema începuturilor epocii bronzului în nord-vestul României. SCIVA XXIII/1, 1972, 31-44.

Kacsó 1997 C. Kacsó, Faza finală a culturii Otomani şi evoluţia culturală ulterioară acesteia în nord-vestul României. Studii şi Comunicări Satu Mare XIV, 1997, 85-110.

Kacsó 1999 C. Kacsó, Die Endphase der Otomani-Kultur und die darauffolgende kulturelle Entwicklung im Nordwesten Rumäniens. In: J. Gancarski (ed.), Kultura Otomani-Füzesabony – rozwój, chronologia, gospodarka. Materiały z konferencji archeologicznej, Dukla, 27–28.11.1997. Die Otomani-Füzesabony-Kultur – Entwicklung, Chronologie, Wirtschaft. Materialien der archäologischen Konferenz, Dukla, 27.–28.11.1997. Krosno 1999, 85-112.

Kacsó 2019a C. Kacsó, Statuetele antropomorfe ale culturilor Otomani şi Wietenberg în nord-vestul Transilvaniei. Angustia 23, 2019, 187-198.

Kacsó 2019b C. Kacsó, Contribuţii la cunoaşterea reprezentărilor antropomorfe şi zoomorfe din Bronzul târziu în nordvestul Transilvaniei. Apulum LVI, 2019, 45-66.

Kalicz 1968 N. Kalicz, Die Frühbronzezeit in Nordostungarn. Archaeologia Hungarica 45. Budapest 1968.

Kalicz 2002 N. Kalicz, Eigenartige antropomorphe Plastik der kupferzeitlichen Badener Kultur im Karpatenbekcen. Budapest Régiségei XXXVI, 2002, 11-53.

Katócz 2021 Z. Katócz, Gondolatoka az Érszalacs – vida-hegyi település késő rézkori leleteiről. In: Z. Katócz, A. Emődi, AL. Lakatos (eds.), Kőbe zárt történelem. Tanulmányok Emődi János 80. Születésnapjára. Oradea 2021, 69-113.

Kiss 2019 V. Kiss, Bronze Age anthropomorphic and zoomorphic representations in Hungary. In: E. Bánffy, J. P. Barna (eds), Trans Lacum Pelsonem. Prehistoric research in south-western Hungary (5500–500 BC). Budapest 2019, 237-252.

Kovács 1977 T. Kovács, Die Bronzezeit in Ungarn. Budapest 1977.

Körber-Grohne 1996 U. Körber-Grohne, Pflaumen, Kirschpflaumen, Schlehen. Heutige Pflanzen und Ihre Geschichte Seit der Frühzeit. Stuttgart 1996.

Kuzminova *et al.* 1998. H. Kuzminova, V. Dergacev, O. Larina, Paleoetnobotaniceskie issledovanija na poselenii Sakarovka I. Revista arheologica 2, Chişinău 1998, 166-182.

Leahu 2003 V. Leahu, Cultura Tei – Grupul cultural Fundenii Doamnei. Probleme ale Epocii bronzului in Muntenia. Bucuresti 2003.

Lie *et al.* 2018 — M. Lie, C. Cordoș, A. Găvan, G. Fazecaș, T. L. Kienlin, F. Gogâltan, An overview of the Bronze Age tell-settlement in Toboliu (Bihor County, Romania). Gesta 17, 2018, 63–76.

Lie *et al.* 2019 — M. Lie, A. Găvan, C. Cordoș, T. L. Kienlin, G. Fazecaș, F. Gogâltan, The Bronze Age Tell settlement at Toboliu (Bihor County, Romania). A brief outline of recent investigations. In: K. P. Fischl, T. L. Kienlin (eds), Beyond Divides – The Otomani-Füzesabony Phenomenon. Current Approaches to Settlement and Burial in the North-Eastern Carpathian Basin and Adjacent Areas. Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 345. Bonn 2019, 351–368.

Marinova, Krauβ, 2014 — E. Marinova, R. Krauβ, Archaeobotanical evidence on the Neolithisation of Northeast Bulgaria in the Balkan-Anatolian context: chronological framework, plant economy and land use. Bulgarian e-Journal of Archaeology 4, 2014, 179–194.

Mocanu-Irimiță 2017 — A. Mocanu-Irimiță, Plastica Epocii Bronzului din România. Unpuplished PhD thesis, București 2017.

Moga, Aldea 1975 — V. Moga, I. Al. Aldea, Harta arheologică a satului Țelna (com.Ighiu, jud.Alba). Marisia V, 1975, 43-50.

Monah 1997 — D. Monah, Plastica antropomorfă a culturii Cucuteni–Tripolie. Bibliotheca Memoriae Antiquitatis III. Piatra Neamț 1997.

Monah *et al.* 2003. — D. Monah, G. Dumitroaia, F. Monah, C. Preoteasa, R. Munteanu, D. Nicola, Poduri – Dealul Ghindaru. O Troie în Subcarpații Moldovei. Piatra-Neamț 2003.

Németi 1995 — J. Németi, Descoperirile arheologice de la Carei-Bobald (jud. Satu Mare) în anul 1994. Cercetări arheologice în aria nord-tracă, vol. I. București 1995, 23-126.

Németi, Molnár 2012 — J. Németi, Zs. Molnár, Bronzkori hatalmi központok Északnyugat-Erdélyben: a Nagykároly-Bobáld-tell. Monográfiák a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékéről 2. Szeged 2012.

Novotný, Kovalčik 1967 — B. Novotný, R. Kovalčik, Sídlisko zo staršej doby bronzovej pri Spišskom Štvrtku, okr. Spišská Nová Ves. Musaica VII, 1967, 25–46.

Ordentlich 1967 — I. Ordentlich, Două statuete cu cap mobil descoperite la Sălacea. Studii și Cercetări de Istorie Veche 18, 1967, 147-154.

Ordentlich 1972 — I. Ordentlich, Contribuția săpăturilor arheologice de pe Dealul Vida (com.Sălacea, jud.Bihor) la cunoașterea culturii Otomani. Studii și Comunicări Satu Mare II, 1972, 63-84.

Ordentlich 1973 — I. Ordentlich, Cercetările arheologice de la Otomani și Sălacea și locul lor în contextul culturii Otomani. Unpubplished Phd thesis, Iași 1973.

Popa 2005 — C. I. Popa, Modificări culturale la finalul Bronzului timpuriu și începutul Bronzului mijlociu în Transilvania. In: C. I. Popa, G. T. Rustoiu (eds.), Omagiu Profesorului Ioan Andriţoiu cu prilejul împilinirii a 65 de ani. Studii și cercetări arheologice. Alba Iulia 2005, 51-183.

Popa 2012 — C. I. Popa, Cel mai vechi tip de plastică antropomorfă Coțofeni. Statueta cu capul mobil de la Petrești. Terra Sebus 4, 2012, 133-153.

Popa 2018 — C. I. Popa, Statuetele cu capetele bifurcate din ariile Gáva, Gornea-Kalakača și Basarabi. Crisia XLVIII, 2018, 63-77.

Popa, Ciută 2016 — C. I. Popa, M. Ciută, Plastica antropomorfă Coțofeni de la Șeușa-Gorgan (jud. Alba). In: D. Micle, A. Stavilă, Cr. Oprean, S. Forțiu (eds.), Interdisciplinaritate în Arheologie și Istorie. In honorem Adrian Bejan. Szeged 2016, 163-182.

Popescu 1968 — D. Popescu, Săpăturile arheologice din Republica Socialistă România în anul 1967. Studii și Cercetări de Istorie Veche 19/1, 1968, 677-698.

Puskás 2016 — J. Puskás, Descoperiri funerare din epoca mijlocie a bronzului în valea Râului Negru (jud. Covasna). Materiale și cercetări arheologice XII, 2016, 89-104.

Roman, Nemeti 1978 — P. Roman, I. Németi, Cultura Baden în România. București 1978.

Romsauer 2003 — P. Romsauer, Πύραυνοι. Prenosné piecky a podstavce z doby bronzovej a doby železnej. Nitra 2003.

Rosetti 1936 — D. V. Rosetti, Din Preistoria Bucureștilor 1. Civilizația de tip București. București 1936.

Sava 2015 — V. Sava, Eneoliticul târziu în bazinul Mureșului Inferior. Cluj-Napoca 2015.

Shi *et al*. 2011 — S. Shi, J. Li, J. Sun, J. Yu, S. Zhou, Phylogeny and Classification of Prunus sensu lato (Rosaceae). Journal of Integrative Plant Biology 55(11), 2013, 1069–1079.

Sîrbu 1987 — V. Sîrbu, Figurinele antropomorfe și zoomorfe traco-geto-dacice din prima și a doua epocă a fierului. Istros V, 1987, 91-158.

Sîrbu 1996 — V. Sîrbu, Dava getică de la Grădiștea jud.Brăila. Biblioteca Istros 12. Brăila 1996.

Sîrbu 1999 — V. Sîrbu, Figurinele antropomorfe din prima epocă a fierului descoperite în lumea tracică. Istros 9, 1999, 47-89.

Sîrbu, Damian 1992 — V. Sîrbu, P. Damian, O așezare de la începutul culturii Tei, descoperită la Căscioarele, jud. Călărași. Istros VI, 1992, 11-16.

Sîrbu, Jugănaru 1999 — V. Sîrbu, G. Jugănaru, Practici magice la tracii culturii Babadag. In: T. Arnăut, A. Zanoci, S. Matveev (eds.), Studia in honorem Ion Niculiță. Chișinău 1999, 92-104.

Shalganova 1995 — T. Shalganova, The Lower Danube Incrusted Pottery Culture. In: D. W. Bailey, I. Panayotov (eds.), Prehistoric Bulgaria. Madison 1995, 291-308.

Székely 1961 — Zs. Szekely, Săpăturile executate de Muzeul Regional din Sf. Gheorghe. Materiale și Cercetări Arheologice VII, 1961, 179-190.

Székely 1962 — Zs. Szekely, Sondajele executate de Muzeul Regional din Sf. Gheorghe. Materiale și cercetări Arheologice VIII, 1962, 325-340.

Székely 1966 — Zs. Székely, Cimitirul din Epoca Bronzului de la Pir. Studii și Comunicări de Istorie Veche XVII/1, 1966, 125-136.

Székely 1988 — Zs. Székely, Considerații privind dezvoltarea culturii Wietenberg în sud-estul Transilvaniei. Aluta 17-18, 1985-1986 (1988), 153-188.

Székely 1990 — Zs. Székely, Ritul magico-religios în așezarea culturii Coțofeni de la Turia (jud.Covasna). Symposia Thracologica 8, 1990, 95-96.

Székely 1995 — Zs. Szekely, Necropola de incinerație în urne de la Turia, județul Covasna. Cercetări Arheologice în Aria Nord-Tracă I. București 1995, 127-146.

Tasić 1995 — N. Tasić, Eneolithic Cultures of Central and West Balkans. Belgrade 1995.

Vulpe, Veselovschi-Bușilă 1967 — A. Vulpe, V. Veselovschi-Bușilă, Date noi privind periodizarea culturii Tei și cunoașterea culturii Basarabi (Săpăturile de la Novaci, 1961). Studii și cercetări de Istorie Veche 18/1, 1967, 83-112.

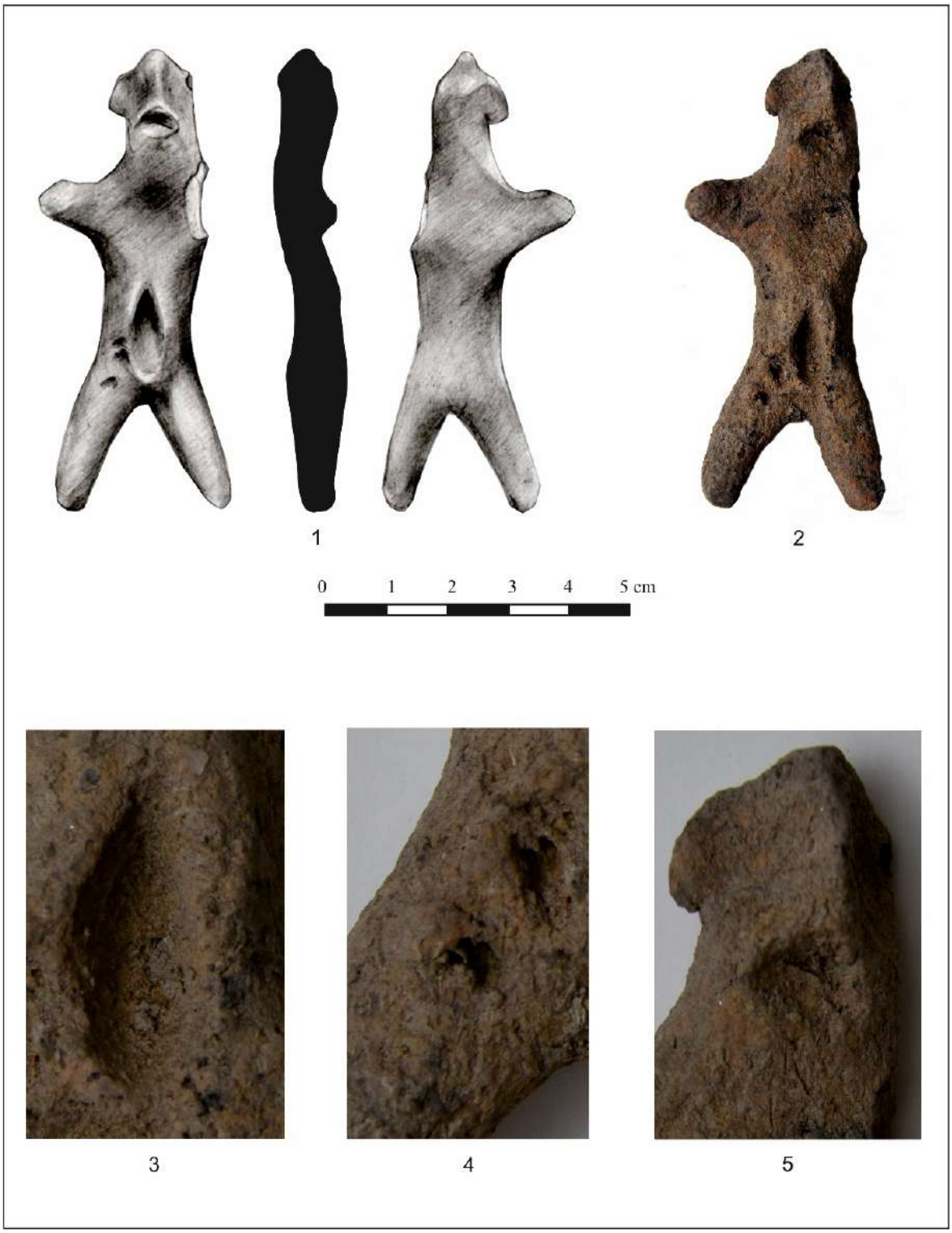

Plate 1. (1) Drawing of the anthropomorphic figurine from Toboliu (drawing by Oana Georgescu); (2) Photographic illustration of the anthropomorphic figurine from Toboliu; (3) Photographic detail on the abdominal cavity; (4) Photographic detail on the stich marks on the right leg; (5) Photographic detail of the head.

Plate 2. Cups discovered in the pit feature belonging to the house of 3rd phase, Trench 6/7

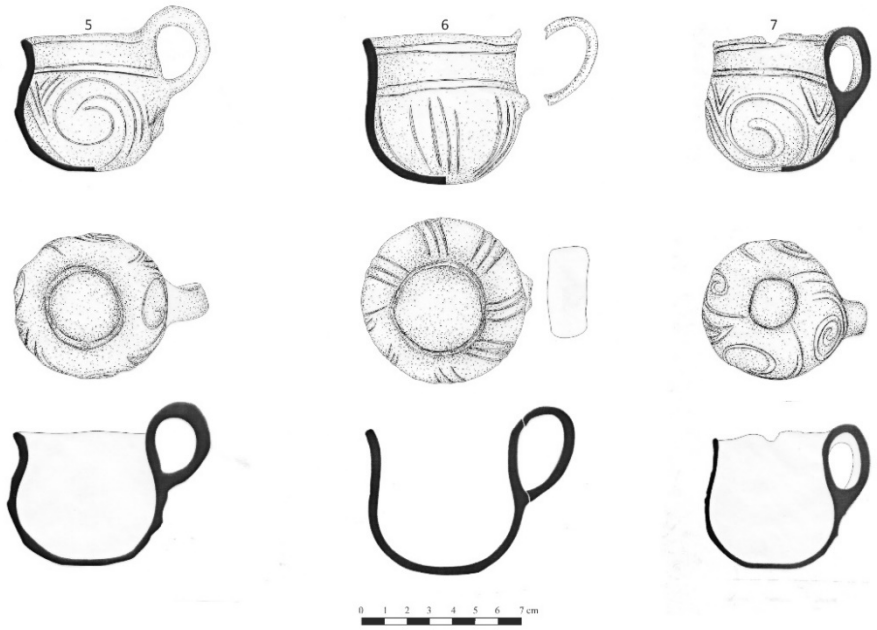

Plate 3. Cups discovered in the pit feature belonging to the house of 3rd phase, Trench 6/7

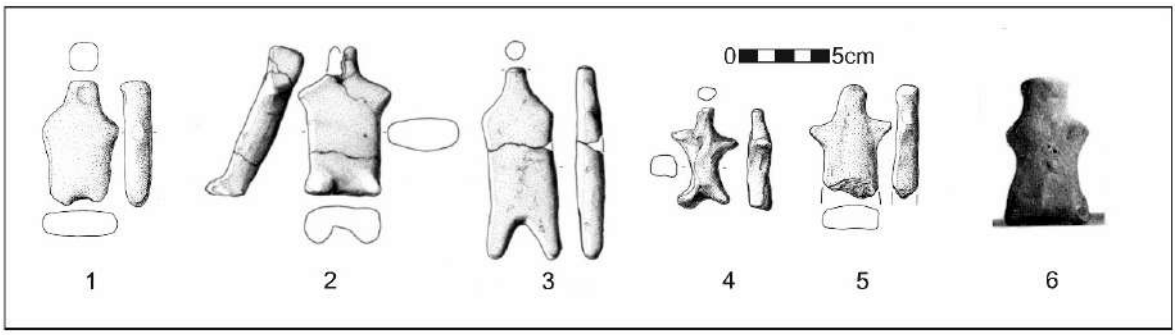

Plate 4. Bronze Age anthropomorphic figurines in Western and Nord-Western Romania from: 1. Acâș Crasna Veche/Râtul lui Vereș/ Veresrét (Satu Mare County) (after Kacsó 2019a); 2. Carei-Bobald (Satu-Mare County) (after Kacsó 2019); 3. Crasna-Csereoldal (Sălaj-County) (after Kacsó 2019); 4. Derșida-Dealul lui Balotă (Sălaj county) (after Kacsó 2019); 5. Pir Cetate-Vársziget (Satu-Mare County) (after Kacsó 2019); 6. Vărșand Movila dintre vii-Lapóshalom (Arad County) (after Kacsó 2019).

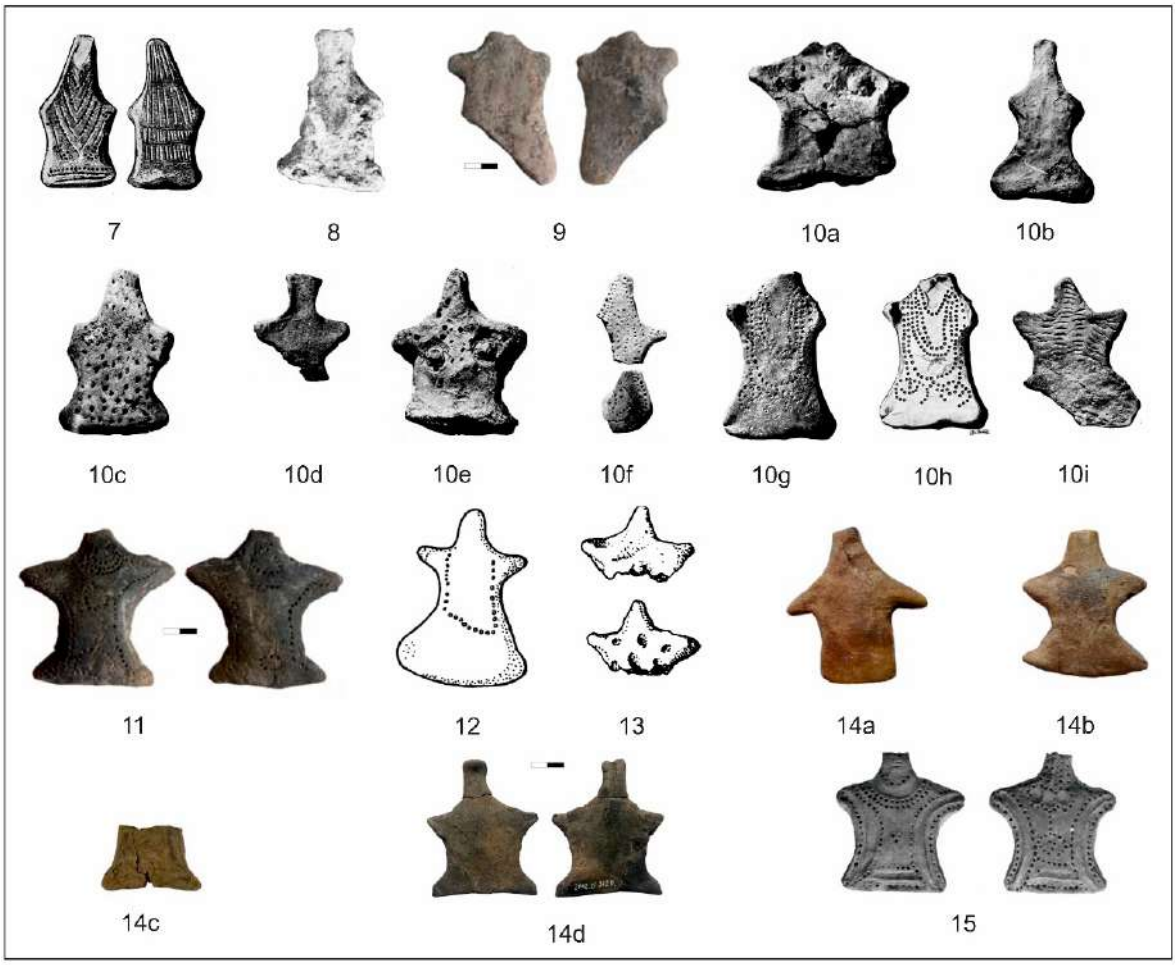

Plate 5. Bronze Age anthropomorphic figurines in Hungary and Slovakia from: 7. Felsövadász (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén /Hungary) (after Hajek 1957); 8. Gánovce (okr. Présov/Slovakia) (after Hajek 1957); 9. Héhalom-Templomdomb (kom. Nógrád/Hungary) (after Guba 2020); 10a-i. Košice-Barca (okr. Košice/Slovakia) (after Hajek 1957); 11. Ludányhalászi-Sóderbánya (kom. Nógrád/Hungary) (after Guba 2020); 12. Rozhanovce (okr.Košice/Slovakia) (after Dietrich 2011);13. Spišský Štvrtok (Prešov-Levoča /Slovakia) (after Dietrich 2011); 14a-d. Szécsény-Benczúrfalva (kom. Nógrád/Hungary); 15. Szurdokpüspöki (kom. Nógrád/Hungary) (after Guba 2020).

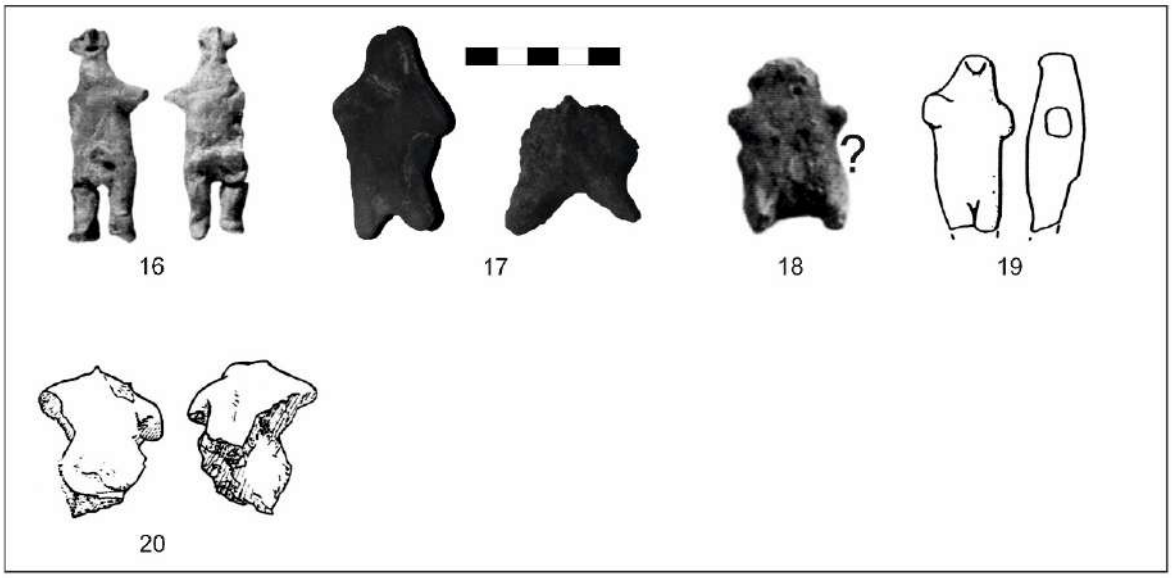

Plate 6. Middle Bronze Age anthropomorphic figurines in Transylvania (Wietenberg):
16. Nicoleni-Panta cu Şuri (com. Simonești, Harghita county) (after Szekely 1962);
17. Rotbav La Pârâuț (Brașov county) (after Dietrich 2011);
18. Sighişoara–Dealul Turcului (Mureş county) (after Horedt, Seraphin 1971);
19. Țelna-Pe Coastă site (com. Ighiu, Alba County) (after Dietrich 2011);
20. Turia Județ/Vármegye (Covasna County) (after Szekely 1995);

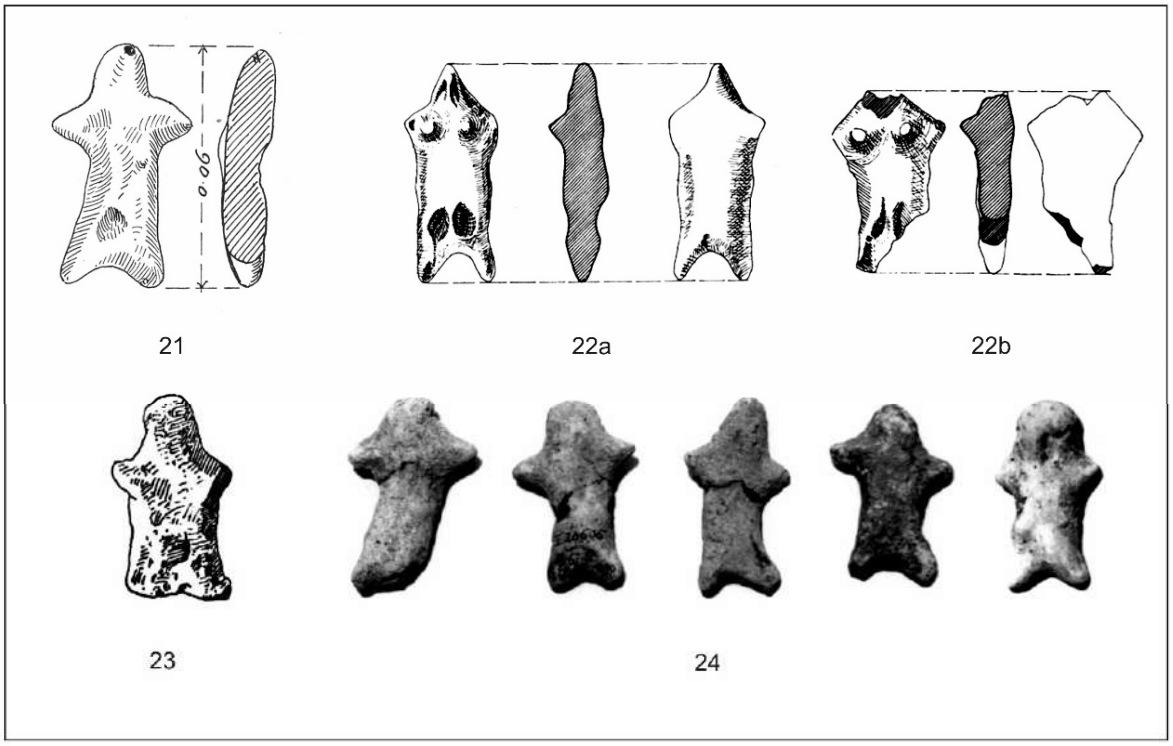

Plate 7. Middle Bronze anthropomorphic figurines in South-Eastern Romania (Tei):
21. București La Tei (mun. București)(after Rosetti 1936);
22. Căscioarele–Valea Coşarului, (Călărași County)(after Sîrbu, Damian 1992);
23. Grădiște - Valea Verzisorului (com. Comăna, Giurgiu County)(after Berciu 1956);
24. Novaci (or. Mihăilești, Giurgiu County) (after Vulpe, Veselovschi-Bușilă 1967).

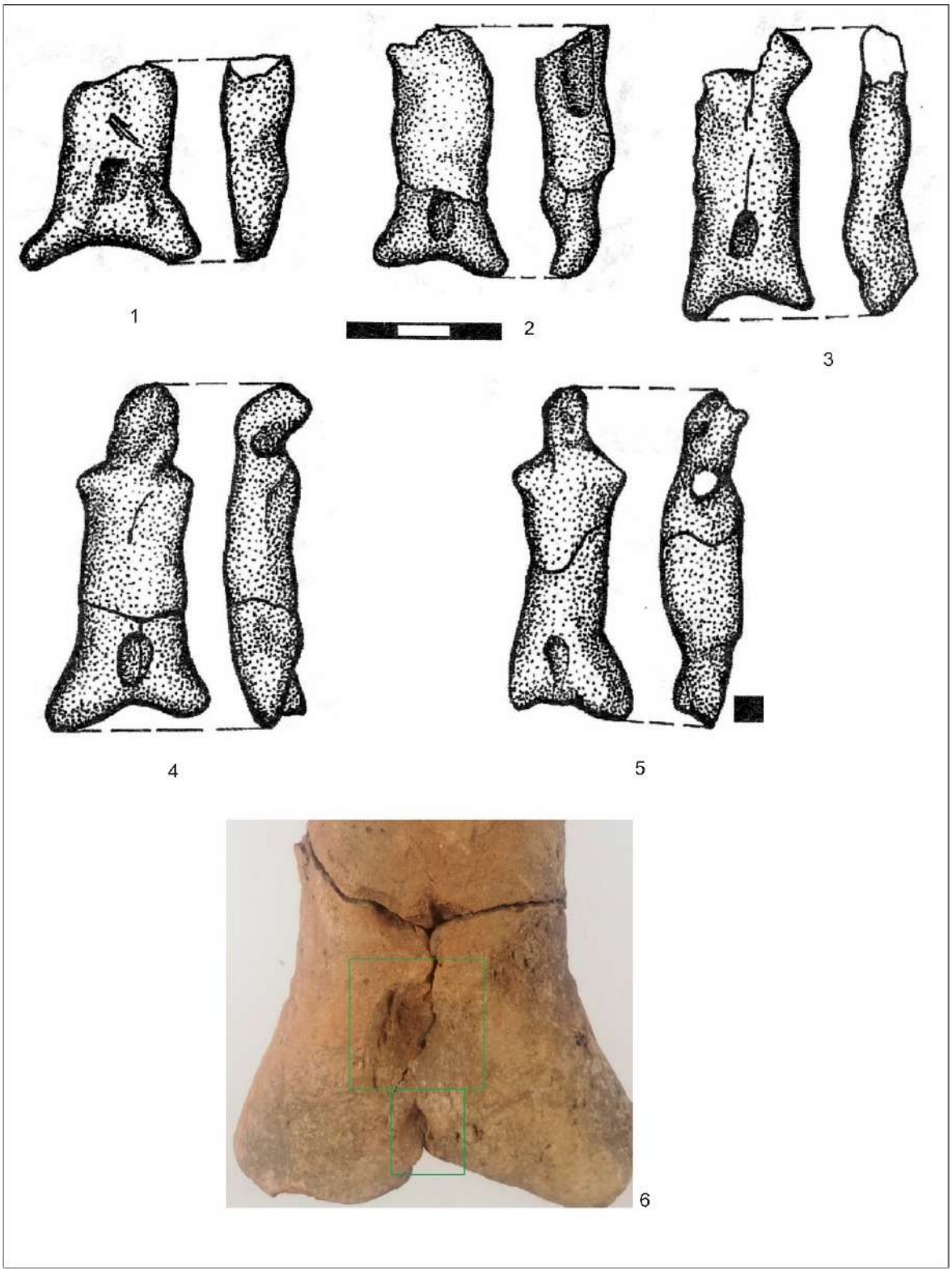

Plate 8. 1 to 5. The anthropomorphic figurines with cavity in the abdominal/pubic area from the 2nd magic kit at Babadag (Dobruja) (after Sîrbu, Jugănaru 1999); 6. Photographic detail of the 4th figurine depicting a stone seed in the abdominal area and another kernel seed underneath (Tulcea Museum)

DEFINIREA DEPOZITELOR DE TIP ARPĂȘEL

Sorin FELEA*

DEFINITION OF ARPĂȘEL TYPE DEPOSITS
ABSTRACT

The Arpășel type deposits are part of the phenomenon of bronze deposits from the end of the Bronze Age in the Carpathian Basin. The Arpășel type is differentiated from the other groups by the predominant or total presence of the categories of ornaments at the expense of other categories of parts, such as weapons and tools.

Keywords: Late Bronze Age, Arpășel type hoards, ornaments.

Primele discuții privind gruparea depozitelor de bronzuri din estul Bazinului Carpatic în serii sunt purtate de Ion Nestor[1] și Hermann Müller-Karpe[2]. Aceștia au împărțit depozitele de la sfârșitul epocii bronzului în trei orizonturi: Uriu-Domănești, Moigrad-Hajduböszörmény, Fizeșu Gherlei-Sîngeorgiu de Pădure. Acest model va fi preluat de Mircea Rusu[3], oferind propria sa opinie despre cum ar trebui structurate depunerile de bronzuri. Astfel, în 1963 acesta definește șapte serii: Uriu-Domănești, Cincu-Suseni, Turia-Jupalnic, Moigrad-Tăuteu, Fizeșu Gherlei-Sîngeorgiu de Pădure, Șomartin-Vetiș și Bîlvănești-Vinț[4]. Serierea arheologului clujan este preluată, printre alții, de către Mircea Petrescu-Dîmbovița[5] și Wilhelm Albert von Brunn[6].

Amaliei Mozsolics vine cu propria sa seriere a depunerilor de depozite de la sfârșitul epocii bronzului. Ar fi vorba, astfel, de următoarele orizonturi depoziționale: Ópályi, Uriu-Domănești, Uriu-Ópályi, Kriva, Aranyos, Kispáti-Lengyeltóti, Kurd și Cincu-Suseni[7]. Această clasificare a fost preluată și de Josip Kobal[8] pentru grupurile de artefacte descoperite în zona de sud-vest a Ucrainei.

O nouă perspectivă privind clasificarea depozitelor de bronzuri caracteristice bronzului târziu este propusă de Carol Kacsó. În urma publicării, în 1990, a depozitului de la Crăciunești, el împarte depunerile de bronzuri în trei tipuri: depozite de tip Arpășel, constituite predominant din podoabe, depozitele de tip Ruginoasa-Cara, caracterizate prin prezența secerilor cu cârlig și

* Universitatea „1 Decembrie 1918" din Alba Iulia; e-mail: feleasorin7@gmail.com.

[1] Nestor 1938, 182-192.

[2] Müller-Karpe 1959, 144-228.

[3] Rusu 1963, 179.

[4] Rusu 1963, 180-199.

[5] Petrescu-Dîmbovița 1977; Petrescu-Dîmbovița 1978.

[6] Brunn 1968; Brunn 1980, p. 123-126.

[7] Mozsolics 1973; Mozsolics 1985.

[8] Kobal` 2000; Kobal` 2015, 295.

a celturilor de tip transilvănean, și depozitele de tip Uriu-Opályi, în care predomină topoarele cu disc și spin și brățările din bară masivă de bronz[9].

Depozitele alcătuite preponderent din podoabe au atras anterior atenția și altor cercetători. A. Mozsolics remarca faptul că în unele colecții de bronzuri se regăsesc cu preponderență bijuterii[10]. Despre existența unor așa-numite *Schmuckhorte* vorbește și Svend Hansen[11]. Astfel, în zona Transdanubiei se regăsesc depozite care cuprind diferite tipuri de pandantive, brățări, tutuli sau saltaleoni reunite sub denumirea de Tolnanémedi[12].

În prezentarea acelor *Schmuckdominierte Horte*[13], Regine Maraszek observă o diversitate a tipurilor de podoabe, dar și a unor elemente caracteristice diferitelor regiuni în care se regăsesc astfel de depuneri. Plecând de la principiul „funcțiunii pieselor depuse, a locului în care s-a făcut depunerea, a modului de dispunere a pieselor în depozit, a greutății depozitelor, precum și a stării de integritate a pieselor"[14], Olimpia Bratu are o abordare statistică asupra acestui fenomen al sfârșitului epocii bronzului, păstrând seriile propuse de Kacsó.

János Gábor Tarbay, preluând modelele propuse de S. Hansen[15] și Márie Novotná[16], grupează diferite tipuri de podoabe și de unelte de bijutier în așa-numitul orizont *Gyermely*[17].

Un prim catalog al depunerilor de podoabe de tip Arpășel a fost publicat de C. Kacsó în 1995. Este vorba despre un număr de 24 de depozite: Arpășel, Balc, Cehăluț, Chereușa, Ciocaia, Cioclovina, Cubulcut, Debrecen I, Giula, Giurtelecu Șimleului, Mișca, Minișu de Sus, Nyírlugos, Oradea IV, Otomani, Poșaga de Sus, Răbăgani, Sânnicolau de Munte, Sânnicolau Român II, Șuncuiuș, Tăut, Tiszafüred, Vestul Transilvaniei [18]. Plasând aceste depozite pe hartă, s-a putut observa o concentrare a acestora în zona de vest a Transilvaniei, cu precădere în Bazinul Crișurilor[19].

Problematica acestui fenomen de depuneri a fost mai apoi reluată de către Florin Gogâltan și Victor Sava, cu ocazia publicării depozitului de la Lipova[20], și recent de către Gruia Fazecaș atunci când analizează depozitul de la Gălășeni[21]. Autorii vor completa lista oferită de Kacsó[22], plasând aceste descoperiri pe hărți de răspândire. S-a putut observa o concentrare a depozitelor

[9] Kacsó 1990a, 246; Kacsó 1995, 107; Kacsó 2003, 267-268; Kacsó 2007, 60-61; Kacsó 2009a, 66-67; Kacsó 2009b, 9; Kacsó 2018, 321-323.
[10] Mozsolics 1973, 69.
[11] Hansen 1994, 356.
[12] Hansen 2005, 225.
[13] Maraszek 2006, 224-231.
[14] Bratu 2009, 31.
[15] Hansen 1996, 436-438.
[16] Novotná 1970, 44-78.
[17] Tarbay 2014, 331; Tarbay 2015, 311-371; Tarbay 2019, 331.
[18] Kacsó 1995, 93.
[19] Kacsó 1995, Abb. 10.
[20] Gogâltan, Sava 2014, 183-209.
[21] Fazecaș 2021, 77-90.
[22] Gogâltan, Sava 2014 încadrează în categoria depozitelor de tip Arpășel un număr de 31 de descoperiri (Apateu, Arpășel, Balc, Beliu, Cehăluț I, Chereușa, Ciocaia, Cioclovina, Cubulcut, Debrecen I, Felsődobsza, Gaj, Giula, Giurtelecu Șimleului, Guruslău, Lipova, Mișca, Minișu de Sus, Nyírlugos, Oradea IV, Otomani, Poșaga de Sus, Răbăgani, Sânnicolau de Munte, Sânnicolau Român II, Șuncuiuș, Tăut, Tiszafüred, Vestul Transilvaniei, Zăgujeni I , Zăgujeni II), iar Fazecaș 2021 consideră a fi caracteristice acestei serii tot un număr de 31 de depozite, dar diferite față de lista propusă de Gogâltan și Sava (Apateu, Arpășel, Balc, Beliu, Bicaci, Cehăluț I, Chereușa, Ciocaia, Cioclovina, Cubulcut, Felsődobsza, Gaj, Gălășeni, Giula, Giurtelecu Șimleului, Guruslău, Lipova, Mișca, Minișu de Sus, Oradea IV, Otomani, Poșaga de Sus, Răbăgani, Sânnicolau de Munte, Sânnicolau Român II, Șuncuiuș, Tăut, Tiszafüred, Vestul Transilvaniei, Zăgujeni I, Zăgujeni II).

de tip Arpășel în zona Crișanei și a Banatului istoric[23]. Un catalog al depunerilor constituite preponderent din podoabe a fost realizat și de către Antonia Flontaș[24], cu mențiunea că ea încadrează aceste categorii de piese în tipurile Uriu-Domănești și Cincu-Suseni[25].

Aceste depuneri alcătuite în totalitate sau în proporție mare din podoabe reprezintă și subiectul tezei mele de doctorat, care are ca scop strângerea și analizarea depozitelor de tip Arpășel cu scopul de a găsi motivația pentru care oamenii de la sfârșitul epocii bronzului au ales să depună această categorie de artefacte în diferite contexte[26].

Și din perspectiva mea, depozitele de tip Arpășel sunt depuneri constituite în totalitate sau cu preponderență din podoabe, cărora li se asociază în procent foarte mic unelte și arme, sau în cazul depunerilor ritualice din sanctuarele peșterilor, chiar și mărgele de chihlimbar sau de sticlă albastră. Acest fapt diferențiază acest orizont față de celelalte serii de depuneri caracteristice bronzului târziu precum Ruginoasa-Cara[27] sau Uriu-Ópály[28], care sunt alcătuite dintr-un număr infim de podoabe și un număr considerabil de unelte sau arme (**Fig. 1**).

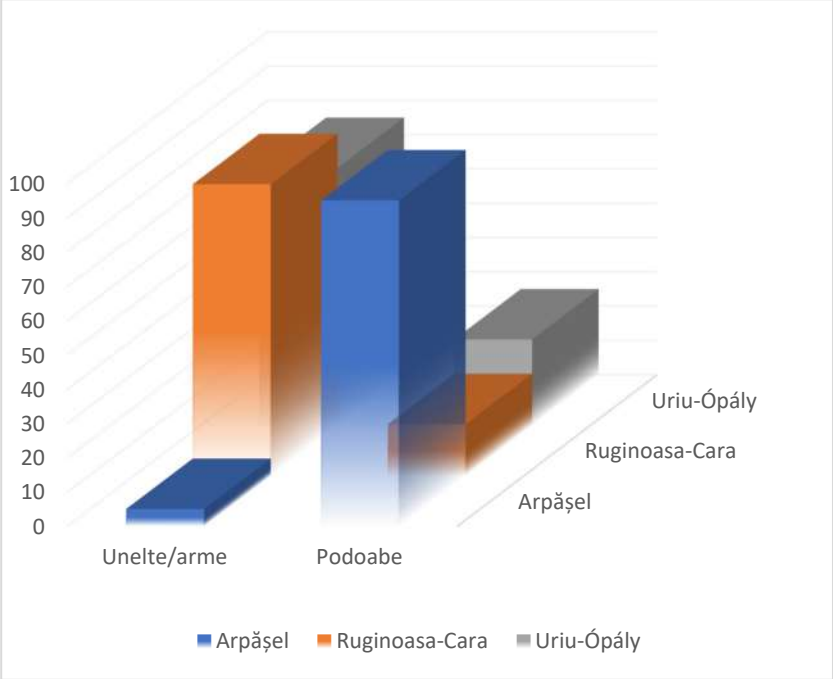

Fig. 1

[23] Gogâltan, Sava 2014, Fig. 3; Fazecaș 2021, Pl. IV.

[24] Flontaș 2014, 26-92; Flontaș 2018, 113-133.

[25] Flontaș 2018, 113, Fig. 1. În opinia sa ar fi vorba despre 43 de depozite (Agrieș, Arpășel, Balc, Bârsana, Bicaci, Bogata de Jos, Breb, Căpleni, Cehăluț I, Cheile Vârghișului II, Ciocaia, Cireșoaia II, Cireșoaia III, Coștiui II, Cubulcut, Cugir II, Dobrocina I, Foieni II, Giula, Hărău, Lelei, Lugoj, Maramureș I, Maramureș III, Meseșenii de Sus, Minișu de Sus, Mișca, Moisei, Năpradea, Ocna de Fier, Otomani, Petea, Pojejena, Războieni-Cetate, Sânnicoară, Sânnicolau de Munte, Sânnicolau Român II, Șimleul Silvaniei, Ticvaniu Mare, Tiream, Ulciug, Vadu Izei).

[26] Teza mea de doctorat va fi susținută la Universitatea „1 decembrie 1918" din Alba Iulia. Doresc să mulțumesc coordonatorului, conf. univ. dr. habil. Cristian Ioan Popa, și membrilor comisiei: cerc. șt. I dr. habil. Florin Gogâltan, cerc. șt. I dr. Ioan Bejinariu și prof. univ. dr. habil. Mihai Gligor, pentru indicațiile primite în vederea îmbunătățirii tezei.

[27] Rezi, Gogâltan 2019, 187-222.

[28] Kacsó 2015, 253-272.

Plecând de la acest principiu am realizat un catalog care însumează un număr de 48 de descoperiri: Apateu[29], Arpășel[30], Balc[31], Beliu[32], Bicaci[33], Cehăluț I[34], Chereușa[35], Chergheș[36], Ciocaia[37], Cioclovina[38], Cizer[39], Cornuțel[40], Crișana II[41], Cubulcut[42], Debrecen I[43], Felsődobsza[44], Gaj[45], Gălășeni[46], Giula[47], Giurtelecu Șimleului[48], Guruslău[49], Hărău[50], Huseni[51], Izbîndiș[52], Kljačanovo[53], Lipova[54], Minișu de Sus[55], Mișid[56], Nitrianska Blatnica II[57], Novi Kostolac[58], Nyírlugos[59], Oradea IV[60], Otomani[61], Pančevo[62], Poșaga de Sus[63], Răbăgani[64], Sânnicolau de Munte[65], Șuncuiuș I[66], Șuncuiuș II[67], Šurany[68], Tăut[69], Tiszafüred[70], Tornyosnémeti[71], Vadu

[29] Mureșan, Caba 2007, 112-118.
[30] Kacsó 1995, 81-130.
[31] Petrescu-Dîmbovița 1977, 52.
[32] Boroffka, Luca 1995, 225-229.
[33] Petrescu-Dîmbovița 1977, 53.
[34] Petrescu-Dîmbovița 1977, 54.
[35] Petrescu-Dîmbovița 1977, 147.
[36] Andrițoiu 1971, 83-92.
[37] Nánási 1974, 179.
[38] Rotea 2017, 41-104.
[39] Mozsolics 1973, 126.
[40] Stratan 1964, 523-528.
[41] Kacsó 1995, 93.
[42] Kacsó 1990b, 32-34
[43] Patay 1966, 75-85.
[44] Mozsolics 1973, 134-135.
[45] Rašajski 1975, 52-60.
[46] Fazecaș 2021, 77-90.
[47] Petrescu-Dîmbovița 1977, 95.
[48] Soroceanu 1995, 65.
[49] Petrescu-Dîmbovița 1977, 60.
[50] Petrescu-Dîmbovița 1977, 98.
[51] Bejinariu 2008, 68-72.
[52] Chidioșan, Emődi 1983, 17-32.
[53] Kobal` 2000, Taf. 68, 69A.
[54] Gogâltan, Sava 2014, 183-209.
[55] Kacsó 1995, 92.
[56] Chidioșan, Emődi 1981, 161-167.
[57] Bartík et al 2022, 69-121.
[58] Rašajski 1975, 1, T. I/1-4.
[59] Mozsolics 1985, 161-162.
[60] Gogâltan, Drașovean 2015, 119-150.
[61] Ordentlich 1968, 397-404.
[62] Vasic 1982.
[63] Petrescu-Dîmbovița 1977, 103.
[64] Kacsó 1991, 9-16.
[65] Kacsó 2009, 167-173.
[66] Savu, Gogâltan 2021, 30-68.
[67] Dumitrașcu 1992, 3-11.
[68] Holste 1951, T. 39C.
[69] Petrescu-Dîmbovița 1977, 113.
[70] Kacsó 1995, 91.
[71] Mozsolics 1973, Taf. 76.

Crișului[72], Vestul Transilvaniei[73], Zăgujeni I[74], Zăgujeni II[75], Zimandu Nou[76]. Doresc să exemplific prin fig. 3 și 4 depozitele specifice orizontului Arpășel.

În urma analizei statistice constatăm că pumnalele, celturile sau secerile se regăsesc în depunerile de tip Arpășel într-un număr infim de aproximativ 5% în comparație cu pandantivele semilunare ajurate, pandantivele conice sau în formă de scut beoțian, brățările, saltaleonii, tutulii, butonii, brâuri, falere sau ace care dominnă aceste colecții (Fig. 2). Cele mai des întâlnite piese sunt brățările, apoi pandantivele semilunare ajurate, butonii, tutulii, falerele, saltaleonii, brâurile, acele și pandantivele conice ajurate. Față de alte categorii de piese care se mai pot regăsi și în alte orizonturi de depuneri, pandantivele semilunare ajurate se întâlnesc doar în mediul Arpășel.

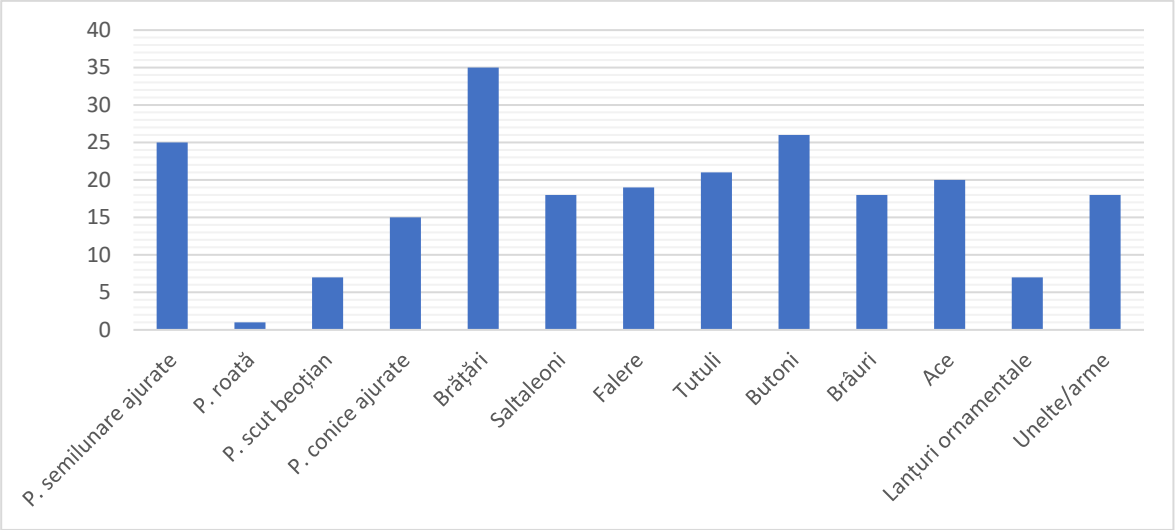

Fig. 2

Până în acest moment am putut observa o concentrare a depozitelor în zona Crișanei, a Banatului istoric, zona central-estică a Ungariei, vestul Slovaciei și în sud-vestul Ucrainei de astăzi (Fig.). Cu precădere le regăsim în zona Bihorului, astfel putem presupune existența aici a unor ateliere care produc aceste categorii de piese. Arealul de răspândire a depozitele de tip Arpășel este astfel diferit față de depunerile de tip Uriu-Ópály care se regăsesc în nord-vestul Transilvaniei și nord-estul Ungariei și a celor de tip Ruginoasa-Cara care sunt răspândite în zonal central-estică a Transilvaniei[77].

În privința datării acestui orizont, specialiștii au ajuns la un oarecare numitor comun, plasând aceste depozite în Bronzul Târziu II-III[78]. Cu ocazia unei campanii de cercetare la Cioclovina, o echipă de arheologi și speologi români, danezi și olandezi a putut recolta mai multe probe de ^{14}C. Aceste date asigură datarea depunerilor din sanctuarul de la Cioclovina în perioada 1407-1256 cal. BC[79].

[72] Kenner 1863, 120-121, Fig. 57; Soroceanu 1995, Abb. 9/1-2.
[73] Pósta 1918, 109-216.
[74] Gumă, Popescu 1992, 53-58.
[75] Săcărin, Negrei 2013, 157-194; Săcărin, Negrei 2020.
[76] Petrescu-Dîmbovița 1977, 119.
[77] Rezi, Gogâltan 2019, 204-206.
[78] Gogâltan, Sava 2014, 195.
[79] Rotea et al 2020, 120.

O situație excepțională întâlnim în peștera de la Cioclovina, care se află la marginea arealului de răspândire a depozitelor de tip Arpășel, unde regăsim cea mai mare concentrare de piese care caracterizează acest orizont. Peșterile sunt descrise de Alexandra Găvan drept: „locuri de cult și de desfășurare a unor acțiuni rituale, considerată a fi o parte integrată a vieții spirituale și religioase pe parcursul epocii bronzului în Europa”[80]. Și alți cercetători consideră că depozitele descoperite în zone mai puțin străbătute de om pot fi interpretate drept votive, conținând puteri supranaturale sau care vor oferi dedicantului puteri magice. Total opus acestora se află grupurile de artefacte depuse în zone neprimejdioase, despre care se consideră că au fost lăsate spre păstrare până la următoarea utilizare[81]. În majoritatea cazurilor, unelte și podoabe sunt depuse laolaltă în momentul în care nu mai pot fi utilizate, din cauza folosirii exhaustive sau datorită fragmentării[82].

Cel mai probabil, peștera de la Cioclovina a servit drept loc sacru al comunităților de la sfârșitul epocii bronzului, dedicat unor nimfe sau altor zeități ale apelor, simbolizând fertilitatea, purificarea și regenerarea atât trupească, cât și mentală[83]. A reprezentat, de asemenea, și spațiul în care se „semna” un contract între divinitate și individ, astfel că se dedicau numeroase bronzuri și alte bunuri pe altar, ca recunoștință pentru ajutorul primit. Alix Hänsel prezintă cazul unui măcelar, care îi dedică zeiței Hera, cea mai de preț unealtă a sa, ca recunoștință pentru sănătatea sa și a familiei acestuia[84].

Alte peșteri care pot fi considerate drept spații sacre se regăsesc și în zona Bihorului, precum sunt cele de la Șuncuiuș, Unguru Mare, Mișid, Igrița, Vadu Crișului, zone unde se regăsesc dovezi arheologice semnificative lăsate de comunități aparținând grupurilor Cehăluț și Igrița[85]. În aceste spații s-au depus ofrande succesiv, pe o perioadă foarte lungă de timp.

Numeroși cercetători au considerat piesele de podoabă fie servind drept ornamente ale costumului de gală, fie pentru ornamentarea harnașamentului cailor[86]. Din lipsa mormintelor de înhumație din zona Bazinului Carpatic este foarte greu de reconstituit vestimentația epocii. Sunt puține dovezi arheologice ale prezenței acestor categorii de piese în contexte funerare, fiind descoperite în morminte de incinerație, care ne oferă doar o datare a complexelor.

Cu excepția depozitului de la Sânnicolau de Munte[87], care este constituit doar dintr-o singură categorie de podoabe, cea a pandantivelor semilunare ajurate, caracteristice doar orizontului Arpășel, în celelalte depozite se regăsesc două sau chiar mai multe categorii de bijuterii. Foarte probabil ele au fost combinate în diverse feluri, cum ar fi pandantivele semilunare care au rolul de apărători de ac. Alte combinații puteau fi făcute între diferitele tipuri de pandantive și saltaleonii prinse pe un lanț ornamental sau brâurile care puteau fi asociate cu saltaleonii, butonii sau falerele.

Metalul, de la începutul folosirii sale, a devenit o sursă a puterii și a prestigiului unui individ sau a unei comunități. Putem considera că piesele de bronz parcurg aceleași etape ale vieții precum oamenii: se nasc, se dezvoltă, se deteriorează și mor[88]. Identitatea unui individ, indiferent de sex, se bazează, din cele mai vechi timpuri, pe înfățișare. Același sens este dat și artefactelor. Materialul din care este fabricat, forma sau dimensiunea conferă posesorului o imagine în comunitatea de care aparține.

[80] Găvan 2021, 263.
[81] Țârlea 2008, 64.
[82] Rezi 2009, 57; Rezi 2011, 303-334; Rezi, Gogâltan 2019, 206-208.
[83] Gogâltan, Sava 2014; Rotea 2017, 59.
[84] Hänsel 2001, 24.
[85] Savu, Gogâltan 2021, 35, 49.
[86] Rusu 1972, 250; Bader 1978, 106.
[87] Kacsó 2009, 167-173.
[88] Țârlea 2008, 65.

Bibliografie

Bader 1978 — T. Bader, *Epoca bronzului în nord-vestul Transilvaniei. Cultura pretracică și tracică*, București, 1978.

Bartík et al 2022 — J. Bartík, P. Jelínek, B. Gábriková, *Hromadný nález bronzových predmetov z Nitrianskej Blatnice II*, în *Pravěk NŘ*, 31, 2022, 69-121.

Bejinariu 2008 — I. Bejinariu, *Descoperiri de bronzuri din Sălaj*, în *Acta Musei Porolisensis*, XXX, 2008, 67-78.

Boroffka, Luca 1995 — N. Boroffka, S. A. Luca, *Archäologische Metallfunde aus der Schulsammlung Beliu, Kr. Arad*, în T. Soroceanu (ed.), *Bronzefund aus Rumänien*, PAS, 10, Berlin, 1995, 225-228.

Bratu 2009 — O. Bratu, *Depuneri de bronzuri între Dunărea Mijlocie și Nistru în secolele XIII-VII a. Chr.,* București, 2009.

Brunn 1968 — W. A. von Brunn, *Mitteldeutsche Hortfunde der jüngeren Bronzezeit*, Berlin, 1968.

Brunn 1980 — W. A. von Brunn, *Eine Deutung spätbronzezeitlicher Hortfunde zwischen Elbe und Weichsel*, în *BerRGK*, 61, 1980, 91-150.

Chidioșan, Emődi 1981 — N. Chidioșan, I. Emődi, *O descoperire de la sfârșitul epocii bronzului și începutul Hallstattului în peștera Mișidului, com. Șuncuiuș, jud. Bihor*, în *Thraco-Dacica*, II, 1981, 161-167.

Chidioșan, Emődi 1983 — N. Chidioșan, I. Emődi, *Descoperirile arheologice din peștera Izbândiș (com. Șuncuiuș) aparținând grupului cultural Igrița*, în *Crisia*, XIII, 1983, 17-32.

Dumitrașcu 1992 — S. Dumitrașcu, *Depozitul de bronzuri Nr. 2 de la Șuncuiuș*, în *Analele Universității din Oradea*, II, 1992, 3-8.

Fazecaș 2021 — G. Fazecaș, *Prehistoric metal discoveries from the karst in the Pădurea Craiului Mountains, Bihor County*, în *Crisia*, LI, 2021, 77-90.

Flontaș 2014 — A. Flontaș, *Die Schmuckdepots des späten 2. Jahrtausends v. Chr. in Rumänien (Karpatenbecken),* în *Revista Bistriței*, XXVIII, 2014, 26-92.

Flontaș 2018 — A. Flontaș, *Jewelry depositions from the end of the 2nd millennium BC from the Romanian Carpathian Basin*, în L. D. Nebelsick, J. Wawrzeniuk, K. Zeman-Wiśniewska (eds.), *Archaeologica hereditas. Sacred Space: Contributions to the Archaeology of Belief*, Varșovia, 2018, 113-133.

Găvan 2021 — Găvan A., *Considerații privind unele descoperiri aparținând epocii bronzului efectuate în peșterile din județul Bihor*, în K. Zoltán, A. Emödi, A. Lakatos (ed.), *Istoria închisă în piatră. Studii în onoarea lui János Emödi, la 80 de ani*, Oradea, 2021, 263-282.

Gogâltan, Sava 2014 — F. Gogâltan, V. Sava, *Depozitul de bronzuri de la Lipova (jud. Arad)*, în *Terra Sebus. Acta Musei Sabesiensis*, 6, 2014, 183-209.

Gogâltan, Drașovean 2015 — F. Gogâltan, F. Drașovean, *Piese preistorice din cupru și bronz din România aflate în colecțiile British Museum, Londra. I*, în *Analele Banatului*, s. n., XXIII, 2015, 119-150.

Gumă, Popescu 1992 — M. Gumă, O. Popescu, *Un nou depozit de bronzuri descoperit în zona Caransebeșului*, în *Thraco-Dacica*, XIII, 1992, 53-58.

Hänsel 2001 — A. Hänsel, *Frau und Pferd? Der Bronzefund von Kallies (Kalisz Pomorski) und die Ornatdepots der späten Bronzezeit*, în *Acta Praehistorica et Archaeologica*, 33, 2001, 14-27.

Hansen 1994 — S. Hansen, *Studien zu den Metalldeponierungen während der älteren Urnfelderzeit zwischen Rhônetal und Karpatenbecken*, UPA, 21, Bonn, 1994.

Hansen 1996 — S. Hansen, *Bemerkungen zur Zeitlichen Stellung der Hortfunde des Typus Gyermely*, în *Archäologisches Korrespondenzblatt*, 26, 1996, 433-441.

Hansen 2005 — S. Hansen, *Über bronzezeitliche Horte in Ungarn – Horte als soziale Praxis*, în B. Horejs, R. Jung, E. Kaiser, B. Teržan (eds.), *Interpretationsraum Bronzezeit. Bernard Hänsel von seinen Schülern gewidment,* UPA, 121, Bonn, 2005, 211-230.

Holste 1951 — Fr. .Holste, *Hortfunde Südosteuropas*, Marburg/Lahn, 1951.

Kacsó 1990a — C. Kacsó, *Precizări cu privire la câteva descoperiri de bronzuri din Bihor (I)*, în *Crisia*, XX, 1990, 25-36.

Kacsó 1990b — C. Kacsó, *Piese inedite din depozitul de la Crăciunești*, în *Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie*, 41/3-4, 235-250.

Kacsó 1991 — C. Kacsó, *Precizări cu privire la câteva descoperiri de bronzuri din Bihor (II), î*n *Crisia* XXI, 1991, 9-16.

Kacsó 1995 — C. Kacsó, *Der Hortfund von Arpășel*, în T. Soroceanu (ed.), *Bronzefunde aus Rumänien*, 1995, 81–130.

Kacsó 2003 — C. Kacsó, *Der zweite Depotfund von Ungureni*, în C. Kacsó (ed.), *Bronzezeitliche Kulturerscheinungen im karpatischen Raum. Die Beziehungen zu den benachbarten Gebieten. Ehrensymposium für Alexandru Vulpe zum 70. Geburstag, Baia Mare 10-13 Oktober 2001*, Baia Mare, 2003, 267-300.

Kacsó 2009 — C Kacsó, *Depozitul de bronzuri de la Sânnicolau de Munte (jud. Bihor, România)*, în *Analele Banatului*, XVII, 2009, 167-173.

Kacsó 2015 — C. Kacsó, *Bronzefunde vom Typ Uriu-Ópályi in der Maramuresch*. În I. Szathmári (ed.), *An der Grenze der Bronze- und Eisenzeit. Festschrift für Tibor Kemenczei zum 75. Geburstag*, Budapest, 253-272.

Kenner 1863 — F. Kenner, *Beiträge zu einer Chronik der archäologischen Funde in der österreichischen Monarchie (1859-1861)*, în Archiv österr. Geschichtsquellen 29, 1863, 185-337.

Kobal` 2000 — J. V. Kobal`, *Bronzezeitliche Depotfunde aus Transkarpatien (Ukraine)*, în *PBF*, XX, 4, Stuttgart, 2000.

Kobal` 2015 — J. V. Kobal`, *Der Hortfund von Makarjovo (Transkarpatien, Ukraine)*, în I. Szathmári (ed.), *An der grenze der bronze – und eisenzeit. Festschrift für Tibor Kemenczei zum 75. Geburtstag*, Budapesta, 2015, 285-300.

Maraszek 2006 — R. Maraszek, *Spätbronzezeitliche Hortfundlanschaften in atlantischer und nordischer Metalltradition*, Halle, 2006

Mozsolics 1973 — A. Mozsolics, *Bronze- und Goldfunde des Karpatenbeckens. Depotfundhorizonte von Forro und Opalyi*, Budapest, 1973.

Mozsolics 1985 — A. Mozsolics, *Bronzefunde aus Ungarn. Depotfundhorizonte von Aranyos, Kurd und Gyermely*, Budapesta, 1985.

Müller-Karpe 1959 — H. Müller-Karpe, *Beiträge zur Chronologie der Urnenfeldzeit nördlich und südlich der Alpen*, Berlin, 1959, 144-228.

Mureșan, Caba 2007 — A. Mureșan, I. Caba, *Depozitul hallstattian de bronzuri de la Apateu, județul Arad*, în P. Hügel, A. Mureșan (ed.), *Istoricul Liviu Mărghitan la a 70-a aniversare*, Arad, 2007, 112-118.

Nánási 1974 — Z. Nánási, *Repertoriul obiectelor de bronz din Muzeul de Istorie de la Săcuieni*, în *Crisia*, IV, 1974, 177-184.

Nestor 1938 — I. Nestor, *Die verzierten Streitäxte mit Nackenscheibe aus Westrumänien*, în MarbStud, 1938, 182-192.

Novotná 1970 — Novotná M., *Die Äxte und Beile in der Slowakei*, *PBF*, IX/3, München, 1970.

Ordentlich 1968 — I. Ordentlich, *Depozitul de bronzuri de la Otomani*, în *Acta Musei Napocensis*, V, 1968, 397-404.

Patay 1966 — P. Patay, *Der Bronzefund von Francsika*, în *Acta Antiqua et Archaeologica*, 10, 1966, 75-85.

Petrescu-Dîmboviţa 1977 M. Petrescu-Dîmboviţa, *Depozitele de bronzuri din România*, București, 1977.

Petrescu-Dîmboviţa 1978 M. Petrescu-Dîmboviţa, *Die Sicheln in Rumanien*, München, 1978.

Pósta 1918 B. Pósta, *Kilényi Hugo régiség-gyüjteménye*, în *Dolgozatok-Kolozsvár*, 9, 1918, 109-216.

Rašajski 1975 R. Rašajski, *Ostava Gaj-Izlaz kod Kovina*, în M. Garašanin (ed.), *Praistorijske ostave u Srbiji i Vojvodini*, Belgrad, 1975.

Rezi 2009 B. Rezi, *Depozitul de bronzuri de la Cetatea de Baltă*, în *Analele Banatului*, s. n., XVII, 2009, 45-63.

Rezi 2011 B. Rezi, *Voluntary Destruction and Fragmentation in Late Bronze Age Hoards from Central Transylvania*, în S. Berecki, R. E. Németh, B. Rezi (ed.), *Bronze Age Rites and Rituals in the Carpathian Basin. Proceedings of the International Colloquium from Târgu Mureș*, Târgu Mureș, 2011, 303-334.

Rezi, Gogâltan 2019 B. Rezi, F. Gogâltan, *The bronze hoard from Breaza (Mureș County). Selective deposition in Transylvania at the beginning of the Late Bronze Age*, în M. S. Pryzbyla, K. Dziegielewski (ed.), *Chasing Bronze Age rainbows. Studies on hoards and related phenomena in prehistoric Europe in honour of Wojcieh Blajer*, Cracovia, 2019, 187-222.

Rotea 2017 Rotea M., *The hoard from the "Cioclovina cu apă" cave: content, dating and significations*, în *Acta Musei Napocensis*, 54/1, 2017, 41-104.

Rotea et al. 2020 M. Rotea, N. Palincaș, J. Varberg, M. Netea, J. Emödi, C. Rișcuța, C. Borș, S. Oanță-Marghitu, C. Ghemiș, T. Sava, A. Marc, T. Tecar, M. Răchită, D. Bindea, M. Sopincean, A. Sopincean, R. Pușcaș, A. Miclăuș, O. Gâza, A. Dima, *The sanctuary hoard from Cioclovina cu Apă cave: revisiting its relative and absolute chronology*, în *ArheoVest*, VIII, 2020, 109-140.

Savu, Gogâltan 2021 M. Savu, F. Gogâltan, *Sondajul arheologic din Peștera Ungurului de la Șuncuiuș (1995)*, în K. Zoltán, A. Emödi, A. Lakatos (ed.), *Istoria închisă în piatră. Studii în onoarea lui János Emödi, la 80 de ani*, Oradea, 2021, 30-68.

Săcărin, Negrei 2013 C. Săcărin, D. Negrei, *Bronze Deposit from Zăgujeni (II), Caraș-Severin County*, în *Tibiscum*, Arheologie, 3, 2013, 157-194.

Săcărin, Negrei 2020 Săcărin C., Negrei D., *Depozitul de bronzuri de la Zăgujeni (II) jud. Caraș-Severin. Catalog*, 2020.

Soroceanu 1995 T. Soroceanu, *Die Fundumstände bronzezeitlicher Deponierungen – Ein Beitrag zur Hortdeutung beiderseits der Karpaten*, în T. Soroceanu (ed.), *Bronzefunde aus Rumänien*, Berlin, 1995, 15-80.

Stratan 1964 I. Stratan, *O nouă descoperire hallstattiană din Banat*, în *Studii și Cercetări de Istorie Veche*, 15, 1964, 523-528.

Tarbay 2014 J. G. Tarbay, *Late Bronze Age Depot from the foothills of the Pilis Mountains*, în *Disertationes Archaeologicae*, 3/2, 2014, 179-297.

Tarbay 2015 J. G. Tarbay, *The reanalysis of the eponymous hoard from Gyermely-Szomor and the HaA2 Period in the territory of Hungary*, în R. E. Németh, B. Rezi (ed.), *Bronze Age Chronology in the Carpathian Basin. Proceedings of the International Colloquium from Târgu Mureș, 2–4 October 2014*, Târgu Mureș, 2015, 311-371.

Tarbay 2019 J. G. Tarbay, *Type Gyermely hoards and their dating. A supplemented thesis abstract*, în *Disertationes archaeologicae*, 3/7, 2019, 331-344.

Țârlea 2008 A. Țârlea, *The concept of „selective deposition"*, în *Peuce*, s. n., VI, 2008, 63-132.

Vasić 1982 R. Vasić, *Spätbronzezeitliche und Älterhallstattzeitliche Hortfunde im östlichen Jugoslawien*, PAS I, Berlin, 1982, 267-285.

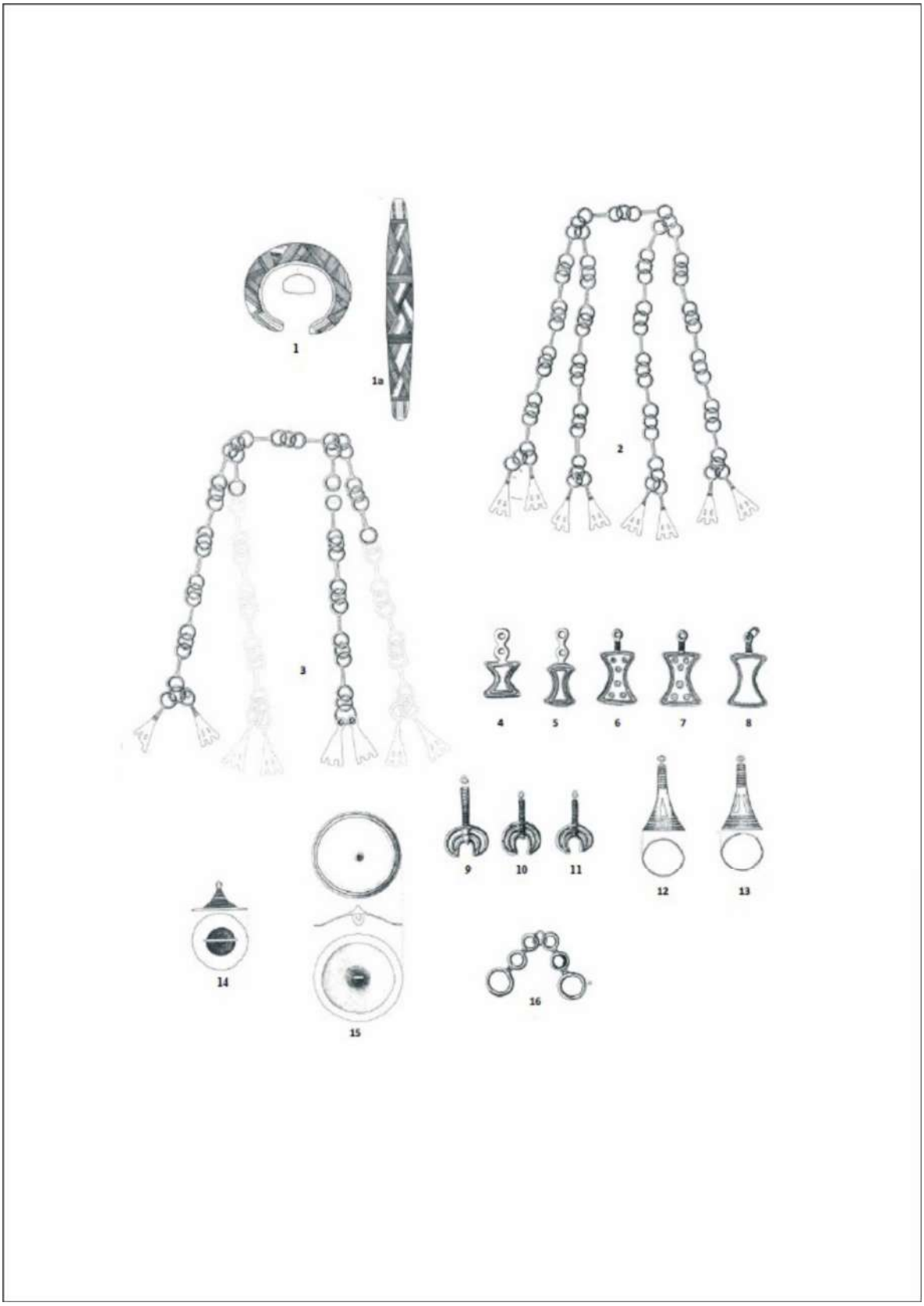

Fig. 3

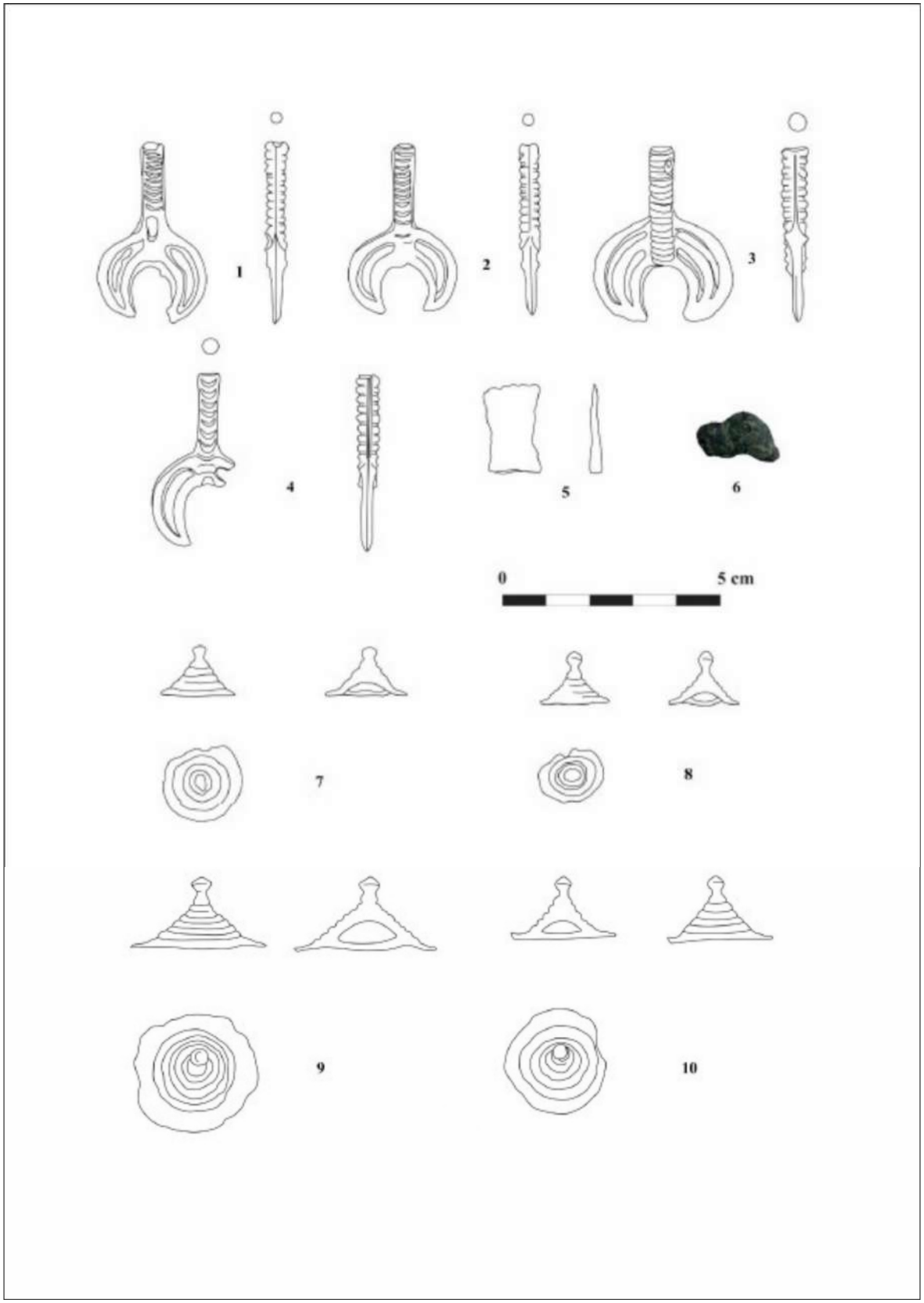

Fig. 4

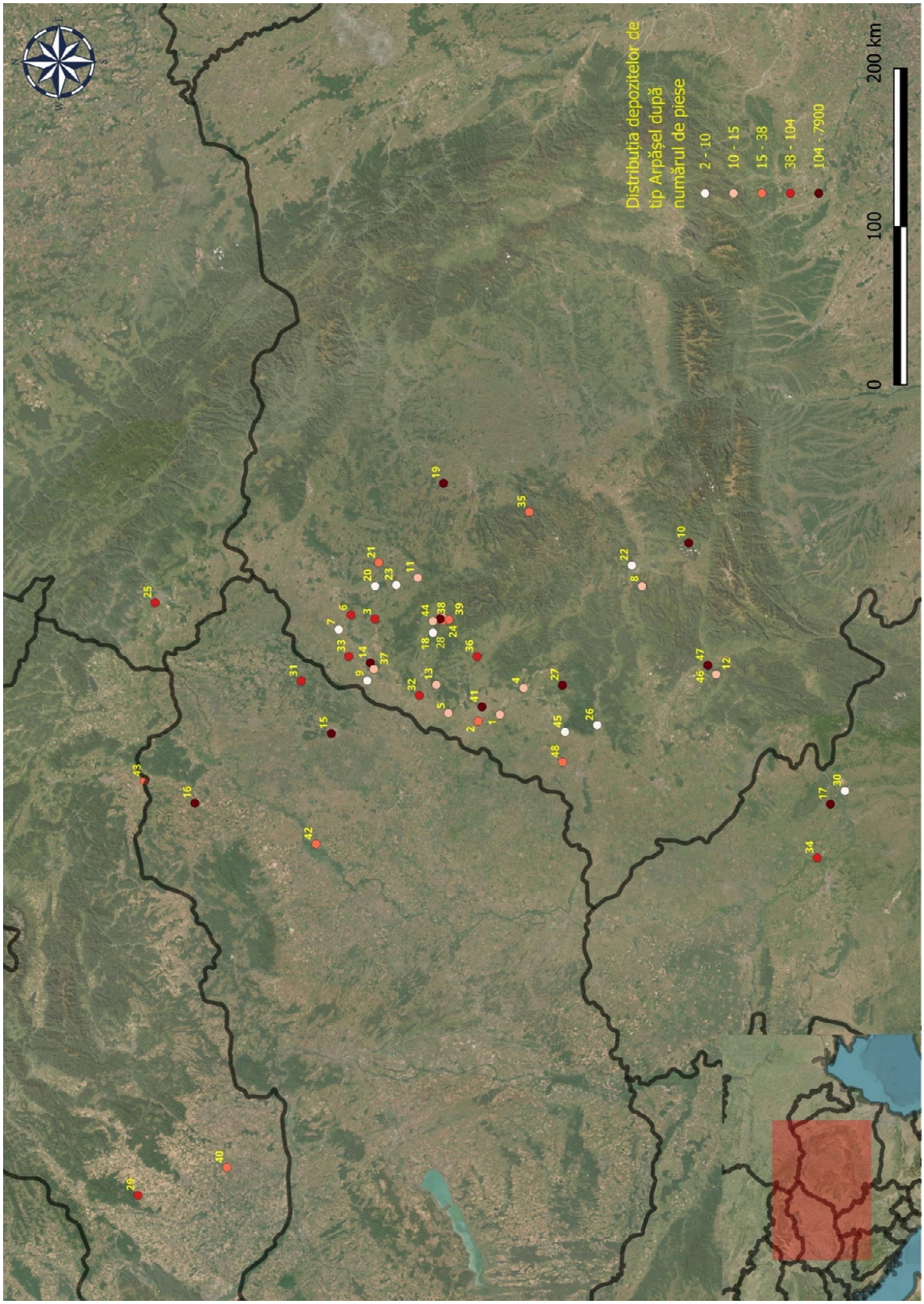
Distribuția depozitelor de tip Arpășel după numărul de piese
2 - 10
10 - 15
15 - 38
38 - 104
104 - 7900
0
100
200 km

Fig. 5

CERCETĂRI ARHEOLOGICE PE SUPRAFAȚA SITULUI IV – SÂNTION – „*CIMITIRUL VECHI*" DIN CADRUL PROIECTULUI: „*DRUM DE LEGĂTURĂ ÎNTRE GIRAȚIA SÂNTANDREI – AUTOSTRADA A3 BIHAREA*"

Doru MARTA*
FECHETE PORSZTNER Kitti**
KATÓCZ Zoltán***

ARCHAEOLOGICAL RESEARCH ON THE SURFACE OF SITE IV – SÂNTION – "*THE OLD CEMETERY*" OF THE PROJECT: "*CONNECTION ROAD BETWEEN THE SÂNTANDREI ROUNDABOUT – A3 HIGHWAY BIHAREA*"

ABSTRACT

Recent archaeological research led to the discovery of 290 grave holes, the majority of them with a single person buried, also existing cases of two, three, even one with four skeletons, belonging to the same family. The were also holes with empty graves, the deceased being moved after the closing of the cemetery in the new one of the locality. The inventory is poor: a round mirror, a little bottle, possibly for perfume, "moș-babă" and other types of buttons. The dating, at least for the "moș-babă" type of buttons, is large: the 17th century till the beginning of the 19th century. One of the deceased even kept his hat. Also, a singe coin was found, probably a kreutzer, unfortunately extremely corroded.

Keywords: Sântion – „Cimitirul vechi", 290 graves, the 18th-19th centuries.

Cercetările arheologice preventive, prilejuite de demararea lucrărilor drumului de legătură Sântandrei – Autostrada A3 Biharea, au fost precedate de un diagnostic de teren intruziv, care, alături de alte opt puncte cu descoperiri pe întregul traseu de peste 19 km al drumului mai sus amintit, la Km. 8 + 900 – 8 + 950 a relevat aici existența unor înhumări moderne și contemporane. Consultând informațiile istorice disponibile am ajuns la concluzia că avem de-a face cu vechiul cimitir al Sântionului, care a fost și cauza care a dus la această denumire a noului punct arheologic introdus acum în Repertoriul arheologic al județului Bihor.

Cimitirul vechi al Sântionului, localitate aflată la circa 7 km vest de Oradea, apare prima oară menționat pe harta datată între anii 1809-1818, cu șiruri de morminte dispuse paralel, la câțiva metri est de drumul vechi care lega satele Sântion de Santăul Mic. O altă mențiune cartografică este cea din anul 1869. O ultimă informație, tot cartografică, datează din anul 1941, cimitirul fiind deja probabil abandonat în favoarea noului cimitir, funcțional și astăzi, aflat la sud, mult mai aproape de biserica reformată din localitate.

* Muzeul Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal; e-mail: dorumarta67@yahoo.com.
** Muzeul Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal; e-mail: fp_kitti@yahoo.com.
*** Muzeul Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal; e-mail: katocz.zoltan@gmail.com.

Momentul înfiinţării cimitirului este greu de apreciat; putem opina că poate fi legat de legile sanitare emise spre sfârşitul domniei împărătesei Maria Tereza, cândva după anul 1770, ca urmare a catastrofalelor epidemii de holeră care au bântuit regiunea. Menţionăm faptul că pe primele hărţi, cimitirul apare ca un şir lung de câte două rânduri de morminte întinse pe direcţia nord – sud, în marginea de est a drumului care mergea spre localitatea Santăul Mic, aflat la nord – vest de Sântion. Până la începutul secolului XX, cimitirul s-a extins spre est, pe rânduri succesive de înhumări. Din informaţiile primite de la localnici, ultimele înmormântări au avut loc în anii '30 ai secolului XX.

Pe suprafaţa cercetată, au fost săpate un număr de 290 gropi de morminte, rezultate în urma raderii cu utilaje mecanice a întregii suprafeţe, operaţie în urma căreia s-au conturat cu claritate părţile superioare ale mormintelor. Dintre acestea, majoritatea au un singur înhumat; există însă şi cazuri de dublă, triplă sau un unicat de cvadruplă înhumare, cu siguranţă membrii aceleiaşi familii, decedaţi probabil la date diferite. Este posibil să se fi recurs la această modalitate de suprapunere sau alăturare de înhumare datorită zonei relativ restrânse a cimitirului, mărginit de un drum la vest şi zone mlăştinoase spre nord, est şi sud.

Orientarea scheletelor este est-vest, cu o singură excepţie – cea a unui copil aşezat la capul părinţilor, dar cu orientare nord-sud –, cauza probabilă fiind locul mic destinat înhumărilor şi implicit densitatea mare a acestora. Scheletele cercetate au mâinile întinse de-a lungul corpului, pe piept sau pe bazin, şi aparţin bărbaţilor, femeilor şi copiilor. În unele cazuri, mai ales în cazul scheletelor aflate în partea de nord a cimitirului, acestea au fost măcinate de aciditatea crescută a solului lutos; au fost descoperite în mai multe cazuri şi sicriele din lemn în care au fost aşezaţi decedaţii şi un număr ridicat de cuie. Există de asemenea gropi de morminte cu „nişă", aparţinând aceleiaşi familii, unde gropii iniţiale, la decesul ulterior al unui alt membru al familiei, i s-a săpat o cavitate lângă decedatul iniţial, tocmai datorită spaţiului limitat aflat între morminte. Să menţionăm faptul că au fost descoperite şi gropi de morminte goale: cu siguranţă în aceste cazuri avem de-a face cu transferul decedatului (decedaţilor) în noul cimitir al Sântionului[1].

Inventarul mormintelor este modest. Au fost descoperite o oglindă de formă circulară, o sticluţă, posibil recipient pentru parfum, copci (nasturi) de tip „moş – babă", nasturi. Datarea, cel puţin pentru copcile de tip „moş – babă" este largă: secolele XVII – începutul secolului al XIX-lea. Unuia dintre cei înhumaţi i s-a păstrat pălăria; a fost găsită de asemenea o singură monedă, probabil un crăiţar, din păcate extrem de corodată.

Au fost cercetate şi un număr de 18 complexe atribuite diferit: culturii Tiszapolgar şi populaţiilor sarmatice. Primele sunt de dimensiuni relativ mici, cu foarte puţină ceramică în interior. Gropile sarmatice, de dimensiuni mari, conţin o cantitate ceva mai mare de ceramică, de culoare cenuşie, bine lucrată[2]. A fost delimitat şi un cuptor din care s-a păstrat doar urma vetrei, puternic deteriorată. Gropile de mormânt au penetrat masiv complexele mai sus amintite.

Localitatea Sântion a intrat în literatura de specialitate datorită unor descoperiri arheologice întâmplătoare efectuate în deceniile trecute, cu datări în preistorie (cultura Otomani), celţi, precum şi medievale timpurii şi clasice (secolele XI-XV)[3]. Să mai menţionăm faptul că localitatea a fost atestată documentar prima oară în anul 1215[4].

---

[1] Realitate confirmată de către localnici.

[2] Complexele aparţinând culturii Tiszapolgar şi cele sarmatice vor face obiectul unei note dedicate doar acestora

[3] ***, *Repertoriul monumentelor naturi, arheologice, istorice, etnografice, de arhitectură şi artă din judeţul Bihor*, Oradea, 1974, p. 69-70.

[4] *Ibidem*, p. 166.

În urma finalizării cercetărilor arheologice la Situl IV – Sântion – „Cimitirul vechi", în acord cu factorii decizionali ai comunei Borş, de care aparţine localitatea Sântion, scheletele au fost extrase şi reînhumate într-o parcelă specială din cimitirul nou al satului.

Situl IV – Sântion – „Cimitirul vechi" – vedere de ansamblu din dronă a săpăturii arheologice

Situl IV – Sântion – „Cimitirul vechi" M 45 – mormânt în „nişă"

Situl IV - Sântion – „Cimitirul vechi" M 121 – mormânt cu urme de sicriu

Situl IV – Sântion – „Cimitirul vechi" M 144

Situl IV – Sântion – „Cimitirul vechi" M 121 – detaliu cu craniul şi pălăria

Situl IV – Sântion – „Cimitirul vechi" M 141

Situl IV – Sântion – „Cimitirul vechi" M 147 – detaliu

Situl IV – Sântion – „Cimitirul vechi" M 141 – oglindă

Situl IV – Sântion – „Cimitirul vechi" M 141 – sticluță probabil de parfum

Situl IV – Sântion – „Cimitirul vechi" M 144 – copci de tipul „moş – babă" din bronz

Situl IV – Sântion – „Cimitirul vechi" M 147 – nasture şi urme de sicriu

MEMBRII CAPITLULUI CATEDRAL DIN ORADEA ÎN SECOLUL AL XIII-LEA

Sorin ȘIPOȘ*
Traian OSTAHIE **
Mircea MATEI***

MEMBERS OF THE CATHEDRAL CHAPTER FROM ORADEA IN THE 13TH CENTURY
ABSTRACT

To the extent that the phenomenon of the multiplication of parishes increases, and the privatization of churches continues, the bishop loses direct contact with parishes or parochial vicars. During the 12th-13th centuries, the parish regime also multiplied in the cities. Chapels or oratories become the centers of new parishes, and in turn get staff to serve them. The priest, presbyter, plebanus, church rector, represents the bishop. He administers sacraments, celebrates services, does catechesis, but he is also attracted by economic or contingent matters, intended to ensure his material support. This creates the possibility of altering the priestly functions and the entry of the priest into a lifestyle not entirely compatible with the demands of his vocation.

The role and task of the members of the chapter was to maintain the altars, educate the faithful, support the bishop in the governance of the diocese, implement the decisions issued by the bishop, care and supervise the ecclesiastical assets, replace the bishop in case of an impediment or vacancy of the episcopal seat.

Keywords: chapter, members, priests, Oradea, cathedral.

Introducere

Secolul al XIII-lea este, alături de toate evoluțiile teologice, canonice sau politice, secolul a ceea ce Etienne Delaruelle numea „*revoluția pastorală*". Unul din aspectele esențiale ale acestei revoluții a fost orientarea principală și decisivă a mesajului Bisericii către o pastorală sacramentară cu fundament teologic. Revoluția pastorală a fost omologată de același Conciliu Lateran IV, care a impus progresiv la scara întregii *Christianitas* o expansiune raționalizată a principiilor canonice și sacramentare. Difuziunea acestor principii s-a făcut prin rețeaua ecleziastică și medierea organismelor cu extensiune diecezană, care poartă numele de sinoade diecezane[1]. În măsura în care

* Universitatea din Oradea /Muzeul Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal; e-mail: sorin.sipos@yahoo.com.
** Universitatea din Oradea, Școala Doctorală de Istorie; e-mail: tostahie@yahoo.com.
*** Universitatea din Oradea, Școala Doctorală de Istorie; e-mail: mircea.matei3@gmail.com.

[1] Kristó Gyula, *A vármegyék kialakulása Magyarországon* [Constituirea comitatelor în Ungaria], Budapesta, 1988; Takács Imre, *A magyarországi káptalanak és konventek középkori pecsétjei* [Pecețile capitlurilor și a conventelor maghiare medievale], Budapesta, 1992; Fráknoi Vilmos, *Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a Római Szent Székkel* [Bisericile maghiare și legăturile politice cu Sfântul Scaun din Roma], vol. III, 1526–1689, Budapesta, 1903; Bunyitay Vincze, *A váradi püspokség története* [Istoria episcopiei orădene], vol. I–III, Budapesta, 1883–1884, în

fenomenul multiplicării parohiilor se accentuează, dar și privatizarea bisericilor continuă, episcopul pierde contactul nemediat cu parohii sau vicarii parohiali. În cursul secolelor XII-XIII regimul parohial se multiplică și în orașe. Capelele sau oratoriile devin centrele noilor parohii, și obțin la rândul lor personal care le deservește. Preotul, presbyter, plebanus, rector ecclesie, îl reprezintă pe episcop. El administrează sacramente, celebrează slujbele, face cateheza, dar este atras și de chestiunile economice sau contingentele acestora, menite să-i asigure suportul material. Se creează astfel posibilitatea alterării funcțiilor sacerdotale și intrarea preotului într-un regim de viață nu întru totul compatibil cu solicitările vocației sale[2].

Rolul și sarcina membrilor capitlului a fost întreținerea altarelor, educarea credincioșilor, sprijinirea episcopului în guvernarea diecezei, implementarea hotărârilor emise de episcop, îngrijirea și supravegherea bunurilor ecleziale, înlocuirea episcopului în caz de un impediment sau vacanță a scaunului episcopal.

Dacă Capitlul a funcționat într-o catedrală, a fost denumit capitlu catedral. În localitățile mai mari, fără episcop, au funcționat capitluri colegiate. În ambele s-a imitat viața călugărilor; a existat un prepozit, canonici lectori, canonici cantori, canonici custos și canonici preocupați cu pastorația și educația.

La sediile episcopiilor au existat capitluri de la început, însă niciunul din timpul regelui Ștefan nu poate prezenta diploma de întemeiere sau fondare. Totuși, mențiunile din timpul întemeierii episcopiilor afirmă existența lor, sau sunt dovediți de tradiții cu credibilitate[3].

---

anul următor, 1885, va apărea și volumul al IV–lea, în colaborare cu Málnásy Ödön; Balics Lajos, *A Római Kátholikus Egyház Története Magyarországban* [Istoria Bisericii Romano–Catolice din Ungaria], vol. I (1000–1095), vol. II (1195-1301), Kiadja a Szent István–Társulat, Budapesta, 1885–1890; Dr. Karácson Imre fő művei: *A XI-XII. századbeli magyarországi zsinatok és azoknak a külföldi zsinatokhoz való viszonya* [Sinoadele din sec. XI și XII din Ungaria și raportul lor cu sinoadele din străinătate], Győr, 1888-lucrare recenzată de către Dr. V. György, în *Századok*, anul XXII, Budapesta, 1888, pp. 838–841; Závodszky Levente, *A Szent István, Szent Lászlo és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatak forrásai* [Sursele legilor și a hotărârilor sinodale emise de Sfântul Ștefan, Sfântul Ladislau și Coloman], Budapest, 1904; Kosutány Ignác, *Egyházjog: a magyarországi egyházák alkotmánya és közigazgatása* [Drept bisericesc: constituirea și administrarea bisericilor maghiare], vol. I-III, Cluj, ediția a III-a, 1906; Kubinyi András, *Királyi káncellária és udvári kápolna Magyarországon a XII. század kozépen* [Cancelaria regală și capela de la curte în Ungaria la mijlocul secolului XII], în *Leveltári Közlemények*, 46, 1975, 1, pp. 59-121; Idem, *Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon* [Cler superior, instituții ecleziale și religia în Ungaria medievală], Budapesta, 1999; Kumorovitz L. Bernát, *A királyi kápolnaispán oklevéladó működése (A királyi káncellária fejlődése a XIV. es XV. század fordulóján.)* [Activitatea de emitere de diplome a ispanului capelei regale. Dezvoltarea capelei regale în secolele XIV-XV], în *Regnum*, 32, pp. 455-497; Brigitte Meijins, *Les chanoines séculiers: historie et fonctions dans la société (IX–XII siécle)*, în *Les chapitres séculiers et leur culture. Vie canoniale, art et musique à Saint Yrieix (V–XIII siecle)*, Claude Schmitt, Philippe Depreux, coord., Presses Universitaires de Limoges, 2014, pp. 15-31; *Dictionnaire d'Histoire et de Géographie Ecclésiastiques* commencé sous la direction de Alfred Baudrillart, continué par A. De Meyer et Etienne van Cauwenbergh, tome douzième Catulinus–Clinchamp, Paris, 1953, pp. 353-404; Pierre Toubert, *La vie commune des clercs aux XIe–XIIe siécles: un questionnaire*, în *Revue historique*, an 88, tom 231, pp. 11-26 ; Gilbert Dagron, *Economia e societa cristiane (sec. VIII-X)*, în *Storia del Cristianesimo. Religione–Politica–Cultura*, sotto la direzione di Gilbert Dagron, Pierre Riche, André Vauchez, traduzione Piero Brugnoli, vol. IV, *Vescovi. Monaci e imperatori (610–1054)*, a cura di André Vauchez, edizione italiana a cura di Giorgio Cracco, pp. 259-315 ; André Vauchez, *Spiritualitatea Evului Mediu occidental sec. VIII-XII*, trad. de Doina Marian și Daniel Barbu, Editura Meridiane, București, 1994; Michel Parisse, *La riforma del clero seculare*, în *Storia del Cristianesimo. Religione–Politica–Cultura*, sotto la direzione di Jean–Marie Mayeur, Charles e Luce Pieri, Andre Vauchez, Marc Venard, edizione italiana a cura di Giuseppe Alberigo, vol. V, *Apogeo del Papato ed espansione della cristianità (1054–1274)*, a cura di André Vauchez, edizione italiana a cura di Augusto Vasina, pp. 239-273.

[2] Șerban Turcuș, *Sinodul general de la Buda*, Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2001, p. 36-37.

[3] Balics Lajos, *A Római Kátholikus Egyház Története* [Istoria Bisericii Romano-Catolice], vol. II, p. 198.

În descrierea vieții Sfântului Gerard se vorbește clar despre capitlul de Cenad și ne oferă și alte informații legate de subiect: „*Primește-ți acum episcopia, dar pentru că încă nu ai preoți la dispoziție, cu care dealtfel biserica se mândrește de obicei, să luăm din biserici și mănăstiri preoți și călugări care, potrivit dreptului eclezial, te vor ajuta în slujirea lui Dumnezeu*”[4].

Tot aici este menționat că din școala sa au ieșit acei tineri proveniți din familii de nobili, care au devenit primii canonici maghiari la mănăstirea Sfântul Gheorghe. Legenda ne informează și despre modul lor de viață: toți au locuit împreună, în aceeași casă, au fost scutiți numai cei care erau plecați, nu aveau voie să se deplaseze singuri sau neînsoțiți în locuri dubioase, în cor purtau vestimentația albă, în rest capa și pelerina rotundă. Dacă careva dintre ei nu s-a prezentat la liturghia de dimineață, în ziua aceea nu a primit mâncare, dacă careva a comis un păcat, nu și-a mai primit beneficiile[5].

Nivelul spiritual și moral al preoțimii maghiare a fost influențat puternic de prezența Ordinelor Cistercian și Premonstratens, înrădăcinate în țară în secolul al XII-lea. Călugării acestor ordine au pregătit calea marii transformări, care s-a produs în secolul al XIII-lea. Activitatea reformatoare a papei Grigore al VII-lea a fost dovedită de nașterea Ordinelor Cistercian, Premonstratens și Cartusian, iar papii din secolul al XIII-lea au creat Ordinele de călugări cerșetori.

În Evul Mediu, denumirea clericus s-a referit la un seminarist, viitor preot sau la un preot deja hirotonit. În general au fost oameni care știau să scrie, cărturari, și au dorit să intre în instituția eclezială – mănăstiri sau alte instituții diecezene. Clericus a fost denumit de oameni diac sau litteratus. Această semnificație este dovedită și de statutul Capitlurilor din Oradea și Zagreb. Potrivit acestora, prin noțiunea de clericus s-au înțeles nu numai canonici, prebendari, rectori de capelă și de altar, ci și apropiații lor și alți elevi (scholarus), care pe cheltuiala capitlului sau pe banii și hrana unui canonic au învățat numai să participe la liturghii.

Oamenii, în general, nu au știut să citească. Din această cauză, noțiunile de „litteratus” (cel care știe să scrie) și de preot (clericus) s-au contopit. Cine a știut să scrie a fost socotit cleric, scrierea fiind interpretată ca o vocație clericală. Această concepție se dovedește prin două cazuri din secolul al XII-lea. Fulco, vizitatorul (hospes), în 1146, relatează că sosind în țară, a fost clericul prințului Almos, pe urmă al episcopului Serafim din Esztergom, apoi la episcopii Matei, Nana, Martyrius, Petru și Paul din Veszprem, unde a îndeplinit o funcție și care a pretins știința scrisului. Ispanul Benedek din Veszprem, în 1171, a trimis pe Peter și Tamas, la biserica Szent Mihaly din Veszprem, ca să slujească ca și clerici[6].

În general, beneficiile din Capitlu au fost denumite în trei feluri: unele au fost legate de o demnitate – *dignitas*, altele au fost legate de rang – *personatus*, sau au fost funcții simple –*officium*. Între *dignitas* și *personatus* este greu sa trasăm o linie despărțitoare, de multe ori au fost asemănătoare. Funcția prepozitului sau a canonicului lector a reprezentat, parțial, o demnitate; funcția canonicului cantor și a canonicului custos a fost un rang, arhidiconul a deținut un officium.

Sfera de competență a vicarului general variază de asemenea în timp și spațiu, în funcție de evoluțiile particulare. Teoretic, acestuia îi revenea administrarea ecleziastică a diecezei (investitura parohilor, acordarea de beneficii etc.), în timp ce exercitarea actului de justiție în sfera bisericească făcea parte din aria de acțiune a oficialului. Oficialul (officialis) era cel mai de seamă „funcționar” episcopal al secolului al XIII-lea, un cleric – selectat de cele mai multe ori

[4] *Ibidem*, p. 199.

[5] Balics Lajos, *A Római Kátholikus Egyház Története*, vol. I, p. 200.

[6] Békefi Remig, *A káptalani iskolák története Magyarországon 1541–ig* [Istoria școlilor capitulare din Ungaria până la 1541], Budapesta, 1910, p. 292.

din rândul arhidiaconilor – bine educat în ceea ce priveşte ştiinţele juridice, condiţie esenţială având în vedere statutul său de judecător infra-diecezan. Cele două funcţiuni, cea de vicar general şi cea de oficial, au continuat să fiinţeze concomitent, distinct ori contopite, cum este cazul diecezei de Passau în secolul al XIV-lea sau cea a episcopiilor din Polonia în veacul al XV-lea. În ceea ce priveşte cazul particular al episcopiei de Passau, oficialul se evidenţiază în mod deosebit, el activând în calitate de administrator şi suplinitor al titularului catedrei indiferent de situaţie, o separare distinctă şi definitivă între cele două forme de auxiliere episcopală survenind abia după 1400[7].

În fruntea Capitlului a stat prepozitul, el a avut primul loc în cor în partea dreaptă și deținea dreptul la primul cuvânt în capitlu. Atribuția și obligația lui erau rezolvarea problemelor din capitlu, convocarea canonicilor și organizarea capitlului. Trebuia să fie un exemplu pentru toți membrii și nu putea abuza de funcția sa. Controla comportamentul canonicilor și avea dreptul la aplicarea de pedepse.

În unele capitluri prepozitul a fost și arhidiacon, astfel a participat la guvernarea diecezei, însă în acest fel s-a îndepărtat din ce în ce mai mult de capitlu și nu s-a interesat așa de mult de problemele interne ale acestuia. Când capitlurile au devenit bogate și administrarea terenurilor mărite a îngreunat activitatea prepozitului, acesta nu a mai făcut față la obligațiile sale din capitlu, ceea ce a rezultat că în secolele al XIII-lea și al XIV-lea în multe locuri prepoziții au pierdut dreptul lor de vot din capitlu sau au încetat să mai fie canonici. În acest fel, ei și-au păstrat demnitatea dar și-au pierdut statutul în interiorul capitlului.

Altfel a stat situația și în cazul altor demnități din capitlu, motiv pentru care acestea și rangurile nu au fost peste tot legate de funcția de canonic. În alte locuri prepoziții au neglijat proprietățile capitlului sau erau egoiști și au reținut o mare parte din avere. În aceste cazuri, capitlul a preluat dreptul asupra proprietății și l-a expulzat pe prepozit din capitlu, care oricum nu prea s-a ocupat de problemele acestuia.

Începând cu a doua jumătate a secolului al XIII-lea[8] documentele încep să menționeze în partea finală (eschatocol) lista demnitarilor capitulari, ca un element complementar formulei de datare al documentului, împrumutat de locurile de adeverire ale capitlurilor din privilegiile regale, în care se menționa lista demnitarilor laici și eclesiastici ai regatului[9].

Membrii capitlului

1. Prepoziți

În primul secol al existenței capitlului, nu avem atestat documentar niciun prepozit. Istoriografia maghiară reține existența unuia singur, menționat în documente, în anul 1199, doar cu inițiala numelui – B[10]. Acest prepozit este pomenit în contextul apariției unui conflict între

[7] Adinel-Ciprian Dincă, *Vicarii generali ai episcopului Transilvaniei în secolul al XIV-lea. Considerații generale*, în *Anuarul Institutului de Istorie „George Barițiu"*, Cluj-Napoca, tom XLVII, 2008, pp. 29-42.

[8] Este vorba despre un document emis la Oradea, în anul 1260, de către capitlu, în care acesta confirmă testamentul lui Pousa cel Mic, prin care îi lasă ca moștenire soției sale Elisabeta, pământul Isoteluke împreună cu trei slujitori. Aici sunt menționați ca prepozit Mihail, Ivan cantor, Andronic custode, Toma decan cf. *Documente privind istoria românilor* (în continuare: *DIR), veacul XIII*, vol. II (1251–1300), seria C, Transilvania, Mihai Roller, redactor responsabil, Editura Academiei Republicii Populare Române, București, 1952, p. 31.

[9] Francisc Pall, *Diplomatica latină cu referire la Transilvania (sec. XI-XV)*, în *DIR*, *C*, *Introducere*, vol. II, București, 1956, p. 309.

[10] Bunyitay Vincze, *A váradi püspokség története*, vol. II, p. 34.

capitlu și episcopul Elvin (1189-1200). Speța cu nr. 142 din cadrul Registrului de la Oradea, din anul 1215, ne oferă detalii despre al doilea prepozit menționat de documente. Este vorba despre Ragnaldus/Reinaldus. Acesta este menționat de Registru în calitate de judecător al unei spețe de păgubire provocată de Bandu din satul Gyan, lui Guta, Boyciud și a domnului Kekeu. Bandu a fost acuzat de lovire și de provocarea unei pagube în valoare de 40 de mărci. Acesta, supunându-se procedurii ordalice efectuate în fața capitlului, și-a dovedit nevinovăția[11]. În documentul emis de regele maghiar Andrei al II-lea înainte de 7 mai 1222, Reinaldus apare menționat în eschatohol în calitate de episcop ales al Transilvaniei[12]. Acesta a murit pe câmpul de luptă de la Muhi, 20 de ani mai târziu, în teribilul eveniment al năvălirii tătaro-mongolilor asupra Regatului Ungariei[13].

Următorul prepozit menționat tot de Registrul de la Oradea este Ioan. Acesta apare implicat în calitate de judecător. Prima speță, din anul 1229, este importantă deoarece ne dezvăluie și numele a doi dintre cei patru columnari: cantorul Mihail și custodele Eracliu. În cele două spețe, cea din 1229 și cea din 1234, prepozitul Ioan are de-a face cu o judecată a unor dușnici[14]. În anul 1260 apare următorul prepozit consemnat în documente. Este vorba despre prepozitul Mihail, care apare în eschatocolul documentului emis de capitlu în confirmarea testamentului lăsat de Pousa cel Mic soției sale Elisabeta. Prepozitul Mihail apare menționat alături de cantorul Ivan, custodele Andronic și decanul Toma[15]. În opinia unor specialiști, acesta este unul dintre cele mai vechi documente emise de capitlu[16].

După Mihail, la prepozitura capitlului orădean urmează Batur (1262-1280; 1283-1284). Acesta apare pentru prima dată menționat în calitate de prepozit într-un document emis de capitlu în 4 iunie 1262, în cazul unei zălogiri de terenuri[17]. Numele acestui prepozit are o

---

[11] *Documente privind istoria României*, veacul XI, XII și XIII. C. Transilvania, vol. I (1075-1250), 1951, p. 76.

[12] *Ibidem*, pp. 182-184. Se susține din partea istoriografiei maghiare că ar fi avut piedici în dobândirea calității de episcop al Transilvaniei datorită unei imperfecțiuni fizice (ochiul stâng i-ar fi fost afectat), fapt pentru care acesta s-a adresat Sfântului Scaun pentru a căuta o rezolvare a situației sale, cf. Bunyitay Vincze, *A váradi püspokség története*, vol. II, p. 34.

[13] G. Popa-Lisseanu, *Izvoarele istoriei românilor*, vol. I, Rogerii, *Carmen miserabile super destructione Regni Hungariae temporibus Belae IV regis per Tartaros facta*, caput XXX, *De episcopis et aliis clericis in dicto bello interfectis*, București, 1934, p. 80; Bunyitay Vincze, *A váradi püspokség története*, vol. II, p. 35.

[14] *DIR*, sec. XIII, vol. I, p. 137, p. 144. În Ungaria secolului al XIII-lea, criteriul principal al stării de libertate a fost, ca și în alte părți, dreptul la libera strămutare. Erau considerați oameni liberi aceia care aveau posibilitatea să-și aleagă stăpânul, deci și locul de așezare, fără ca cineva să fi avut dreptul să-i împiedice. Starea aceasta a fost denumită „libertatea de aur" (aurea libertas). De acea libertate se bucurau nobilii și orășenii, precum și un număr restrâns de țărani care, din vreun motiv oarecare, uzau de acest privilegiu. În schimb, cei care datorau stăpânului lor slujire veșnică, fiind astfel legați de un anume loc, erau considerați neliberi sau servi. Așadar, starea lor era tocmai contrarie aceleia a oamenilor liberi. Partea covârșitoare populației aparținea acestei stări din urmă, adică era calificată drept slugi, cf. Engel Pál, *Regatul Sfântului Ștefan. Istoria Ungariei medievale (895-1526)*, Editura Mega[2], traducere din limba maghiară de Aurora Moga, Editura Mega, Cluj-Napoca, 2011, p. 95. Ca o amintire a jertfirii slugilor, din epoca păgână, s-a păstrat după creștinare obiceiul de a elibera slugi pentru odihna sufletului celui răposat, în general în folosul acelei biserici în care răposatul era înmormântat. Acești oameni liberi, pomeniți sub numele de dușnici, erau scoși în persoana lor din starea de slugă, dar trebuiau să îndeplinească anual anumite servicii bisericii arătate în testamentul stăpânului lor. În schimbul acestor servicii, preoții bisericii se rugau pentru odihna sufletului stăpânului răposat. Dușnicii constituiau o categorie intermediară între slugi și oameni liberi, cf. *DIR*, sec. XIII, vol. I, p. 83.

[15] *DIR*, sec. XIII, vol. II, p. 31.

[16] Bunyitay Vincze, *A váradi püspokség története*, vol. II, p. 35.

[17] *DIR*, sec. XIII, vol. II, p. 40.

însemnătate aparte: „*bátor*” – se traduce prin „*curajos*”[18]. Este primul prepozit cu un mandat într-atât de îndelungat. Mandatul acestuia este întrerupt un singur an de prepozitul Matei, care apare menționat într-un document, emis în 22 februarie 1282, de către capitlu, cu privire la o judecată dintre episcopul Transilvaniei, Petru, și comitele Ștefan, fiul banului File, în cauza împărțirii unui teren[19]. Următorul prepozit reținut de documente este Anton. Acesta este pomenit o singură dată, într-un document emis de capitlu în 17 iulie 1288, într-un proces de vânzare a unui teren. În opinia specialiștilor, Anton era membrul corpului canonicilor care se ocupau de locul de adeverire al capitlului[20].

Ultimul prepozit al capitlului aparținător secolului al XIII-lea este Dumitru (1294-1303). Apare menționat pentru prima dată, în calitate de prepozit, într-un document emis, în 3 decembrie 1294, de capitlu, prin care s-a transcris un document mai vechi aparținând comitelui Toma, fiul lui Pancrațiu, din neamul Chanad, referitor la deținerea dreptului de vamă de la Birtin[21]. În alte părți[22], prepozitul Dumitru apare că a deținut această demnitate până în 1305, fapt nesusținut de documente, decât prin lipsa mențiunii acestuia. Este drept că ultimul an în care Dumitru este consemnat drept prepozit este anul 1303 și că următorul prepozit menționat este Ivanka, în anul 1306, dar acest fapt nu înseamnă că Dumitru ar fi deținut demnitatea de prepozit până în anul 1306. Acest lucru îl susținem prin argumentul că nu o dată s-a întâmplat ca instituția capitlului să funcționeze și cu demnitatea de prepozit vacantă[23]. În urma analizei documentelor am reușit să întocmim un grafic privitor la numărul mențiunilor prepoziților în documentele secolului al XIII-lea. Așa cum era și de așteptat, cel mai menționat prepozit a fost Batur, urmat de Dumitru, apoi de Anton, Matei și Mihail.

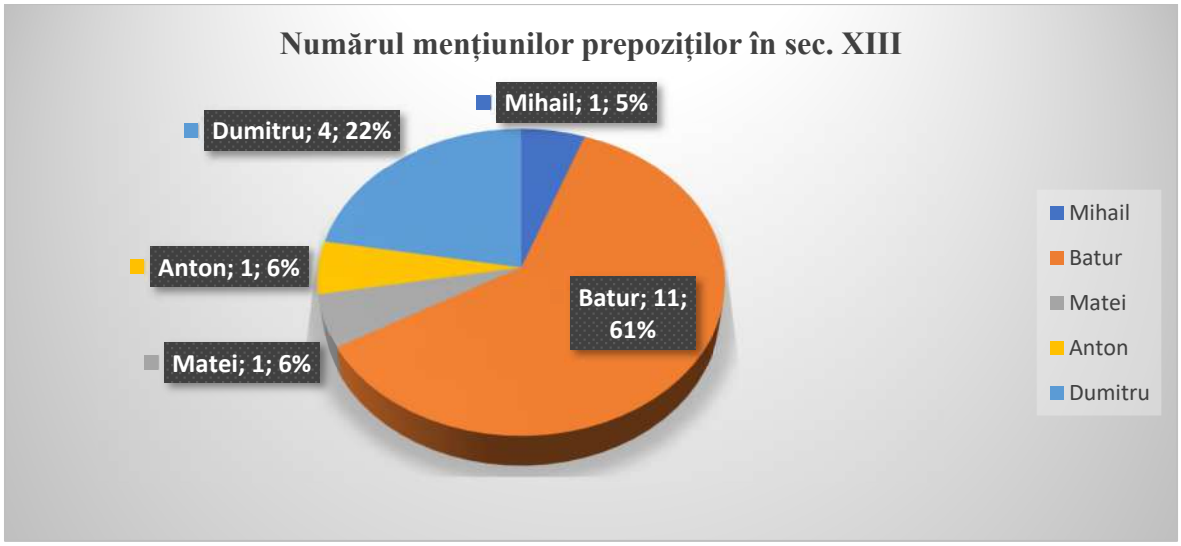

Fig. 1. Grafic privind numărul mențiunilor documentare a prepoziților în secolul al XIII-lea.
Sursa: DIR, sec. XI, XII, XIII, vol. I, prelucrare autor.

[18] Bunyitay Vincze, *A váradi püspokség története*, vol. II, p. 35.
[19] *DIR*, sec. XIII, vol. II, pp. 237-238.
[20] Bunyitay Vincze, *A váradi püspokség története*, vol. II, p. 36.
[21] *DIR*, sec. XIII, vol. II, p. 457.
[22] Bunyitay Vincze, *A váradi püspokség története*, vol. II, p. 36.
[23] A se vedea în acest sens *DIR*, sec. XIV, vol. III, pp. 476-477, unde apare ca fiind vacantă demnitatea de prepozit a capitlului.

2. Canonici lectori

Primul canonic lector pe care documentele de secol XIII îl menționează este Annian. Acesta este pomenit prima dată în speța cu nr. 165 din anul 1217 din Registrul de la Oradea. Annian are atât statutul de lector, cât și pe cel de notar[24]. Registrul de la Oradea îl mai menționează în alte două spețe petrecute în anul 1235. În prima speță, nr. 383, din anul 1235[25], Annian ia act de o donație a unui pământ. A doua speță din anul 1235, cu nr. 389[26], ne dă mai multe informații despre Annian. În această speță Annian îngăduie confratelui său, canonicul cantor Valerian, să-i vândă lui Benedicta, soția lui Herczeg din neamul Borsa, o slujnică cu doi copii. Speța ne dezvăluie că Annian are un nepot pe nume Vstauz. Din toate cele trei spețe care ne dezvăluie numele primului canonic lector al capitlului, ceea ce este important este că Annian este pomenit în prima parte a Registrului și mai apoi apare în ultima, fapt ce ne duce cu gândul că el, în calitate de lector, dar mai important, așa cum o afirmă și documentul în sine, notar, a redactat Registrul de la Oradea sau cel puțin a supravegheat redactarea lui din statutul de canonic lector și notar, calitate pe care a păstrat-o cel puțin până în anul 1235. Astfel, putem constata că Annian a deținut demnitatea de canonic lector din 1217 până în 1235. Pentru anul 1260 demnitatea de canonic lector a fost vacantă[27].

Următorul canonic lector consemnat de documente este Grigore. Acesta apare într-un document emis de capitlu în 4 iunie 1262 referitor la zălogirea unei moșii[28]. Este o singură dată menționat de documente. Până la pomenirea următorului demnitar, capitlul a avut probleme cu ocuparea scaunului de canonic lector, deoarece începând cu anul 1271 și până în anul 1280 demnitatea de canonic lector a fost vacantă. În acest sens, există cinci mențiuni documentare care atestă cele spuse: 1271, 1277, 1278, 1279 și 1280. Aceștia sunt anii în care capitlul nu a avut un canonic lector[29].

La douăzeci de ani după menționarea documentară a lui Grigore, avem un alt canonic lector pe care documentele îl amintesc. Este vorba de canonicul lector Emeric, menționat pentru prima dată în anul 1282[30]. Acesta a deținut demnitatea de lector timp de 3 ani, până în 1285. Apare menționat pentru prima dată în 22 februarie 1282, într-un document emis de capitlu, Petru episcopul Tranislvaniei și comitele Ștefan, fiul banului File[31]. Într-un document emis de Conventul Praemonstratens din Oradea, Emeric apare în calitate de notar special al episcopului orădean Benedict[32].

Trei ani mai târziu, documentele ne dezvăluie un alt canonic lector. Este vorba despre Ștefan, menționat pentru prima și singura dată în 17 iulie 1288 într-un document emis de capitlu referitor la o vânzare de moșie[33].

Până în 1294 documentele nu mai fac nicio precizare asupra persoanei canonicului lector. Ivanka este urmașul lui Ștefan, acesta fiind pentru prima dată menționat în 3 decembrie 1294,

[24] *DIR*, sec. XIII, vol. I, p. 83; Bunyitay Vincze, *A váradi püspokség története*, vol. II, p. 59.
[25] *DIR*, sec. XIII, vol. I, p. 145.
[26] *Ibidem*, p. 147.
[27] *DIR*, sec. XIII, vol. II, p. 31.
[28] *Ibidem*, p. 40-41.
[29] *Ibidem*, p. 137, pp. 185-186, pp. 196-197, p. 223, p. 230
[30] La Bunyitay Vincze, *A váradi püspokség története*, vol. II, p. 64, apare ca fiind lector din anul 1281.
[31] *DIR*, sec. XIII, vol. II, pp. 237-238.
[32] *Ibidem*, pp. 381-382. Durata de timp în care se crede că a fost emis acest document este 1291-1297, ziua 24 decembrie.
[33] *Ibidem*, p. 301.

într-un document emis de capitlu referitor la transcrierea unui privilegiu regal acordat de comitele Toma lui Pancrațiu în anul 1284[34]. Acesta va deține demnitatea de canonic lector până în anul 1303. Începând din anul 1306 documentele îl vor aminti în calitate de prepozit, fapt despre care s-a discutat mai sus.

Pentru al doilea secol de existență, capitlul a avut cinci canonici lectori cunoscuți și menționați de documentele analizate până în prezent: Annian (1217-1235), Grigore (1262), Emeric (1282-1285), Ștefan (1288), Ivanka (1294-1303). Dintre cei cinci, doar despre Ivanka avem informații mai multe, restul se rezumă doar la menționările documentare din eschatocolul documentelor.

Se poate observa o mare distanță de timp existentă între menționarea primului și a celui de-al doilea canonic lector, aproape 30 de ani. Acest fapt se poate pune și pe seama groaznicului eveniment petrecut în 1241, ce a zguduit din temelii întregul regat maghiar. Ce a urmat după a fost un amplu proces de restructurare și reconstrucție, fenomen ce a afectat din plin și soarta capitlului catedral din Oradea[35].

Tăcerea documentelor în perioada de după Grigore și până la apariția lui Emeric din nou nu ne este foarte facil de gestionat, însă putem observa că începând cu Emeric, perioadele de absență documentară se micșorează, urmând să vedem în secolul următor o anumită continuitate atât referitor la menționarea documentară a canonicilor lectori, cât și o creștere a cantității de informații despre ei.

3. Canonici cantori

Primul canonic cantor menționat de Registrul de la Oradea este Valerianus. Acesta apare pentru prima dată într-o speță de furt în anul 1213[36]. A doua mențiune documentară despre Valerianus este în anul 1215[37], iar a treia în anul 1235, în speța nr. 389 despre care am vorbit în cazul canonicului lector. Aici Valerian vinde rudei sale Benedicta, soția lui Herczeg din neamul Borsa, o slujnică cu doi copii[38]. La fel ca și în cazul canonicului lector, observăm că Valerian are parte de un mandat destul de îndelungat, fiind canonic cantor din 1213 până în 1235. Din ceea ce documentele ne-au prezentat despre Valerian, putem spune că acesta provenea din puternica familie Borsa, având trei rude menționate: fratele său Vstauz, canonicul lector Annian se pare că-i era unchi matern, și nu în ultimul rând Benedicta, pe care documentele o clasifică ca fiind ruda lui[39]. Există o singură intermitență în mandatul lui Valerianus, cea din 1229[40], când în calitate de canonic cantor este menționat Mihail, cel care a deținut calitatea de canonic custode al capitlului.

Următorul canonic cantor cunoscut este Ivan. Acesta apare pentru prima dată în anul 1260 în documentul emis de capitlu referitor la confirmarea testamentului lui Pousa cel Mic[41]. Își menține calitatea de canonic cantor până în anul 1294, cu două intermitențe: prima în anul

[34] *Ibidem*, p. 407.

[35] Despre invazia tătaro-mongolă, a se vedea János B. Szabó, *Invazia tătară din 1241 și pustiirea orașului Oradea în oglinda rezultatelor cercetărilor mai recente*, în Szabó Ödön, Attila Zsoldos, (coord.), traducător Elga Mayer *Oradea și Bihorul în Evul Mediu timpuriu. Studii despre istoria Țării Bihorului*, vol. 1, Asociația Tanoda și Asociația Culturală Varadinum, Oradea, 2017, pp. 29-61.

[36] *DIR*, sec. XIII, vol. I, p. 55.

[37] *Ibidem*, pp. 69-70.

[38] *Ibidem*, p. 147.

[39] Bunyitay Vincze, *A váradi püspokség története*, vol. II, p. 58.

[40] *DIR*, sec. XIII, vol. I, p. 137.

[41] *Ibidem*, p. 31.

1271[42], și a doua în 1282[43], când apare consemnat în documente canonicul cantor Ioan. A îndeplinit și rolul de om de mărturie al capitlului în două cazuri. În ambele, atât în primul moment, din 1279, cât și în cel de-al doilea, din 12 iunie 1297, acesta a fost numit de capitlu „*...cinstitul bărbat magistrul Ioan, tovarășul și canonicul nostru...*”[44], fapt pentru care, dată fiind formularea, la fel ca și în cazul decanului Albert, putem presupune că avem în discuție una și aceeași persoană. În urma acestor mențiuni documentare putem afirma că Ioan și-a început cariera ecleziastică în cadrul capitlului catedral din Oradea în anul 1271, anul primei sale menționări, când a ocupat demnitatea de canonic cantor, după care cu intermitențe a săvârșit mai multe slujbe în cadrul capitlului, revenind la demnitatea avută încă o dată, în 1282, în rest îndeplinind slujba de homo capitularius, ultima mențiune în acest sens fiind în anul 1297. Vedem că a activat în cadrul capitlului aproape trei decenii.

După Ivan, calitatea de canonic cantor i-a revenit lui Chanadinus, care a deținut-o pentru un singur an, 1295. Despre acest cleric vom dezvolta în partea despre prepoziți ai secolului ai XIV-lea. Urmașul lui Chanadin este menționat abia în anul 1298, Ioan[45], o singură dată. După acest an, demnitatea de canonic cantor îi revine lui Chanadin, care o va păstra până în 1303.

4. Canonici custozi

Primul custode al capitlului este menționat de Registrul de la Oradea, Mihail. Acesta apare în speța despre care s-a mai vorbit mai sus, alături de canonicul cantor Valerianus, în anul 1213[46]. Registrul îl mai menționează încă o dată, doi ani mai târziu, în 1215, tot alături de canonicul cantor Valerianus[47], căruia îi va lua locul, cel puțin o singură dată, fiind menționat în documente în calitate de canonic cantor[48].

Istoriografia maghiară reține existența unui canonic custode pe nume Eraklius, amintit de documentele citate, pentru anul 1220. Despre acesta aflăm că a fost și decan. Se vorbește despre implicarea lui Eraklius într-un proces intentat canonicilor din capitlu de către doi oameni ai episcopiei. Canonicii erau acuzați că exagerează prea mult cu oficierea parastaselor și că nu au dorit să plătească taxele cuvenite episcopiei de pe urma desfășurării respectivelor slujbe, arătând că mai degrabă au dorit să se mute din cadrul capitlului în altă parte. Eraklius ar fi avut calitatea de canonic custode în fața căruia s-ar fi desfășurat procesul în cauză. În această calitate el ar fi reușit să împace cele două părți, canonicii fiind de acord ca în fiecare an, de Sărbătoarea Sfântului Arhanghel Mihail, să dea episcopiei ca taxă, un vițel fraged, 100 de pâini, 12 găleți de bere și toți oamenii de pe moșiile respectivilor canonici să plătească câte o taxă[49].

La o distanță foarte îndelungată de timp, în anul 1256, apare urmașul lui Mihail, Andronic. În documentul emis de capitlu, în 1 mai 1256[50], Andronic a avut o dublă calitate: este menționat drept canonic custode, dar și de om de mărturie/homo capitularius. A fost omul de mărturie al

[42] *DIR*, sec. XIII, vol. II, p. 137.
[43] *Ibidem*, pp. 237-238.
[44] *Ibidem*, pp. 200-201. În cel de-al doilea document emis în 12 iunie 1297, formularea este ușor schimbată, însă se păstrează esența: „*... omul nostru vrednic de încredere pentru mărturie... tovarășul și canonicul nostru...*”, cf. *DIR*, sec. XIII, vol. II, pp. 435-438.
[45] *Ibidem*, pp. 442-443, 4 august 1298.
[46] *DIR*, sec. XIII, vol. I, p. 55.
[47] *Ibidem*, pp. 69-70.
[48] *DIR*, sec. XIII, vol. I, p. 137; Bunyitay Vincze, *A váradi püspokség története*, vol. II, p. 58.
[49] *Ibidem*, p. 60.
[50] *DIR*, sec. XIII, vol. II, pp. 16-18.

capitlului în speța stabilirii hotarelor unor moșii. A doua oară este pomenit într-un document emis de capitlu referitor la confirmarea testamentului lui Pousa cel Mic.

La doi ani distanță, în 1262, apare menționat în calitate de canonic custode Natus[51]. Este reținut despre acest canonic custode că a construit o moară pe care mai târziu a inclus-o într-un schimb de moșii cu episcopia orădeană, primind la schimb o moșie aflată pe strada Sfântul Petru, din cartierul Olosig, identificată în zilele noastre, undeva în zona Calvaria spre Criș[52].

Urmașul lui Natus în calitatea de canonic custode este Egidiu, menționat în documente pentru prima dată în anul 1271[53]. A deținut această calitate doar doi ani, până în anul 1273.

Următorul canonic custode este Benedict (1277-1284)[54]. Este primul custode cu un mandat într-atât de îndelungat, cei de până la el fiind rari și petrecând puțin timp cu această demnitate. Înainte să fi ocupat demnitatea de canonic custode, a fost arhidiacon de Békés, reprezentant al prepozitului bisericii din Transilvania, Nicolae, în fața Sfântului Scaun pentru a-i obține acestuia demnitatea de arhiepiscop de Esztergom[55].

La patru ani diferență de ultimul an în care Benedict a mai deținut demnitatea de canonic custode, documentele îl menționează pe urmașul său: Martin (1288-1303)[56]. Asemănător cu antecesorul său, și Martin s-a bucurat de o îndelungată perioadă ca și canonic custode. Excepție de la acest mandat a reprezentat emiterea, de către capitlu, a unui document, în 3 decembrie 1294, unde nu apare menționat în lista demnitarilor canonicul lector[57]. Despre acest custode mai știm că a emis o scrisoare în anul 1291 referitor la un proces de vânzare-cumpărare a unei mori situate pe Peța. Cumpărătorii morii au fost câțiva iobagi ai canonicului custode din Seleuș[58].

5. Arhidiaconi

Arhidiaconii erau primii membri ai aparatului administrativ al capitlului. Alături de decani, adjuncții columnarilor, oameni de mărturie și canonici simpli, aceștia formau aparatul administrativ al capitlului. Conform practicii maghiare, arhidiaconii au început să fie membri ai capitlului numai începând cu secolul al XIII-lea[59].

Se cunoaște că în secolul al XIII-lea excesiva polarizare a episcopului maghiar a impus adesea fie nerezidența în reședința episcopală, fie pasivitatea din reședințele episcopale care încredințau toate activitățile teritoriale arhidiaconilor. Aceștia adesea concurau puterea episcopală. Arhidiaconii cunoșteau destul de sumar legislația ecleziastică, procedând adesea în mod discreționar[60].

---

[51] *DIR*, sec. XIII, vol. II, pp. 40-41. Documentul este emis în 4 iunie 1262.

[52] Bunyitay Vincze, *A váradi püspokség története*, vol. II, p. 63.

[53] *DIR*, sec. XIII, vol. II, p. 137.

[54] Este menționat pentru prima dată în 1277 cu ocazia emiterii de către capitlu a unui document de confirmare a scrierii unui testament, cf. *DIR*, sec. XIII, vol. II, pp. 185-186. Istoricul Bunyitay menționează ca prim an de mandat al lui Benedict 1279, cf. Bunyitay Vincze, *A váradi püspokség története*, vol. II, p. 64.

[55] Bunyitay Vincze, *A váradi püspokség története*, vol. II, p. 63.

[56] În data de 2 mai 1288 Martin emite un document în calitate de custode al bisericii din Oradea referitor la stăpânirea unei moșii aflătoare în cartierul Seleuș, Oradea, cf. *DIR*, sec. XIII, vol. II, p. 296. Este primul document emis de vreun membru al capitlului catedral în nume personal. Acest lucru se întâmplă deoarece atât vânzătorii moșiei, cât și cumpărătorii ei erau iobagii de drept ai canonicului custode, cf. Bunyitay Vincze, *A váradi püspokség története*, vol. II, p. 65.

[57] *DIR*, sec. XIII, vol. II, pp. 407-408.

[58] Bunyitay Vincze, *A váradi püspokség története*, vol. II, p. 65.

[59] Kristóf Ilona, *Egyházi középréteg a késő középkori Váradon (1440–1526)* [Clasa mijlocie ecleziastică din Oradea în perioada târzie a Evului Mediu (1440–1526)], Pécs, 2014, p. 25.

[60] Ș. Turcuș, *Sinodul general*, p. 57.

Printre prevederile Conciliului de la Buda (1279) este dedicat un capitol arhidiaconilor. Aceştia deţin jurisdicţia de a asculta, cerceta şi de a rezolva pricinile legate de căsnicii şi multe altele. De aceea nu se putea admite niciun cleric în rândurile arhidiaconilor decât dacă avea pregătire în dreptul canonic. Toate acestea pentru a putea face faţă şi a rezolva toate pricinile legate de întreita lui slujbă. Pregătirea în drept canonic trebuia să fie cel puţin trei ani. În toată această perioadă de pregătire, canonicii sau clericii beneficiau de roadele, veniturile şi beneficiile arhidiaconatelor pe care aceştia trebuiau să le ocupe după terminarea timpului de pregătire[61].

Corpul arhidiaconal (reunit în formula capitlului catedral) căpătase din secolul al XII-lea, odată cu armistiţiul din conflictul pentru investitură, prin dreptul exclusiv de a-şi alege păstorul diecezan, atât o conştiinţă corporativă, cât şi un anume control asupra superiorului canonic. Un asemenea raport de forţe la nivel local corespundea percepţiilor teocratice al papalităţii din veacul al XIII-lea, care dorea la nivel local deopotrivă obedienţa clericilor şi neimplicarea laicilor în afacerile bisericeşti. În acest sens, apariţia oficiului de vicar general pare să fi fost o inventio episcopalis, menită să îngrădească autoritatea arhidiaconilor. Un asemenea „scenariu" – din care se omite ponderea avută în geneza vicariatului episcopal de către corpus-ul Liber Sextus – poate fi însă probat cu succes doar în anumite cazuri (în special din arealul german), nu însă, precum se ştie, şi în cazul Ungariei medievale[62].

Primul arhidiacon de care documentele amintesc este Ioan, în 1213. Registrul de la Oradea îl menţionează pe Ioan în calitate de judecător într-un caz de presupusă vrăjitorie. În urma purtării fierului înroşit, acuzata scapă ca fiind declarată nevinovată[63]. Un aspect important de menţionat aici, valabil pentru tot parcursul analizei perioadei arhidiaconilor: aceştia pot apărea în documente purtând o dublă poziţie, atât de superiori ierarhici nemijlociţi ai preoţilor din arhidiaconatul pe care aceştia îl conduc, calitate în care, printre altele, au şi obligaţia de a judeca pricinile ivite în respectivul arhidiaconat, cât şi din postura de demnitari capitulari, calitate în care pot primi înfăţişări şi pot prezida diverse procese apărute în faţa capitlului. În documentul de faţă vedem că Ioan poartă a doua calitate, deoarece evenimentul se petrece în comitatul Dăbâca, comitat care nu făcea parte din teritoriul ecleziastic al episcopiei şi nici al capitlului orădean. În documentul de faţă nu se menţionează arhidiaconatul pe care Ioan îl avea în subordine, ci doar calitatea lui de demnitar capitular.

Următorul arhidiacon menţionat, în acelaşi an, 1213, de Registru, este Oltuman, arhidiacon de Sătmar. În speţa de faţă, arhidiaconul Oltuman are calitatea de martor într-o răpire prin silnicie[64]. Tot în 1213 Registrul ne menţionează primul vice-arhidiacon[65]. Este vorba de Beniamin. Este pomenit într-un caz de vrăjitorie, el având calitatea de judecător al speţei respective. Nu cunoaştem arhidiaconatul din care făcea parte, fiindu-i menţionată doar calitatea de judecător. Al doilea vice-arhidiacon consemnat de Registru este Nicolae, vice-arhidiacon de Sătmar, deci subalternul lui Oltuman[66]. Şi acesta, ca şi Beniamin, are calitatea de judecător într-un caz de vrăjitorie. Tot în 1213 este pomenit primul arhidiacon de Bihor, Pousa[67]. La fel ca şi în celelalte cazuri, Pousa este judecător într-un caz de vrăjitorie. Ultimul caz al anului 1213 din

[61] Capitolul 42. *Despre arhidiaconi*, în Şerban Turcuş, *Sinodul general*, pp. 230-231.
[62] A.C. Dincă, *Vicarii generali*, p. 7.
[63] *DIR*, sec. XIII, vol. I, p. 43.
[64] *Ibidem*, p. 47.
[65] *Ibidem*, p. 44.
[66] *Ibidem*, p. 50.
[67] *Ibidem*, p. 55.

Registru îl menționează de vice-arhidiaconul Albeus, având calitatea de judecător într-un caz de omucidere[68].

Următorul arhidiacon menționat este Martin, în anul 1214[69]. Speța în care este implicat aduce la suprafață detalii interesante. Calitatea pe care Martin o are în acest caz este de parte vătămată. Acesta îi acuză pe Belue și pe Mathia din satul Ioubag[70] că i-au omorât fiul. În mod normal, așa cum ne-am fi așteptat, nu era potrivit ca un cleric aparținător Bisericii romane să se căsătorească și să aibă copii. Documentul nu afirmă faptul că Martin era căsătorit, însă din moment ce își recunoaște copilul, acesta având caracter legitim, putem presupune că era și căsătorit. Pentru perioada în care speța se petrece era un lucru absolut normal ca preoții să se căsătorească, deoarece influențele bizantine erau încă proaspete și decretele diferitelor sinoade sau concilii încă nu s-au făcut într-atât de ascultate. Speța își găsește finalitatea prin faptul că acuzații, purtând fierul înroșit, și-au dovedit nevinovăția, iar Martin nu a găsit vinovații de moartea fiului său.

În anul următor, 1215, Registrul menționează mai mulți arhidiaconi. Primul dintre aceștia este Moust, arhidiacon de Oradea[71]. Despre numele acestui arhidiacon există părerea că ar fi greșit redactat de către *Gáspár* Heltai, care a transcris Registrului de la Oradea, și că în realitate ar fi Pousa, mai sus menționatul arhidiacon de Bihor[72]. Al doilea arhidiacon este Abel de Ardud, care are calitatea de judecător într-o speță de vrăjitorie[73]. Următoarea mențiune documentară ni-l descoperă pe al doilea vice-arhidiacon de Sătmar, Gabriel. Acesta avea calitatea de judecător într-un caz de omucidere. Nu cunoaștem dacă este înlocuitorul lui Nicoale, primul vice-arhidiacon menționat mai sus, sau este colegul său, caz în care arhidiaconatul de Sătmar își putea permite susținerea unui arhidiacon și a mai mulți vice-arhidiaconi. Cert este că era nevoie de mai mulți subalterni, deoarece, în realitate, arhidiaconul își vizita foarte rar arhidiaconatul său. Documentele afirmă că cel puțin o dată pe an sigur o făcea, moment în care își încasa taxele sub forma *cathedraticum*-ului, lăsând, pentru restul anului, treburile conducerii arhidiaconatului în mâinile acestor vice-arhidiaconi, care aveau calitatea de mâna lui dreaptă. Următoarea speță se petrece tot în arhidiaconatul de Sătmar, mai exact în Supur, în anul 1215[74]. Această speță este interesantă prin detaliile pe care le poate dezvălui referitoare la discuția de mai sus despre numărul vice-arhidiaconilor dintr-un arhidiaconat. Documentele îl menționează pe vice-arhidiaconul Toma în calitate de judecător al unui caz de vrăjitorie. Ceea ce pare interesant este că nu se menționează arhidiaconatul de apartenență al lui Toma, însă dat fiind faptul că avem specificat satul unde s-a petrecut speța pe care acesta o judecă, și mai mult decât atât, faptul că jurisdicțional vorbind, satul Supur este parte integrantă a arhidiaconatului de Sătmar, putem presupune că Toma era vice-arhidiacon de Sătmar, caz în care, deja, putem număra trei vice-arhidiaconi pe care arhidiaconatul de Sătmar îi avea.

În ultima speță din anul 1215 apare menționat Gabriel. Ca și ceilalți arhidiaconi sau vice-arhidiaconi menționați, Gabriel are calitatea de judecător într-un caz de omucidere[75]. Nu am reușit să identificăm arhidiaconatul de apartenență al lui Gabriel.

---

[68] *Ibidem*, p. 58.
[69] *Ibidem*, p. 63.
[70] Fost sat în comitatul Timiș, aproape de Tolvadia, Timișoara.
[71] *DIR*, sec. XIII, vol. I, p. 69.
[72] Bunyitay Vincze, *A váradi püspokség története*, vol. II, p. 58.
[73] *DIR*, sec. XIII, vol. I, p. 72.
[74] *Ibidem*, p. 76.
[75] *Ibidem*, p. 77.

Doi ani mai târziu, în 1217, mai apar menționați încă alți doi arhidiaconi, Tumpa și Sdrac. Despre aceștia tot ce știm este că în mod cert erau demnitari capitulari deoarece au reprezentat capitlul în procesul deținerii dreptului de proprietate asupra a cinci dușnici, fiind prezenți la momentul depunerii jurământului în fața mormântului sfântului rege Ladislau[76].

Tot în 1217 documentele ne mai prezintă un vice-arhidiacon, pe numele său Teca[77]. Acesta are calitatea de judecător într-o pricină de dovedire a cinstei unei femei. Presupunem că ar aparține, jurisdicțional, teritoriului arhidiaconal de Bihor din motivul că partea vătămată vine la Oradea pentru clarificarea speței, situație în care cauza nu este preluată de niciun alt demnitar mai mare, ci este lăsată la judecata unui vice-arhidiacon, fapt ce ne face să credem că toți actorii

[76] *Ibidem*, pp. 83-84. Despre importanța cultului sfântului rege, a se vedea Gábor Klanicyaz, *Geneza cultului lui Ladislau cel Sfânt*, în Szabó Ödön, Attila Zsoldos (coord.), traducător Elga Mayer, *Oradea și Bihorul în Evul Mediu timpuriu. Studii despre istoria Țării Bihorului*, vol. 1, Asociația Tanoda și Asociația Culturală Varadinum, Oradea, 2017, pp. 9-51. Pentru o mai bună cunoaștere a domniei regelui Ladislau propunem următoarele studii: Bunyitay Vince, *Szent-László király emlékezete. Szentté avattatása hétszázados évfordulójának Váradi ünneplése alkalmával* [Amintirea sfântului rege Ladislau. Cu ocazia sărbătoririi celui de–al șaptelea centenar în Oradea], Budapest, 1892; Gombos Albin, *Szent László. A lovagkirály* [Sfântul Ladislau. Regele cavaler], Budapest, 1925; György Györffy, *A lovagszent uralkodása (1077–1095)* [Domnia sfântului–cavaler (1077-1095], în *Történelmi Szemle*, 20, 1977, pp. 533-564; Gyula Kristó, *Legitimitás és idoneitás. (Adalékok Árpád–kori eszmetörténetünkhöz)* [Legitimitate și aptitudine. Contribuții la istoria ideologiei noastre din epoca Arpadiană], în *Századok*, 108, 1974, pp. 585-621; Ferencz Baumgarten, *Kritikai jegyzetek az Árpád–kor története köréből. I. Szent László temetkező helye* [Însemnări critice cu privire la istoria epocii Arpadiene. I. Locul de înmormântare a regelui Ladislau cel Sfânt], în *Századok*, 38, 1904, pp. 868-871; Závodszky Levente, *A Szent István, Szent Lászlo és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatak forrásai* [Sursele legilor și a hotărârilor sinodale emise de Sfântul Ștefan, Sfântul Ladislau și Coloman], Budapest, 1904; Emil Jakubovich, *A váradi püspökség XIII századi tizedjegyzéke* [Lista de zeciuială din secolul al XIII–lea a episcopiei de Oradea], în *Magyar Nyelv*, 22, 1926, pp. 220-223; Pauler Gyula, *Horvát–Dálmátország (1091-1111)* [Despre cucerirea Croației și Dalmației: 1091-1111], în *Századok*, 22, 1888, pp. 197-215; Kapitánffy István, *Magyar-Bizánci kapcsolatok Szent László és Kálmán uralkodásának idején* [Relațiile maghiaro-bizantine în perioada sfinților Ladislau și Coloman], în *Acta Universitatis Szegediensis, Acta Historica*, tomus LXXV, Kristó Gyula editor, Szeged, 1983, pp. 19-27; Szelestei N. László, *A Szent László–legenda szöveghágyományozódásáról (Ismeretlen legendaváltozat)* [O variantă de legendă necunoscută din secolul al XIV-lea. Problemele de text a legendei Sfântului Ladislau], în *Magyar Konyvszemle*, anul 100, nr. 3, 1984, pp. 176-204; Vöő Gabriella, *Szent László–legendák a Tordai–hasadék környékének magyar népi kultúrájában* [Legendele despre Sfântul Ladislau în cultura popoarelor maghiare de la Cheile Turzii], în *Erdely Muzeum*, vol. 54, nr. 1-2, 1992, pp. 66-72 ; Gertrúd Bartók, *The place of the vespers's hymn in the liturgy of Sanctus Ladislaus*, în *Acta Classica Univ. Scient*. Debrecen, XXXIV–XXXV, 1998-1999, pp. 7-18; Szovák Kornél, *Szent László alakja a korai elbeszélő forrásokban. A László–legenda és a Képes Krónika 139. fejezete forrásproblémái* [Imaginea Sfântului Ladislau în izvoarele timpurii. Problematica izvoarelor legendei lui Ladislau și a capitolului 139 din Cronica Pictată], în *Századok*, 2000, pp. 117-145; Gerics József, Ladányi Erzsébet, *A Szent László – ábrázolás forráskérdései legendájában és a krónikában* [Sursele modului de reprezentare a Sfântului Ladislau în legende și cronici], în *Magyar Könyvszemle*, 2002, pp. 1-31; Bagi Dániel, *Szent László es Szent István Gallus Anonymus gesztájában. Megjiegyezések a III. könyv 25 fejezetéhez* [Sfântul Ladislau și Sfântul Ștefan în gesta lui Gallus Anonymus. Observații la capitolul 25 din cartea a III–a], în *Levéltári Közlemények*, 2005, pp. 291-334; Kertész Balázs, *Megjegyzések Szent László kanonizációjához. Laskai Osvát második Szent László–sermójának forrásproblémája* [Observații cu privire la canonizarea Sfântului Ladislau. Problematica izvoarelor folosite de Laskai Osvat în a doua predică despre Sfântul Ladislau], în *Magyar Könyvszemle*, 2006, pp. 297-314; Tamás Körmendi, *Szlavónia korai hovatartozása* [Apartenența timpurie a Slavoniei], în *Századok*, 146, 2012, pp. 369-388; Fedeles Tamás, *„Ad visitandum sepulchrum sanctissimi regis Ladislai". Várad kegyhelye a késő középkorban* [„Ad visitandum sepulchrum sanctissimi regis Ladislai". Altarul din Oradea în epoca medievală târzie], în *Köztes–Európa vonzásában. Ünnepi tanulmányok Font Marta tiszteletére*, editori Bagi Dániel, Fedeles Tamás, Kiss Gergely, Editura Kronosz, Pécs, 2012, pp. 163-183; Gábor Klaniczay, *La royauté sacrée des Arpadiens dans l'historiographie hongroise médiévale et moderne*, în *Comptes rendus de l'Academie des inscriptions*, 2013, nr. 2 (aprilie–iunie), pp. 595-619; Kisfaludyné Angyal Evelin, *Az „élő Szent László"* [Despre „Sfântul Ladislau cel viu"], Győr, 2017, pp. 1-25.

[77] *DIR*, sec. XIII, vol. I, p. 84.

implicați în speță ar aparține de arhidiaconatul de Bihor, situație în care, așa cum am mai întâlnit, unele procese erau delegate de către arhidiacon subalternilor lui.

Următorul arhidiacon menționat de documente este Paul, în 1219[78]. Acesta este judecătorul unei spețe de răpire și, constatând faptul că situația o cere, îi trimite pe împricinați, la Oradea, pentru jurământul ordalic. Nu am reușit să identificăm din ce arhidiaconat provine Paul, însă două aspecte ne sunt evidențiate de document: speța are loc în satul Geken, partea vătămată este din Geken, iar partea acuzată este din Gekenul Mare. Nu știm unde au fost localizate cu exactitate aceste două sate, însă ceea ce știm din document este că arhidiaconul Paul îi trimite la Oradea, deci este clar că speța nu se petrece în Bihor și că Paul nu face parte din arhidiaconatul de Bihor. Dacă ar fi așa, expedierea celor în cauză ar fi îmbrăcat o altă formulare.

Trei ani mai târziu, 1222, Registrul de la Oradea[79] menționează primul arhidiacon de Békés, Ștefan, și pe primul vice-arhidiacon de Békés, Beniamin. În speță este vorba despre o neînțelegere în împărțirea unei moșii, fapt pentru care partea vătămată se prezintă în fața episcopului de Oradea, Alexandru. Episcopul deleagă sarcinile rezolvării acestui conflict arhidiaconului Ștefan și economului său. Presupunem că a făcut acest lucru în virtutea dreptului de jurisdicție pe care un arhidiacon îl are asupra teritoriului său. La rezolvarea conflictului, ne spune documentul citat, a fost de față și vice-arhidiaconul Beniamin, din satul Nadan, comitatul Békés. Este cât se poate de clar că Ștefan a primit sarcina rezolvării acestei spețe deoarece avea calitatea de arhidiacon de Békés, fapt pentru care, în virtutea dreptului ierarhic, l-a implicat și pe Beniamin, vice-arhidiaconul său.

Despre Ștefan este reținut faptul că a fost intendentul episcopului Alexandru. S-a implicat și în rezolvarea unor probleme prin intermediul jurământului ordalic, având calitatea de vice judecător. Fără o susținere documentară consistentă se mai afirmă despre Ștefan că fiind atacat, uzând de dreptul de apărare, a omorât un bandit, fapt pentru care episcopul Alexandru l-a oprit din a mai sluji la altar, retrăgându-i în același timp și retribuția aferentă slujirii sale. În acest sens, Ștefan a făcut apel la Roma, unde s-a prezentat personal. Papa Honoriu al III-lea a decretat reabilitarea sa, dar în aplicarea acesteia, episcopul Alexandru s-a opus cu o rezistență atât de mare încât nici urmașul lui Honoriu al III-lea, papa Grigore al IX-lea, nu l-a putut convinge să renunțe și să-i acorde lui Ștefan retribuția și slujirea luată[80].

Un alt arhidiacon menționat de istoriografie, despre care nu am găsit nicio referință documentară, este Benedict (1278). Despre acesta se știe că a fost arhidiacon de Bekes și a avut calitatea de reprezentant al prepozitului bisericii din Transilvania, Nicolae, în vederea obținerii confirmării ca arhiepiscop ales de Esztergom[81].

Următorul arhidiacon de Bihor menționat de documente este Francisc. În documentul emis de episcopul Bartolomeu de Oradea, în 7 august 1285, Francisc trebuia să depună jurământul alături de alți doi canonici, în fața comitelui Nicolae, omul episcopului, într-un proces dintre capitlu și juzii și oamenii episcopului din Olosig, referitor la dreptul strângerii unor vămi[82].

Ultimul arhidiacon menționat în documentele de secol XIII este cel de Tășnad[83]. Nu-i cunoaștem numele, documentele menționându-i doar prima literă a numelui său, anume D. Acesta mijlocește aducerea la cunoștință capitlului a unei plângeri referitoare la o situație

[78] *Ibidem*, p. 91.
[79] *Ibidem*, p. 130.
[80] Bunyitay Vincze, *A váradi püspokség története*, vol. II, p. 61.
[81] *Ibidem*, p. 63.
[82] *DIR*, sec. XIII, vol. II, pp. 277-278.
[83] *Ibidem*, pp. 471-472. Documentul este emis de capitlu în 30 septembrie 1299.

conflictuală apărută de pe urma faptului că un preot misionar, Grigore, a intrat pe teritoriul mănăstririi din satul Zăuan, din comitatul Crasna, și nerespectând jurisdicția pe care o avea mănăstirea asupra respectivului sat, a intrat în conflict cu acei călugări. În acest context, cel care face sesizarea în fața capitlului este arhidiaconul de Tășnad.

6. Decani

Primul decan menționat în Registrul de la Oradea este Gerardus[84]. Acesta apare, pentru prima dată, într-o speță din anul 1213, în care Masa din satul Sorou, dovedit de furt fiind, fuge și se refugiază în biserica din Biharea. În speța de față, Gerardus face parte din demnitarii capitulari, alături de cantorul Valerian, custodele Mihail, în fața cărora se adevereşte vânzarea lui Masa împreună cu întreaga lui familie. Doi ani mai târziu, în anul 1215, Gerard este menționat tot alături de demnitarii capitulari într-un caz de clarificare a statutului social al unor oameni din satul Yku[85].

11 ani mai târziu, Registrul de la Oradea consemnează un alt decan, pe nume Farcaș. Acesta apare menționat într-o speță de omucidere, din anul 1226, având calitatea de arbitru al comitatului – *arbitris parochitanis*[86].

La o distanță considerabilă de timp, documentele îl pomenesc pe următorul decan, Toma. În documentul emis de capitlu, în 1260, referitor la confirmarea testamentului lui Pousa cel Mic, decanul Toma apare între demnitarii capitulari menționați în eschatocolul documentului[87].

Distanța dintre mențiunile referitoare la decani se micșorează considerabil în raport cu ecartul de timp existent până acum. Ultimul decan al capitlului menționat în secolul al XIII-lea este Albert. Acesta apare într-un document emis de capitlu, în 28 noiembrie 1279, referitor la încheierea unei învoieli, alături de ceilalți demnitari capitulari în eschatocolul documentului[88]. El a fost și om de mărturie al capitlului, fapt evidențiat de un document emis de episcopul Lodomer, în anul 1278, care-l numește „*... capelanul nostru... preot și canonic al bisericii noastre...*”[89]. Albert este chemat să îndeplinescă rolul de *homo capitularius* într-un caz referitor la distrugerea clădirilor mănăstirii Igged[90] (așezare dispărută lângă Diosig) săvârșită de Petru, fiul lui Drug.

7. Oameni de mărturie

Trecerea de la comunicarea orală la cea scrisă atât în afacerile publice, cât şi în cele private, a permis înmagazinarea şi conservarea informaţiei pentru a putea fi transmisă la distanţă în spaţiu şi în timp. Inovaţia a fost una radicală, îndreptăţind afirmaţia că a marcat un moment de „fractură” între două lumi. Consecinţa principală a fost intensificarea difuzării practicilor scrisului în societate, începând de la instituţiile ecleziastice şi centrale ale statului şi coborând pe treptele ierarhice până la nivelul comitatului, satului şi a domeniului feudal. Această schimbare se regăseşte astăzi într-o impresionantă şi diversificată producţie scripturistică ce prefigurează în timp preludiul birocraţiei moderne[91].

---

[84] *DIR*, sec. XIII, vol. I, p. 55.
[85] *Ibidem*, pp. 69-70.
[86] *Ibidem*, p. 133.
[87] *DIR*, sec. XIII, vol. II, p. 31.
[88] *Ibidem*, p. 223.
[89] *DIR*, sec. XIII, vol. II, pp. 192-193.
[90] Eged la Bunyitay Vincze, *A váradi püspokség története*, vol. II, p. 64.
[91] *Scris și societate în Transilvania secolelor XIII-XVII*, Susana Andea (coord.), Avram Andea, Adinel Dincă, Livia Magina, Editura Argonaut & Symphologic Gatineau, Cluj-Napoca, 2013, p. 8.

Pentru primul secol al existenței sale, nu cunoaștem mențiuni documentare despre oamenii de mărturie ai capitlului. În secolul al XIII-lea, primul pristav al capitlului este menționat în anul 1215, în Registrul de la Oradea, în persoana lui Fulco, pristavul, care era și cleric. Acesta este implicat în calitatea de om de mărturie al lui Joachim economul, judecătorul speței referitoare la un caz de omucidere[92]. Al doilea om de mărturie este consemnat în același an, 1215, Gheorghe. Acesta a fost pristavul prepozitului Reinaldus într-un caz de dovedire a nevinovăției producerii unei pagube[93]. La 14 ani distanță, în 1229, Registrul menționează un alt pristav, în persoana lui Tiburțiu, omul de mărturie al episcopului orădean Alexandru, într-o speță referitoare la aflarea unei comori[94]. În același an se consemnează următorul pristav cunoscut, Micou, omul de mărturie al canonicului custode Eraclie, judecătorul de caz[95]. Acesta avea și calitatea de locțiitor al judecătorului de caz. Speța în care este menționat pristavul face referire la nerespectarea legilor referitoare la dușnici.

În 1234 Registrul îl menționează pe pristavul Paul. Acesta este al doilea cleric/preot cunoscut care a avut și calitatea de om de mărturie. Despre ceilalți, întrucât documentele nu înregistrează niciun detaliu referitor la starea lor clericală, nu putem face afirmații că ar fi sau nu clerici. Paul este omul de mărturie al prepozitului Ioan într-un caz de restabilire a unor drepturi pentru dușnicii doamnei Benedicta, citată mai sus[96].

Următorul om de mărturie al capitlului este preotul Paul din Călata, care a avut această demnitate între anii 1262-1270[97]. Este amintit într-un document de răspuns din partea capitlului către Ștefan, regele cel Tânăr, emis în 5 decembrie 1262-1270 într-o problemă de punere în stăpânire[98] a unor moșii pe comitele Micola, fiul lui Filip. Data documentului nu este foarte precisă, redactorii colecției de documente neavând instrumentele necesare pentru a identifica data redactării răspunsului. Din acest motiv, pentru purtarea mandatului de homo capitularius, și noi am recurs la aceeași cronologie.

Următorul om de mărturie este Vyda/Vitus din Sălacea[99]. Acesta este menționat de două ori. Prima dată apare într-un document emis de capitlu referitor la trimiterea unui om de mărturie pentru o întocmire de testament în anul 1277[100]. Pentru această sarcină este ales ca *homo*

---

[92] *DIR*, sec. XIII, vol. I, p. 75.

[93] *Ibidem*, p. 76.

[94] *Ibidem*, p. 136.

[95] *Ibidem*, p. 137.

[96] *Ibidem*, p. 144.

[97] *DIR*, sec. XIII, vol. II, pp. 49-50.

[98] Despre procedura punerii în stăpânire, a se vedea Ioan-Aurel Pop, *Din mâinile valahilor schismatici. Românii și puterea în Regatul Ungariei medievale (secolele XIII-XIV)*, Editura Litera, București, 2011, pp. 110-111.

[99] Așezarea Sălacea are un trecut interesant: în limba slavă înseamnă loc de descărcare pentru sare, ceea ce denotă că drumul sării dinspre Dej trecea pe aici. Datorită conjuncturii, se presupune că această populație slavă se amestecase deja cu populația maghiară atunci când, pe la mijlocul secolului al XII-lea, puterea i-a așezat aici pe imigranții germani. Nu a fost vorba de o înființare nouă, ci de mărirea așezământului prin anexarea unei părți noi. Structura organizatorică dovedește acest aspect: localitatea era formată din două părți, în fiecare exista câte o parohie cu biserică proprie, mai mult, una dintre părți aparținea de districtul Kozepszolnok (Solnocul Interior), cealaltă de districtul Bihor. Dualitatea a încetat la începutul secolului al XV-lea, când așezarea a ajuns proprietate privată. Listele păstrate din secolul al XV-lea arată că populația a fost formată în totalitate din maghiari, numai denumirile unor regiuni au mai păstrat prezența germană, înainte de asimilarea lor. cf. Jakó Zsigmond, *Bihar megye a tőrők pustitás előtt*, Sylvester Press RT, Budapesta, 1940, pp. 53-54; Alexandru Madgearu, *Expansiunea maghiară în Transilvania*, Editura Cetatea de Scaun, Târgoviște, 2009, p. 73.

[100] *DIR*, sec. XIII, vol. II, pp. 185-186.

capitularius Vyda, preot în Sălacea. Al doilea document este emis de capitlu cinci ani mai târziu, în 22 februarie 1282[101], într-un proces dintre episcopul Transilvaniei, Petru, și comitele Ștefan, fiul banului File, pentru tocmirea granițelor respectivei moșii. Rolul lui Vyda/Vitus a fost de martor la trasarea acelor granițe și de a confirma în fața capitlului, instituția emitentă a documentului care statornicea posesia moșiei respective.

La doi ani după ultima mențiune a lui Vyda/Vitus, documentele îl pomenesc pe Petru ca om de mărturie. În documentul emis de capitlu în 30 mai 1284, se afirmă că Petru este preot. Acesta este martor în fața unei puneri în stăpânire[102]. În același an, apare un alt Petru, doar că despre acest al doilea Petru cunoaștem că este din Valea lui Mihai, situație în care nu putem presupune că ar fi una și aceeași persoană, documentele nefiind într-atât de concludente. Petru din Valea lui Mihai este omul de mărturie al capitlului într-un proces de vânzare-cumpărare[103]. La 15 ani distanță, în 24 iunie 1298, documentele pomenesc, din nou, de un oarecare Petru, definit ca fiind „*...magistrul Petru, tovarăș și frate canonic de-al nostru...*”[104]. Vedem în distanța de timp, destul de mare, atât un avantaj, cât și un dezavantaj, ca să fie vorba, în toate documentele menționate despre Petru, de aceeași persoană. Argumentul pro ar fi că Petru și-a început cariera ecleziastică în cadrul capitlului ca om de mărturie, membru al capitlului fiind, chiar dacă în partea de jos a ierarhiei a câștigat o parohie în Valea lui Mihai, unde a slujit ca preot, calitate în care a mai servit interesele capitlului în diversele momente în care a fost solicitat. Argumentul contra este că distanța de timp este destul de mare ca să fie una și aceeași persoană, iar canonicii responsabili de redactarea documentelor erau destul de atenți la acest moment, conștienți fiind că orice greșeală aducea asupra instituției un oprobiu destul de mare. Un alt argument este că nu avem în discuție demnitari capitulari sau chiar columnari, deci persoane aflate în partea superioară a ierarhiei capitulare, vorbim de oamenii de mărturie, care se integrau categoriei inferioare a ierarhiei din capitlu, iar pentru acest fapt, putea oricine să fie convocat în calitate de om de mărturie, cu atât mai mult cu cât slujea la o biserică aflată pe domeniul capitlului.

Următorul om de mărturie este menționat în același an, 1284, Grigore. Acesta este martor într-un caz de punere în stăpânire a unor moșii[105].

În anul următor, 1285, sunt menționați doi oameni de mărturie. Primul este preotul Ilie din Vaida, chemat să cerceteze contextul nimicirii satului Cadea aflat în proprietatea comitelui Cosma. Din raportul făcut de preotul Ilie, reiese că Albert, fiul lui Zalauch, a intrat în sat însoțit fiind de o ceată de cumani, și a jefuit averile oamenilor și a distrus și biserica de acolo[106]. Al doilea om de mărturie este Ionas. Acesta este pomenit în documentul emis de episcopul Bartolomeu, în 7 august 1285, referitor la conflictul pe care oamenii episcopului l-au avut cu capitlul catedral în privința deținerii unor drepturi de vamă în Olosig. În acest context, magistrul Ionas face parte din grupul celor trei demnitari capitulari chemați să depună jurământ, alături de canonicul lector Emeric și de arhidiaconul de Bihor, Francisc[107].

[101] *Ibidem*, pp. 237-238.
[102] *Ibidem*, p. 256.
[103] *Ibidem*, pp. 258-259.
[104] *Ibidem*, pp. 442-443.
[105] *Ibidem*, pp. 260-261. Documentul este emis de capitlu în 29 iulie 1284.
[106] *Ibidem*, p. 308.
[107] *Ibidem*, pp. 277-278.

Ultimul om de mărturie al capitlului din secolul al XIII-lea este preotul Benedict, capelanul bisericii Sfântul Ioan Evanghelistul din Oradea. Acesta este chemat să fie omul de mărturie al capitlului într-un proces de vânzare-cumpărare a unei moșii[108].

8. Canonici simpli

În această categorie se includ toți acei clerici care aveau doar statutul de canonic, fără a se bucura de o prebendă sau de vreo demnitate. Vorbim despre acei clerici dintre care unii se află la un început de mare sau îndelungată carieră ecleziastică, bucuroși că au un statut de la care pot să-și construiască un viitor în Biserică. Aceștia aveau dreptul să participe la ședințele capitlului, dar votau numai dacă erau preoți sfințiți[109].

Istoriografia maghiară reține existența unui canonic pe nume Petru, menționat pentru prima dată în anul 1212, despre care se afirmă că va fi mai târziu arhidiacon[110].

Registrul de la Oradea îi menționează pe primii canonici. Este vorba de Martin (1232-1236) și Vidon, amintiți într-o speță legată de câțiva dușnici, din anul 1217[111]. Despre Vidon nu avem multe informații. Despre Martin se crede că ar fi acel canonic implicat, alături de canonicii Alexandru (1232-1236), Ioan (1232-1236) și Isaac, în conflictul dintre Benedict și Primogenitus în contextul alegerii episcopului din anii 1232-1240. Același document menționează pe un oarecare preot Paul, însă nu am reușit să deslușim dacă era sau nu canonic, cel puțin documentul citat îl prezintă doar în calitatea de preot, nu și în cea de canonic, ca în cazurile lui Martin și Vidon. Martin mai apare în Registru, în anul 1219, într-o speță în care se constituie în parte vătămată, învinuindu-i pe iobagii lui Ugud, Senka și Vodad, în ce pricină nu ne spune documentul[112].

Un alt canonic simplu, menționat doar de istoriografie, este Ioan (1279). Acesta a fost responsabil pentru moșiile din jurul localității Szarvad, actualmente Sărvădia Mare de lângă Tășnad, județul Satu Mare[113].

Pentru anul următor, 1280, istoriografia a reținut un alt canonic, Donkus, mai exact preot din cor. Acesta a fost trimis din porunca regelui Ladislau al IV-lea la moșia fiului lui Bonyka, Ivanka, care murise fără alți urmași, la moșia Voia din Satu Mare, și care ar fi vrut ca o parte din respectiva moșie să o dea lui Avram și fiului acestuia, Nicolae, însă nobilii din Voia, înaintașii celor din familia Vaj (Mesk, Jolath, Gergely, Medve, Avram, Omych și fiul acestuia, Benedict), s-au împotrivit acestei tranzacții[114].

Concluzii

Așa cum am văzut, importanța păstrării Registrului de la Oradea ne-a oferit oportunitatea de a analiza situația membrilor capitlului, numărul lor și ce fel de categorii avem în discuție. Alături de acest important document, am mai avut la dispoziție și colecțiile de documente care ne-au revelat o diversitate destul de largă a categoriilor de canonici prezenți în capitlul catedral din Oradea. Astfel, am văzut că primii patru erau denumiți columnari, de la ideea de

[108] *Ibidem*, p. 463. Documentul este emis de capitlu în 6 aprilie 1299.
[109] Kristóf Ilona, *Egyházi középréteg*, p. 24.
[110] Bunyitay Vincze, *A váradi püspokség története*, vol. II, p. 59.
[111] *DIR*, sec. XIII, vol. I, pp. 83-84.
[112] *Ibidem*, p. 93.
[113] Bunyitay Vincze, *A váradi püspokség története*, vol. II, p. 64.
[114] *Ibidem*, p. 65.

columnă/stâlp/fundament, fără de care capitlul nu ar fi putut funcționa la fel de bine, și care asigurau capitlul de autoritatea necesară desfășurării în condiții optime a oricăror activități întreprinse. O bună parte a acestor columnari proveneau din rândurile canonicilor simpli, promovați la statutul de custode, cantor, lector sau chiar prepozit.

Diversitatea emiterii de documente, dar și dezvoltarea proprietății funciare, fenomen caracteristic pentru secolul al XIII-lea, au făcut ca activitatea membrilor capitlului să se diversifice, de asemenea și structurile lor. De aceea, constatăm că fiecare din cei patru columnari începe să-și angajeze, încet, încet, pe cheltuieli proprii, un adjunct care să-i ofere un ajutor în rezolvarea sarcinilor.

Așa cum s-a putut vedea, capitlul a funcționat în baza unei structuri de membri destul de stufoasă, compusă din prepozit, lector, cantor, custode, arhidiacon, decan, pristald/om de mărturie și canonic simplu/preot de cor. Prin intermediul acestor clerici, în special al arhidiaconilor, capitlul controla nu doar proprietățile și moșiile avute în posesie proprie, ci o însemnată parte a întregului domeniu episcopal. Acesta este unul din motivele pentru care, de-a lungul timpului, numeroși canonici au acumulat averi, dar și în baza acestui aspect, s-au dezvoltat și unele conflicte, nu doar cu terțe părți laice, ci chiar cu episcopia sau cu episcopul propriu.

Stabilitatea materială pe care capitlul o putea genera a iscat conflicte și în ceea ce privește accesul la funcții superioare. A se vedea în acest sens conflictul dintre Benedict și Primogenitus.

În secolul al XIII-lea, capitlul a trecut prin câteva schimbări (trecerea de la oralitate la scris, de la pristald la om de mărturie), prin care a reușit să se adapteze la noul mers al lumii, fapt pentru care a dovedit o și mai mare putere și autoritate în secolul următor.

Pentru secolul al XIII-lea am identificat un număr de nouă prepoziți (Ragnaldus/Reinaldus, Guttredus, Ioan, Mihail, Batur, Matei, Anton și Dumitru), cinci lectori (Anian, Grigore, Emeric, Ștefan, Ivanka), șase canonici cantori (Valerianus, Mihail, Ivan, Ioan, Chanadinus, Ioan) și un număr de șapte custozi (Mihail, Eracliu, Andronic, Natus, Egidiu, Benedict, Martin). Numărul arhidiaconilor este sensibil mai mare, semn că dimensiunea administrativă era mult mai dezvoltată decât altele, cum ar fi activitatea de redactare a documentelor, unde pentru prima jumătate de secol este menționat un singur canonic lector (Anian), urmând ca în a doua jumătate să fie pomeniți cei patru deja citați.

În baza numărului de columnari menționați înaintăm ipoteza că două dintre cele patru activități, pe care columnarii le-au desfășurat în secolul următor, au fost deja destul de bine dezvoltate: dimensiunea administrativă (argumentul fiind numărul ridicat de mențiuni ale arhidiaconilor și chiar ale vicearhidiaconilor) și cea liturgică (și aici există un număr destul de mare de canonici cantori menționați, în raport cu alți columnari).

ALTFEL DESPRE UNIREA DE LA FLORENȚA: UN «COMUNICAT DE PRESĂ» PONTIFICAL DIN ARHIVA SIENEZĂ

Alexandru SIMON*

THE UNION OF FLORENCE: A DISCORDANT VIEW. A PAPAL "PRESS RELEASE" FROM THE ARCHIVES OF SIENA

ABSTRACT

Scholarly interest in the Union of Florence (1439) was resurrected after the fall of Communism (1989) and the collapse of the Soviet Union (1991), two officially non-Christian concepts. The academic revival coincided with the search for a new division line between – generally labeled – East and West. This frontier was named the "Huntington Line" (1993, 1996) after its creator: Samuel P. Huntington. At the *End of History* (1992), it was part of a larger frame, the *Clash of Civilizations*, soon successfully advocated after 9/11.

"Back in the East" (of Europe), the line in question ran – through modern and post (1989-) 1991 states – deep into the Balkans due to the outbreak of the so-called *Yugoslav wars* (1991-1999). The line separated Orthodox Christians from Catholic Christians and their "appendixes" (i.e. *Greek* rite Christians that had – eventually – acknowledged the authority of Rome and old and new Protestants, former *Latin* rite Christians that had rejected the Papacy). The division manifestly nourished by the successes and failures of the Union of Florence and its rather independent early modern variants (starting with that of Brest) that had shaped the states of the 1990s, in particular Romania and Ukraine.

The presentation attempts to identify points/ lines of continuity and of divergence between the (late) medieval Union of Florence and the recent divisions/ unities. The paper is based – case-study wise – on the documents recently discovered in the State Archives of Siena. On one hand, Siena was an Italian state-city modeled in the (Western) conflicts between Guelphs and Ghibellines (very narrowly put: between the supporters of the pope and those of the <German> emperor). On the other, Siena was the "hometown" of Enea Silvio Piccolomini/ Pope Pius II (1458-1464), a noted *conciliarist* turned vigilant *papalist* (via *Heretic Bohemia*), whose ideas contoured the Renaissance image of "Eastern Europe" and of the (Ottoman) Turks and their Christian (but also Muslim) borders.

Rome long had its own designs for *Greek* rite Christians in the eastern parts of the Apostolic Kingdom of Hungary. Opposed to the Council of Basel as well as to Emperor Sigismund of Luxemburg's plans, Pope Eugenius IV had placed the *Greek* rite Christians in eastern Hungary under the authority of the metropolite of Moldavia, Gregory (1436). Gregory had accepted Papal authority prior to the Council of Ferrara-Florence (1437-1439). The Papal "press-release" at the end of the council (surprisingly preserved also in Siena) listed the Wallachians (around Moldavia) as Rome's unionist *Greek* rite spearhead in East-Central Europe. There, none of the major kingdoms (Hungary and Poland) had supported the Florentine council and the subsequent union (this changed only when Wladislaw I/ III Jagiello, king of Poland, was elected as king of Hungary in 1440). Given these circumstances, the traditional approach of the Union of Florence must be revised.

Keywords: Huntington line, Pope Eugenius IV, Union of Florence, Siena, Moldavia.

* Academia Română, Centrul de Studii Transilvane; e-mail: alexandru.simon@acad.ro.

Interesul ştiinţific pentru Unirea de la Florenţa (1439)[1] a fost reînviat după Căderea Comunismului (1989)[2] şi după Prăbuşirea Uniunii Sovietice (1991)[3], două structuri conceptuale oficial necreştine[4]. Creşterea atenţiei academice pentru subiect a coincis cu căutarea unei noi linii de diviziune între – generic numitele – Est şi Vest[5]. Această nouă frontieră a fost numită *Linia Huntington* (1993[6], 1996[7]) după creatorul ei: Samuel P. Huntington[8]. La *Sfârşitul istoriei* (1992)[9], ea aparţinea unui cadru mult mai amplu, *Ciocnirea civilizaţiilor*[10], ideea fiind (astfel) susţinută (în curând) cu succes după *9/11*[11].

Revenind în Est(ul Europei), linia în discuţie cobora – prin state moderne şi post (1989) 1991 – dinspre nord spre sud[12], intrând adânc în Balcani pe fondul Războaielor iugoslave (1991-1999)[13].

---

[1] Începând cu *Christian Unity. The Council of Ferrara-Florence 1438/1439-1989* (=*Bibliotheca Ephemeridum Theologicarum Lovaniensium*, XCVII), editor Giuseppe Alberigo, Leuven, 1991 (conferinţa de la baza volumului a avut loc în septembrie 1989). Vezi aici şi recenzia lui Donald M. Nicol din *The Journal of Ecclesiastical History*, XLIII (1992), 3, pp. 472-474.

[2] Vezi în acest context şi în pofida politizării lor studiile din *Christian Democracy and the Fall of Communism*, editori Michael Gehler, Piotr H. Kosicki, Helmut Wohnout, Leuven, 2019.

[3] Donald F. Busky, *Communism in History and Theory: From Utopian Socialism to the Fall of the Soviet Union*, Westport, CT, 2002, pp. 14-15. A se vedea şi Michael Bordeaux, „The Role of Religion in the Collapse of Communism", *Archiva Moldaviae*, V (2013), pp. 335-342.

[4] Deşi, *Christian Communism* este un concept destul de popular în Apus (ca să nu vorbim aici de America Latină), încă din vremea lui Henri de Saint Simon, cu al său *Le nouveau Christianisme* din 1825 (Mark Sandle, *Communism*, London – New York, 2012, pp. 18-20).

[5] Amintim aici eforturile emigraţiei (catolice în special) din spatele *Cortinei de Fier* de a crea o „a treia Europă", i.e. Europa Central-Răsăriteană (Francis Dvornik, *The Making of Central and Eastern Europe*, London, 1948[1], 1974[2]; Oskar Halecki, *The Limits and Divisions of European History*, London, 1950[1], 1962[2]; Idem, *Borderlands of Western Civilization: A History of East Central Europe,* New York, 1952). Remarcăm astfel eseul, scris în spatele Cortinei, de către Jenő Szűcs, „The Three Historical Regions of Europe: An Outline", în *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae*, XXIX (1983), 2-4, pp. 131-184, cu precădere pp. 134-139.

[6] S.P. Huntington, „The Clash of Civilizations", în *Foreign Affairs*, LXXII (1993), 3, pp. 22-49.

[7] Idem, *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*, New York, 1996. Cartea a fost tradusă în limba română (*Ciocnirea civilizaţiilor şi refacerea ordinii mondiale*) pentru prima dată în 1998 la Editura Antet din Bucureşti (traducător: Radu Carp; prefaţă de Iulia Motoc). Pentru receptarea acestei cărţi – „în Evul Mediu" – vezi Ioan-Aurel Pop, „Când s-a creat linia Huntington" (I-II), în *Magazin Istoric*, XXXIV (2001), 7, pp. 17-20; 8, pp. 69-73.

[8] Vezi https://en.wikipedia.org/wiki/Samuel_P._Huntington; Richard Snyder „Samuel P. Huntington: Order and Conflict in Global Perspective", în *Passion, Craft, and Method in Comparative Politics*, editori Gerardo Munck, R. Snyder, Baltimore, MD, 2007, pp. 210-233.

[9] Un alt titlu celebru din anii 1990: Francis Fukuyama, *The End of History and the Last Man*, New York, 1992. Cartea a fost tradusă în română (*Sfârşitul istoriei şi ultimul om*) pentru întâia oară la Editura Paideia din Bucureşti încă din 1992 (traducător: Mihaela Eftimiu).

[10] *Civilizations: Conflict or Dialogue?*, editor Hans Köchler, Wien, 1999; Jonathan Sacks, *The Dignity of Difference: How to Avoid the Clash of Civilizations*, London, 2002 (din „primii ani").

[11] De unde şi articolul lui Edward Said, „The Clash of Ignorance", *The Nation*, 273 (2001), 12/ 22 octombrie, pp. 11-13. Nu a avut însă impactul articolului lui Huntington din 1993.

[12] Vezi astfel şi primul volum al unei interesante culgeri de studii *Slovakia and Croatia. Historical Parallels and Connections*, editori Martin Homza, Ján Lukačka, N. Budak, I. *(until 1780)*, editori Veronika Kucharská, Stanislava Kuzmová, Adam Mesiarkin, Bratislava, 2013. Pentru „medievalizarea" liniei, a se vedea în acest cadru şi studiul nostru „Shaping Borderareas – Constructing Identities: Medieval Layouts for Modern Concepts", în *Nouvelles Études d'Histoire*, X, editori Dan Berindei, I.-A. Pop, Bucureşti, 2015, pp. 99-114.

[13] Din perspectiva temei noastre, ne permite să observăm că o anumită „normalizare" şi-a făcut loc în regiune abia în ultimul deceniu (amintim câteva volume *Secular Power and Sacral Authority in Medieval East-Central Europe*, editori Kosana Jovanović, Suzana Miljan, Amsterdam, 2018; *Medieval Bosnia and South-East European Relations Political, Religious, and Cultural Life at the Adriatic Crossroads*, editori Dženan Dautović, Emir O. Filipović, Neven Isailović,

Linia îi despărţea pe creştinii ortodocşi de creştinii catolici și „anexele" lor[14] (adică, creştinii de rit *grec* care acceptaseră – în cele din urmă – autoritatea Romei[15], precum și vechii și noii protestanţi, odinioară creştini de rit *latin* care respinseseră Papalitatea[16]). Diviziunea era întreţinută – în chip evident (s-a spus) – de reușitele și eșecurile Unirii de la Florenţa[17] și de variantele ei moderne „particulare"[18], care au modelat statele anilor 1990[19], în special România[20] și Ucraina[21]. Fragilitatea reală a acestei linii despărţitoare a cerut o serie de nuanţe (de tip „spaţii culturale unice" de la Baltică și până la Adriatică)[22] menite în fapt să accentueze fragmentarea și astfel să îngroașe „linia" care le determinase[23].

Leeds – Amsterdam, 2019; dar și *Reform and Renewal in Medieval East and Central Europe: Politics, Law and Society* (=*Minerva*, III, 15; *Studies in Russia and Eastern Europe*, XIII), editori Éva B. Halász, S. Miljan, Al. Simon, Cluj-Napoca – Zagreb – London, 2019).

[14] Termenul „anexă" este menit să reflecte perspectivele depreciative încetăţenite asupra acestor creştini. În ce măsură situaţia se datorează comunismului sau vine de mult mai din trecut este mai degrabă o rană vie decât o întrebare deschisă (vezi aici *Intermarriage in Transylvania, 1895-2010*, editori Ioan Bolovan, Luminiţa Dumănescu, Wien - Berlin, 2017).

[15] Vezi *Istoria Bisericii Greco-Catolice sub regimul comunist, 1945-1989: documente și mărturii*, editor Cristian Vasile, Iași, 2003; *Die Union der Rumänen Siebenbürgens mit der Kirche von Rom/Unirea românilor transilvăneni cu Biserica Romei*, I-II, Bucuresti, 2010-2015, precum și, în comparaţie, *Ireland and Ukraine: Studies in Comparative Imperial and National History*, editori Stephen Velychenko, Joseph Ruane, Ludmilla Hrynevych, Stuttgart – New York, 2022.

[16] Cu accent pe cazul românesc și „în vecinătatea" Evului Mediu, vezi acum Levente Nagy, *Reforma la români. Un fenomen de transfer cultural în secolele XVI-XVII*, Oradea, 2021.

[17] Câteva linii vechi și noi: *Ihor Ševčenko,* „Intellectual Repercussions of the Council of Florence", în *Church History,* XXIV (1955), 4, pp. 291-323; Borys Gudziak, „The Union of Florence in the Kievan Metropolitanate: Did It Survive until the Times of the Union of Brest? (Some Reflections on a Recent Argument)", în *Harvard Ukrainian Studies*, XVII, (1993), 1-2, pp. 138-148; Marius Diaconescu, „On the Isidore's Encyclical Letter Addressed from Buda on March 5th, 1440, to the Romanians, Ruthenians and Serbs in the Kingdom of Hungary", în *Analele Universităţii Bucureşti. Istorie*, LV (2011), pp. 49-63; Ana Dumitran, „The Context of the First Romanian Translations Revisited", în *Annales Universitatis Apulensis. Series Historica*, XXVI (2022), 1, pp. 125-166. Studiile citate sunt desigur de valori inegale.

[18] Cu referire strict la teritoriul de astăzi al României, nu putem decât spera că recentele conferinţe dedicate istoriei prea-chinuite a Bisericii Române Unite cu Roma vor aduce noi abordări obiective (vezi https://www.egco.ro/wp-content/uploads/2023/10/Program-Simpo-2023-75-de-ani.pdf; https://www.catholica.ro/2023/06/12/comemorarea-a-75-de-ani-de-la-trecerea-in-ilegalitate-a-bru/). Alte comentarii ar fi mai mult decât de prisos.

[19] Proliferarea – aproape firească s-ar putea spune – a diferitelor „teorii ale conspiraţiilor" nu a avantajat deloc încercările, firave frecvent, de analiză obiectivă a evenimentelor. Din cauza evoluţiilor din ultimii ani, evităm referinţele, oricât de tentante s-ar arăta acestea.

[20] „Linia" a fost continuată până în zilele noastre, cel mai recent prin voit provocatoarea și conflictuala abordare (scrisă direct în limba română) a lui Oliver-Jens Schmitt, *Biserica de stat, sau Biserica în stat? O istorie a Bisericii Ortodoxe Române. 1918-2023*, Bucureşti, 2023.

[21] Din nefericire, în contextul ultimilor ani, este inutil să mai facem trimiteri bibliografice.

[22] Un rol aparte în acest cadru l-a jucat istoria urbană, ale cărei implicaţii naţionale și naţionaliste nu mai necesită prezentări în spaţiul fostei Austro-Ungarii. Amintim aici *Cluj – Kolozsvár – Klausenburg 700. Várostörténeti tanulmányok. Studii de Istorie Urbană. Kolozsvár*, editor-general Maria Makó-Lupescu, Cluj-Napoca/ Kolozsvár, 2018; Rosemary Wakeman, *An Urban History of Modern Europe: 1815 to the Present*, London, 2020. Vezi aici și https://www.siebenbuerger.de/zeitung/artikel/kultur/20832-klausenburger-stadt_-und.html.

[23] Vezi volumul *Démystifier l'Europe centrale. Bohême, Hongrie et Pologne du VIIe au XVIe siècle, editor* Marie-Madeleine de Cevins, Paris, 2021, cu precădere studiul Norei Berend, „L'Europe Centrale, une région historique?", pp. 13-42, cu harta folosită în acest articol.

1. Linia Huntington din anii 1990,
în versiunea originală în limba engleză (1996) și în traducerea în limba română (1998)

Linia (americană) din anii 1990 devine – din punct de vedere medieval (să spunem) – cu adevărat interesantă prin raportatea ei la harta din studiul deja citat al Norei Berend („L'Europe Centrale, une région historique?", în *Démystifier l'Europe centrale, aici la p. 15*), o autoritate în domeniu (amintim *At the Gate of Christendom: Jews, Muslims and Pagans in Medieval Hungary c. 1000- c. 1300, Cambridge, 2003, sau volumele Christianization and the Rise of Christian Monarchy: Scandinavia, Central Europe and Rus' c. 900-1200, Cambridge, 2007, și The Expansion of Central Europe in the Middle Ages, Aldershot, 2013).* Denumirea în original a hărții prezentate mai jos era *Les lignes de faille centre-européennes du Moyen Âge à nos jours*. De reținut este astfel și că, din bogata bibliografie a articolului citat (pp. 41-42), lipsește tocmai lucrarea lui Huntington, o omisiune neîntâmplătoare, fie și numai din cauza numelui dat hărții, ceea ce, din păcate, nu face decât să o politizeze „retroactiv".

2. Liniile de falie central europene din Evul Mediu până în zilele noastre (2021)

„Orașul papei" și cruciada

Pe baza unor documente din Archivio di Stato di Siena[24], încercăm astfel o revenire în secolul al XV-lea, al Unirii de la Florenţa, secolul şi unirea care „au legitimat" diviziunile moderne (fie și numai pe cele conceptuale)[25]. Pe de o parte, Siena era un oraş-stat italian modelat prin conflictele (apusene) dintre guelfi şi ghibelini (adică, foarte schematic, între susţinătorii papei şi cei ai împăratului <german>)[26]. Pe de altă parte, Siena era „oraşul natal"[27] al lui Enea Silvio Piccolomini/ Papa Pius al II-lea (1458-1464), un *conciliarist* devenit *papalist* (prin *Boemia eretică*), ale cărui idei au conturat imaginea renascentistă a *Europei de Răsărit* şi a *turcilor* şi a hotarelor lor creştine[28].

Siena nu era încântată de ideea de cruciadă[29]. Se temea, ca destule alte (orașe-) state, de costurile financiare ale acesteia și de schimbările pe care cruciada le putea aduce balanţei de putere din Peninsula Italică (o temere comună în epocă)[30]. Din acest motiv, s-a distanţat cât a putut de proiectele cruciate antiotomane ale „fiului ei", papa Pius al II-lea[31], chiar dacă acesta a fost mai mult decât binevoitor faţă de „orașul său de baştină"[32].

---

[24] Oraș în care Sigismund de Luxemburg a petrecut fix 288 de zile între 12 iulie 1432 și 25 aprilie 1433 (Péter E. Kovács, *König Sigismund in Siena*, Budapest, 2018, pp. 11, 13). Sursele păstrate nu spun însă aparent nimic despre Iancu de Hunedoara, cel care l-a însoţit pe regele său, Sigismund, la încoronarea imperială a acestuia (a se vedea Pál Engel, "Hunyadi pályakezdése", în *Nobilimea românească din Transilvania. Az erdélyi román nemesség*, editori Marius Diaconescu, Ioan Drăgan, Satu-Mare, 1997, pp. 91-109, cu precădere pp. 97-98). S-ar putea însă ca, la acea vreme (1432-1433), Iancu să fi fost deja în serviciul Milanului.

[25] Vezi de pildă Sabrian Corbellini, Stela Steckel, „The Religious Field during the Long Fifteenth Century: Framing Religious Change beyond Traditional Paradigms", în *Church History and Religious Culture*, XCIX (2019), 3-4, pp. 303-329 (dar nicio refererire la unirea florentină; în schimb, o mare atenție pentru *devotio moderna* și pentru „proto-reformă").

[26] *Alla ricerca di Montaperti. Mito, fonti documentarie e storiografia*, editor Ettore Pellegrini, Siena 2009; Gerald Parsons, *Siena, Civil Religion, and the Sienese, London, 2017, pp. 27-31.*

[27] Viitorul papă nu s-a născut la Siena în 1405, ci în apropiere, la Corsignano (redenumit Pienza în onoarea sa), acolo unde familia sa (florentină) se afla în exil de două decenii (vezi Marco Pellegrini, „Pio II", în *Dizionario Biografico degli Italiani*, LXXXIII (2015), *sub voce*). Poate și din acest motiv, Piccolomini a asumat mai apoi Siena drept oraşul său natal.

[28] În raport cu Ţările Române: Al. Simon, „A Humanist's Pontifical Playground: Pius II and Transylvania in the Days of *John Dragula*", în *Transylvanian Review* (Cluj-Napoca), XXIX (2020), suppl. 2 [2021], pp. 35-70, la pp. 44-49, 51-54; I.-A. Pop, Al. Simon, „Piccolomini and the Hunyadis: On the Humanist Lands of Voivode Vlad and King Matthias", în *Nouvelles Études d'Histoire*, XIV, editori I.-A. Pop, Victor Spinei, București, 2022, pp. 33-54.

[29] În pofida faptului că Bernardino da Siena (degli Albizzeschi), canonizat de papa Nicolae al V-lea în 1450, fusese mentorul lui Ioan de Capestrano, unul din *cei trei Ioani* de la bătălia de la Belgrad din anul 1456 (Iulian Mihai Damian, „L'Osservanza francescana e le crociate contro i turchi: da Eugenio IV a Pio II", în *Chronica*, XV (2017), pp. 45-60, aici la pp. 47-50).

[30] Din vecinătatea Sienei (adică de la Florenţa și de la Napoli), vezi Franco Cardini, „La Repubblica di Firenze e la Crociata di Pio II", în *Rivista di Storia della Chiesa in Italia*, III (1979), pp. 455-482; Paul M. Dover, „Royal Diplomacy in Renaissance Italy: Ferrante d'Aragona (1458-1494) and his Ambassadors", în *Mediterranean Studies*, XIV (2005), 1, pp. 57-94, la p. 61.

[31] Ludwig von Pastor, *Acta inedita historiam pontificium romanorum praesertim saec. XV, XVI, XVII illustrantia*, I. *1376-1464*, Freiburg-in-Breisgau, 1904[2], nr. 152, pp. 202-205; Panagiotis Kourniakos, *Die Kreuzzugslegation Kardinal Bessarions in Venedig (1463-1464)* [teză de doctorat (Universität zu Köln)], Köln, 2009, pp. 35, 70 (nota 169), 210 (nota 592), Anexă, nr. 13, p. 275; nr. 27, p. 288. Faptul a fost vizibil în special în timpul pregătirilor pentru așa-numita „Cruciadă de la Ancona" (1463-1464), unde Pius și-a și găsit sfârșitul.

[32] Irene Polverini Fosi, „*La Comune Dolcissima Patria*": Pio II e Siena", în *I ceti dirigenti nella Toscana del 'Quattrocento*, editor Donatella Rugiadini, Firenze, 1987, pp. 502-521; Fabrizio Nevola, „Ritual Geography: Housing the Papal Court of Pius II Piccolomini in Siena (1459-60)", în *Renaissance Studies*, XX (2006), 2, pp. 201-224, aici la pp. 218-221 (și tabelul IV).

Numărul documentelor referitoare la „afacerile orientale", păstrate în arhiva Sienei, este redus[33]. Aceste surse, puţine la număr, privesc în primul părţile practice ale cruciadei[34]. De pildă, în aprilie 1476, papa Sixt al IV-lea a decis alocarea a 200 000 de ducaţi către Matia Corvin, regele Ungariei, și a 60 000 de ducaţi către Ștefan al III-lea *cel Mare*, voievodul Moldovei[35]. A urmat un conflict major între Neapole, care-l sprijinea pe Matia (pe cale să se căsătorească cu Beatrice, fiica regelui Ferdinand de Aragon)[36] și Veneţia (care-l sprijinea pe favoritul ei din Est, *atletul* de rit *grec* al Romei, Ștefan)[37]. Rezultatul a fost că atât Matia, cât și Ștefan au pierdut banii promiși[38].

În aceste condiţii, prezenţa în arhiva sieneză a „comunicatului de presă" emis pe 7 iulie 1439[39] de papa Eugeniu al IV-lea imediat după încheierea Unirii de la Florenţa poate fi privită drept surprinzătoare. Mai neașteptată este însă poate relevanţa acestui „comunicat de presă" emis de Papalitate[40].

---

[33] Este „surpriza" pe care au avut-o deja editorii diplomatariului *Corpus Draculianum* ([Albert Weber, Adrian Gheorghe,] „Studiu introductiv: circulaţia informaţiei în lumina izvoarelor documentare", în *Corpus Draculianum: documentele și cronicile relative la viața și domnia voievodului Vlad Țepeș (1437-1650)*, editori-generali Thomas M. Bohn, A. Gheorghe, Christof Paulus, A. Weber, I. *Scrisori și documente de cancelarie*, 2. *Cancelarii externe*, editori A. Weber, A. Gheorghe, Ștefan Marinca, Alexandru Ștefan Anca, București – Brăila, 2020, pp. XVII-XLVI, la p. XXIX; reţinem însă și că, la p. XXX, editorii au susţinut că în arhivele Dubrovnik-ului nu sunt de găsit surse cu privire la *Dracula*, dar realitatea este complet diferită; cf. I.-A. Pop, Al. Simon, „O altă istorie: Raguza despre Vlad Ţepeș la începutul anului 1474", în *Teme și metode de cercetare în istorie și filologie*, editori Sorin Șipoș, Gabriel Moisa, Dan Octavian Cepraga, Laura Ardelean, Milano – Cluj-Napoca, 2022, pp. 21-39).

[34] De pildă, Ludovico Petronio, Franciesco Aringhesi și Pietro Ceretani, trimișii Sienei la noul papă Paul al II-lea, care-i succedase lui Pius al II-lea († 14 august 1464), precizau sec (dar cu ușurare): [...] *ala expeditione contro el turcho lo fusse parlato alcuna cosa* [...] (Archivio di Stato di Siena (ASSi), Concistoro, *Legazioni*, [reg.] 2416. *1452-1475,* ff. 96^{r}-98^{v}, la f. 98^{v}).

[35] ASSi, Concistoro, *Copialettere*, [reg.] 1691. *1 gennaio-31 dicembre 1476*, ff. 66^{r}, 72^{v} (pentru rapoartele sieneze trimise de la Roma pe 26 martie și 11 aprilie 1476, a se vedea acum I.-A. Pop, Al. Simon, „Înaintea arbitrajului de la Foligno: documente din primăvara anului 1476 din arhiva Sienei", în *Anuarul Institutului de Istorie* A.D. Xenopol, LXX (2023), sub tipar).

[36] Vezi *Szabolcs de Vajay,* „Un ambassadeur *bien choisi:* Bernardinus de Frangipanus et sa mission à Naples, en 1476", în The man of many devices, who wandered full many ways: *Festschrift in Honour of János M. Bak*, editori Balazs Nagy, Márcell Sebők, Budapest – New York, 1999, pp. 550-557; András Kubinyi, *Matthias Rex*, Budapest, 2008, pp. 149-150.

[37] Vezi Liviu Pilat, „*Men in Exotic Dress*, Sixtus IV and Crusade: A Fresco of Corsia Sistina and its Meaning", în *Medieval and Early Modern Studies for Central and Eastern Europe* , VII (2016), pp. 27-38; I.-A. Pop, Al. Simon, „De la Raguza la Roma: ridicarea lui Ștefan cel Mare (1474-1475)", în *Anuarul Institutului de Istorie* A.D. Xenopol, LVIII (2021), pp. 31-48.

[38] Vezi Șerban Papacostea, „La guerre ajournée: les rélations polono-moldave en 1478. Refléxions en marge d'un text de Filippo Buonaccorsi-Callimachus", în *Revue Roumaine d'Histoire*, XI (1972), 1, pp. 3-21; I.-A. Pop, Al. Simon, „Arbitrajul de la Foligno din 1476: *l'Ungaro o il Valacho*?", în *Anuarul Institutului de Istorie* A.D. Xenopol, LVII (2020), pp. 65-80.

[39] *Epistolae pontificiae ad Concilium Florentinum spectantes*(=*Concilium Florentinum: documenta et scriptores*, A, I-III), II. *Epistolae pontificiae de rebus in Concilio florentino annis 1438-1439 gestis*, editor Georg Hofmann, Roma, 1944, nos. 178-193, pp. 81-85. Copiile cunoscute ale „comunicatului de presă" sunt 15 la număr (toate din aceeași zi): (1.1-5) către Albert (al II-lea) de Habsburg, regele romanilor și regele Ungariei și Boemiei, către viitorul împărat Frederic (al III-lea) de Habsburg, către Ludovic al VIII-lea de Wittelsbach, ducele Bavariei, către Frederic al II-lea de Wettin, ducele Saxoniei, și către principii *Germaniei*; (2.1-3) către orașele Nürnberg, Strasbourg și Viena; (3) către universitatea din Leuven; (4) către Amedeo al VII-lea, ducele Savoiei, (5) către franciscanii conventului de pe Muntele Sion; (6) către copţi; (7) către Filotei (Philotheos), patriarhul de rit *grec* al Alexandriei; (8) către Henric al VI-lea Plantagenetul, regele Angliei; (9) către Vladislav al III-lea Jagiello, regele Poloniei și viitor rege al Ungariei. Aceste nume cresc importanţa copiei din arhiva Sienei.

[40] Precizăm în acest context că și Eugeniu al IV-lea a rezidat la Siena vreme de șapte luni, dar după 1439, în 1443 (Petra Pertici, „*I sacri splendori*: Eugenio IV e Siena in un affresco di Domenico di Bartolo", în *Bullettino Senese di Storia Patria*, CVI (1999) [2001], pp. 484-494).

„Madlena sieneză"

Autoritatea suveranului pontif era puternic contestată în Occident, chiar dacă Schisma Apuseană se încheiase „oficial" în anul 1417[41]. Papa Eugeniu al IV-lea avea mare nevoie de un succes în relaţia cu *grecii*, pentru a înclina balanţa în vest în favoarea sa[42]. Ca urmare, Eugeniu al IV-lea s-a grăbit să vestească triumful de la Florenţa, obţinut după anii de negocieri, negocieri conduse și la concurenţă cu cele încercate de Conciliul – rival – de la Basel[43].

„Comunicatul de presă" păstrat la Siena, necunoscut anterior, nu diferă cu nimic de cele editate deja în anii 1940[44] (când, în mod interesant, Unirea de la Florenţa a fost din nou un subiect de actualitate)[45]. Locul neașteptat în care acest „comunicat" se găsește atrage în schimb atenţia asupra unui șir care – aparent și mai devreme– trecea drept de la sine înţeles și „banal"[46].

> […] *Et post multos hinc inde missas legationes advenerunt ad nos anno preterito adducti et hactenus sustentati sumptibus nostris carissimus in Christo filius noster Johannes Paleologus Romeorum imperator illustris et bone memorie venerabilis frater Joseph patriarcha Constantinopolitanus et loca tenentis Alexandrini, Anthioceni et Ierosolimitani patriarcharum legatique* ***Trapezuntii imperatoris Hiberorum, Ruthenorum et Valachorum cum metropolitis et clericis ac nobilibus plurimis et multitudine copiosa****; avidi quippe huius sacratissime unionis laboribus plurimis marisque periculis sese exponere nequaquam cunctati sunt, sacro ycumenico concilio, quod intra Italiam et ubi nos commode interesse possemus fieri, magna cum instantia postularunt adesse cupientes; advenerunt autem ad disputandum parati, sine contentionis tamen vicio aut pertinatie studio* […] (Florenţa, 7 iulie 1439) [extras din „comunicatul de presă"][47].

---

[41] Jean Chélini, *L'Église au temps des schismes (1294-1449)*, Paris, 1982, pp. 28-31, 529-533.

[42] Cu accent pe adversarii lui Eugeniu al IV-lea: Gerald Christianson, *Cesarini: The Conciliar Cardinal. The Basel Years, 1431-1438*, St. Ottilien, 1979; Johannes Helmrath, *Das Basler Konzil 1431-1439. Forschungsstand und Probleme*, Köln, 1987. „Dinspre Roma": Joseph Gill, *The Council of Florence*, Cambridge, 1959; Sebastian Kolditz, *Johannes VIII. Palaiologos und das Konzil von Ferrara-Florenz (1438/39)*, Stuttgart, 2013. „Opoziţia bizantină": Marie-Hélène Blanchet, *Georges-Gennadios Scholarios (vers 1400-vers 1472). Un intellectuel orthodoxe face à la disparition de l'Empire byzantin*, Paris, 2008; Dimitris G. Apostolopoulos, „La coexistence de deux espaces juridiques dans l'Empire ottoman (XVe-XVIe siècles)", în *Études Balkaniques*, XIX-XX (2013-2014), pp. 89-100. Bibliografia subiectului este, în chip firesc, una imensă.

[43] Maarten Halff, „The Pope's Agents in Constantinople: Eugenius IV's Legation on the Eve of the Council of Ferrara-Florence (1438-1439)", în *Mediterranea*, V (2020), pp. 91-151. Legăturile Conciliului de la Basel cu Ţările Române (corect spus: cu personalităţi din Ţările Române, fie ele seculare, fie ele spirituale) merită un studiu aparte, deoarece nu puţin informaţii preţioase privindu-i pe *valahi* provin din „arhiva" Conciliului de la Basel (Nicolae Iorga, *Acte și fragmente privitoare la istoria românilor*, III, București, 1897, pp. 7-8).

[44] Este un aspect aparent minor, dar foarte relevant în planul circulaţiei „comunicatului".

[45] Vezi astfel Carmelo Capizzi, „Georg Hofmann SJ.", în *Lexikon für Theologie und Kirche*, V, Freiburg-in-Breisgau, 1996, col. 20; și mai ales Vincenzo Poggi, „Patriarchi ecumenici e peregrinazioni archivistiche di Georg Hofmann (1885-1956)", în *Le patriarcat œcuménique de Constantinople aux XIVe-XVIe siècles: rupture et continuité* (=*Dossiers byzantins*, VII) [, editori Dan Ioan Mureșan, Paolo Odorico], Paris, 2007, pp. 73-90. Nu trebuie trecut sub tăcere faptul că proiectul editării surselor privitoare la Conciliul de la Ferrara-Florenţa a premers controversatul pontificat al lui Pius al XII-lea (1939-1958). Proiectul a început sub complicatul pontificat al lui Pius al XI-lea (1922-1939), sub care a fost încheiat, în mai 1927, Concordatul cu Regatul României, ratificat de București abia peste doi ani, în mai 1929.

[46] O asemenea idee poate să fi avut (sau nu) și un copist pontifical din epocă (vezi mai jos).

[47] ASSi, Concistoro, *Copiarii*, [reg.] 1771. *1436-1483*, f. 27^{v}. Urma copia decretului de unire.

Conform papei Eugeniu al IV-lea, lista uniţilor de rit *grec* era deschisă în chip firesc de împăratul Ioan al VIII-lea Paleologul[48], patriarhul ecumenic Iosif al II-lea[49] și patriarhii Alexandriei[50], Antiochiei[51] și Ierusalimului[52] (i.e. reprezentanţii lor)[53]. Ea continua cu împăratul Trebizondei (Trapezuntului), Ioan al IV-lea Marele Comnen[54], *ivirii* (georgienii)[55], *rutenii* (adică, ucrainienii de astăzi)[56] și *valahii* (românii)[57]. La Conciliul de la Ferrara-Florenţa (1437-1439) participase o delegaţie a Moldovei (împărţită atunci între fraţii Iliaș I și Ștefan al II-lea)[58], în frunte cu mitropolitul Damian[59]. Ţara Românească, condusă la acea vreme de vechiul cavaler al

[48] Pe lângă lucrările citate ale lui Kolditz (*Johannes VIII. Palaiologos*) și Halff („The Pope's Agents"), a se vedea Kenneth M. Setton, „*The Emperor John VIII slept here...*", în *Speculum*, XXXIII (1958), 2, pp. 222-228; Roberto Cobianchi, „Fashioning the Imagery of a Franciscan Observant Preacher: EarlyRenaissance Portraiture of Bernardino da Siena in Northern Italy", în *I Tatti Studies in the Italian Renaissance*, XII (2009), pp. 55-83, în acest caz pp. 56-58.

[49] Vitalien Laurent, „Les origines princières du patriarche de Constantinople Joseph II († 1439)", în *Revue des Études Byzantines*, XII (1955), pp. 131-134; D.I. Mureșan,„Sauver l'héritage d'Eutyme de Tărnovo. Le Patriarche Joseph II, la Moldavie et Zographou", în *Кирило-Методиевски Студии*, XXX (2021), pp. 94-154. Patriarhul era fiul nelegitim al ţarului bulgar (de Târnovo), Ioan Șișman, marele dușman al voievozilor *valahi* din anii 1350-1390.

[50] Vicarul patriarhului de Alexandria era Marcu Eugenikos, mitropolitul Efes-ului, care s-a opus unirii (Jean-Louis van Dieten, „Zur Diskussion des Filioque auf dem Konzil von Florenz", în Byzantina Symmeikta, XVI (2008), pp. 217-282). De aici și copia „comunicatului" trimisă de Eugeniu al IV-lea patriarhului Filotei (*Epistolae pontificiae*, II, nr. 191, p. 85). Decretul de unire a fost semnat de Anton, mitropolitul Heracleeii, drept reprezentant al patriarhului Filotei (lista semnatarilor la Blanchet, *Georges-Gennadios Scholarios*, p. 472).

[51] În locul patriarhului Dorotheos al II-lea, a semnat Isidor(os), mitropolitul Kiev-ului.

[52] Dositei (Dositheos), mitropolitul Monembasiei, l-a „substituit" pe patriarhul Ioachim.

[53] Ceea ce a ușurat apoi sarcina anti-unioniștilor (Thierry Ganchou, „Géôrgios Scholarios «secrétaire» du patriarche unioniste Grègorios Mammas? Le mystère résolu", în *Le Patriarcat œcuménique*, pp. 117-194), care au izolat astfel Patriarhia Ecumenică în Răsărit.

[54] Rustam Shukurov, *The Byzantine Turks, 1204-1461*, Leiden – Boston, 2016, pp. 302-305. După moartea primei sale soții, Bagratoni, fata lui Alexandru I al Georgiei, Ioan al IV-lea se recăsătorise fie cu o fiică de a lui Murad al II-lea, fie cu o soră de a sultanului (înainte de 1438). Situaţia ne arată cât de „întortocheate" erau căile unirii în spațiul Mării Negre.

[55] Regele Alexandru I domnea peste divizata Georgia, amenințată cu dispariția de hanul turkmen, Jahan Shah, conducătorul federației Qara Qoyunlu (*oile negre*). Fiul și asociatul lui Alexandru I, Vakhtang al IV-lea, și-a trimis propriul delegat la Florența (vezi Donald Rayfield, ***Edge of Empires, a History of Georgia***, London, 2012, p. 157). S-ar părea că Eugeniu al IV-lea a evitat să nominalizeze vreun georgian pentru a nu adânci diviziunile interne, mai multe facţiuni concurând pentru un titlu regal (Gill, *The Council of Florence*, pp. 75, 89).

[56] Observăm un aspect care merită analizat separat totuși. „Comunicatul" a fost trimis de papă și regilor catolici ai Ungariei și Poloniei, care sprijineau Conciliul de la Basel. Ei au fost înștiinţaţi că rutenii și *valahii* – supușii lor, fie direct (cazul majorității rutenilor, aflaţi în uniunea polono-lituaniană, și cel al *valahilor* din Regatul Ungariei), fie indirect (prin voievodul/voievozii Moldovei, în acest caz, vasal/vasali oficial regelui Poloniei, dar privit/ priviţi drept vasal/vasali ai săi și de regele Ungariei) – acceptaseră autoritatea papei de la Roma (*Epistolae pontificiae*, II, nr. 178, p. 81; nr. 193, p. 85). Rolul lui Isidor, mitropolitul Kiev-ului și semnatar al unirii devenea astfel fundamental (Marios Philippides, Walter K. Hanak, *Cardinal Isidore (c. 1390-1462): A Late Byzantine Scholar, Warlord, and Prelate*, New York, 2018). Iar Kiev-ul deschidea problema Moscovei, care a respins dur unirea (Gustave Alef, „Muscovy and the Council of Florence", în *Slavic Review*, XX (1960, 3, pp. 389-401).

[57] Să notăm că și *valahii*, cărora Eugeniu al IV-lea nu le nominaliza vreun conducător, erau trecuţi în fapt în rândul popoarelor în căutarea unei coroane (una regală și de la Roma).

[58] Pentru complexa situaţie din Moldova, vezi și Al. Simon, „Porturile Moldovei. Ștefan II, Iancu de Hunedoara și Murad II în documente italiene (1444-1446)", în *Analele Științifice ale Universității* Alexandru Ioan Cuza. *Istorie*, NS, LII-LIII (2006-2007) [2008], pp. 7-25; Mark Whelan, Al. Simon, „Changes in Moldavian Politics at the End of the Rule of Alexander I *the Good*: Documentary Notes", în *Studii și Materiale de Istorie Medie*, XXXI (2015), pp. 149-160.

[59] Un apropiat de al patriarhului ecumenic Iosif al II-lea (poate chiar ruda sa), Damian a semnat cu mare greutate actul unirii, pe care l-a respins apoi la 1445 (Blanchet, *Georges-Gennadios Scholarios*, p. 473). Ulterior, fie Damian a

Ordinului Dragonului, Vlad al II-lea *Dracul*[60], lipsise în schimb[61]. Cu toate acestea, datorită Moldovei, papa Eugeniu al IV-lea îi socotea pe *valahi* (i.e. pe români) drept uniţi *in corpore*[62].

Valahii erau chiar mult decât atât. Ei erau vârful de lance al Romei din Europa (de Est) dacă aşezăm pe hartă lista prezentată lumii de Eugeniu al IV-lea[63]. De pe malurile Bosforului, de unde veniseră împăratul Ioan al VIII-lea şi patriarhul Iosif al II-lea, se mergea pe linia sudică a Mării Negre, unde se găsea Trebizonda împăratului Ioan al IV-lea[64]. Se urca apoi spre nord, pe ţărmul estic al mării, atins de georgieni cu al lor rege Alexandru I (care nu era amintit) şi ai lor „regişori" (şi ei nenumiţi)[65]. De acolo, coloana papei o „vira" spre vest, pe la nordul Crimeei, prin rutenii din uniunea polono-lituaniană (al cărei conducător, regele şi ducele Vladislav al III-lea Jagiello, nu era nici el pomenit)[66]. Şirul se oprea, împlântându-se ca o săgeată „în"/ „între" Regatele Ungariei şi Poloniei, cu *valahii* (ai căror conducători, poate prea numeroşi la acea vreme, nu erau nominalizaţi de Eugeniu al IV-lea)[67].

Pentru papa Eugeniu, cel puţin, harta unirii florentine însemna altceva decât pentru istoriografiile conciliului din Italia[68]. Pe hartă, pe primul loc european figurau *valahii* (la a căror romanitate, deja adesea invocată, nu se făcea – încă – referire)[69]. „Comunicatul" papal deschidea „o altă istorie".

---

fost depus şi înlocuit ca mitropolit al *Moldovlahiei* de Ioachim (dar sigur abia doi ani mai târziu), fie a trebuit lăsat în scaun, el murind de moarte bună (Michel [Mihailo] Lascaris, *„Joachim métropolite de Moldavie et les relations de l'Eglise moldave avec le patriarcat da Pec et l'archevéché d'Achris au XVe siècle", Bulletin de la Section Historique de l'Académie Roumaine, XIII (1927), pp. 129-159).*

[60] Vezi tot Ilie Minea, *Vlad Dracul şi vremea sa* (extras din *Cercetări Istorice*, IV), Iaşi, 1928.

[61] S-a speculat că Ţara Românească nu a participat la Conciliul de la Ferrara-Florenţa, deoarece Vlad al II-lea sprijinea Conciliul de la Basel, precum regele Albert al II-lea de Habsburg, ginerele fostului maestru al lui Vlad, Sigismund de Luxemburg (vezi Daniel Barbu, „Ţara Românească şi Conciliul de la Basel", în *Revista Istorică*, NS, V (1994), 1-2, pp. 5-15). S-a trecut însă cu vedere faptul că, la 1438, Vlad susţinuse personal campania din Transilvania a trupelor otomane ale lui Murad al II-lea (a cărui mare temere era tocmai unirea creştinilor) şi lovise astfel în stăpânirile lui Albert al II-lea (Virgil Ciocîltan, „Între sultan şi împărat: Vlad Dracul în 1438", în *Revista Istorică*, XXIX (1976), 11, pp. 1767-1790). Sigur este că, prin absenţa ei de la Ferrara şi de la Florenţa, Ţara Românească şi-a pierdut drepturile *valahe* (de rit *grec*), care, pentru Roma, au fost asumate de „sora ei", Moldova.

[62] Să adăugăm: papa procedase exact la fel în cazul georgienilor şi rutenilor (toţi divizaţi).

[63] Notăm aici că, într-un sigur loc, ordinea puterilor unioniste din Răsărit a fost inversată, în scrisoarea din 26 iulie 1439 trimisă de papa Eugeniu al IV-lea patriarhului copt Ioan: [...] *Nuntiamus id quoque pro abundantiori gaudio fraternitati tue, cum imperatore memorato legatos etiam advenisse Trapesuntii imperatoris, Valachorum, Hiberorum, Ruthenorum et omnium omnino Greco ritu et more viventium* [...] (*Epistolae pontificiae*, II, nr. 195, p. 87). Deoarece singurele figuri nominalizate erau împăraţii Bizanţului şi ai Trebizondei, apoi venind popoarele, şi din cauză că nu se respecta ordinea geografică de la vest la est (*valahi* – ruteni – georgeni), înşiruierea realizată de papă trebuie văzut drept o ierarhie, în care putere *valahilor* venea imediat după cea a împăratului Trebizondei şi înaintea celei a georgienilor (cu al lor regat). Aceasta întăreşte importanţa romană a *valahilor* din Răsărit.

[64] Pentru „viitorul Trebizondei", vezi T. Ganchou, „Une Kantakouzène, imperatrice de Trébizonde: Théodôra ou Hélèna?", în *Revue des Études Byzantines*, LVIII (2000), pp. 215-220.

[65] Pentru Georgia în anii care au urmat, vezi Setton, *The Papacy and the Levant*, II, p. 223.

[66] Pentru soarta regelui Vladislav, vezi şi John Jefferson, *The Holy Wars of King Wladislas and Sultan Murad: The Ottoman-Christian Conflict from 1438-1444*, Leiden – Boston, 2012.

[67] Iar între *valahi* se adăpostiseră husiţii, una dintre cele mai importante probleme catolice ale Romei (vezi astfel şi Robin Baker, „Constantine from England and the Bohemians: Hussitism, Orthodoxy and the End of Byzantium", în *Central Europe*, V (2007), 1, pp. 23-46).

[68] O explicaţie a acestei „discrepanţe" poate fi desprinsă deja din Vittorio Peri, „Il concilio di Firenze: un appuntamento ecclesiale mancato", în *Il Veltro*, XXVII (1983), pp. 197-215.

[69] Vezi Adolf Armbruster, *Romanitatea românilor: istoria unei idei*, Bucureşti, 1993[2], pp. 53-55.

3. Spațiul Mării Negre în zilele noastre și la vremea Unirii de la Florența

Am ales două hărţi „open access"/ Wikipedia pentru ilustrarea contextelor istorice și istoriografice, deoarece ele suprind atât formele trecutului, cât și nevoile prezentului.

„Curiozități florentine"

Deja în urmă cu trei ani, papa Eugeniu al IV-lea îi încredinţase pe *valahii, bulgarii și moldovlahii* din părţile estice ale Regatului Ungariei mitropolitului Grigorie al Moldovei, predecesorul lui Damian[70]. Încredinţarea pontificală a acestor creștini de rit *grec* fusese făcută peste capul Patriarhiei Ecumenice de Constantinopol, forţată apoi să vină „la masa tratativelor"[71]. „Comunicatul de presă" emis după încheierea conciliului florentin ne arată că Eugeniu al IV-lea își vedea de drumul său și nu se împotmolea în „detalii orientale".

> [...] *Hac itaque consideracione inducti, presonam tuam Nobis et Sedi Apostolice devotam debito honore prosequi et oberrancionum animarum periculis, quantum nobis ex altro permictitur, providere volentes, tibi, qui Spiritum Sanctum a Patre et Filio procedere et omnes articulos, quos Sancta Romana Ecclesia tenet, indubie profiteris,* ***omnes et singulos Grecos utiusque sexus cuiuscumque ordinis preeminentie vel dignitatis existant, Valacos, Vulgaros et Moldov<l>achos, in Regno seu confinibus Ungarie, in presenciarum existentes, qui tuo suasu et hortacione sive alias sponte ad Nostram et dicte Romane Ecclesie unitatem venere voluerint, si hoc a te humiliter petierint*** [...] (Florenţa, 10 martie 1436) [extras din mesajul moldav al lui Eugeniu al IV-lea][72].

Actul de la 1436 era cunoscut încă de la vremea Școlii Ardelene prin pana lui Gheorghe Șincai[73]. Totuși, istoricii, poate mai ales cei români, au căutat să se distanţeze de implicaţiile limpezi ale sursei (simplu spus: Moldova/ Iașiul ulterior, și nu Ţara Românească/ Bucureștiul mai apoi, primea de la Roma puterea – de rit *grec* – în Transilvania/ în *Ardealul* Ungariei)[74]. Actul punea în discuţie un prea fragil echilibru istoriografic între *valahi* (între români) și între Biserici,

---

[70] Vezi acum și *Diplomatica Pontificia. Tavole. Silloge di scritture dei registri papali da Innocenzo III ad Alessandro VI (1198-1503)* (=*Littera Antiqua*, XVII), editor Marco Maiorino, Città del Vaticano, 2015, nr. 26, pp. 59-60. Merită remarcată includerea actului în această selecţie.

[71] Dat fiind acest context, s-a presupus și că patriarhul ecumenic Iosif al II-lea „l-a demis" pe Grigorie și l-a înlocuit cu Damian (în complicata problemă, vezi L. Pilat, *Studii privind relațiile Moldovei cu Sfântul Scaun și Patriarhia Ecumenică (secolele XIV-XVI)*, Iași, 2012, pp. 109-111). Posibila destituire a lui Grigorie nu avut însă vreun efect asupra lui Eugeniu al IV-lea și a poziţiei sale faţă de Moldova. Neclar este cum s-a adaptat Marea Biserică la noua poziţie de forţă dată Moldovei de către Roma, ţinând cont și de istoria tensionată a relaţiilor dintre Patriarhia Ecumenică și Mitropolia *Moldovlahiei* (a se vedea în acest cadru Al. Simon, „Moldova între Vilnius și Moscova. Anii trecerii de la Roma la Constantinopol (1386-1388)", în *Studia Universitatis* Babes Bolyai. *Historia*, XLVIII (2003), 1-2, pp. 3-56).

[72] Archivio Segreto Vaticano, Città del Vaticano, Registra Vaticana, [no.] 374. *1436-1437*, ff. 59^{v}-60^{r}. Prima ediţie modernă critică: *Acta Eugenii PP IV (1431-1447)* (=*Fontes*, III, 15), editor Georgio Fedalto, Roma, 1990, nr. 421, pp. 229-230. Pentru a deplasa atenţia de la Transilvania, noua – în fapt – ediţie a sursei a fost stinsă sub mantii ecleziologice, fie de rit *latin*, fie de rit *grec*, sub care desigur aspectele „naţionale" (medievale de fapt) nu mai contau (exemple: D.I. Mureșan, „Notes critiques sur l'histoire de l'église de Moldavie au XVe siècle", în *Acta Musei Napocensis*, XLI-XLIV (2004-2007) [2008], pp. 101-134, la p. 109; Cristian-Nicolae Daniel, *Coping with the Powerful Other: A Comparative Approach to Greek-Slavonic Communities of Rite in Late Medieval Transylvania and the Banat* [teză de doctorat (Central European University)], Budapest, 2014, p. 115, cu comentariile din nota 419).

[73] Gheorghe Șincai, *Opere,* I. *Hronica românilor*, ediţie Florea Fugariu, București, 1967, p. 595.

[74] Vezi astfel Carol Auner, „La Moldavie au Concile de Florence" (II), în *Échos d'Orient*, VIII (1905), pp. 5-12, la pp. 7-8; Nicolae Iorga, *Istoria bisericii românești și a vieţii religioase a românilor*, Vălenii de Munte, 1908[1], pp. 74, 76. Ambii au minimalizat cât au putut actul papei, trecând repede peste el, deși i-au pomenit conţinutul mai mult decât elocvent.

dar un echilibru cerut de constrângeri (și de uniri politice și confesionale) moderne și nu de rațiuni (și uniri) medievale[75].

Evul Mediu era/ fusese „altceva", după cum o arată – în legătură tot cu Unirea de la Florența – un document de la urmașul lui Eugeniu al IV-lea, Nicolae al V-lea[76]. Adresându-se inchizitorului și provincialului provinciei dominicane a Greciei[77], papa le atrăgea atenția să nu mai permită creștinilor de rit *latin* (catolicilor) să treacă la ritul *grec*, deoarece unirea florentină, de care aceștia se foloseau pentru transgresiunile lor, interzicea schimbarea riturilor, chiar dacă acestea erau – acum – unite sub autoritate pontificală.

> [...] ***Pervenit ad aures nostras, quod in locis, quae Catholicis in Graecia subjecta sunt, multi Catholici unionis praetextu ad Graecos imprudenter transcunt ritus****. Mirati admodum sumus, mirarique non desinimus nescientes quid sit, quod eos a consuetudine ac ritibus, in quibus nati nutritique sunt, in alienigenarum ritus transposuit.* ***Nam etsi laudabiles Orientalis Ecclesiae ritus sint, non licet tamen Ecclesiarum ritus permiscere, neque id nunquam sacrosancta Synodus Florentina permisit****. Quas ob res nos quibus, quamvis immeritis, hujusmodi rerum omnium cura divinitus imposita est, cupientes citius ne malum longius serpat, huic rei providere, vobis et utrique vestrum sub virtute sanctae obedientiae districte mandamus, ut auctoritate Apostolica in omnibus locis praedictis, cum ea ex officio vestro visitabitis, permixtionem rituum omnino prohibeatis, invocato ad hoc, si opus fuerit auxilio brachii saecularis* [...] (Roma, 6 septembrie 1448)[78] [extras din mesajul grec al lui Nicolae al V-lea].

O asemenea prevedere nu este conținută în documentele cunoscute ale conciliului florentin[79]. O asemenea gândire se regăsește însă în poziționarea lui Ștefan al III-lea cel Mare față de schimbările – cu forța – de rit impuse de Casa de Jagiello în Lituania[80]. Mai mult, originile

---

[75] Pentru câteva explicații, vezi Al. Simon, „The Florentine Union and the Late Medieval Habsburgs in Transylvania on the Eve of World War I: On the Institutional and Scholarly Impact of Augustin Bunea", în *Science and Catholicism in the Universities of South-East Europe 1800 to 1920* (=*South-East European History*, VII), editori Ana Biočić, Iva Mršić Felbar, Lausanne – Berlin – Brussels – Chennai – New York – Oxford, 2023), pp. 191-222.

[76] A se vedea aici W.K. Hanak, „Pope Nicholas V and the Aborted Crusade of 1452-1453 to Rescue Constantinople from the Turks", în *Byzantinoslavica*, LXV (2007), pp. 337-359.

[77] Ei pot fi identificați cu Tomasso de Gubbio, din Caffa genoveză (în Crimeea), și cu/ sau cu Simon din Candia venețiană, de pe Creta (Kenneth M. Setton, *The Papacy and Levant (1204-1571)* (=*Memoirs of the American Philosophical Society*, CXIV, CXXVII, CLXI-CLXII), II. *The Fifteenth Century*, Philadelphia, 1978, p. 105, nota 92; Claudine Delacroix-Besnier, *Les Dominicains et la chrétienté grecque aux XIVe et XVe siècles*, Rome, 1997, pp. 448-449).

[78] [Odorico Rinaldi,] *Annales ecclesiastici ab anno MCXCVIII ubi desinit Cardinalis Baronibus auctore Odorico Raynaldo accedunt*, XVIII, Roma, 1693, *Ad annum 1449* (!), no. 10, p. 359; act republicat în [Cesare Baronio,] *Caesaris S.R.E. Card. Baronii Annales ecclesiastici*, editor Augustin Theiner, XVIII. *1424-1453*, Bar-le-Duc, 1874, *Ad annum 1449* (!), no. 10, p. 523. Din păcate, niciuna dintre ediții nu precizează locul de păstrare al scrisorii pontificale.

[79] De unde și interesul legitim al lui Setton (în *The Papacy and the Levant*, II, p. 105). Setton a fost primul și, până acum, poate singurul istoric care s-a interesat de acest mesaj papal. Reeditarea sa după original ar reprezenta neîndoielnic o contribuție istoriografică majoră.

[80] Ioan Bogdan; *Documentele lui Ștefan cel Mare*, II [*1493-1503, 1458-1503*], București, 1913, nr. 176, p. 411; nr. 180, p. 451 [1498-1500]. Pentru context: Oskar Halecki, *From Florence to Brest (1439-1596)* (=*Sacrum Poloniae Millenium*, V), Rome, 1958[1], pp. 109-112; Ihor Mončak, *Florentine Ecumenism in the Kyivan Church: The Theology of Ecumenism applied to the Individual Church of Kyiv* (=*Opera Graeco-Catholicae Academiae Theologicae*, LXIII-LXIV) (Rome, 1987), 206-210. În acei ani (la 1498), Ștefan al III-lea și-a reafirmat puterea de rit *grec* în estul Regatului Ungariei prin daniile – astăzi toate pierdute – făcute de vistiernicul Isac și de logofătul Ioan Tăutu pentru *mitropolia din Feleac* și stavropighia din Perii Maramureșului (Emil Turdeanu, „Manuscrise slave din timpul lui Ștefan cel Mare", în *Cercetări*

ideii păstrării riturilor în cazul unirii Bisericilor par să se așeze în timpul negocierilor dintre papa Inocenţiu al VI-lea, împăratul Ștefan Dușan al Serbiei și împăratul romano-german Carol al IV-lea de Luxemburg de la 1354-1355[81]. Cazul ne arată încă o dată câte informații din Evul Mediu trebuie (re)adunate și analizate.

„Trăgând linia..."

Roma avea propriile ei planuri pentru creștinii de rit *grec* din Răsărit și, în mod particular, pentru cei din estul Regatului Ungariei[82]. Prin acordurile dintre Sigismund de Luxemburg și împăratul Manuel al II-lea Paleologul din anii 1390, autoritatea asupra acestora era împărţită între Mitropolia *Ungrovlahiei*, *stavropighia* de la Peri și Mitropolia Severinului[83]. Papa Eugeniu al IV-lea era ostil atât Conciliului de la Basel[84], cât și lui Sigismund, care, devenit împărat, avea propriile sale planurile pentru Bisericile vremii[85].

De dinaintea Conciliului de la Ferrara-Florenţa (1437-1439), Eugeniu al IV-lea i-a așezat pe creștinii de rit *grec* din Transilvania și părţile răsăritene ale Regatului Ungariei sub ascultarea mitropolitului Moldovei în martie 1436[86]. Conform „comunicatului de presă" emis de Papalitate

---

Literare, V (1943), pp. 101-240, la p. 174; Carmen Ghica, „Vel Logofătul Ioan Tăutu. Cea mai veche minatură a unui dregător", în *Studii și Cercetări de Istoria Artei*, XV (1968), 1, pp. 114-117).

[81] Johann Wilhelm Hoffmann, *Sammlung ungedruckter und zu den Geschichten, auch Staats, Lehn- und andern Rechten des Heil. Römischen Reichs gehöriger Nachrichten, Documenten und Urkunden*, II, Halle, 1737, nr. 175, pp. 185-187; *Collectarius perpetuarum formarum Iohannis de Geylnhusen*, editor Hans Kaiser, Strassburg, 1898, nr. 179, pp. 167-169. Pentru context, vezi și Jaromir Mikulka, „Zur Frage nach Kaiser Karls IV. *Slawentum* und zum *slawischen* Programm seiner Politik", în *Jahrbuch für Geschichte des Feudalismus* (Göttingen), IV (1980), pp. 173-185; George C. Soulis, *The Serbs and Byzantium during the Reign of Emperor Stephen Dusan (1331-1355) and his Successors*, Washington, DC, 1984 [1966], pp. 54, 187 (nota 74). Tatăl lui Sigismund, Carol al IV-lea, a avut o politică specială, chiar foarte binevoitoare, față de creștinii de rit *grec*, el fiind și – o vreme – protectorul Moldovei *ducelui Lațcu* (vezi astfel Jan Sykora, „Poziția internațională a Moldovei în timpul lui Lațcu: lupta pentru independență și afirmare pe plan extern", în *Revista de Istorie*, XXIX (1976), 6, pp. 1135-1151).

[82] Situația data în fapt din vremea Angevinilor, pentru a nu mai intra în particularitățile dinastiei arpadiene (vezi Ágnes Maleth, „The ambassadors of Charles I of Hungary in the Papal Curia (1301-1342)", în *Formations et cultures des officiers et de l'entourage des princes dans les territoires angevins* (*milieu XIIIe-fin XVe siècle*) (=*Collection de l'École Française de Rome*, CCCXLIX), editori Isabelle Mathieu, Jean-Michel Maltz, Paris – Rome, 2019*, pp. 165-186).*

[83] A se vedea Ș. Papacostea, „Byzance et la création de la Métropole de Moldavie", în *Études Byzantines et Post-Byzantines*, II (1991), pp. 133-150, aici la pp. 136-141. Din rațiuni care ne scapă (în mod oficial), istoriografia maghiară a ignorat în general acest partaj (vezi aici în special Gyula Morvácsik, *Byzantium and the Magyars*, Amsterdam, 1970, pp. 99, 115-119).

[84] Din bogata literatură: Joachim W. Stieber, *Pope Eugenius IV, the Council of Basel and the Secular and Ecclesiastical Authorities in the Empire* (=*Studies in the History of Christian Thought*, XIII), Leiden, 1978, pp. 39-44, 115-121; Michiel Decaluwe, *Successful Defeat: Eugene IV's Struggle with the Council of Basel for Ultimate Authority in the Church, 1431-1449* (=*Bibliothèque de l'Institut historique belge de Rome*, LIX), Turnhout, 2009, pp. 144-149, 273-275, 281-283.

[85] A se vedea și D.I. Mureșan, „Une histoire de trois empereurs. Aspects des relations de Sigismond de Luxembourg avec Manuel II et Jean VIII Paléologue", în *Emperor Sigismund and the Orthodox World* (=*Denkschriften der Österreichischen Akademie der Wissenschaften*, CDI X), editori Ekaterini Mitsiou, Mihailo Popović, Johannes Preiser-Kapeller, Al. Simon, Wien, 2010, pp. 41-100, în acest caz pp. 70-73, 83-85. De la 1435-1436, Sigismund dorea să țină conciliul de unire la Buda, fie în anul 1437, fie în anul următor, 1438. Moartea sa (pe 9 decembrie 1437) a pus capăt acestor planuri, precum și ideii „întâlnirii pregătitoare" dintre el și împăratul bizantin Ioan al VIII-lea Paleologul, care ar fi trebuit să aibă loc fie la Zadar, fie la Veneția (a se vedea Gerald Schwedler, *Herrschertreffen des Spätmittelalters. Formen – Rituale – Wirkungen* (=*Mittelalter-Forschungen*, XXI), Ostfildern 2008, pp. 465-466).

[86] Din păcate, subiectul a fost aproape „înmormântat" de Emilian Popescu, „Compléments et rectifications à l'histoire de l'eglise de Moldavie dans la première moitié du XVe siècle", în Idem, *Christianitas Daco-Romana. Florilegium Studiorum*, Bucarest, 1994, pp. 455-477.

după Unirea de la Florenţa, semnată de ierarhia Moldovei, *valahii* (adică românii) din jurul Moldovei erau vârful de lance al Romei în *Europa Central-Răsăriteană*[87]. Nici Polonia, nici Ungaria nu au sprijinit conciliul din Italia[88]. Aceasta s-a schimbat când Vladislav al III-lea Jagiello a fost ales rege și al Ungariei (1440), determinând ascensiunea susţinătorului său, Iancu de Hunedoara[89].

Din punctul de vedere al Romei, Unirea de la Florenţa a fost o afacere pontică pe care a încercat să o poarte dinspre Marea Neagră asupra Europei (și nu doar asupra celei *Central-Răsăritene*)[90]. Parţial, planul a funcţionat[91]. Marile „roade" aveau însă să fie culese de o altă generaţie politică, care a văzut apariţia primului și singurului atlet de rit *grec* al Papalităţii (1476)[92].

În plan istoric, unirea florentină nu poate fi folosită pentru susţinerea *Liniei Huntington* (nici pentru „îndulcirea" acesteia) – sigur nu pe teritoriul României – între „iluminaţii" greco-catolici și „habotnicii" ortodocși. Sunt formulări jignitoare, dar sunt exprimările dorite pentru a conflictualiza comunităţi văzute oricum ca „primitive" de catolicii și ortodocșii „puri"[93].

Dacă se dorea „actualizarea" Unirii de la Florenţa, se putea afirma că ea a fost o tentativă *de tip ceaușist*[94] a Romei de „colonizare" a Transilvaniei cu moldoveni (eliminaţi altminteri din arhivele medievale ale Transilvaniei)[95]. Dar, până și pentru o asemenea forţare, era nevoie de

---

[87] Întreaga polemică privind impactul moldav al Unirii de la Florenţa ar trebui reluată din această perspectivă (orientativ: D.I. Mureșan, „Patriarhia ecumenică și Ștefan cel Mare. Drumul sinuos de la surse la interpretare", în *In memoriam Alexandru Elian*, editor Vasile V. Muntean Timișoara, 2008, pp. 87-187; L. Pilat, „Vizita patriarhului de Constantinopol Ioachim I în Moldova", în *Contribuții privitoare la istoria relațiilor dintre Țările Române și Bisericile răsăritene în secolele XIV-XIX*, editor Petronel Zahariuc, Iași, 2009, pp. 75-80).

[88] Vezi *Ševčenko,* „Intellectual Repercussions of the Council of Florence" (1955), pp. 291-323; Gudziak, „The Union of Florence in the Kievan Metropolitanate" (1993), pp. 138-148; Anna A. Hlavacova, „The Return of the Russian Delegation from the Council of Florence through the Medieval Kingdom of Hungary", în *Slovak Studies*, V (2019), 1-2, pp. 79-92.

[89] Tamás Pálosfalvi, *From Nicopolis to Mohács: A History of Ottoman-Hungarian Warfare, 1389-1526* (=*The Ottoman Empire and Its Heritage*, LXIII), Leiden – Boston, 2018, pp. 85-87; Diaconescu, „On the Isidore's Encyclical Letter", pp. 49-63. Noi cercetări sunt necesare.

[90] Aspect bine cunoscut în Apus, dar neglijat – voit/ nevoit – în Răsăritul Europei (cf. deja Deno J. Geanakoplos, „The Council of Florence (1438-1439) and the Problem of Union between the Greek and Latin Churches", în *Church History*, XXIV (1955), 4, pp. 324-346).

[91] Poziţionarea de la vremea bătăliei de la Belgrad (iulie 1456) a lui Petru al III-lea Aron, dușmanul viitorului sfânt Ștefan al III-lea *cel Mare*, se cuvine reprivită la rândul ei, dat fiind faptul că, la urmă, Petru a ales tabăra unionistă cruciată (Al. Simon, „John Hunyadi between Belgrade and Cetatea Albă in the 1450s", în *Banatica*, XIX (2009), 2, pp. 41-59).

[92] Adică, Ștefan al III-lea (Al. Simon, „*Să nu ucizi o pasăre cântătoare:* soarta unui *fortissimus rei Christiane athleta* în ochii Venetiei", în *Pe urmele trecutului. Profesorului Nicolae Edroiu la 70 de ani*, editori Susana Andea, I.-A. Pop, Al. Simon, Cluj-Napoca, 2009, pp. 159-169).

[93] Aceasta este – în definitiv – o problemă medievală (târzie), poate chiar „pre-florentină".

[94] Vezi astfel și Ilie Ceaușescu, *Transilvania, străvechi pământ românesc*, București, 1984[1].

[95] Sursele din arhivele transilvane referitoare la Ștefan al III-lea (post 1487/1488-1504), după ce a fost „împroprietărit" în *Ţara Ardealului* de Matia Corvin (și apoi de Vladislav al II-lea Jagiello), se reduc la un mână de acte (publicate în special de Endre Veress în vara lui 1914 în *Acta et epistolae relationum Transylvaniae Hungariaeque cum Moldavia et Valachia* (=*Fontes Rerum Transylvanicarum*, IV, VI), I. *1468-1540*, Budapest, 1914). Aceste documente vorbesc numai despre conflictele stârnite de domn și administraţia moldavă în provincia răsăriteană a Regatului Ungariei. Corespondenţa dintre sașii transilvăneni și Ștefan, foarte bogată până la sfârșitul anilor 1480 (și adesea la limita feloniei faţă de Matia), nu mai există (situaţie neschimbată de la Bogdan, *Documentele lui Ștefan cel Mare*, II (1913)).

folosirea onestă a surselor medievale, în mare parte cunoscute[96]. Inutil de spus că nu a fost cazul majorității „specialiștilor români" post 1989 în unirea florentină[97]. Miza (lor) era împământănirea cât mai jos în trecut a înapoierii românilor[98].

Secolele al XV-lea și al XVIII-lea (plus/ minus secolele al XVII-lea și al XIX-lea) nu trebuie amestecate[99]. Între ele s-a așezat „în plus" *master-rest*-ul adus de *Reformă* (*id est* de Reforme), care a schimbat memoria locurilor[100].

[96] Cu referire directă la nota de mai sus, amintim contestarea ridicolă a rolului lui Ștefan în Transilvania (Adrian Andrei Rusu, „Ștefan cel Mare și Transilvania. Un inventar critic, date nevalorificate și interpretări noi", în *Analele Putnei*, I (2005), 2, pp. 91-122, la pp. 91-93).

[97] Selectiv (totuși): M. Diaconescu, „Les implications confessionnelles du Concile de Florence en Hongrie", în *Mediævalia Transilvanica*, I (1997), 1-2, pp. 29-62; A.A. Rusu, *Ioan de Hunedora și românii din vremea sa*, Cluj-Napoca, 1999, pp. 89-106; D. Mureșan, „Isihasmul și prima etapă a rezistenței la deciziile Conciliului florentin în Moldova (1442-1447)", în *Studia Universitatis* Babeș Bolyai. *Historia*, XLIV (1999), 1-2, pp. 3-57. Să reținem și anii.

[98] Vezi Maria Crăciun, „Incursiuni în istoriografia Reformei", în *Studia Universitatis* Babeș Bolyai. *Historia*, XXVI (1981), 2, pp. 20-26; A.A. Rusu, „Un formular al cancelariei regale, din vremea lui Iancu de Hunedoara, pentru nobilii români din Transilvania", în *Acta Musei Napocensis*, XX (1983), pp. 155-171; Ovidiu Ghitta, „Din problematica morală la începutul secolului al XVIII-lea (cazuri din Maramureș și Sătmar)", în *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Cluj Napoca*, XXVIII (1987-1988), pp. 467-475. Ideea cobora adânc în anii 1980.

[99] Politicile ierarhului Andrei Șaguna sunt poate cel mai bun argument în acest context.

[100] O poziție interesantă: Antal Molnár, „Felekezetek a végvidéken. A román reformáció egyház- és eszmetörténeti tanulságai", în *Magyar Könyvszemle*, CXXXVII (2021), 1, pp. 86-96.

UN TEZAUR MONETAR DIN VREMEA REGELUI MATIA CORVIN (1458-1490) DESCOPERIT LA SĂLDĂBAGIU DE MUNTE (JUD. BIHOR)

Corina TOMA*

A COIN HOARD FROM THE TIME OF KING MATTHIAS CORVINUS FOUND AT SĂLDĂBAGIU DE MUNTE (BIHOR COUNTY)
ABSTRACT

The aim of this study is to present the medieval coin hoard found in 2023 at Săldabagiu de Munte, Bihor County. The hoard consists of 37 gold and silver coins: 5 florins (*Goldgulden*) and 31 denarii issued during the reign of King Matthias Corvinus and one *soldo* struck by the Patriarch of Aquilea Lodovico II of Teck. The coins were recovered in 2-steps: the first batch of 22 coins was found with a metal detector, and the second batch of 15 coins was discovered in July 2023 through archaeological research. Following the analysis of the pieces, which are common for the monetary circulation in Transylvania between the years 1467-1540, we are able to notice that the hoard belongs to the last decades of the 15th century, which have not been documented by certain monetary finds until now.

Keywords: hoard, *goldgulden* and denarii, Matthia Corvinus, Louis II of Teck, metal detection, archeological research.

Contextul descoperirii monedelor

În martie 2023, Direcția Județeană pentru Cultură Bihor a predat Muzeului Țării Crișurilor – Oradea un tezaur alcătuit din 3 monede de aur (florini) și 19 monede de argint (denari) bătute în vremea regelui Ungariei Matia Corvin (1458-1490)[1]. Potrivit declarației descoperitorului, monedele au fost găsite cu ajutorul detectorului de metale în pădurea ce se întinde în partea de est a satului Săldăbagiu de Munte (com. Paleu, jud. Bihor)[2] (pl. 2).

Ca urmare a acestei descoperiri, în iulie 2023, a fost efectuată o verificare în teren (*i.e.* diagnostic arheologic intruziv) care a avut drept scop documentarea locului în care au fost găsite monedele și verificarea terenului în vederea recuperării în totalitate a monedelor și a resturilor posibilului recipient. Potrivit coordonatelor furnizate de DJCB, la locul respectiv, a fost identificată groapa săpată de către descoperitorul monedelor cu câteva luni înainte (pl. 5-6). Groapa de formă cvasi-rotundă avea, la nivelul de călcare, dimensiuni de c. 0,45x0,55 m, în jurul gropii pământul nefiind deranjat. În vederea obținerii profilului gropii a fost deschisă o casetă (C1) cu dimensiuni de 2x2 m, golită inițial pe jumătate (pl. 7, 10). Adâncimea gropii din care au fost scoase monedele

* Muzeul Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal; e-mail: corinatoma00@yahoo.com.

[1] MȚCO inv. provizoriu P. 129/1-22.

[2] Monedele au fost descoperite de Mihail Obadă și predate reprezentantului DJCB consilier Bogdan Tegzeș.

a fost de c. 0,25 m, caseta C1 fiind săpată la o adâncime de 0,40 m, cu o casetă (1x1,65 m) în colțul de sud-est adâncă de c. 0,49 m (pl. 8-9). Monedele au apărut în jumătatea de nord a casetei C1 la adâncimi cuprinse între 0,18 și 0,22 m, poziția lor indicând alunecarea pe panta ușor înclinată. Pentru a verifica suprafața pe care s-au risipit monedele, paralel cu latura nordică a casetei C1, a fost deschisă o altă casetă (C2) cu dimensiuni de 2x1,20 m, săpată la adâncimea maximă de 0,35 m. Între casete a fost lăsat un martor cu o lățime de 0,30 m (pl. 8-10).

În casetele deschise și în zona martorului (spart la sfârșitul săpăturii) au fost descoperite 15 monede: 2 florini și 12 denari maghiari de la Matia Corvin și o monedă (*soldo da 12 bagattini*) a patriarhului de Aquilea Lodovico II di Teck (1412-1420)[3]. În perimetrul cercetat nu au fost descoperite resturi ceramice și nici vestigii arheologice, descoperirea monetară din pădurea de la Săldăbagiu de Munte (jud. Bihor) intrând în categoria ascunderilor fortuite făcute în afara așezărilor.

Compoziția tezaurului

Monedele din pădurea de la Săldăbagiu de Munte (jud. Bihor), descoperite în două etape, alcătuiesc un tezaur format din 5 florini și 31 de denari maghiari bătuți de Matia Corvin, la care se adaugă moneda de Aquilea a patriarhului Lodovico II di Teck:

1. *Primul lot este format din monedele descoperite cu ajutorul detectorului de metale în martie 2023*: 3 florini bătuți de regele Matia Corvin în monetăria din Baia Mare și 19 denari ai aceluiași emitent ce provin din monetăriile de la Baia Mare, Körmöcbánya (astăzi Kremnica, Slovacia), Kassa (astăzi Košice, Slovacia) și Sibiu (catalog nr. 2, 4-19, 30, 32-35).
2. *Al doilea lot este format din monedele descoperite în urma verificării arheologice efectuate în iulie 2023*: 2 florini de la regele Matia Corvin (unul bătut la Baia Mare, celălalt fără marcă monetară) și 12 denari ai aceluiași emitent proveniți din monetăriile de la Baia Mare și Kremnica, precum și *soldo da 12 bagattini* al patriarhului Lodovico II Teck (catalog nr. 1, 3, 20-29, 31, 36-37).

Redăm mai jos catalogul celor 37 de monede ce alcătuiesc tezaurul de la Săldăbagiu de Munte (jud. Bihor)[4]:

REGATUL UNGARIEI
Matia Corvin (1458-1490)
Florin (*Goldgulden*)
Av: MatiaS.D.G.R.VnGARIE (floare cu patru petale)
Rv: S.LADISL-AVS.REX
Réthy 1907 204A, Unger 1960/II 539, Huszár 1979 674 (fără marcă, 1458-1470), Pohl 1474 K1-1.
1. Au; 3,45 g; 21,6x21,2 mm; inv. 3608 (pl. 3).

Matia Corvin (1458-1490)
Florin (*Goldgulden*)
Av: + mAhIAS.D.G.-R.VnGARIE (lipsește majuscula T)
Rv: S.LADISL-AVS.REX
Baia Mare (Nagybánya), monetăria orășenească (n - p)
Réthy 1907 204A, Unger 1960/II 539, Huszár 1979 674 (1458-1470), (Pohl 1974 K1-21 (1468-1470).
2. Au; 3,55 g; 20,4x20,5 mm; inv. P 129/1 (pl. 3).

[3] MȚCO inv. 3608-3622 (Registru numismatică).
[4] Operațiunile de curățare și conservare au fost efectuate în cadrul Laboratorului Restaurare Metal a Muzeului Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal de către colegii Ștefan Lipot și Teofil Mureșan.

Matia Corvin (1458-1490)
Florin (*Goldgulden*)
Av: MatiaS.D.G. R.VnGARIE (floare cu șase petale)
Rv: S.LADISL-AVS.REX
Baia Mare (Nagybánya), marca monetăriei n - simbol cruciform (nu apare în catalogul Huszár 1979), Christophorus de Florentia (Kammergraf).
Réthy 1907 204A, Unger 1960/II 539, Huszár 1979 674 (1458-1470), Pohl 1974 K1-17 (1463-1464).
3. Au; 3,64 g; 21,1x21,3 mm; inv. 3609 (pl. 3).

Matia Corvin (1458-1490)
Florin (*Goldgulden*)
Av: MatiaS.D.G.-R.VnGARIE (punct)
Rv: S.LADISL-AVS.REX
Baia Mare (Nagybánya), marca monetăriei n ⚒
Réthy 1907 209A, Unger 1960/II 542, Huszár 1979 677 (1471-1481), Pohl 1974 K12-1 (1470).
4. Au; 3,59 g; 21,04x21,05 mm; inv. provizoriu 129/2 (pl. 3).

Matia Corvin (1458-1490)
Florin (*Goldgulden*)
Av: MatiaS.D.G.-R.VnGARIE (punct)
Rv: S.LADISL-AVS.REX
Baia Mare (Nagybánya), marca monetăriei n ⚒
Réthy 1907 209A, Unger 1960/II 542, Huszár 1979 677 (1471-1481), Pohl 1974 K12-1 (1470).
5. Au; 3,56 g; 20,08x20,07 mm; inv. provizoriu 129/3 (pl. 3).

Matia Corvin (1458-1490)
Denar
Av: m.mAThIE.R.hVnGARIE
Rv: PATRO-VnGARE
Baia Mare (Nagybánya), marca monetăriei n ⚒
Réthy 1907 235B[5], Huszár 1979 717 (1468-1481), Pohl 1982 216-13 (1470)
6. Ag; 1; 0,38 g; 15,7X15,7 mm; inv. provizoriu 129/4 (pl. 3).

Matia Corvin (1458-1490)
Denar
Av: m.mAThIE.R.hVnGARE
Rv: PATROn-VnGARE
Baia Mare (Nagybánya), marca monetăriei n ⚒
Réthy 1907 235B, Huszár 1979 717 (1468-1481), Pohl 1982 216-13 (1470)
7. Ag; 10; 0,47 g; 16,9X15,2 mm; flan neregulat, ușor fisurat; inv. provizoriu 129/5 (pl. 3).

Matia Corvin (1458-1490)
Denar
Av: m.mAThIE.R.hVnGARE
Rv: PATROn-VnGARE
Baia Mare (Nagybánya), marca monetăriei n ⚒
Réthy 1907 235B, Huszár 1979 717 (1468-1481), Pohl 1982 216-13 (1470)
8. Ag; 5; 0,63 g; 16,7X16,6 mm; flan neregulat, fisurat în două locuri; inv. provizoriu 129/6 (pl. 3).

[5] Atribuirea s-a făcut în concordanță cu forma de scriere a legendei de avers, în cazul monedelor de la Săldăbagiu de Munte scutul având cartierele complete (Rethy 1907, p. 30/235 și 235B, táb. 15/235A și 235B).

Matia Corvin (1458-1490)
Denar
Av: m.mAThIE.R.hVnGARE
Rv: PATROn-VnGARE
Baia Mare (Nagybánya), marca monetăriei n ⚒
Réthy 1907 235B, Huszár 1979 717 (1468-1481), Pohl 1982 216-13 (1470)
9. Ag; 5; 0,41 g; 15,9X15,6 mm; inv. provizoriu 129/7 (pl. 3).

Matia Corvin (1458-1490)
Denar
Av: m.mAThIE.R.hVnGARIE
Rv: PATROn-VnGARE
Baia Mare (Nagybánya), marca monetăriei n ⚒
Réthy 1907 235B, Huszár 1979 717 (1468-1481), Pohl 1982 216-13 (1470)
10. Ag; 3; 0,36 g; 15,1X15,5 mm; inv. provizoriu 129/8 (pl. 3).

Matia Corvin (1458-1490)
Denar
Av: m.mAThIE.R.hVn(...)
Rv: PATR(...)-VnGARE
Baia Mare (Nagybánya), marca monetăriei n ⚒
Réthy 1907 235B, Huszár 1979 717 (1468-1481), Pohl 1982 216-13 (1470)
11. Ag; 10; 0,52 g; 16,5X16,8 mm; inv. provizoriu 129/9 (pl. 3).

Matia Corvin (1458-1490)
Denar
Av: m.mAThIE.R.hVnGARE
Rv: PATROn-VnGARE
Baia Mare (Nagybánya), marca monetăriei n ⚒
Réthy 1907 235B, Huszár 1979 717 (1468-1481), Pohl 1982 216-13 (1470)
12. Ag; 12; 0,36 g; 15,8X15,7 mm; inv. provizoriu 129/10a (pl. 3).

Matia Corvin (1458-1490)
Denar
Av: m.mAThIE.R.hVnGARE
Rv: PATROn-VnGARE
Baia Mare (Nagybánya), marca monetăriei n ⚒
Réthy 1907 235B, Huszár 1979 717 (1468-1481), Pohl 1982 216-13 (1470)
13. Ag; 6; 0,39 g; 15,7X15,6 mm; inv. provizoriu 129/10b (pl. 3).

Matia Corvin (1458-1490)
Denar
Av: m.mAThIE.R.(...)GARIE
Rv: PATROn-VnGA(...)
Baia Mare (Nagybánya), marca monetăriei n ⚒
Réthy 1907 235B, Huszár 1979 717 (1468-1481), Pohl 1982 216-13 (1470)
14. Ag; 6; 0,37 g; 16,3X16,1 mm; inv. provizoriu 129/11 (pl. 3).

Matia Corvin (1458-1490)
Denar
Av: m.mAThIE.R.hVnGARIE

Rv: PATROn-VnGARE
Baia Mare (Nagybánya), marca monetăriei n ⚒
Réthy 1907 235B, Huszár 1979 717 (1468-1481), Pohl 1982 216-13 (1470)
15. Ag; 3; 0,38 g; 16,2X16 mm; inv. provizoriu 129/12 (pl. 3).

Matia Corvin (1458-1490)
Denar
Av: m.mAThIE.R.hV(...)RE
Rv: PATROn-VnGARE
Baia Mare (Nagybánya), marca monetăriei n ⚒
Réthy 1907 235B, Huszár 1979 717 (1468-1481), Pohl 1982 216-13 (1470)
16. Ag; 3; 0,48 g; 16,3X14,6 mm; inv. provizoriu 129/13 (pl. 3).

Matia Corvin (1458-1490)
Denar
Av: m.mA(...)R.hVnGARE
Rv: PATROn-VnG(...)
Baia Mare (Nagybánya), marca monetăriei n ⚒
Réthy 1907 235B, Huszár 1979 717 (1468-1481), Pohl 1982 216-13 (1470)
17. Ag; 10; 0,30 g; 16,5 mm; lipsă parte din flan; inv. provizoriu 129/14 (pl. 3).

Matia Corvin (1458-1490)
Denar
Av: m.mA(...)E.R.h(...)
Rv: (...)On(...)nGA(...)
Baia Mare (Nagybánya), marca monetăriei n ⚒
Réthy 1907 235B, Huszár 1979 717 (1468-1481), Pohl 1982 216-13 (1470)
18. Ag; 1; 0,19 g; 15,6 mm; fragm., inv. provizoriu 129/15 (pl. 4).

Matia Corvin (1458-1490)
Denar
Av: m.mAThIE.R.hVnGARE
Rv: PATROn-VnGARE
Baia Mare (Nagybánya), marca monetăriei n ⚒
Réthy 1907 235B, Huszár 1979 717 (1468-1481), Pohl 1982 216-13 (1470)
19. Ag; 5; 0,47 g; 15,7X15,2 mm; inv. provizoriu 129/21 (pl. 4).

Matia Corvin (1458-1490)
Denar
Av: m.mAT(...)hVGARIE
Rv: PATROn-VnGARE
Baia Mare (Nagybánya), marca monetăriei n ⚒
Réthy 1907 235B, Huszár 1979 717 (1468-1481), Pohl 1982 216-13 (1470)
20. Ag; 12; 0,46 g; 16,3x15,7 mm; inv. 3610 (pl. 4).

Matia Corvin (1458-1490)
Denar
Av: m.mAThIE.R.(...)ARE
Rv: (...)On-VnGARE
Baia Mare (Nagybánya), marca monetăriei n ⚒
Réthy 1907 235B, Huszár 1979 717 (1468-1481), Pohl 1982 216-13 (1470)
21. Ag; 3; 0,55 g; 16,2x16,1 mm; inv. 3611 (pl. 4).

Matia Corvin (1458-1490)
Denar
Av: m(...)hVGARIE
Rv: PATROn-VnGARE
Baia Mare (Nagybánya), marca monetăriei n ⚒
Réthy 1907 235B, Huszár 1979 717 (1468-1481), Pohl 1982 216-13 (1470)
22. Ag; 1; 0,31 g; 15,7x15,9 mm; batere dublă; lipsă parte din flan; inv. 3612 (pl. 4).

Matia Corvin (1458-1490)
Denar
Av: m.mAThIE.R.hVnGARIE
Rv: PATROn-VnGARE
Baia Mare (Nagybánya), marca monetăriei n ⚒
Réthy 1907 235B, Huszár 1979 717 (1468-1481), Pohl 1982 216-13 (1470)
23. Ag; 12; 0,48 g; 15,1 mm; ruptă în două; inv. 3613 (pl. 4).

Matia Corvin (1458-1490)
Denar
Av: m.mAT(...)GARIE
Rv: PATROn-VnGA(...)
Baia Mare (Nagybánya), marca monetăriei n ⚒
Réthy 1907 235B, Huszár 1979 717 (1468-1481), Pohl 1982 216-13 (1470)
24. Ag; 6; 0,36 g; 14,6x14,9 mm; inv. 3614 (pl. 4).

Matia Corvin (1458-1490)
Denar
Av: (...)R.hVnG(...)
Rv: (...)ATRO-(...)
Baia Mare (Nagybánya), marca monetăriei n ⚒
Réthy 1907 235B, Huszár 1979 717 (1468-1481), 1982 216-13 (1470)
25. Ag; 0,13 g; fragment; inv. 3615 (pl. 4).

Matia Corvin (1458-1490)
Denar
Av: m.mAThIE(...)RIE
Rv: (...)On-VnGARE
Baia Mare (Nagybánya), marca monetăriei n ⚒
Réthy 1907 235B, Huszár 1979 717 (1468-1481), Pohl 1982 216-13 (1470)
26. Ag; 0,34 g; ruptă în două; lipsă parte din flan; inv. 3616 (pl. 4).

Matia Corvin (1458-1490)
Denar
Av: m.mAThIE.R(...)
Rv: (...)ATROn(...)
Baia Mare (Nagybánya), marca monetăriei n ⚒
Réthy 1907 235B, Huszár 1979 717 (1468-1481), Pohl 1982 216-13 (1470)
27. Ag; 0,22 g; fragment; inv. 3617 (pl. 4).

Matia Corvin (1458-1490)
Denar
Av: m.mA(...)

Rv: (...)GAR(...)
Kremnica (Körmöcbánya), vizibilă o parte din marca monetăriei: K - ?
Réthy 1907 235B, Huszár 1979 717 (1468-1481), Pohl 1982 216: 8-10 (1468-1470)
28. Ag; 0,11 g; fragment; inv. 3619 (pl. 4).

Matia Corvin (1458-1490)
Denar
Av: + m.mAT(...)vNGARIE
Rv: PATROn(...)VnGAR
Kremnica (Körmöcbánya), Johannes Constorfer (pe revers marca K ⊖)
Réthy 1907 235B, Huszár 1979 717 (1468-1481), Pohl 1982 216-8 (1468)
29. Ag; 0,29 g; patru fragmente; inv. 3618 (pl. 4).

Matia Corvin (1458-1490)
Denar
Av: + mOnETA.mA(Th)IE.R.VNGARI
Rv: PATROnA-VnGARIE
Kremnica (Körmöcbánya), Johannes Constorfer (pe revers marca K ⊖; nu apare în catalogul Huszár 1979 718)
Réthy 1907 235A, Unger 1960/II 570 (1471-1481), Pohl 1972b 178 (1468-1470), Huszár 1979 718 (1471-1481), Pohl 1982 - emisiunile de Kremnica de tip 219 sunt datate între 1472-1478.
30. Ag; 9; 0,38 g; 15,6 mm; lipsă parte din flan, inv. provizoriu 129/16 (pl. 4).

Matia Corvin (1458-1490)
Denar
Av: (...)mAThIE.R.V(...)
Rv: (...)VnGARI(...)
Kremnica (Körmöcbánya), Johannes Constorfer (pe revers marca K ⊖; nu apare în catalogul Huszár 1979 718)
Réthy 1907 235A, Unger 1960/II 570 (1471-1481), Pohl 1972b 178 (1468-1470), Huszár 1979 718 (1471-1481), Pohl 1982 - emisiunile de Kremnica de tip 219 sunt datate între 1472-1478.
31. Ag; 0,25 g; fragment; inv. 3620 (pl. 4).

Matia Corvin (1458-1490)
Denar
Av: m.mAT(...)RIE
Rv: mATROnA(...)
Košice (Kassa), pe revers marca α ✦
Réthy 1907 235B, Unger 1960/II 568 (1468-1470), Huszár 1979 717 (1468-1481), Pohl 1982 216-6 (1468)
32. Ag; 7; 0,24 g; fragm., inv. provizoriu 129/17 (pl. 4).

Matia Corvin (1458-1490)
Denar
Av: m.mAThIE.R.hVnGARIE
Rv: mATROnA-hVnGA (floare cu cinci petale crestate)
Košice (Kassa), pe revers marca α ✦
Réthy 1907 235B, Huszár 1979 717 (1468-1481), Pohl 1982 216-6 (1468)
33. Ag; 9; 0,44 g; 16X15,8 mm; flanul ciobit; inv. provizoriu 129/18 (pl. 4).

Matia Corvin (1458-1490)
Denar
Av: m.mA**G**hIE.R.hVnGARIE (sic!)
Rv: mA**G**ROnA-hVnGA (punct)

Košice (Kassa), pe revers marca α ✦
Réthy 1907 235B, Huszár 1979 717 (1468-1481), Pohl 1982 216-6 (1468)
34. Ag; 4; 0,40 g; 15,7X16,1 mm; relieful ușor șters; inv. provizoriu 129/19 (pl. 4).

Matia Corvin (1458-1490)
Denar
Av: m.mAThIE.R.hVGARIE (floare cu cinci petale)
Rv: PATROn-VnGARIE
Sibiu (Hermann-stadt), pe revers marca h T)
Réthy 1907 235B, Huszár 1979 717 (1468-1481), Pohl 1982 216-7 (1468)
35. Ag; 10; 0,41 g; 15X15,2 mm, inv. provizoriu 129/20 (pl. 4).

Matia Corvin (1458-1490)
Denar
Av: (...).R.hVnG(...)
Rv: PA(...)RE
Réthy 1907 235B, Huszár 1979 717 (1468-1481)
36. Ag; 0,12 g; trei fragmente; inv. 3621 (pl. 4).

Patriarhatul de Aquilea
Lodovico II di Teck (1412-1420)
Soldo (12 bagattini)
Av: LODOVICVS.DVX.D.TECh
Rv: PAThA_AQVILE
37. Ag; 0,32 g; 16,2x16,7 mm; inv. 3622 (pl. 4).

Florinii din tezaur aparțin celor două perioade distincte ale producției monedelor de aur din timpul regelui Matia Corvin. Pe durata primei perioade și în primii ani ai celei următoare, pentru baterea monedei de aur s-a păstrat iconografia fixată de Sigismund de Luxemburg (1387-1437)[6]: pe avers apare scutul scartelat al Regatului Ungariei, (de această dată) cu fasciile arpadiene, crucea dublă apostolică, corbul familiei Huniazilor și leul Regatului Boemiei, iar pe revers imaginea Sfântului Ladislau, cu halebarda în mâna dreaptă și globul cruciger în mâna stângă. Cele trei emisiuni din tezaurul de la Săldăbagiu de Munte ce au pe avers scutul Regatului Ungariei, aparțin tipului Huszár 674 datat larg în intervalul dintre anii 1458-1470. Cercetările ulterioare au restrâns cronologia propusă de Huszár Lajos și au fixat baterea florinilor de Baia Mare marcați cu siglele n - simbol cruciform și n - p în anii 1463-1464, respectiv în anii 1468-1470[7]. Reforma monetară declanșată în anul 1467 a vizat în special moneda de argint, dar schimbările au afectat și moneda de aur: pe avers, scutul cu cele patru cartiere a fost înlocuit cu imaginea Fecioarei Maria cu Pruncul în brațe, inițial având capul acoperit cu un văl, iar mai apoi înfățișată cu coroană[8]. Florinii reformați din tezaur sunt emisiuni ale monetăriei din Baia Mare (tip Huszár 677) marcate cu sigla comună n ⚒, atribuită ipotetic baterilor de după anul 1470[9].

Pentru monedele de aur de la Săldăbagiu de Munte nu avem măsurători asupra purității metalului, dar analizele efectuate de cercetătorii slovaci pentru florinii lui Matia Corvin păstrați la Muzeul Național din Bratislava indică un conținut de aur situat în jurul valorii medii de

[6] Pohl 1968, p. 43-46, 49/tab. I.
[7] Pohl 1974 tab. 25/K1-17; tab. 26/K1-21; Budaj, Polanský 2020, p. 295-297, 299.
[8] *Vezi* motivația acestei alegeri iconografice la Huszár 1940, p. 561; Gyöngyössy 2006, p. 265.
[9] Pohl 1974 tab. 31/K12-11

97,51%, procentele variind între 94,57% și 98,67%. Diferențele dintre florinii bătuți în perioada premergătoare reformei (pentru care a rezultat o medie de 97,34% Au) și emisiunile reformate (cu un conținut mediu de 97,71% Au) sunt foarte mici. Punctual, analizele XRF făcute pentru emisiunile băimărene Huszár 677 (n ⚒) au arătat valori ale conținutului de aur cuprinse între 97,35% și 98,42 %, apropiate de cele ale florinilor marcați cu sigla n-p, dar bătuți încă cu imaginea scutului scartelat (între 97,26% și 98,41% Au). Pentru florinii din perioada premergătoare reformei (marcați cu sigla n- simbol cruciform), analizele indică un conținut ușor mai scăzut, ce oscilează între 95,95% și 97,58% Au[10].

Denarii din tezaurul de la Săldăbagiu de Munte aparțin categoriei monedelor emise după declanșarea marii reforme monetare, odată cu decretul din 1467 privind reorganizarea administrației financiare. În perioada anterioară, moneda de argint era reînnoită anual; vechile emisiuni erau retrase și topite, locul lor fiind luat de emisiuni cu inscripții și desene noi, cu un conținut de argint schimbător. Reforma monetară a debutat cu renunțarea la sistemul schimbării anuale a monedei de argint și permanentizarea inscripților și desenelor monetare. Pe aversul denarului reformat apare scutul scartelat înconjurat de inscripțiile M.MATHIE.R.HVNGARIE sau MONETA.MATHIE.R.VNGARIE, iar pe revers este introdusă imaginea Fecioarei cu Pruncul în brațe înconjurată de legenda PATRONA VNGARIE. Îmbunătățirea calității monedei de argint a permis fixarea cursului de schimb la rata de un florin de aur pentru 100 de denari, florinul de aur echivalând la acel moment cu florinul de cont[11]. Schimbările în plan monetar au continuat și, în funcție de măsurile luate, perioada de după 1467 a fost subîmpărțită în patru etape: *introducerea și răspândirea denarului reformat* (1468-1470), *raționalizarea sau încetinirea ritmului de batere a monedei de argint și închiderea unor monetării* (1471-1479), *reorganizarea sau reînnoirea iconografiei denarilor* (1480-1485) și *unificarea reprezentărilor prin baterea denarilor exclusiv în monetăria din Kremnica* (1486-1490)[12].

Denarii reformați din tezaurul de la Săldăbagiu de Munte aparțin etapei de început și sunt emisiuni de tip Huszár 717, al căror revers o înfățișează pe Fecioară cu capul acoperit cu un văl și cu Pruncul în partea dreaptă. Monedele provin din monetăriile de la Baia Mare (23 buc.), Kremnica (4 buc.), Košice (3 buc.) și Sibiu (1 buc.). Denarii de Baia Mare sunt emisiuni Huszár 717 bătute, potrivit datării propuse de Arthur Pohl pentru emisiunile marcate cu sigla n ⚒, în jurul anului 1470[13]. Formula legendei de avers este specifică emisiunilor CNH II 234B: M.MATHIE.R.(H)VNGARIE. Observația privind redarea pe emisiunile băimărene de tip Huszár 717 a majusculei A atât în forma gotică, cât și în forma renascentistă rămâne valabilă[14] și poate fi legată de conservatorismul monetăriilor din estul Regatului, care, deși au introdus noul tip de scriere, nu au renunțat la scrierea gotică.

Denarii bătuți în monetăria din Kremnica se abat de la tipurile catalogate în determinatoarele consacrate. Cele patru exemplare din tezaur reprezintă două tipuri de emisiuni bătute la Kremnica în prima etapă de batere a denarilor reformați. Trei dintre ele poartă sigla monetarului Johannes Constorfer (K ⚙) și iconografia denarilor de început: Fecioara cu văl și Pruncul în partea dreaptă, dar legendele diferă. Denarul care poartă sigla K ⚙ și legenda M.MATHIE.R.HVNGARIE (catalog nr. 29) poate fi atribuit tipului Huszár 717, însă formula legendei e specifică variantei CNH II 235B.

[10] Budaj, Polanský 2020, p. 185, 295-304, 350-353, 399.

[11] Pentru o imagine asupra reformei monetare *vezi* Huszár 1940, p. 560-573; Pohl 1972a, p. 13-51; Gyöngyössy 2006, p. 59.

[12] Pohl 1972a, p. 13-20.

[13] Pohl 1982, tab. 113/161-13. Fără a exclude utilizarea acestei mărci încă din anii 1468-1469 (Gyöngyössy 2016, p. 59).

[14] Tătaru, Munteanu 2020, p. 113-114.

Denarii cu sigla K ⚜ și legenda MONETA.MATHIE.R.VNGARIE specifică variantei CNH II 235A (catalog nr. 30-31), care nu figurează în cataloagele consacrate, pun probleme de cronologie. Dacă îi adăugăm tipului Huszár 718 datarea lor devine problematică, căci denarii Huszár 718 bătuți la Kremnica au fost atribuiți perioadei 1471-1481[15], în timp ce utilizarea siglei K ⚜ de către Johannes Constorfer se restrânge la anii 1468-1469. Singura variantă viabilă este atribuirea lor conform tipologiei propuse de Arthur Pohl (1972) denarului de tip 178 bătut în monetăriile activate în prima etapă de după reformă (1468-1470)[16]. Prin urmare, denarii de Kremnica din tezaur sunt emisiuni reformate din prima etapă bătuți, sub controlul lui Johannes Constorfer, cu ambele formule ale legendei de avers.

Denarii bătuți în monetăria din Košice în 1468 aparțin menționatului tip Huszár 717, însă, spre deosebire de emisiunile de Baia Mare și Kremnica, apar schimbări în scrierea legendei redate pe revers. Elementul principal îl reprezintă înlocuirea formulei PATRONA VNGARIE cu forma MATRONA-HVNGA, transcrierea prescurtată determinând umplerea spațiului dedicat înscrisului circular prin adăugarea unor separatoare inedite. Pe emisiunile de Košice apar erori de ortografie deja cunoscute[17]: folosirea greșită a unor poansoane, *i.e.* litera **C** în locul literei **T** (catalog nr. 34), chiar dacă în scrierea gotică a acestor majuscule nu există vreo asemănare.

Din monetăria de la Sibiu provine un singur denar marcat cu sigla monetarului Thomas Althemberger (ꝗ T), primarul și șeful cămării din Sibiu. În 1465 monetăria de la Sibiu, asemeni celei din Košice, a încetat să bată monedă de argint, dar ele au fost reactivate în 1468 pentru emiterea denarilor reformați necesari pentru a acoperi cererea de numerar[18]. Volumul producției este necunoscut, dar frecvența scăzută și numărul mic al denarilor de Sibiu în tezaurele transilvănene sugerează o activitate redusă în privința monedei de argint[19].

Singura emisiune străină este moneda de Aquilea, o emisiune mai veche rămasă în circulație datorită asemănării ponderale și iconografice (prezența pe revers a Fecioarei cu Pruncul) cu denarii lui Matia Corvin[20]. Emisiunile patriarhului Lodovico II di Teck (*soldi da 12 bagattini*) sunt piese prezente în număr mic în tezaurele transilvănene, *i.e.* Șieu II (1496/1501)[21], Cetatea Severinului (1509/1512)[22], Iara (1528)[23] și Enciu (1528)[24]. Termenele *post-quem* pentru ascunderea tezaurelor menționate ne arată că *soldi* de Aquilea au dispărut din circulație odată cu denarii lui Matia Corvin, în contextul creat, spre sfârșitul deceniului trei și în prima jumătate a deceniului următor, de rivalitatea politică și monetară dintre Ioan Zápolya și Ferdinand I de Habsburg[25].

Locul tezaurului în contextul fenomenului circulației monetare din Transilvania și data ascunderii

Având stabilită compoziția, se pune întrebarea cât de tipic este tezaurul de la Săldabagiu de Munte în relația cu situația descoperirilor monetare transilvănene de la sfârșitul secolului al XV-lea și începutul secolului următor.

[15] Huszár 1978, p. 113/718.
[16] Pohl 1972b, p. 23-24, 91/178.
[17] Pohl 1972a, p. 16.
[18] Pohl 1972a, p. 37-38
[19] Toma 2016, p. 41/tab. 6a.
[20] Huszár 1975, p. 50; Oberländer-Târnoveanu, Rădulescu 1994, p. 88-89.
[21] Dănilă 1971, p. 274; Oberländer-Târnoveanu, Rădulescu 1994, p. 83-96.
[22] Crăciunescu, Rădulescu 2012, p. 188-199, 204-231.
[23] Pap, Milea, Feneșan 1971, p. 179-192.
[24] Chirilă, Pintea 1967, p. 323-335; Dănilă 1971, p. 274
[25] Toma 2016, p. 51-54.

Din perspectiva monedelor tezaurizate, descoperirea de la Săldăbagiu de Munte aparține grupului de tezaure monetare transilvănene formate în perioada dintre anii 1467-1540, cunoscut în faza actuală a cercetării prin cca. 16 descoperiri[26]. Tezaurele monetare repertoriate nu se distribuie uniform, căci pentru ultimele trei decenii ale secolului al XV-lea nu sunt semnalate descoperiri care să poată fi atribuite cu certitudine domniei lui Matia Corvin. Lotul de denari reformați de la Matia Corvin găsit undeva în Banat, publicat recent, este considerat (în lipsa unor informații privind proveniența) ca fiind un fragment dintr-un tezaur mai mare rispit după momentul descoperirii[27]. În aceste condiții, prin descoperirea de la Săldăbagiu de Munte avem o prima semnalare sigură a unui tezaur transilvănean îngropat în timpul lui Matia Corvin.

Trăsătura specifică tezaurelor formate în perioada dintre anii 1457-1540 este dominația denarilor maghiari, în special a celor bătuți de Matia Corvin, la care se adaugă uneori, în număr mic, soldi de Aquilea și asprii otomani[28]. Denarii lui Matia Corvin din tezaurul de la Săldăbagiu de Munte sunt în totalitate denari reformați bătuți în exclusivitate în prima etapă de după declanșarea reformei (1468-1470). Prezența exclusivă a denarilor de Baia Mare, Kremnica, Košice și Sibiu bătuți în acești primi trei ani și absența denarilor reformați bătuți în etapele următoare la Kremnica și Baia Mare (1470-1490)[29] ne îndeamnă să fixăm ascunderea tezaurului găsit în pădurea de la Săldăbagiu de Munte în (sau imediat după) anul 1470. Termenul *post-quem* propus este susținut și de anii de batere ai monedei de aur: florini bătuți în perioada premergătoare reformei (1463-1464 și 1467) și emisiuni reformate din anii 1468-1469.

Bibliografie

BUDAJ M., POLANSKÝ L. 2020. *Uherské středověké dukáty ze sbírky Národního muzea: zlaté ražby od Karla I. Roberta z Anjou po Jana I. Zápolského (1325-1540) na analytickem vyhodnoceni spolupracovali Marek Fikrele a Ester Kriz*, Praha.

CHIRILĂ E., PINTEA V. 1967. Tezaurul de la Enciu (r. Bistrița), sec. XV-XVI. *Apulum*, 6: 323-335.

CRĂCIUNESCU G., RĂDULESCU T. 2012. Noi descoperiri monetare la Cetatea Severinului. *Drobeta. Seria Arheologie-Istorie*, 22: 188-236.

DĂNILĂ Șt. 1971. Îmbogățirea colecțiilor muzeale prin achiziții, cercetări sistematice și descoperiri întâmplătoare (metode și rezultate). *File de istorie*, 1: 259-278.

GYÖNGYÖSSY M. 2006. *Magyar pénztörténet (1000–1526)*. În Gyöngyössy M. (ed.) *Magyar középkori gazdaság- és pénztörténet. Jegyzet és forrásgyűjtemény*, Budapest: 227-287

GYÖNGYÖSSY M. 2016: Egy kora újkori katalán éremlelet középkori magyar aranyforintjai nyomában. În *Turul. A magyar történelmi társulat, a magyar nemzeti levéltár országos levéltára és a magyar heraldikai és genealógiai társaság közlönye*, Budapest: 54-68.

HUSZÁR L. 1940. *Mátyás pénzei.* În Lukinich I (ed.), *Mátyás király. Emlékkönyv születésének ötszázéves fordulójára,* vol. I, Budapest: 549-574.

HUSZÁR L. 1975. *Habsburg-Házi Királykor Pénzei, 1527-1657*, Budapest.

HUSZÁR L. 1979. *Münzkatalog Ungarn von 1000 bis heute*, Budapest-München.

[26] Winkler 1983; Pap 2002, p. 217-218; Pap 2003; Toma 2016, p. 35-38; Tătaru, Munteanu 2020. *Vezi* situația tezaurelor monetare păstrate la Muzeul Național Maghiar din Budapesta, unde, pentru perioada 1470-1499, sunt semnalate zece tezaure: opt sunt formate exclusiv din florini de aur, unul din denarii lui Matia Corvin, iar celălalt din monede de argint austriece (Székely György 1991, p. 178).

[27] Tătaru, Munteanu 2020.

[28] Pentru compoziția detaliată a tezaurelor în cauză *vezi* Toma 2016, p. 39-51, tab. 4.

[29] Pentru funcționarea monetăriilor după anul 1470 *vezi* și Soós 1999, p. 171-177.

OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU E., RĂDULESCU G. 1994. Al doilea tezaur de la Șieu (Notă preliminară). *Revista Bistriței*, 8: 83-96.

PAP Fr. 1992b. Pénzforgalom és kereskedelem Erdélyben (15.-18. század). *Numizmatikai Közlöny*, 92-93 (1991-1992): 115-126.

PAP Fr. 1994a. Pénzforgalom a XIV.-XV. századi Erdélyben. Éremleletek tanúsága (La circulation monétaire en Transylvanie 14e-15e siècles). *Numizmatikai Közlöny*, 92-93 (1993-1994): 51-59.

PAP Fr. 2002. *Repertoriul numismatic al Transilvaniei și Banatului secolelor 11-20. Despre circulația monetară în Transilvania și Banat, secolele 11-20*, Cluj-Napoca.

PAP Fr. 2003. Circulația monetară în Transilvania și Banat (secolele XIV-XV). *Buletinul Societății Numismatice Române*, 92-97 (1998-2003), 146-151: 211-214.

PAP Fr., MILEA Z., FENEȘAN V. 1971. Tezaurul monetar din secolele XV-XVI de la Iara (jud. Cluj). *Studii și Cercetări de Numismatică*, 5: 179-192.

POHL A. 1968. Zsigmond király pénzverése (1387–1437). *Numizmatikai Közlöny*, 66–67 (1967–1968): 43-56.

POHL A. 1972a. *Hunyadi Mátyás birodalmának ezüstpénzei 1458-1490,* Budapest.

POHL A. 1972b. *Évszámnélküli magyar denárok és obulusok 1308-1502*, Budapest.

POHL A. 1974. *Ungarische Goldgulden des Mittelalters*, Graz.

POHL A. 1982. *Münzzeichen und Meisterzeichen auf ungarischen Münzen des Mittelalters 1300-1540*, Graz-Budapest.

RÉTHY L. 1907. *Corpus Nummorum Hungariae. Magyar Egyetemes Éremtár. Középkor. II kötet, Vegyesházi Királyok Kora,* Budapest.

SOÓS Fr. 1999. Mátyás király 1467. évi pénzügyi reformjának gyakorlati végrehajtása. *Numizmatika és társtudományok*, 3: 171-177.

SZÉKELY GYÖRGY V. 1991. Hunyadi Mátyás madonnás denárai a pénzforgalomban. În *A Magyar Numizmatikai Társulat Évkönyve* (1981–1982): 177-190.

TĂTARU C., MUNTEANU Cl. 2020. Un tezaur monetar medieval descoperit în Banat. *Cercetări numismatice*, 26: 109-119.

TOMA C. 2016. *Tezaure monetare și tezaurizare în Transilvania secolelor XV/XVI-XVII*, Oradea.

UNGER E. 1960. *Magyar Éremhatározó. II füzet (1307-1540)*, Budapest.

WINKLER I. 1983. Considerații asupra tezaurelor medievale descoperite în Transilvania. *Cercetări Numismatice*, 5: 165-170.

Pl. 1. Harta administrativă a județului Bihor, cu indicarea UAT Paleu.

Pl. 2. Localitatea Săldăbagiu de Munte (jud. Bihor) – locul descoperirii tezaurului.

Pl. 3. Monedele din tezaurul de la Săldăbagiu de Munte (jud. Bihor): florini (nr. 1-5) și denari (nr. 6-17) bătuți de Matia Corvin. Foto: Alexandru Szábo și Teofil Mureșan.

Pl. 4. Monedele din tezaurul de la Săldăbagiu de Munte (jud. Bihor): denari bătuți de Matia Corvin (nr. 18-36); *soldo* bătut de Lodovico II Teck (nr. 37). Foto: Alexandru Szábo și Teofil Mureșan.

Pl. 5. Săldăbagiu de Munte (jud. Bihor). Diagnostic arheologic intruziv.
Locul descoperirii tezaurului după înlăturarea vegetației.

Pl. 6. Săldăbagiu de Munte (jud. Bihor). Diagnostic arheologic intruziv.
Conturarea gropii săpate de către descoperitorul tezaurului.

Pl. 7. Săldăbagiu de Munte (jud. Bihor). Diagnostic arheologic intruziv.
Caseta C1 - profilul gropii săpate de către descoperitorul tezaurului.

Pl. 8. Săldăbagiu de Munte (jud. Bihor). Diagnostic arheologic intruziv. Casetele C1 și C2.

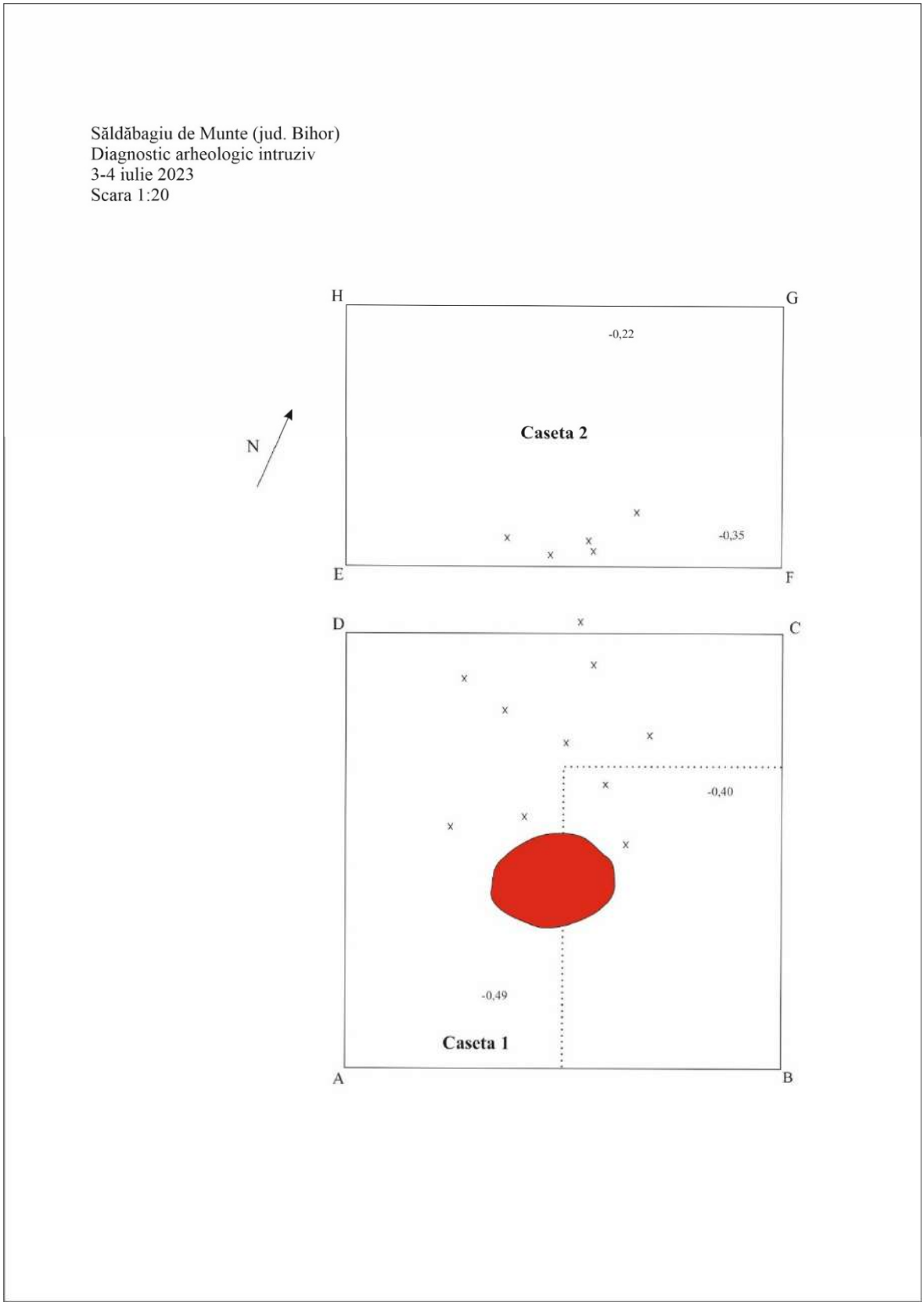

Pl. 9. Săldăbagiu de Munte (jud. Bihor). Diagnostic arheologic intruziv. Casetele C1-C2: grund. (prelucrare Oana Georgescu).

Săldăbagiu de Munte (jud. Bihor)
Diagnostic arheologic intruziv
3-4 iulie 2023
Scara 1:20

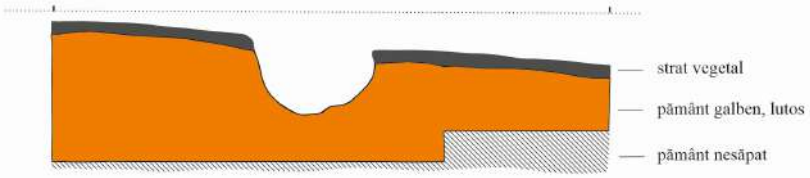

Caseta C1. Secționarea gropii săpate de descoperitorul tezaurului monetar în martie 2023

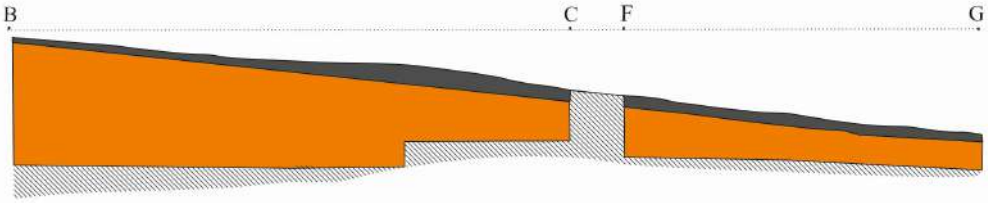

Profilul estic al casetelor C1 și C2

Pl. 10. Săldăbagiu de Munte (jud. Bihor). Diagnostic arheologic intruziv. Casetele C1 și C2: profiluri. (prelucrare Oana Georgescu).

TRATATELE LUI SIGISMUND BÁTHORY CU ȚARA ROMÂNEASCĂ ȘI MOLDOVA (1595): O COMPARAȚIE

Alina – Maria CRĂCIUN*

SIGISMUND BÁTHORY'S TREATIES WITH WALLACHIA AND MOLDAVIA (1595): A COMPARISON

ABSTRACT

In the year 1595 Sigismund Báthory, the Prince of Transylvania, signed two treaties with the Romanian Principalities, one on 20th of May with Wallachia and another on the 3rd of Jude with Moldova. These two treaties are the subject of the scientific endeavor at hand. It is worth noting that the Romanian historiography had devoted numerous studies for the treaty of May 20 1595, while for the one on June 3 1595, the mentions focus strictly on the similarity between it and the one concluded on May 20, without exemplifying any further details. We ask ourselves what were the main research directions of historians up to this point in regard with the two treaties? Starting from this question, we are curious to see if the hypotheses that have been put forward so far can be validated by appealing to primary sources or, on the contrary, if they are rejected. Moreover, a comparative analysis between the two has not been done. In this way, this paper aims to undertake a comparative analysis of the two treaties. Last but not least, we want to find out if the old suzerainty relations with the Kingdom of Hungary could have created a model for the authors of the treaties that were concluded with the Romanian Principalities? Following the comparative analysis we will reevaluate some of the hypotheses expressed by the Romanian historians in order to ascertain whether they match what is related in the two documents.

Keywords: Mihai Viteazul, diplomacy, foreign policy, the Long War.

Prezenta lucrare are în vedere relațiile diplomatice din anul 1595 ale lui Sigismund Báthory cu Țara Românească și Moldova. Este vorba despre două tratate: primul încheiat în 20 mai 1595 între Transilvania și Țara Românească și cel de-al doilea în 3 iunie 1595 între Transilvania și Moldova, ambele semnate la Alba-Iulia. Cele două momente din istoria Țărilor Române au constituit un subiect istoriografic. Literatura de specialitate a manifestat un interes mai mare pentru tratatul din 20 mai 1595[1],

* Universitatea „Babeș-Bolyai" din Cluj-Napoca, Școala doctorală „Istorie. Civilizație. Cultură"; e-mail: alina.maria17@yahoo.com.

[1]A. Oțetea, M. Berza, B. T. Câmpina, Șt. Pascu (coord.), *Istoria Romîniei*, Vol. II: *Feudalismul timpuriu: Feudalismul dezvoltat, în condițiile farîmițării feudale și ale luptei pentru centralizarea statului: Feudalismul dezvoltat, în condițiile instaurării dominației otomane (a doua jumătate a secolului al XVI-lea)*, Editura Academiei Republicii Populare Romîne, București, 1962, pp. 960-963; Constantin Cihodaru, Ion Ionașcu, Ștefan Pascu (coord.), *Istoria medie a României*, Vol. 1: *Secolul al X-lea – sfîrșitul sec. al XVI-lea*, Editura Didactică și Pedagogică, București, 1966, pp. 341-343; Ștefan Pascu (coord.), *Istoria României: compendiu*, Ediția a III-a revăzută și adăugită, Editura Didactică și Pedagogică, București, 1974, p. 158; Constantin C. Giurescu, Dinu C. Giurescu, *Istoria Românilor din cele mai vechi timpuri și pînă astăzi*, Editura Albatros, București, 1971, p. 398; Andrei Oțetea (coord.), *Istoria poporului român*,

dar nici cel din 3 iunie 1595 nu rămâne în anonimat[2]. Deși literatura dedicată subiectului este destul de vastă, majoritatea lucrărilor analizează cele două documente din perspectiva voievodului sau a boierimii din Țara Românească și Moldova[3]. Desigur că respectivele interpretări au importanța lor, dar pentru analiza celor două acte semnate la Alba-Iulia nu credem că o singură perspectivă este suficientă.

Având în vedere cele deja prezentate, prin lucrarea de față ne propunem să analizăm cele două acte, mutând accentul discuției pe intențiile Transilvaniei. De asemenea, este important să ținem cont de contextul în care cele două acte sunt emise, deoarece interpretarea lor nu este completă fără o imagine de ansamblu a evenimentelor de la finalul secolului al XVI-lea. Pornind de la sursele primare constatăm că există o amplă corespondență diplomatică[4] care privește Războiul cel Lung și constituirea unei Ligi Sfinte. La inițiativa papalității și a habsburgilor încep să se poarte discuții cu Transilvania, Moldova și Țara Românească. Tratatele semnate la Alba-Iulia sunt o consecință a unor discuții care se purtau de mai mult timp. Tocmai acesta este motivul pentru care este necesar să analizăm tratatele în raport cu interesele Imperiului Habsburgic și ale Principatului Transilvaniei. Privind lucrurile din această perspectivă, întrebarea care se pune este dacă autorii celor două tratate au avut în minte relațiile pe care Regatul Ungariei le-a avut cu Țările Române și dacă vechile tratate suzerano-vasalice au reprezentat un model pentru tratatele din 1595. Pentru a răspunde la întrebare apelăm la analiza comparativă.

Primele pasaje pe care ne propunem să le interpretăm sunt legate de titlurile pe care principele Transilvaniei le poartă în cele două tratate. Ele apar în felul următor:

Editura Științifică, București, 1970, p. 230; Ștefan Ștefănescu, *Țara Românească de la Basarab I „întemeietorul" până la Mihai Viteazul*, Editura Academiei Republicii Socialiste România, București, 1970, p. 146; Florin Constantiniu, *O istorie sinceră a poporului român*, Ediția a III-a revăzută și adăugită, Editura Univers Enciclopedic, București, 2002, pp. 126-128; Șt. Andreescu, *Perspective medievale*, Editura Nemira, București, 2002, p. 140; Idem, „Boierii lui Mihai Viteazul", în *SMIM* [Studii și Materiale de Istorie Medie], Vol. XII, 1994, pp. 47-93; Idem, *Restitutio Daciae*, Vol. III: *Studii cu privire la Mihai Viteazul (1593-16001)*, Editura Albatros, București, 1997, pp. 339-419; Mircea Dogaru, *Singur împotriva Europei: Mihai Viteazul (1593-1601)*, Editura Phobs, București, 2005, p. 71; Ioan-Aurel Pop, Ioan Bolovan (coord.), *Istoria României: compendiu*, Academia Română. Centrul de Studii Transilvane, Cluj-Napoca, 2007, pp. 304-305; Șt. Ștefănescu, Camil Mureșanu, I.-A. Pop (coord.), *Istoria românilor*, Vol. IV: *De la universitatea creștină la Europa „patriilor"*, Editura Enciclopedică, București, 2012, pp. 683-685; I. Căzan, E. Denize, *Marile puteri și spațiul românesc în secolele XV-XVI*, Editura Universității din București, București, 2001, p. 354; Sorin Șipoș, „Tratatul de la Alba-Iulia din 20 mai 1595 și implicațiile sale", în *Analele Universității din Oradea, Fascicula Istorie-Arheologie*, Tom XII, 2002, pp. 26-33.

[2] I. Sîrbu, *op. cit.*, pp. 252-254; Șt. Ștefănescu, C. Mureșanu, I.-A. Pop, *op. cit.*, p. 478-480; C. Rezachevici, *op. cit.*, pp. 159-160; I. Căzan, E. Denize, *op. cit.*, p. 353; Șt. Andreescu, *Perspective medievale*, p. 140; Mircea Dogaru, *op. cit.*, p. 71; Șt. Ștefănescu, C. Mureșanu, I.-A. Pop, *op. cit.*, p. 603.

[3] Gheorghe Șincai, *Cronica românilor*, Vol. II, Editura Minerva, București, 1978, p. 310; Aaron Florian, *Mihai II Bravulu: biografia și caracteristica lui*, Tipografia Colegiului Național, București, 1858, pp. 50-58; Nicolae Bălcescu, *Românii supt Mihai Voevod Viteazul*, Volum întocmit de Daniela Poenaru, în „N. Bălcescu, Opere", Ediție critică de G. Zane și Elena G. Zane, III, Editura Academiei, București, 1986, pp. 63-65; Ion Sîrbu, *Istoria lui Mihai Vodă Viteazul, domnul Țării Românești*, Ediție îngrijită de Damaschin Mioc, Editura Facla, Timișoara, 1976, pp. 149-154; Dimitrie Onciul, *Ștefan cel Mare și Mihai Viteazul: doue cuvântări comemorative. Cu un Proiect din 1864 relativ la capul lui Mihai Viteazul*, Atelierele Grafice I. V. Socecu, București, 1904, p. 42; A. D. Xenopol, *Istoria românilor din Dacia Traiană*, Vol. V: *Epoca lui Mihai Viteazul*, Ediția a III-a, îngrijită de I. Vlădescu, Editura „Cartea Românească", București, 1927, pp. 154-158; Nicolae Iorga, *Istoria lui Mihai Viteazul*, Ediție îngrijită de N. Gheran și V. Iova, Editura Militară, București, 1968, pp. 161-162; Idem, *Istoria românilor*, Vol. 5: *Vitejii*, Editura Enciclopedică, București, 1998, pp. 272-274; P. P. Panaitescu, *Mihai Viteazul*, Fundația Regele Carol I, București, 1936, pp. 71-114; Manole Neagoe, *Mihai Viteazul*, Editura „Scrisul Românesc", Craiova, 1976, pp. 55-61.

[4] Eudoxiu de Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor*, Vol. III/1, București, 1880, pp. 176-179, 180-183, 187-188.

Nos Sigismundus Dei gratia Regnorum Transilvaniae, Moldaviae, Valachiae Transalpine et Sacri Romani Imperii Princeps, partium regni Hungariae dominus et siculorum comes etc. [...][5];

Nos Sigismundus Dei gratia Regnorum Transilvanie, Moldavie, Valachie Transalpine et Sacri Romanii Imperii Princeps, parum Regni Hungarie dominus et Siculorum comes etc. [...][6].

Sigismund Báthory utilizează titulatura pe care Habsburgii i-au oferit-o lui Ioan Sigismund Zápolya în 1570, titulatură care îi conferă demnitatea de „principe al Transilvaniei și al părților Regatului Ungariei"[7]. Titlul de principe poate fi interpretat ca un indiciu al apropierii lui de politica habsburgică, deoarece sintagma „principe al Transilvaniei și al părților regatului Ungariei" a fost preferată de partida habsburgică la finalul secolului al XVI-lea, când se încerca găsirea unei soluții pentru titlul pe care Ioan Sigismund Zápolya urma să-l poarte. Revenind la Sigismund Báthory așa am putea explica de ce la începutul anului 1595 principele semnează din nou un tratat cu Rudolf al II-lea, unde se întărește faptul că împărații habsburgici moștenesc coroana maghiară iar Sigismund este doar principe, precum au fost înaintașii săi începând cu 1570.

A doua chestiune pe care o remarcăm este pomenirea Moldovei în titulatura lui Sigismund Báthory înainte de Țara Românească. Explicația cea mai plauzibilă pe care noi o putem oferi are de-a face cu ordinea în care Țările Române au aderat la Liga Sfântă. Moldova lui Aron a intrat oficial de partea creștinilor prin semnarea unui document în data de 16 august 1594[8]. Țara Românească aderă la Ligă în toamna aceluiași an. Moldova fiind cea care aderă prima la Ligă ajunge să fie prima menționată în titulatura principelui.

Trecând la preambulul celor două acte ne rezervăm un moment să discutăm despre următoarele fragmente:

[...] *Quod posteaquam ex Dei optimi maximi beneficio gubernacula regni Transilvanie adepti sumus, ac Turcarum Schytarumque barbarica immanitas et furor in Hungaria saeuire coepit, nihil magis in uotis habuimus, quam ut rescissa reiectaque nefarii hostis propter illorum leuitatem et perfidiam, amicitia, Reipublicae Christianae atque adeo regno Hungarie multis circumuento calamitatibus* [...][9];

[...] *quod posteaquam ex Dei optimi maximi beneficio gubernacula Regni nostri Transilvanie adepti sumus ac Turcarum Schytarumque barbarica immanitas et furor in Ungharia saeuire cepit, hoc cum primis in votis habuimus, ut rescita reiectaque nefary hostis propter illorum lenitatem et perfidiam amicitia Reipublicae Christianae, atque adeo Regno Hungarie multis circumuento calamitatibus* [...][10].

Găsim interesant faptul că principele Transilvaniei, atunci când vorbește de amenințarea turcilor, se referă la Regatul Ungariei și nu al Transilvaniei. Interpretarea pe care o putem oferi se leagă tot de situația politică care survine după destrămarea Regatului Ungariei. După cum am amintit deja, în 1570 titlul de rege trece în posesia împăraților habsburgici. Ambele tratate trebuie plasate în contextul Războiului cel Lung și al inițiativei creștine de a crea o Ligă Creștină care să lupte împotriva otomanilor. Habsburgii sunt cei care întrețin o amplă corespondență cu spațiul

[5] Ion Ardeleanu (coord.), *Mihai Viteazul în conștiința europeană*, Vol. I: *Documente externe*, Editura Academiei Republicii Socialiste România, București, 1982, p. 87.

[6] Eudoxiu de Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor*, Vol. III/1, București, 1880, nr. XLII, p. 477.

[7] Șt. Ștefănescu, C. Mureșanu, I.-A. Pop, *op. cit.*, p. 515.

[8] *Ibidem*, p. 479.

[9] Ion Ardeleanu, *op. cit.*, p. 87.

[10] Hurmuzaki, *op. cit.*, p. 477.

Transilvaniei și al celor două Țări Române pentru a le convinge să se alăture luptei anti-otomane[11]. Chiar dacă tratatele din 1595 sunt semnate de Sigismund Báthory cu Țara Românească și Moldova, la rândul său el este subordonat împăratului habsburgic, care este și rege al Ungariei. Ținând cont de aceste informații, raportarea la spațiul Regatului Ungariei și nu al Transilvaniei este o consecință a războiului care se desfășoară pe întreg teritoriul fostului regat maghiar.

Rămânem tot la preambul pentru a analiza un fragment care nu se regăsește în textul tratatului din 3 iunie 1595 semnat cu Moldova. Ne referim la o informație care rememorează acțiunile militare comune care au avut loc în Bulgaria:

[...] *quin etiam finitimorum Bulgarie populorum ceruicibus imminentes per Bulgariam Turcis multis proeliis magna edicta strage deuictis, et Turcicis oppidis villis et agris depopulatis in Bulgaria, incolumes intra limites regni illius se receperunt* [...][12].

În ceea ce privește actul din 3 iunie 1595, textul nu pomenește nimic despre acțiuni militare comune:

[...] *et ab hostium quoque furore defendi possit accitis et evocatis ex illo nostro Regno ad transigendum cum pleno et concludendi precipuis viris ut pote Boiaro Ioanne Calugero Vesterio nostro et Michaelo Aga Heitmano* [...][13].

Motivul pentru care acțiunile militare nu sunt amintite în tratatul cu Moldova este că domnitorul a fost schimbat. Operațiunile militare în care Moldova a fost implicată s-au desfășurat sub domnia lui Aron Vodă. La momentul semnării tratatului Aron era înlocuit cu Ștefan Răzvan. Cel din urmă neparticipând la vreo acțiune militară comună, textul tratatului a continuat fără a aminti vreo operațiune la care Moldova să fi luat parte.

Următoarele aspecte care ne-au atras atenția se regăsesc în primele prevederi:

[...] *Eudemque eligimus, constituimus, exaltamus vnanimi et concordi totius regni voce in Principem nostrum, et regni nostri Transalpinensis dominum et regem nostrum Haereditarium* [...][14];

[...] *Eum denique eligimus constituimus exaltamus unanimi et concordi totius Regi voce in Principem nostrum et Regni nostri Moldaviensis dominum et Regem nostreum hereditarium* [...][15].

Din punctul nostru de vedere, afirmația denotă că Sigismund Báthory este „rege ereditar". Aici poate interveni și o problemă de traducere a termenului de „regem". În sens larg el poate fi tradus ca „rege", dar în același timp el se poate referi și la „autoritate"[16]. Demnitatea de rege sigur nu o avea Sigismund, el nu a fost încoronat și nici nu avea de la cine moșteni titlul. Din familia sa, doar Ștefan Báthory a devenit rege, dar a fost al Poloniei, nu al Ungariei. Ultimul personaj care stăpânește peste părțile de est ale fostului regat maghiar și care a purtat titlul de rege ales („rex electus") este Ioan Sigismund Zápolya, dar el a renunțat în 1570 la această demnitate în favoarea celei de principe. Merită menționată aici și o observație făcută de către Constantin Rezachevici în legătură cu un steag capturat de armata polonă de la Ștefan Răzvan pe care era trecută inscripția: „Sigismundus Rex Ungariae"[17]. Indiferent cum interpretăm termenii de „regem" și

[11] *Ibidem*, p. 186-187.
[12] I. Ardeleanu, *op. cit.*, p. 88.
[13] Hurmuzaki, *op. cit.*, p. 477.
[14] I. Ardeleanu, *op. cit.*, p. 89.
[15] Hurmuzaki, *op. cit.*, p. 478.
[16] P. G. W. Glare (ed.), *Oxford latin dictionary*, Second edition, Oxford University Press, 2012, p. 1764.
[17] C. Rezachevici, *op. cit.*, p. 161.

„rex", este de remarcat că Sigismund Báthory avea în minte ideea unei autorități regale în spațiul respectiv, motiv ce ne face să credem că el se inspiră din vechile tratate de vasalitate dintre Regatul Ungariei și Țările Române.

Vom stărui puțin asupra titlurilor pe care Mihai Viteazul și Ștefan Răzvan urmau să le poarte:

[...] *Spectabilis et Magnificus dominus Michael Vaivoda regni nostri Transalpinensis etc.* [...][18];

[...] *spectabilis magnificus Stephanus Vaivoda Regni nostri Moldaviensis et fidelis nobis honorandus* [...][19].

Aceste titluri au mai fost dezbătute de către istorici, dar ce mai putem adăuga noi este asemănarea cu situația din 1576. Gábor Barta discută despre termenii de „principe" și „voievod", care pentru Țara Românească și Moldova sunt sinonime în epocă. Dar același autor observă o diferențiere între cei doi termeni în 1576 când Ștefan Báthory devine rege al Poloniei și principe al Transilvaniei, iar fratele său, Cristofor Báthory, primește titlul de voievod. Pare destul de evident faptul că este vorba de o relație de subordonare, principele având întâietate în fața voievodului[20]. Pe 20 mai 1595 lucrurile par să se repete. Situația din 1576 să fi constituit un exemplu pentru Sigismund? Este posibil. În mod cert Sigismund Báthory dorea ca Mihai Viteazul și Ștefan Răzvan să-i fie subordonați direct lui, iar utilizarea titlul de voievod (și interdicția folosirii particulei „Dei Gratia"[21]) poate exprima acest lucru.

Rămânem la titulaturile domnitorilor celor două Țări Române pentru a ne îndrepta atenția spre fragmentele de text unde voievozilor le este interzis să folosească particula „dei gratia".

[...] *Ipse autem Vaivoda in titulo suo has dictiones DEI GRATIA in posterum minime usurpare debeat, neque oppida, vel loca illa, unde literas ad suam Serenitatem et eius successores, vel alia quaelibet loc missurus est, sua nominauerit* [...][22];

[...] *qui tamen in suo titulo has dictiones Dei gratia usurpare minime debeat imo oppida quoque et possessiones arces et alia quelibet loca in hoc Regno Moldaviense et quibus ad quodcumque pro tempore litteras daturos est haud Sua nominare ausit* [...][23].

Informația a fost interpretată de către istorici ca marcând subordonarea lui Mihai Viteazul și a lui Ștefan Răzvan față de principele Transilvaniei[24]. Făcând apel la raporturile din trecut, ținem să evidențiem un aspect la care Ovidiu Cristea s-a referit într-un studiu. Istoricul discută despre pretențiile de suzeranitate exprimate de către regii maghiari față de Țările Române. Analiza sa se bazează pe câteva acte emise de cancelaria maghiară între secolele XIV-XV[25]. Demn de reținut este că regalitatea maghiară se considera singura sursă prin care domnitorii celor două

[18] I. Ardeleanu, *op. cit.*, p. 91.

[19] Hurmuzaki, *op. cit.*, p. 479.

[20] Gábor Barta, „Rege, voievod, principe", în Bárdi Nándor (coord.), *Transilvania văzută în publicistica istorică maghiară: momente din istoria Transilvaniei apărute în revista História*, Editura Pro-Print, Miercurea-Ciuc, 1999, pp. 111-113.

[21] I. Ardeleanu, *op. cit.*, p. 91.

[22] *Ibidem*, p. 91.

[23] Hurmuzaki, *op. cit.*, p. 479.

[24] Ioan-Aurel Pop, Ioan Bolovan (coord.), *Istoria României: compendiu*, Academia Română. Centrul de Studii Transilvane, Cluj-Napoca, 2007, pp. 304-305; Șt. Ștefănescu, C. Mureșanu, I.-A. Pop, *op. cit.*, p. 685.

[25] Ovidiu Cristea, „Legitimare și uzurpare în relațiile dintre Ungaria și Țara Românească (sec. XIV-XV)", în Gianina-Diana Iegar, Péter Levente Szőcs, Gabriela Rusu, Florela Vasilescu, *Evul Mediu neterminat. Omagiu adus profesorului Adrian Andrei Rusu cu ocazia împlinirii vârstei de 70 de ani*, Editura MEGA, Cluj-Napoca, 2022, p. 115.

Țări Române se puteau legitima[26]. Pentru demonstrația noastră vom oferi două exemple pe care istoricul le tratează în lucrarea sa. Primul caz este cel al lui Vladislav I, care într-un act din 1368 utilizează expresia „din mila lui Dumnezeu și a majestății regești"[27]. Cel de-al doilea caz îl are în vedere pe Mircea cel Bătrân, care în tratatul semnat pe 7 martie 1395 cu Regatul maghiar nu utilizează particula „Dei gratia"[28]. Ovidiu Cristea discută cele două exemple în contextul legitimării domnitorilor prin intermediul coroanei maghiare, motiv pentru care în anumite situații domnitorii au acceptat pretențiile regale.

Am introdus în discuție respectivele detalii întrucât sesizăm anumite asemănări cu situația din 1595. Între Regatul maghiar și Țările Române au existat rapoarte suzerano-vasalice întocmite prin semnarea mai multor tratate. Pentru Țara Românească ne amintim negocierile purtate începând cu Mircea cel Bătrân în 1395, când Sigismund de Luxemburg este recunoscut ca suzeran. Relația de suzeranitate cu Regatul Ungariei este recunoscută și de urmașii lui Mircea cel Bătrân, tratate noi încheindu-se în 1426, 1455, 1507, 1511, 1517[29]. Un alt exemplu pentru principe au fost relațiile pe care regii maghiari le-au avut cu voievozii Transilvaniei. Cel mai probabil modelul raporturilor cu Voievodatul Transilvaniei era mai familiar pentru principe, dar ideea centrală este că Sigismund Báthory se inspiră din vechile tratate dintre Regatul Ungariei cu voievozii Transilvaniei și ai Țărilor Române, pentru a trasa direcțiile generale ale celor două acte semnate în anul 1595.

Trecând acum la prevederile care se deosebesc, observăm în primul rând delegațiile de boieri din cele două Țări Române. În primul rând avem delegația venită din Muntenia, care este prezentată în felul următor:

[...] *in persona autem Vaiuode et ordinum eiusdem regni sue Serenitatis Transalpinensis, Venerabilibus Jephtemia Archiepiscopo in Thergowistie, Luca Episcopo de Budzew, Theophilo Episcopo de Remnik; Jtem Generosis Nÿtre Vornik, Kizar Vornik, Demetrio Logoffett, Dano Vizter, Theodosio Vizter, Radul Poztelnik de Chieptoronie, Radul Klutzer, Radul Poztelnik maiore, Borchia Logoffett, Vintila Klutzer, Ztenile Poztelnik et Preda Logoffett* [...][30].

Din literatura de specialitate indicată în paginile anterioare sesizăm că există mai multe lucrări referitoare la componența și mandatul delegației muntene care a mers la Alba-Iulia. Contribuțiile cele mai importante s-au concentrat pe membrii ei, însă noi credem că accentul se poate pune și altfel. Merită menționate două studii, primul îi aparține lui Gheorghe I. Brătianu, iar cea de-al doilea lui Ion Ionașcu. Ipotezele istoricilor se concentrează pe programul politic și identificarea boierilor, oferind astfel un punct de vedere care ia în calcul doar intențiile provenite din Țara Românească. Următoarele studii continuau aceeași linie de interpretare, afirmând că delegația l-a trădat pe Mihai, urmărindu-și propriile interese. Totuși, noi considerăm că ar trebui evidențiate și intențiile transilvănenilor. Analizând documentul (însumând limbajul, prevederile, trimiterile istorice), considerăm că accentul ar trebui pus pe intențiile transilvănenilor. Din tratat reiese clar faptul că delegația a venit ca să discute prevederile tratatului[31]. Nu excludem

[26] *Ibidem*, p. 116.

[27] *Ibidem*, p. 123.

[28] *Ibidem*, p. 123.

[29] Vlad Georgescu, *Istoria românilor de la origini pînă în zilele noastre*, Ediția a III-a, Editura Humanitas, București, 1992, p. 58.

[30] I. Ardeleanu, *op. cit.*, p. 88.

[31] „[...] Ut autem regnum illud a furore barbarorum per nos in libertatem assertum commodius et administrari Christiano ritu et ab hostibus defendi possit, accitis ex illo regno ad nos ad transigendum cum pleno et generali

posibilitatea ca delegația să fi primit instrucțiuni de la Mihai Viteazul sau să fi avut propriile doleanțe, dar suntem de părere că Sigismund și consilierii săi aveau propria lor concepție asupra modului în care tratatul urma să fie încheiat. De asemenea, tindem să credem că intențiile principelui sunt cele care au înclinat balanța spre forma finală a documentului.

Mai avem un argument care ne poate susține ipoteza. Ștefan Andreescu vorbește despre o scrisoare a emisarului Marini Poli, scrisoare în care relatează cum s-a întâlnit cu delegația de boieri din Muntenia[32]. Legat de boierii care se plâng de condițiile pe care au fost obligați să le semneze, Andreescu consideră că nu toată delegația era nemulțumită, ci doar facțiunea care reprezenta interesele lui Mihai[33]. Din document nu reiese că Marini Poli s-ar fi întâlnit doar cu o parte din delegație[34]. Mai mult decât atât, esențial este că boierii sunt nemulțumiți de prevederi și că au fost constrânși să le semneze.

Pe de altă parte, nu putem să trecem cu vederea discrepanța dintre numărul de membri care alcătuiesc delegația din Muntenia față de numărul celor din Moldova. Din partea voievodului Ștefan Răzvan, documentul atestă următoarele persoane:

[...] *Primum quidem nos Ioan Caluger vizter Regni Moldavienssis et Michael Aga Heitman nomine et in persona tam Sephani Vaivode a Serenissimo Principe nostro domino Sigismundo ibidem constituti quam omnium ordinum Episcoporum et Boeronum aliorumque omnium cuiuscumque Status et conditionis eiusdem Regni hominum maiorum et minorum* [...][35].

Din partea Moldovei avem doar doi boieri: „Boiaro Ioanne Calugero Vesterio nostro et Michaelo Aga Heitmano"[36]. Din partea principelui îl întâlnim din nou pe Ștefan Josica, alături de „Pancraty Sennieii Magistri Curie et Consiliarii ibidem nostri"[37]. Cum am putea explica componența delegației Moldovei, mult mai puțin impunătoare decât cea a Țării Românești? Prima explicație pe care o putem oferi se leagă de contextul politic în care Moldova se afla. După ce Aron a fost înlăturat de la domnie, Ștefan Răzvan a urcat pe tron cu sprijinul principelui transilvănean. Aici ar mai fi o chestiune demnă de menționat. Ștefan Răzvan urcă pe tron în 24 aprilie 1595[38], iar tratatul este semnat la nici două luni de la urcarea sa pe tron. Cu siguranță, noul domn al Moldovei nu a avut suficient timp pentru a-și întări autoritatea și pentru a-și găsi susținători printre boieri. Însăși delegația sa este formată dintr-un călugăr, „Ioane Calugero", și un hatman, „Michaelo Aga Heitmano", pe când în delegația munteană sunt prezente toate treptele țării. Este adevărat că și moldovenii au încercat o reprezentare a treptelor țării („Ioane Calugero" este și boier, iar „Michaelo Aga" este hatman) în măsura în care se putea.

Pe de altă parte, dacă recitim titulatura utilizată de Sigismund în tratatul din 20 mai, el se numește „principe al Transilvaniei, Moldovei și Țării Românești". Tratatul cu Moldova nu a fost

---

mandato, authoritateque Michaelis Vaiuode, et omnium ordinum illius regni sauciendi et concludendi, praecipuis Boeris, in haec pacta et conuenta descensum vtrinque est [...]", *Ibidem*, p. 88.

[32] Șt. Andreescu, „Boierii lui Mihai Viteazul", în *SMIM*, Vol. XII, 1994, pp. 92-93.

[33] *Ibidem*, p. 93.

[34] „[...] ne questo non segui, ma mi fu vietato al partir, che era parato con quelli Baroni, che della Valachia alla dieta erano venuti, li quali si condolevano capituli; et io ad ogni bon fine con ogni studio et meglior modo gli ho confortato (vedendo li besogni ches ia di loro et molto piu di Transilvania) che per alhora si accomodino col tempo perche capituli et giuramenti nelle forze fatte non tengono de iure Imperial [...]", Andrei Veress, *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării-Românești*, Vol. IV, Editura Cartea Românească, București, 1932, nr. 137, p. 253.

[35] Hurmuzaki, *op. cit.*, p. 477.

[36] *Ibidem*, p. 477.

[37] *Ibidem*, p. 477.

[38] Șt. Ștefănescu, C. Mureșanu, I.-A. Pop, *op. cit.*, p. 480.

semnat decât pe 3 iunie, dar se pare că Sigismund considera Moldova ca făcând deja parte din stăpânirile sale. Mai mult decât atât, pentru actul din 20 mai este foarte clar specificat faptul că delegația munteană vine pentru a discuta, pe când acest lucru nu este menționat în cazul moldovenilor[39]. Având în vedere faptele pe care tocmai le-am menționat, tindem să credem că delegația moldovenilor a fost doar una simbolică, lucrurile fiind deja prestabilite.

Ce mai trebuie să precizăm este că tratatul din 20 mai are mai multe articole decât cel din 3 iunie. Prevederile care nu se regăsesc în actul semnat cu Moldova sunt: a.) trecerea bisericilor românești din Transilvania sub jurisdicția Mitropoliei de la Târgoviște[40]; b.) împiedicarea boierilor greci de a mai ocupa dregătorii[41]; c.) diferențierea reprezentanților Țării Românești și Moldovei în Dieta Transilvaniei, cu precizarea că muntenii au întâietate în fața moldovenilor[42]; d.) stabilirea dărilor pe care voievodul și cei doisprezece boieri urmau să le adune[43]; e.) modalitatea prin care oștenii maghiari vor fi judecați pe teritoriul Țării Românești[44]. În cazul tratatului cu Moldova există o singură prevedere care nu se regăsește și în textul din 20 mai și se referă la căpitanii de cetăți și fortificații care sunt numiți de către principele Transilvaniei[45].

Din concluziile pe care le putem desprinde în urma comparației merită să reținem faptul că în mod clar tratatul din 20 mai 1595 a reprezentat sursa multor dezbateri în mediul academic. În schimb, nu putem spune același lucru despre tratatul din 3 iunie 1595. Desigur că el este amintit în literatura de specialitate, însă doar rezumativ, fără aprofundarea conținutului său. Pe de altă parte, istoriografia a insistat pe prezentarea perspectivei delegației muntene, noi încercând să privim lucrurile din perspectiva Transilvaniei.

Este foarte adevărat că cele două acte sunt extrem de asemănătoare. Chiar și această observație ne poate indica faptul că varianta tratatului din 20 mai era bine privită de tabăra ardeleană, motiv pentru care majoritatea prevederilor se regăsesc și în 3 iunie. Am constatat și unele deosebiri care se rezumă la absența unor prevederi, majoritatea fiind din cel semnat cu Moldova. Prevederile absente din tratatul semnat pe 3 iunie pot indica faptul că delegația muntenilor a întreținut negocieri mai puternice cu reprezentanții ardeleni motiv, pentru care reușesc să obțină mai multe concesiuni. Însăși delegația de boieri din 20 mai la care se adaugă

---

[39] „[...] et ab hostium quoque furore defendi possit accitis et evocatis ex illo nostro Regno ad transigendum cum pleno et concludendi precipuis viris ut pote Boiaro Ioanne Calugero Vesterio nostro et Michaelo Aga Heitmano [...]", *Ibidem*, p. 477.

[40] „[...] Omnes etiam Ecclesiae Valachicales in ditionibus suae Serenitatis existentes, erunt sub iurisdictione et dispositione Archiepiscopi Tergowistiensis, iuxta Ecclesiastici iuris et ordinis illius regni dispositionem proventusque suos solitos et ordinarios percipere poterunt [...]", I. Ardeleanu, *op. cit*., p. 90.

[41] „[...] Graecus natione inter duodecim Juratos Boeros esse nequeat, neque aliquod munus et offitium spectans ad gubernationem illius regni obire possit; mercaturam tamen exercere valeat [...]", *Ibidem*, p. 91.

[42] „[...] In huiusmodi vero Comitiis et publicis regni (Transilvaniae) conuentibus ac congregationibus locum habebunt peculiarem, quemadmodum et alii delegati cum libertate ferendi voti et sufragii; praecedent autem loco et voto, et Vaivoda et Boeri Transalpinenses Moldavienses [...]", *Ibidem*, p. 90.

[43] „[...] Tributum constitutum publicabunt tandem Vaivoda et duodecim illi Boeri, percipient autem Boeri a sua Serenitate ad id destinati et ordinati, qui singulis annis exactam, et sufficientem rationem suae Serenitati perceptorum et expensorum prouentuum reddere debebunt [...]", *Ibidem*, p. 90.

[44] „[...] Quodsi aliqui ex militibus Ungariae vel alterius nationis quempiam ex incolis regni illius iniuria affecerit, ex parte illius Capitaneus suae Serenitatis ibidem constitutus, pro ratione delicti et facti: E conuerso vero si quispiam militum Vaivode vel provincialium alicui militium suae Serenitatis vim intulerit, ex parte illius ipse Vaivoda per Vornikum iudicium administrare debeant sine ulla mora [...]", *Ibidem*, p. 91.

[45] „[...] Capitanei etiam arcium et fortalitiorum eiusdem Regni Moldaviensis a Sua Serenitate et successoribus suis constituentur et arbitrio suo relinquentur [...]", Hurmuzaki, *op. cit*., p. 478.

specificațiile din preambul sunt dovezi ale faptului că ei au plecat pentru a negocia. Am demonstrat că, încă din titulatura utilizată de Sigismund Báthory pe 20 mai, direcția în care lucrurile urmau să se îndrepte era deja stabilită de principe și de consilierii săi. Legat de prevederile pe care le-am putea considera ca fiind în favoarea boierimii muntene, credem că ele sunt rezultatul negocierilor, limitându-se la aspecte care nu afectau autoritatea principelui în Țara Românească.

Nu în ultimul rând, nu trebuie să trecem cu vederea peste precedentul istoric. Limbajul utilizat în cele două texte, alături de contextul politic și referințele istorice pe care le-am identificat ne fac să credem că cele două tratate au fost gândite de fapt de principe și consilierii din Transilvania. Mai mult decât atât, anumite porțiuni din tratate demonstrează că Sigismund Báthory împreună cu consilierii săi se inspiră din vechile relații pe care Regatul Ungariei le-a avut atât cu Voievodatul Transilvaniei, cât și cu cele două Țări Române.

Bibliografie

Surse primare edite

ARDELEANU, Ion (coord.), Mihai Viteazul în conștiința europeană, Vol. I: Documente externe, Editura Academiei Republicii Socialiste România, București, 1982.

HURMUZAKI, Eudoxiu, Documente privitoare la istoria românilor, Vol. III/1, București, 1880.

GREGORIAN, Mihail, STĂNESCU, Eugen, (eds.), Stolnicul Constantin Cantacuzino, Anonimul Cantacuzinesc, Radu Popescu, București, Editura pentru Literatură, 1961.

VERESS, Andrei, Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării-Românești, Vol. IV, Editura Cartea Românească, București, 1932.

Lucrări generale

ANDREESCU, Ștefan, Perspective medievale, Editura Nemira, București, 2002.

ANDREESCU, Ștefan, Restitutio Daciae, Vol. III: Studii cu privire la Mihai Viteazul (1593-16001), Editura Albatros, București, 1997.

BĂLCESCU, Nicolae, Românii supt Mihai Voevod Viteazul. Volum întocmit de Daniela Poenaru, în „N. Bălcescu, Opere", Ediție critică de G. Zane și Elena G. Zane, III, Editura Academiei, București, 1986.

BĂLCESCU, Nicolae, Romînii supt Mihai-Voievod Viteazul, în „Opere alese", Vol. 2, Ediție îngrijită de A. Rusu, Editura de Stat pentru Literatură și Artă, București, 1960.

BOLOVAN, I., POP, I., A. (coord.), Istoria României. Compendiu, Editura Academia Română Centrul de Studii Transilvane, Cluj-Napoca, 2007.

CANTACUZINO, Gheorghe I., CERNOVODEANU, Paul, CUPȘA, Ion (coord.), Istoria militară a poporului român, Vol. III, Epopea luptei naționale pentru unitate, libertate și integritate teritorială : din epoca lui Mihai Viteazul pînă în ajunul revoluției populare condusă de Horea (1550-1784), Editura Militară, București, 1987.

CĂZAN, I., DENIZE, E., Marile puteri și spațiul românesc în secolele XV-XVI, Editura Universității din București, București, 2001.

CIHODARU, Constantin, IONAȘCU, Ion, PASCU, Stefan (coord.), Istoria medie a României, Vol. 1: Secolul al X-lea - sfîrșitul sec. al XVI-lea, Editura Didactică și Pedagogică, București, 1966.

CONSTANTINESCU, Miron, DAICOVICIU, Constantin, PASCU, Ștefan (coord.), Istoria României: compendiu, Ediția a III-a revăzută și adăugită, Editura Didactică și Pedagogică, București, 1974.

CONSTANTINIU, Florin, O istorie sinceră a poporului român, editura Univers Enciclopedic, București, 1997.

CRĂCIUN, Ioachim, Cronicarul Szamosközy și însemnările lui privitoare la români 1566-1608, Institutul de Arte Grafice „ARDEALUL", Cluj, 1928.

DENIZE, Eugen, Țările române în relațiile internaționale. Secolele XV-XVI, Aalborg, 1999.

DOGARU, Mircea, Singur împotriva Europei: Mihai Viteazul (1593-1601), Editura Phobs, București, 2005.

FLORIAN, Aaron, Idei repede de istoria Prințipatului Țării Rumânești, Volumul II, București, 1837.

GEORGESCU, Vlad, Istoria românilor de la origini pînă în zilele noastre, Ediția a III-a, Editura Humanitas, București, 1992.

GIURESCU, Constantin, C., Istoria Românilor din cele mai vechi timpuri până la moartea Regelui Carol I, Editura Humanitas, București, 2000.

GIURESCU, Constantin, C., Istoria românilor, Vol. II: De la Mircea cel Bătrân și Alexandru cel Bun până la Mihai Viteazul, Ediția a patra revăzută și adăugată, Fundația Regală pentru Literatură și Artă, București, 1943.

GIURESCU, Constantin C., GIURESCU, Dinu C., Istoria Românilor din cele mai vechi timpuri și pînă astăzi, Editura Albatros, București, 1971.

GIURESCU, Constantin, D., Istoria României în date, Editura Enciclopedică, București, 2003.

IORGA, Nicolae, Istoria românilor, Vol. 5: Vitejii, Editura Enciclopedică, București, 1998.

IORGA, Nicolae, Istoria lui Mihai Viteazul, ediție îngrijită de N. Gheran și V. Iova, Editura Militară, București, 1968.

NEAGOE, Manole, Mihai Viteazul, editura „Scrisul românesc", Craiova, 1976.

OȚETEA, Andrei (coord.), Istoria poporului român, Editura Științifică, București, 1970.

OȚETEA, Andrei, BERZA, M., CÂMPINA, B. T., PASCU, Șt. (coord.), Istoria Romîniei, Vol. II: Feudalismul timpuriu: Feudalismul dezvoltat, în condițiile fărîmițării feudale și ale luptei pentru centralizarea statului: Feudalismul dezvoltat, în condițiile instaurării dominației otomane (a doua jumătate a secolului al XVI-lea), Editura Academiei Republicii Populare Romîne, București, 1962.

PANAITESCU, P. P., Mihai Viteazul, București, Fundația Regele Carol I, 1936.

SÎRBU, Ion, Istoria lui Mihai-Vodă Viteazul domnul Țării Românești. Partea 1 : Răzmirițele și politica lui din afară (dinpreună cu întâmplările atingătoare din țările vecine) : 1593-1598, București : Institutul de Arte Grafice "Carol Göbl", 1904.

ȘINCAI, Gheorghe, Cronica românilor, Vol. II, Editura Minerva, București, 1978.

ȘTEFĂNESCU, Ștefan, Țara Românească de la Basarab I „întemeietorul" până la Mihai Viteazul, Editura Academiei Republicii Socialiste România, București, 1970.

ȘTEFĂNESCU, Șt., MUREȘANU, Camil, POP, I., A. (coord.), Istoria românilor, Vol. IV: De la universitatea creștină la Europa „patriilor", Editura Enciclopedică, București, 2012.

XENOPOL, Al., D., Istoria românilor din Dacia Traiană, Vol. V: Epoca lui Mihai Viteazul, Editura „Cartea Românească", București, 1925.

Lucrări speciale

AFTODOR, Ștefan, Boierimea în Țara Românească. Aspecte politice și social-economice (1601-1654), Editura Istros, Brăila, 2014.

AFTODOR, Ștefan, „Programul politic al boierimii muntene între Tratatul de la Alba Iulia și urcarea pe tron a lui Matei Basarab", în Istros, XV, Brăila, 2009, pp. 214-232.

ANDREESCU, Ștefan, „Boierii lui Mihai Viteazul", în SMIM, Vol. XII, 1994, pp. 47-93.

BARTA, Gábor, „Rege, voievod, principe", în Bárdi Nándor (coord.), Transilvania văzută în publicistica istorică maghiară: momente din istoria Transilvaniei apărute în revista História, Editura Pro-Print, Miercurea-Ciuc, 1999, pp. 107-113.

BICHICEAN, Gheorghe, „Raporturile domniei cu Adunările de Stări în timpul lui Mihai Viteazul (1593 – 1601)", în Acta Musei Porolissensis, XXIV, 2002, pp. 11-19.

BRĂTIANU, I., Gheorghe, Sfatul Domnesc și Adunarea Stărilor în Principatele Române, Compagnie Française d'Impression, Paris, 1977.

CRISTEA, Ovidiu, „Legitimare și uzurpare în relațiile dintre Ungaria și Țara Românească (sec. XIV-XV)", în Gianina-Diana Iegar, Péter Levente Szőcs, Gabriela Rusu, Florela Vasilescu, Evul Mediu neterminat. Omagiu adus profesorului Adrian Andrei Rusu cu ocazia împlinirii vârstei de 70 de ani, Editura MEGA, Cluj-Napoca, 2022, pp. 115-127.

DIACONESCU, Marius, „Gândirea politică a lui Ștefan Jósika, cancelarul Principelui Sigismund Báthory (Paternitatea unei idei politice: unirea Transilvaniei cu Țara Românească și Moldova)", Acta Transylvanica. Anuarul centrului de Istorie a Transilvaniei, Vol. I, Editura Scriptorium, București, 2004, pp. 18-42.

IONAȘCU, Ion, „Un aspect al relațiilor lui Mihai Viteazul cu boierii", în Valachica: studii și materiale de istorie și istorie a culturii, Vol. 9, 1977, pp. 197-205.

IONAȘCU, Ion, „Mihai Viteazul și autorii tratatului de la Alba-Iulia (1595), în ANI, 1962, pp. 111-144.

LAZĂR, Gheorghe, „Modelul politic polonez și reflectarea acestuia în sursele documentare românești (secolul al XVII-lea)", în SMIM, Vol. XVII, 1999, pp. 55-73.

ONCIUL, Dimitrie, Ștefan cel Mare și Mihai Viteazul: doue cuvântări comemorative. Cu un Proiect din 1864 relativ la capul lui Mihai Viteazul, Atelierele Grafice I. V. Socecu, București, 1904.

REZACHEVICI, Constantin, „Mihai Viteazul și „Dacia" lui Sigismund Báthory de la 1595", în Argesis, Studii și Comunicări, seria Istorie, Tom XII, 2003, pp. 155-164.

ȘIPOȘ, Sorin, „Tratatul de la Alba-Iulia din 20 mai 1595 și implicațiile sale", în Analele Universității din Oradea, Fascicula Istorie-Arheologie, Tom XII, 2002.

ȘTEFĂNESCU, Ștefan, „Știri noi cu privire la domnia lui Mihai Viteazul", în SMIM, Vol. V, 1962, pp. 64-84.

ȘTEFĂNESCU, Ștefan, „Mihai Viteazul primul făuritor al „Daciei românești". Dimensiunea diplomatică", în Destin de istoric. In honorem Dinu C. Giurescu, C. Avram, D. Ciobotea, V. Osiac (coord.), Editura Cetatea de Scaun, Târgoviște, 2012, pp. 111-120.

MOMENTUL MIHAI VITEAZUL ÎN ISTORIA CETĂȚII ORADEA

Dumitru NOANE*

MICHAEL THE BRAVE'S MOMENT IN THE HISTORY OF ORADEA FORTRESS
ABSTRACT

This year marks the 430th anniversary of the accession to the throne of Wallachia of the prince Michael the Brave, lord of the first Romanian Union and 425 years since he came to the aid of the city of Oradea besieged in 1598 by the Ottoman armies, sending Aga Leca at the head of 1500 horsemen. Two years later, on his way to the court of Emperor Rudolf II to ask for help, he stopped in front of the fortress on the site of the Orthodox cathedral on the night of 11/12 December.

The statue of the great prince Michael the Brave, located in the central square of our city, was taken down from its pedestal – motivated by the re-installation of the statue of King Ferdinand I, the founder of Great Romania in 1918 –, a fact appreciated by some of our fellow citizens who claim that even so it would have had nothing to do with the history of Oradea. To clarify this subject, we consider it necessary to analyze a little more deeply the moments that bring to light the fact that, more indirectly but even directly, the great prince was also connected with the city on the banks of the Crișul Repede River during his reign. There are three clear and easily documented moments that highlight this connection, which we will present below.

Keywords: Mihai Viteazul, "Little Falcon" cannon, Aga Leca, Nyári Pál, Oradea Fortress.

Domnia lui Mihai Viteazul se încadrează în contextul războiului de 15 ani (1591-1606) dintre austrieci și otomani și astfel, el va sfârși căzând pradă jocurilor meschine, egoiste, ale marilor puteri ce se luptau pentru păstrarea, respectiv cucerirea și stăpânirea de noi teritorii, fără a ține cont câtuși de puțin de interesele legitime ale popoarelor din zonă. Țările din zonă – Polonia, Transilvania, Moldova, Țara Românească –, vasale Imperiului Otoman, trebuiau să penduleze între acesta și cel Habsburgic, noul actor important în sistemul politico-militar și de influență, orientându-și interesele în funcție de evoluția raportului de forțe și căutând să profite de acesta pentru a-și crea la rându-le propriile vasalități: Polonia asupra Moldovei, Transilvania asupra Moldovei și Țării Românești. În aceste condiții, este cu adevărat glorios momentul primei uniri a românilor sub un singur sceptru.

I. Tunul „Micul Șoim" sau „tunul voievodului Mihai"

A. Primele legături cu Cetatea Oradiei

Cea mai veche mențiune documentară despre legăturile lui Mihai Viteazul cu aceste părţi vestice ale Principatului Transilvaniei se leagă de participarea oștilor transilvănene la campania antiotomană din Țara Românească de după bătălia de la Călugăreni din august 1595.

* Muzeul Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal; e-mail: noanedumitru@yahoo.com.

Sigismund Báthori, principele Transilvaniei – obligat fiind prin clauzele tratatului semnat să dea ajutor domnului muntean care obţinuse răsunătoarea victorie –, a ieşit din Alba Iulia la 21 august şi şi-a stabilit tabăra la Codlea, aşteptând venirea ajutoarelor din întregul Principat. O cronică contemporană aminteşte că: *La început au sosit oştile orădene sub conducerea lui Ştefan Bocskai care a adus 800 de călăreţi toţi lăncieri şi 1200 pedestraşi*[1]. Aceştia vor lua parte la eliberarea oraşului Târgovişte, la alungarea lui Sinan paşa din Bucureşti şi la cunoscuta înfrângere a oştilor otomane la Giurgiu din octombrie 1595.

Într-un inventar al bunurilor aparţinând Cetăţii Oradea, întocmit la 1632, este pomenit un tun despre care se precizează laconic: *Tun cu numele **Micul Şoim**, al voievodului Mihai, de 5 funţi. Are ghiulele*[2]. O cronică mai puţin cunoscută, a lui Baranyi Decsi János, aduce însă o precizare în acest sens atunci când, relatând asedierea cetăţii Ineu de către ardeleni, în octombrie 1595, menţionează următoarele: *Comandantul oştilor orădene era Gheorghe Király, fratele lui Albert, vechiul războinic, locţiitorul marelui căpitan, care în afară de multă pulbere şi tunuri **Micul Şoim**, a adus şi ghiulele mari ca să lovească cu acelea zidurile*[3]. Or, se ştie că Albert Király a participat în subordinea lui Mihai Viteazul la bătălia de la Călugăreni. Este posibil ca acum să fi intrat în posesia orădenilor mai multe astfel de tunuri, din care, la 1632, inventarul Cetăţii mai menţiona încă unul ca existent în uz. Probabil că Mihai Viteazul le va fi dăruit din captura de război, ca semn al recunoaşterii serviciilor aduse cu ocazia bătăliei din mlaştinile unde apele Câlnicului se vărsau în Neajlov.

În legătură cu acest tun se cuvin câteva precizări pe care inventarul nu le face. În artileria epocii acest tun se încadra în categoria celor numite Falconet, având următoarele caracteristici tehnice şi de luptă:

- lungimea ţevii	185 cm
- greutatea ţevii	650 kg
- calibrul ţevii	5,2 cm
- diametrul ghiulelei	5,1 cm
- greutatea ghiulelei	1 libră (= 636,955 g)
- raza de bătaie	570 paşi (= 427,5 m)

Acest tun era deservit de un artificier şi de 2 până la 4 ajutoare. În caz de nevoie era tras de 4 cai. Era considerat ca un tun „uşor", de cetate, folosit mai ales de asediaţi pentru a stânjeni pe asediatori în acţiunile de minare a zidurilor şi săparea şanţurilor[4].

B. Asediul turcesc din toamna anului 1598

În luna martie a anului 1598, principele Sigismund Báthori a abdicat în favoarea soţiei sale, Maria Cristierna, dar în luna august a anului următor a revenit asupra hotărârii sale, a intrat în Transilvania şi, la 20 august, Dieta ţării l-a proclamat din nou principe. Toate comitatele şi aproape toate oraşele au depus jurământul de credinţă faţă de revenitul principe. Între oraşele care au refuzat acest gest simbolic de recunoaştere a fost şi Oradea, unde, în acel moment, partida filohabsburgică era mai puternică. Ea era gata să închine oraşul, cetatea şi întregul Bihor curţii vieneze. Motivele acestui refuz erau, printre altele, neîncrederea în intenţiile şi posibilităţile lui Sigismund de a apăra oraşul de pericolul invaziei otomane care se apropia, precum şi măsurile

[1] Baranyai Decsi János, *Magyar Historiája*, 1592-1598, Budapest, 1982, p. 254.
[2] Paul Gyulai, *Inventarul Cetăţii Oradea la1632*, în *Acta Musei Napocensis*, Cluj, 1973, p. 671-672.
[3] B. Decsi J., *op. cit.*, p. 277.
[4] Liviu Borcea, *Bihorul medieval*, Editura ARCA, Oradea, 2005, p. 232.

drastice poruncite de acesta în 1593 împotriva meșteșugarilor și orășenilor *cari nu sunt nobili* și se sustrag astfel de la plata dărilor publice[5]. Principele încălca astfel propriul său privilegiu – dat orădenilor la 5 mai 1588 –, în care, lărgind drepturile acordate de răposatul său tată, scutea de prestările publice și de plata censului pe toţi cei ce erau posesori de case: *...a servitiarum publicorum et censum solutione exemptae sunt*[6]. Mai era conflictul latent ce persista din pricina punctelor de vedere deosebite cu privire la iezuiţi. Sigismund a intenţionat să transforme Oradea într-un puternic centru iezuit, ceea ce a întâmpinat rezistenţa localnicilor reformaţi. Ei s-au ridicat împotriva iezuiţilor și a inchizitorilor trimiși de acesta în orașul de pe malurile Crișului Repede. Reacţia principelui a fost violentă: *Chestiunile religioase nu-s treaba voastră, lăsați-le în pace. Iar tu domnule Gheorghe Király, deschide bine ochii, astupă gura slujitorilor, căci oricare ar fi cel ce începe, fie căpitan, fie grăjdar, fie preot, nu mă voi zgârci de o funie pentru el...*[7].

Supunerea faţă de imperiali era însă condiţionată de faptul că, întrucât Sigismund datora garnizoanei plata sumei de 23.000 florini – solda pe anii 1595–1597, care crea o stare de tensiune în plus în oraș[8] –, această sumă trebuia acum achitată de către împărat. Acesta l-a și trimis pe Toldi István care să satisfacă cererile garnizoanei ce ameninţa cu părăsirea cetăţii[9]. Căpitanul acesteia era Király György, fratele lui Albert, cunoscutul căpitan de oști ardelene trimis în sprijinul lui Mihai Viteazul.

În timp ce Dieta de la Turda îl proclama pe Sigismund din nou principe al Transilvaniei, orădenii trimiteau solie arhiducelui Maximilian de Habsburg, cerându-i, la 1 septembrie 1598, ocrotire atât faţă de Sigismund, cât și faţă de turci. Maximilian l-a trimis la Oradea pe Nyári Pál, viitorul căpitan, cu promisiune de ajutor dacă mai marii orașului acceptă o garnizoană austriacă în cetate. Orădenii nu aveau de ales, fiindcă serdarul Satârgi Mehmed pașa – cel care ar fi urmat să fie instalat ca beglerbeg la București, dacă n-ar fi fost alungat de oștile reunite ale celor trei ţări românești în vara anului 1595 –, se îndrepta spre Oradea – după ce ocupase Cenadul și Aradul – , și orice tratative au fost respinse. La fel, insistenţele și promisiunile făcute de Sigismund Báthori pentru a determina Oradea să reintre între frontierele Transilvaniei se dovediseră zadarnice[10]. În faţa acestei situaţii, orădenii au fost de acord să primească în cetate o garnizoană de circa 2000 de pedestrași și 500 de călăreţi, sub comanda generalului austriac Melchior von Rödern.

Văzându-și spulberate toate planurile în legătură cu cetatea orădeană, Sigismund s-a retras cu oastea transilvăneană la Negreni și Bologa (*principele Ardealului se întărise, întrând în munții greu de pătruns* – după cum spune și cronicarul turc Kiatip Celebi[11]), pentru a putea păzi intrarea în ţară, sperând că turcii se vor mulţumi cu ocuparea Oradiei. În situaţia dată, Sigismund nu putea considera oportună sprijinirea asediaţilor, pentru a nu atrage represalii din partea turcilor.

Un ajutor binevenit l-au primit orădenii din partea lui Mihai Viteazul, domnul Ţării Românești, ajutor concretizat printr-un corp de 1500 de călăreţi, români, sârbi și alţii, sub

[5] Andrei Veress, *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești*, vol. IV, București, 1932, p. 44

[6] *Ibidem*, vol. III, p. 129-130.

[7] Kövári László, *Erdély története*, vol. IV, Pesta (donația lui Stein János din Cluj), 1863, p. 71.

[8] Monumente Comitialia Regni Transsylvaniae (în continuare: MCRT), Szilágyi Sándor (edit.), vol. IV (1597-1601), Budapesta, 1878, p. 39.

[9] *Ibidem*, p. 39-41.

[10] Wolfgang Bethlen, *Historia de rebus Transilvanicis*, vol. IV, ed. a II-a, Sibiu, 1785, p. 146-151.

[11] Institutul de Istorie „Nicolae Iorga, Istitutul de Studii Sud-est Europene, *Cronici turcești privind țările române*, vol. II (sec. XVII–XVIII), Ed. Academiei RSR, București, 1974, p. 55.

comanda lui Aga Leca, după cum afirmă cronicarul Szamosközi István[12], care precizează însă că trupele au fost trimise lui Sigismund, lucru inexact dacă luăm în considerare atitudinea principelui faţă de asediaţi. Despre acest ajutor vorbeşte şi Mihai în raportul său către împăratul Rudolf al II-lea: *Afară de aceasta, pe când Oradea era împresurată de Satârgi Mehmet, îndemnând din nou pe transilvăneni a da ajutor, am trimis eu însumi acolo o bună parte din oastea mea, cât mi-a fost cu putinţă*[13]. Nu se cunoaşte ce anume a făcut efectiv corpul de oaste în timpul asediului, dar contribuţia sa şi a comandantului său, Aga Leca, este subliniată într-un document din 21 aprilie 1601, când arhiducele Mattia scria prefectului camerei scepusiene, voind să-l recompenseze cu un domeniu al familiei Bánffi pentru serviciile aduse cu ocazia asediului Cetăţii Oradiei(...*recensitis fidelibus suis servitis in obsidione praesertim Varadiensi*...)[14].

O a doua ipoteză ar fi aceea că, cu ocazia ajutorului dat de Mihai Viteazul orădenilor, a ajuns în posesia Cetăţii Oradea şi tunul care, pe la 1632, figura încă în inventarul armamentului din cetate sub numele de „***Micul şoim***", precizându-se că este „*tunul lui Mihai Vodă*" şi că are 5 funţi[15].

Mihai Viteazul i-a ajutat pe asediaţi şi indirect. În luna octombrie 1598, trupele sale au trecut în sudul Dunării, au atacat prin surprindere şi au nimicit o armată turcească la Nicopole, au distrus cetatea, au trecut prin foc şi sabie tot ţinutul până în munţii Balcani şi au înfrânt două armate lângă Vidin şi Cladova[16]. După cum rezultă dintr-o scrisoare a episcopului Náprági Demeter – scrisă la 20 octombrie 1598 şi adresată cardinalului Cinzio Aldobrandini –, gestul lui Mihai a fost un ajutor dat Oradiei[17].

Sigismund Báthori nu numai că nu a dat niciun ajutor orădenilor, aşa cum bine ştia Mihai Viteazul, dar după părerea contemporanului Paul Enyedi *când au văzut Sigismund Báthori că Mehmet paşa se apropie de Transilvania, a trimis la el pe Pancraţiu Sennyei, Gheorghe Paltich şi pe Wolfgang Kornis, care s-au dus până la Lipova şi de acolo i-au transmis tot lui Satârgi; atâta i-ai vorbit, promis, făgăduit, s-au jurat că vor rămâne credincioşi împăratului <turcesc> încât l-au întors pe Satârgi asupra Oradiei...*[18]. Faptul că lui Sigismund nu-i conveneau acţiunile lui Mihai, este ilustrat de Szamosközi în cronica sa, acesta afirmând că: *În vremea când a săvârşit Mihai Vodă toate acestea, repezit-a de olac craiul Sigismund la Mihai Vodă pe Luca Bakonyai făcându-i ştire că Mohamed Satârgi paşa a luat Oradea; Mihai Vodă aflând această veste s-a întors în Ţara Românească ...*[19]. Din textul cronicarului transilvănean reiese destul de clar că voievodul român se străduia să facă tot ce-i sta în putinţă pentru a ajuta Oradea şi numai vestea falsă a cuceririi ei l-a întors pe Mihai din sudul Dunării. S-a realizat astfel între Mihai şi orădeni o legătură ce va fi întărită şi mai mult după unirea Transilvaniei cu Ţara Românească.

Stratagema lui Mihai a fost atât de evidentă încât a fost remarcată şi de două cronici turceşti. Hasanbegzade scria în cronica sa: *Pe de altă parte Mihai cel rătăcit, de asemenea când a auzit că armata islamului s-a încurcat la Oradea cu cetatea, şi el a mers asupra Nicopolului de pe ţărmul*

[12] Ioachim Crăciun, *Cronicarul Szamosközi şi însemnările lui privitoare la români*, Cluj, 1928, p. 111; Academia RPR, *Istoria Romîniei*, vol. III, Bucureşti, 1964, p. 976; V. Atanasiu, *Mihai Viteazul. Campanii*, Bucureşti, 1972, p. 195-196.
[13] *Mihai Viteazul în conştiinţa europeană*, vol. I, Documente externe, Bucureşti, 1982, p. 617.
[14] A. Veress, *op. cit.*, vol. IV, p. 356-357.
[15] B. Nagy M., *Várak, kastélyok, udvarházak* [Cetăţi, castele, conacuri], Bucureşti, 1973, p. 71.
[16] Nicolae Iorga, *Istoria Armatei Române*, Bucureşti, 1970, p. 238.
[17] A. Veress, *op. cit.*, vol. V, 1932, p. 199-200.
[18] Mikó Imre, *Enyedi Pál énekéböl az erdélyi veszedelmekröl*, în *Erdélyi Történelmi Adatok*, vol. I, p. 197.
[19] Ioachim Crăciun, *Cronicarul Szamosközy şi însemnările lui despre români*, Cluj, 1928, p. 112.

Dunării, l-a pus pe fugă pe Hafâz paşa, care avea paza acolo... Iar Mustafa Naima îl acuză pe Mihai că îndată ...*ce a aflat despre situația armatei de la Oradea, a început să-și pună în aplicare viclenia*[20].

Întors în Ţara Românească la 5 noiembrie, Mihai a aflat în scurtă vreme că a fost indus în eroare în legătură cu soarta Cetăţii Oradea. În memoriul scris, în februarie 1601, către ducele de Toscana, el scrie cu amărăciune: *În vreme ce eu mă osteneam cu acestea, iată că nişte trădători din Transilvania născociră o înşelăciune, trimițându-mi scrisori în care-mi spuneau că Oradea a fost luată de turci și că eu trebuie să mă întorc cât mai de grabă în Țara Românească, așa că eu, dând crezare veștilor lor, nu-mi dădui seama de înșelăciune și mă întorsei cu toți oamenii în Țara Românească cu toți oamenii, trecând cu sârg Dunărea și apoi aflai că transilvănenii mă înșelaseră*[21].

În zilele de 26 – 27 septembrie, turco-tătarii au ajuns în șesul Oradiei, unde avură loc – în zilele acelea și în cele următoare –, primele ciocniri între asediatori și trupele trimise din cetate în scop de hărţuire. Asediatorii și-au ridicat tabăra în formă de semicerc în partea de nord-est a orașului. Este destul de dificil de apreciat numărul acestora, dar se consideră că numărul total al lor să fi fost de circa 20.000 de oameni[22]. Rödern, văzând că are oșteni puţini, a renunţat la apărarea orașului și, la 30 septembrie, l-a incendiat, chemând în cetate pe cei 500 de călăreţi orădeni de sub comanda lui Gheorghe Király. Dintre locuitorii orașului nu au putut fi atrași în Cetate decât circa o sută de locuitori, restul luând calea codrului. Asediul propriu-zis al Cetăţii a început la 1 octombrie. Turcii au săpat șanţuri care să permită geniștilor minarea bastioanelor Cetăţii, iar în ziua următoare artileria a început să bată asupra celor două turnuri ale catedralei din Cetate, căreia îi produseră mari stricăciuni. Din scrisoarea lui Pancraţiu Sennyei către Ieremia Movilă, scrisă din Huedin la 4 octombrie, rezultă că artileria asediatorilor era destul de slabă ...*cât despre cetate, credem în Dumnezeu că, cu câte tunuri are, vizirul nu o cuprinde; nu are mai mult de două tunuri, are 75 de treascuri*[23].

La 17 octombrie turcii reușiră să arunce în aer bastionul Ciunt, iar la 20 octombrie bastionul Crăișorul. La 24 octombrie au început însă ploile care au continuat să cadă necontenit până la sfârșitul lunii, făcând drumurile impracticabile. Șanţurile săpate de turci se umplură cu apă. Atât Crișul cât și Peța ieșiră din matcă, inundând tabăra otomană[24]. Cu toate acestea, asediul a durat până la 3 noiembrie 1598, când – datorită ploilor și a bolilor care începuseră a bântui prin tabăra turcească – efectivele au început să scadă foarte mult, astfel că otomanii au sistat operaţiunile și s-au retras. Cetatea suferi stricăciuni foarte mari; zidurile și bastioanele erau în cea mai mare parte distruse. Cele 5 săptămâni de asediu au dus la distrugerea aproape completă a orașului, dar și a părţii de sud a comitatului Bihor, pe unde au trecut oștile turco-tătare în drum spre Oradea.

La 5 noiembrie von Rödern își socoti misiunea încheiată și a părăsit cetatea, lăsând comanda lui Nyári Pál, care a fost ridicat de împărat la rangul de general și copleșit cu titluri și dregătorii.

---

[20] Aurel Decei, „Răsunătoarea acţiune a lui Mihai Viteazul la sud de Dunăre în septembrie-octombrie 1598, înfățișată în cronicile turcești", în *Mihai Viteazul. Culegere de studii*, redactori coordonatori Paul Cernovodeanu și Constantin Rezachievici, București, 1975, p. 172-173.

[21] *Mihai Viteazul în conștiința europeană*, vol. I, p. 640.

[22] Cu privire la asediu există și memoriul lui Melchior von Rödern, trimis arhiducelui Maximilian, cu titlul: *Herm von Rödern Relation aus Grosswardein an den Erzherzog Hoch- und Deutsmeister Maximilian vom 5 November 1598*, în *Törtenelmi Tár*, 1878, p. 10-116.

[23] A. Veress, *op. cit.*, vol. V, p. 198; știre confirmată și de cronica lui Kiatip Celebi care amintește trei tunuri (*Cronici turcești*, II, p. 55).

[24] *Ibidem.*

II. Încercările lui Mihai Viteazul de a redobândi Cetatea Oradea pentru Transilvania

După încheierea asediului Cetăţii de pe malul Crişului Repede, s-a dovedit că intenţiile habsburgilor erau de a rămâne definitiv în posesia Oradiei şi a Bihorului. Astfel, speranţele orădenilor că ajutorul habsburgilor va fi dezinteresat s-au spulberat destul de repede. Intenţiile acestora erau de presupus încă din momentul în care trupele austriece intrau în cetate, când, alături de von Rödern, se afla şi arhitectul militar Giovan Marco Isolano da Bologna, care a început de îndată un studiu amănunţit asupra fortificaţiilor de aici, întocmind şi o schiţă a Cetăţii pe care a trimis-o apoi căpitanului Ferrante Rossi în cetatea Tokaj[25]. Era evident că se pregătea o ședere de lungă durată. Se pare că orădenii și-au dat seama de pericolul care îi ameninţa şi nu au permis intrarea garnizoanei austriece decât numai în schimbul unor garanţii[26], însă aceste garanţii nu au fost respectate.

În cursul anului 1599, Sigismund, apoi cardinalul Andrei Báthori – care i-a urmat în fruntea Principatului – au încercat fără rezultat să redobândească Oradea prin solii trimise la împăratul Rudolf.

Începând din noiembrie 1599, acelaşi lucru îl face şi Mihai Viteazul, domn al Ţării Româneşti şi, de acum, şi al Transilvaniei. Giorgio Basta, mare căpitan al Ungariei superioare, avea misiunea de a-l urmări pe Mihai, de a păzi părţile vestice ale Transilvaniei – ajunse sub suzeranitate austriacă –, de eventualele încercări ale acestuia de a le readuce între hotarele firești ale țării.

La 6 octombrie 1599, Basta era la Oradea, inspectează cetatea şi îi scrie împăratului, solicitându-i să se refacă imperfecţiunile acestei fortificaţii, „pentru că nu are în ea nimic bun decât forma”[27]. El consideră că nu poate fi apărată nici în faţa ardelenilor şi nici a turcilor şi, de aceea, crede că ar fi mai bine dacă ar fi lasată în ruină şi distrusă (*Del tutto rovinare e distrugere*)[28].

Comisarii imperiali pentru Transilvania, Mihai Székely şi David Ungnád, îl informau pe Rudolf asupra evoluţiei evenimentelor din Transilvania. Astfel, la 17 decembrie, Ungnád îi scria lui Rudolf că Mihai nu numai că a asediat Cetatea Chioar, dar ... *i-ar place să-și alipească și Oradea*[29].

Uneltirile lui Sigismund, de data aceasta din Polonia, unde se afla, şi care, după moartea cardinalului-principe Andrei Báthori voia să se întoarcă din nou în Transilvania, s-au manifestat sub forme diferite. Astfel, la sfârşitul lui decembrie 1599, a trimis un om de încredere, pe Ștefan Huszár, la unul din cei mai influenţi nobili din Crişana, la Ștefan Bocskai, la Sâniob – pentru a-l avertiza de pericolul ce-l reprezintă Mihai pentru nobilimea din Transilvania –, încercând, de fapt să-şi netezească drumul unei eventuale reveniri în fruntea Principatului. Puternicul nobil, stăpân al cetăţilor Sâniob, Săcueni şi Şinteu, cu toate domeniile acestora, l-a primit pe Huszár nu din considerente deosebite pentru Sigismund, ci cu gândul ascuns de a se folosi de orice prilej pentru a obţine el dregătoria supremă a ţării. Chiar în momentul bătăliei de la Şelimbăr (28 octombrie 1599) – care a consacrat stăpânirea lui Mihai asupra Transilvaniei –, Ștefan Bocskai se afla cu oastea sa la jumătatea drumului, decis să-l alunge el pe cardinalul Andrei Báthori şi numai vestea victoriei lui Mihai l-a determinat să renunţe, cel puţin pe moment, la ambiţiile sale. Faptul

[25] *Ibidem*, p. 193-196; Maria Holban (red.), *Călători străini*, vol. IV, Ed. Ştiinţifică, Bucureşti, 1972, p. 108-110.

[26] A. Veress, *op. cit.*, vol. V, p. 192-193, scrisoarea arhiducelui Maximilian către împăratul Rudolf din 8 sept. 1598.

[27] Bánfi Florio, *Salve, Varadino felice! La cittá di S. Ladislao nei rapporti italo-ungheresi*, în *Corvina*, Budapesta, an III, 12, dec. 1940, p. 842.

[28] Balogh Jolán, *Varadinum. Várad vára*, vol. II, Budapesta, 1982, p. 127.

[29] A Magyar Tudományos Akadémiai, Történelmi Bizottmánya, Magyar Törtenelmi Tár (în continuare: Törtenelmi Tár), vol. IV, Pesta, 1883, p. 733.

că s-a simţit frustrat l-a determinat să acţioneze din umbră împotriva lui Mihai, întocmind rapoarte denigratoare, redactând scrisori calomniatoare și trimiţându-le la curtea imperială. A contribuit astfel la crearea și alimentarea în Transilvania și Imperiul Habsburgic a unei stări de spirit defavorabile domnitorului.

Aversiunea lui Szamosközi – cel care a scris atât de urât despre români în general și despre Mihai în special –, se explică, printre altele, și prin faptul că între el și Bocskai au existat relaţii strânse, încă insuficient lămurite. Aproape întreaga literatură istorică de limbă maghiară din Transilvania, ostilă lui Mihai, s-a inspirat din informaţiile lui Szamosközi[30]. Această atitudine avea să-i aducă mai târziu cronicarului demnităţi nu numai la curtea princiară a lui Bocskai, dar și la cea a lui Sigismund Rákóczi, urmașul de scurtă durată al acestuia. Poziţia lui Bocskai nu avea însă în Crișana prea mulţi adepţi, decât poate vârfurile marii nobilimi reprezentate de Ștefan Csáki și Ștefan Töldi.

Pe Mihai l-a sprijinit chiar și o parte a nobilimii mijlocii, mai ales cea cu dregătorii militare, văzând în el pe singurul om capabil să apere ţara atât de turci, cât și de pretenţiile tot mai mari și mai insistente ale imperialilor. Cea mai elocventă dovadă în acest sens este scrisoarea din 24 martie 1600 a vicecăpitanului Cetăţii Oradea, care cheamă la ordine mai mulţi voievozi ai unor așezări românești din sudul Crișanei, cărora le reproșează că, deși sunt subordonaţi căpităniei de Oradea, ei se adresează *cu toate pricinile* lui Mihai și căpitanului Cetăţii Ineu[31]. Cu siguranţă că printre aceștia va fi fost și acel protopop Daniil *vebânit în pamentul Ardialului în zilele lui Io Mihai voivodu, cu fratele Vasile Rufa*[32]. Din scrisoarea vicecăpitanului orădean rezultă că Mihai era reprezentat în sudul Crișanei de cel pe care, câteva luni mai târziu, domnul român îl va numi într-o scrisoare *ispravnicul nostru de la Ineu*. Acesta era probabil acel voievod Fărcaș care, la 1577, își avea reședinţa la Hălmagiu și pe care, în 1599, îl găsim în fruntea Cetăţii din această zonă a Crișanei[33].

Din vara anului 1600 s-a păstrat cea mai veche scrisoare a domnului român cunoscută până în prezent și adresată cuiva din aceste părţi. Este din 21 august 1600 și a fost trimisă lui Bartolomeu Somogyi *prefecto Belenesiensis*, prin care domnitorul avertizează pe căpitanul cetăţii din Beiuș că o ceată de circa 700 de cazaci răsculaţi, instigaţi de Sigismund, după ce și-au luat solda pe 3 luni (circa 80.000 de florini), se îndreaptă spre Ineu și de aici prin Ungaria superioară, către Polonia. Îi poruncește să le taie calea împreună cu *Aga Leca și Paul Nyári și ispravnicul nostru de la Ineu*[34].

Preocupările lui Mihai de a readuce Bihorul, care după asediul din 1598 rămăsese, împreună cu comitatele din jur, sub ocupaţie habsburgică, erau evidente încă de la începutul anului 1600. În ianuarie, voievodul îi cere lui Paul Nyári, marele căpitan al Cetăţii Oradea, să determine cetăţile din acea parte și comitatele Crasna și Solnocul de Mijloc să se supună Oradiei. Paul Nyári îi raportează aceasta arhiducelui Mattia, într-o scrisoare, precizând că cele solicitate de Mihai *conform vechiului obicei* sunt lucruri firești[35]. În acest sens, Nyári a și trimis la Mihai pe

[30] I. Crăciun, *op. cit.*, p. 9; Aceasta este și părerea lui Lászlo Nagy, *Egy hajdani politikai gyilkosság*, în *Inter Press Magazin*, Budapesta, nr. 4, 1981, p. 39-40.

[31] *Történelmi Tár*, seria 3, vol. 7, 1884, p. 249.

[32] Florian Dudaș, *Carte veche românescă în Bihor,* sec. XVI-XVII, Editura Muzeului Ţării Crișurilor, Oradea, 1977, p. 47, 48-49.

[33] Octavian Lupaș, *Voievozi și cneji români în judeţul Arad*, Arad, 1941, p. 18.

[34] *Ibidem*.

[35] *Történelmi Tár*, seria I, vol. IV, 1883, p. 740.

vicecăpitanul său, Ștefan Stepan, cu cererea ca voievodul să aștepte hotărârea împăratului[36]. Este scrisoarea în care Nyári se plânge că garnizoana Oradiei e mică, prost plătită și duce lipsă de multe, căci de 7 luni soldaţii nu și-au primit solda. Crede că, în caz de nevoie, nu sunt mai mulţi decât cu câţi s-ar putea apăra un bastion. Abia sunt în oraș 100 de călăreţi transilvăneni și numai vreo 10 pedestrași, ceilalţi fiind rânduiţi să apere cetăţile Sarkad, Beiuș și Șimleu Silvaniei. Banii pe care împăratul i-a trimis la Oradea au fost opriţi la Cașovia. Pentru îmbunătăţirea situaţiei financiare a Oradiei propune *să mânuiască însuși căpitanul veniturile comitatelor <din Crișana> tricesimele rânduite cetății și astfel va putea satisface potrivit obiceiului vechi, așa cum principii Transilvanieiau făcut-o, necesitățile cetății...* . Între Mihai și Stepan se pare că se vor fi stabilit legături mai strânse deoarece, îndată după asasinarea temerarului voievod, este ucis, din ordinul lui Basta, și Ștefan Stepan, vicecăpitanul Cetăţii Oradea[37].

La 19 aprilie, Mihai Viteazul a chemat la o consfătuire pe consilierii săi din Transilvania și le-a solicitat să-și spună părerea de partea cui anume vor să fie: a imperialilor sau a turcilor? Aceștia îl sfătuiră pe Mihai să se alieze în continuare cu habsburgii. Voievodul a acceptat, dar a cerut în schimb ca marii nobili și consilierii care erau de faţă să solicite comisarilor imperiali ca aceștia să intervină pe lângă împărat ca Oradea, Hust și cele 5 comitate din care se compunea Crișana să fie realipite Transilvaniei, sub sceptrul său[38].

În iulie 1600 erau formulate *dorințele Măriei Sale Mihai vodă, domn al Transilvaniei, Moldovei și Țării Românești față de Înălțimea Sa împăratul*, unde, la punctul 5 se precizează că *ceale cinci varmeghii (comitate) carele sănt Bihorul și Solnocul de Mijloc și Maramurăș, Sărandul (Zarand), Crasna, să se rumpă (să revină) aicia către Ardeal, cu cetățile și cu ținuturile, cum au fost mai dennainte vreame*[39]. Ceva mai târziu, Mihai își exprimă îngrijorarea faţă de situaţia Oradiei și, în același timp, intenția sa neclintită de a o readuce între frontierele Transilvaniei: *După cum am înțeles că turcul din nou ar vrea să ocupe cetatea Oradea, față de care intenție, ca de acolo să-l pot îndepărta i-am scris că noi vrem a o ocupa și a relua hotarele ce sunt ale Transilvaniei*[40].

Două episoade relatate de comisarii imperiali împăratului Rudolf sunt și ele semnificative în legătură cu atitudinea voievodului faţă de aceste părţi: *I s-a lăsat lui Herbertstein ca, în contul arendei minelor, să cumpere de 1.500 taleri aramă la Beiuș. Voievodul când a poruncit se afla în depozitul de muniții și când a aflat că și Beiușul a aparținut aici (adică Transilvaniei) s-a prins mânios de barbă și a spus că el cu sabia a cucerit acest teritoriu și de aceea el pretinde tot ce aparține de el*[41].

Câteva zile mai devreme, aceiași comisari scriau: *O dată voievodul a declarat deschis că își va trimite oastea spre Oradea, Hust și Șimleu iar Stoica a spus, ba chiar și Mihai Vodă, că mai de grabă ar vrea să-și piardă capul decât să încuviințeze să i se ia comitatele exterioare care aparțin Transilvaniei*[42].

---

[36] *Ibidem.*

[37] *Ibidem*, p. 31-132; la 18 decembrie 1594 Ștefan Stepan primise de la Sigismund Báthori satul Copăcel din comitatul Bihor, pentru serviciile sale (A. Veress, *op. cit.*, vol. IV, p. 173-174). Se pare că era descendent al familiei Brancovici, fiind urmaș al lui Stepan, unul din fiii lui Gheorghe Brancovici. Un Francisc Stepan locuia în Oradea la 1660. În secolul al XIX-lea mai aveau posesiuni în Leș și Păușa, lângă Oradea. Stema familiei se vede și azi pe capela din cimitirul satului Leș, lângă șosea.

[38] *MCRT*, IV, p. 377.

[39] *Mihai Viteazul în conștiința europeană*, vol. I, p. 525.

[40] 2 august 1600, *Törtenelmi Tár*, seria I, vol. IV, 1883, p. 12.

[41] Scrisoarea din 22 aprilie 1600, în *Törtenelmi Tár*, seria 3, vol. 7, 1884, p. 226.

[42] Scrisoarea din 20 aprilie 1600, în *Törtenelmi Tár*, 1884, p. 270. Este vorba de Stoica sau Stoichiţă din Strâmba, căruia i se spunea și Rioșeanu, unul din cei mai de seamă sfetnici ai lui Mihai Viteazul, fiind trimis de acesta ca sol la Împăratul Rudolf (Nicolae Stoicescu, *Dicționar al marilor dregători*, București, 1971, p. 91-92).

Putem constata – dacă analizăm interdependenţa unor acţiuni şi evenimente din pragul secolului al XVII-lea – că, în cele din urmă, Ștefan Bocskai și-a asigurat scaunul princiar al Transilvaniei, folosind intenţiile și strădaniile lui Mihai Viteazul – redobândirea Crișanei de la Imperiali și realipirea ei la Principat –, lucru ce i-a reușit în 1606, în urma unei răscoale antihabsburgice declanșate în 1604, când condițiile au fost propice.

III. Trecerea lui Mihai Viteazul prin Oradea

După înfrângerea de la Mirăslău (18 septembrie 1600), Mihai Viteazul pierde succesiv nu numai Transilvania, ci și Moldova și Ţara Românească. Părăsind Muntenia, străbate Valea Jiului ajungând în Haţeg și, de aici, atingând Deva (la 6 decembrie), poposește la Hălmagiu, de unde îi scrie lui Paul Nyári că *mâine ne vom sili pe lângă Hălmagiu în sus spre ținuturile Beiușului*. Scrisoarea încropită în grabă *la Hălmagiu în câmp*, ne oferă posibilitatea de a afla câteva din gândurile și frământările marelui domn în aceste momente grele. El se destăinuie căpitanului Cetăţii Oradea că poate se va mira de prezenţa lui în aceste părţi, dar are mulţi duşmani din pricina cărora n-a putut rămâne nici în Ţara Românească. Acolo nu atât turcii i-au pricinuit greutăţi, cât polonezii care l-au adus pe Simion Movilă. Dar și *ardelenii ne fac mai mult rău acum decât turcii*, notează cu amărăciune voievodul referindu-se la răscoala nobilimii din Transilvania împotriva sa. Vede cu dezamăgire că *ţara cade din nou sub turci, dacă noi nu o vom împiedica în grabă, dar despre aceasta, dacă Domnul ne ajută să ajungem acolo, vom vorbi mai pe îndelete cu domnia ta*. Îi cere să-i trimită câţiva oameni înainte, la Beiuș: *Noi acum în primul rând numai în domnia ta avem încredere, știm că domnia ta dorește Măriei Sale împăratului și acestei țări numai binele. Dacă am putea ajunge acolo(la Oradea) cu sănătate și pace, am putea fi încă cu dragă și folositoare slujbă creștinătății. Dea Domnul să te găsim și pe domnia ta în bună sănătate*[43].

Majoritatea marilor istorici români n-au acordat o atenţie deosebită trecerii lui Mihai prin Crișana și felului în care el a fost primit la Oradea. Numai A.D. Xenopol cunoștea scrisoarea lui Mihai Viteazul de la Hălmagiu către Paul Nyári, și o și discută, fixând, în linii mari, și traseul pe care domnul român l-a străbătut – Deva – Hălmagiu – Oradea –, dar nu înainte de a fi atins și Lugojul, în Banat, unde și-ar fi sporit în mod considerabil suita. Xenopol scrie că Mihai ar fi cumpărat de la Gaspar Kornis *care reședea în Alba Iulia, cu un dar de 2.000 de galbeni, voia sa de a trece peste granița Transilvaniei*[44], ceea ce este foarte puţin probabil. P.P. Panaitescu, în schimb – în paginile cunoscutei sale monografii consacrate lui Mihai –, susţine tocmai contrariul, afirmând că *marele domn, fără să mai ceară voie, străbătu Ardealul, ţara unde fusese odinioară stăpân*[45], ceea ce pare a fi mult mai plauzibil.

Fiind primit prin Transilvania cu multă simpatie de către români, nobilimea răsculată a instigat la atac unele garnizoane militare, din câteva cetăţi ca Deva, Lipova și Ineu. Din Cetatea Devei, nobilimea răsculată a pus să se tragă asupra sa, iar cele din Lipova și Ineu s-au luat o bucată de drum după el[46]. Aceste incidente sunt pomenite de Mihai în Memoriul către împăratul Rudolf, din 17 ianuarie 1601, în care relatează, printre altele, și odiseea pribegiei sale spre Viena, amintind și pierderea unor oameni cu ocazia traversării Mureșului[47]. Probabil

[43] Eudoxiu de Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria Românilor*, vol. IV/I, București, 1882, p. 200-201; *MCRT*, vol. IV, p. 576-577.

[44] A.D. Xenopol, *Istoria Românilor din Dacia Traiană*, vol. V, ed. a III-a, f.a., p. 297.

[45] P.P. Panaitescu, *Mihai Viteazul*, București, 1936, p. 238.

[46] A.D. Xenopol, *op. cit.*, p. 297.

[47] *Mihai Viteazul în conștiința europeană*, vol. I, p. 623.

Mihai a încercat să treacă inițial Mureșul în zona Lipovei, dar, atacat de garnizoanele din Lipova și Ineu, s-a întors și a luat drumul Munților Apuseni, pe vechea legătură dintre Crișana și Principat. Această variantă de drum îi oferea un acces mai sigur, căci nu existau cetăți sau castele mai importante, decât numai Baia de Criș, unde se afla o palancă, iar mai sus Beiușul și Finișul, care se aflau deja sub suzeranitate imperială, deci nu constituiau obstacole. O ultimă încercare a nobilimii transilvănene a fost aceea de a ridica împotriva sa pe cei din Baia de Criș, dar fără succes[48].

Cu privire la mărimea suitei lui Mihai, cifrele sunt contradictorii și atât de fluctuante – de la o sursă la alta –, încât par destul de puțin verosimile[49]. Așa cum menționează el însuși, în memoriul său către Rudolf, era însoțit de puțini oșteni (*...in Transylvaniam non multa manu penetravi*)[50]. El se îndrepta însă spre Viena în calitate de aliat al lui Rudolf și o suită numeroasă ar fi creat probleme domnului român nu numai în privința întreținerii, ci și în raporturile sale cu autoritățile militare ale punctelor prin care trecea.

Având în vedere drumul obișnuit pe aici, precum și punctele atinse atestate în documente, traseul lui Mihai Viteazul prin Munții Apuseni poate fi următorul: de la Deva, prin pasul Vălișoara la Brad, apoi la Baia de Criș și Țebea, iar de la Vața de Jos, prin depresiunea Hălmagiului, la Hălmagiu și Vârfurile. De aici la Vașcău și prin Ștei, Mihai ajunge la Beiuș, de unde – trecând probabil prin Vintere, Holod, Lăzăreni, Calea Mare – poposește, în sfârșit, la Oradea.

La 11 decembrie 1600, Mihai a ajuns la Oradea. A doua zi, el scrie de aici o scrisoare arhiducelui Mattia, din care rezultă felul în care a fost primit în orașul de pe Criș: *Cu ajutorul Domnului ieri, în ziua a 11-a a lunii curente decembrie, urmărit de uneltitorii și dușmanii care niciodată n-au voit binele nici pre sfintei majestăți nici Republicii Creștine și stăpânirii, am poposit la Oradea unde, am ajuns cu sufletul moleșit și aproape deznădăjduit, aici oarecum m-am reîntremat și m-am refăcut și m-am făcut mai cutezător*[51].

A doua zi după plecarea voievodului român, Paul Nyári scrie episcopului de Oradea, prefectul camerei scepunsiense[52], despre intrarea lui Mihai în Transilvania și sosirea sa la Oradea. Căpitanul Cetății încearcă să-l liniștească pe episcop cu privire la intențiile lui Mihai, invocând faptul că el este aliatul împăratului. A încercat să-l rețină câteva zile[53] până va primi dispoziții, dar astăzi (12 decembrie), Mihai și-a continuat drumul. În discuțiile purtate de cei doi, domnul român a subliniat faptul că orice întârziere din partea sa poate aduce prejudicii creștinătății și chiar împăratului. Se pare că, în realitate, Nyári nici n-a intenționat să-l oprească pe Mihai, căci îl informează eronat pe episcop, scriindu-i că suita voievodului era compusă din 3.000 de oșteni, în cea mai mare parte turci și tătari, și că forțele sale reduse nu i-au permis să-l rețină, ceea ce este adevărat numai în parte.

Căpitanul Cetății din Oradea voia să se disculpe astfel pentru faptul că nu a făcut nimic împotriva lui Mihai și-l îndeamnă pe episcop să iasă el înaintea voievodului, dacă dorește

[48] *Törtenelmi Tár*, seria I, vol. 3, 1857, p. 186.

[49] *Mihai Viteazul în conștiința europeană*, vol. I, p. 644; vol. II, p. 133; vol. III, p. 81; vol. III, p. 414.

[50] *Törtenelmi Tár*, seria I, vol. 3, 1857, p. 186.

[51] E. Hurmuzaki, *op. cit.*, vol. IV/I, p. 203; A. Veress, *op. cit.*, vol. VI, p. 278-280.

[52] E. Hurmuzaki, *op. cit.*, vol. IV/I, p. 206; Din scrisoare nu reiese nominal cine era acest episcop. Este posibil să fie Nicolae Macatius, care, la 30 decembrie 1599, era *electo episcopo Varadiensis* cu reședința în Scepusium (Zips – în Slovacia) – A. Veress, *op. cit.*, vol. V, p. 334.

[53] Probabil de aici concluzia lui N. Iorga că Nyári ar fi intenționat să-l aresteze pe Mihai (*Istoria românilor*, vol. V, p. 355); *apud* L. Borcea, *Precizări privind raporturile Crișanei cu Mihai Viteazul*, în *Crisia*, VI, 1976, p. 237-247.

neapărat să-l oprească[54]. Să nu uităm că, din septembrie 1598, Crișana era sub suzeranitatea habsburgică, astfel Mihai Viteazul a trecut prin zonă în calitatea sa de aliat al împăratului[55].

Voievodul n-a fost însă oprit de nimeni și, după ce, la 14 decembrie, trecea prin Debreţin, la 16 ale aceleași luni era deja la Cașovia (Košice), iar la 25 decembrie, după unii, sau la 2 ianuarie 1601, după alţii, a ajuns, în cele din urmă, dar nu la Viena ci la Praga, unde își stabilise împăratul Rudolf al II-lea reședința sa preferată.

În concluzie, după prezentarea celor trei momente din timpul scurtei domnii a marelui voievod, sperăm că am reușit să elucidăm faptul că Mihai Viteazul merită să fie cinstit și de către orădeni pentru ceea ce a făcut și, astfel, considerăm că statuia sa își merită cu prisosință un loc de cinste în urbea noastră. Locul cel mai potrivit – care, din punct de vedere istoric, nu ar putea fi contestat de nimeni decât dacă este mânat de interese politicianiste – , pentru reamplasarea statuii marelui voievod ar fi în zona cetății orădene, cu fața spre aceasta, așa cum și-a amplasat corturile în noaptea de 11/12 decembrie 1600, când a poposit aici în drumul său spre împăratul habsburg căruia dorea să-i ceară sprijinul pentru a putea păstra Unirea. Din nefericire, dorința sa nu se potrivea cu cele ale curții imperiale habsburgice, astfel că, deși i-a acordat ajutorul – pentru că, la acel moment, planul său se suprapunea peste necesitățile acesteia –, după izbândă a fost asasinat mișelește.

Măreața sa realizare a rămas peste trei secole visul tuturor românilor, vis împlinit la Alba Iulia în 1918.

[54] A. Veress, *op. cit.*, vol. VI, p. 284.

[55] L. Borcea, *Contribuții la istoria politică a Bihorului în epoca lui Mihai Viteazul (1598–1606)*, în *Crisia*, V, 1975, p. 103-121.

L'ARMATA IMPERIALE DEL PRINCIPE EUGENIO DI SAVOIA NEL BANATO. INVERNO 1716-1717

Gizella NEMETH
Adriano PAPO*

THE IMPERIAL ARMY OF PRINCE EUGENE OF SAVOY IN THE BANAT. WINTER 1716-1717
ABSTRACT

The conclusion of the Spanish Succession War (1714) allowed Emperor Charles VI of Habsburg to turn his attention back to the events regarding the Hungarian southern borders, that the Ottomans had once again menaced after the period of peace sanctioned by the Treaty of Carlowitz of 1699, followeing the victory achieved at Zenta (Senta) by the Imperial Army of Prince Eugene of Savoy. Therefore, Prince Eugene prepared a detailed plan for the reconstitution, renewal and strengthening of the Imperial Army. On August 5, 1716, the Imperial Army defeated the Ottomans at Petrovaradin. Then, it conquered Timişoara (Temesvár), the last remaining Turkish fortress in the Kingdom of Hungary.

The prince Eugen entrusted the defense of the Banat territories, which had been taken from the Turks, to his trusted man and cavalry general Claude-Florimond d'Argenteau, Count of Mercy. Major-General Count Franz Paul von Wallis obtained command of the forces stationed in the garrison of Timișoara. General Wallis was also entrusted with the restoration of the fortifications of Timișoara.

According to the instructions of Prince Eugene, the primary task assigned to the Count of Mercy was to carry out the emperor's drawings on Pancsova (Pančevo), on Új-Palánka (Banatska Palanka) and possibly also on Orșova (Orsova). Close and continuous collaboration with the commander in Transylvania, Count Stephan von Steinville was also required. Indeed, the Count of Mercy came into possession of both Pancsova and Új-Palánka, but had to give up the conquest of Orșova, which he would postpone until the following spring.

Keywords: Prince Eugene of Savoy, Ottoman Empire, anti-Ottoman struggle, Banat, Timișoara Claude-Florimond d'Argenteau Count of Mercy.

Il principe Eugenio di Savoia fu uno stratega militare di prim'ordine, ma altresì un eccellente uomo politico e diplomatico e un mecenate e patrono delle arti. Come stratega militare, non solo tenne testa alle armate di Luigi XIV in Italia e sul fronte renano, ma combatté con successo contro i turchi[1] in Ungheria e nei Balcani, apportando un contributo fondamentale per la liberazione dell'Ungheria e dell'Europa centrale dopo un secolo e mezzo di dominazione ottomana. In virtù delle sue ragguardevoli imprese l'Austria poté consolidarsi come grande

* Centro Studi Adria-Danubia, Duino Aurisina (Trieste, Italia); e-mail: adriadanubia@gmail.com.

[1] Nel presente saggio useremo come sinonimo di "ottomano" il termine "turco", che, secondo la terminologia dell'epoca, era esteso a tutti i sudditi dell'impero osmanico. Useremo altresì il termine "osmanico" come sinonimo di ottomano.

potenza danubiana oltreché europea, insediandosi stabilmente in Ungheria, in Transilvania e nel Banato[2].

Eugenio era nato a Parigi il 18 ottobre 1663[3]. Dopo una turbolenta giovinezza trascorsa nella capitale francese e il perentorio rifiuto del re di Francia Luigi XIV (r. 1643-1715), il Re Sole, ad assumerlo nel suo esercito per i suoi dissoluti ed equivoci trascorsi, passò al servizio dell'imperatore Leopoldo I d'Asburgo (r. 1657-1705). Dopo l'esordio come volontario nella liberazione di Vienna sotto il comando del cugino Luigi Guglielmo margravio del Baden, partecipò alle campagne antiturche del 1683-88 distinguendosi nella riconquista di Buda (1686) e di Belgrado (1688)[4]. Ritornò a combattere in Ungheria dopo la campagna militare in Lombardia e in Piemonte in difesa del ducato sabaudo dall'aggressione francese, ai tempi della guerra del Palatinato (1688-1697)[5]: la famosa battaglia di Zenta (Senta, oggi in Serbia) dell'11 settembre 1697 rappresenta il capolavoro strategico del principe Eugenio, ora comandante supremo dell'esercito imperiale contro i turchi. Dopo Zenta, Asburgo e ottomani addivennero alla pace venticinquennale di Carlowitz (1699)[6].

Dopo la conclusione della guerra di successione spagnola (1700-1714)[7], il principe sabaudo tornò a combattere contro i turchi, che avevano interrotto il periodo di pace suggellato

---

[2] Per quanto concerne l'espansione osmanica nel Centroeuropa e in Ungheria, cfr. P. Fodor (Ed.), *The Battle for Central Europe*, Research Centre for the Humanities of the Hungarian Academy of Sciences – Brill, Budapest - Leiden - Boston 2019, nonché la recente monografia di G. Nemeth Papo – A. Papo, *I turchi nell'Europa centrale*, Carocci, Roma 2022.

[3] Sul principe Eugenio rimandiamo alle principali biografie di questo importante personaggio redatte in epoca moderna: A. Arneth, *Il principe Eugenio di Savoia*, trad. di A. di Cossilla, Successori Le Monnier, Firenze 1872 (ed. or. A. von Arneth, *Prinz Eugen von Savoyen*, 3 voll., Wilhelm Braumüller, Wien 1864); M. Braubach, *Prinz Eugen von Savoyen. Eine Biographie*, 5 voll., Oldenbourg Verlag, München 1963-1965; N. Henderson, *Eugenio di Savoia*, trad. di A. Cettuzzi, Dall'Oglio, Milano 1966 (ed. or. *Prince Eugen of Savoy: a Biography*, Weidenfeld & Nicolson, London 1964); F. Herre, *Eugenio di Savoia. Il condottiero, lo statista, l'uomo*, trad. di A. Martini Lichtner, Garzanti, Milano 2001 (ed. or. *Prinz Eugen. Europas heimlicher Herrscher*, Deutsche Verlags-Anstalt GmbH, Stuttgart 1997); W. Oppenheimer – V.G. Cardinali, *La straordinaria avventura del Principe Eugenio*, Mursia, Milano 2012.

[4] Il tema dell'assedio di Vienna, prodromi e conseguenze, è ampiamente trattato nella monografia di F. Cardini, *Il Turco a Vienna*, Laterza, Roma -–Bari 2011, corredata d'una ricchissima bibliografia. Sulla liberazione dell'Ungheria cfr., tra gli altri, Á. R. Várkonyi, *Magyarország visszafoglalása 1683-1699*, Móra Ferenc, Budapest 1987. Sulle campagne antiturche del principe Eugenio in Ungheria, oltre agli altri studi che saranno citati nel prosieguo del presente studio, cfr. il saggio di A. Papo, *Le campagne ungheresi del principe Eugenio di Savoia*, in «AION-Studi Finno-ugrici», IV, 2002-2005, pp. 143-63.

[5] Sulla guerra del Palatinato o guerra della Lega di Augusta cfr. G. Clark, *La guerra della lega d'Augusta (1688-97)*, trad. di E. Ganapini, in *Storia del Mondo Moderno*, a cura di J.S. Bromley, vol. VI: *L'ascesa della Gran Bretagna e della Russia (1688-1713/1725)*, Garzanti, Milano 1971, pp. 267-304 (ed. or. *The Nine Years War, 1688–1697*, in J.S. Bromley (Ed.), *The New Cambridge Modern History*, vol. VI, *The Rise of Great Britain and Russia, 1688-1713/25,* Cambridge University Press, Cambridge 1970, pp. 223-53).

[6] Sulla battaglia di Zenta e la conseguente pace di Carlowitz, sottoscritta nella località di Karlóca (Sremski Karlovci, in Serbia) tra il Sacro Romano Impero e l'Impero Ottomano il 26 gennaio 1699 cfr. M. von Angeli (redazione di), *Campagne del Principe Eugenio di Savoia,* vol. II: *Campagne contro i turchi 1697-1698 e pace di Karlowitz 1699*, Divisione Storica Militare dell'Imperiale e Regio Archivio di Guerra, Tip. Roux e Viarengo, Torino 1890 (ed. or. *Feldzüge des Prinzen Eugen von Savoyen*, hrsg. von Abtheilung der Kriegsgeschichtlichen des k. k. Kriegs-Archives, vol. II: *Feldzüge gegen die Türken 1697-1698 und der Karlowitzer Friede 1699*, Verlag des k. k. Generalstabes, in Commission bei C. Gerold's Sohn, Wien 1876). Cfr. anche il saggio di G. Nemeth e A. Papo, *Il principe Eugenio di Savoia e la battaglia di Zenta. 1697*, in «Quaderni Vergeriani», XIX, n. 18, pp. 28-122.

[7] Sulla guerra di successione spagnola cfr. A.J. Veenendaal, *La guerra di successione spagnola in Europa*, trad. di E. Ganapini, in *Storia del Mondo Moderno*, a cura di S. Bromley, vol. VI: *L'ascesa della Gran Bretagna e della Russia (1688-1713/1725)*, Garzanti, Milano 1971, pp. 491-535 (ed. or. *The War of the Spanish Succession in Europe*, in J.S. Bromley

dal trattato di Carlowitz e ripreso le ostilità contro la Repubblica di Venezia, allora alleata del Sacro Romano Impero. L'armata imperiale (in seguito: Armata) guidata dal principe di Savoia infliggerà agli ottomani una grave sconfitta a Petrovaradino (5 agosto 1716)[8] e il 12 ottobre 1716 espugnerà Timișoara (Temesvár)[9] dopo 42 giorni d'assedio[10]. La campagna antiturca del principe Eugenio si concluderà il 17 agosto 1717 con la conquista della fortezza di Belgrado dopo che il giorno prima aveva battuto gli ottomani in una memorabile battaglia campale, che rappresenta l'acme della sua carriera militare[11].

Non s'era ancora concluso l'assedio di Timișoara che il principe Eugenio cominciò a provvedere all'organizzazione dei quartieri d'inverno, in cui ospitare le truppe della sua armata: egli poneva in prima linea il problema del riposo, dell'alloggiamento e dell'approvvigionamento. Quanto a quest'ultimo, Eugenio puntava a una nuova soluzione: lo sfruttamento delle risorse locali onde alleggerire il peso sull'erario dello stato.

Non potendo acquartierare tutta l'Armata nei territori del Regno d'Ungheria, Vienna pensò di trasferirne una parte in Valacchia, paese che poteva offrire importanti contributi. Ma in Valacchia sussisteva il pericolo di continue incursioni tatare: il paese si presentava perciò inospitale. Per far valere il suo pensiero, il 21 ottobre il principe scrisse all'imperatore:

> L'acquartieramento poi delle truppe di Vostra Maestà Imperiale nella ora detta Valacchia è un progetto impossibile, perché esse sarebbero esposte al grave pericolo di essere colte nel colmo dell'inverno da una sorpresa tartara, o per lo meno essere ridotte dal continuo allarmarsi in tale stato, da non potere prestare più alcun servizio a primavera, pur tacendo, che la peste è realmente scoppiata in Bucarest, cosa che però in questo caso si tocca soltanto incidentalmente[12].

I paesi ereditari austriaci erano già stati esentati dal compito di alloggiare le truppe dell'Armata durante l'inverno 1716-17; il principe propose che detti paesi ospitassero e fornissero vettovaglie dal 1° novembre 1716 a tutto aprile 1717 ad una parte dello Stato Maggiore,

---

(Ed.), *The New Cambridge Modern History*, vol. VI, *The Rise of Great Britain and Russia, 1688-1713/25,* Cambridge University Press, Cambridge 1970, pp. 410-45).

[8] Petrovaradin in serbo, Pétervárad in ungherese; oggi costituisce una delle due municipalità in cui è divisa la città di Novi Sad. Sulla battaglia di Petrovaradino ci permettiamo di rimandare ai saggi di A. Papo e G. Nemeth, *Prodromi della campagna antiottomana del 1716-1717*, in «Quaderni Vergeriani», XVIII, n. 17, 2022, pp. 25-61 e *La battaglia di Petrovaradino. 1716*, in «Nuova Antologia Militare», N. 4, Fasc. 15, giugno 2023 («Storia militare moderna», a cura di V. Ilari), pp. 425-72.

[9] Se non altrimenti specificato al toponimo romeno segue tra parentesi rotonde quello ungherese.

[10] Sulla riconquista di Timișoara si vedano i saggi degli Autori: *Il principe Eugenio di Savoia e la riconquista di Temesvár*, in «Quaderni Vergeriani», XII, n. 12, 2016, pp. 11-71 e *Il mito di Eugenio di Savoia e la presa di Timișoara*, in *Quaestiones Romanicae*, Nr. V/1, Jate Press – Editura Universității de Vest din Timișoara, Szeged – Timișoara 2017, pp. 38-55. Si vedano altresì i lavori di F. Ciure, *Cucerirea Timișoarei de către Habsburgi (1716) în izvoare venețiene de epocă*, in «Crisia», XLVII, 2017, pp. 91-112 e *La conquista asburgica di Timișoara in alcune fonti coeve italiane (1716)*, in «Studia historica adriatica ac danubiana», XIII-XIV, n. 1-4, 2020-2021, pp. 29-74.

[11] Sulla vittoria di Belgrado cfr. A. Papo, *La battaglia di Belgrado. 1717*, in «Nuova Antologia Militare», a cura di V. Ilari, n. 3, fasc. 11, giugno 2022, pp. 479-534; e anche A. Papo – G. Nemeth, *Il principe Eugenio di Savoia e la battaglia di Belgrado del 1717*, in «Studia historica adriatica ac danubiana», XV, n. 1-2, 2022, pp. 90-227.

[12] Il principe Eugenio all'imperatore, accampamento dinanzi a Timișoara, 21/10/1716, in L. Matuschka, *Campagne del Principe Eugenio di Savoia*, vol. XVI: *Guerra contro i turchi: Campagna del 1716*, Divisione Storica Militare dell'Imperiale e Regio Archivio di Guerra, Tip. Roux e Viarengo, Torino 1900, Suppl., n. 159, pp. 145-49 (ed. or. *Feldzüge des Prinzen Eugen von Savoyen (Geschichte der Kämpfe Österreichs)*, hrsg. von der Kriegsgeschichtlichen Abtheilung des k. u. k. Kriegs-Archivs, vol. XVI: *Der Türken-Krieg 1716-18. Feldzug 1716*, Verlag des k. und k. Generalstabes, in Commission bei C. Gerold's Sohn, Wien 1891).

all'artiglieria da campagna e a 6 reggimenti. La Corte si oppose a tale richiesta e indicò la Boemia come sede per lo svernamento dell'artiglieria.

Il 20-21 ottobre 1716 il luogotenente generale di provianda Harrucker, che si trovava a Timișoara, ricevette un corriere del Commissariato Generale di Guerra con un progetto per i quartieri d'inverno. Il principe accettò la proposta purché – lo ribadì – non venisse scelta la Valacchia come sede per lo svernamento: "a me fa lo stesso – *arguì il principe* – che si mettano [*le truppe a svernare, N.d.R.*] nei paesi ereditari tedeschi o in altri, pur che abbiano buon ricovero, alfine di conservarle pel servizio di Sua Maestà Imperiale"[13].

Anzitutto bisognava però pensare alla salvaguardia dei confini. Siccome la Transilvania si difendeva da sé grazie alla natura montuosa dei suoi confini, rimaneva aperto il problema del Banato, ch'era più esposto alle incursioni tatare dalla parte della Valacchia. Pertanto fu necessario costituire un corpo militare per la difesa del nuovo paese, ch'era stato sottratto ai turchi e che il principe affidò al comando del suo uomo di fiducia e generale di cavalleria Claude-Florimond d'Argenteau conte di Mercy "in considerazione della sua nota buona condotta, del provato suo valore, della sua lunga esperienza"[14].

Nato nel 1666 a Longwy (in tedesco Langich), in Lorena, il conte di Mercy aveva partecipato alla battaglia di Vienna del 1683. Era il nipote d'un feldmaresciallo imperiale morto combattendo contro svedesi e francesi nel corso della guerra dei trent'anni e il figlio d'un generale imperiale caduto durante l'assedio di Buda del 1686. Il conte di Mercy fu un valoroso soldato, ritenuto però superbo e altezzoso nella cerchia dei suoi colleghi dell'Armata; aveva combattuto a Zenta e nella guerra di Successione spagnola, dov'era stato fatto prigioniero per ben due volte; s'era segnalato per il suo valore nella battaglia di Petrovaradino e si metterà in luce pure nella battaglia di Belgrado. Nel 1717 sarà promosso feldmaresciallo. Aveva ricevuto dal principe Eugenio, suo grande estimatore, l'incarico di governatore del Banato, al cui sviluppo contribuirà attivamente. Nominato nel 1734 comandante dell'armata d'Italia morirà a Crocetta nella battaglia di Parma il 29 giugno dello stesso anno[15].

Sottoposti al conte di Mercy erano il luogotenente-maggiore conte Sainte-Croix, il maggiore-generale conte O'Dwyer, i baroni de Viard e Splényi, i conti Hautois, Eck, von Rotenhan, Orsetti, Lanthieri e La Marche. La cavalleria comprendeva i dragoni Württemberg e Schönborn, i corazzieri Gronsfeld, Darmstadt, Montecuccoli, Sainte-Croix, Hautois ed Emanuele di Savoia, gli ussari Ebergényi, Nádasdy, Splényi, Babocsay ed Esterházy. La fanteria constava di 12 battaglioni (Bagni, Bonneval, Gschwind, Neipperg, Pálffy e Wetzel). Il maggiore-generale conte Franz Paul

[13] Il principe Eugenio al Consiglio Aulico di Guerra, accampamento dinanzi a Timișoara, 21/10/1716, ivi, XVI, Suppl., n. 159, pp. 149-50.

[14] Istruzione del principe per il g.d.g. conte Mercy (Timișoara), accampamento di Timișoara, 1/11/1716, ivi, XVI, Suppl., n. 166, pp. 158-62. Anche per il prosieguo faremo riferimento in particolare ai «Fatti del Banato nello inverno 1716-17», ivi, XVI, pp. 223-36. Il principe informò l'imperatore d'aver notificato tale istruzione al conte di Mercy, precisando di non aver potuto prescrivere tutto quanto fosse possibile lasciando al conte lorenese la discrezionalità "in facie loci" nel prendere ulteriori decisioni nell'amministrazione del territorio affidatogli. Il principe Eugenio all'imperatore, Győr, 7/11/1716, ivi, XVI, Suppl., n. 168, p. 163. Sull'istruzione per il conte di Mercy cfr. anche F. Kausler, *Das Leben des Prinzen Eugen von Savoyen*, vol. II, Herder und Co., Freiburg im Breisgau 1839, pp. 590-1; e anche M. Braubach, *Prinz Eugen von Savoyen. Eine Biographie*, III vol.: *Zum Gipfel des Ruhmes*, Oldenbourg Verlag, München 1964, pp. 328-9.

[15] Una breve biografia del conte di Mercy è in https://www.deutsche-biographie.de/sfz61889.html. Per una biografia più estesa cfr. J. Kallbrunner, *Ein Lothringer als Träger deutscher Kultur im Banat, Vorschau auf ein Lebensbild des Grafen Claudius Florimund Mercy*, in *Schicksalswege am Oberrhein, Beiträge zur Kultur- und Geistesgeschichte, Wirtschafts- und Staatenkunde*, hrsg. von P. Wentzcke, Heidelberg, 1952, pp. 165-88.

von Wallis[16] comandava invece le forze dislocate nel presidio di Timișoara, costituite da 7 battaglioni di fanteria. La fortezza di Timișoara fu dotata d'alcuni pezzi d'artiglieria turchi, di più di 14 cannoni da 3 libbre, di 6 falconi da 6 libbre, di 6 quarti di colubrina da 12 libbre, di 4 cannoni grossi da 24 libbre[17].

Era rimasta nel Banato una brigata d'artiglieria da campagna composta da 6 cannoni da 3 libbre, 2 mortai da 30 e 2 da 60 libbre. Le forze del Banato potevano anche contare su un medico, un chirurgo, un quarto di farmacia, un ufficiale postale, un sacerdote, un uditore per il servizio di giustizia, un prevosto, un cancelliere, ufficiali di commissariato, provianda e tesoreria. Ai Generalati di Arad e Szeged, i quali avevano ultimato l'ufficio di comando di confine, fu ordinato di tenersi in contatto col Mercy. Sciolta l'Armata, il luogotenente-maresciallo conte Sainte-Croix fu sottoposto al governatore del Banato conte Mercy[18].

Subito dopo la presa di Timișoara, l'Armata si smembrò e i vari corpi partirono a scaglioni per i quartieri invernali[19]. Le navi da guerra si trasferirono a Bjeloberdo, vicino ad Eszék (Osijek, oggi in Croazia), presso la confluenza della Drava col Danubio. Le saiche (piccole navi a remi dotate di equipaggio di circa 30 uomini) furono invece condotte a Győr, a Komárom e ad Esztergom. Per quanto riguarda il servizio di provianda, furono aperti dei magazzini provvisori a Timișoara e ad Arad per la conservazione della farina che doveva arrivare da Buda e da Baja. Le truppe che lasciarono Timișoara ricevevano invece a Szeged o a Csongrád razioni di pane per 5-6 giorni (in effetti solo per tre)[20].

In base all'istruzione del principe Eugenio, il compito primario assegnato al conte di Mercy era quello di realizzare i disegni dell'imperatore su Pancsova (Pančevo, oggi in Serbia)[21], su Új-Palánka (Banatska Palanka, oggi in Serbia) ed eventualmente anche su Orșova (Orsova), "la chiave della Transilvania – *come l'aveva definita il feldmaresciallo conte Veterani* –, dell'Ungheria, della Valacchia, della Serbia e della Bulgaria. Il luogo per se stesso non è forte e nemmeno ben situato, perché dominato dalle alture; ma la ragione di guerra vuole che sia occupato, per la sua importanza, per esser padroni del Danubio"[22]. L'obiettivo era quello d'espellere gli ottomani dal

[16] Franz Anton Paul von Wallis (1678-1737) era il figlio del feldmaresciallo Georg Olivier, morto nel 1689 nell'assedio di Magonza nel corso della guerra del Palatinato. Franz Paul era anche il proprietario del reggimento omonimo. Era entrato come paggio alla corte imperiale, dove ebbe occasione di salvare la vita all'imperatore Giuseppe I (r. 1705-1711). Nel 1697 fu nominato capitano nel reggimento fanti Lorena, prese parte alla guerra di Successione spagnola, si comportò valorosamente a Chiari e a Luzzara in Piemonte. Nel 1708, come colonnello nel reggimento Hasslingen, militò sul Reno e poi nei Paesi Bassi. Promosso maggiore-generale e nominato comandante della piazza di Timișoara il 21 ottobre 1716, terrà questa carica fino al 1° ottobre 1729. Provvederà allo sviluppo della città e fortezza di Timișoara e alla costruzione di nuovi quartieri. Dal 1727 al 1734 sarà governatore del Lussemburgo e successivamente, dal 1734 in poi, governatore della Transilvania con sede in Brașov (Brassó). Nel 1735 otterrà il grado di luogotenente-maresciallo. Per qualche nota su Franz Paul Wallis si rimanda a C. von Wurzbach, *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Österreich*, parte LII, Kaiserlich-königliche Hof- und Staatsdruckerei, Wien 1885, p. 259.

[17] Cfr. Matuschka, *Campagne del Principe Eugenio di Savoia* cit., XVI, pp. 217-20.

[18] Il principe Eugenio al luogotenente-maresciallo conte di Sainte-Croix (Timișoara), accampamento di Timișoara, 29/10/1716, in Matuschka, *Campagne del Principe Eugenio di Savoia*, XVI, Suppl., n. 164, p. 157.

[19] Per quanto riguarda l'acquartieramento delle truppe dell'Armata in Ungheria cfr. ivi, XVI, pp. 217-20.

[20] Per notizie più dettagliate sull'organizzazione dei quartieri d'inverno in Ungheria, in Transilvania e nel Banato cfr. ivi, XVI, pp. 212-22 (cap. «Quartieri d'inverno 1716-17»).

[21] Trattandosi di località appartenute alla "Grande Ungheria" abbiamo utilizzato in questi casi il toponimo ungherese, eventualmente seguito da quelli rumeni, serbi, croati o tedeschi.

[22] *Des Grafen Veterani kais. Feldmarschalls Feldzüge in Ungarn und den angränzenden Provinzen, vom Jahre 1683 bis 1694*, Dresden 1788 (nuova ed. Nabu Press, 2011), cit. ivi, XVI, p. 223.

Banato e prender posizione sull'isola di Orşova[23], nonché interrompere la libera comunicazione dei turchi con Belgrado lungo il Danubio, il che avrebbe oltremodo facilitato le future operazioni e impedito al nemico l'arrivo dei rifornimenti per via fluviale. Per l'esecuzione di tale impresa il Mercy sarebbe stato dotato dell'artiglieria pesante, di quella campale (6 cannoni) e del necessario numero di mortai, bombe, munizioni e d'altri materiali; gli sarebbero stati assegnati gli ufficiali di cui abbisognava, i serventi, i quadrupedi e le razioni di pane giornaliere. Bisognava però conservare in buono stato l'Armata avendo ogni cura di non affaticare oltre misura i soldati in modo che venissero impiegati utilmente durante le operazioni ed essere eventualmente ricoverati in tempo opportuno secondo la possibilità e le risorse del paese, affinché potessero riaversi e ristabilirsi dopo gli strapazzi sofferti e trovarsi in buono stato all'inizio della campagna successiva. A tale fine bisognava però fortificarsi con opere di trinceramento sul fianco verso il Danubio e sulla fronte verso la Valacchia e impedire, qualora il Danubio si fosse gelato, che il nemico li attaccasse provenendo proprio dalla Valacchia. Era pertanto richiesta una buona conoscenza del territorio in modo da distribuirvi le truppe proporzionalmente alla loro forza. Era altresì necessario per la soldatesca mantenere un comportamento ottimale e la disciplina di guerra ed evitare di molestare i contadini, che avevano già molto sofferto a causa della presenza sul loro terreno d'entrambe le armate (imperiale e ottomana) e che speravano di ricevere dalla nuova dominazione "cristiana" un trattamento migliore.

Era stato peraltro deciso che per un certo tempo il pane e la biada sarebbero stati forniti dai magazzini da impiantarsi sul Danubio, sul Tibisco, sulla Mureş (Maros) ed anche nel cuore del paese verso le località di Caransebeş (Karánsebes) e Mehadia (Mehádia); in seguito il vettovagliamento avrebbe dovuto essere somministrato dai magazzini aperti nel territorio. Siccome la sola sussistenza in natura non sarebbe stata sufficiente per far campare i soldati, agli stessi sarebbero stati distribuiti due o tre fiorini come complemento della porzione giornaliera di grano. E siccome era ben noto a tutti lo stato d'indigenza in cui si dibattevano le casse dello stato, sarebbe stato allora necessario esigere dei contributi dal paese, specialmente dalla Valacchia, di cui si sollecitava l'occupazione di monasteri e castelli; ma si doveva riscuotere detti contributi "colle buone […] adoperando il rigore solo quando la bontà non fosse praticabile".

Era altresì richiesta una collaborazione stretta e continua col comandante in Transilvania, conte Stephan von Steinville (o Stainville), al quale era stato assegnato l'incarico di controllare il confine valacco lungo la Transilvania, nonché una cooperazione coi comandanti confinari di Arad, Szeged, Petrovaradino e dei quartieri tra la Mureş e il Tibisco, e soprattutto col luogotenente-maresciallo barone von Graven. Il Mercy era inoltre tenuto a trasmettere le informazioni sul nemico in suo possesso al comandante di confine *Feldzeugmeister*[24] barone Georg Wilhelm von Löffelholz, di stanza a Petrovaradino, e soprattutto al generale Steinville (per l'occasione gli sarebbe stato fornito un cifrario segreto con cui comunicare con lo Steinville medesimo, col Consiglio Aulico di Guerra e col principe Eugenio). Il comandante lorenese avrebbe anche dovuto sollecitare il maggiore-generale conte Franz Paul von Wallis, suo sottoposto e, come già detto, comandante in Timişoara, a restaurare e ampliare le fortificazioni ivi presenti. Siccome infine si prevedeva che la milizia avrebbe dovuto ricavare il necessario dal

[23] Vedi *infra*.

[24] Quello di *Feldzeugmeister* era un grado militare usato tra i mercenari, specialmente nei reparti d'artiglieria, diffuso durante il XVI e il XVII secolo, ancora in uso all'inizio del XX. L'esercito austriaco si servì del titolo di *Feldzeugmeister* per indicare un alto ufficiale con incarichi specifici.

paese per la sua sussistenza, si dovevano pertanto riparare i mulini, richiamare la popolazione ch'era fuggita e mantenere il buon ordine. Perciò era necessario fare buon uso della giustizia, accattivarsi gli abitanti con l'osservanza della disciplina, evitare di conferire qualsiasi impiego permanente per minimo che fosse. Infine, era stabilito che nella città di Timişoara venisse ripristinata dagli abitanti tedeschi la religione cattolica, "l'unica che può condurre a salvazione".

Dunque, non c'era l'intenzione d'organizzare nel Banato un'amministrazione statuale regolare in quanto che la guerra non era ancora finita e la regione si presentava in gran parte disabitata[25].

Il principe trasmise un'istruzione più o meno dello stesso tenore di quella inviata al conte di Mercy al maggiore-generale von Wallis. Nell'istruzione Eugenio prescrive anzitutto il divieto di concedere nella fortezza di Timişoara domicilio ad alcuno che non fosse tedesco e di religione cattolica e nemmeno di assegnare benefici e uffici, né fare "ripartizione del più piccolo terreno interno". Ai rasciani si sarebbe potuto destinare una parte della grande palanca, ma con la riserva che la proprietà rimanesse dell'imperatore in modo da evitare di trovarsi obbligati a corrispondere compensi in caso di esproprio del terreno per la costruzione di fortificazioni. Erano demandati al generale Wallis il restauro della fortificazione col sostegno del conte di Mercy e con l'aiuto di forza lavoro esterna, nonché la riparazione dei mulini per la macinazione del grano. Il Wallis avrebbe dovuto provvedere personalmente alla ripartizione, all'alloggiamento e alla cura della guarnigione locale evitandole inutili disagi, nonché al governo e alla manutenzione del territorio (acque e paludi) ai fini di ottimizzare la difesa del paese. Infine avrebbe dovuto tenere buone comunicazioni e intesa coi comandanti delle piazze viciniori, esercitare con equità la giustizia, frenare ogni eccesso della milizia[26].

Nel frattempo Orşova era stata ben fortificata dai turchi.

Annota Jacopo Sanvitale:

> Alle milizie fu destinato il riposo de' Quartieri col disegno di farle uscire per tempo in Campagna nell'anno venturo, per continuar le conquiste. Al General Mercì fu lasciato un corpo di gente, con ordine d'avvicinarsi al Danubio, e impossessarsi de' luoghi forti di quel Contado. Sul principio di Novembre questo Generale si andò accostando a Belgrado. Agli 9. fu sotto Banzova Palanca [*Pancsova, N.d.R.*] con Castello in faccia a Belgrado. I Turchi di guarnigione diedero qualche picciola apparenza di volersi difendere, ma ben tosto chiesero di capitolare; e il Comandante uscì fuori a ceder la sua sciabla al General Cristiano, che accordò loro d'uscir senz'armi, e bagaglio per il giorno seguente de' 10. Anche Vilapanca [*Új-Palánka, N.d.R.*] altro Borgo forte, più vicino al Danubio, venne dopo qualche giorno in poter degli Alemanni, che fermati colà i presidj, levarono a Belgrado qualche sussistenza, che raccoglieva da que' contorni: difficultarono il transito del Danubio a' legni Nemici: e prepararono i comodi al grande acquisto del medesimo Belgrado, che poi vedremo effettuarsi nell'anno prossimo[27].
>
> Documenta Eléazar Mauvillon:
>
> Pose Eugenio una Gernigione in Temeswar, costituendovi Governatore il Conte di Wallis, finché S.M.I. ne nominasse uno: ma questo Monarca volendo mostrare la piena confidenza, che aveva nel Principe, confermò la di lui scelta. Eugenio pose anche delle Guernigioni in Meadia [*Mehadia, N.d.R.*],

[25] Cfr. F. Griselini, *Versuch einer politischen und natürlichen Geschichte des Temesvarer Banats in Briefen an Standespersonen und Gelehrte*, parte I, Johann Paul Krauss, Wien 1779, lettera V (diretta al conte Jakob von Durazzo), pp. 147-94, il quale ci fornisce una descrizione del Banato fino al 1776. Sulla storia del Banato cfr. anche L. Böhm, *Dél-Magyarország, vagy Az úgynevezett Bánság külön történelme*, 2 voll., Emich, Pest 1867.

[26] Istruzione del principe Eugenio per il maggiore-generale Franz Paul von Wallis (Timişoara), accampamento di Timişoara, 1/11/1716, in Matuschka, *Campagne del Principe Eugenio di Savoia* cit., XVI, Suppl., n. 167, pp. 162-3.

[27] J. Sanvitale, *Vita e campeggiamenti del Serenissimo Principe Francesco Eugenio di Savoja, supremo comandante degli eserciti Cesarei, e dell'Imperio*, Gio: Battista Recurti, Venezia 1738, p. 219.

Parzowa [*Pancsova, N.d.R.*], e Vipalanka [*Új-Palánka, N.d.R.*], tutti Luoghi di molta importanza, e, dopo aver fatta la divisione de' quartieri d'inverno, si preparò per ritornare a Vienna[28].

La *Storia di Francesco Eugenio Principe di Savoja* riporta invece il seguente passo:

Nel mentre che il nostro Principe era a Vienna, il Conte di Merci si rese patrone di Panschova [*Pancsova, N.d.R.*], di Vipalanca, [*Új-Palánka, N.d.R.*] e di Meadia [*Mehadia, N.d.R.*], Piazze che aprivano la strada ad altre conquiste[29].

E ancora Dumont e Rousset scrivono al proposito:

Après la Bataille de *Peterwaradin* & la Conquête de *Temiswar*, tout sembloit inviter sa Majesté Imperiale & Catholique à redoubler ses genereux efforts contre les Ennemis communs & perpetuels du non Chrêtien, & lui en promettre un heureux succès. Les Turcs ne paroissoient plus. Et le General de Cavalerie Comte de Mercy, laissé à *Temiswar* par le Serenissime Chef, s'étoit rendu maître de *Panschova* [*Pancsova, N.d.R.*], de *Vipalanca* [*Új-Palánka, N.d.R.*] & de *Meadia* [*Mehadia, N.d.R.*], trois petites Places, également necessaires pour la sûreté du *Banat*, & pour frayer le chemin à d'autres Conquêtes. *Panschova* est une Palanque située sur la *Temis*, à une demie heure du lieu, où cette Rivière se degorge dans le *Danube*; & à deux heures de *Belgrade. Vipalanca*, en est une autre, située quelques lieuës plus bas sur la *Karatia*, qui l'environne; & qui s'y jette aussi dans le *Danube*; & *Meadia*, autre Palanque encore plus avancée que *Vipalanca*, se trouve dans les Montagnes, qui separent le *Banat* de la *Valachie*. Toutes trois se rendirent à discretion, & presque sans resistance; portées à cela par la douceur du Traitement, qui avoit été fait à la Garnison de *Temiswar*, & dont elles éprouvèrent aussi les effets.

Le Comte de Mercy tenta pareillement de s'emparer d'*Orsova*, Place située sur le *Danube*, non loin de *Meadia*, & composée de trois Forts, dont l'un est situé en deça du Fleuve, l'autre en delà, & le troisiême dans une Isle. Mais ayant reconnu que la Garnison étoit resoluë à se bien defendre, il se retira, n'ayant pas assez de forces pour une Entreprise si grande, & la saison étant d'ailleurs trop avancée. Cependant il établit ses Quartiers le long du *Danube*, sa Droite à *Panschova*, & sa Gauche à *Vipalanca*, & pour mieux s'assûrer de ces deux Postes, il en repara les Fortifications[30].

In effetti, il conte di Mercy partì il 4 novembre 1716 dal campo di Timişoara alla volta di Pancsova con i 12 battaglioni e 13 reggimenti di cavalleria del corpo del Banato e con un carico di vettovaglie per 20 giorni[31]. La sera del dì seguente arrivò nel villaggio di Denta, vi riposò un giorno e il 9 novembre giunse alle porte di Pancsova per la via di Alibunár (Alibunar, oggi in Serbia). Situata su un braccio del Danubio a breve distanza da Belgrado, munita allora d'un forte vallo, Pancsova era di difficile accesso in quanto cinta da paludi e teneva un presidio di qualche centinaio di uomini.

Dopo aver sparato su alcuni drappelli di ussari, i turchi difensori di Pancsova, all'avvicinarsi dell'avanguardia imperiale, ch'era composta dai reggimenti dei dragoni Württemberg e Schönborn e da truppe di fanteria, non esitarono ad arrendersi. Il Mercy acconsentì a lasciar partire il presidio (ch'era soltanto di 350 uomini) senz'armi ma con le sole robe che potevano portare sotto braccio, e lo fece scortare fino a Belgrado. I turchi lasciarono sul posto quattro cannoni, abbondanti provviste di munizioni e vettovaglie. Il principe Eugenio si compiacque col conte di Mercy per la presa di Pancsova, auspicando la successiva conquista anche di Új-Palánka e di Orşova come pure di tutti i luoghi tenuti ancora dal nemico dal Tibisco giù lungo il Danubio. Sarebbe stato necessario possedere anche il controllo di quella parte della Valacchia confinante col Banato, onde evitare possibili attacchi di sorpresa provenienti da est, e di occupare altresì

[28] E. Mauvillon, *Storia del Principe Eugenio di Savoja*, t. IV, Società de' Librai, Torino 1789, pp. 336-37.

[29] *Storia di Francesco Eugenio Principe di Savoja*, Stamperia di Giuseppe Barbieri, Ferrara 1737, pp. 233-24.

[30] J. Dumont – J. Rousset de Missy, *Histoire militaire du Prince Eugène de Savoye, du Prince et Duc de Marlborough, et du Prince de Nassau-Frise*, t. I, Isaac van der Kloot, La Haye 1729, pp. 115-17.

[31] Cfr. Matuschka, *Campagne del Principe Eugenio di Savoia* cit., XVI, pp. 215-16.

Mehadia compresa la valle che conduce ad Orşova. Il principe ribadì l'importanza di provvedere alla fornitura di grano e biade sfruttando le risorse del paese occupato in modo da perseguire l'obiettivo dello svincolo dalla dipendenza dalla ditta appaltatrice di grano e biade e dal sussidio proveniente dalla Transilvania[32].

Venuto in possesso di Pancsova, il Mercy provvide a difenderla in modo da poter resistere 8-10 giorni ad un improvviso attacco del nemico. Ne affidò il comando al maggiore barone Thüngen, cui affidò 400 fanti. A difendere il Banato fino a Becskerek (Zrenjanin, oggi in Serbia) lasciò il maggiore-generale barone Splényi con due reggimenti di ussari appostati sulla Timiş (ungh.: Temes; serbo: Tamiš) e altri tre reggimenti a Becskerek col mandato di vigilare sul Danubio[33].

Col resto delle sue truppe, il 14 novembre si diresse a Új-Palánka, dove arrivò la mattina del 16 dopo aver attraversato di notte il fiume Caraş. Il villaggio di Új-Palánka fu trovato bruciato, ma il forte si trovava ancora in buone condizioni. Anche qui il presidio turco (200 uomini) si arrese prontamente non appena 200 granatieri ed altrettanti lavoratori s'erano avvicinati al forte. Al presidio fu concesso di uscire alle stesse condizioni di quelle pattuite a Pancsova e a ritirarsi nel castello di Ram, situato sulla sponda opposta del Danubio.

Che i due luoghi fortificati di Pancsova e di Új-Palánka, difesi vigorosamente dai turchi nelle guerre passate, si arrendessero così presto, si spiega con l'insufficienza del loro armamento, e più ancora con la perdita della capitale del Banato, Timişoara. Il Mercy suppose invece che entrambi i presidi di Pancsova e di Új-Palánka si fossero arresi abbastanza facilmente, perché consapevoli che non avrebbero potuto essere soccorsi da Belgrado[34].

A presidiare Új-Palánka furono provvisoriamente collocati due battaglioni di fanti Neipperg, cui vennero poi aggiunti altri 4 reggimenti a cavallo e 4 battaglioni di fanteria. Il principe si compiacque col Mercy per la presa di Új-Palánka ancor di più che per quella di Pancsova e apprezzò molto l'assegnazione dell'incarico di comandante della piazza di Új-Palánka al colonnello barone von Neipperg. Ribadì un'altra volta la necessità di provvedere alla sussistenza coi prodotti del territorio onde sgravare l'erario delle spese sostenute per il mantenimento d'un numero consistente di truppe acquartierate nel paese[35].

Dopo la presa di Új-Palánka, il conte lorenese distaccò il luogotenente-maresciallo Viard con 3 reggimenti di cavalleria e 6 battaglioni di fanteria a Caransebeş. Ad Orşova fu invece mandato il reggimento di corazzieri Sainte-Croix insieme col conte Filippi.

Il 28 novembre il Mercy partì da Caransebeş alla volta di Orşova con 500 cavalieri dei reggimenti di dragoni Württemberg e di corazzieri Gronsfeld e Sainte-Croix, con 100 ussari, 2

[32] Il principe Eugenio al g.d.c. conte Mercy (Banato di Timişoara), Vienna, 21/11/1716, ivi, XVI, Suppl., n. 172, pp. 166-67.

[33] Il conte di Mercy al Consiglio Aulico di Guerra, 11/11/1716, ivi, XVI, p. 224.

[34] Solo un accenno alle conquiste di Pancsova, Új-Palánka e Mehadia in P. Massuet, *La vie du Prince Eugène de Savoie*, François L'Honoré, Amsterdam 1737, p. 249 e in J. Campbell, *The Military History of the Late Prince Eugene of Savoy, and of the Late John Duke of Marlborough*, Vol. 2, Printed by J. Bettenham for Cl. du Bosc, London 1737, p. 220. Un cenno alle conquiste di Pancsova (9-13 novembre) e di Új-Palánka (15-17 novembre) anche in *Vita e gesti di Eugenio Francesco di Savoia e luogotenente generale cesareo, dell'anno 1683. fin' all'anno 1718. portata dal tedesco nell'italiano per Giovanni Leopoldo Rosatti, in Ghissa a spese dell'autore*, Presso la Ved. Vulpi & E.H. Lammers, Ghissa e Francofourt 1719, p. 104.

[35] Il principe Eugenio al g.d.c. conte Mercy (Banato di Timişoara), Vienna, 28/11/1716, in Matuschka, *Campagne del Principe Eugenio di Savoia* cit., XVI, Suppl., n. 174, pp. 168-69. Il principe sabaudo comunicò la conquista di Pancsova e di Új-Palánka anche al feldmaresciallo conte Daun, di stanza a Milano, con lettera datata Vienna 9/12/1716, ivi, XVI, Suppl., n. 175, p. 223.

battaglioni di ciascuno dei reggimenti Pálffy, Gschwind e Wetzel, con 6 cannoni da campagna e 2 mortai. Il 1° dicembre giunse nei pressi di Orșova passando per Teregova e la valle del fiume Cerna.

La fortezza turca di Orșova — scrive Matuschka — era situata un po' a monte della Porta di Ferro; essa controllava il punto in cui la navigazione sul Danubio era ostacolata dalle rapide[36]. Orșova era il secondo porto militare fluviale (il primo era Belgrado) per le navi turche; più precisamente c'era la Vecchia Orșova (Alt-Orschowa in tedesco) sulla sponda sinistra del Danubio alla confluenza con la Cerna, ben munita di valli, mura e palizzate; sulla sponda opposta giaceva Tekija (allora detta Nuova Orșova). Tra le due città sorgeva l'isola Ada Kalee (Ada-Kale in turco), la quale era abitata da una comunità turco-musulmana allora dedita alla pesca, alla lavorazione del tabacco e, in seguito, anche al turismo; l'isola era protetta da un numeroso presidio militare dotato di saiche[37]. Comandante in Orșova era İbrahim Pascià.

Allorché gl'imperiali si trovarono a tiro di cannone da Orșova, 2-300 cavalieri ottomani (*sipahi*) fecero una sortita dalla fortezza, ma furono prontamente ricacciati. La fanteria imperiale prese quindi posizione sulle alture, piazzandovi una batteria di tre cannoni da campagna, mentre i generali facevano la ricognizione della fortezza sotto un fuoco intenso[38]. Rinforzi venivano trasportati a Orșova e a Tekija su una cinquantina-sessantina di saiche.

Sprovvisto di grosse artiglierie e d'una flottiglia, con poche vettovaglie, e con l'inverno incipiente, il Mercy decise di rinviare l'impresa a primavera e di prepararla a dovere. Anche se conquistata, Orșova sarebbe però stata indifendibile. Con queste parole il Mercy si giustificò presso il Consiglio Aulico di Guerra:

> Se io avessi preso Orsova Vecchia, o il nemico me l'avesse ceduta, l'avrei dovuta ad ogni modo abbandonare, anche se ci avessi messo dentro tutti i 6 battaglioni, poiché col mezzo delle dette isole la strada della Valacchia resta aperta [ai Turchi], il nemico ha appostato le sue truppe da Rama per Gradiste[39] e più avanti fino a Viddin[40], per cui può adunarsi a mia insaputa, venire dinanzi il luogo [Orșova] e togliermelo. E lo approvvigionamento sarebbe stato quasi impossibile, a meno di riunire tutta la Milizia affidatami, essendo la piazza [*di Orșova, N.d.R.*] distante di qui [Mehadia] 8 ore e da Karansebes 20, ossia 10 grosse leghe, oltrediché non v'è altra strada che per questa valle [della Cerna] rovinata e bisogna prendere un passaggio molto angusto accanto all'acqua Bela Reka [sulla quale giace Mehadia], che il nemico può occupare, ch'è a mezz'ora soltanto di qua da Alt-Orsova, e da cui non sarebbe facile sloggiarlo, e così il soccorso [*a Orșova, N.d.R.*] sarebbe impedito; la guarnigione in conseguenza sarebbe bloccata, […] e perduta, e perciò e per i motivi sovradetti, d'accordo coi due Signori Generali Viard e O. Dwyer, si è reputato opportuno di non perdere più tempo con la cattiva stagione che già comincia e ritirarci sin qui. Se però, cotesto eccelso Consiglio aulico di guerra espressamente decise di sforzare la detta Vecchia Orsova e le isole, la mia missiva proposta sarebbe: primo di impiantare qui un magazzino in regola con forni; secondo, riparare le strade per potere menar con noi l'artiglieria grave e i ponti di barche; terzo, ordinare che dalla Transilvania, da Arad e da Zeghedino si riuniscano 18 o 20

[36] Secondo Dumont e Rousset, Orșova era difesa da tre forti. Vedi *supra*.

[37] L'isola Ada-Kaleh passò più volte nel corso della sua storia dalla dominazione ottomana a quella asburgica e viceversa, finché dopo la Prima guerra mondiale passò definitivamente sotto il controllo rumeno in seguito ad un *referendum* indetto tra la sua popolazione. L'isola fu completamente sommersa nel 1970 dalle acque del Danubio allorché fu costruita in loco una centrale idroelettrica. Con l'isola scomparvero anche sia la Nuova che la Vecchia Orșova, al cui posto fu edificata l'odierna città sulla riva sinistra del Danubio, più precisamente sulle sponde d'un lago artificiale.

[38] Caddero il luogotenente-maresciallo de Viard (secondo altre fonti pare invece sia morto nel 1718) e il maggiore-generale Ottokar Starhemberg. Cfr. l'opera *Eugenii Heldenthaten*, III, menzionata in Matuschka, *Campagne del Principe Eugenio di Savoia* cit., XVI, p. 226.

[39] Ram e Gradište, rispettivamente.

[40] Vidin, oggi in Bulgaria.

> battaglioni colle compagnie granatieri, compresi quelli che sono in questo alto postamento, per eseguire o subito, appena sia gelato il Danubio, o in primavera, cotale operazione, per la quale saranno tuttavia necessari almeno 12 a 14 giorni[41].

Il Mercy fece altresì osservare che non si potevano sottrarre truppe a Pancsova e a Új-Palánka, perché si temeva un'invasione nemica da quella parte[42].

Il principe Eugenio comprese le ragioni che avevano spinto il conte di Mercy a rinunciare all'impresa di Orşova ed era pure consapevole delle difficoltà che si sarebbero incontrate nell'approvvigionamento delle truppe di grano e biade prodotti localmente. Il generale lorenese avrebbe anche dovuto continuare l'esplorazione del territorio lungo il Danubio e delle sue isole, specie quelle site di fronte a Pancsova, armare saiche e altre barche per il controllo del grande fiume onde evitare il transito dei navigli turchi lungo lo stesso (bene aveva agito a questo proposito il colonnello Neipperg nel fermare la navigazione di tre barconi turchi che avevano risalito il fiume)[43].

Il 1° dicembre il generale Mercy si accampò sulla Cerna a mezz'ora da Orşova; il giorno 3 ritornò a Mehadia, di cui avrebbe provveduto a restaurare le fortificazioni, quasi distrutte dai tatari. Mehadia era situata in posizione strategica perché da una parte controllava la strada per Orşova, dall'altra quella per Caransebeş e la Valacchia. Il conte vi stanziò un presidio di 500 soldati e 200 aiducchi con 4 cannoni da 3 libbre.

Scrive Arneth:

> Intanto Mercy aveva eseguita la spedizione militare, di cui era stato incaricato. Pancsowa e Ujpalanca si arresero senza opporre resistenza. Quindi Mercy, attraversando una contrada deserta, imperocché i Tartari nel ritirarsi avevano portati seco gli abitanti in ischiavitù, giunse ad Orsowa, dove i Turchi lo aspettavano di pié fermo: Non sarebbe stato difficile sbaragliarli, ed impadronirsi della piazza; se non che il Mercy, ritenendo che avrebbe avuto difficoltà a sostenersi per la soverchia lontananza dagli altri punti occupati dagl'Imperiali, si portò a Mehadia e dopo aver posta questa in istato di difesa, e collocatavi una guarnigione, fece ritorno a Temeswar[44].

Le altre truppe del corpo del Banato furono sistemate come segue[45]. In Pancsova si stanziò come avamposto il maggiore von Thüngen con 400 fanti e 60 ussari. Il maggiore-generale barone Splényi fu comandato a controllare coi suoi 5 reggimenti di ussari il tratto Pancsova-Becskerek fino al distretto di Cenad (Csanád) sul Tibisco. Nel tratto fra Pancsova e Új-Palánka si sistemò il colonnello Dessewffy con 800 ussari. In Új-Palánka vennero alloggiati 2 battaglioni del colonnello von Neipperg. Lungo il fiume Caraş, a Jasenovo, fu collocato il reggimento di dragoni Schönborn, più a nord, sino a Vărădia (Varadia) nel distretto di Versec (Vršac, oggi in Serbia), furono stanziati 2 battaglioni del conte Bonneval[46] e il reggimento di corazzieri principe Emanuele di Savoia, tutti sottoposti al comando del maggiore-generale La Marche.

---

[41] Matuschka, *Campagne del Principe Eugenio di Savoia* cit., XVI, p. 226, nota 2.

[42] Il Mercy si esprime in tale modo anche in due lettere scritte una da Mehadia il 10 dicembre, l'altra da Timişoara il 28 dicembre 1716. Cfr. ivi, XVI, p. 227.

[43] Il principe Eugenio al G.d.C. conte Mercy (Banato di Timişoara), Vienna, 30/11/1716, ivi, XVI, Suppl., n. 177, pp. 170-1.

[44] Arneth, *Il principe Eugenio di Savoia* cit., II, p. 106.

[45] Cfr. al proposito Matuschka, *Campagne del Principe Eugenio di Savoia* cit., XVI, pp. 226-8.

[46] Claude-Alexandre de Bonneval (1675-1747) era stato un ufficiale francese poi passato al servizio dell'imperatore e infine a quello del sultano convertendosi all'islamismo col nome di Humbaracı Ahmet Paşa. Cfr. H. Benedikt, *Der Pasha-Graf Alexader von Bonneval 1675-1747*, Hermann Bohlaus, Graz - Köln 1959.

A Versec, da dove allora si propagava la grande palude di Alibunár, si stabilì il quartier generale del conte di Mercy che aveva con sé un certo numero di soldati comandati e l'artiglieria da campagna.

Nei distretti di Ciakova (Csákova) e di Timișoara, lungo il fiume Bârzava (ungh. Berzava; serbo: Brzava) sino alla sua foce nella Timeș, sottoposti al maggiore-generale conte Eckh si stanziarono i reggimenti di corazzieri Darmastdt, Montecuccoli, metà del reggimento Hautois e il reggimento di fanteria Bagni. Questa seconda linea di truppe, che vennero alloggiate nei pochi abitati esistenti o in capanne di terra edificate dagli stessi soldati, era comandata dal luogotenente-maresciallo conte di Sainte-Croix.

Agli ordini del luogotenente-maresciallo barone Viard, i reggimenti di corazzieri Gronsfeld e Sainte-Croix, il reggimento di dragoni Württemberg e 2 battaglioni di ciascuno dei reggimenti Pálffy, Gschwind e Wetzel trovarono invece posto nei distretti oggi rumeni di Caransebeș, Făget (Facset), Lipova (Lippa), Orșova e Almaș (Almás); la cavalleria, coi maggiori-generali barone von Rotenhan e conte Orsetti, fu collocata due leghe a nord di Caransebeș sino al fiume Mureș, la fanteria col maggiore-generale conte O'Dwyer, nelle montagne da Teregova e Rusca sino a Mehadia.

Nonostante la scarsa consistenza numerica dei reggimenti sopra elencati, notevoli rimasero le difficoltà di approvvigionamento, specialmente per le truppe stanziate in montagna. Se la carne e il fieno non mancavano, difettavano per contro il pane e la biada. Bisognava avere un po' di pazienza, scrisse il Mercy al principe Eugenio il 4 dicembre 1716.

Onde permettere la regolare riscossione dei tributi, il Mercy creò in alcuni distretti una specie di amministrazione civile, sull'esempio di quella in vigore nei comitati ungheresi.

Veniamo alla città più importante del Banato: Timișoara e ne proponiamo una breve descrizione di com'era prima che avesse luogo l'assedio dell'armata imperiale.

All'epoca Timișoara era quasi completamente circondata da paludi; solo a nord il terreno era più asciutto e leggermente ondulato; a nord ovest, a circa un migliaio di passi dai bastioni, sorgeva la villa del pascià e vicino ad essa una moschea; a nord e ad est c'erano delle ridotte e numerosi giardini cinti da siepi[47]. Vi si distinguevano tre-quattro parti: la fortezza con la città e il castello, la grande palanca[48] o "palanca della città" col sobborgo e la piccola palanca o "palanca del castello", nota anche come "l'isola", cinta da un ramo della Bega (Béga), nonché da vaste paludi, e collegata al castello tramite tre piazze d'armi. Ciascuna di queste parti era fortificata per conto proprio e protetta da rami del fiume Bega e da paludi. La città, costituita da modeste casette di legno, era cinta da mura in cattivo stato, dotate di piccole torri; antistante alle mura correva un vallo, piuttosto alto, con un parapetto poco spesso, costituito da due filari di palizzate con un tramezzo di terra. I valli, molto larghi, si ergevano fino all'altezza di due uomini. A sud della città, separato da essa da uno stretto ramo del fiume, sorgeva il vecchio castello, considerato ridotta della fortezza. Il perimetro della fortezza correva lungo 7-8000 passi. La città aveva quattro grandi porte: la porta di Arad (o di Lipova) a est, la porta di Szeged o di Cenad o "porta del gallo" a nord,

[47] Per la descrizione della fortezza e delle palanche facciamo qui riferimento a Matuschka, *Campagne del Principe Eugenio* cit., XVI, pp. 182-83 e App., n. 16, pp. 297-99. Cfr. anche A.P. Petri, *Die Festung Temeschwar im 18. Jahrhundert*, Verlag des Südostdeutschen Kulturwerks, München 1966, pp. 1-2, che riporta la descrizione del viaggiatore turco Evlia *çelebi*, il quale soggiornò a Timișoara nel 1660. Concorda con questa descrizione quella di Mauvillon, *Storia del Principe Eugenio di Savoja* cit., pp. 307-09.

[48] La palanca, o palancato, ossia "recinto di legname", era un'opera di difesa generalmente costituita da una struttura di travi e pali di legno, nonché da arbusti intrecciati, riempita di terra e rivestita esternamente di fango.

entrambe all'interno d'una torre, la porta di Belgrado (o "porta bassa") a sud e, infine, la porta della cittadella, che dava accesso soltanto a quest'ultima. Il fossato principale dalla porta di Arad alla 'porta bassa' era riempito d'acqua fino ad altezza d'uomo. Verso nord, cingendola per gran parte, si estendeva la grande palanca col sobborgo, ch'era quasi più esteso della città medesima; la grande palanca era difesa da un vallo irregolare, in buone condizioni e meglio adatto per la sistemazione delle artiglierie rispetto a quello della fortezza; il fossato, largo e profondo, era rivestito di mattoni e legname e pur esso inondato dalle acque della Bega. La grande palanca era circondata da paludi e protetta da trinceramenti nei terreni asciutti: era quindi nel suo complesso un'opera validamente fortificata. Di fronte al castello, in direzione sud, sorgeva invece la piccola palanca, anch'essa circondata da un braccio della Bega e da vasti acquitrini e collegata al castello da tre piazze d'armi.

Al comando della fortezza di Timișoara fu posto, come detto, il maggiore-generale von Wallis. Il Wallis aveva ricevuto il compito di riedificare ed ingrandire la città, ridotta dall'assedio a quasi un cumulo di macerie[49]. Tuttavia, non era ancora il momento adatto per ampliare la città visto che vi erano rimasti solo pochi rasciani e pochi ebrei, tutto il resto della popolazione se n'era andato insieme coi turchi. Essendosi sparsa la voce, peraltro confermata dal generale di cavalleria Steinville, che i turchi avrebbero tentato di corrompere col denaro alcuni degli abitanti rimasti a Timișoara onde reimpossessarsi di quella città, alla fine il Wallis ne cacciò via quasi tutti i giudei e i rasciani[50]. Nel volume III dell'opera *Eugenii Heldenthaten*, si legge anche:

> I turchi cercavano di privare della sussistenza l'Armata cristiana, o per lo meno rendergliela difficile, e mandarono a tal uopo alcuni spioni e incendiari, travestiti con ogni sorta di abiti, di monaci di schiavi cristiani. Avevano questi un proprio Commissario, che li pagava, ed avevano ordine d'incendiare le case di provianda degl'Imperiali. Anche una polveriera fu incendiata e a Denta bruciarono 4000 razioni di pane. A Temesvár però gli spioni non furono fortunati, e molti ne furono presi in Essegg [*Eszék, N.d.R.*], Zeghedino ed in altri luoghi ed ebbero la meritata ricompensa[51].

Le poche case non affatto distrutte bastavano appena per ricoverare i tre battaglioni stanziati in città e i due della piccola palanca oltre ai numerosi ammalati e feriti lasciati dai reggimenti. Tuttavia, usciti i turchi, i rasciani e gli ebrei, cominciarono ad arrivare a Timișoara i tedeschi (ancor oggi presenti in città oltreché in tutto il Banato). Ai pochi rasciani di religione ortodossa ivi rimasti fu concesso di conservare in città solo le botteghe, rimanendo essi a dimorare nella grande palanca; i pochissimi (sei) rasciani cattolici avrebbero invece potuto continuare a risiedere in città dove avevano le loro botteghe, anche perché, considerato l'arrivo del freddo, era inopportuno che rimanessero all'addiaccio; pure agli ebrei e agli armeni fu concesso di rimanere nella fortezza; ai futuri ospiti tedeschi era invece riservata la piccola palanca.

> Sono venuti molti Tedeschi — *scrisse il generale Wallis al principe Eugenio* — ai quali si è potuto dare interim soltanto le botteghe, ma non sono che mercanti venuti dal Quartier Generale, i quali, sciolta che fu l'Armata, per mancanza di vetture per portar via le loro robe, che non poterono vendere, sono entrati qui, ma dopo venduta la mercanzia o andranno via subito o in primavera ritorneranno all'Armata. Di operai sino a oggi nessuno si è presentato. Ora dunque se, secondo la graziosissima intenzione di Vostra Serenità, dovrà essere formata una cittadinanza nella Fortezza, bisognerà prima tracciare e costruire le necessarie caserme per la guarnigione permanente fuori delle strade, perché le case possano essere

[49] Cfr. l'istruzione del principe Eugenio al conte Wallis citata sopra.

[50] Cfr., al proposito, le lettere del conte Wallis al principe Eugenio del 16/4/1717 e del 20/5/1717, in Matuschka, *Campagne del Principe Eugenio di Savoia* cit., XVI, p. 228, nota 4.

[51] Ivi, XVI, pp. 228-29, nota 4.

evacuate dalla Milizia che c'è dentro ed assegnate a coloro che ne vogliono prender possesso, e si possa regolare con ordine conveniente come le vie e le case siano da costruirsi, altrimenti nessuno vorrà stabilirsi permanentemente e vorrà azzardare la spesa della costruzione. All'Admodiation [appalto di provianda] è stato ceduto soltanto un discreto pezzo di terreno per costruirvi il panificio e per depositarvi la farina, e questo solo è da considerare pro nunc, mentre per costruire un magazzino potrà essere disposto diversamente. Un cantiere prenderà anche molto posto, e sarà pure necessario ampliare l'Arsenale. E anche sarebbero prima da assegnare le case per la Camera, il Governo, il Commissariato ed altri uffici, dove? e come? costruirli, resterà perciò ben poco per una cittadinanza che voglia stabilirsi qui. Nella piccola Palanca, verso l'accampamento che fu già della cavalleria, a mio remissivo parere, si potrebbero stabilire tutti i borghesi tedeschi, quando come si è detto, siano costruite le caserme ed evacuate le case. Nella grande Palanca, dove fu l'attacco, ho stabilito, secondo l'ordine graziosissimo di Vostra Serenità, che si mettano Rasciani, colla riserva però, che il dominium rimanga intatto a Sua Maestà Imperiale, perché, se in avvenire vi si volesse erigere fortificazioni, Essa non sia tenuta ad alcun compenso, che dunque tutti siano nella Palanca fuori della Fortezza, dove avevano dimorato prima, e solo le botteghe furono loro lasciate dentro, solo di giorno, per commerciarvi, eccetto sei che sono effettivamente cattolici e che vi avevano prima le loro case proprie. A questi ho permesso di rimaner dentro, perché ora colla tarda stagione non potrebbero acconciarsi fuori, né saprebbero dove portare e loro robe. Dei Giudei sono del pari rimasti dentro in Fortezza, nelle loro precedenti tre case, coloro che alla resa son rimasti indietro, non vi lascio però stabilire nessun altro straniero, eccetto un solo Giudeo, il quale ha contratto col Commissariato per le candele, i sacconi da paglia e le coperte, cui ho dato una casetta con un fondaco, absque jure possessionis, per adempire soltanto le sue somministrazioni, alla colonia de' Giudei però fu del pari ordinato di andare a primavera nella Palanca. Anche degli Armeni è rimasta una parte, i quali hanno pure i loro fondachi e a questa tarda stagione non saprebbero dove andare colle loro mercanzie. Di codeste tre nazioni sono effettivamente tra uomini, donne e bambini: Rasciani 466 anime, Armeni 35 e Giudei 144 anime[52].

Tuttavia, si dovevano costruire caserme e magazzini prima di pensare alla ricostruzione della città.

Il nuovo governatore di Timișoara avanzò altresì delle proposte per il miglioramento delle fortificazioni: ampliamento del terrapieno e dei bastioni, costruzione di caserme, aggiunta di controguardie, spalti[53] e di una controscarpa[54]. Nella grande palanca non si doveva far altro che racconciare il parapetto, costruire un dente[55] davanti a ciascuna delle tre porte e una ridotta dinanzi al ponte sulla Bega. Alla piccola palanca si poteva aggiungere un'opera a corna[56]. Inoltre il Wallis previde la costruzione d'un sistema di chiuse per l'inondazione del terreno. Il tutto non avrebbe richiesto spese considerevoli[57].

Il Mercy rivolse la propria attenzione anche ai due importanti siti di Pancsova e Mehadia. Furono pure migliorate le due fortezze oggi serbe di Kevevára (Kovin) e Belobreszka

[52] Il conte von Wallis al principe Eugenio, 17/11/1716, ivi, XVI, pp. 229-30, nota 1.

[53] Lo spalto era un pendio artificiale di terra battuta usato nelle fortificazioni alla moderna per impedire agli assalitori di sfuggire al fuoco difensivo.

[54] La scarpa consiste nella giustapposizione d'un muro inclinato alla base d'una cinta muraria o d'una torre. La controscarpa è in genere la muratura di sostegno d'un terrapieno o anche la parete esterna del fossato facente parte d'una fortificazione; la scarpa è invece la parete interna dello stesso fossato. Se il fossato è costruito all'interno d'una fortificazione si chiamano controscarpe entrambe le pareti del fossato medesimo.

[55] Il dente (detto anche spuntone) era un'opera di fortificazione sporgente dalla linea di difesa con due facce congiunte ad angolo.

[56] Un'opera a corna (o a corno), appunto cosiddetta per la forma biforcuta, costituisce un elemento avanzato d'una fortificazione posto a protezione d'una cinta muraria o d'una cortina. Essa era costituita da una breve cortina posta tra due semibastioni; aveva un'altezza minore della cinta stessa e poteva pure essere fornita d'una porta d'accesso.

[57] Sulle proposte del Wallis cfr. Matuschka, *Campagne del Principe Eugenio di Savoia* cit., XVI, p. 230.

(Belobreşca)[58]; per mancanza di soldatesca, non furono invece rinforzate Homolič, Visel e Dubovac[59], siti molto importanti per l'attraversamento del Danubio.

Per sopperire alla scarsità di armati e specialmente di operai per la costruzione di fortificazioni e di strade nel Basso Banato, il Mercy pensò di trasferire sul Danubio gli abitanti della regione confinaria della Mureş, già soggetti alla disciplina militare, e di sistemarli stabilmente anche presso Mehadia. Sennonché, questo spostamento non era cosa facile da attuarsi e senz'altro non sarebbe stato gradito ai confinari interessati, i quali non avrebbero abbandonato volentieri le loro case, i loro vigneti e i loro orti, per trasferirsi altrove; ma ciò era possibile perché costoro godevano di privilegi in virtù dei quali non erano servi della gleba[60].

L'inverno del 1716-17 fu breve ma estremamente rigido: tutte le acque del Banato e anche lo stesso Danubio gelarono. A ogni modo le truppe del Mercy dovettero tenersi pronte a combattere, tant'è vero che i turchi il 10 marzo 1717 tentarono, ma invano, un attacco contro Ópáva (Opova, oggi in Serbia), sito che controllava le comunicazioni tra la Timiş e il Danubio[61].

Dalle numerose lettere del Mercy indirizzate al principe e nelle rispettive risposte non emerge alcun cenno a un'impresa compiuta dal barone Neipperg da Új-Palánka contro Gradište, raccontata nelle *Eugenii Heldenthaten*, parte III. Qui si narra che il colonnello Neipperg, comandante in Új-Palánka, dopo aver fatto incetta di barche nemiche con viveri che andavano a Belgrado ed averne mandato a picco delle altre, passò il Danubio sul ghiaccio con 200 moschettieri, 300 aiducchi ed un drappello di dragoni, sconfisse i turchi presumibilmente appostati presso Ram, saccheggiò il sito e ritornò con 90 cavalli e 100 capi di bestiame. Riuscì a sfuggire all'accerchiamento dei turchi ma perse 210 uomini ed un capitano del reggimento Schönborn, il barone von Stein. Nei documenti si può leggere soltanto il racconto autografo della prigionia del capitano Stein, secondo il quale la colpa della sua disgrazia era da addossarsi ai suoi comandanti, ch'egli aveva sì istruito circa il modo di comportarsi ma che si lasciarono invece prendere dalla paura alla vista del nemico che premeva sul loro fianco e alle loro spalle, dandosi pertanto alla fuga. Il capitano Stein fu quindi condotto da Belgrado ad Adrianopoli, dove fu trattato nel modo più crudele possibile, messo ai ferri insieme con un corazziere del reggimento Principe Emanuele e rinchiuso in una prigione orribile anche perché s'era rifiutato di servire sotto Miklós Bercsényi[62], il patriota ungherese che andava allestendo reggimenti di disertori tedeschi,

[58] A Kovin, sito molto importante per la vicinanza di Semendria, furono collocati 100 soldati comandati e 150 ussari, a Belobreszka 30 ussari, a Moldava gli aiducchi confinari della Mureş. Belobreszka e Moldova erano due villaggi del Comitato ungherese di Krassó–Szörény (oggi Caraş-Severin, in Romania), siti lungo il Danubio.

[59] Oggi fa parte della municipalità di Kovin.

[60] Cfr. le lettere del conte di Mercy al principe Eugenio del 14/2/1717, 8 /3/1717 e 2/4/1717, menzionate in Matuschka, *Campagne del Principe Eugenio di Savoia* cit., XVI, pp. 230-31, nota 3.

[61] Lettera del conte di Mercy al principe Eugenio, 12/3/1717, cit. ivi, XVI, p. 231. La risposta del principe del 20/3/1717 è riportata in L. Matuschka (redazione di), *Campagne del Principe Eugenio di Savoia*, vol. XVII: *Guerra contro i turchi 1716-18: Campagne del 1717-18*, Divisione Storica Militare dell'Imperiale e Regio Archivio di Guerra, Tip. Roux e Viarengo, Torino 1900, Suppl., n. 16, pp. 19-20 (ed. or. *Feldzüge des Prinzen Eugen von Savoyen (Geschichte der Kämpfe Österreichs)*, hrsg. von der Kriegsgeschichtlichen Abtheilung des k. u. k. Kriegs–Archivs, vol. XVII: *Der Türken–Krieg 1716–18. Feldzug 1717/18*, Verlag des k. und k. Generalstabes, in Commission bei C. Gerold's Sohn, Wien 1891). Nella lettera, il principe garantisce al Mercy tutta l'assistenza possibile da parte dei comandanti delle piazze di confine.

[62] Nato da un'antica e prestigiosa famiglia nobile, Miklós Bercsényi aveva studiato all'università di Nagyszombat (Tyrnau, oggi in Slovacchia) per poi divenire membro della corte del palatino, il più potente ufficiale del Regno d'Ungheria. Nel 1686 combatté con valore nell'assedio di Buda e fu promosso colonnello. Successivamente gli fu affidato il comando delle fortezze di confine intorno a Szeged. Nel 1687 fu nominato conte, ciambellano e consigliere del re. Nel 1696 Bercsényi fece la conoscenza di Ferenc Rákóczi II e divenne suo collaboratore militare, nonché

di prigionieri e d'ogni sorta di "canaglie" in nome del principe di Transilvania Francesco (Ferenc) Rákóczi II. Lo Stein pregò lo stesso principe Eugenio di "non lasciarlo quivi crepare miseramente, ma di far premure per il suo scambio"[63].

Nel contempo, fallì un attacco portato a sorpresa dai turchi a Pancsova. Anche quest'impresa, della quale, come della precedente, non si fa menzione nelle fonti più importanti, è invece raccontata nella *Eugenii Heldenthaten*:

> Poiché gl'Imperiali colla fortificazione degli avamposti in questo banato si reputavano sicurissimi da un'irruzione di Turchi, il Pascià di Belgrado cercò d'impossessarsi di Panciova con uno stratagemma, di cui l'invenzione fu più felice della esecuzione. Furon mandati alcuni a Panciova travestiti da Rasciani con molto vino, che vendettero alla guarnigione molto a buon mercato, pensando che così si dovessero ubriacare ed essere incapaci di difendersi. Ma i Tedeschi che sapevano molto bene sopportare tale bevanda, ne furono anzi più riscaldati, e quando i Turchi di notte tempo vennero, la guarnigione li cacciò via con grossa perdita e li mandò a casa ben serviti pel loro vino a buon prezzo[64].

Che tutto ciò sia vero non lo si può affermare, certo è che i turchi tentarono più volte di molestare la postazione imperiale.

Sopravvenuto il disgelo, le truppe imperiali uscirono dai quartieri invernali e rientrarono nei loro precedenti alloggiamenti[65].

A Mehadia, nella cosiddetta 'postazione superiore' (ovverosia quella parte del Banato settentrionale e orientale che confina con la Transilvania e con la Valacchia), la direzione dei lavori di fortificazione fu affidata al maggiore-generale conte O'Dwyer, il quale vi si prodigò guadagnandosi l'apprezzamento dello stesso principe Eugenio[66].

Una ridotta nel fondo della valle del fiume Bela, sulla sua sponda sinistra, attraverso la quale passava la via per Orşova e Caransebeş, costituiva qui il punto cruciale. Era cinta da un fosso alquanto profondo, con all'interno palizzate; verso ovest la ridotta si appoggiava al fiume. Sui monti circostanti, che dominavano quell'opera in modo da renderne quasi impossibile la difesa, furono costruiti degli alloggi del tipo *Blockhaus*[67]. L'approvvigionamento di vettovaglie – specialmente di farina e carne salata – fu garantito per due mesi. Nell'aprile 1717 Mehadia poteva considerarsi sicura in caso d'un attacco violento. Il comando della postazione fu affidato dapprima ad un capitano dei fanti Gschwind, poi (13 aprile 1717) al maggiore Herlenval dei fanti Wilczek (già Hasslingen). Il presidio era di 400 fanti, 600 aiducchi e 100 ussari; l'armamento di 8 cannoni, 12 spingarde con sufficiente quantità di polvere, palle ecc.

---

l'amico più fedele. Quando Rákóczi fu arrestato per essersi ribellato all'imperatore Leopoldo I, Bercsényi fuggì in Polonia e preparò la rivolta contro gli Asburgo. Nel 1703 tornò con le truppe polacche per sostenere la lotta per l'indipendenza magiara. Fu incaricato delle operazioni militari della rivolta e nel 1707 fu nominato vice di Rákóczi. Bercsényi negoziò anche un'alleanza con lo zar russo Pietro I il Grande (r. 1682-1725) a Varsavia, anche se era ormai troppo tardi perché la rivolta era destinata a fallire. Su invito del sultano ottomano, Bercsényi si unì allora all'esercito del gran visir turco (1717), ma le truppe che attaccarono il territorio ungherese a Orşova furono respinte dall'esercito imperiale. Successivamente condivise l'esilio di Rákóczi a Tekirdağ, in Turchia, dove morì nel 1725. Le sue ceneri furono riportate in Ungheria assieme a quelle di Rákóczi e collocate nella cattedrale di Kassa (Košice, oggi in Slovacchia). Su Ferenc Rákóczi II cfr. B. Köpeczi - Á. R. Várkonyi, *II. Rákóczi Ferenc*, Osiris, Budapest 2004.

[63] Il capitano barone von Stein al principe Eugenio, Adrianopoli, 30/4/1717, in Matuschka, *Campagne del Principe Eugenio di Savoia* cit., XVI, p. 231, nota 1.

[64] Il passo è citato ivi, XVI, p. 232, nota 1.

[65] Cfr. la lettera del principe Eugenio al conte di Mercy, 6/2/1717 e la sua risposta del 28/2/1717, ivi, XVI, p. 232, nota 2.

[66] Il principe Eugenio al g.d.c. conte di Mercy (Timişoara), Vienna, 9/1/1717, ivi, XVII, Suppl., n. 1, p. 5.

[67] Si tratta d'un tipo di abitazioni a pianta rettangolare circondate da pareti in legno costruite con travi impilate secondo la tecnica denominata 'a blinde'.

A sostegno di Mehadia, metà del reggimento corazzieri Montecuccoli agli ordini del maggiore-generale conte Orsetti stava appostata davanti a Caransebeş, mentre il reggimento corazzieri Sulzbach era stanziato in Transilvania.

Quando il tempo lo permetteva, le truppe lavoravano anche per riparare le strade per Timişoara e la Transilvania.

Il Mercy s'intrattenne per la massima parte dell'inverno a Versec, ma visitò spesso la postazione inferiore (Basso Banato e Lungo Danubio) e poté accertarsi personalmente che i turchi navigavano su per il Danubio fino a Belgrado come assoluti padroni del fiume, senza curarsi della presenza degl'imperiali. Non potendo ricevere da Vienna altre saiche, perché quasi tutte erano in restauro a Győr, a Komáron e ad Esztergom, il generale lorenese fece allestire alla meglio alcune vecchie barche turche, trovate a Pancsova e le equipaggiò servendosi dei confinari della Mureş. Chiese quindi al *Feldzeugmeister* Löffelholz di mandargli tutte le saiche che si trovavano a Petrovaradino; dal canto suo il principe Eugenio impartì l'ordine per il luogotenente-maresciallo barone von Beckers di spedire a Petrovaradino tutte le saiche ormeggiate ad Eszék per essere messe a disposizione del luogotenente-colonnello Ernst Anton von Petrasch[68].

Il Mercy era anche riuscito a scoprire una via d'acqua da Petrovaradino a Pancsova e più avanti un'altra via d'acqua che conduceva a Új-Palánka evitando Belgrado[69]: ciò avrebbe consentito di far passare le saiche da Petrovaradino al Danubio inferiore garantendo un approvvigionamento più sicuro dei magazzini campali, specialmente di quello molto importante di Pancsova. Il principe apprezzò il lavoro del Mercy di pulizia del canale dalla Dunavica che avrebbe permesso di far scendere saiche e oranizze fino a Új-Palánka, da dove avrebbero potuto disturbare il nemico, mentre le altre barche sarebbero state destinate alla difesa del Tibisco e della Timiş[70].

Il conte lorenese pensò di approfittare della navigabilità dei canali che permettevano d'evitare Belgrado mandando a Pancsova 6 saiche e altre 12 barche, cui sarebbero dovute seguire le grosse navi da guerra che svernavano ad Eszék. Cinque di queste navi ormeggiate a Bjeloberdo, vicino ad Eszék, ricevettero l'ordine di tenersi pronte e a disposizione del Mercy, anche se il principe Eugenio voleva prima impiegarle alla foce del Tibisco per proteggere i convogli che dovevano rifornire il magazzino campale di Becse (Bečej, oggi in Serbia). Il 19 gennaio il principe assicurò al conte Mercy che i comandanti di Petrovaradino e Szeged avevano già ricevuto l'ordine di mandargli tutte le saiche e le barche che avrebbero trovato onde permettere al governatore del Banato d'organizzare nel miglior modo possibile l'ormai quasi certa impresa di Belgrado[71].

Il 27 gennaio Eugenio confermò al Mercy l'invio a Petrovaradino delle prime 18 saiche, le quali sarebbero servite al barone Ernst Anton von Petrasch per allestire un convoglio per Új-Palánka[72].

---

[68] Cfr. le lettere del *Feldzeugmeister* Löffelholz al Consiglio Aulico di Guerra di Vienna del 16/1/1717; del Mercy al Beckers del 7/3/1717; e del Beckers al principe Eugenio del 10/3/1717 ivi, XVI, p. 233. Cfr. anche la lettera del principe Eugenio al luogotenente-maresciallo barone von Beckers (Eszék), Vienna, 10/2/1717, ivi, XVII, Suppl., n. 10, p. 12.

[69] Secondo noi, la prima via d'acqua, detta in Matuschka anche "Acqua di Borcia", dovrebbe coincidere col canale della piccola Dunavica, che dal Danubio sopra Belgrado s'immetteva nella Timiş, da dove si poteva poi raggiungere Pancsova. La seconda via d'acqua dovrebbe invece essere identificata nella grande Dunavica (Hervenjca), tuttora agibile, che collega il Danubio nei pressi di Új-Palánka con la Timiş e col fiume Bega, il quale a sua volta sfocia nel Tibisco presso Titel.

[70] Il principe Eugenio al g.d.c. conte di Mercy (Timişoara), Vienna 31/3/1717, ivi, XVII, Suppl., n. 18, pp. 20-1. Il principe era al corrente dell'arrivo del colonnello von Petrasch a Pancsova.

[71] Id. a Id. (Timişoara), Vienna 19/1/1717, ivi, XVII, Suppl., n. 2, p. 6.

[72] Id. a Id. (Timişoara), Vienna 27/1/1717, ivi, XVII, Suppl., n. 7, pp. 10-11.

Il conte di Mercy aveva trovato l'uomo adatto per le sue imprese nel luogotenente-colonnello barone (Freiherr) Ernst Anton von Petrasch del reggimento dragoni Schönborn, fratello del maggiore-generale comandante in Brod, Maximilian von Petrasch. Il barone Ernst Anton von Petrasch era un buon ufficiale di cavalleria, arditissimo, amante delle avventure, sempre pronto a rischiare. Nato attorno all'anno 1680, aveva intrapreso, come suo fratello Maximilian, il mestiere delle armi nella milizia rasciana del colonnello conte Zichy, ma non avrebbe ottenuto il grado di ufficiale se non dopo undici anni di servizio. Nel 1695 combatté contro i turchi presso Lugoj (Lugos) insieme col fratello Maximilian al servizio del generale Friedrich Veterani, che cadde sul campo di battaglia. Petrasch, infaticabile viaggiatore, dopo la pace di Carlowitz (1699) era andato a Costantinopoli in missione diplomatica insieme con l'inviato imperiale conte Dettingen, poi a Smirne; aveva quindi visitato gli stati barbareschi, la Sardegna, da dove s'era portato in Francia. Si trovava a Parigi allorché scoppiò la guerra di successione spagnola; rientrato a Vienna, prese servizio in un reggimento di corazzieri, non mancando di farsi ammirare dal margravio Luigi di Baden, che scrisse di lui: "Er ist ein braver Officier". Anche Maximilian von Petrasch (1668-1724) fu un bravo ufficiale: ferito a Lugos come il fratello, fu anche lui fatto prigioniero, ma riuscì a scappare e a raggiungere il campo imperiale. Ci aveva messo pure lui molti anni (sei però in meno del fratello) per divenire ufficiale. Combatté contro gl'insorti ungheresi e fu tenuto in prigionia per diciassette mesi in condizioni disumane. Rifiutò di collaborare con gl'insorti medesimi in cambio della libertà, ma alla fine fu liberato per scambio. Continuò a combattere salendo di grado: nominato comandante di Brod, continuò a molestare i turchi.

Torniamo alle imprese del barone Ernst Anton von Petrasch. Costui aveva accettato con entusiasmo l'incarico di condurre un convoglio a Pancsova e quindi a Új-Palánka, un'impresa apparentemente pericolosa, ma che sarebbe stata oltremodo utile se con essa si fosse pure riusciti ad arrestare i rifornimenti turchi lungo il Danubio. Il suo compito era quello di radunare a Petrovaradino le saiche provenienti da Eszék e condurre i convogli a Pancsova e a Új-Palánka. Il von Petrasch si recò dunque a Petrovaradino nel mese di gennaio del 1717; a marzo aveva già allestito le 18 saiche di cui s'è detto sopra, equipaggiandole con un corpo di aiducchi. Il 17 marzo il principe sabaudo garantì al conte Mercy d'aver dato ordine ai comandanti di Petrovaradino e di Eszék di concedere al colonnello Petrasch tutta l'assistenza di cui avrebbe avuto bisogno[73]. Ciò fatto, il Petrasch condusse felicemente un primo convoglio a Pancsova; durante il tragitto poté constatare la navigabilità del canale della piccola Dunavica anche per le grandi navi[74].

Sennonché le imprese "fluviali" del Petrasch avrebbero ben presto avuto un triste epilogo: i turchi, venutone a conoscenza, risalirono il Danubio con 60 navi armate per impedire i trasporti degl'imperiali e sbarrare l'accesso al Tibisco. La flottiglia turca si fermò presso Szalánkemén (Slankamen, oggi in Serbia). Nel contempo, il 16 aprile il Petrasch era partito con 23 saiche da Petrovaradino per raggiungere nuovamente Pancsova evitando Belgrado; scortava un convoglio

[73] Id. a Id. (Timișoara), Vienna 17/3/1717, ivi, XVII, Suppl., n. 12, pp. 15-17.

[74] Sull'impresa del barone von Petrasch cfr. le lettere del conte di Mercy al principe Eugenio del 23/3/1717 e del Consiglio Aulico di Vienna al *Feldzeugmeister* von Löffelholz del 23/1/1717, nonché il rapporto di von Petrasch al conte di Mercy, Belgrado, 19/4/1717, ivi, XVI, pp. 234-5. La vicenda è narrata anche in Arneth, *Il principe Eugenio di Savoia* cit., II, pp. 115-6. Su Ernst Anton Freiherr von Petrasch si rimanda alla voce omonima apparsa nel *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Österreich* cit., parte XXII, pp. 101-3. Sul fratello Maximilian cfr. ivi, pp. 105-06. Secondo Arneth e il *Lexikon* sopra citato, lo scontro con le navi turche avvenne al ritorno del Petrasch da Pancsova nel corso del suo primo viaggio.

di circa 1500 quintali di farina e 13.000 staia di biada. All'apparire dei suoi "legni" i turchi, i quali erano in forze superiori rispetto a quelle del Petrasch, si spaventarono, e già stavano abbandonando la foce del Tibisco per discendere il Danubio allorché, disgraziatamente, sulla nave del Petrasch, per effetto d'una cannonata partita male, presero fuoco le polveri ch'erano a bordo. Il Petrasch riuscì a salvarsi montando su un'altra saica, ma nell'improvvisa confusione che ne seguì tutti i legni si diressero verso la riva e gli equipaggi, presi dal panico, scesero a terra e si diedero alla fuga, credendo il loro comandante morto. Anche il Petrasch poté scendere a terra, ma fu raggiunto dai turchi, che rapidamente avevano risalito il fiume: fu fatto prigioniero insieme con cinque uomini del suo seguito. Un altro ufficiale ricondusse il convoglio a Petrovaradino[75].

Nel frattempo era giunto a Petrovaradino proveniente da Eszék il capitano Schwendermann con le navi da guerra e con alcune saiche. Questa volta fu lo stesso capitano Schwendermann a condurre le navi cariche di merci alla foce del Tibisco, dove gli subentrò il Neipperg a guidare il convoglio fino a Pancsova attraverso la piccola Dunavica.

Il Petrasch fu condotto a Belgrado e da principio fu trattato bene; in seguito fu mandato ad Adrianopoli insieme col capitano barone von Stein: gli furono applicati un anello di ferro al collo e delle catene ai piedi. Da qui fu condotto a Costantinopoli e gettato nella prigione delle "sette torri" (Fortezza di Yedikule). Il principe se ne dispiacque e scrisse il 28 aprile 1717 al Mercy usando velate parole di biasimo:

> Mi rincresce la disgrazia del Luog. Col. Petrasch, è veramente da lamentare la perdita di un ufficiale tanto bravo e capace. Credo però che Vostra Eccellenza avrebbe potuto ciò evitare, se avesse ritardato la partenza delle saiche e del convoglio sino all'arrivo dei bastimenti da guerra, che avrebbero potuto coprirli. Questi hanno già oltrepassato Petervaradino, le saiche di Comorn e Raab[76] sono anche partite. Questa perdita deve metterla in avvertenza di non esporli [i legni] troppo al pericolo, perché il risarcimento non è facile. Mr. de la Roche [Capitano degli Ingegneri] può intanto assumere il comando[77].

Il 3 maggio i turchi raccolsero l'intera loro flottiglia di saiche e attaccarono i bastimenti imperiali presso Szalánkemén; ma il capitano Schwendermann li respinse energicamente, quantunque gli equipaggi delle loro saiche contassero – si ritiene – 4000 uomini e che 3000 cavalieri li aiutassero dalla sponda del fiume[78]. Dopo che furono mandati a picco 11 "legni" turchi, gli altri vogarono a tutta forza verso Belgrado.

Il 5 maggio, infine, il principe sabaudo, altresì dispiaciuto per quanto era successo al colonnello von Petrasch, avvisò il conte di Mercy che una gran quantità di barche era stata fatta discendere lungo il Danubio, seguita da un altrettanto buon numero di battelli[79].

Torniamo alla sventurata missione del barone von Petrasch. Sarà vendicato dal fratello Maximilian che il 25 maggio 1717 varcò la Sava con 1200 uomini e 2 cannoni – scrive Arneth[80]

---

[75] Il Mercy, in un rapporto al principe del 20 aprile 1717, individua in un alfiere dello Schönborn colui che pare abbia riportato il convoglio a Petrovaradino. Secondo l'opera *Eugenii Heldenthaten*, III, fu un capitano che il generale Löffelholz aveva mandato da Petrovaradino. Cfr. Matuschka, *Campagne del Principe Eugenio di Savoia* cit., XVI, p. 235.

[76] Komáron e Győr, rispettivamente.

[77] Ivi, p. 235, nota 3. Secondo le *Eugenii Heldenthaten*, III, il luogotenente-colonnello Petrasch fu sostituito dal maggiore Cosenz al comando delle saiche del Banato. *Ibid.*

[78] Cfr. *Eugenii Heldenthaten*, III, cit. ivi, p. 235, nota 4.

[79] Id. a Id. (Timișoara), Vienna 5/5/1717, in Matuschka, *Campagne del Principe Eugenio di Savoia* cit., XVII, Suppl., n. 26, pp. 29-30.

[80] Arneth, *Il principe Eugenio di Savoia* cit., II, p. 116.

– e attaccò Lischnitza, "dove il nemico si era validamente fortificato, e di dove minacciava i confini di Ungheria". Fece grande strage di turchi e tolse loro due bandiere che spedì in dono al principe Eugenio. Ernst Anton von Petrasch sarà liberato in occasione della stipula del trattato di pace di Passarowitz del 21 luglio 1718: sarà scambiato con l'ex ospodaro valacco Nicola Maurocordato. Lo stesso anno salirà al grado di luogotenente-maresciallo e combatterà contro i francesi nel 1734, dopodiché non si saprà più quasi nulla di lui. Secondo alcuni sarà nominato comandante della fortezza di Brod in Slavonia (secondo altri – e la cosa è più verosimile – sarà invece suo fratello Maximilian a diventare comandante a Brod) e rimarrà in questa posizione fino alla morte, che lo avrebbe colto in tardissima età nel 1768.

Il 13 maggio fu annunciata la marcia di grandi forze turche con grosse artiglierie avente lo scopo d'impadronirsi d'un grosso convoglio di provianda, che da Futak (Futog, oggi in Serbia)[81] doveva raggiungere Becskerek passando per Titel. Il principe Carlo Alessandro I di Württemberg, arrivato allora al campo di Futak, gli mosse subito incontro per la riva destra del Danubio con 12 battaglioni di fanti e 18 squadroni di cavalleria, ma appena arrivato a Karlóca seppe che il nemico s'era ritirato in tutta fretta a Belgrado[82].

Il conte di Mercy non sarà più coinvolto in altre imprese contro i turchi fino all'inizio delle grandi operazioni del 1717.

Abbreviazioni

App. = Appendice
cap. = capitolo
ed. or. = edizione originale
Ed. = Editor
g.d.c. = generale di cavalleria
hrsg. = herausgegeben (a cura di)
r. = regna
Suppl. = Supplemento
trad. = traduzione
ungh. = ungherese

[81] Oggi Futog fa parte della municipalità di Novi Sad.

[82] Cfr. *Eugenii Heldenthaten* cit., III, cit. ivi, p. 236, nota 1 e la relazione del principe di Brunswick-Bevern del 22/5/1717.

UN SIGHIȘOREAN UITAT: OTTO DEMIAN (1869-1918)

Nicolae TEȘCULĂ•

A FORGOTTEN CITIZEN OF SIGHIȘOARA: OTTO DEMIAN (1869-1918)
ABSTRACT

Over the centuries Sighișoara has been an important commercial and craft center. The majority of the population was Saxon, but there was also a strong Romanian minority. One of the little-known personalities with origins in Sighișoara was Otto Demian. Born in 1869, he came from a Macedonian family. His father was a native of Melinkos (north of Thessaloniki) and was a merchant in Sighișoara. He had two brothers: Aurel, who became a doctor and worked in Arad, being the first prefect of Arad County after the Great Union, and Anastasie, who also worked in Arad and was an economist by profession. The latter's son was the famous church painter Anastasie Demian, who was active during the interwar period. He also had two sisters, Irina and Maria both married in Miercurea Sibiului. The premature death of his parents led him to pursue a military career by attending the Sibiu Military School. He will serve in the Hungarian army corps-Honved within the Austro-Hungarian army. He rose in the military hierarchy and after 1907 he worked in the budget department of the Hungarian War Ministry-Honved in Budapest, leading it from 1910 to 1918. From April to August 1918, he was Undersecretary of State in the Hungarian government, in charge of supplying the civilian population with goods necessary for daily life. At the end of 1918 he probably fell ill with Spanish flu and died on 1 December 1918, being buried in Budapest. He was married and had a daughter.

Keywords: Sighișoara, officers, Honved, Macedo-Romanians, Budapest.

Preliminarii. Familia

La Sighișoara s-au născut, au crescut sau au activat o serie de personalități, care au contribuit la dezvoltarea urbei sau a țării, ducând renumele urbei de pe Târnava Mare pe alte meleaguri. Unele dintre aceste personalități sunt cunoscute de literatura de specialitate, altele dimpotrivă, negura vremurilor a făcut ca memoria lor să fie ocultată, din diverse motive. În acest sens dorim să evocăm personalitatea unui sighișorean, foarte puțin cunoscut, de-a dreptul uitat: Otto Demian.

Orice pasionat de istoria burgului medieval când aude numele Demian se gândește la pictorul Anastasie Demian, cel care a realizat între 1935-1936 fresca de la Biserica Ortodoxă Sf. Treime din Sighișoara. Nu se cunoaște faptul că acest pictor avea origini sighișorene. Bunicul său, Demetriu Demian, a fost cofetar și farmacist la Sighișoara. Avea origini macedo-române, fiind născut în Melinkos (la nord de Tesalonic)[1]. Se ocupa și de comerțul cu mărfuri și mirodenii

• Muzeul de Istorie Sighișoara; e-mail: nicolaetescula@yahoo.com.

[1] Emilian Stoica, *Istoricul clădirii noii biserici ortodoxe din Sighișoara construită între anii 1934-1937*, manuscris, Sighișoara, 1966, p. 71.

între Sighișoara și Nürnberg, având un magazin și în orașul Dumbrăveni, după cum reiese dintr-o statistică a anului 1876[2].

Acest Demetriu Demian avea trei fii, Aurel, Otto și Anastasie, ultimul tatăl pictorului menționat mai sus, și două fiice: Irina, care se va căsători la 10 noiembrie 1874 cu Ioan Măcelariu din Miercurea Sibiului[3], și Maria, care se va căsători în 3 noiembrie 1892 cu Petru Drăghici, prim pretor din aceeași localitate[4].

Demetriu Demian își va stabili o serie de relații cu familia protopopului ortodox sighișorean Zaharia Boiu. La 31 iulie 1870 îl cunună împreună cu soția sa, Maria, născută Aldea, în biserica din cartierul Cornești, pe viitorul protopop de Sighișoara, Demetriu Moldovan, cu Ioana, fiica protopopului Zaharia Boiu[5]. De asemenea, la 10 noiembrie 1874, în aceeași biserică, fiica sa Maria este cununată cu Ioan Măcelariu din Miercurea Sibiului, de Zaharia Boiu, fiul protopopului, și de soția sa Caliope, născută Demian[6].

Tinerețea

Despre Otto Demian, datele pe care le avem sunt destul de lapidare. Din memoriile publicistului Valeriu Branișteș, care o perioadă a copilăriei și-a petrecut-o la Sighișoara, aflăm de această familie Demian, deoarece s-a împrietenit cu copiii comerciantului macedo-român. Dintre ei, Otto va deveni cel mai apropiat prieten al lui Valeriu Branișteș, fiind de aceeași vârstă[7]. Având în vedere că Valeriu Branișteș s-a născut în anul 1869, presupunem același an de naștere și pentru Otto Demian[8].

Mai mult decât atât, cei doi se vor reîntâlni la Sibiu, după moartea prematură a lui Demetriu Demian. Otto Demian va fi elev la Școala Militară din Sibiu, iar Valeriu Branișteș la Liceul maghiar de Stat din Sibiu, în deceniul nouă al secolului al XIX-lea[9].

Informațiile avute, până acum, cu privire la Otto Demian se mai rezumau la faptul că ajunge general/comisar în armata austro-ungară, la Honvéd-ul maghiar, și secretar de stat în guvernul maghiar de la Budapesta, în timpul Primului Război Mondial. Decesul său ar surveni în 1918[10].

Conform modei vremii, tinerii urmau Academia Militară Ludovica din Budapesta, cea mai importantă instituție în care se formau viitorii ofițeri ai armatei de honvezi. Otto Demian nu apare în matricolele acestei școli, probabil că a rămas cu studiile de la Sibiu[11].

Acest corp de armată numit Honved a apărut după semnarea pactului dualist pentru a face un echilibru între dorința maghiarilor de a avea o armată independentă și cea a monarhului, care urmărea controlul asupra unei instituții vitale pentru supraviețuirea monarhiei. Rezultatul

---

[2] *Központi Értesitő. Kiadja a Földmivelés - Ipar-és Kereskedelmi M.Kir. Ministerium,* Budapest, 1876, deczember 10-én, 1. évfolyam, 134 szám, p. 1.

[3] *Telegraful Român*, nr. 53, Sibiu, sâmbătă 19/31 mai 1890, anul XXXVIII, p. 507.

[4] *Ibidem*, nr. 49, Sibiu, joi 26 aprilie (8 mai) 1890, anul XXXVIII, p. 456.

[5] Arhiva S.P.C.E.P. Sighișoara, *Protocolul kununaților a Parohiei greco-neunite din Sighișoara 1841-1905*, f. 38.

[6] *Ibidem*, f. 45.

[7] Valeriu Branișteș, *Amintiri din închisoare*, Editura Minerva, București, 1972, p. 54.

[8] Din păcate nu am reușit să găsim registrele de botez pentru anii 1868-1870.

[9] Valeriu Branișteș, *Diariul meu de septiman (Jurnal de licean 1885-1886)*, ediție îngrijită de Ruxandra Moașa Nazare și Gheorghe Iancu. Note de Ruxandra Moașa Nazare, Editura Argonaut, Cluj-Napoca, 2014, p. 40.

[10] Aurel Cosma, *Pictura românească din Banat de la origini și până în prezent*, Timișoara, 1940, p. 60.

[11] Vezi: Cornel Sigmirean, *Elevi din Transilvania la Academia Militară de Honvezi Ludovica*, Sibiu, Editura Astra Museum, 2013, passim.

a fost Armata Teritorială Maghiară (Honvédség), al cărei comandant suprem era monarhul și a cărei limbă de comandă era maghiara. Ea era subordonată ministerului comun de război austro-ungar[12].

Cariera militară

Dintr-o analiză a surselor documentare, în special a presei de limbă maghiară, aflăm date suplimentare legate de viața și activitatea sighișoreanului Otto Demian. Astfel, în anul 1892 avea gradul de sublocotenent[13]. După un an, revista *Familia* din Oradea menționează faptul că Otto Demian a fost avansat în gradul de locotenent, la regimentul 39 de honvezi[14]. În anul 1899 este transferat de la regimentul 12 de infanterie, la batalionul 2 Szizek[15]. Tot acum, este transferat la Regimentul 1 Infanterie Honvéd din Budapesta, repartizat apoi la Regimentul 1 Falkenstein Kallivoda[16] și avansat la gradul de subcomisar[17].

Pentru anul 1903 este evidențiat în publicația Ministerului Ungar al Apărării (*Honvéd*): „*… Demian Otto, pentru serviciile foarte bune și eficiente pe care le-a prestat în cadrul Ministerului Apărării*”[18]. În anul 1905, aceeași publicație ne informează că: „*Otto Demian, este detașat permanent la cursul de formare a ofițerilor de alimentație publică din cadrul Ministerului Apărării, îndeplinindu-și simultan atribuțiile didactice, la Comandamentul 1 al Districtului de Apărare din Budapesta*”[19]. Practic, de acum începe ascensiunea sa în cadrul funcțiilor militare.

Activitatea în cadrul departamentului de buget al Honvéd

În anul 1907 îl găsim la Budapesta în cadrul Ministerului Apărării (Honvéd)[20]. În 1909 este decorat: „*Otto Demian, comisar militar în cadrul Ministerului Apărării, a fost distins cu Crucea în grad de Cavaler a Ordinului Franz Josef*”[21]. Prin ordinul imperial și regal din 18 martie 1910 este numit: „*…comisar militar în cadrul Ministerului Apărării, în calitate de șef al departamentului bugetar al acestui minister*”[22]. Aici ocupă o funcție în direcția bugetară, unde este șef de departament și se ocupă de: „*gestionarea bugetului și alocarea acestuia, către diferitele departamente*”[23]. Pentru 1913 este șef de departament, șeful diviziei a doua din cadrul ministerului[24].

Nu era singurul funcționar român în cadrul acestui minister și prezența sa aici nu însemna că a rupt legăturile cu conaționalii săi. Dintr-o listă a abonaților la publicațiile românești, care apăreau la Budapesta, avem: „*La ministerul de Honvezi, secția 1 Alexandru*

---

[12] *Portrete de ofițeri de origine română din Armata de Honvezi (1868-1918)*, editori Nicoleta Hegedùs, Csaba Horváth, Vlad Popovici, Editura Mega, Cluj-Napoca, 2020, p. 23.

[13] *Telegraful Român*, nr. 127, Sibiiu, Joi 3/15 decemvrie 1892, anul XL, p. 507.

[14] *Familia*, nr. 46, anul XXIX, Oradea Mare, 14 novembre st. v. 26 novembre st. n. 1893, p. 551.

[15] *Rendeleti Közlöny a Magyar Királyi Honvédség számára - Személyes Ügyek*, 1899, április 27, 26. évfolyam 18. szám, p. 73.

[16] *Ibidem*, 1899, április 27, 26. évfolyam, 19. szám, p. 92.

[17] *Magyarország*, Budapest, vasárnap, 1899, április 30, VI. évfolyam, 119. szám p. 21.

[18] *Rendeleti Közlöny a Magyar Királyi Honvédség számára - Személyes Ügyek*, 1903, deczember 31, 30. évfolyam, 59. szám, p. 363.

[19] *Ibidem*, 1905, április 30, 32. évfolyam, 16. szám, p. 109.

[20] *Ibidem*, 1907, október 29, 34. évfolyam, 39. szám, p. 333.

[21] *Ibidem*, 1909, november 27, 36. évfolyam, 39. szám, p.3 92.

[22] *Ibidem*, 1910, április 18, 37. évfolyam, 12. szám, p. 93.

[23] *Budapesti Czim- és Lakásjegyzék, Ministeriumok. — M.kir. állami számvevőszék. M. kir. közigazgatási biróság,* 1910, 22. Évfolyam, 1910, p. 289.

[24] *Ibidem*, 1913, 25. évfolyam, p. 391.

Aldea, căpitan de stat major; secția 6 Alexandru Abraham, intendent; ***secția buget, Otto Demianu,*** *secția 23, Iuliu Pușcariu, practicant concipist, Traian Bogyi, funcționar*"[25].

Anul 1914 îl găsește în aceeași postură: „*Șef de departament: Otto Demian, divizia a 2-a Șef de cabinet*"[26]. Din această calitate gestionează modul în care sunt dotate trupele, în special cu uniforme adecvate. Dintr-o minută a unei ședințe din minister aflăm că: „*Din cifrele prezentate în raport, comisarul-șef Otto Demian consideră că activitatea departamentului a fost foarte reușită. Cu toate acestea, el cere diviziei să furnizeze echipament soldaților pentru care, comandamentul de trupă responsabil îl solicită, fără excepție.* (…) *Mai există o chestiune pe care dorește să o aducă în atenția Departamentului: problema noilor achiziții. În momentul de față, armata are nevoie de următoarele: Conservarea părții superioare a corpului a fost excelent îngrijită de comandamentul armatei. Fiecare soldat are pe dedesubt o cămașă călduroasă, peste aceasta o cămașă de pânză, peste aceasta o haină din piele de oaie, o jachetă de soldat și chiar o mantie de soldat, peste care, în caz de ninsoare, se pune o pelerină albă de in. Dar, în curând, va exista o lipsă acută de lenjerie intimă, care se uzează foarte repede, mai ales că nu poate fi spălată. Nu este timp pentru asta. Este nevoie în special de chiloți și jambiere, deoarece este previzibil că nu vor putea înlocui necesarul de chiloți la fabrică. Prin urmare, se solicită ca departamentul să achiziționeze sau să facă să fie confecționați chiloți călduroși și, dacă acest lucru nu este posibil, să fie confecționate cantități mari de protecții pentru genunchi și picioare* (…). *Picioarele, în sine, sunt suficient de protejate. Fiecare soldat primește o pelerină obișnuită (de pânză), apoi pelerină de flanelă, gheata, iar apoi tot piciorul este înfășurat în paie și legat strâns cu o bucată de sac. Capul este protejat în principal de o căciulă pentru zăpadă. Acest lucru este, de asemenea, foarte necesar. Sub căciulile tricotate, care sunt purtate în mod normal, soldații poartă căciula, care este confecționată din pânză de Jager. O căciulă din flanelă are valoare doar dacă materialul este din păr de cămilă sau lână pură*"[27].

În 1917 este decorat cu: „*Crucea Regală de Fier, clasa a 2-a, (În baza Decretului legislativ din 7 noiembrie 1914 – 25699 din nr. 1917, 21 noiembrie 1917)*"[28], iar în 18 februarie 1918 primește: „…*Crucea Regală de Fier Prusiană, clasa a II-a. Otto Demian, comisar de primă clasă al Statului Major General, atașat șefului de înlocuire al tuturor forțelor armate…*"[29]. Tot acum, este decorat cu Crucea Ordinului Leopold, ca recunoaștere a meritelor sale în război[30].

Subsecretar de stat în guvernul maghiar

Debutul anului 1918 vine cu știri în presa scrisă budapestană, legate de numirea sighișoreanului Otto Demian, într-o funcție guvernamentală: „*Se spune, dar ceea ce nu este oficial, că postul de comisar-șef de clasa I în cadrul Oficiului de Alimentație Publică a fost ocupat de Otto Demian, care a lucrat mulți ani în departamentul de pregătire a bugetului Ministerului Apărării și care, este un om de o sârguință, excelență și educație extraordinară*"[31]. sau „*Comisarul șef Otto Demian își va prelua în curând noua funcție la Administrația Națională a Alimentelor*

[25] Maria Berényi, *Cultura românească la Budapesta în secolul al XIX-lea*, Giula, 2000, p. 218.

[26] *Budapesti Czim- és Lakásjegyzék, Ministeriumok. — M.kir. állami számvevőszék. M. kir. közigazgatási biróság,* 1914, 26. évfolyam, p. 336.

[27] *Fővárosi Közlöny*, 1914 november 20, 25. évfolyam, 74. szám, p. 3.

[28] *Rendeleti Közlöny a Magyar Királyi Honvédség számára - Személyes Ügyek*, 1917 november 24, 44. évfolyam, 156. szám, p. 3026.

[29] *Ibidem*, 1918 február 23, 45. évfolyam, 25. szám, p. 573.

[30] *Budapesti Közlöny*, Budapest, 1917. Augusztus 26 , 51. évfolyam, 196. szám, p. 4.

[31] *8 Órai Ujság*, Budapest 1918 január 31, Csűtőrtők, IV. évfolyam, 26. szám, p. 3.

Publice. Acesta va fi promovat la rangul de ministru consilier și va primi, de asemenea, titlul și atribuțiile unui secretar de stat"[32]. O altă știre este menționată la 14 martie 1918 în oficiosul guvernamental *Közgazdasági Értesítő*: „*La propunerea ministrului comerțului din Ungaria, este numit Otto Demian, comisar militar de primă clasă al armatei maghiare, în funcția de ministru consilier și i se conferă titlul de subsecretar de stat*"[33]. De altfel, acest lucru este evidențiat și de demisia sa din Ministerul Maghiar al Apărării: „*Otto Demian, comisar de clasa I în cadrul Forțelor de Apărare Maghiare, a solicitat să fie scos din serviciul Forțelor de Apărare Maghiare*"[34]. La 14 aprilie 1918 este citat în jurnalul Ministerului Apărării Maghiar- Honvéd cu titlul de *Demian Otto clasa I, comisar general*"[35]. În 17 aprilie 1918, ziarele menționează numirea lui Otto Demian în funcția de subsecretar de stat în guvernul budapestan: „*Regele, la propunerea lui József Szterényi, ministrul Comerțului, l-a numit pe Otto Demian, comisar de primă clasă al* (ministerului n.n.) *apărării, în funcția de ministru consilier și, în același timp, i-a conferit titlul de subsecretar de stat*"[36]. Această funcție i-a fost dată, ținându-se cont de activitatea sa în cadrul armatei în timpul războiului: „… *Otto Demian a fost un administrator ferm al problemelor de aprovizionare a armatei la Oficiul Național pentru Alimentație Publică*"[37]. Aceste anunțuri succesive se datorează instabilității guvernamentale din Ungaria.

În august 1918 aflăm că Otto Demian ar fi demisionat din funcția guvernamentală de subsecretar de stat la Budapesta. Motivul a fost că: „*Domnul Demian, un militar, numit subsecretar de stat la Oficiul Național de Alimentație Publică în calitate de comisar militar în armată și se spune că rațiile au fost stabilite la sugestia sa*"[38].

Același ziar, în numărul următor, dă detalii cu privire la acest aspect: „*Ieri am anunțat că Otto Demian, secretar de stat adjunct al Oficiului Național de Protecție Publică, va fi eliberat din funcție ca urmare a modificărilor aduse regulamentelor. O declarație semioficială confirmă această informație și adaugă că plecarea domnului Demian nu are nicio legătură cu regulamentul, întrucât acesta a fost numit de ceva vreme să supravegheze toate centrele* (de alimentație publică n.n.). *Din surse de încredere am aflat că guvernul este într-adevăr foarte serios în ceea ce privește planul său de a controla centrele și că problema va fi rezolvată în viitorul apropiat. La început s-a planificat să se încredințeze activitatea de control unui departament special, care urma să fie organizat în cadrul Ministerului Comerțului, dar a trebuit să se renunțe la această idee, deoarece ministerul nu dispune de resursele specializate necesare. În urma unui decret al baronului József Szterényi, ministrul al Comerțului, au fost inițiate negocieri cu Centrul Instituțiilor Financiare pentru a prelua rolul de control al tuturor centrelor. Negocierile sunt într-un stadiu avansat și se apropie de finalizare. Este cert cine va prelua această sarcină pe baza unui acord specific cu ministerul și va furniza expertiza necesară pentru a efectua operațiunea*"[39].

Același articol laudă activitatea lui Otto Demian, în funcția sa guvernamentală: „*Încă de la preluarea postului său în cadrul Biroului de Alimentație Publică, subsecretarul de stat Otto Demian*

[32] *Ibidem*, Budapest 1918 február 8, Péntek, IV. évfolyam, 33. szám, p. 3.
[33] *Közgazdasági Értesítő*, 1918. január-március, 13. évfolyam, 11. szám, 1918 március 14, p. 447.
[34] *Budapesti Közlöny*, Budapest, 1918. március 16, 52. évfolyam, 64. szám, p. 1.
[35] *Rendeleti Közlöny a Magyar Királyi Honvédség számára - Személyes Ügyek*, 1918 április 20, 45. évfolyam, 52. szám, p. 1318.
[36] *Ország-Világ*, Budapest, 1918 március 17, XXXIX. évfolyam, 12. szám, p. 137.
[37] *Köztelek*, 1918 március9, 28-ik évfolyam, 10. szám, p. 365.
[38] *8 Órai Ujság*, Budapest 1918 augusztus 3, szombat, IV. évfolyam, 179. szám, p. 6.
[39] *Ibidem*, Budapest 1918 augusztus 4, vasárnap , IV. évfolyam, 180. szám, p. 3.

a manifestat un interes deosebit pentru centrele de alimentație publică și s-a ocupat de pregătirea unui control de stat amănunțit al acestora. Demian a avut mai multe întâlniri cu oficialii relevanți ai Centrului Financiar și a fost de acord să delege serviciul de audit al Centrului Financiar să auditeze centrele, deși acest lucru nu intra în sfera de aplicare a sarcinilor descrise în statutul său". Mai mult decât atât, se va ocupa în continuare de activitatea acestui centru: „*Dacă este necesar, se va adăuga un compartiment de audit, deoarece Centrul pentru Instituții Financiare va continua în mod natural să efectueze audituri ale instituțiilor financiare, care solicită acest lucru sau care trebuie rezolvate, independent de activitatea pe care a întreprins-o. Organismul care urmează să fie înființat pentru a supraveghea și monitoriza centrele va avea un caracter permanent și va continua să existe atât timp cât există centre. Subsecretarul Demian pregătește un program de lucru, pentru care trebuie să obțină acordul ministrului comerțului. Supravegherea va acoperi întreaga administrare a tuturor centrelor, contabilitatea, majorările și utilizarea profiturilor*"[40].

Astfel, se va preocupa, în continuare, de starea depozitelor de materiale existente în Ungaria. În acest sens *Világ* arată că Otto Demian: „*…a ordonat deja revizuirea mai multor centre, iar centrele pentru piele, metal, cânepă, lână și uleiuri și grăsimi sunt în curs de revizuire*"[41].

De buna activitate desfășurată de Demian ne asigură și ziarul *Pesti Napló:* „*Guvernul neagă că posibila plecare a lui Demian ar avea vreo legătură cu modificarea regulamentului sau cu negocierile dintre Windischgrätz și Tisza. Demian a fost desemnat de mult timp să supravegheze toate centrele și în prezent desfășoară activități pregătitoare în acest sens pe baza unui mandat din partea ministrului comerțului*"[42].

Referitor la părăsirea funcției guvernamentale, ziarul *Világ* se arată și el elogiativ la adresa sighișoreanului: „*Dintre aceste rapoarte, Ministerul Alimentației Publice recunoaște unul și neagă mai multe. (…) recunosc că secretarul de stat adjunct Demian își părăsește postul, dar acest lucru nu înseamnă căderea lui, deoarece Demian a fost desemnat de mult timp să se ocupe de supravegherea tuturor centrelor, iar în această privință trebuie să înceapă activitățile pregătitoare la indicațiile ministrului Comerțului și, prin urmare, își dă demisia din postul actual*"[43].

Situația volatilă politică din Ungaria, unde la 16 noiembrie s-a proclamat Republica Ungaria, și ruperea pactului dualist l-a determinat pe Otto Demian să hotărască a merge la Viena: „*Biroul care controla centrele a fost desființat. Competențele comisiei guvernamentale de desființare a centrelor au fost extinse în mod substanțial de către guvern, după cum am relatat în altă parte în acest ziar. Decretul desființează, de asemenea, Oficiul de Stat pentru Controlul Organizațiilor Economiei de Război. Șeful Oficiului de Stat pentru controlul centrelor, Otto Demian, subsecretar de stat, care a fost anterior comisar general și care în această calitate a servit în cadrul Ministerului de Război comun, se pare că se va întoarce la Viena*"[44].

Decesul

Din păcate, la sfârșitul anului 1918, cel mai probabil se îmbolnăvește de gripă spaniolă și, în urma contactării acestui virus, va deceda chiar în 1 decembrie. Legat de acest trist eveniment, ziarul budapestan *Az Est* menționează telegrafic: „*Secretarul de stat Otto Demian a murit*

[40] *Ibidem.*

[41] *Világ*, Budapest, vasárnap, 1918. szeptember 29, 9. évfolyam, 228. szám, p. 15.

[42] *Pesti Napló*, Budapest, 1918 augusztus 3, szombat 69 –ik évfolyam, 179. szám, p. 3.

[43] *Világ*, Budapest, szombat, 1918. augusztus 3, 9. évfolyam, 179. szám, p. 3.

[44] *Ibidem*, Budapest, vasárnap, 1918. December 1, 9. évfolyam, 282. szám, p. 13.

duminică seara, la ora 18.00, la Sanatoriul Park. Înmormântarea sa va avea loc pe 3 noiembrie, la ora 14:00, de la capela cimitirului din Farkasret"[45], iar *8 Órai Ujság* relatează: „*Otto Demian, secretar de stat, care a condus cel mai recent Biroul de Stat pentru Controlul Centrelor și Întreprinderilor Economiei de Război, a murit în mod neașteptat, duminică seara, la Sanatoriul Park. Prin Demian, viața publică maghiară a pierdut un om cu o etică a muncii extraordinară și cu calificări excelente. Timp de mai mulți ani, a condus departamentul de buget al fostului Minister al Apărării, a fost comisar general și a dat multe dovezi a capacității sale. Îl plâng văduva și fiica sa. El va fi înmormântat mâine, marți, la ora 12.00, de la capela cimitirului Farkasret*"[46].

Legat de înmormântare aflăm că: „*... au participat generali și ofițeri din Ministerul Apărării* (Honvéd n.n.) *și reprezentanți eminenți ai vieții economice. Slujba religioasă a fost oficiată de episcopul Vasile Dnusangyi*"[47].

Tot legat de înmormântare, ziarul budapestan de limbă germană *Pester Lloyd*, în ediția sa de dimineață, din 4 decembrie 1918, relatează: „*Otto Demian, secretar de stat și comisar clasa I în Ministerul de Război, a fost înmormântat astăzi la cimitirul Farkasret, în prezența a numeroși prieteni și a familiei sale. Printre cei îndoliați s-au numărat generalul-colonel baron Hazai, Baronul Szurmay, baronii Manfred Weiß și Theodor Wol1fner, ca reprezentnt al Ministerul Apărării, locotenent colonelul Szilvássy, Oficiul de Alimentație Publică a fost reprezentat de Nikolaus Büttner, apoi directorul general Samuel Stern, directorul Hermann Windisch, de la comisia de control a Ministerului Economiei de Război aflată sub conducerea președintelui Alois Pacher și alții. Ceremonia ecleziastică a fost oficiată de episcopul greco-oriental, în mare grabă. La mormânt, Vasile Dnusangyi a adus frumos omagiu celui decedat*"[48].

Familia

Sursele documentare se arată extrem de lapidare cu privire la familia lui Otto Demian. În afară de știrile cu privire la decesul său, în anul 1914, cu ocazia vizitei oficiale a ministrului Honvedului maghiar, baronul Samu Hazai, însoțit de baronul István Szmrecsányi, președintele Camerei Deputaților, și locotenent-colonelul György Kubinyi la Biroul de Ajutorare Militară din Budapesta, au fost întâmpinați de Otto Demian, soția sa și de fiica lor, Elisabeta[49].

Din păcate, evenimentele din familia lui Otto Demian rămân încărcate de tragism și după decesul prematur al ofițerului. La câteva zile de la înmormântarea sa, ziarul budapestan *Pesti Napló* în 31 decembrie 1918 relatează: „*O doamnă sinucigașă. Soția lui Emil Nack, născută Elisabeta Demian, fiica recent decedatului Otto Demian, ministru de stat pentru Alimentație Publică, care a primit binecuvântarea tatălui pe patul de moarte al acestuia, s-a împușcat în inimă și a murit. Ea a comis actul din motive familiale, deoarece mama ei era împotriva căsătoriei, iar dușmănia a devenit o sursă constantă de discordie. Moartea tinerei de 23 de ani a provocat mare tristețe*"[50].

Considerații finale

Nu avem date, dacă s-a implicat cumva în mișcarea națională a românilor transilvăneni, care au fost raporturile personale sau instituționale cu reprezentanții mișcării, care, după cum

[45] *Az Est*, Budapest, kedd, 1918, December 3, IX évfolyam, 283. szám, p. 5.
[46] *Órai Ujság*, Budapest 1918 december 3, kedd, IV. évfolyam, 283. szám, p. 7.
[47] *Pesti Napló*, Budapest, 1918 december 4, szerda 69 – ik évfolyam, 284. szám, p. 9.
[48] *Pester Lloyd*, nr. 284, Morgenblatt, Budapest, Mittwoch, 4. Dezember 1918, 65. Jahrgang, p. 11.
[49] *Budapesti Hírlap*, Budapest, szombat 1914. november 21, 34. évfolyam, 293. szám, p. 9.
[50] *Pesti Napló*, Budapest, kedd, 1918 december 31, 69 –ik évfolyam, 306. szám, p. 9.

se știe au activat și la Budapesta în această perioadă. În afara de relatările din tinerețe, Valeriu Branişte nu de oferă alte informații ulterioare. De altfel și memoriile sale, *Amintiri din închisoare*, nu s-au păstrat în totalitate. Credem că cercetările viitoare vor putea aduce lumină asupra acestui aspect.

În ciuda acestor lipsuri documentare, am reușit să developăm câteva aspecte din activitatea sa militară și administrativă. Aici s-a remarcat, după cum menționează sursele documentare, prin profesionalism, dăruire și un spirit organizatoric deosebit, îndeplinindu-și cu devotament sarcinile de serviciu trasate de superiori.

Prezentarea de față nu este una exhaustivă, ea a urmărit să evidențieze aspecte necunoscute mediului istoriografic românesc din viața și activitatea acestui sighișorean necunoscut, o încercare de a face lumină în istoria foarte puțin cercetată a comunității românești din urbea de pe Târnava Mare.

Otto Demian[51]
Subsecretar de stat

[51] *Ország – Világ Képes Hetilap*, Budapest, 1918, március 17. XXXIX. évfolyam, 12. szám, p. 1.

PERSONALITĂȚI ALE MARII UNIRI: AVOCATUL MIHAI MOLDOVAN (1879-1943) DIN TURDA

Răzvan Mihai NEAGU*

PERSONALITIES OF THE GREAT UNION: LAWYER MIHAI MOLDOVAN (1879-1943) FROM TURDA

ABSTRACT

Turda, like many other cities of Transylvania, gave to national history an account of personalities who contributed to the emancipation of the Romanian nation and the realization of the Great Union. Some were clerics (Orthodox or Greek-Catholic), and others lay intellectuals, among whom lawyers stood out in particular. There were also doctors, engineers and teachers. Members of the Transylvanian Romanian elite, these personalities demonstrated real leadership qualities of the communities they came from. Through their deeds and actions, they put themselves in the service of the Romanian nation and its interests. Lawyer Mihai Moldovan was such a personality. He was the commander of the Romanian National Guard in Turda-Arieș County, capacity in which he participated in the Great National Assembly from Alba Iulia on December 1st, 1918, which decided the union of Transylvania with Romania. In the interwar period, he was a deputy in the first parliament of Greater Romania. Later, he was appointed prefect of Turda-Arieș County. On a professional level, Mihai Moldovan fulfilled the capacity of dean of the Turda Bar Association. Lawyer Mihai Moldovan was a faithful man and close to the church. He also distinguished himself through a rich economic activity in Turda.

Keywords: lawyer, Turda, Great Union, Transylvania, dean.

Preliminarii. Origine și formare intelectuală.

Orașul Turda, ca multe alte orașe ale Transilvaniei, a dat istoriei naționale o seamă de personalităţi care au contribuit la emanciparea naţiunii române și la înfăptuirea Marii Uniri. Unii au fost clerici (ortodocși sau greco-catolici), iar alţii intelectuali laici, dintre care s-au remarcat în mod deosebit avocaţii. Nu au lipsit nici medicii, inginerii sau profesorii. Membri ai elitei românești transilvănene, aceste personalităţi au demonstrat reale calităţi de lideri ai comunităţilor din care proveneau, prin faptele și acţiunile lor puse în slujba naţiunii române și a intereselor sale. O altfel de personalitate a fost și avocatul Mihai Moldovan.

În prezentul material, dorim să contextualizăm viaţa și activitatea acestei personalităţi, scoţând în evidenţă contribuţia sa la istoria orașului Turda. Noutăţile studiului nostru se bazează pe cercetarea de arhivă și pe o lectură atentă și critică a presei epocii, care prezintă numeroase paliere ale activităţii distinsului avocat, neabordate până în prezent de cei care au studiat acest subiect. Scopul general al acestui studiu este să readucă la lumină viaţa și activitatea unei figuri

* Colegiul Tehnic Turda; e-mail: neagumihai20@yahoo.com.

importante și reprezentative a istoriei orașului Turda. Amintim că personalitatea lui Mihai Moldovan a mai făcut obiectul cercetărilor noastre, însă la un nivel mai schematic[1].

Avocatul Mihai Moldovan s-a născut în localitatea Călărași din comitatul Turda-Arieș, la 23 aprilie 1879, într-o familie românească simplă de agricultori de confesiune ortodoxă, și a fost botezat la 27 aprilie 1879[2]. Facem precizarea că localitatea Călărași a fost, până în anul 1876, parte componentă a Scaunului Secuiesc al Arieșului, unde predomina populaţia maghiară, românii aflându-se în minoritate acolo. Mihai Moldovan a absolvit Gimnaziul Superior Greco-Catolic din Blaj.

A avut o pregătire intelectuală superioară de foarte bună factură, dobândită în centrul universitar clujean. Între anii 1901-1905, cu sprijinul financiar al Fundaţiei Gojdu, tânărul Mihai Moldovan studiază dreptul, la Facultatea de Drept și Științe Politice din cadrul Universităţii din Cluj[3]. La data de 13 octombrie 1908, el devine doctor în științe juridice al *Alma Mater Napocensis*[4].

Conform prevederilor legale ale epocii, după absolvirea studiilor, Mihai Moldovan era obligat să facă practică într-un cabinet de avocat. Astfel, începând cu 13 iulie 1906 el devine avocat stagiar la maestrul George Pătăceanu, cel care preluase biroul fratelui său, Eugen Pătăceanu, după moartea prematură a acestuia (decedat în 27 februarie 1906, la numai 35 de ani). Conform avocatului Valer Moldovan, Mihai Moldovan a făcut stagiul obligatoriu de practică și la cabinetul său. La sfârșitul Primului Război Mondial, Valer Moldovan afirmă, în memoriile sale, că s-a întâlnit la Campo Formio (azi Campoformido) cu fostul său stagiar, Mihai Moldovan[5].

Pe plan personal, tânărul avocat Mihai Moldovan se logodește la 27 octombrie 1910 cu văduva Ecaterina Pătăceanu, născută Mezei (fusese soţia avocatului Eugen Pătăceanu, amintit mai sus)[6], fiica lui Iuliu Mezei, consilier la Curtea din Budapesta. Perechea se va cununa la 22 iunie 1911. Interesant este faptul că Mihai Moldovan le-a adoptat pe fiicele lui Eugen Pătăceanu (Ecaterina și Hortensia), astfel că în perioada interbelică acestea erau considerate la nivelul societăţii turdene, copiii săi. Ele au contractat căsătorii foarte reușite. La 24 decembrie 1924, Ecaterina s-a logodit cu Iuliu Genţiu, om politic liberal, cel mai important primar al Turzii interbelice, în timp ce Hortensia s-a logodit cu Dumitru Ianeșiu, prim-contabil la Banca Centrală „Arieșana" din Turda. Presa epocii le-a numit pe cele două domnișoare: fiicele domnului prefect Mihai Moldovan[7]. De altfel, în perioada interbelică, presa epocii îi surprinde pe cei trei (Mihai Moldovan și ginerii săi Iuliu Genţiu și Dumitru Ianeșiu) de multe ori împreună la diverse evenimente publice, toţi fiind membri ai Partidului Naţional Liberal.

---

[1] Răzvan Mihai Neagu, *Formarea intelectualității din Turda. Studenți din Turda la marile universități europene 1377-1918*, Editura Mega, Cluj-Napoca, 2015, pp. 139-141.

[2] Serviciul Judeţean Cluj al Arhivelor Naţionale ale României, Colecţia Registre Parohiale de Stare Civilă (1700-1960), Protocolul botezaţilor Parohiei române greco-orientale Hărăstaș/Călărași (1851-1882), tom I, f. 31.

[3] *A Kolozsvári „Ferencz-József" Magyar Királyi Tudomány-Egyetem Almanachja és tanrenddje*, az MCMII-III-ik tanév, I. felére, Kolozsvárt, Ajtai K. Albert (Magyar polgár) Könyvnyomdája, 1902, p. 115.

[4] Cornel Sigmirean, *Istoria formării intelectualității românești din Transilvania și Banat în epoca modernă*, Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2000, p. 474, nr. 2968; Cornel Sigmirean, Aurel Pavel, *Fundația Gojdu 1871-2001*, Editura Universităţii „Petru Maior", Târgu Mureș, 2002, p. 133, nr. 578; Cornel Sigmirean, Aurel Pavel, *Elită și națiune. Fundația Gojdu (1871-2008)*, Argonaut Publishing, Cluj-Napoca, 2019, p. 261, nr. 1079.

[5] Valer Moldovan, *Povestea unei vieți ca orișicare*, manuscris, p. 201. Precizăm faptul că memoriile lui Valer Moldovan, sub formă de manuscris, au fost puse la dispoziţia noastră de ing. Emil Moldovan, nepotul marelui om politic.

[6] *Telegraful Român*, anul LVIII, Sibiu, 19 octombrie (1 noiembrie) 1910, nr. 113, p. 473; *Unirea*, anul XX, Blaj, 5 noiembrie 1910, nr. 45, p. 367.

[7] *Turda*, anul IV, 31 decembrie 1922, nr. 52, p. 2.

Revenind la formarea sa profesională, la 22 noiembrie 1913, Mihai Moldovan își susţine examenul de avocat (*censura*) la Curtea din Budapesta, fiind ajutat, cel mai probabil, de socrul său, Iuliu Mezei. În urma promovării acestui examen, el primește dreptul de a profesa avocatura. Astfel, începând cu anul 1913, Mihai Moldovan își deschide biroul de avocat (*cancelaria advocațială*) la Turda, pe strada Jókai Mór, nr. 24 (azi strada Avram Iancu). Întreaga sa activitate profesională va fi legată de orașul de pe Arieș.

Participarea lui Mihai Moldovan la Primul Război Mondial și contribuția sa la Marea Unire.

Evenimentul major care a marcat Marea Unire a fost Primul Război Mondial. Precizăm că românii din Transilvania, Basarabia și Bucovina au participat la acest conflict pe toată durata sa, adică din 1914 până în 1918.

O informaţie din presa epocii arată că la sfârşitul anului 1914 Mihai Moldovan era, cel mai probabil, la Turda și contribuia cu suma de cinci coroane, în cadrul unei campanii de strângere de fonduri pentru răniţii de război prezenţi în cele patru spitale din oraşul de pe Arieș[8].

În bibliografia de specialitate consultată de noi se arată, fără putinţă de tăgadă, faptul că Mihai Moldovan a participat la operaţiunile militare din timpul Marelui Război, în cadrul armatei cezaro-crăiești. Din păcate, nu se precizează în care campanie a participat tânărul avocat român (Galiţia sau Italia) și nici durata cât a stat efectiv pe front. Cu toate acestea, există trei informaţii referitoare la experienţa lui Mihai Moldovan în război. Astfel, se știe faptul că inițial a avut gradul de sublocotenent, a fost rănit de două ori, și că la sfârșitul războiului a avut gradul de căpitan[9].

În ceea ce ne privește, pe baza datelor furnizate de presa vremii, constatăm că la începutul anului 1915, Mihai Moldovan era pe front, luptând în armata austro-ungară, în Galiţia, contra armatei ţariste rusești. O știre vehiculată în *Gazeta Transilvaniei*, nr. 27 din 6/19 februarie 1915, informa publicul cititor că avocatul turdean *a luat parte la multe lupte*, fiind decorat pentru vitejia sa cu Crucea de Aur pentru bravură[10]. Așadar, Mihai Moldovan s-a comportat cu mare vitejie pe front, iar ca urmare a fost decorat de împăratul Franz Joseph cu Crucea de Merit din Aur pentru bravură și pentru acte de curaj în fața inamicului[11]. Conform mărturiei avocatului turdean Valer Moldovan, în septembrie 1918, acesta a ajuns în nordul Italiei, la Campo Formio, lângă Udine, unde s-a întâlnit cu avocatul Mihai Moldovan, care era comandantul unei companii de honvezi[12].

---

[8] Răzvan Mihai Neagu, *Momente din istoria orașului Turda. Personalități, evenimente, instituții (secolele XV-XX)*, Editura Şcoala Ardeleană și Editura Mega, Cluj-Napoca, 2017, p. 220.

[9] Valentin Vișinescu, Vasile Miclăuș, Tudor Ștefănie, *Dicționar de personalități turdene*, Editura Casa Cărţi de Ştiinţă, Cluj-Napoca, 2006, p. 91; Valentin Vișinescu, *Turdenii la Marea Unire*, Editura Casa Cărţi de Ştiinţă, Cluj-Napoca, 2008, p. 108; Lazăr Gruneanţu, Mirel Ionescu, *Contribuția avocaților din Transilvania și Banat la Marea Unire*, Editura Argonaut, Cluj-Napoca, 2018, p. 396.

[10] *Gazeta Transilvaniei*, nr. 27, Brașov, 6 (19) februarie 1915, anul LXXVIII, p. 2.

[11] Crucea Civilă a Meritului a fost instituită de împăratul Franz Joseph la 16 februarie 1850 pentru a răsplăti devotamentul și loialitatea dovedite față de monarh și patrie, munca recunoscută în serviciul public timp de mulți ani sau alte merite câștigate pentru cei mai buni. Crucea a avut loc inițial patru clase. În timpul Primului Război Mondial, distincția a fost extinsă prin includerea Crucii de Fier a Meritului cu și fără coroană (1 aprilie 1916) pe durata războiului. Această din urmă clasă a fost destinată exclusiv trupelor. În semn de vitejie în fața inamicului, împăratul Carol I a introdus săbiile pe crucea de merit în 13 decembrie 1916. Existau simultan: Crucea de Merit din aur cu/fără coroană, Crucea de Merit din argint cu/fără coroană, Crucea de Merit din fier cu/fără coroană. Potrivit decretului din 20 septembrie 1914, persoanele cărora li s-a acordat Crucea Meritul Civil în timpul războiului trebuiau să poarte decorația pe panglica cu dungi roșii și albe a Medaliei pentru vitejie/bravură (*Tapferkeitsmedaille*).

[12] Valer Moldovan, *Povestea unei vieți ca orișicare*, manuscris, p. 201.

Așadar, la începutul toamnei anului 1918, Mihai Moldovan se găsea în nordul Peninsulei Italice. Cel mai probabil, el a luat parte la luptele dintre Armata cezaro-crăiască și Armata Regatului Italiei. Cercetări ulterioare vor stabili, cu siguranță, alte detalii despre participarea lui Mihai Moldovan la Primul Război Mondial.

Cert este că în toamna anului 1918, în preajma evenimentelor premergătoare Marii Uniri, Mihai Moldovan revine la Turda și are un rol important în pregătirea Marii Uniri la nivelul comitatului Turda-Arieș. Astfel, el a fost comandantul Gărzii Naționale Române comitatense[13]. Într-un raport destinat asociațiunii ASTRA, privind culegerea datelor statistice despre jertfele poporului român în Primul Război Monial, se spunea: *În 5-6 Noembrie în urma inițiativei și conducerei d-lui Dr. Juliu Popescu s'a constituit independent și consiliul național român precum și garda națională română sub conducerea d-lui Dr. Mihail Moldovan*[14].

În calitate de șef al Gărzii Naționale, Mihai Moldovan a condus în data de 14 noiembrie 1918 o ședință desfășurată la Turda, în cadrul căreia s-a discutat despre constituirea unei armate regulate românești formată dintr-un batalion cu patru companii, fiecare companie având trei plutoane. Motivația pentru această inițiativă rezidă în faptul că gărzile civile pentru susținerea ordinii nu reușesc să facă față situației de la sate și orașe. Virtuala armată care se va constitui va fi instruită în limba română, jumătate din ea urmând să staționeze la Turda, cealaltă jumătate urmând a fi împărțită prin localitățile comitatului, în funcție de necesități[15]. În finalul procesului verbal luat în respectiva ședință, cei prezenți adresează o rugăminte Senatului Militar Român din Turda și Senatului Național Român din Cluj să sprijine cu celeritate constituirea batalionului românesc cu sediul la Turda[16].

În cadrul unei ședințe, care a avut loc la Turda, în 27 noiembrie 1918, căpitanul Mihai Moldovan, alături de soldatul Simion Crișan au fost aleși delegați cu credențional, din partea Gărzii Naționale Române a comitatului Turda-Arieș, să participe la Marea Adunare Națională de la Alba Iulia din 1 decembrie 1918[17]. Astfel, distinsul avocat și militar a avut marea șansă și onoare să ia parte la cel mai important moment al istoriei românilor. Nu a participat singur, ci împreună cu soția sa, Ecaterina Moldovan (1874-1964), delegată cu credențional a Societății de lectură a femeilor române din Turda[18].

După închierea operațiunilor militare, Mihai Moldovan a fost membru al Asociației Foștilor Luptători din Gărzile Naționale.

---

[13] Gheorghe Unc, Augustin Deac, *1918 Gărzile Naționale Române din Transilvania*, Editura Militară, București, 1979, p. 180.

[14] Ioan Popa (coordonator), *Românii din comitatele Bistrița-Năsăud, Ciuc, Mureș-Turda, Odorhei, Târnava Mare, Târnava Mică, Trei Scaune și Turda-Arieș în Primul Război Mondial. „Rapoartele" Astrei*, Editura Mega, Cluj-Napoca, 2019, pp. 298-299.

[15] *1918 la români. Documentele Unirii. Unirea Transilvaniei cu România 1 Decembrie 1918*, vol. VII, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1989, pp. 346-347.

[16] *Ibidem*, p. 347.

[17] *1918 la români. Documentele Unirii. Unirea Transilvaniei cu România 1 Decembrie 1918*, vol. X, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1989, pp. 230-231; *Gazeta Oficială*, publicată de Consiliul Dirigent la Transilvaniei, Banatului și părților românești din Ungaria, Sibiu, 6/19 februarie 1919, nr. 11, p. 58; Aurel Galea, *Formarea și activitatea Consiliului Dirigent al Transilvaniei, Banatului și ținuturilor românești din Ungaria (2 decembrie 1918-10 aprilie 1920)*, Editura Tipomur, Târgu-Mureș, 1996, p. 431; Eugen Gergely, *Municipiul Turda la Centenarul Marii Uniri 1918-2018*, Editura Casa Cărții de Știință, Cluj-Napoca, 2018, pp. 41-42; Dragoș Ursu, Tudor Roșu (coordonatori), *Dicționarul personalităților Unirii. Delegații Adunării Naționale de la Alba Iulia*, Editura Mega, Cluj-Napoca, 2019, p. 289.

[18] Daniela Comșa, Eugenia Glodariu, Maria M. Jude, *Clujenii și Marea Unire*, Bibliotheca Musei Napocensis, XVII, Cluj-Napoca, 1998, p. 102; Ioan I. Șerban, Dorin Giurgiu, Ionela Mircea, Nicolae Josan, *Dicționarul personalităților unirii*, Editura Altip, Alba Iulia, 2003, p. 180.

Mihai Moldovan la începutul perioadei interbelice. Între Turda și București.

După consumarea momentului Marii Uniri, revenit acasă la Turda, Mihai Moldovan a jucat un rol foarte important în reorganizarea administrației publice locale pe baze românești, în noul context politic al anului 1919. Astfel, el a făcut parte din echipa primului prefect român al județului Turda-Arieș, Zosim Chirtop. Mihai Moldovan a fost pretorul (solgăbirăul) plasei Turda[19]. A îndeplinit această funcție până la sfârșitul toamnei anului 1919.

Distinsul avocat a ales să se implice în efervescenta și tumultoasa viață politică a României Mari. Inițial, el a fost membru al Partidului Național Român, postură din care a candidat la primele alegeri parlamentare organizate în România Mare (1919). Astfel, reprezentând județul Turda-Arieș, circumscripția electorală Viișoara, Mihai Moldovan a dobândit un mandat de deputat, fiind parte componentă a primului legislativ ales după Marea Unire[20]. Conform legislației vremii, odată cu accederea în demnitatea de deputat, Mihai Moldovan a fost obligat să renunțe la funcția de pretor al plasei Turda. De asemenea, presa vremii anunța faptul că el și-a redeschis cabinetul de avocat[21]. Mihai Moldovan a fost deputat în legislatura 1919-1920.

Opțiunile politice ale avocatului turdean nu au rămas constante. Astfel, el a renunțat la calitatea de membru în cadrul Partidului Național Român, iar în anul 1920, Mihai Moldovan se numără printre fondatorii filialei județene Turda-Arieș a Partidului Național Liberal, cea mai importantă formațiune politică democratică a perioadei interbelice. Distinsul avocat a rămas pentru întreaga viață membru în acest partid, fiind o figură exponențială a liberalismului turdean interbelic.

Mihai Moldovan, prefect liberal al județului Turda-Arieș (1922-1924).

Cea mai importantă funcție, la nivel local, pe a deținut-o Mihai Moldovan, a fost cea de prefect al județului Turda-Arieș. Astfel, el a fost reprezentantul guvernului în teritoriu. Contextul intern al accederii sale în demnitatea de prefect a fost marcat de guvernarea liberală (1922-1926), numită în istoriografie „decada brătienistă", când la conducerea executivului s-a aflat marele om politic Ion I.C. Brătianu.

Concret, Mihai Moldovan a fost prefect al județului Turda-Arieș, în perioada 30 ianuarie 1922 - 4 februarie 1924. Numirea sa a fost reflectată de presa din Transilvania[22]. Ajuns în această demnitate publică, Moldovan a desfășurat o bogată activitate, presa vremii surprinzându-l la diverse evenimente publice. La scurt timp de la numire, prefectul județului Turda-Arieș a participat la Cluj (în 12 februarie 1922) la o consfătuire a prefecților din Transilvania, în legătură cu organizarea alegerilor parlamentare[23].

La 26 aprilie 1922, Mihai Moldovan a luat parte la depunerea jurământului de credință a soldaților din garnizoana orașului Turda, în prezența protopopilor Iovian Mureșan (ortodox) și Iosif Costin (greco-catolic)[24].

---

[19] *Aranyosvidek*, XXIX évfolyam, 3 szám, Torda, 1919 január 1918, p. 2.

[20] *Gazeta Trasilvaniei*, anul al 80-lea, nr. 235, nr. 218, 18 octombrie 1919, p. 2; *Gazeta Trasilvaniei*, anul al 80-lea, nr. 235, 9 noiembrie 1919, p. 3; *Patria*, 15 octombrie 1919, anul I, nr. 190, p. 1; *Telegraful Român*, anul LXVII, Sibiu, 16 octombrie 1919, nr. 101, p. 3; *Unirea Poporului*, anul XXIX, nr. 220, Blaj, 16 octombrie 1919, nr. poporal 38, p. 2.

[21] *Aranyosvidek*, XXIX évfolyam, 45 szám, Torda, 1919 november 8, p. 2.

[22] *Alba Iulia*, anul IV, nr. 5, 29 ianuarie 1922, p. 2; *Telegraful Român*, anul LXX, Sibiu, 21 ianuarie (3 februarie) 1922, nr. 7, p. 3.

[23] *Foaia Poporului*, anul XXX, 19 februarie 1922, nr. 7, p. 2.

[24] *Turda*, anul IV, 30 aprilie 1922, nr. 17, p. 4.

În calitate de prefect, Mihai Moldovan conducea ședințele Comisiei administrative județene, în care se discutau diverse probleme. Astfel, în ședința din 10 mai 1922, prezidată de prefect, s-a luat în discuție situația financiară gravă a județului Turda-Arieș, propunându-se măsuri precum echilibrarea bugetelor comunelor și reorganizarea din temelii a serviciului județean. De asemenea, s-a discutat despre pasivele și activele județului, precum și despre rapoartele administratorului financiar și ale președintelui sedriei orfanale. Un subiect foarte important a fost epidemia de tifos exantematic din comuna Indol (azi Deleni, jud. Cluj), care a fost carantinată, dispunându-se măsuri urgente pentru combaterea acestui flagel[25].

Mihai Moldovan a dat importanță tuturor problemelor la ordinea zilei în județul pe care l-a condus. La 24 iunie 1922, s-a constituit Comisia zootehnică județeană, din care făceau parte, printre alții, prefectul și primarul orașului Turda, Iuliu Gențiu[26].

O chestiune de importanță națională în perioada interbelică a fost reforma agrară din anul 1921 și punerea sa în aplicare. În cazul județului Turda-Arieș, la 26 iunie 1922 a avut loc împroprietărirea, într-un cadru solemn, a sătenilor din localitatea Grind-Cristur (azi Grindeni, jud. Mureș), din plasa Luduș. Evenimentul a fost onorat cu prezența de Alexandru Constantinescu (ministrul agriculturii și domeniilor), generalul Traian Moșoiu, prefectul Mihai Moldovan și subprefectul Alexandru Moldovan, serviciul religios fiind asigurat de protopopul ortodox al Turzii, Iovian Mureșan, și protopopul greco-catolic de Luduș, Enea Pop Bota[27].

În calitate de prefect, Mihai Moldovan a fost un apropiat al școlii turdene, astfel că el a contribuit în nume personal cu suma de 300 de lei, în anul 1922, pentru premierea elevilor cu cele mai bune rezultate la învățătură de la Liceul „Regele Ferdinand" din Turda[28].

Turda a fost vizitată de ministrul justiției, Ioan Theodor Florescu (om politic liberal), în august 1922, prefectul județului, Mihai Moldovan, însoțindu-l pe toată durată vizitei. Înaltul oficial a venit cu trenul, a fost primit la Băile Sărate ale orașului, iar apoi a avut loc o recepție în onoarea sa la sediul prefecturii. După vizitarea Turzii, ministrul, însoțit de prefectul Mihai Moldovan, s-a deplasat la Câmpeni și Abrud[29].

O serie de forme de asociaționism românesc fondate în secolul al XIX-lea au supraviețuit la Turda inclusiv în perioada interbelică. Un astfel de exemplu este Reuniunea meseriașilor români. La 10 septembrie 1922, prefectul Mihai Moldovan participă, alături de avocații turdeni Augustin Rațiu și Ioan Boeriu, la adunarea generală a Reuniunii Meseriașilor Români din Turda, înaltul demnitar fiind ales în Consiliul de administrație[30].

Intervalul în care Mihai Moldovan a îndeplinit calitatea de prefect a fost marcat de o serie de evenimente importante, cu conotație națională. Astfel, la 11 septembrie 1922, prefectul județului Turda-Arieș a participat în localitatea Vidra la comemorarea semicentenarului morții lui Avram Iancu, alături de mari personalități naționale precum Ștefan Cicio-Pop și Romul Boilă, dar și de reprezentanții elitei turdene (Ioan Boeriu, Iuliu Gențiu și Valer Moldovan)[31].

Distinsul prefect liberal a avut un comportament diplomat și respectuos cu celelalte confesiuni din orașul Turda, promovând relații pașnice de respect reciproc și colaborare între

[25] *Ibidem*, anul IV, 14 mai 1922, nr. 19, p. 1.
[26] *Ibidem*, anul IV, 2 iulie 1922, nr. 26, p. 3.
[27] *Ibidem*, p. 1.
[28] *Ibidem*, anul IV, 9 iulie 1922, nr. 27, p. 3.
[29] *Ibidem*, anul IV, 20 august 1922, nr. 33, p. 2.
[30] *Ibidem*, anul IV, 24 septembrie 1922, nr. 38, p. 3.
[31] *Ibidem*, anul IV, 17 septembrie 1922, nr. 37, p. 1.

acestea și comunitatea românească. La 23 septembrie 1922, Mihai Moldovan l-a primit la Turda pe episcopul romano-catolic al Transilvaniei, Majláth Gusztáv Károly. Înaltul prelat a fost așteptat de prefect la gara din Ghirișu de Arieș (azi Câmpia Turzii), împreună cu fostul comite suprem al comitatului Turda-Arieș, Betegh Miklós[32]. Mihai Moldovan i-a urat episcopului bun venit în judeţ, apoi l-a însoţit spre Turda.

Cel mai important eveniment naţional din timpul mandatului de prefect a lui Mihai Moldovan a fost, fără îndoială, încoronarea Regelui Ferdinand și a Reginei Maria la Alba Iulia, ca suverani ai României reîntregite, în 15 octombrie 1922. La această dată în Turda au avut loc, în centrul orașului, serbări dedicate importantului moment. S-a început cu un serviciu religios la toate bisericile românești (ortodoxe și greco-catolice), a urmat defilarea garnizoanei în Piața Mihai Viteazul pe melodia „Treceţi batalioane române Carpaţii". Din balconul Băncii „Arieșana", prefectul Mihai Moldovan a citit proclamația Regelui Ferdinand către țară. În ziua următoare (16 octombrie 1922), la Liceul „Regele Ferdinand" a avut loc, cu participarea prefectului Mihai Moldovan, un spectacol muzical de cântece patriotice, corul fiind condus de profesorul Ioan Caranica[33].

Distinsul avocat și prefect nu a uitat din preocupările sale lumea satelor din judeţul Turda-Arieș. La 19 noiembrie 1922, Mihai Moldovan a fost prezent la inaugurarea târgului din Luna de Arieș (azi Luna, jud. Cluj), alături de omul politic liberal Ioan Boeriu și protopopul greco-catolic de Arieș, Gavril Pop[34].

Preocupările prefectului față de școala românească turdeană au fost constante și consistente. La 25 noiembrie 1922, s-au pus bazele unui Comitet școlar la Liceul „Regele Ferdinand", printre membrii acestuia numărându-se prefectul Mihai Moldovan, Vasile Meșter, preotul greco-catolic Nicolae Portos Rațiu, alături de profesorii Ioan Caranica și Ioan Mărdan[35].

Prefectura judeţului Turda-Arieș condusă de prefectul Mihai Moldovan a fost inspectată de Septimiu Mureșan, inspector general în Ministerul de Interne, în luna noiembrie a anului 1922[36].

Pentru toate meritele sale, la sfârșitul anului 1922, prefectul Mihai Moldovan a fost decorat cu Ordinul „Steaua României"[37] în grad de cavaler.

Prefectul Mihai Moldovan a făcut parte din numeroase asociaţii. Una dintre acestea (mai inedită) a fost și Reuniunea Stupurilor din judeţul Turda-Arieș. La 17 martie 1923, aceasta își alege comitetul nou, iar președinte este desemnat prefectul judeţului[38].

Tot în calitate de prefect, la 10 mai 1923, Mihai Moldovan participă la Biserica Ortodoxă din Turda, la slujba *Te Deum*-ului oficiată cu ocazia sărbătoririi zilei naţionale a României, fiind însoţit, printre alţii, de preotul și profesorul Grigore Biji și de directorul Liceului „Regele Ferdinand", Petru Suciu[39].

Implicarea lui Mihai Moldovan în asigurarea bunăstării satului românesc a continuat. La 25 iunie 1923, el a luat parte la împroprietăririle din localitatea Mihai Viteazu, eveniment onorat cu prezenţa de Gheorghe Cipăianu (delegat al Ministerului Agriculturii și Domeniilor și director

[32] *Ibidem*, anul IV, 1 octombrie 1922, nr. 39, p. 2.
[33] *Ibidem*, anul IV, 22 octombrie 1922, nr. 41-42, p. 4.
[34] *Ibidem*, anul IV, 26 noiembrie 1922, nr. 47, p. 2.
[35] *Ibidem*, anul IV, 3 decembrie 1922, nr. 48, p. 3.
[36] *Ibidem*, anul IV, 26 noiembrie 1922, nr. 47, p. 4.
[37] *Ibidem*, anul IV, 10 decembrie 1922, nr. 49, p. 5.
[38] *Ibidem*, anul V, 8 aprilie 1923, nr. 14, p. 3.
[39] *Ibidem*, anul V, 27 mai 1923, nr. 21, p. 2.

general al Casei improprietăririlor), de omul de cultură și academicianul Ioan Lupaș, de avocatul turdean Ioan Boeriu și de preotul și profesorul Grigore Biji[40].

La 13 iulie 1923, orașul Turda a avut (din nou) oaspeți de seamă. Regina Maria, însoțită de principele-moștenitor Carol și principesa Elena, a vizitat orașul de pe Arieș, fiind primită în Turda Nouă de prefectul Mihai Moldovan, de primarul Iuliu Genţiu, de Lucreţia Mureșan (președinta filialei Turda a Societăţii Ortodoxe Naţionale a Femeilor Române) și de Jeana Fodoreanu (președinta Societăţii „Principele Mircea")[41].

În calitate de prefect, Mihai Moldovan s-a preocupat și de o seamă de proiecte sociale, cum ar fi orfelinatele. La 16 august 1923, Societatea Ocrotirea Orfanilor de Război inaugurează la Ghirișu de Arieș (azi parte componentă a orașului Câmpia Turzii) un orfelinat, în prezenţa Olgăi Sturdza (președinta societăţii), a generalului Iulian Popișteanu (director general al Oficiului pentru Invalizi, Orfani și Văduve de Război) și a Floricăi Ţiţeica (delegata Ministerului sănătăţii publice, muncii și ocrotirii sociale). La gara din Ghirișu de Arieș înalţii oaspeţi sunt întâmpinaţi de prefectul Mihai Moldovan, de protopopul ortodox Iovian Mureșan, de profesorul și directorul Petru Suciu și de deputatul liberal Ioan Boeriu[42].

Activitatea politică în beneficiul liberalilor a lui Mihai Moldovan a fost sancţionată dur de rivalii politici, în special de adepţii Partidului Naţional, grupaţi în jurul ziarului clujean *Patria*. Această publicaţie a fost un dușman implacabil pentru politicianul turdean. Într-o primă fază, prefectul era acuzat că prigonește cooperativele, ţinându-i în foame pe moţi din răzbunare politică[43]. Concret, demnitarul ar fi interzis aprovizionarea cu cereale a zonei moțești din județul Turda-Arieș, pe motiv că la alegeri acolo s-a votat masiv cu Partidul Naţional.

În ziarul *Patria*, nr. 205 din 21 septembrie 1922, Mihai Moldovan este gratulat cu apelativul *pașa de la Turda*[44]. De asemenea, prefectul era acuzat de afaceri imobiliare cu locuinţa de serviciu oferită de prefectură, în combinaţie cu deputatul Ioan Boeriu.

Activitatea prefectului Mihai Moldovan a fost verificată de autorităţile de control ale statului în vara anului 1923, fapt relatat de ziarul *Patria*[45]. Din paginile sale aflăm că inspectorul administrativ, Paul Goma, a dispus efectuarea unei anchete pentru fraudele de la prefectura judeţului Turda-Arieș, cerând telegrafic destituirea prefectului Moldovan și a ginerelui său, primarul Turzii, Iuliu Genţiu[46]. Din *Patria*, nr. 150 din 15 iulie 1923, aflăm chiar că inspectorul administrativ amintit mai sus i-a suspendat, atât pe prefect, cât și pe primar[47].

În ceea ce ne privește, nu ne putem pronunţa asupra veridicităţii acestor informaţii, deoarece, în stadiul actual al cercetărilor, nu am avut acces la alte surse, care să lămurească problema. Cert este faptul că aceste acuze proveneau de la adversarii politici ai prefectului Mihai Moldovan. De aceea trebuie privite cu circumspecţie. De asemenea, știm că ziarul *Patria* a rămas un adversar redutabil al avocatului Mihai Moldovan chiar și după de acesta nu a mai fost prefect. În anul 1929, gazetarii clujeni îl caracterizau pe omul politic liberal turdean: *nepricopsitul dr. M. Moldovan (fost prefect de tristă memorie)*[48].

---

[40] *Ibidem*, anul V, 1 iulie 1923, nr. 25, p. 2.
[41] *Ibidem*, anul V, 23 iulie 1923, nr. 28, p. 1.
[42] *Ibidem*, anul V, 2 septembrie 1923, nr. 33, p. 4.
[43] *Patria*, Cluj, 2 iunie 1922, anul IV, nr. 117, p. 2.
[44] *Ibidem*, Cluj, 21 septembrie 1922, anul IV, nr. 205, p. 2.
[45] *Ibidem*, Cluj, 12 iulie 1923, anul V, nr. 148, p. 3.
[46] *Ibidem*.
[47] *Ibidem*, Cluj, 15 iulie 1923, anul V, nr. 150, p. 3.
[48] *Ibidem*, anul XI, nr. 239, Cluj, 30 septembrie 1929, p. 8.

Mihai Moldovan după încetarea mandatului de prefect.

După încetarea mandatului de prefect, Mihai Moldovan a rămas același om politic implicat în viaţa cetăţii, presa epocii amintindu-i în continuare numele cu ocazia diverselor evenimente, care s-au desfășurat la Turda.

Personalitate marcantă a liberalismului turdean, Mihai Moldovan a fost unul dintre stâlpii filialei locale a celui mai important partid din România Mare. La 29 iunie 1927, el îl însoţeşte, alături de Ioan Boeriu și Vasile Meşter, pe subsecretarul de stat de la Ministerul Agriculturii și Domeniilor, Gheorghe Cipăianu, care a vizitat Turda[49].

Marele om politic liberal Ion I.C. Brătianu, unul dintre „părinţii fondatori" ai României Mari, a încetat din viaţă în mod neașteptat la 24 noiembrie 1927. Din Turda a participat la înmormântarea sa, din 27 noiembrie 1927, o delegaţie a filialei locale a liberalilor condusă de Mihai Moldovan, Iuliu Genţiu și Grigore Biji[50].

La alegerile generale din 1928, Mihai Moldovan a făcut o încercare nereușită de a reveni în politica naţională, candidând fără succes pentru un fotoliu senatorial din partea liberalilor turdeni[51].

Membru al Baroului de avocaţi din Turda, Mihai Moldovan s-a alăturat campaniei iniţiate de colegii săi, Valer Moldovan și Augustin Raţiu, de edificare a unei statui care să-l reprezinte pe marele om politic și memorandist turdean Dr. Ioan Raţiu. Fostul prefect a donat în acest scop suma de 1.000 lei[52]. Amintim că statuia respectivă, care împodobeşte și azi centrul orașului Turda, a fost inaugurată la 9 iunie 1930.

Începând cu anul 1928, Partidul Naţional Liberal nu s-a mai aflat la guvernare, alegerile din acest an fiind câștigate de Partidul Naţional Ţărănesc. Mihai Moldovan a rămas fidel doctrinei neoliberalismului, continuând să creadă și să promoveze aceste idei și principii. Astfel, în 26 octombrie 1930, la Luduş, filiala judeţeană P.N.L. Turda a organizat o adunare pentru a prezenta publicului programul liberalilor, iar printre notabilităţile prezente s-au numărat: fostul prefect Mihai Moldovan, Gheorghe Cipăianu, Ioan Boeriu, Vasile Meşter, Grigore Biji, Ion Modrigan și Jeana Fodoreanu. În faţa celor prezenţi, Mihai Moldovan a susţinut un discurs în care a afirmat că fiecare cetăţean trebuie să-și dea seama că prin votul său contribuie la conducerea ţării și este răspunzător pentru opţiunea politică pe care o face. Moldovan le-a spus participanţilor că P.N.L. este singurul partid care a dovedit capabilitate de a conduce România pe calea cea bună[53].

Actele de binefacere nu-i erau străine distinsului avocat turdean. La 21 februarie 1931, Mihai Moldovan a participat la o petrecere cu scop caritabil organizată de Societatea „Principele Mircea" la Casina Română, prilej cu care a făcut o donaţie de 100 de lei[54].

În luna noiembrie a anului 1933, Mihai Moldovan s-a aflat iarăși în anturajul ministrului agriculturii și domeniilor, Gheorghe Cipăianu, care a vizitat din nou orașul Turda, fiind întâmpinat la gara din Câmpia Turzii de fostul prefect[55].

---

[49] *Viitorul*, anul XX, nr. 5.806, 6 iulie 1927, p. 6.

[50] *Arieșul*, anul II, nr. 49, Turda, 4 decembrie 1927, p. 2.

[51] *Monitorul Oficial*, nr. 285, 21 decembrie 1928, p. 10.832.

[52] Horaţiu Groza, „Contribuţii și contribuitori la ridicarea statuii Dr. Ioan Raţiu din Turda", în *Collegium Mediense* X. *Comunicări științifice*, XIX, 2020, p. 164.

[53] *Viitorul*, anul XXII, nr. 6.824, 2 noiembrie 1930, p. 2.

[54] *Arieșul*, anul VI, nr. 9, Turda, 1 martie 1931, p. 2.

[55] *Dimineața*, anul 29, nr. 9.666, 24 noiembrie 1933, p. 14.

Din punct de vedere al carierei profesionale, Mihai Moldovan a fost un exponent al breslei avocaţilor din urbea de pe Arieș, având un impresionant și frumos *cursus honorum* în cadrul Baroului Turda. Într-o primă fază, el l-a secondat pe decanul Augustin Raţiu. Astfel, la 29 aprilie 1934, în adunarea electivă a Baroului Turda, Augustin Raţiu a fost reales pentru un nou mandat de decan, iar ulterior, la 9 mai 1934, Mihai Moldovan a fost ales prodecan[56].

Avocatul Mihai Moldovan a făcut parte și din anumite proiecte, care nu au cunoscut o realizare imediată la Turda. Astfel, în august 1934, el a fost ales membru într-un comitet de ridicare a unui monument pentru marele voievod Mihai Viteazul. Preşedintele acestuia era senatorul liberal Ioan Boeriu, iar printre membri mai pot fi amintiţi: profesorul Petru Suciu, profesorul și preotul Grigore Biji, sau economistul Dumitru Ianeșiu[57].

Foarte interesat de problemele și evoluţia școlii românești, în august 1934, Mihai Moldovan a participat la Congresul învăţătorilor din Transilvania desfășurat la Turda, în prezenţa ministrului instrucţiunii publice, cultelor și artelor, Constantin Angelescu, și a notabilităţilor locale (protopopii Iovian Mureșan și Ioan Cârnaţiu, primarul Iuliu Genţiu, medicul Virgil Cenariu, avocaţii Emil Maior și Ioan Boeriu, preotul Coriolan Sabău etc.)[58].

Distinsul avocat a fost nevoit să facă faţă unor probleme juridice pe care le-au avut rudele sale apropiate. Astfel, el l-a apărat pe fratele său, Iuliu Moldovan (primar în Călărași), implicat într-un scandal soldat cu victime. În cadrul unui bal organizat de parohia reformată din sat, preotul Biro Ioan și alţii, printre care și Iuliu Moldovan, sunt acuzaţi de asasinarea tinerilor Inovan Vasile și Ioan, și a lui Ioan Șerban. Iuliu Moldovan a fost apărat de o echipă de avocaţi turdeni formată din Mihai Moldovan, Ioan Boeriu și Emil Maior (toţi în P.N.L.). Procesul a fost judecat în faza de apel la Cluj pe 21 noiembrie 1935. În 15 septembrie 1935, Tribunalul Turda îi condamnă pe preotul Biro Ioan și Iuliu Moldovan la 15 ani de închisoare. Curtea de Apel din Cluj amână procesul și dispune eliberarea celor doi[59]. Din păcate, nu cunoaștem deznodământul final al acestui proces.

Pe plan local, la 24 aprilie 1936, avocatul a fost numit preşedinte al Comisiei interimare judeţene[60], fiind astfel pentru o perioadă din nou în conducerea judeţului Turda.

Mihai Moldovan, decanul Baroului Turda.

Apogeul carierei profesionale pentru distinsul avocat turdean a survenit în anul 1937. După o îndelungată activitate în domeniul juridic, la 27 iunie 1937, Mihai Moldovan este ales decan al Baroului Turda[61]. A îndeplinit această funcţie până la sfârșitul vieţii, într-o perioadă foarte complicată pe plan intern și internaţional, marcată de regimul de autoritate monarhică a Regelui Carol al II-lea, începutul celui de-Al Doilea Război Mondial (1939) și de cedarea Transilvaniei de Nord Ungariei horthyste, în urma Dictatului de la Viena (1940). Amintim că Baroul Turda, deși o instituţie cu o existenţă efemeră, a grupat cele mai luminate minţi din domeniul juridic, care și-au desfășurat activitatea la Turda (Valer Moldovan, Augustin Raţiu, Emil Cheţianu, Emil Maior etc.).

Deși era una dintre figurile de referinţă ale avocaturii turdene, alegerea lui Mihai Moldovan în calitatea de decan a provocat nemulţumirea unei părţi a colegilor săi de breaslă, care s-au

[56] *Buletinul Uniunii Avocaților*, anul XI, nr. 6, iunie 1934, p. 186.
[57] *Curentul*, anul VII, nr. 2340, 9 august 1934, p. 3.
[58] *Dimineața*, anul 30, nr. 9.939, 29 august 1934, p. 12.
[59] *Ibidem*, anul 31, nr. 10.386, 23 noiembrie 1935, p. 12.
[60] Ioan Ciupea, Virgiliu Ţârău, *Liberali clujeni. Destine în marea istorie*, vol. II *Medalioane*, Editura Mega, Cluj-Napoca, 2007, p. 251.
[61] *Buletinul Uniunii Avocaților*, anul XIV, nr. 6, iunie-iulie 1937, p. 247.

grupat în jurul lui Augustin Raţiu (fostul decan) și Coriolan Russu. Aceștia au făcut un recurs contra alegerii lui Mihai Moldovan la Uniunea Avocaţilor din România. Prin adresa nr. 2381 din 20 octombrie 1937, se aduce la cunoștință respingerea recursului celor doi avocaţi turdeni menţionaţi de către Comisia Permanentă a Uniunii Avocaţilor din România, prin decizia nr. 46/1937, dată în ședinţa din 16 octombrie 1937[62].

Așa cum afirmam anterior, perioada cât Mihai Moldovan a condus Baroul Turda a fost una complicată. Un episod semnificativ, în acest sens, a avut loc în anul 1938, când Uniunea Avocaţilor din România a trimis Baroului Turda circularele nr. 1060 din 19 martie 1938 și nr. 1318 din 9 aprilie 1938, potrivit cărora avocaţii definitivi și stagiari de altă etnie decât cea română trebuie să susţină un examen scris și oral în limba oficială a statului. Baroul Turda condus de Mihai Moldovan a fost nevoit să se conformeze. Examenul se susţinea în faţa Comisiei de disciplină a baroului, formată din decan și avocaţii Emil Cheţianu (prodecan), Ioan Miclea (membru), Constantin Aldea (secretar) și Ioan Pintea (raportor). Candidatul trebuia să prezinte în faţa comisiei o lucrare în limba română.

Documentele păstrate în Fondul Baroul de Avocaţi Turda de la Serviciul Judeţean Cluj al Arhivelor Naţionale ale României arată cazul a cinci avocaţi, care s-au aflat în această postură. Trei dintre ei au susţinut examenul respectiv și l-au promovat cu brio. Astfel, la 7 mai 1938, avocaţii Ștefan Tamás din Iara[63], Acaţiu Fülöp, tot din Iara[64], și Alexandru Nagy din Luduș[65] au demonstrat în faţa Comisiei de disciplină a Baroului Turda faptul că stăpânesc bine limba română. Avocatul turdean Coloman Csutak (de origine armenească) a cerut amânarea examenului, fiind bolnav[66], în timp ce avocatul Aurel Szenkovits (tot armean) a cerut radierea sa din barou pentru că este pensionar, începând cu data de 3 mai 1938[67].

Într-o telegramă din 26 octombrie 1939, adresată de ministrul justiţiei, Victor Iamandi, lui Mihai Moldovan, înaltul demnitar îl anunţa pe decan că în conformitate cu dispoziţiile decretului lege nr. 3862/1939, consiliul baroului Turda este dizolvat, numindu-se o comisie interimară condusă tot de Mihai Moldovan (în calitate de decan), avându-i ca membri pe avocaţii Emil Cheţianu, Ioan Boeriu, Andrei Bocsanczi și Ioan Pintea. Ministrul justiţiei spunea că această comisie interimară va intra în funcţie de îndată și îl invita pe decan să ia în primire actele și gestiunea baroului, atrăgându-i atenţia că trebuie să depună jurământul de credinţă în faţa prim-președintelui Tribunalului Turda, asistat de prim-procuror[68]. Mihai Moldovan s-a supus deciziei ministeriale, iar la 27 octombrie 1939, a depus jurământul de credinţă la Tribunalul din Turda[69], împreună cu membrii comisiei interimare.

Decanatul lui Mihai Moldovan a coincis cu Dictatul de Viena, când Transilvania de Nord a fost cedată Ungariei hortiste (1940). Cea mai mare parte a fostului judeţ Cluj a intrat în administrarea Budapestei. O altă parte a fost alipită judeţului Turda. În acest context, avocaţii din

[62] Serviciul Judeţean Cluj al Arhivelor Naţionale ale României, *Fond Baroul de Avocaţi Turda*, Dosarul de constituire a Consiliului pe anul 1937, f. 8.

[63] Serviciul Judeţean Cluj al Arhivelor Naţionale ale României, *Fond Baroul de Avocaţi Turda*, Dosare disciplinare ale avocaţilor, f. 2.

[64] *Ibidem*, f. 40.

[65] *Ibidem*, f. 51.

[66] *Ibidem*, f. 63.

[67] *Ibidem*, f. 69.

[68] Serviciul Judeţean Cluj al Arhivelor Naţionale ale României, *Fond Baroul de Avocaţi Turda*, Mapă cu acte mixte diverse întocmite în cursul anului 1939, f. 22.

[69] *Ibidem*, f. 25.

Baroul Cluj, care locuiau în localităţi care acum făceau parte din judeţul Turda[70], se adresează, la 12 decembrie 1940, decanului Mihai Moldovan, cerând primirea în Baroul Turda. Respectivii avocaţii erau Victor Petean, Traian Ciucă și Dionisie Macavei, toţi din Mociu[71].

Pe plan social, Mihai Moldovan a rămas același om implicat în viaţa cetăţii și a judeţului pe care l-a condus în calitate de prefect. Îl regăsim printre participanţii la diverse evenimente publice, care s-au desfășurat atât la Turda, cât și în diverse localităţi din cuprinsul judeţului omonim. Astfel, la 4 iulie 1937, decanul avocaţilor turdeni a luat parte, alături de ministrul Gheorghe Cipăianu, de prefectul judeţului, Ion Modrigan, și de medicul turdean Pavel Sârbu, la inaugurarea dispensarului medical din localitatea Ceanu Mare[72].

În cadrul alegerilor locale, la 25 iulie 1937, Mihai Moldovan a fost ales consilier judeţean din partea Partidului Naţional Liberal în cadrul Consiliului Judeţean Turda[73].

Perioada celui de-Al Doilea Război Mondial nu a constituit un motiv pentru ca avocatul Mihai Moldovan să-și întrerupă activitatea. Dimpotrivă, a rămas același om foarte implicat în viaţa cetăţii. La începutul lunii octombrie a anului 1941, distinsul avocat este amintit printre participanţii la un parastas oficiat în catedrala din Turda de protopopul Aurel Gliga, pentru doi eroi ai celui de-Al Doilea Război Mondial, lt. col. Ioan Ghindă și elev plot. T.R. dr. Sever Pop (magistrat), căzuţi la datorie în războiul contra U.R.S.S.. Remarcăm faptul că, din nou, Mihai Moldovan s-a aflat în mijlocul intelectualităţii din Turda (prefectul general Alexandru Vâlcu, primarul Iosif Chiorean, prim-preşedintele Tribunalului Turda, Ionel Popa, medicul Pavel Sârbu, notarul Vasile Meșter, fostul prefect Vasile Candrea, economistul Dumitru Ianeșiu, profesorii Valer Moldovan și Petru Suciu)[74].

Tot în luna octombrie a anului 1941, Mihai Moldovan participă, alături de membrii elitei locale turdene (prefectul judeţului Cluj-Turda, generalul Alexandru Vâlcu, primarul oraşului Turda, Iosif Chiorean, profesorul universitar Valer Moldovan, directorul Liceului „Regele Ferdinand I", Petru Suciu, farmacistul Ioan Murgău, economistul Dumitru Ianeșiu), la conferinţa doamnei avocat dr. Elena Stan-Cadariu intitulată „Evoluţia Societăţii de Cruce Roșie și adaptarea ei la noile condiţiuni de viaţă", care a avut loc la Turda, la Cercul intelectualilor români. Amfitrioana evenimentului a fost soţia avocatului Mihai Moldovan, Ecaterina, preşedinta filialei locale a Crucii Roșii, care a deschis manifestarea, a prezentat-o publicului pe invitata de onoare, iar la sfârșit a închis evenimentul, invitându-i pe cei prezenţi la un ceai[75].

Prezenţa lui Mihai Moldovan este atestată, la conferinţa profesoarei Cornelia Petrișin din 27 noiembrie 1941, care a vorbit turdenilor despre Crucea Roșie, publicul fiind format mai ales din intelectualii urbei arieșene[76].

Animat de puternice sentimente naţionale, care au fost demonstrate pe parcursul întregii sale activităţi, Mihai Moldovan nu a putut accepta niciodată destrămarea României Mari, pentru

[70] Amintim faptul că în urma reorganizării teritoriale de după Dictatul de la Viena, judeţul Turda, redenumit, Cluj-Turda, primea ceea ce a mai rămas din fostele judeţe Cluj și Mureș, grupate în plășile: Călata, Vlaha, Mociu, Sărmaș și Căpuș, *Monitorul Oficial al Ținutului Mureș*, nr. 38, Alba Iulia, 19 septembrie 1940, anul III, p. 1092.

[71] Serviciul Judeţean Cluj al Arhivelor Naţionale ale României, *Fond Baroul de Avocați Turda*, Mapă cuprinzând procesele verbale ale Consiliului Baroului Turda pe 1940, f. 27.

[72] *Turda*, anul I, nr. 14, 8 iulie 1937, p. 1.

[73] *Ibidem*, anul I, nr. 17, 29 iulie 1937, p. 4.

[74] *Țara*, anul I, nr. 153, Sibiu, 10 octombrie 1941, p. 3.

[75] *Ibidem*, anul I, nr. 171, Sibiu, 31 octombrie 1941, p. 6.

[76] *Universul*, anul al 58-lea, nr. 324, 28 noiembrie 1941, p. 8.

care el a luptat. La începutul anului 1942, el a participat la o șezătoare artistică-literară organizată de ziarul *Gazeta de la Turda*, cu participarea unui numeros public format din intelectuali din oraș și din împrejurimi, agricultori, meseriași, comercianți. Tematica evenimentului a fost România Mare. Foarte mulți intelectuali au participat împreună cu soțiile lor, printre care și decanul Baroului Turda, Mihai Moldovan[77].

La începutul anului 1943, presa locală turdeană îl surprinde pe fostul prefect în postura de participant la adunarea generală a Asociației învățătorilor din județul Cluj-Turda, alături de alți reprezentanți ai elitei intelectuale locale, precum avocatul Augustin Rațiu și profesorul Petru Suciu[78]. Pe de altă parte, el a continuat să activeze în Asociația Foștilor Luptători din Gărzile Naționale. La începutul primăverii anului 1943, alături de alte personalități proeminente turdene (Augustin Rațiu, Emil Cheţianu, Ovidiu Popescu, Iuliu Popescu, preotul Corolan Sabău), Mihai Moldovan a participat la adunarea generală a asociației amintite, având mandatul de a reprezeta filiala Turda. În cadrul lucrărilor adunării, Mihai Moldovan este ales președinte de onoare, împreună cu generalul Ion Hidu (fostul comandant al Gărzilor Naționale din Cluj) și avocatul Iuliu Popescu (fostul președinte al Consiliului Național Român al comitatului Turda-Arieș)[79].

Mihai Moldovan și biserica. Un spirit ecumenic.

Pe toată durata vieții și activității sale, distinsul avocat turdean a avut o relație deosebită cu Biserica Ortodoxă, al cărui credincios fiu spiritual era, dar a manifestat și o puternică atitudine ecumenică, bucurându-se de o relație specială și cu cealaltă biserică românească din Transilvania, cea greco-catolică. În primul rând, remarcăm faptul că formarea intelectuală a lui Mihai Moldovan ca avocat se datorează susținerii financiare pe care a primit-o din partea Fundației Gojdu, administrată de Mitropolia Transilvaniei de la Sibiu. În perioada interbelică, când în urma transformărilor care au avut loc în cadrul Bisericii Ortodoxe, Protopopiatul Turda a trecut de la Arhiepiscopia Sibiului la nou înființata Episcopie a Vadului, Feleacului și Clujului, Mihai Moldovan a avut o relație specială, de colaborare, cu episcopii Nicolae Ivan și Nicolae Colan. Avocatul turdean a manifestat un respect deosebit pentru ierarhii clujeni, fiind atestat de către presa vremii, cu diferite ocazii, în prezența acestora, atât în calitate de prefect, cât și în demnitatea de decan al Baroului Turda.

Mihai Moldovan a fost membru laic în forurile superioare de conducere ale Episcopiei Vadului, Feleacului și Clujului, în perioada ambilor înalți prelați amintiți mai sus. Astfel, în anul 1922, avocatul turdean este atestat ca deputat sinodal, membru în comisia bisericească[80]. Ulterior, a fost ales deputat eparhial pentru perioada 1932-1937, reprezentant al Cercului electoral XIII Turda, alături de protopopul Iovian Mureșan și omul de cultură Alexandru Lapedatu. A făcut parte din comisia petiționară[81].

Distinsul avocat, devenit prefect al județului Turda-Arieș, a fost mereu un apropiat al Bisericii Ortodoxe, fiind o prezență constantă la evenimentele care au avut loc la Turda și nu numai. Un astfel de moment a fost cel din 20 mai 1922, când episcopul Vadului, Feleacului și

[77] *Țara*, anul II, nr. 44, Sibiu, 25 februarie 1942, p. 3.

[78] *Gazeta de la Turda*, anul IV, nr. 139, 24 ianuarie 1943, p. 2.

[79] *Ibidem*, anul IV, nr. 147, 28 martie 1943, p. 1.

[80] *Actele Sinodului Ordinar al Eparhiei, Vadului, Feleacului și Clujului, ținut la Cluj în anul 1922*, Cluj, 1923, pp. 5, 52, 54, 55, 111.

[81] *Actele Adunării Eparhiale ordinare a Episcopiei Vadului, Feleacului și Clujului ținută la Cluj în anul 1932*, Tiparul Tipografiei Eparh. Ort. Rom., Cluj, 1933, pp. 6, 8, 11.

Clujului, Nicolae Ivan, s-a aflat în vizită la Turda. Ierarhul a fost întâmpinat la graniţa judeţului, în satul Banabic (azi Vâlcele, jud. Cluj), de prefectul Mihai Moldovan[82]. Ulterior, la 21 mai 1922, episcopul Nicolae a oficiat Sfânta Liturghie, apoi a avut loc o recepţie la sediul Prefecturii şi o masă festivă în cinstea ierarhului, cu participarea unor notabilităţi turdene: prefectul Mihai Moldovan, protopopul Iovian Mureşan şi avocatul şi omul politic Valer Moldovan. Programul vizitei ierarhului la Turda a inclus şi oficierea unui parastas la Mormântul lui Mihai Viteazul. Pe 22 mai 1922, Nicolae Ivan a plecat, însoţit de Iovian Mureşan şi Mihai Moldovan, în localităţile Mihai Viteazu, Buru, Ocoliş[83].

La 12 noiembrie 1922, alături de protopopul ortodox al Turzii, Iovian Mureşan, prefectul Mihai Moldovan ia parte la slujba sfinţirii bisericii ortodoxe din Banabic, oficiată de episcopul de la Cluj, Nicolae Ivan[84].

Fidel convingerilor şi simţirilor sale religioase, Mihai Moldovan poate fi considerat unul dintre ctitorii catedralei ortodoxe din Turda. La 19 septembrie 1926, fostul prefect a participat şi a ţinut un discurs cu ocazia punerii pietrei fundamentale a viitoarei biserici, ceremonie oficiată de episcopul Nicolae Ivan[85]. La 3 noiembrie 1935, a avut loc un eveniment deosebit de important pentru oraşul Turda: sfinţirea Catedralei Sfinţii Arhangheli Mihail şi Gavriil, oficiată de episcopul Romanului, Lucian Triteanu, ca mandatar al episcopului Nicolae Ivan, în prezenţa unui numeros public din care a făcut parte şi Mihai Moldovan[86]. Se poate afirma, fără a greşi, că biserica de suflet a lui Mihai Moldovan a fost Catedrala din Turda, marea ctitorire a protopopului Iovian Mureşan. Distinsul avocat a fost prezent în fiecare etapă a edificării acestui important şi impozant monument, care venea să eternizeze memoria voievodului Mihai Viteazul, ucis în mod samavolnic lângă Turda. Astfel, la 13 noiembrie 1938, Mihai Moldovan a participat la sfinţitea picturii lăcaşului de cult, oficiată de episcopul Vadului, Feleacului şi Clujului, Nicolae Colan, în asistenţă fiind şi rezidentul regal al Ţinutului Mureş, generalul Dănilă Papp[87].

În mod natural, Mihai Moldovan a fost foarte ataşat de locurile natale, participând la evenimentele importante ale comunităţii româneşti ortodoxe de acolo. Astfel, la 20 decembrie 1931, a avut loc sfinţirea provizorie a bisericii ortodoxe din Călăraşi, ctitoria parohului local, Gheorghe Mureşan, oficiată de revizorul eparhial, Dumitru Antal, ajutat de preoţii Iovian Mureşan (protopopul Turzii), Gheorghe Oniţiu din Războieni-Cetate, Nichita Avram din Oprişani (azi cartier al Turzii) şi Emil Mureşan (capelan la Turda), în prezenţa unui public numeros din rândurile cărora îi remarcăm pe reprezentanţii elitei din Turda, avocatul Mihai Moldovan, farmacistul Ioan Murgău, economistul Dumitru Ianeşiu şi învăţătorul Teodor Oţel[88]. Cu puţin timp înainte de a trece la Domnul, în 23 iulie 1943, Mihai Moldovan este suprins de presă la sfinţirea bisericii din Călăraşi, oficiată de episcopul Nicolae Colan al Vadului, Feleacului şi Clujului, într-un cadru festiv, în prezenţa prefectului judeţului Cluj-

[82] *Turda*, anul IV, 4 iunie 1922, nr. 2, p. 1.
[83] *Ibidem*, anul IV, 11 iunie 1922, nr. 23, p. 1.
[84] *Ibidem*, anul IV, 19 noiembrie 1922, nr. 46, p. 2.
[85] *Renaşterea*, anul IV, Cluj, 26 septembrie 1926, nr. 39, p. 4.
[86] *Ibidem*, anul XIII, Cluj, 10 noiembrie 1935, nr. 45, p. 1.
[87] *România*, anul I, nr. 169, 17 noiembrie 1938, p. 9; *Tribuna*, anul I, nr. 15, 16 noiembrie 1938, p. 10. Despre pictura catedralei turdine, a se vedea Grigore Marchis, *Veşmântul Iconografic la Catedralei Ortodoxe din Turda*, Editura Şcoala Ardeleană, Cluj-Napoca, 2018.
[88] *Renaşterea*, anul X, Cluj, 3 ianuarie 1932, nr. 1, pp. 1-2.

Turda, generalul Alexandru Vâlcu, și a protopopilor Aurel Gliga al Turzii și Alexandru Baba al Alba Iuliei, răspunsurile la Sfânta Liturghie fiind asigurate de corul „Șoimii" al fabricii Industria Sârmei Câmpia Turzii[89].

Personalitatea lui Mihai Moldovan a fost foarte apreciată în cadrul comunităţii greco-catolice turdene, fostul prefect fiind prezent la numeroase evenimente ale acesteia. La 6 decembrie 1932, el a luat parte la instalarea noului paroh greco-catolic de Turda Veche, Coriolan Sabău, împreună cu primarul oraşului, Augustin Raţiu, și subprefectul Traian Migia. Instalarea părintelui Sabău a fost efectuată de protopopul tractual Ioan Cârnaţiu[90].

La 1 ianuarie 1933, Mihai Moldovan a participat la un remarcabil eveniment în Oprișani (fost Cristiș, azi cartier al orașului Turda). Un grup de studenţi teologi, membri ai societăţii „Credinţa Ortodoxă" de la Facultatea de teologie clujeană, conduși de diaconul Orest Bucevschi, l-a asistat la slujba vecerniei pe parohul local, Nichita Avram, iar apoi la școala primară a avut loc un alt eveniment, care a cuprins și conferinţa lui Vasile Loga (preşedintele asociaţiei studenţești amintite), care a vorbit despre familie. Programul a inclus cântece laice și religioase. De asemenea, oaspeţii au susţinut un concert în pavilionul Fabricii de sticlă din Turda, unde a conferenţiat și Orest Bucevschi despre „Creștinism și problemele sociale". Evenimentul s-a bucurat de prezenţa protopopului Iovian Mureșan, a primarului Turzii, Iuliu Genţiu, și a avocatului Mihai Moldovan (presa subliniindu-i calitatea de deputat eparhial)[91].

Numele avocatului turdean apare în lista membrilor aderenţi la Frăţia Ortodoxă Română[92], asociaţie a laicatului ortodox din Transilvania, care s-a constituit în urma congresului din 5 martie 1933 (Duminica Ortodoxiei) de la Cluj. În legătură cu această asociaţie, Mihai Moldovan a fost preşedintele cercului Turda, în timp ce un alt avocat turdean, profesorul Valer Moldovan, conducea secţia eparhială. Alături de protopopul Iovian Mureșan, Mihai Moldovan s-a străduit să-i adune pe intelectualii din urbea de pe Arieș și nu numai, în cadrul acestei asociaţii, după cum atestă și presa vremii: *vrednicul părinte protopop Iovian Mureșan ajutat de președintele Cercului Turda al F.O.R.-ULUI dl. Dr. Mișu Moldovan, a știut să adune într-un mănunchiu pe credincioșii săi intelectuali și țărani*[93].

Personalitate marcantă a vieţii publice din judeţul Turda, Mihai Moldovan este amintit în presa vremii în calitate de participant la diverse evenimente pe tot cuprinsul unităţii administrativ-teritoriale menţionate, atât în zona de câmpie, cât și în cea de munte. La 11 octombrie 1936, el a luat parte la sfinţirea bisericii din Viișoara, oficiată de episcopul Clujului, Nicolae Colan[94]. Înaltul prelat a fost întâmpinat aproape de graniţa judeţului Turda, la Tureni, de Mihai Moldovan, care l-a condus până la Viișoara. Amintim că biserica ortodoxă din această localitate (până la 1901 sediu al Protopopiatului Turda) este ctitoria avocatului Ioan Vescan, fiu al satului, primul prefect român al judeţului Mureș-Turda.

Așa cum precizam anterior, distinsul avocat turdean a cultivat o strânsă relaţie de amiciţie cu episcopii ortodocși de la Cluj, atât cu Nicolae Ivan, cât și cu Nicolae Colan. La mijlocul lunii mai a anului 1937, episcopul Nicolae Colan a efectuat o vizită canonică în protopopiatul

[89] *Gazeta de la Turda*, anul IV, nr. 161, 8 august 1943, p. 1; *Telegraful Român*, anul XCI, Sibiu, 22 august 1943, nr. 33, p. 3; *Țara*, anul III, nr. 665, 8 august 1943, p. 6.
[90] *Arieșul*, anul VII, nr. 12, Turda, 25 decembrie 1932, pp. 3-4.
[91] *Patria*, anul XV, nr. 8, 12 ianuarie 1933, p. 2.
[92] *Renașterea*, anul XI, Cluj, 15 ianuarie 1933, nr. 2, p. 4.
[93] *Ibidem*, anul XII, Cluj, 4 martie 1934, nr. 9, p. 3.
[94] *Ibidem*, anul XIV, Cluj, 18 octombrie 1936, nr. 42, p. 1.

Câmpeni. Pe Dealul Feleacului, ierarhul a fost întâmpinat de prefectul judeţului Turda, Ion Modrigan, şi fostul prefect, Mihai Moldovan (membru al adunării eparhiale). Cei doi politicieni l-au însoţit pe episcop până la Câmpeni[95].

Spirit ecumenic, avocatul nu a ocolit evenimentele comunităţii greco-catolice, participând la acestea. La 22 august 1937, a avut loc sfinţirea bisericii greco-catolice din satul Cipăieni (azi în jud. Mureş), oficiată de mitropolitul de la Blaj, Alexexandru Nicolescu, participând numeroase personalităţi dintre care îi amintim pe: prefectul judeţului Turda, Ion Modrigan, Gheorghe Cipăianu (fiu al satului respectiv), avocatul și omul politic turdean Ioan Boeriu, primarul oraşului Turda, Iuliu Genţiu, preotul ortodox și profesorul Grigore Biji, medicul Pavel Sârbu și farmacistul Ioan Murgău[96].

O altă sfinţire de biserică greco-catolică, la care a participat avocatul Mihai Moldovan, a avut loc la 21 noiembrie 1937 în satul Copăceni. Lăcaşul de cult a fost târnosit de canonicul de la Blaj, Dumitru Neda, în prezenţa unui numeros public și a protopopului tractual, Ioan Cârnaţiu[97].

Apropiat al Bisericii, la 30 iunie 1940, distinsul avocat a participat la instalarea noului protopop ortodox al Turzii, Aurel Gliga. La ceremonia, care a avut loc în Catedrala Sfinţii Arhangheli Mihail și Gavril, Sfânta Liturghie a fost oficiată de un sobor de preoţi din care au făcut parte Sebastian Stanca (consilier eparhial, delegatul episcopului Nicolae Colan de la Cluj), Ioan Maloş (protopopul Reghinului), Romul Popa (protopopul Ludușului), omul politic turdean Vasile Candrea și o impresionantă delegaţie a Bisericii Greco-Catolice formată din protopopul de Turda, Ioan Cârnaţiu, parohul de Turda Veche, Coriolan Sabău, și preşedintele filialei locale a Asociaţiei Generale a Românilor Uniţi, Damian Pop[98].

Activitatea economică a avocatului Mihai Moldovan.

Distinsul avocat turdean, precum mulţi dintre colegii săi de breaslă, a avut o intensă activitate economică. Avocaţii români din Transilvania de la începutul secolului XX, dar și din perioada interbelică s-au implicat la nivelul diverselor bănci și fabrici, fiind membri în direcţiune sau în consiliile de administraţie. De la această regulă nu a făcut excepţie nici Mihai Moldovan, care a contribuit, astfel, la bunul mers al vieţii economice la Turda.

În anul 1921, la Turda lua fiinţă Fabica de sticlă, important centru pentru producţia acestui material, inclusiv la nivel naţional, avocatul Mihai Moldovan fiind cooptat ca membru în Consiliul de administraţie.

În 1923, Mihai Moldovan este atestat în calitatea de membru în Consiliul de administraţie al Fabricii de pielărie din Turda[99].

Un proiect economic important, la care a colaborat și avocatul turdean, a fost crearea Băncii Voluntarilor, la Cluj, în urma ședinţei din 15 ianuarie 1924, Moldovan fiind desemnat membru în Consiliul de administraţie al respectivei instituţii de credit[100].

La 18 martie 1926, se inaugurează la Turda prima fabrică de sare cristalizată, „Lucullos", presa vremii spunând că fabrica este mare, cu cele mai moderne instalaţii, fiind situată în centrul

[95] Idem, anul XV, Cluj, 30 mai 1937, nr. 22, p. 1.
[96] *Turda*, anul I, nr. 21, 26 august 1937, p. 1.
[97] *Ibidem*, anul I, nr. 28, 25 noiembrie 1937, p. 4.
[98] *Gazeta de la Turda*, anul I, nr. 10, Turda, 7 iulie 1940, p. 2.
[99] *Patria*, Cluj, 21 aprilie 1923, anul V, nr. 83, p. 4.
[100] *Clujul*, anul II, Cluj, 20 ianuarie 1924, nr. 3, p. 2; *Revista Economică*, anul XXVI, Cluj, 17 ianuarie 1924, nr. 3, p. 2.

orașului. La inaugurare au participat, printre alţii, avocatul Mihai Moldovan și ginerele acestuia, primarul Iuliu Genţiu[101].

Un nou moment important pentru viaţa economică a Turzii interbelice s-a consumat în 1928, când s-a creat Banca Românească, în direcţiunea acestei instituţii de credit fiind și Mihai Moldovan, alături de generalul Ioan Taras, Vasile Candrea, avocatul Ioan Boeriu, protopopul Iovian Mureșan, notarul Vasile Meşter și învăţătorul Teodor Oţel[102]. Remarcăm faptul că toţi aceştia erau membrii Partidului Naţional Liberal.

Cunoscut la nivelul întregii Transilvanii, numele lui Mihai Moldovan apare în lista celor care urmau să participe la Marele Congres Economic al Ardealului și Banatului, programat a se desfășura în 28 noiembrie 1935[103].

Sfârșitul vieții avocatului Mihai Moldovan.

Distinsul avocat Mihai Moldovan s-a mutat la Domnul în data de 2 septembrie 1943, la vârsta de 64 de ani. Slujba înmormântării a fost oficiată de protopopul ortodox al Turzii, Aurel Gliga, în prezenţa elitei intelectuale locale, dintre care îi amintim pe primarul oraşului Turda, Iosif Chirorean, pe profesorul universitar Valer Moldovan, pe farmacistul Ioan Murgău, pe prim-preşedintele Tribunalului Turda Ionel Popa, pe avocaţii Emil Cheţianu (fost prefect) și Sebastian Repede[104]. Presa vremii a avut cuvinte de laudă la adresa celui dispărut: *unul dintre fruntașii de seamă ai vieții românești din acest colț de țară*; *moartea acestui distins turdean a produs regrete sincere în rândurile populației întregului județ, unde dr. Mișu era bine cunoscut și iubit de toată lumea*[105].

Considerații finale.

Avocatul Mihai Moldovan a fost una dintre personalităţile remarcabile ale istoriei oraşului Turda. Provenit din mediul rural, dintr-o familie simplă de confesiune ortodoxă, acesta a urcat pe scara socială prin intermediul educaţiei superioare juridice de care a beneficiat în centrul universitar clujean, cu sprijinul unei burse oferite de Fundaţia Gojdu. Devenit un bun și renumit avocat, Mihai Moldovan a fost un membru de seamă al elitei intelectuale din Turda. El a cunoscut îndeaproape ororile Primului Război Mondial, la care a participat servind în Armata austro-ungară. Revenit cu bine la Turda, Mihai Moldovan a contribuit la înfăptuirea Marii Uniri și a fost comandantul Gărzilor Naţionale Române din comitatul Turda-Arieș. Alături de soţia sa, Ecaterina, el a luat parte la marele moment de la Alba Iulia din 1 decembrie 1918. În perioada interbelică, cariera lui Mihai Moldovan a atins apogeul. Astfel, el a fost pretor de plasă, deputat în primul Parlament al României Mari, prefect al judeţului Turda-Arieș și decan al Baroului de avocaţi.

[101] *Viitorul*, anul al nouă-spre-zecelea, nr. 5413, 19 martie 1926, p. 4.
[102] *Revista Economică*, anul XXX, Sibiu, 6 octombrie 1928, nr. 40, p. 348.
[103] *Ibidem*, anul XXXVII, Sibiu, 23 noiembrie 1935, nr. 47, p. 340.
[104] *Gazeta de la Turda*, anul IV, nr. 166, 12 septembrie 1943, p. 1.
[105] *Țara*, anul III, nr. 692, 10 septembrie 1943, p. 7.

FUNCȚII ȘI DEMNITĂȚI DEȚINUTE DE AVOCATUL MIHAI MOLDOVAN-TABEL CRONOLOGIC

Nr. crt.	Funcția/demnitatea	Perioada	Instituția unde a funcționat
1	Conducător (șef)	1918	Garda Națională Română a comitatului Turda-Arieș
2	Pretor (solgăbirău) al plasei Turda	1919	Prefectura județului Turda-Arieș
3	Deputat	1919-1920	Parlamentul României
4	Prefect al județului Turda-Arieș	1922-1924	Prefectura județului Turda-Arieș
5	Decan al Baroului Turda	1937-1943	Baroul Turda

DES EFFETS SECONDAIRES DE L'UNITÉ NATIONALE. RÉGIONALISME ET RÉCESSIVITÉ

Valentin TRIFESCO*

SIDE EFFECTS OF NATIONAL UNITY. REGIONALISM AND RECESSIVITY
ABSTRACT

In the present text, the regional identity will be analysed from an interdisciplinary perspective, being capitalized concepts from philosophy, culturology, literary criticism and art history. In this way, for a better understanding of regional identity and regionalism, concepts such as "recessiveness" and the "secondary" will be reinterpreted and adapted. This analysis will take into account, at all times, the close links between regional and national identity, as well as between regionalism and nationalism. The theoretical dimension will be based on the example of Transylvania and Alsace.

Keywords: regional identity, regionalism, recession, the secondary, Transylvania.

Pour Victor Ivanovici

Chaque région historique a une identité plus ou moins prononcée, variant en intensité d'un moment historique à l'autre. L'identité d'une région (ou, le cas échéant, d'une province, d'un pays [au sens ethnographique], de vallées, de rues ou de territoires, d'une terre, d'un quartier, d'un village, d'un hameau, etc.) se traduit par l'identité collective d'une communauté circonscrite à un certain territoire et à une certaine période de temps. Nous utilisons la formule de «l'identité régionale» (ou «identité d'une région») pour faciliter notre travail, car nous devons toujours garder à l'esprit qu'il s'agit d'un concept pluriel[1], pouvant renvoyer à des identités multiples d'une communauté/ région, qui coexistent dans une interpénétration, un chevauchement, une alternance, une tension et une métamorphose continues[2]. En même temps, il s'agit d'une stratification de la mémoire collective – phénomène qui suppose l'oubli et le souvenir – qui, selon la manière dont elle est perçue, peut produire des perceptions différentes, allant de la réconciliation intérieure à l'angoisse ou à la dépression collective. En ce sens, Sigmund Freud a très bien saisi ce phénomène d'archéologie mémorielle, aux

* Musée National Brukenthal, Sibiu / Université Sapientia, Cluj-Napoca; e-mail: trifescuvalentin@uni.sapientia.ro.

[1] Victor Ivanovici, *Repere în zigzag* [Repères en zigzag], pref. par Matei Călinescu, București, Editura Fundației Culturale Române, 2000, pp. 103-104; Lucian Nastasă, *Préface*, in edit. Lucian Nastasă, Levente Salat, Maghiarii din România și etica minoritară (1920–1940) [Les Hongrois en Roumanie et l'éthique des minorités (1920-1940)], Cluj-Napoca, Centrul de Resurse pentru Diversitate Etnoculturală, 2003, p. 29.

[2] Valentin Trifescu, *Geografii artistice și regionalism în istoriografia de artă din Alsacia interbelică* [Géographies artistiques et régionalisme dans l'historiographie de l'art dans l'Alsace de l'entre-deux-guerres], préf. par Andrei Corbea-Hoișie, avant-propos par Jean-Noël Grandhomme, 2e édition révisée et ajoutée, Cluj-Napoca, Éditions Școala Ardeleană, pp. 26, 38, 48.

conséquences psychologiques profondes[3]. L'idée qui s'en dégage est que, en fait, rien n'est oublié, mais tout change ou reste latent, de sorte qu'à un moment donné, la mémoire réapparaît, envahissant le présent. Selon le scientifique autrichien, «[…] dans la vie psychique rien de ce qui était autrefois ne peut disparaître, […] tout reste en quelque sorte préservé et, dans des conditions appropriées, par exemple, par une profonde régression»[4].

Toutes les régions historiques n'ont pas une identité forte, capable de générer une attitude régionaliste manifeste. Nos observations se fondent principalement sur l'étude du cas alsacien et transylvanien de la seconde moitié du XIXème siècle et de la première moitié du XXème siècle. En effet, le régionalisme (culturel, politique, économique) est la manifestation d'une communauté humaine, unie par les mêmes traditions et valeurs, par sa volonté d'exister et d'être reconnue constamment, avec des arguments de nature historiques et géographiques.

Les observations du critique littéraire Victor Ivanovici nous ont été extrêmement utiles pour comprendre les identités régionales. En effet, en adaptant et en réinterprétant les idées du chercheur roumain, on peut apprécier que l'identité régionale est une «petite identité», au sens où elle a été «arrachée» au tronc d'une «identité» plus large, représentée par l'identité nationale[5]. Cependant, il ne faut pas se méprendre sur le fait que l'identité régionale découlerait de l'identité nationale, au contraire, à notre avis, c'est le processus inverse[6]. L'amputation d'une région du corps d'une nation et sa greffe dans un autre corps national a causé aux communautés régionales une double douleur identitaire: le premier traumatisme résulte de la séparation violente de l'ancien corps national, et le second traumatisme a été provoqué par la difficile intégration dans les nouvelles structures nationales[7]. L'identité régionale se trouve sous le signe du fragment. C'est un

---

[3] Sigmund Freud, *Disconfort în cultură* [Le Malaise dans la civilisation], Idem, *Opere* [Oeuvres], vol. IV, *Studii despre societate și religie* [Études sur la société et la religion], traduction par Roxana Melnicu, Bucarest, Éditions Trei, 2000, pp. 153-154.

[4] *Ibidem*, p. 153.

[5] Ces observations s'appliquent à partir de 1871, lorsque l'Alsace passe sous domination allemande, et respectivement à partir de 1918, lorsque la Transylvanie passe sous domination roumaine.

[6] En ce sens, la première définition de la nation dans la culture italienne avait un sens régional: «generazione d'uomini nati in una medesima provincia, o città» («génération de personnes nées dans la même province ou dans la même ville»), une définition qui perpétue l'ancienne solidarité médiévale des cités-Etats et des petits duchés/royaumes/républiques italiens. Cf. ***, *Vocabolario degli Accademici della Crusca*, IV, Verona, 1806, p. 254; Valentin Trifescu, „Introducere în campanilismul alsacian și transilvănean. Hans Haug, Kós Károly și Coriolan Petranu" [Introduction au campanilisme alsacien et transylvanien. Hans Haug, Kós Károly et Coriolan Petranu], in *Transilvania*, XXXIX (CXV), 10, Sibiu, 2010, p. 74). Ce parcours d'évolution, de l'identité régionale à l'identité nationale, est également soutenu par les chercheurs français Solange Gras et Christian Gras. Cf. Solange Gras, Christian Gras, *La révolte des régions d'Europe occidentale de 1916 à nos jours*, préf. de Roland Mousnier, Paris, Presses Universitaires de France, 1982, p. 77.

[7] Pour faciliter la compréhension, nous reproduisons *in extenso* le texte de Victor Ivanovici: «Alors regardons le sujet en face et demandons-nous sans détour : qu'est-ce qu'une 'petite' culture? À mon avis, c'est le résultat de deux opérations complémentaires ou, plutôt, d'un processus en deux étapes. / 1. Ce que nous appelons la 'petite' culture est d'abord une culture arrachée à un ensemble plus vaste. Jamais complètement rompue, jamais complètement guérie, avec un vestige douloureux voire inconfortable, comme le moignon d'un membre amputé. Et en plus de cela, une rupture multiple, avec des ensembles culturels différents et souvent hétérogènes. La culture roumaine, par exemple, s'est également détachée d'au moins trois ensembles [...]. / 2. La deuxième caractéristique d'une 'petite' culture ou le deuxième type de sa configuration est l'effort pour former un tout nouveau, opération souvent imparfaite, car par la force des choses elle se fait par encastrement et bricolage, et non par synthèse (cette dernière étant réalisée – si elle est réalisée – dans la 'longue durée'). Liées à des événements récents, tels que l'éphémère 'printemps des peuples' du milieu du XIXème siècle, les guerres

fragment brisé de quelque chose, mais c'est, en même temps, un fragment qui ne veut pas se fondre dans le grand tout. Dans cet ordre d'idées, considérée sous cet aspect, l'identité nationale n'est pas non plus un tout monolithique, mais plutôt un tout composé de plusieurs parties, c'est-à-dire un tout kaléidoscopique, toujours soumis aux définitions et redéfinitions de l'identité et de l'espace.

Vue sous un autre angle, l'identité régionale, par le simple fait d'avoir affaire à deux instances nationales différentes, était marquée par une double détermination. Cet état de fait ne doit jamais être négligé, car s'il était ignoré, il renierait une partie significative de l'identité régionale[8]. Le problème était que, pour donner l'exemple des Alsaciens : ils se considéraient toujours du côté des vainqueurs. Cette situation entraînait un déséquilibre identitaire, les Alsaciens étant considérés à la fois comme une partie («récupérée») du corps national allemand, d'une part, et français, d'autre part[9]. Traités en même temps ou successivement comme Allemands ou Français, les Alsaciens sont entrés dans un jeu de polarités, qui a généré un fort état de malaise identitaire collectif. En ce sens, Frédéric Hoffet rejoint les conclusions de Victor Ivanovici: «[…] Les perpétuels changements de régime ont accentué et même exaspéré en Alsace les diversités primitives, ne laissant même pas à l'individu le temps de panser ses blessures. À peine un équilibre fragile était-il atteint, qu'une nouvelle guerre venait reposer les problèmes qu'on croyait résolus. Non seulement villes et villages étaient à nouveau détruits, non seulement perdait-on une fois de plus la meilleure partie de ses biens : les familles étaient déchirées, et il fallait rapprendre une nouvelle langue, tandis que la main d'une nouvelle police s'abattait sur ceux qui avaient cru trouver quelque paix en s'intégrant à la nation qui venait d'être vaincue. L'âme alsacienne était une nouvelle fois plongée dans le trouble : ses ressorts étaient rompus, son économie désorganisée»[10].

Comme les Alsaciens, les Hongrois de Transylvanie ont également connu un trouble de l'identité collective. Károly Kós a très bien saisi le traumatisme identitaire causé par les nouvelles réalités territoriales et politiques qui ont suivi la fin de la Première Guerre mondiale. Et dans ce cas, nous avons affaire à l'identification du sentiment déchirant de rupture avec l'ancien corps social[11], et à celui d'intégration douloureuse au nouvel État national[12]. Cette situation a produit

---

balkaniques et l'ordre européen déterminé par les traites de Versailles et du Trianon, les formations culturelles «mineures» apparaissent comme les petits 'États-nations' formées après le démembrement des empires multinationaux austro-hongrois et ottoman, tous deux ethniquement composites mais moins viables fonctionnellement que ceux-ci. [...]». Victor Ivanovici, *op. cit.*, p. 101-102.

[8] Frederic Hoffet, *Psychanalyse de l'Alsace*, Paris, Éditions Flammarion, 1951, p. 100.

[9] *Ibidem*, pp. 99-100.

[10] *Ibidem*, pp. 98-99.

[11] «Depuis deux années amères, notre œil est déjà tourné vers l'ouest. J'y ai vu le soleil se coucher. Nos yeux, noyés dans l'espoir, la confiance, le désir et la douleur, ont regardé jusqu'à ce qu'ils nous fassent pleurer de tant d'efforts.// Car le soleil continue son chemin toujours en baissant, se couchant de plus en plus; d'abord lentement, puis de plus en plus vite, il a finalement disparu, et seuls les nuages violets de sang sont restés dans le ciel.// Maintenant, nous pouvons nous en débarrasser: Parce qu'il n'existe plus. Ce soleil s'est couché, c'est fini. Et nous pouvons essuyer nos larmes sur nos visages. Même leur trace». Kós Károly, „Glasul care strigă. Către maghiarimea din Ardeal, Banat, Crișana și Maramureș (1921)" [La voix qui crie. Aux Hongrois de Transylvanie, Banat, Crișana et Maramureș (1921)], in edit. Lucian Nastasă, Levente Salat, *Maghiarii din România și etica minoritară (1920–1940)* [Les Hongrois en Roumanie et l'éthique des minorités (1920-1940)], Cluj-Napoca, Centrul de Resurse pentru Diversitate Etnoculturală, 2003, p. 45.

[12] «Au cours des deux dernières années, beaucoup d'entre nous ont appris à prier et beaucoup ont appris à jurer. Et beaucoup ont appris à rêver, et beaucoup à pleurer, mais la plupart d'entre nous ont regardé les eaux, nos eaux, se précipiter des montagnes jusqu'à Alföld. Beaucoup d'entre nous ont regardé l'eau, et beaucoup d'entre nous ont

une série des sentiments négatifs parmi les Hongrois de Transylvanie, que Károly Kós a lutté pour éliminer, à travers un véritable travail de thérapie psychologique des masses[13]. Outre les sentiments ou attitudes qui définissent cet état de malaise identitaire, il convient de noter les références permanentes de l'auteur, à l'orographie, contextualisant ou justifiant le discours identitaire. La solution salvatrice, venant de la perspective régionaliste, est le rapport à ses propres valeurs régionales, à travers un phénomène de fermeture sur le moi collectif, et la manifestation explicite d'une tendance partielle à l'inclusion dans le nouveau corps national – qui n'est jamais achevée – due au non-renoncement à sa propre spécificité, indissoluble dans toute condition historique extérieure. C'est une attitude centrifuge, qui s'oppose *soft* aux tendances centripètes déclenchées par le pouvoir d'attraction du centralisme voulu/ imposé par l'identité nationale et l'État national. Le remède à la dépression identitaire de la communauté régionale, prise entre deux identités nationales, fourni par l'auto-concentration et la tentative de se libérer de ce double-déterminisme tumultueux: «La vieille Hongrie n'existe plus pour nous: mais la Transylvanie, Erdély, Siebenbürgen, Transsylvanie, ou dans n'importe quelle langue dans laquelle le monde l'appellerait: elle s'est levée et existe, tout comme elle existait quand nous-mêmes croyions, parce que nous voulions croire, qu'elle n'est plus et que seule la Hongrie existe. Elle existait alors, mais même maintenant, elle existe et quel que soit le type de volonté qu'elle souhaite, elle existera pour toujours et à jamais»[14].

À notre avis, à travers le régionalisme, des identités régionales bien définies se font sentir et invoquent/justifient leur droit d'exister. La différence avec le nationalisme est que «le régionalisme n'est pas expansif, il ne veut pas conquérir ou convertir. Son but est de préserver, autant que possible, son identité inchangée, qui est légitimée et circonscrite par l'histoire et la géographie régionale»[15]. Il s'agit, dans ce cas, d'une forme de fermeture de l'identité régionale sur elle-même, le régionalisme étant, par excellence rhizophage, il existe un culte du lieu ou de l'espace régional, qui acquiert une forte charge émotionnelle/identitaire, au sens allemand du *Heimat*.

L'oscillation permanente de l'identité régionale entre deux pôles d'attraction gravitationnelle, matérialisée dans deux paradigmes nationaux, a déterminé son statut « imparfait ». Si l'on transpose cette situation dans le langage musical, l'identité régionale devrait avoir dans la clé de la portée toute une série de bémols et de dièses, éléments qui altèrent par demi-tons le discours autoréférentiel. Concernant les éléments rythmiques et expressifs, nous utiliserons, dans une comparaison symbolique mais suggestive, des ruptures de rythme, des pauses, des différences de tempo, des accents contrastés, des tons et nuances différents, etc. ; qui font une note discordante avec le rythme et les intensités standardisantes ou standardisées d'uniformisation imposées par l'identité nationale[16].

---

descendu l'eau, des montagnes, vers l'ouest. Ne plus jamais y retourner.// Mais le temps de la prière est terminé. Et le temps des gros mots est terminé. Cela s'est terminé par des rêves et des larmes. Et ceux qui sont partis le long des eaux ne peuvent plus revenir ici, celui qui nous quitte, celui qui ne veut même pas revenir un jour; il n'aura jamais de place ni d'héritage ici». *Ibidem*, p. 47.

[13] Des sentiments allant de la mélancolie à la tristesse, au chagrin ou à la dépression peuvent être identifiés. Qu'il s'agisse d'un sentiment ou d'un autre, Julia Kristeva distingue l'existence d'une intolérance à la perte de l'objet et d'un échec de l'insignifiant, qui conduisent à une inaction proche de la mort ou même de la mort. Julia Kristeva, *Soleil noir. Dépression et mélancolie*, Paris, Éditions Gallimard, 1995, p. 20.

[14] Kós Károly, *op. cit.*, p. 47.

[15] Valentin Trifescu, *Geografii artistice*, p. 27.

[16] Une approche méthodologique inspirée de la musicologie n'est pas du tout forcée, au contraire, elle peut être très utile dans le domaine intellectuel. En ce sens, on peut citer l'exemple inverse, dans lequel les musicologues ont utilisé

Dans un autre registre interprétatif, on entre dans une logique des demi-mesures, mais aussi du pur et de l'impur. Selon le philosophe français Vladimir Jankélévitch, d'une part, d'un point de vue «orthodoxe», celui qui est à la fois pur et impur est *ipso facto* impur, car s'il était pur, il serait purement pur[17]. D'autre part, la double détermination peut aussi être à statut intermédiaire fonctionnel et légitime, qui serve d'issue aux blocages qui affecteraient les tenants d'une position médiane terrorisés par l'impératif de veto contradictoire. Ainsi, l'opposition «ou-ou» se transforme en un «et-et» décontracté, plus hybride qu'ambivalent[18].

Cette identité de groupe complexe, dans laquelle plusieurs composantes identitaires antagonistes coexistent dans une cohabitation bizarre, est sujette à un déséquilibre permanent. On a affaire, dans une large mesure, à une forme de métissage identitaire, qui entraîne une série de répercussions sur le psychisme collectif, parmi lesquelles on distingue : la dépression et toute une variété de complexes. Cette situation intermédiaire, qui peut être codée par la formule «et-et» (à la fois français et allemand), peut aussi être formulée dans la variante «ni-ni» (ni français ni allemand). Bien que marqué par une perspective qui pourrait être censurée aujourd'hui par le politiquement correct à la mode, Frédéric Hoffet a très bien saisi la situation dans laquelle «le simple fait d'une origine complexe suffit à déséquilibrer l'homme»[19], car les situations de métissage impliquent une oscillation continue entre les deux origines, ce qui n'est pas du tout facile à vivre[20].

Ce statut intermédiaire, incomplet ou «impur» détermine la situation dans laquelle l'identité régionale ne peut pas être soutenue par elle-même, dans une existence indépendante, elle peut être plutôt catégorisée comme une identité *soft*, «accompagnant, ou „parasitant" une identité forte»[21]. De cette façon, l'identité régionale ne peut pas avoir une existence permanente, mais plutôt une existence épisodique, qui apparaît de temps à autre, comme une pulsation impétueuse, qui, après s'être pleinement manifesté, se retire et revient en l'état. Ainsi, l'identité régionale et le régionalisme, en tant que manifestation, entrent dans la „logique du secondaire" théorisée par le critique littéraire Virgil Nemoianu[22]. L'identité régionale assume donc le rôle du personnage secondaire dans le grand roman national/ le grand récit national, apparaissant épisodiquement, mais, chose importante à souligner, dans les moments essentiels de l'intrigue[23].

---

dans leurs analyses des notions et des outils de travail issus du champ de la théorie littéraire. Dans cette direction, Márta Grabócz a appliqué avec succès la perspective de la narratologie littéraire à l'analyse musicale. Márta Grabócz, *Musique, narrativité, signification*, préf. par Charles Rosen, Paris, Éditions l'Harmattan, 2009, pp. 11-19.

[17] Vladimir Jankélévitch, *Pur și impur* [Le Pur et l'Impur], traduit par Elena-Brândușa Steiciuc, Bucarest, Éditions Nemira, 2000, p. 90.

[18] *Ibidem*, pp. 90-91.

[19] Frederic Hoffet, *op. cit*., p. 97.

[20] *Ibidem*.

[21] Valentin Trifescu, *Geografii artistice*, p. 25.

[22] Virgil Nemoianu, „O teorie a secundarului. Literatură, progres și reacțiune" [Une théorie du secondaire. Littérature, progrès et réaction], trad. Livia Szász, in Idem, *Opere* [Oeuvres], VII, Bucarest, Éditions Spandugino, 2017, pp. 275-276.

[23] Afin d'être mieux compris, précisons que la Transylvanie, en tant que province d'un État-nation, a été la véritable pomme de discorde et le principal sujet qui a animé les différends nationaux, politiques et militaires entre la Hongrie et la Roumanie du siècle dernier. Du point de vue hongrois comme du point de vue roumain, l'unité nationale ne pouvait être réalisée qu'en possédant le « détail significatif » représenté par la Transylvanie.

On pourrait dire que la tension et le jeu de forces entre le principal et le secondaire sont naturels, ils entrent dans un fonctionnement naturel des choses. Dans cet ordre d'idées, il faut inclure la logique du secondaire dans un cadre gnoséologique plus large, représenté par le phénomène de récessivité théorisé par Mircea Florian. Le philosophe roumain est arrivé à la conclusion que: «Quant au terme récessif, qui n'est pas utilisé en philosophie, je n'ai pas besoin d'éclaircissement pour excuser son emploi comme principe ou comme idée fondamentale. Son application multiple est le meilleur plaidoyer en faveur de l'usage général que nous proposons. Car un usage spécial, à savoir en biologie, est généralement connu: il existe, dans l'hérédité, des caractères dominants, manifestés, et des caractères récessifs, cachés, latents, qui viennent après, après le premier, avec lesquels ils sont intimement liés. […] Le présent article vise à justifier la signification philosophique de la récessivité. Le terme récessif est utilisé ici, à défaut de plus commode, dans un sens nouveau. Il rend compte d'une profonde asymétrie dans la structure du monde. L'asymétrie consiste dans la circonstance universelle que l'existence est structurée par des termes antithétiques ou polaires, dans lesquels l'un domine, se tient devant, et l'autre est récessif, revient (de recidĕre), sans que par cette position subordonnée le terme récessif soit dégradé»[24].

Le principal et le secondaire sont en fait l'avers et l'envers d'une même pièce. En transposant cette analyse dans le domaine des relations de pouvoir, une relation maître-esclave s'instaure entre les deux acteurs, dominant-dominé. Mais, comme l'a souligné Mircea Florian, la position récessive n'est pas une position dégradée, car, bien qu'il y ait une hiérarchie et un ordre réactif, on peut dire que le principal et le secondaire sont organiquement liés, et ne peuvent être séparés[25]. Le maître n'est maître que par l'existence de l'esclave, une société de maîtres étant impossible (ils s'annuleraient), de même que les médailles ne peuvent pas n'avoir qu'une seule face. Mais, on peut en outre inverser la logique du pouvoir, en donnant au secondaire une primauté symbolique, mais particulièrement importante dans la dynamique du principal[26]. Dans le livre d'essais que nous avons co-écrit avec le philosophe de Cluj-Napoca, François Bréda, ce dernier arrive à une conclusion paradoxale, qui remet en cause l'opinion que l'on se forme au premier abord, selon lequel: «Dans ce contexte; il est évident que les personnages secondaires sont ceux qui dirigent les héros principaux: Figaro, ce personnage secondaire, est élevé par la grâce de Beaumarchais, au rang de maître manipulateur. Celui qui demeure apparemment dans l'ombre donnera dimension et profondeur à la marionnette principale: en fait, ce n'est pas lui, ce protagoniste prépondérant, qui importe, mais la sphère des acteurs, soi-disant secondaires, à partir de laquelle il est propulsé vers la fonction de *pharmacos*, de bouc émissaire. Le héros principal est la victime

[24] Mircea Florian, *Recesivitatea ca structură a lumii* [La récessivité comme structure du monde], vol. I, édition soignée, étude introductive et notes par Nicolae Gogoneaţă et Ioan C. Ivanciu, Bucarest, Éditions Eminescu, 1983, pp. 41-42.

[25] Dans la théorisation du secondaire, Virgil Nemoianu s'appuie à plusieurs reprises sur les idées philosophiques de Mircea Florian. Les relations de pouvoir et d'interdépendance du binôme principal-secondaire sont ainsi explicitées par le critique littéraire: «Comment les deux entités si difficiles à définir se rapportent-elles l'une à l'autre? Sans aucun doute, cette relation implique de nombreux ingrédients. Le principal et le secondaire coexistent. Le principal domine le secondaire. Une certaine dynamique de transformation mutuelle, de dépendance et de confirmation est également perceptible [...]». Virgil Nemoianu, *op. cit*., p. 267.

[26] En ce sens, il faut invoquer, une fois de plus, les conclusions auxquelles est parvenu Virgil Nemoianu, après avoir lu l'ouvrage capital de Mircea Florian : «[…] Florian démontre que, à certains égards, le terme récession doit être considéré comme 'supérieur', du moins dans la mesure où il sert de base au principal et au dominant. Même ainsi, il est important que dans le cas des oppositions vraiment cruciales de l'être, la synthèse n'a pas lieu; au contraire, la règle est la coexistence dans un état de tension [...]». Virgil Nemoianu, *op. cit*., pp. 269-270.

et c'est lui qui sera sacrifié par la véritable entité principale qui est le chœur, la communauté ou les personnes adjacentes»[27].

L'affirmation qui précède rejoint la vision du secondaire de Virgil Nemoianu, car, comme dirait le critique littéraire, le personnage secondaire apparaît dans les moments-clés du récit, ses actions détournant ou influençant de manière décisive le destin du personnage principal.

Afin de ne pas nous cantonner au seul domaine théorique et pour être mieux compris, nous donnerons un exemple historique. La Transylvanie de l'entre-deux-guerres – en tant que région à la fois de la Hongrie et de la Roumanie – a donné sens et perfection à la grande histoire nationale de chacun de ces deux pays rivaux. Ainsi, le secondaire (représenté par la Transylvanie) déterminait le plein accomplissement du principal, comme c'est le cas de la Grande Union pour la Roumanie, mais il représentait aussi l'élément manquant de l'autre ensemble, la Hongrie ayant toujours le sentiment d'une perte irréparable, se sentant «incomplète». Du point de vue hongrois comme du point de vue roumain, l'unité nationale ne pouvait être réalisée qu'en possédant la «partie indispensable» ou le «détail significatif» représenté par la Transylvanie[28]; en franchissant cette étape marquant le moment kairotique d'une nation, son moment d'épanouissement historique maximal. Autrement dit, pour comprendre comment le personnage secondaire donne sens au personnage principal et, en même temps, à toute l'histoire, on pourrait se référer au mécanisme de fonctionnement des horloges: «le mouvement du secondaire fait avancer la grande aiguille»[29]. D'autre part, le grand perdant sera toujours recruté dans le camp de ceux qui remplissent le rôle principal, et le secondaire, subissant toujours un autre type de défaite[30], sera toujours inclus, d'une part, dans le camp du vainqueur, et d'autre part, dans l'idéal non réalisé du perdant.

En fait, poursuivant la logique exposée ci-dessus, de manière paradoxale, tout est dominé par le secondaire, comme phénomène récessif intégré *sine qua non* de l'acte de créer le principal. L'État-nation est, en effet, composé d'un puzzle dans lequel se rejoignent des régions historiques aux identités différentes (qui, selon le contexte historique, peuvent entrer dans la composition d'un État-nation ou un autre), la partie ayant ainsi une primauté sur l'ensemble. À cette occasion, nous considérons que les idées de Mircea Florian doivent être détaillées, en précisant ce que nous avons déclaré plus haut: «[...] l'expérience perçoit le tout sous une forme globale et confuse, comme s'il ne se composait pas de parties. L'ensemble est simple. Si le tout était tel, la pensée serait instantanément extatique du fait de sa parfaite clarté. Donc, au départ, il n'y a pas besoin de

[27] Valentin Trifescu, François Bréda, *Copiile Copilului* [Les copies de l'Enfant], postface de Viorella Manolache, Cluj-Napoca, Éditions Şcoala Ardeleană, 2018, p. 60.

[28] Il faut souligner, à cette occasion, qu'il existe des régions historiques qui ont un statut privilégié, par rapport aux autres régions historiques et par rapport à l'État-nation. Toutes les régions ne jouent pas le même rôle historique. Nous nous permettons, pour designer ce paradoxe, l'oxymore de „secondaire principal", c'est-à-dire un secondaire privilégié, qui entre dans un rapport particulier avec le tout et avec les autres parties. Ainsi, pour les Allemands et les Français, l'Alsace représentait, par excellence, la partie qui finalisait l'intégration de l'État national, tout comme la Transylvanie avait le même statut pour les Roumains et les Hongrois. Dans cet ordre d'idées, Mircea Florian remarquait très bien le fait que : «[…], toutes les parties ne sont pas nécessaires à la constitution et à la conservation de l'ensemble, mais cette nécessité n'est pas rigoureuse. Il est difficile de déterminer à l'avance les pièces indispensables à l'ensemble». Mircea Florian, *op. cit*., pp. 124-125.

[29] Valentin Trifescu, François Bréda, *op. cit*., p. 60.

[30] Il s'agit d'une défaite au second degré, dans le sens où le secondaire n'est pas définitivement éliminé, comme c'est le cas lorsque deux personnages principaux s'affrontent et que l'un doit gagner en éliminant l'autre, mais est plutôt perçue comme un butin de guerre, qui sera intégré dans la sphère gravitationnelle du vainqueur.

percevoir explicitement les parties, il n'y a pas besoin de penser explicitement, il suffit de savoir implicitement, confusément qu'elles existent. Le tout indéterminé depuis le début quitte progressivement sa position supérieure et s'éclipse devant les parties, peut-être parce qu'il a compris qu'il doit son existence aux parties qui le composent, et sa supériorité n'est due qu'à l'obscurcissement temporaire de ces parties. Si parfois on ne voit pas la forêt à cause des arbres, la forêt trahit toujours la présence des arbres. Les arbres peuvent exister sans forêt, s'ils sont dispersés, mais la forêt sans arbres n'existe pas. Ne perdons pas de temps à discuter. Il est entendu que celui qui parle de „parties" pense aussi au „tout" ou à la „totalité" et vice versa, de sorte que l'un n'existe pas sans l'autre. Mais il ne s'agit pas d'une corrélation à positions égales, puisque l'un des termes domine, l'autre est récessif. Il n'y a pas en premier lieu une totalité et ensuite des parties, mais il y a les parties d'abord – sans que par „premier" nous entendions un ordre chronologique. Seule l'existence des parties nous donne le droit de parler de totalité. La totalité ne s'explique pas par elle-même»[31].

Le statut secondaire et récessif du régionalisme ne lui permettra jamais de jouer réellement le rôle de premier plan, mais, paradoxalement, il ne le dégagera pas totalement de la sphère de manifestation du principal[32]. Le régionalisme (en tant que manifestation de l'identité régionale) sera toujours une sorte de matière collatérale du discours principal/ gagnant représenté par le nationalisme (en tant que manifestation de l'identité nationale). En ce sens, on peut apprécier que l'identité régionale est une *para-identité*, qui coexiste dans un rapport tendu avec l'identité nationale (ou l'identité principale), qui joue le rôle *d'ergon*. Par ailleurs, en réinterprétant les idées du théoricien littéraire Gérard Genette, et en les adaptant à notre problématique, l'identité régionale peut tout aussi bien être considérée comme une *péri-identité*, au sens où le discours de l'identité régionale se greffe sur le discours de l'identité nationale (le grand récit national), apportant toutefois des notes, des nuances différentes, des éclaircissements ou des objections, qui peuvent être comparées à ce qu'elle représente pour le corps du texte d'un roman: le titre, la préface, les titres des chapitres ou les notes de bas de page. En même temps, on peut dire que l'identité régionale est aussi une *épi-identité*, au sens où elle génère un discours sur elle-même qui est, comme dirait Genette, à une distance «respectueuse ou prudente» du principal (l'identité nationale); dans le domaine littéraire, on peut identifier une série de textes qui viennent d'accompagner/ compléter/ clarifier le texte même de l'œuvre, tels que: entretiens, correspondance, journaux intimes ou autres textes séparés, qui sont liés ou référencés directement à l'œuvre principale[33]. De cette façon, de nouvelles perspectives d'interprétation sont ouvertes, qui nuancent davantage encore les données du problème.

Comme l'observe Gérard Genette, le statut de *parergon* implique une dimension liminale prononcée. On peut apprécier que l'espace des actions récessives entreprises par le secondaire n'est pas délimité par une frontière hermétique, il s'agit plutôt d'un espace intermédiaire, comme une entrée ou un couloir, qui, en même temps, offre la possibilité d'être pénétré ou traversé, mais aussi celle de rebrousser chemin. Autrement dit, elle dessine les caractéristiques d'une zone *inter*médiaire entre l'extérieur et l'intérieur, une zone qui n'est pas seulement de

[31] Mircea Florian, *op. cit.*, p. 125.

[32] À cet égard, Jacques Derrida a considéré que «*parergon* […] n'est ni dans l'œuvre (*ergon*) ni hors d'elle». Jacques Derrida, *La Vérité en peinture*, Paris, Éditions Flammarion, 2010, p. 3.

[33] Gérard Genette, *Seuils*, Paris, Éditions du Seuil, 1987, pp. 6-7.

transit ou de transition, mais aussi de transaction, de négociation, de retour ou de (re)chargement de sens[34].

La métaphore du seuil implique inévitablement une délimitation plus précise, manifestée par la représentation visuelle de la porte. La présentation de la porte charge discursivement le statut intermédiaire. En ce sens, George Banu a apprécié que le seuil représente le lieu de rencontre et d'alternance des contraires, ce qui implique un moteur naturel, mais aussi une touche équivoque des contraires, qui se traduit, en fait, par une cohabitation propre à un espace hétérotopique, comme cela été interprété par Michel Foucault[35]. Certes, il y a des portes éternellement ouvertes, les portes du prestige et de la victoire, matérialisées en arcs de triomphe; mais il y a aussi des portes éternellement fermées, les portes des prisons et des asiles, qui bloquent le sens du passage ou du retour[36]. Ce qui nous intéresse, c'est la manière dont la porte impose certaines conditions liminales, permettant la rencontre, l'échange et le dialogue entre les contraires (extérieur/ intérieur)[37]. De plus, il existe une différenciation des portes selon leur degré d'importance: la porte d'entrée, la porte de service, la porte du garde-manger, la porte de passage d'une pièce à l'autre, la porte d'honneur, la porte de derrière, la porte d'écurie, la porte du palais, la porte dérobée, etc. Poursuivant la logique du secondaire et en nous connectant aux lois de la récessivité, nous nous concentrerons sur les portes qui, comme l'a dit George Banu: «[Les portes], apparemment, ont un rôle secondaire. Elles ne sont plus figuratives et imposent leur regard par leur présence en arrière-plan et leur lien avec les personnages qui restent à distance de la scène principale. Portes intermédiaires, sobrement agencées, capables de générer une parole, comme tout être secondaire, replié, secret. Ils demandent un regard attentif, qui observe ces détails apparents du tableau, et s'intègrent à la scène principale sans se confondre avec elle. Les portes latérales seulement l'accompagnent. Notre regard se porte sur ce qui risque d'être éludé. La porte devient un personnage modeste. Et, comme dirait Brecht, on peut l'aimer, même au détriment du héros qu'est la fenêtre!»[38]. Bien sûr, ce n'est par une telle porte, selon cette métaphore, que l'identité régionale entre en scène: sur la porte du «personnage secondaire», sur la porte dans l'ombre, sur la petite porte, sur la porte qui n'est pas ouverte tout le temps.

*

L'analyse des implications théoriques insoupçonnées que peut avoir l'identité régionale n'est qu'à son début. La présente étude doit, d'une part, être développée et, d'autre part, poursuivie à partir d'autres perspectives théoriques. Ce que l'on peut dire, à ce stade de la réflexion, c'est que l'identité régionale est structurellement liée à l'identité nationale. Les politiques occidentales de ces dernières années contre l'identité nationale et le nationalisme, dans le but déclaré de cultiver les identités régionales, sont, sinon d'une naïveté touchante, à pour le moins contre-nature. Les deux identités collectives sont fondamentalement dichotomiques et rhizophages, se nourrissant des mêmes sources (histoires, traditions, mythes, aires géographiques, etc.). Paradoxalement, «l'ennemi mortel» de l'identité régionale n'est pas l'ennemi historique, celui qu'il a constamment

[34] *Ibidem*, pp. 4-5.

[35] George Banu, *Ușa, o geografie intimă* [La porte, au cœur de l'intime], traduit du français par Anca Mănuțiu, Bucarest, Éditions Nemira, 2017, p. 37.

[36] *Ibidem*, p. 33.

[37] *Ibidem*, pp. 34-36.

[38] *Ibidem*, p. 31.

affronté, représenté par les tendances centripètes du nationalisme, comme manifestation de l'identité nationale. Le crépuscule de l'âge des nations est aussi le crépuscule de l'âge des identités régionales. Le mondialisme, par l'uniformité généralisée qu'il impose, effacera non seulement tous les détails et spécificités nationaux, mais aussi locaux ou régionaux, car, comme le remarque Virgil Nemoianu, «l'homogénéisation est étroitement liée à la mort»[39]. Mais tout cela fait l'objet d'une autre discussion[40].

Traduit par Ana-Magdalena Petraru.

[39] Virgil Nemoianu, *op. cit*., p. 244.

[40] Cet article est une version abrégée et modifiée de notre article: „Însușiri ale identității regionale. Dinamica secundarului și legile recesivității" [Traits de l'identité régionale. Dynamique secondaire et lois de récessivité], in edit., Tódor Erika-Mária, Pál Enikő, Dégi Zsuzsanna, Mihály Vilma-Irén, *Spații intermediare/ Spaces in between*, Cluj-Napoca, Editura Scientia, 2020, pp. 133-147.

O CAMPANIE DE COMBATERE A ALCOOLISMULUI ÎN MEDIUL ORTODOX BIHOREAN ÎN PRIMUL DECENIU AL SECOLULUI XX

Ioan CIORBA*

A CAMPAIGN TO COMBAT ALCOHOLISM IN THE ORTHODOX ENVIRONMENT OF BIHOR IN THE FIRST DECADE OF THE 20TH CENTURY

ABSTRACT

Alcoholism was a significant problem of the Bihorean world at the beginning of the 20th century. Various professionals, including doctors, nutritionists, and religious leaders, stood up against this custom, repeatedly showing the harmful effects of alcohol consumption, which included: physical or mental health deterioration, the encouragement of violent behavior, and increased poverty, due to the financial burden of purchasing of Bacchus liquors. A major role in the fight against alcoholism was assumed by the Orthodox Church, represented in our case by forums such as the Orthodox Bishopric of Arad or the Vicariate and the Archdiocese of Oradea.

They encouraged priests and Religion teachers to hold conferences to educate their parishioners on the dangers of alcohol consumption, and then to report on the number of actions carried out and on the number of participants. The present study mainly focuses on the answers of the priests regarding this task, revealing a whole series of situations, from those where no lecture was given to those where this was done in excess of the requested number.

Keywords: alcohol, Bihor County, campaign, tackling, orthodox.

O întreagă literatură – medicală, de interes statistic și demografic, teologică – la care s-a adăugat publicistica vremii (*Foaie pentru minte, inimă și literatură*, *Familia*, *Biserica și Școala*) a insistat în ultimii ani ai secolului al XIX-lea și în primii ai celui următor asupra efectelor nocive pe care alcoolul îl are asupra sănătății fizice și morale a consumatorilor lui. Pe două căi s-a urmărit cu precădere difuzarea în rândul grupurilor țintă a mesajului de combatere a acestui obicei, respectiv prin intermediul Școlii și al Bisericii.

În toate cazurile s-a dorit livrarea unui set de informații îmbrăcate într-o formă accesibilă din punct de vedere al conținutului, în care accentul să fie pus pe rolul băuturilor spirtoase în debilitarea organismelor și, implicit, în speranța mică de viață a celor dominați de acest viciu. Alcoolul, s-a repetat în numeroase cazuri, anulează sporul demografic (înregistrat pe fondul general al ameliorării condițiilor de trai și al luptei mai eficiente împotriva diverselor boli) prin scăderea natalității, destrămarea multor familii și creșterea mortalității. Ideea că anturajul imediat al consumatorilor are și el de pătimit a fost de asemenea reiterată frecvent, fiind întărită de oferirea unor argumente credibile potrivit cărora inclusiv urmașii acestora riscă să prezinte o serie întreagă

* Muzeul Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal; e-mail: ciorbaionut@yahoo.com.

de probleme (dezvoltare tardivă sau incompletă a sistemului osos și a celui muscular, predispoziție la o serie de boli dermatice), inclusiv a unora subsumabile stării de sănătate mentală (incapacitatea dezvoltării abilităților de vorbire și comunicare, retard, demență etc.).

La modul general rațiunile persistenței în timp a acestei habitudini au fost puse de către istorici pe nevoia resimțită de indivizi de a căuta rezolvări ale problemelor și provocărilor cotidiene prin recurgerea la cei mai accesibili „excitanți", respectiv la tutun și alcool[1]. În cazul locuitorilor din Bihor dependența de acesta din urmă a putut fi susținută și de lunga și vechea tradiție a pălincăritului (existau localități în care funcționau concomitent două sau chiar mai multe pălincării), precum și de prezența unor întinse suprafețe viticole. Se adăugă apoi și faptul că, de pildă, în Oradea au fost deschise și importante fabrici de producere a spirtului sau berii (Fabrica de spirt „Mór Moskovits și Fiul", Fabrica de spirt și drojdie „Adolf Moskovits și Fii", Fabrica de spirt „Léderer și Kálmán", Fabrica de bere din Oradea-Seleuș)[2], fapt în măsură să asigure prezența produselor alcoolice pe piață în mod constant pe parcursul anului, eliminând sezonalitatea întâlnită frecvent în cazul unora. Cumulate, aceste situații au făcut din alcool un dopant ieftin, democratizându-i utilizarea prin plasarea sa în ipostaza de produs aflat la îndemâna unui mare număr de locuitori.

Biserica (în cazul nostru, cea ortodoxă din regiunea Bihorului) nu s-a mărginit doar la a îndeplini rolul de intermediar al mesajului antialcoolic venit dinspre forurile politice diriguitoare. Ea a inițiat în nume propriu ori s-a raliat părții laice a societății (diverse organisme și instituții ale statului, profesori, medici, nutriționiști) în efortul de combatere a acestui flagel, văzând în consumul băuturilor bahice izvorul principal al decăderii moravurilor și sursa unui mare număr de păcate, de la violența fizică și verbală, la diverse fapte antisociale și reprobabile, ori la frecventarea crâșmelor și birturilor în detrimentul lăcașurilor de cult. Discursul elaborat de capii bisericești nu a ezitat să insiste inclusiv pe faptul că alcoolul este un instrument manipulator aflat în mâinile diavolului, grație căruia el poate disimula și răspândi cu lejeritate răul în lume.

În eforturile de diminuare a acestei practici în vestul și nord-vestul actualului spațiu românesc, în chiar primul deceniu al secolului XX se va implica într-o manieră hotărâtă și Episcopia Ortodoxă a Aradului. Din 1903 destinele acesteia i-au fost încredințate lui Ioan Ignatie Papp. Bilanțul lungii și bogatei sale păstoriri va cuprinde încă din primii săi ani la conducerea acestui for bisericesc și mai multe de inițiative în acest sens, cea mai mare parte a lor fiind minuțios coordonate, iar mesajul lor cu grijă diseminat spre enoriași pe diverse căi.

Un solid punct de pornire al acestor demersuri datează din anul 1907, când Sinodul Eparhial (prin adresa nr 52 din 2/15 mai) a însărcinat cele două vicariate aflate în subordinea sa (respectiv din Arad și Oradea, cel din urmă condus cu începere din anul 1900 de Vasile Mangra) să se asigure că în cursul iernii dintre anii 1907-1908 fiecare preot și învățător din aria aflată sub jurisdicția lor va ține o cuvântare locuitorilor din așezările în care activau, indicând consecințele distructive ale beției.

Menținerea vie a mesajului acestui apel a fost apoi susținută printr-o circulară episcopală (nr. 3132/1907) emisă la Arad în data de 29 octombrie/11 noiembrie 1907 și publicată în „Biserica și Școala"[3], fapt care-i va asigura astfel o mai largă difuzare. După ce începe cu o reluare a

[1] Barbu Ștefănescu, *Sociabilitate rurală, violență și ritual. Cartea în practicile oblative de răscumpărare a păcii comunitare, Transilvania, sec XVII-XIX*, Oradea, 2004, p. 377.

[2] Ronald Hochhauser, *Contribuții la o istorie a industriei de fabrică la Oradea în perioada 1848-1948*, Oradea, 2010, p. 38-46.

[3] *Biserica și Școala*, an XXXI, nr. 49, Arad, 2/15 decembrie 1907, p. 1-3.

neajunsurilor pe care consumul băuturilor spirtoase îl provoacă (afectarea sănătății fizice și morale, indicând rolul de favorizator și propagator al unor boli, precum tuberculoza, asocierea cu criminalitatea și comportamentul suicidar, menținerea multor familii într-o stare de accentuată pauperitate ca urmare a utilizării disponibilităților financiare pentru procurarea sa etc.), documentul reia prevederea că odată cu instalarea sezonului rece slujitorii bisericești și dascălii să conferențieze poporului pe marginea acestui subiect „în zilele de Dumineci și sărbători, după amezi, în școală ori eventual în alt loc potrivit", urmând ca mai apoi să înainteze protopopiatului de care aparțineau un raport în care să indice căile care, în opinia și după experiența lor, ar fi cele mai adecvate pentru stârpirea acestui obicei.

Grija pentru reușita acestor inițiative este probată apoi și de celelalte sfaturi și recomandări pe care circulara le cuprinde, laolată dovedind faptul că forul bisericesc arădan a pus combaterea beției pe lista de priorități a activității sale din domeniul social și al ameliorării moravurilor. Din rândul acestora s-a remarcat dorința articulării consistente a tandemului preot-profesor, activitatea celor două părți dorindu-se a fi una complementară; s-a cerut apoi ca discursul livrat să fie unul accesibil și instructiv, pentru construirea acestuia fiind indicat un număr de șapte referințe bibliografice în limba română, trei în germană și una în maghiară; extrem de ambițios, cerând deopotrivă multă dăruire și un tact organizatoric pe măsură, a fost îndemnul pentru înființarea unor „societăți culturale" în toate localitățile, având ca scop, între altele, și combaterea alcoolismului etc. La final erau amintite o serie de legi, ordine și regulamentări (emise de unele ministere sau autoritățile comitatense arădene), având același scop limitativ vizavi de consumul de alcool.

Circulara mai sus amintită va ajunge și în vicariatul orădean, Vasile Mangra însărcinându-l printr-o adresă (nr. 2795) emisă la data de 20 decembrie 1907 pe harnicul și energicul Toma Păcală, protopopul Oradiei, să o expedieze „momentan oficiilor parohiale (și a o) subașterne și învățătorilor pe lângă îndrumarea a ținea prelegeri practice în mai multe rânduri în cursul lunilor ianuarie și februarie poporului din parohii, îndemnându-l la părăsirea beuturilor alcoolice". Protopopopul trebuia apoi să solicite preoților și dascălilor dări de seamă despre activitatea desfășurată, urmând ca pe baza lor el însuși să întocmească și să trimită un raport general către conducerea vicariatului despre impactul acestui demers până la data de 1/14 martie 1908[4].

Termenul indicat nu a putut fi, însă, respectat. La 10/23 martie Toma Păcală s-a văzut astfel urgentat de către vicar să dea socoteală în legătură cu ducerea la îndeplinire a acestei sarcini, pentru întocmirea unui bilanț al celor constatate oferindu-i-se un nou termen de 15 zile. Pe versoul documentului care cuprindea aceste noi prevederi a fost întocmită și o listă cu mai multe oficii parohiale de la care nu au intrat astfel de rapoarte. Numărul mare al acestora, respectiv 24 (Abram-Iteu, Almaș-Sârbi, Alparea, Apateu, Bucium-Topești, Bucuroaia-Cotiglet, Calea Mare-Lăzăreni, Cheresig, Chistag, Chiraleu-Bogei-Chiribiș, Darvaș, Diosig, Făncica, Giriș, Hidișelul de Sus, Jaca, Margine, Oșorhei, Parhida, Sacal, Satu Barbă-Săldăbagiu de Barcău, Șușturogi, Suiug, Tășad-Stracoș)[5], explică imposibilitatea protopopului de a întocmi un document centralizator complet, dar și slaba receptivitate în teritoriu a dispozițiilor episcopale și, implicit, nevoia reluării și redifuzării ideilor de bază ale acestei campanii. Acest din urmă aspect reclama

[4] Serviciul Județean Bihor al Arhivelor Naționale (în continuare: S.J.Bh.A.N.), *Fond Protopopiat Ortodox Oradea*, dos. nr. 19, f. 192.

[5] *Ibidem*, f. 190-190 v. Facem aici precizarea că în cursul anului 1906 protopopiatul ortodox de Oradea număra 53 de parohii, iar în 1911, 54. Marius Eppel, *La frontiera ortodoxiei românești. Vicariatul de la Oradea (1848-1918)*, Cluj-Napoca, 2012, p. 168. Rezultă, așadar, că numărul celor care nu s-au conformat s-a apropiat de jumătate.

în mod absolut obligatoriu scoaterea unei părți din intelectualii satelor (preoți și învățători) dintr-o letargie decizională și faptică păgubitoare pentru sănătatea morală și comportamentală a multor semeni vulnerabili la pericolul bahic.

Datorită cel mai probabil indolenței, nici noul termen indicat mai sus nu va putea fi respectat, astfel că la la 9/22 aprilie 1908 Toma Păcală s-a văzut nevoit încă o dată să invite oficiile parohiale care nu au trimis până în acel moment datele cerute să facă acest lucru în decurs de 48 de ore. Alăturat acestei solicitări, cu creion, s-au enumerat satele de la care acestea lipsesc, respectiv 22. Peste numele unora s-a tras o linie, dovadă că între timp de acolo au fost primite (Ciutelec, Chiraleu, Chiribiș, Lăzăreni, Rontău, Satu Barbă, Sântelec și Topești). Trebuiau încă să sosească din Abram, Bogei, Calea Mare, Chișlaz, Hidișelul de Sus, Iteu, Margine, Oradea, Oșorhei-Fughiu, Parhida, Săcal, Spurcani, Stracoș și Tășad[6]. Știm apoi dintr-un document adresat unui parohii (din păcate, neindicată), redactat la 5/18 mai 1908, că protopopul orădean a fost nevoit pentru a se achita de sarcina trasată de vicariat să recurgă și la un alt instrument din arsenalul celor avute la îndemână, respectiv la amenințarea aplicării unei amenzi de 20 de coroane în cazul în care datele de care avea nevoie nu aveau să-i fie înaintate într-un nou termen de 8 zile[7].

În primăvara[8] și vara aceluiași an 1908 (în acest ultim caz făcând referire din nou la ordinul consistorial nr. 2795/1907), Toma Păcală a continuat să-i îndemne pe preoții și învățătorii din arealul protopopiatului de Oradea să continue să țină prelegeri de combatere a consumului de băuturi alcoolice în decursul lunii decembrie a acelui an, precum și a primelor două luni din 1909 (deci minim 3). Ca de obicei, conducătorii oficiilor parohiale aveau apoi sarcina de a raporta despre maniera în care s-a desfășurat această activitate, solicitându-li-se să ofere informații despre numărul prelegerilor ținute și cel al participanților la acestea. Termenul limită pentru trimiterea acestor date cantitative a fost fixat la 1 martie 1909[9].

Numărul preoților care s-au conformat acestei noi dispoziții a fost cu certitudine mic. Doar astfel credem că se explică de ce conducerea protopopiatului orădean va fi nevoită să revină cu un nou apel. La 12/25 martie 1909, prin adresa nr. 265, Toma Păcală se va adresa iarăși corpului sacerdotal, solicitându-i înaintarea, în termen de 3 zile, a înștiințărilor centralizatoare în legătură cu numărul prelegerilor ținute în intervalul decembrie 1908-februarie 1909 și despre cei care le-au susținut (preotul sau dascălul)[10].

Cea mai mare parte a documentelor care stau la baza acestui studiu au ca punct de pornire răspunsurile din teritoriu la această din urmă solicitare, ele provenind dintr-un număr mare de localități. Conținutul lor este destul de diferit, cuprinzând deopotrivă dări de seamă laconice, dar și date exacte în legătură cu momentul susținerii acestor prelegeri și (mai rar) cu numărul de participanți ori cu consemnarea unor opinii în legătură cu eficiența acestei inițiative. În mod indirect, ele pot oferi informații prețioase și despre tipologia și caracterul unei părți din preoții ortodocși sau dascălii din arealul bihorean, dezvăluind apetitul sau, din contră, lipsa acestuia în difuzarea unui mesaj – în afara celui livrat cu prilejul slujbelor religioase – având ca scop creșterea moralității și îndreptarea moravurilor și comportamentului cotidian al semenilor.

[6] S.J.Bh.A.N., *Fond Protopopiat Ortodox Oradea*, dos. nr. 19, f. 186 v.

[7] Doc. nr. 230/1908. *Ibidem*, f. 189.

[8] În baza unui document emis în data de 9/22 mai 1908. *Ibidem*, f. 187.

[9] *Ibidem*, f. 197.

[10] *Ibidem*, f. 186. Aflăm din acest act și despre o altă inițiativă în acest sens a consistoriului orădean (nr. 580/1908), la ea raportându-se, după cum vom vedea, mai multe parohii. Din păcate, textul acestuia nu a fost identificat până în prezent.

Nu în ultimul rând, ele dezvăluie gradul de receptivitate al credincioșilor față de dispozițiile forurilor superioare bisericești.

O sumă din răspunsurile primite au avut, așadar, un caracter sumar. Din rândurile acestora se remarcă bunăoară cel din localitatea Jaca (Zsáka, actualmente în Ungaria). Darea de seamă în numele acesteia va fi întocmită „din încredințare(a) adm(inistratorului) paroch(ial)", respectiv de către învățătorul Iosif Pappu[11]. Aflăm din cuprinsul ei că în lunile decembrie 1908 – februarie 1909 nu s-a ținut nicio cuvântare antialcool, fără a fi indicate și motivele care au condus la această situație.

Cunoaștem, în schimb, din alte documente motivul principal pentru care unele încercări au eșuat: absenteismul. O astfel de situație a putut fi consemnată, de exemplu, în Bucuroaia. Preotul de acolo informa, la 26 martie/6 aprilie 1909, că în pofida încercărilor sale de ține astfel de prelegeri la finalul anului 1908 și în debutul celui următor, nu a putut efectua nimc concret din cauza lipsei de interes a localnicilor. De altfel, el însuși se arată neîncrezător în eficiența acestor activități, adăugând în final, cu amărăciune, că „din esperinția mea pot zice cu tot dreptul că poporul acesta numai lipsa banilor lu va înțiărca dela beutură"[12].

Răspunzând adresei 265/1909 cu referire la localitatea Almaș, preotul din Sârbi indică aproximativ aceeași situație, respectiv că nu a putut ține prelegeri contra alcoolismului deoarece enoriașii au fost greu de adunat. Adaugă apoi că întâmpină dificultăți din acest motiv și în alte chestiuni ce țin de activitatea bisericească: la alegerea membrilor sinodului eparhial, a deputaților congresuali, a membrilor în sinodul protopopial, la socoata anual bisericească ori la darea în arendă, prin licitatație, a edificiului școlar. Neputând organiza întâlniri speciale în cadrul cărora să le poată prezenta dezavantajele majore pe care consumul de alcool le presupune, s-a folosit de alte ocazii pentru a atinge acest obiectiv: în biserică sau cu prilejul unor ceremonii de înmormântare. În ultima variantă, însă, s-a văzut confruntat cu situații delicate, uneori fiind „aprehendat" de către cei prezenți. Aceștia i-au răspuns obraznic, aducând drept contraargumente faptul că „și domnii beu, (că) cine poruncește pe buzunariul lor, (că) nu beau al altora ci al lor, dacă nu au ceva domnii nu le dau lor nimic, ma încă ei susțin și pre domni (și) din averea lor își cumpără și domnii ciucuri etc.". Declară la final că sarcina ce i s-a trasat este imposibilă din moment ce autoritățile politice (guvernul) acordă cu mare ușurință dreptul de deschidere a unor puncte de comercializare a alcoolului, exemplificând cu faptul că doar în parohia pe care el o păstorește sunt 3 birturi, ba adesea chiar 4 sau chiar 5[13].

O rezolvare elegantă, dar și eficientă, a lipsei de interes pentru astfel de prelegeri va fi consemnată în cazul localității Chișirid. Preotul de aici va informa protopopiatul că demersurile sale de a organiza conferințe în localul școlii din sat au fost anulate din pricina neparticipării localnicilor. S-a văzut astfel nevoit să dea prelegerilor pregătite în acest sens un „colorit de predică", citindu-le în biserică în a doua zi de Crăciun, de Sfântul Ion și la Dumineca lăsatului de brânză, când prezența a fost apreciată ca fiind numeroasă[14].

Destul de ridicat a fost numărul preoților care nu au desfășurat activități speciale de combatere a consumului de băuturi spirtoase, invocând pentru a-și explica gestul lor motive medicale sau lipsa acestui viciu în rândul persoanelor din comunitățile în care activau. Astfel a

[11] *Ibidem*, f. 231.
[12] *Ibidem*, f. 214.
[13] *Ibidem*, f. 209.
[14] *Ibidem*, f. 220.

procedat, de pildă, preotul din Abram („mai mul tot morbos am fost"), precizând însă la final că, totuși, credincioșilor li s-a vorbit despre pericolul consumului de alcool la slujbele religioase și înmormântări[15], cel din Săcal („neîntrerupt bolnav fiind, n-am putut să satisfac acestei ordinațiuni"), solicitând să fie absolvit de la această sacină, mai cu seamă că viciul nu este răspândit între enoriașii săi[16], ori Nicolae Bogdan din Lăzăreni („prelegeri separate nu și anume n-am pututu ține fiindu mai mult morbosu și aeru rece tare mă îneacă sau nădusesce"). Declară și el că, în schimb, s-a folosit de alte prilejuri pentru a vorbi enoriașilor de pericolele beției. „Rezultatul înse este că la uni(i) prinde, era altora puțin le pasă (…) zicând co noi am voi ca ei se nu beie nimic"[17], consemna el cu amărăciune în finalul raportului său, remarcă în măsură să ateste și ea faptul că acest obicei reprezenta una din puținele plăceri ale păturii sărace a populației rurale.

Tot un motiv medical a fost invocat (destul de târziu, respectiv la 2 mai, nerespectând deci termenul limită impus de protopop) și de către preotul din Chiraleu. Informa cu acest prilej că în cursul lunilor de iarnă nu a ținut nicio prelegere de combatere a alcoolismului din pricina faptului că a avut tatăl bolnav[18], acest fapt consumându-i, cel mai probabil, mult timp și energie.

Au fost și cazuri în care nedesfășurarea acestor acțiuni a fost pusă exclusiv pe absența viciului în cadrul comunității. Așa a fost bunăoară cazul preotului Mihai Caba din Suiug, care preciza la 21 martie/3 aprilie 1909 că nici el și nici dascălul din localitate nu au ținut prelegeri în intervalul decembrie 1908 – februarie 1909 „pe motivul că în această parochie nu sunt oameni bețivi în înțălesul strict al cuvântului", consumul de alcool menținându-se în limitele acceptabilității. A combătut în schimb și el acest flagel cu prilejul predicilor[19]; de la Voivozi conducerea protopopiatului era înștiințată că dascălul a ținut 3 prelegeri, vorbind ascultătorilor despre „puterea întristătoare a alcoolismului", dar și că preotul nu a ținut astfel de cuvântări deoarece băutura nu reprezintă acolo un morb (sic!)[20].

În continuarea situațiilor de mai sus s-au plasat cele care s-au desfășurat în prezența unui mic număr de participanți, fără ca materialul documentar avut la îndemână să ne indice motivele acestui comportament colectiv. Cu o astfel de derulare a lucrurilor a trebuit, de pildă, să se confrunte George Popa, parohul din Darvaș (actualmente în Ungaria); în darea sa de seamă a declarat că el s-a descărcat de sarcina primită, ținând prelegeri, dar acestea nu s-au bucurat de o mare audiență[21]. E de părere ca impactul maxim al mesajului antialcool este atins cu prilejul unor „ocaziuni binevenite", expresie care foarte probabil înglobează slujbele duminicale sau cele prilejuite de sărbători, înmormântări etc. S-a declarat mulțumit de faptul că în localitate și în regiunea înconjurătoare consumul de alcool nu este răspândit „dacă nu numai din lux se conzumă beuturi, dar și acelea mai puțin stricăcioase".

În Săldăbagiu[22], conform mărturiei preotului, prelegeri se țin constant, dar acestea se fac în zilele de duminică, cu prilejul predicilor, precum și cu alte ocazii. Adaugă apoi că în cursul anilor

[15] *Ibidem,* f. 201.
[16] *Ibidem*, f. 205.
[17] *Ibidem*, f. 217.
[18] *Ibidem*, f. 198.
[19] *Ibidem*, f. 241.
[20] *Ibidem*, f. 203.
[21] *Ibidem*, f. 223.
[22] În Bihor există trei localități care cuprind acest nume: Săldăbagiu Mic (comuna Căpâlna), Săldăbagiu de Munte (com. Paleu) și Săldăbagiu de Barcău (comuna Balc). Pentru că foarte multe rapoarte din cele care stau la baza articolului de față provin din localități situate în apropierea celei din urmă, opinăm că este vorba de Săldăbagiu de Barcău.

1907 și 1908 au fost organizate și prelegeri speciale pe acest subiect, dar prezența sătenilor a fost mică, iar scurgerea timpului și repetarea acestor acțiuni a însemnat instalarea într-o primă fază a apatiei, iar mai apoi dispariția totală a interesului față de ele („a(u) venit de 2 ori, de 3 ori apoi mai mult nu"). Face apoi și o precizare nemaiîntâlnită în cadrul celorlalte rapoarte înaintate protopopiatului orădean, și anume că deși există o bibliotecă parohială, aceasta nu este accesată de către săteni[23], fără a indica o conexiune explicită între utilizarea fondului de carte existent și rata alcoolismului în localitate.

Foarte nemulțumit de enoriași s-a arătat preotul din Șușturogi. Raportul său începe cu o explicație a întârzâierii trimiterii lui, pusă pe seama încetinelii funcționării serviciilor poștale („Având cea mai mizerabilă comunicațiune poștale, ce numai în Africa cea mai întunecoasă se află, azi am primit cartea oficioasă de sub numeri 251, 265, 270 care, precum apare din timbrul poștal, încă în 26 martie s-a dat pe poșta din Oradea și de atunci a stagnat la Șisterea, la purtătoriul de cărți și azi mi s-a adus din mila un(ui) credincios de la noi pe care anume lu am rugat se facă bine să-mi aducă cărțile dela purtătorul de cărți, că de 12 zile nici jurnal, nici un fel de carte nu am primit, așia me chinuiesc și me torturez eu în comuna bogată și vestită (…) Șușturogi"). Adaugă apoi că s-a conformat ordinelor venite încă din anul 1907 și a ținut în luna decembrie a anului următor 3 prelegeri, iar în ianuarie 1909 încă două, „dar ascultători mai mulți de 4-5 nu am avut, că nu le place că sbiciuiesc cea mai plăcută patimă a lor, șiezând zâua, noaptea mai mult prin birtu, și zic că și domnii beu și se îmbată, tot prin cávénhazuri[24] și vendéglánc[25] șiad, văd ei când umblă la Oradea că ce fac domnii și făcătorii de lege". Avem aici o nouă confirmare că multe comunități au explicat prezența viciului în sânul lor prin lipsa modelelor de urmat și, îndeosebi, prin prezența acestuia inclusiv în rândul elitei urbane. Adaugă apoi că spre finalul lunii ianuarie a căzut bolnav, stare care s-a menținut toată luna următoare, drept pentru care nu a mai ținut prelegeri. E de părere că deruta morală a locuitorilor se datorează și lungului interval de timp (de 35 de ani) în care satul nu a avut un preot stabil. În acest răstimp poporul „s-a corupt cu totul, s-a desbrăcat de frica lui Dzeu, de dragostea credinței de tot simțul omenesc, așia că azi eu me-am urât cu totul între ei. Zi pe zi văd prostiile și fățărniciile lor (și) abia aștept să ăi părăsesc cu totul"[26].

Știm apoi din documentația existentă că într-un caz (cel al localității Tărian) în intervalul indicat s-a ținut doar o conferință, respectiv în luna luna februarie a anului 1909. Preotul locului a declarat că nu a ținut și în decembrie 1908 și ianuarie 1909, deoarece atunci a desfășurat activități de citit și scris[27].

Mult mai ridicat a fost apoi numărul localităților în care numărul prelegerilor susținute a fost de două. Nu știm, din păcate, dacă pentru nerespectarea numărului minim impus (trei) au fost aplicate amenzi sau măcar mustrări ori avertismente. Demetriu Alb, preotul din Cheresig, într-o manieră lapidară, înștiința conducerea protopopiatului că a ținut o conferință în luna decembrie a anului 1908, cealaltă în ianuarie 1909[28]; tot două conferințe au fost susținute și în Dernișoara, chiar dacă participarea enoriașilor la acestea a fost considerată ca fiind „foarte frumoasă"[29], fără a se indica însă, așa cum solicitate conducerea vicariatului, valori exacte cu

[23] *Ibidem*, f. 240.
[24] Cafenele.
[25] Ospătării.
[26] *Ibidem*, f. 239.
[27] *Ibidem*, f. 242.
[28] *Ibidem*, f. 218.
[29] *Ibidem*, f. 225.

participarea sătenilor sau data acestor acțiuni. Preotul din Satu Barbă[30] informa că în această așezare s-a conferențiat în ianuarie și februarie, una dintre activități fiind susținută de către dascălul Florian Buiția[31]. În aceleași luni (la 6 ianuarie, respectiv 2 februarie 1909) s-au ținut prelegeri și în localitatea Stracoș, inițiatorul lor fiind teologul George Biberca[32].

Darea de seamă a preotului Mihai Giurău din Voievozi a fost trimisă mai târziu, respectiv la 5 aprilie 1909. Informează oficiul protopopesc orădean că a ținut și el 4 conferințe pe tema combaterii alcoolului, dar două din acestea s-au desfășurat în Voievozi, iar celelalte în Cuzap, „fiind de față totdeauna un număr însămnat de credincioși"[33].

Preotul Petru Bogdan din Șumugiu va informa protopopiatul la 17/30 martie 1909 că a răspuns solicitării ordinului 265/1909 la 28 ianuarie/10 februarie 1909[34]. Potrivit dării de seamă întocmite atunci, au fost desfășurate două prelegeri (una de el, cealaltă de dascăl) la 4/17 ianuarie, respectiv la 11/24 ianuarie 1909, ambele în sala de clasă a școlii din localitate. Au participat 58 de persoane în primul caz, 56 în al doilea[35]. Nu precizează dacă în intervalul de după finalul lunii ianuarie a anului 1909 a mai desfășurat alte activități. Cel mai probabil acest lucru nu s-a întâmplat.

Rezultatele combaterii alcoolului în Diosig au fost prezentate de preotul Ioan Farcaș, spre finalul lunii martie a anului 1909. După ce precizează că s-au ținut și aici doar două astfel de prelegeri (una la finalul lunii decembrie a anului 1908 de către dascăl, cealaltă la 20 ianuarie de către el însuși), adaugă că „poporul mai cu stare bună, având ei vinuri de masă de loc nu cercetează birturile, pe când poporul cu starea materială debilă în lunile de iarnă din când în când da, cerceteză birturile, dar de aceștia azi la noi nu să află numai 4-5 perso(a)ne"[36]. Remarca lui, singulară între celelalte care stau la baza acestor rânduri, este importantă îndeosebi prin relația de cauzalitate pe care o stabilește între starea materială a locuitorilor și consumul de alcool, întărind și el ideea difuzată pe multe canale că, de regulă, viciul este prezent în mediile paupere.

Au fost și cazuri în care aceste prelegeri au fost susținute în biserică, cu prilejul unor sărbători. Cu certitudine că la baza acestei decizii a stat faptul că atunci se putea conta pe prezența unui mai mare număr de participanți. Din documentele avute la îndemână, rezultă astfel că în localitatea Leș cu prilejul Crăciunului din anul 1908 și a Bobotezei anului 1909 au fost susținute prelegeri de către dascălul Romul Pop, cu sprijinul preotului George Șerb[37].

O altă categorie în care au intrat multe localități a fost cea în care slujitorii lor bisericești au declarat că nu au ținut prelegeri speciale dedicate acestei problematici, precizând însă că ei combat în mod constant acest obicei cu alte prilejuri. Nu reiese din documentația existentă dacă s-a optat pentru această din urmă variantă din motive de comoditate sau de lipsă a spiritului de inițiativă, ori din aceea a convingerii preoților că în aceste situații numărul celor prezenți va fi mai mare.

Preotul din Margine, de pildă, a declarat că „în biserică la diferitele ocasiuni bine venite îmi fac datorința, fără a aștepta la nici un imbold ori urzoriu". Adaugă că, după știința sa,

[30] *Ibidem*, f. 200.

[31] Numele lui apare înregistrat în documente și sub numele de Buița. Vezi Nicolae Nistoroiu, *Contribuții la istoria învățământului românesc din Bihor (1900-1918)*, Oradea, 2012, p. 96, 97, 135, 189, 205, 208.

[32] S.J.Bh.A.N., *Fond Protopopiat Ortodox Oradea*, dos. nr. 19, f. 199.

[33] *Ibidem*, f. 251.

[34] *Ibidem*, f. 237.

[35] *Ibidem*, f. 238.

[36] *Ibidem*, f. 224.

[37] *Ibidem*, f. 232.

învățătorul conferențiează și el ocazional pe acest subiect[38]. La 9 februarie 1909 vine și răspunsul preotului din Sârbi: nu a ținut nici el discursuri speciale, dar, adaugă el, „această scădere inse o indeplinescu cu toate ocasiunile când vin în coatingere cu poporul (…) sbiciunind din destul năravul lor cu care se poartă fățiș"[39]. E neîncrezător însă în eradicarea totală a fenomenului, opinând că o astfel de finalitate poate fi obținută doar cu o lege regnicolară sau cu un ordin ministerial riguros.

Identic a procedat și preotul din Parhida, acesta admițând că în anul 1908 nu a ținut nici el prelegeri „în înțelesu strâns al cuvântului", adăugând apoi că a folosit neîntrerupt alte ocazii pentru a combate acest flagel. Se arată mulțumit de faptul că în parohie sunt puțini enoriași subjugați de acest viciu și mărturisește că pe aceștia „îi chem la mine ori cerc cu rațiune și mă duc la ei și ,astfel, prin reținerile urmărilor beției, combat patima". Adaugă bilanțului său pe acest tărâm faptul că a reușit să convingă trei săteni să depună jurământ că se vor lăsa de alcool[40]. I se adaugă Andrei Horvath, preotul de la Biserica Sfinții Arhangheli Mihail și Gavriil din Oradea – Velența, acesta precizând că adesea „cu și fără vreme am ținut și în continu(u) țin vorbire contra băuturilor bețive (…) în biserică, unde vorbesc despre păcat, accentuez ruinarea sufletească și trupească cauzată prin beții". Recunoaște și el că nu a ținut conferințe speciale pe marginea acestui subiect din pricina lipsei de interes a enoriașilor săi și a slabei prezențe a acestora la astfel de activități[41].

Dintre preoții care au ținut trei conferințe, respectând astfel întocmai directivele trasate, s-a remarcat, de pildă, preotul din Giriș; potrivit dării lui de seamă a conferențiat în fața enoriașilor în duminicile zilelor de 21 decembrie 1908, 11 ianuarie și 8 februarie 1909[42]. Nu precizează dacă a efectuat acest lucru la finalul slujbelor sau în cadrul unor acțiuni separate.

Conștiincios se declară și preotul Nicolae Popa din Felcheriu. A ținut prelegeri cu prilejul sărbătorii Sfântului Nicolae a anului 1908, la 1 ianuarie, a Celor Trei Ierarhi Vasile, Grigore și Ioan (30 ianuarie) și cu prilejul Sfântului Toader (14 februarie). A ținut, așadar, doar cu prilejul unor mari sărbători, mizând poate pe faptul că atunci prezența la biserică era mai mare decât într-o duminică obișnuită. Spre deosebire însă de majoritatea preoților, care s-au arătat mulțumiți de efectele propagandei lor, cel din Felcheriu a găsit aceste acțiuni drept periculoase, mărturisind că enoriașii se tem că sub masca lor preotul intenționează să-i convertească la „pocăiți". Confirmă că i-a auzit pe unii extrem de nemulțumiți de noua solicitare: „popa voește să nu bem. Mai bine ar zice să nu nici mâncăm". Arată apoi că enoriașii sunt dezorientați, indicând doar într-o manieră vagă rațiunile derivei lor morale („N-am alta decâtu că poporul și(-)au perdutu tota încrederea de a mai crede în nădrăgari"). Conchide apoi pe un ton pesimist: „Cine voește să facă mai mare lumină va perde-o și (pe) cea ce o are"[43].

Au fost apoi și cazuri în care numărul prelegerilor ținute a fost mai mare decât cel solicitat, ele indicând disponibilitatea ridicată și implicarea exemplară a unei părți a intelectualității satelor în combaterea acestei probleme.

Răspunsul preotului din Varviz, de pildă, a oferit o imagine care a acoperit situația din mai multe localități. Astfel, în Varviz au fost ținute 9, în Borumlaca 4, iar în Spurcani 5 prelegeri[44].

[38] *Ibidem*, f. 202.
[39] *Ibidem*, f. 236.
[40] *Ibidem*, f. 204.
[41] *Ibidem*, f. 250.
[42] *Ibidem*, f. 228.
[43] *Ibidem*, f. 227.
[44] *Ibidem*, f. 246. Despre situația din Spurcani, vezi și: *Ibidem*, f. 207.

Numărul total al acestor acțiuni ne îndeamnă să credem că, cel mai probabil, ele s-au desfășurat și cu participarea dascălilor din aceste sate.

La fel de conștiincios s-a arătat și preotul din Hidișelu de Sus în răspunsul său datat în 27 aprilie 1909: declară mândru că de la primirea ordinului emis de episcopul Ioan I. Papp, în intervalul decembrie 1908 – februarie 1909 a ținut cuvântări poporului tot a doua duminică în biserică, dar și la alte ocazii sau la înmormântări. Admite că în această sarcină a fost ajutat și de către dascălul din localitate, ambii insistând în discursurile lor pe „reutățile și scăderile ce întâmpină poporul beutoriu de alcool". Încheie prin a preciza că își cunoaște bine enoriașii și îndeosebi slăbiciunile acestora și se arată mulțumit de rezultatele sale pe tărâmul luptei împotriva consumului de băuturi, menționând că „poporul din comuna mea nici în zilele de sărbători și duminici, precum nici în zilele de lucru nu mai petrece la birt". Amintește între succesele sale și că „cel mai mare beutoriu de răchie din comună, în prezența martorilor, a venit în sfânta biserică și a depus juremântul că în viația sa mai mult nu va bea absolut nimic afară de apă"[45]. Exemplul de mai sus este, în opinia noastră, suficient de grăitor în a contura concluzia că hotărârea celor care decideau să renunțe la această meteahnă se sprijinea mai cu seamă pe măsuri din sfera spiritualului – în cazul de față a legământului din edificiul bisericesc – și mai puțin sau chiar deloc pe cele care încercau bunăoară să insiste în jurul efectelor sale negative asupra stării de sănătate fizică sau mentală.

La rândul său, preotul din Apateu avea să precizeze că în anul 1908 a ținut două prelegeri (despre care a informat deja forurile superioare[46]), iar în anul 1909 a susținut încă o prelegere, iar soția acestuia de asemenea una. Dascălul din sat, însă, „din împrejurarea că era ocupat" nu a avut nicio contribuție în acest sens[47]. Este singurul caz din cele pe care documentele avute la dispoziție ni le prezintă în care este surprinsă implicarea în această campanie a unei alte persoane decât preotul sau învățătorul locului.

Răspunsul preotului din Bucium, întocmit în a doua jumătate a anului 1909, acoperă activitatea din 3 comunități. Declară că în chiar localitatea amintită mai sus a susținut doar o cuvântare (la 6/19 decembrie 1908), neimpunându-se și altele din rațiuni ce au ținut de slaba prezență a viciului între locuitori (acuzați în schimb de slaba solvabilitate vizavi de cerințele bisericii); a susținut o conferință și la Topești (la data de 7 ianuarie), și la Incești. Numărul prelegerilor susținute în acest ultim loc a fost de 6, fapt, în opinia sa, bine justificat: „popor până la extremitate stricat cu beutura, prunci de 16-17 ani corupți cu beutura, în toată privința popor stricat". Râspândirea viciului între adolescenți este pusă pe seama lipsei unei elitei locale („școală nu e de fel, preot în comună nu-i"). În acest punct opinia lui nu face decât să dea glas celei generale vehiculată de numeroși capi ai Bisericii ortodoxe care au indicat în repetate rânduri în epocă faptul că un mare neajuns cu care se confruntă este cel al insuficienței slujitorilor bisericești, aspect în măsură să se răsfrângă în mod nefericit asupra multor localități, vulnerabilizându-le prin imposibilitatea combaterii flagelurilor sociale ori a civilizării moravurilor. Declară în final, nu lipsit de o oarecare stânjeneală, că a fost nevoit să conferențieze nu la biserică, ci în crâșma

[45] *Ibidem*, f. 208-208 v.

[46] Într-adevăr, am identificat o dare de seamă întocmită de către preotul Mihai Drimba la 7 decembrie 1908, înaintată conducerii protopopiatului orădean. Potrivit documentului, acesta a susținut o prelegere în fața unui număr de 16 persoane, apreciind că impactul mesajului său a fost unul considerabil. Adăuga la final și că în parohia sa patima beției nu este larg răspândită. *Ibidem*, f. 212. Acest lucru poate explica și numărul mic de participanți la conferința amintită. Este posibil ca a doua conferință pe această temă să se fi desfășurat după data de 7 decembrie.

[47] *Ibidem*, f. 211.

satului[48]. Nu ar fi exclus să fi optat pentru această variantă din pricina numărului ridicat al celor prezenți acolo.

Ei i se pot adăuga două dări de seamă din Mierlău, prima fiind datată la 26 februarie 1909, cealaltă la jumătatea lunii martie (pe stil vechi), ambele avându-l ca autor pe preotul locului, Filimon Jurcă. Prima este un răspuns la ordinul episcopal nr. 3192/1907 și menționează că în cursul anului 1908 îl localitate au fost organizate două prelegeri de combatere a alcoolismului cu participarea a mai mult de 40 de persoane. Documentul nu ne lămurește dacă valoarea indicată mai sus se referă la un singur eveniment sau reprezintă un bilanț general al celor două activități. Adaugă și el că activitatea de combatere a consumului de băuturi spirtoase a fost continuată și cu prilejul slujbelor religioase sau a altor ocazii. Rezultatul final a meritat osteneala: „urmarea acestoru adunări au avut ca rezultat că poporulu nu se folosesce în așa măsură de alcool ce este mai retrasu și nu beu la crâșmă atâta”[49]. Potrivit celei de-a doua informări (ca răspuns la ordinele 723 B /1909 și 265 /1909), completează cu precizarea că a mai ținut două conferințe, în ultima lună a anului 1908, respectiv în prima a anului următor[50], cu participarea, și de această dată, a mai mult de 40 de persoane. Nici acum nu suntem clarificați în legătură cu raportarea cantitativă a acestora la cele două activități.

Exactă, dar fără a indica numărul participanților, este și darea de seamă întocmită de către preotul, respectiv dascălul din Păușa, la 21 martie/3 aprilie 1909. Cel dintâi a conferențiat în zilele de 26 decembrie 1908, 11 ianuarie 1909 și 1 februarie 1909; celălalt la data de 4 ianuarie și 15 februarie 1909[51].

Din lunga serie de dări de seamă avută la îndemână, cea a preotului George Petrovici din Făncica este singulară: declară la 17/30 martie 1909 (raportându-se la circulara nr. 580/1908, care, reamintim, solicita informarea în legătură cu cele ținute deja în intervalul de la cumpăna anilor 1908-1909) că se angajează să țină 4 astfel de prelegeri[52]. Nu indică un calendar al acestora și nu avem nicio confirmare documentară că a făcut acest lucru.

O altă categorie de răspunsuri o constituie cele care, conformându-se solicitării conducerii ortodoxismului bihorean, au cuprins cifre exacte cu numărul celor prezenți la aceste evenimente. Coroborate cu numărul total al credincioșilor din localitățile de unde acestea provin, ele pot da o imagine exactă în legătură cu ponderea participării la acest set de manifestări.

Astfel, din Rontău va răspunde la 16/29 martie preotul Teodor Pop: în intervalul decembrie 1908-februarie 1909 s-au ținut trei prelegeri (două de către el, a treia de dascălul din sat). Au participat 25, 27, respectiv 34 de persoane[53]. Nu se indică sexul acestora, dar e de presupus că majoritatea a constituit-o populația masculină.

Preotul Petre Popa din Oșorhei informa, la rândul lui, că a ținut două conferințe, una în data de 18/31 ianuarie 1909 între orele 15.00-17.00 în fața a 72 de persoane (35 de bărbați, 11 femei, 17 fete și 9 băieți), cealaltă în 8/21 februarie între orele 17.00-18.00 în prezența unui public format din 34 de persoane (17 bărbați, 5 femei, 5 fete și 7 băieți)[54]. După cum se va putea constata și în continuare, în toate cazurile în care se indică sexul participanților la aceste prelegeri numărul

[48] *Ibidem*, f. 213.
[49] *Ibidem*, f. 230.
[50] *Ibidem*, f. 229.
[51] *Ibidem*, f. 234.
[52] *Ibidem*, f. 226.
[53] *Ibidem*, f. 235.
[54] *Ibidem*, f. 206.

bărbaților l-a depășit pe cel al femeilor. În plus au fost consemnate și cazuri în care auditorii au fost reprezentați în mod exclusiv doar de băieți și bărbați, rata mai mare a alcoolismului (ca și a fumatului) fiind prezentă tocmai în rândul acestui segment al populației, din rațiuni asupra cărora medicina nu s-a pronunțat în chip definitiv nici măcar în prezent.

La fel de exact a fost și răspunsul preotului Teodor Papp din Alparea (remis protopopiatului orădean la 16/29 martie 1909): prelegeri au fost ținute de către învățătorul Gavril Panea la 14/27 decembrie 1908 (fiind prezente 35 de persoane), la 8/21 februarie (32 de persoane) și la 15/28 februarie (19 persoane), în timp ce el a ținut în datat de 4/17 ianuarie 1909 (41 de persoane) și 18/31 ianuarie 1909 (25 de persoane)[55]. Rezultă astfel că la cele 5 evenimente au participat un număr total de 152 de persoane.

Date cantitative precise cuprinde și raportul preotului din Burzuc, redactat la 16 februarie/1 martie 1909. A ținut patru conferințe, respectiv la 6/19 decembrie în prezența a 15 persoane, la 28 decembrie 1908/10 ianuarie 1909 cu prezența a 22 de persoane, la 18/31 ianuarie 1909 cu prezența a 18 persoane și la 15/28 februarie cu participarea a 21 de persoane. Spre deosebire de alți colegi care s-au arătat intransigenți față de consumul de alcool chiar și în cantități mici, el a părut a arăta o anume îngăduință, declarând că cu toate aceste ocazii „s-a arătat reauatatea ce obvine din folosirea alcoolului peste măsură". Adaugă că, în opinia lui, aceștia, la fel ca și părinții lor, au transformat consumul alcoolului în tabiet („am observat că sunt de părere că și părinții lor au folosit (băuturile spirtoase, n.n.), fiind cafeaua lor aceea"). Nu se poate pronunța nici el în privința eficienței acestor conferințe, declarând că în termen scurt nu se văd rezultate și că doar timpul va putea oferi un răspuns categoric în acest sens[56]. Într-un alt context a precizat că toate aceste activități le-a desfășurat singur[57].

Din Toboliu avem iarăși două dări de seamă care cuprind date exacte. Prima a fost transmisă la 14/27 martie 1909 de către preotul George Drimbea. Mărturisește și el că a ținut mai multe conferințe: una cu ocazia sărbătorii Sfântului Nicolae din anul 1908, având 23 de ascultători; următoarea la 7 ianuarie 1909 cu participarea a aproximativ 40 de ascultători, iar ultima a fost prilejuită de desfășurarea sinodului parohial la data de 11/24 ianuarie, cu o participare de circa 65 de persoane. Concluzionează cu amărăciune că „oamenii mai de rându totu se mai reținu dela beuturile alcoolice, eară cei ce au fost bețivi, tot bețivi rămân"[58]. Avea să-și mențină opinia și într-un alt context, respectiv când informa conducerea protopopiatului orădean că s-a conformat dispozițiilor trasate prin adresa nr. 265/1909: „rezultatul potu zice ca în parte e mulțumitoriu, însă cei ce au fost bețivi puțin s-au îndreptat"[59]. Activitatea slujitorului bisericesc a fost completată de cea a dascălului Dimitrie Porumb. A ținut și el trei prelegeri, după cum informa la sfârșitul lunii martie a anului 1909: una în 6/19 decembrie 1908 în prezența a 15 ascultători, apoi la 7 ianuarie 1909 (22 de ascultători) și la 8/21 februarie 1909 (20 de ascultători)[60]. E una din puținele situații în care ambii piloni ai acestei campanii (preotul și dascălul) sunt surprinși documentar ca efectuând acțiuni în numărul indicat de adresa nr. 265 din martie 1909 (chiar dacă preotul nu a susținut și în luna februarie).

[55] *Ibidem*, f. 210.
[56] *Ibidem*, f. 215.
[57] *Ibidem*, f. 216.
[58] *Ibidem*, f. 245.
[59] *Ibidem*, f. 243.
[60] *Ibidem*, f. 244.

Mult mai detaliat a fost raportul expediat de preotul Florian Groza din Cheriu la 21 martie/3 aprilie 1909. A ținut trei conferințe. Prima a fost desfășurată în ultima duminică de dinaintea sărbătorii Crăciunului anului 1908, în prezența unui public numeros, „folosindu-mă la combaterea acelei boli omenești de cuvântarea a XXVI-a a lui Ioan Chrisostomu care e tare acomodată spre scopul acela". A doua acțiune a avut loc la 18/31 ianuarie 1909, cu prilejul aprobării preliminariului și socoților bisericii, în prezența unui public estimat la 35-40 de bărbați; în fine a treia a fost prilejuită de slujba de înmormântare a unui sătean (Dimitrie Toie) „care a murit de apoplexie, fiind un mare consumator de spirt", în prezența unui public de 80 de persoane, inclusiv a unora din alte localități (de unde rezulta un alt avantaj al predicării la înmormântări, respectiv faptul că publicul nu era compus doar din propriii enoriași). Importantă este și opinia din final a preotului potrivit căruia slujbele de înmormântare (mai ales dacă mortul era consumator de alcool) sunt „cel mai binevenit moment pentru salvarea din ghiarele acelei cangrene care s-a încuibat între poporul nostru, și-l istovește atât materialicește, cât și moralicește"[61].

Bogată în date este și darea de seamă despre activitatea din localitatea Mezöpeterd (actualmente Peterd, în Ungaria): prelegeri aici au fost susținute în luna decembrie a anului 1908 în număr de două (în 7/20 decembrie cu participarea a 14 bărbați și 8 femei, respectiv în 14/27 decembrie cu participarea a 16 bărbați și 5 femei); în luna ianuarie a anului 1909 s-a ținut o conferință (la data de 1/14 ianuarie, cu participarea a 26 de bărbați și 15 femei); au urmat alte două conferințe la 2/15 februarie (11 bărbați și 6 femei), respectiv la 15/28 februarie (15 bărbați și 9 femei). Preotul locului, autorul raportului, menționează și el că s-a folosit și de alte ocazii pentru a combate această plagă, dar adaugă și că „a constatat cu bucurie că credincioșii mei – afară de forte puține escepțiuni – nu sufer(ă) de acest păcat"[62], barometrul acestei situații fiind bine pus în evidență, în opinia sa, de starea materială bună a localnicilor și de hărnicia acestora. Acestea două, era de părere el, nu pot coabita cu o comunitate în care alcoolul este consumat în cantități mari.

Situația din Vecherd (actualmente în Ungaria) a fost prezentată la 24 februarie (stil vechi) a anului 1909 de către preotul locului: au fost ținute două prelegeri în luna decembrie a anului 1908 la care au participat „63 tineri și bărbați", o prelegere în ianuarie 1909 cu 24 de participanți și una în februarie cu prezența a 37 „tineri și bărbați"[63]. Campania antialcool a fost susținută în localitate și de către dascălul Teodor Domocoș. Acesta a susținut la rândul său 4 prelegeri: două în decembrie 1908 (30 de participanți), una în ianuarie 1909 (51 de persoane), cealaltă în februarie (26 de persoane „tineri și bărbați în vârstă")[64].

Inedit este, din foarte multe privințe, raportul întocmit de către preotul George Popovici din Ciuhoiu la 28 ianuarie/10 februarie 1909. Declară că atât în cadrul bisercii, cât și la casa comunală a arătat în repetate rânduri poporului pericolul consumului acestui „venin". Pare a arăta și el o oarecare toleranță pentru consumul moderat, combătând doar „beutura peste măsură". Adaugă că a avut succes și pentru că obiceiul consumului de băuturi alcoolice este slab răspândit între enoriași, și că unii dintre consumatori, ca urmare a sfaturilor sale, s-au lepădat de acest obicei. Se declară neputincios doar în fața unui număr de aproximativ 4 persoane care au

[61] *Ibidem*, f. 219.
[62] *Ibidem*, f. 233.
[63] *Ibidem*, f. 248.
[64] *Ibidem*, f. 247, 249.

dobândit „mai de mulți ani veninul de rachiu, pe ace(i)a nici nu-i potere pe pament care se-i pota desbate dela acea datină, strecurându-se în sângele loru". A găsit însă și în această situație o oportunitate pentru a-și atinge obiectivul ținerii sub control a acestei plăgi, prin indicarea acestora, la felurite ocazii, drept contraexemple[65].

Același preot din Ciuhoiu vine în a doua jumătate a lunii martie (16/29 martie) a anului 1909 cu o nouă precizare, informând că în „earna trecută" el a mai ținut o prelegere contra alcoolului la casa comunală, fiind completat în această activitate și de către dascălul Ioan Horvath. Pretinde că efectele demersului lor au fost majore, ducând la o scădere radicală a cometului cu alcool („în comuna noastră nici a 3-a parte de rachiu nu trece precum au trecutu înainte de asta 5 ani")[66].

Reiese cu claritate din cazurile de mai sus că numărul preoților și dascălilor care s-au conformat întru totul dispozițiilor formulate de diversele foruri bisericești (Episcopia Aradului, Vicariatul și Protopopiatul de Oradea) a fost destul de mic, puțini fiind totuși aceia care au susținut prelegeri în numărul minim solicitat și au înaintat, în paralel, date cu numărul participanților. Putem astfel conchide că o parte a elitei locale nu au înțeles misiunea civilizatoare care li s-a încredințat sau au bagatelizat-o. Apelurile repetate ale conducerii ortodoxismului din Crișana către slujitorii bisericești de a organiza astfel de acțiuni și întârzâierile cu care aceștia din urmă au raportat pledează și ele în favoarea aceluiași verdict.

Nu ni s-a păstrat, din păcate, textul niciunei prelegeri susținute în timpul acestei campanii, astfel că nu ne putem face o impresie asupra calității mesajului livrat. Indiferent însă de nivelul acestuia, alcoolul a continuat să fie un actor important al istoriei Bihorului (și) în primele decenii ale secolului trecut, rămânând o plăcere ieftină, ce se oferea cel mai adesea unei lumi epuizate, care putea activa prea puține opțiuni pentru a evada din banalul și repetitivul cotidian. Nu întâmplător victimele sale s-au recrutat îndeosebi din rândul păturii paupere a lumii bihorene, fără ca acest lucru să presupună, însă, că viciul nu a fost întâlnit și în cadrul lumii burgheze și a intelectualilor. Numărul mare de restaurante, cafenele, berării care funcționau bunăoară în Oradea și a cărui dinamică va fi una mereu ascendentă reprezintă și el un bun indiciu în acest sens.

Combaterea viciilor și a morburilor sociale a stat, așadar, în atenția ortodoxismului crișan în această perioadă laolaltă cu dezvoltarea unei vieți morale de calitate pentru toți credincioșii. Documentele care au stat la baza rândurilor de mai sus indică nu doar diponibilitatea reprezentanților acestei confesiuni de a determina o schimbare în viața de zi cu zi a credincioșilor, ci și perseverența acestora și dorința de a fi și mai eficienți în acțiunile desfășurate.

Reunite, aceste aspecte ne permit o mai bună înțelegere a întregului rol pe care ortodoxismul și l-a asumat pe linia deparazitării moravurilor în arealul vestic al spațiului românesc.

[65] *Ibidem*, f. 222.
[66] *Ibidem*, f. 221.

DESPRE CLIPELE DE LINIŞTE TRĂITE DE ROMÂNII ARDELENI PE FRONTURILE MONARHIEI AUSTRO-UNGARE, DESPRE LIRISMUL LOR EPISTOLAR ŞI DESPRE PROBLEMELE CONJUGALE ISCATE DE ŞEDEREA PE FRONT

Augustin ȚĂRĂU*

ABOUT THE MOMENTS OF PEACE EXPERIENCED BY TRANSYLVANIAN ROMANIANS ON THE FRONTS OF THE AUSTRO-HUNGARIAN EMPIRE, ABOUT THEIR EPISTOLARY LYRICISM AND ABOUT THE MARITAL PROBLEMS CAUSED BY THEIR STAY ON THE FRONT

ABSTRACT

In the present study we tried to illustrate some of the few moments of peace experienced by the Transylvanian soldiers, enlisted in the Austro-Hungarian army, on the battle fronts where they were assigned. Thus, media reports and archival documents of the time mentioned how they celebrated Christmas or Easter together with enemy soldiers for a few hours. Then, another theme is dedicated to the lyricism contained in the letters sent by Transylvanian soldiers to their families at home, and another theme addresses the drama of families destroyed by the absence of men on the battle front, their wives seeking material and emotional support in the arms of other men.

Keywords: the First World War, Transylvanian Romanian soldiers, moments of fraternization, epistolary lyricism, family dramas.

Ardelenii de pe fronturile monarhiei austro-ungare, din Primul Război Mondial, se mai bucurau uneori şi de momente de linişte, când părea că s-a mai potolit încrâncenarea dintre cele două tabere şi războiul va deveni în curând doar o amintire urâtă. Aşa, de pildă, pe tânărul fruntaş Ioan Cherecheş îl găseşte primăvara anului 1915 în tranşeele noroioase de la Skorkovicze[1], pe frontul polonez, faţă-n faţă cu poziţiile ruseşti. A doua zi de Paşti[2], el va fi martorul unei emoţionante manifestări de fraternizare ce i-a avut ca protagonişti pe soldaţii celor două tabere inamice, români şi unii şi alţii, care au petrecut câteva ceasuri sărbătoreşti împreună. „Era ziua întâia de Paşti – povesteşte Cherecheş – când intră un soldat, tot o fugă, la mine în adăpost, zicând: «domnule Fraitar, haite iute să vezi că toţi ruşii au ieşit afară şi vin spre noi, dar fără arme!» Când am ajuns în linia de bătaie, ce să vezi? Şi la noi şi la ruşi, toţi soldaţii erau afară din tranşee… Când s-au întâlnit unii cu alţii, s-au îmbrăţişat, uitând pentru câteva momente că erau duşmani.

* Muzeul Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal; e-mail: gustav_arhive@yahoo.com.

[1] *Skurkiewicz*, localitate azi în districtul *Bielsko*, voievodatul *Lublin* (Polonia).

[2] Pe 5 aprilie 1915.

Ba, ruşii au mai adus şi ouă roşii şi cozonac şi le-au dat la ai noştri. De înţeles, se putea înţelege, deoarece majoritatea soldaţilor erau basarabeni. Era o privelişte nemaipomenit de impresionantă, şi tragică totodată. Era un moment cu adevărat de pace, ca în ziua acea mare a Învierii…". Liniştea şi pacea s-au dovedit a fi efemere. Contrariată de atitudinea soldaţilor hunedoreni, comandamentul militar a ordonat retragerea acestora în tranşee[3]. Serviciile religioase prestate pe front nu s-au bucurat întotdeauna de liniştea cuvenită unor asemenea momente. Aşa, de pildă, în 5 septembrie 1915, pe când asistau la slujba duminicală soldaţii din trei batalioane ardeleneşti, celebrarea Sfintei liturghii a fost tulburată de un bombardament aerian iniţiat de aviaţia rusă. „A venit bomba la 30 de paşi de noi. Când a explodat, a venit un vânt din acela puternic, să mă puie pe foale – povesteşte plutonierul Ioan Doican, de pe frontul polonez – pe un stab-feldwebel[4] l-a făcut tot bucăţi. Când a explodat, dăraburi din el o aruncat în aer!", adăugând că cele unsprezece bombe lansate din aeroplane au mai rănit cincisprezece tineri soldaţi[5].

Sărbătoarea Paştilor anului următor, pe frontul basarabean de astă dată, este foarte plastic şi sincer descrisă într-o scrisoare trimisă parohului Ghiţă din Gruiu de către soldatul Ioan Cojoc, fost cantor în satul său şi acum combatant pe sectorul Doljoc[6], pe malul Prutului. În introducere, soldatul se plângea că deşi a trimis patru scrisori acasă, n-a primit decât un singur răspuns, apoi trecea în revistă o serie de întâmplări cumplite prin care-a trecut pe câmpul de luptă, când chipiul i-a fost găurit de mai multe gloanţe ori azvârlit din cap de şrapnele, şi mulţumea că Dumnezeu l-a păzit. „Am trecut, părinte, prin atâtea primejdii, de numai Dumnezeu drăguţul poate înţelege cum am scăpat cu pielea întreagă până acum. De câte ori am trecut prin ploaia de gloanţe! De câte ori au explodat lângă mine şrapnele şi am văzut cum se rostogolesc camarazii, dar eu am scăpat teafăr până acum" – mărturiseşte omul cu recunoştinţă – „Mă gândeam atunci: *Dumnezeu şi Maica Precista mă ocrotesc* – şi nu-mi mai păsa de nimic ce se întâmpla în jurul meu"[7]. Până să ajungă să povestească despre sărbătoarea Învierii Domnului, ostaşul mai ţine să scoată în evidenţă dorul de biserică şi sfintele liturghii pe care îl resimţeau soldaţii pe front. El relatează cum într-o duminică, nereuşind preotul militar să ajungă pe sectorul în care se afla subunitatea lui, camarazii l-au rugat pe el să le oficieze slujba, ştiindu-l că a fost cantor, şi cum el i-a refuzat, spunându-le că nu poate fiindcă nu-i preot. Până la urmă au convenit să intre în bisericuţa de lemn, pe care militarii şi-o încropiseră acolo, şi să intoneze împreună măcar cântările Octoihului. În sfârşit, în ajunul Învierii l-au aşteptat pe preotul militar până aproape în zori, când a ajuns de pe la alte subunităţi, într-o tranşee mai largă, unde au amenajat un altar, au pus o masă cu lumânări înfipte în tuburi de şrapnele şi dinaintea ei coşurile cu cozonaci, cu ouă roşii şi ciubărul cu pasca. Părintele a slujit la lumina verzuie a unui reflector, iar momentul Învierii a coincis cu ivirea zorilor, cu lumina sângerie ce se strecura uşor printre negurile întunericului. „Când a răsunat pentru întâia oră cântarea de biruinţă *Hristos a înviat din morţi*, am simţit cum ne sguduie o putere grozavă, cum ne furnică ceva din creştet până în călcâie. Şi am prins a plânge cu toţii, ca

[3] *Primul Război Mondial. Povestea emoționantă din spatele unei fotografii*, în „Cultura BZI", din 25 aprilie 2014.

[4] Plutonier-major.

[5] *100 de ani de la izbucnirea Primului Război Mondial*, în „Tribuna", din 23 februarie 2014.

[6] *Doljoc* (în ucraineană *Довжок*), comună aflată azi în raionul *Noua Suliță*, regiunea Cernăuţi, Ucraina. A intrat în componenţa Imperiului Rus în urmat Tratatului de Pace de la Bucureşti, din 16/28 mai 1912, încheiat cu Imperiul Otoman la încetarea războiului ruso-turc din 1806-1812, odată cu întreaga Basarabie, iar după unirea Basarabiei cu România, pe 27 martie 1918, a intrat în componenţa României.

[7] Alexandru Ciura, *Scrisori din bătaie. Întâia scrisoare. Cantorul Ioan Cojoc scrie părintelui Ghiță*, în „Foaia poporului", nr. 37, din 18 iunie 1916, p. 1-2.

nişte copii... Cântam şi plângeam, şi simţeam cum ni se uşurează sufletul, cu fiecare vorbă a cântării sfinte, cu fiecare lacrimă... Simţeam atunci cum se ridică ceva în slavă şi ne apropie de Hristos, care a biruit moartea, făgăduindu-ne şi nouă păcătoşilor o altă viaţă, mai bună şi mai fără năcazuri, ca ceea din lumea pământească" – povesteşte zguduit de emoţii cantorul ostaş, apăsat de tristeţea amintirii camarazilor care au părăsit această viaţă, şi căzând apoi în reveria provocată de amintirile de odinioară, din vremurile paşnice, când toţi oamenii din sat participau, cu mic cu mare, la sfintele praznice. „Ne gândeam la tovarăşii cari s-au dus… bieţii noştri fraţi, pe cari i-am îngropat la tulpina brazilor, punându-le la căpătâiu o cruce, pe care le-am scris numele cu baionetă înroşită în foc... Ne gândeam la ceilalţi fraţi împrăştiaţi prin atâtea spitale, şi-i vedeam parcă cum stau întinşi, galbini şi supţi de suferinţă, pe paturile lor de fier... Ne gândeam la cei de acasă... vedeam aşa de lămurit, părinte, bisericuţa din Gruiu, vedeam cum oamenii încunjură biserica cu luminiţe de ceară în mână şi, pe o clipită, mi s-a părut că eu stam îndărătul uşei celei mari şi Domnia Ta, părinte, loveai cu crucea în uşor: *Deschideți boieri porțile voastre, să intre împăratul măririi*, şi eu întrebam cu glas ridicat, ca să audă poporul de afară: *Cine e acela împăratul măririi?* Şi iarăşi auzeam glasul: *Domnul cel mare și puternic... acela e împăratul măriri*". Şi iarăşi m-au podidit lacrimile"[8] – astfel de sentimente îl încercau pe bietul ţăran român ajuns fără voia lui să lupte pentru o împărăţie străină – „Niciodată nu mi-am putut da seama ca acum, pe câmpul de luptă, că viaţa noastră e «*ca un abur ce se risipește*», cum zice Scriptura, şi că totul e în mâna lui Dumnezeu. El singur e domnul cel mare şi puternic. El singur e împăratul măririi"[9] – încheia el involuntar apoteotic.

Un episod de linişte este trăit de plutonierul Ioan Doican pe frontul polonez la 14 iulie 1915, când a vizitat o biserică aflată chiar lângă „şvarm linie", adică linia întâia a frontului, şi a fost năpădit de amintiri şi de nostalgia locurilor natale. „Era foarte frumos înăuntru şi erau şi organe în pod, sus. Am cântat şi eu puţin cu organele şi răsuna foarte tare! Of Doamne! cum am lăcrimat, cugetând când voi mai vedea şi eu biserica noastră!" – se destăinuieşte plutonierul[10]. Un locotenent român, într-o scrisoare trimisă la sfârşitul lunii octombrie pe adresa redacţiei *Telegrafului Român*, descrie şi el dulceaţa puţinelor clipe de tihnă trăite în război. Corpul ofiţeresc îşi amenajase o „casină" într-o anexă a unei şcoli, undeva pe frontul rusesc, au mobilat-o cu divane, fotolii, mese şi un pian, aduse din conacul marelui duce Nicolai Nicolaevici, ce se afla în apropiere, şi aici îşi petreceau ofiţerii după amiezile citind presa, de care nu duceau lipsă, şi ascultând muzică. „Doi cântăreţi ne distrează cu arii din opere şi operete, şi Tudose, primaşul al doilea din capela lui Alexandru din Sibiiu, zice la brâie şi la sârbe, iar eu din când în când fac figuri, de cari Nemţii se miră şi le place mult"[11] – povesteşte ofiţerul român. Liniştea le era turburată arareori de câte un aeroplan rusesc ce lansa bombe, dar care era iute „huiduit" de artileria austro-ungară.

Uneori clipe de linişte erau oferite de spitalele militare unde, paradoxal, răniţii aveau răgazul să se reculeagă, să-şi limpezească gândurile şi să scrie acasă ori să citească scrisori de la cei dragi. Beiuşeanului Octavian, aflat în convalescenţă în spitalul din Vârşeţ, după ce a fost rănit pe frontul sârbesc, îi scria cuvinte de îmbărbătare fostul său coleg de şcoală şi acum camarad de arme, Ioan Băruţia, de pe frontul galiţian. „Tu frate ți-ai împlinit datoria. Tu acum ceri vindecarea

[8] *Ibidem.*

[9] *Ibidem.*

[10] *100 de ani de la izbucnirea Primului Război Mondial*, în „Tribuna", din 23 februarie 2014.

[11] *De la front*, în „Unirea", nr. 104, din 23 octombrie 1915, p. 4.

oaselor sdrobite în decursul atâtor zile şi nopţi petrecute în mijlocul bubuiturilor de tunuri. Eşti mai fericit, când a-i scăpat din ghiarele morţii şi când de nou îţi revezi părinţii, fraţii, surorile, şi în urmă pe Ea, pe care odinioară, când strigai înaintea oastei cu, însufleţire *înainte*, cugeta-i că n-o vei mai vedea! Dar tu frate acum eşti fericit, ca-i trecut peste toate!"[12] – îl gratula el pe dragul său tovarăş, însă doar cu o disimulată invidie, fiindcă-l ruga apoi să treacă şi pe la ai lui, când va merge acasă la Beiuş, şi să-i mângâie în lipsa lui. Despre sine, spunea că a trecut de spaimele încercate la început, la primul contact cu frontul, că s-a împăcat cu soarta şi că moartea nu-l mai sperie. „Dar acum, după atâta timp, aşa liniştit mă simt ca şi cum aici m-aş fi trezit de la început! Însă ştii tu bine frate Viane, că glonţul nu te întreabă de eşti liniştit?... de eşti fricos?..."[13] – mărturisea Băruţia în finalul epistolei.

*

Aplecarea românilor ardeleni către lirism a fost sesizată nu numai de ofiţerii cu care împărţeau frontul, ci şi până şi de feldmareşalul timişorean Hermann Kövess von Kövessháza, care a înmânat corespondentului de presă al ziarului maghiar „A Nap", Géza Herczeg, o serie de poezii scrise de soldaţii transilvăneni pe frontul polonez. „Putem fi mândri de soldaţii români. Sunt eroi cu toţii, şi oameni bravi, foarte bravi. E interesant că fiecare din ei are ceva înclinări artistice sau poetice. E o plăcere să le ceteşti scrisorile, cari sunt colorate, pline de căldură şi aproape poetice"[14] – a afirmat apreciativ înaltul ofiţer. După ce a petrecut mai multă vreme cu ostaşii Regimentului 31 Infanterie din Sibiu, cantonat pe sectorul de pe ţărmul Piliţei[15], corespondentul de război a descoperit şi alte calităţi ale geniului ţărănesc. „Despoaie coaja arborilor, o lustruiesc şi o folosesc pentru scris. Peste iarnă îşi construiau tunice din lemn şi în timpul îndelungat şi inactiv al luptei de poziţii cântau cântece româneşti, cari de cari mai frumoase şi mai jalnice, dansând după melodie"[16] – povesteşte jurnalistul maghiar. Cel mai talentat era soldatul Alexandru Nicola, care a compus o poezie patriotică demnă de publicat în gazetă, ceea ce s-a şi întâmplat. Ziaristul mai amintea că ruşii, auzindu-i pe români cântând în tranşee, şi-au adus români basarabeni pe poziţiile lor şi i-au pus pe aceştia să-i ademenească pe ardeleni, să-i convingă să dezerteze, dar efectul ar fi fost contrar.

În ce priveşte constatarea ilustrului comandant, talentul poetic al românilor ardeleni nu era un fenomen neobişnuit, pentru că el putea fi regăsit la toate popoarele care au intrat târziu în contact cu cultura scrisă. Ardelenii, ţinuţi departe de şcoală veacuri la rândul, şi-au dezvoltat o cultură orală specifică lor, pe care şi-au transmis-o din generaţie în generaţie prin viu grai, iar când în sfârşit au avut la dispoziţie instrumentele de a o imortaliza, ei n-au pregetat s-o transpună pe hârtie şi s-o împărtăşească lumii întregi. Ea constituia, aşadar, o noutate numai pentru protipendada imperiului, obişnuită să guste numai din producţiile literare ale Occidentului, şi numai cutremurul produs de război a făcut ca această clasă avută să-şi aplece atenţia asupra unui sector cultural neglijat de multă vreme. Cu alte cuvinte, dacă pentru magnaţii maghiari lirica populară românească reprezenta un exotism, pentru lumea rurală autohtonă ea nu întruchipa altceva decât obişnuinţa, cotidianul. Scrisorile trimise acasă de soldaţii români ilustrează din plin

[12] *Prietenii…*, în „Românul", nr. 37, din 2 martie 1916, p. 3.
[13] *Ibidem.*
[14] *Román Katonák*, în „Unirea", nr. 55, din 8 iunie 1915, pp. 2-3.
[15] *Pilica*, oraş situat pe râul omonim, în judeţul *Zawiercie*, voievodatul *Silesia*, în Polonia.
[16] *Román Katonák*, în „Unirea", nr. 55, din 8 iunie 1915, p. 3.

această stare de lucruri, după cum la fel de bine o ilustrează și răspunsurile întoarse de la familii, pentru că majoritatea corespondenţei româneşti de front este purtată pe unde lirice. „*Frunză verde ca nalba, / Săracă nevasta mea…*”[17] – sunt versurile cu care-şi începea soldatul Constantin Toader scrisoarea trimisă de front soţiei sale de sărbătoarea „Ispasului”.

La fel ca şi legendarul Ispas, care a fost martorul înălţării Domnului la şase săptămâni de la înviere, şi Constantin va fi fost cu siguranţă martor la înălţarea la ceruri a sutelor de suflete ale camarazilor, sau inamicilor, acolo pe frontul galiţian. Dar el nu vorbeşte nimic despre grozăviile războiului, nu se plânge nici de mizeria traiului din tranşee, ci îi plânge de milă nevestei rămase acasă fără niciun sprijin, pentru el femeia este principalul nefericit al războiului, deşi copiii ocupau de obicei prim-planul galeriei celor loviţi de soartă, după cum reiese din scrisorile altor tovarăşi de-ai săi. Gândul îl poartă pe Constantin în satul său, pe care-l zugrăveşte în culori idilice, apoi la consătenii săi, oameni săraci, dar buni şi harnici, pe care-i vede prinşi cu muncile câmpului, cu seceratul, pentru că era sfârşitul lui iunie. „*Ce mai zi de sărbătoare*” – erau cuvintele entuziaste prin care îmbrăca ostaşul istovitorul travaliu al recoltei, pe care cei mai mulţi nu l-ar fi perceput altfel decât ca pe o corvoadă. Era gândirea ţăranului simplu, a omului sărman, pentru care umplerea hambarului şi asigurarea subzistenţei familiei era un important şi ciclic prilej de bucurie. „*Ştie bunul Dumnezeu / Mai vedea-voi satul meu?*”[18] – sunt cuvintele prin care îşi exprimă el nădejdea, dar şi incertitudinea, de-a scăpa teafăr şi de-a se întoarce la vechile-i rosturi. Într-un atare peisaj bucolic îşi plasează apoi soţia, prezentă şi ea în ţarină, care, lipsită de aportul bărbatului său, „rupe grebla la fân şi îşi taie degetul la secere”, tot cu gândul la el, „şi nu va fi fost cine să-i mâne cei patru cai, în răsfăţul sunetului clopotului de oaie şi a prafului gros, răsculat de sbârnăitul carelor şi tropotul vitelor”. Apoi şi-o închipuie spre seară „cum adoarme cu gândul la el şi se roagă mult, îngenunchiată, cu copiii la icoana Precestei pentru sănătatea, mântuirea lui...”. După o lună femeia îi răspunde, tot în versuri, „*Constantine cartea ta / Mi-a sfâşiat inima…*”[19], şi ostaşului, care trecuse prin atâtea orori ale războiului, i se înmoaie sufletul şi îşi dă frâu liber slăbiciunii stârnite de durere, „i-se împăinginează ochii, lacrămile îl podidesc cu putere, şi el plânge, plânge...”[20].

Talent poetic aveau şi bucovinenii înrolaţi în armata austriacă. Învăţătorul Ion Sabie, din Câmpulung, istoriseşte povestea ţăranului Constantin Vioiu, care înainte de a fi înrolat a muncit vreo patru ani ca păstor la o stână de prin obcinile Bucovinei. Era vestit în satul lui, şi în cele vecine, pentru voia bună pe care o aduce cu sine ori de câte ori cobora cu mioarele şi pentru doinele pe care le cânta din fluier. Mobilizarea pentru front l-a întristat, dar nu pentru că-şi temea viaţa în faţa necunoscutelor căi pe care avea să pornească, ci pentru că a fost repartizat la o unitate cu soldaţi majoritar polonezi, cu care nu se putea înţelege. Apoi Dumnezeu i l-a trimis în pluton pe consăteanul său Şandru şi cei doi au devenit nedespărţiţi. Şi scrisorile trimise de Constantin acasă au devenit mai optimiste şi au revenit la lirismul atât de drag lui. „*Dragi părinţi! Eu mă-nchin de sănătate / În această mică carte*”[21] – le scria el celor de-acasă, şi le povestea câte şi mai câte despre cele petrecute şi văzute pe frontul sârbesc, şi mai nou de pe cel tirolez, unde fusese mutată unitatea lui, fără a uita să-l pomenească mereu şi mereu pe consăteanul Şandru şi frăţia ce-l lega de acesta. „*Şi eu alta n-am ce scrie / Decât dor şi bucurie / Şi eu alta n-am ce spune / Decât*

[17] *Sufletul românesc în răsboiu*, în „Unirea”, nr. 78, din 7 august 1915, p. 1-2.
[18] *Ibidem.*
[19] *Ibidem.*
[20] *Ibidem.*
[21] *Un prieten - pierdut?*, în „Românul”, nr. 235, din 11 noiembrie 1915, pp. 2-3.

dor şi vorbe bune... Constantin"[22] – îşi încheia el scrisoarea adresată părinţilor. Lucrurile aveau să se schimbe în curând şi pentru cuplul de bucovineni şi războiul avea să le arate şi lor faţa sa hidoasă. Într-o noapte Constantin a visat moartea, înfăţişată printr-o făptură îngrozitoare înarmată cu un baltag, care venise în tranşee să-i ucidă confratele, iar el nu putu face nimic să-l scape din ghearele morţii. Visul premonitoriu s-a împlinit peste câteva zile când, în urma unui asalt italian, focul de artilerie, care a precedat atacul infanteriei, l-a lovit şi pe Şandru. S-a târât bietul Constantin până la camaradul său, i-a bandajat rănile şi l-a târât după el până la primul post sanitar de pe linia frontului. Pe când îi depăna învăţătorului povestea sa, Constantin nu mai ştia nimic despre soarta tovarăşului său, care zăcea de câteva săptămâni într-un spital militar, dar nutrea speranţa revederii lui şi adesea dormea cu el în gând[23].

*

Războiul produce apoi drame familiale, distruge căsnicii şi lasă mulţi copii de izbeliște. Grăitoare sunt în acest sens scrisorile trimise nevestelor de soldaţii de pe front, după cum şi răspunsurile primite de la soaţele lor, epistole ce ilustrează dorul după căminele şi rosturile cotidiene pe care ostaşii le-au lăsat în urmă, apoi nevoia de echilibru emotiv, dar şi de dragostea carnală a celui drag, toate aceste frământări fiind canalizate de tensiunea încrederii sau a neîncrederii în capacitatea de fidelitate a partenerului de viaţă. Profesorul Ioan Bolovan completează argumentaţia studiului întreprins de Sextil Puşcariu, cu decenii în urmă, cu valoroasa corespondenţă de front păstrată în arhivele clujene. Epistolele surprind cu ardoare dorul reîntâlnirii pe care o resimt soţii. De pildă, îi scrie nevasta bărbatului său, rănit şi aflat în refacere la Spitalul militar din Cluj: „Şi dumneata să faci bine să-mi scrii carte, să ştiu ce mai faci şi, cumva dacă te alege la marş companie, să-mi trimiţi carte să vin la dumneata, că eu vreau să vin la dumneata la 3 maiu, să mai povestim şi să ne iubim…" – îi mărturiseşte femeia fără ocolişuri[24]. La fel de fără perdea îşi exprimă dorinţa de a-şi împărtăşi dragostea cu bărbatul său o altă femeie, prin intermediul unui ştiutor de carte care i-a întocmit scrisoarea: „Domnica zice ca să-i scrii o carte când să vie la tine, că tare i dor de tine, te-ar ţuca, da eşti departe, da a tomni Dumnezeu de îţi fi şi aproape, şi Domnica ar vrea să te ţâpi pă o noapte acasă, să te culci cu ea în pat (…)"[25].

Gânduri de acest fel îi încercau şi pe ostaşi în clipele de linişte de care mai aveau uneori parte pe front. De pe unul din sectoarele Volyniei (Galiţia), un învăţător, probabil, încerca să surprindă într-o scrisoare gândurile şi trăirile cărora ostaşii români, din subunitatea, le dădeau glas odată cu lăsarea serii şi cu retragerea lor în bordeiele subterane, la adăpost şi la căldura sobiţei de campanie. Primele discuţii ce se legau între militari priveau necazurile cu care se confruntau cotidian fiecare pe front, urmau apoi cele interogative, prin cercau să provoace opinii legate de perspectiva încheierii războiului, la care răspundeau care mai de care cu soluţii fanteziste, iar la urmă îşi mărturiseau îngrijorarea pentru soarta familiilor lor, temerile legate de fidelitatea nevestelor şi implicit de traiul copiilor pe care i-au lăsat în grija soţiilor. Cu toţii erau conştienţi

[22] *Ibidem.*

[23] *Ibidem.*

[24] Arhivele Naționale – Serviciul Județean Cluj, dosar VII/551, f. 301. Apud Ioan Bolovan, *Sextil Puşcariu și Primul Război Mondial, între realitate și percepții subiective*, în „Caietele Sextil Puşcariu", vol. I, Iaşi, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza", 2015, p. 223.

[25] *Ibidem*, f. 191V *apud* Ioan Bolovan, *op. cit.*, p. 223.

de obişnuitele moravuri lumeşti, întâlnite şi prin lumea rurală, dar nu-şi puteau ascunde îngrijorarea că acestea năravuri vor fi sporit acum cu războiul. Şi pentru a-şi ilustra expozeul, învăţătorul dădea curs uneia dintre epistolele primite de-acasă de un subaltern de-al său. „*Dragă și Iubite soțule, Eu, a ta nevastă Maria, și copii noștri, cu numele Gheorghe, Ionaș și Eva, suntem sănătoși și să dea Dumnezeu ca aceasta carte să te găsească și pe tine sănătos. Și mai departe mă închin de sănătate eu și prunci noștri. Și mai departe, dragă și scumpule bărbat, de dorul tău mă usuc*" – îi scria soţia bărbatului său de pe front – „*Dar dragă și iubite soțule să nu te gândești la alte «prostii» că te bate Dumnezeu, că asta-i așa cum îți spun eu. Va bate Dumnezeu pe o astfel de ticăloasă! Și de acest fel știu că sunt unele. Avem speranță de s-or îndrepta cu toții, ca și bunul Dumnezeu să-și întoarcă mila către noi și să facă sfânta pace*"[26]. Cu alte cuvinte, femeia îi mărturiseşte că-i e dor de el, că-l doreşte fizic, şi-l încredinţează de fidelitatea ei sub ameninţarea anatemei dumnezeieşti pe care o invocă. Îi confirmă că adulterul este prezent în sat şi că unele neveste şi-au călcat legământul conjugal, dar îşi manifestă deopotrivă nădejdea că Atotputernicul le va lumina şi le va aduce pe calea cea bună.

După cum se vede, nu toate căsniciile s-au plasat sub protecţia stabilităţii conjugale. Au fost destule cazuri în care femeia a trădat jurământul de credinţă rostit în faţa altarului. Vremea îndelungată de abstinenţă, nevoile fiziologice, le-au împins pe multe neveste în braţele altor bărbaţi. Sextil Puşcariu relatează povestea unui sergent care, venind acasă într-o permisie, îşi surprinde soţia trăind cu un alt bărbat, soldat şi acesta şi, după ce ea îşi mărturiseşte păcatul şi el o iartă, femeia recidivează deîndată ce soţul i se întoarce pe front. Trist este că în asemenea cazuri, soţiile adulterine îşi neglijau gospodăriile şi implicit îndatoririle de mame[27]. Familia tradiţională începe să-şi piardă valenţele conservatoare ale paternalismului. Nevoite să se descurce singure, preluând sarcinile bărbaţilor la muncile câmpului şi în industrie, ele devin tot mai independente. Creşte rata divorţurilor, lucru sesizat în august 1918 şi de Tribunalul din Oradea care, pe fondul întoarcerii prizonierilor ardeleni din Rusia, se confrunta cu câte 50-60 de divorţuri pe zi, toate intentate de bărbaţi. „Sunt unii cari dovedesc cu martori că nevestele lor au trăit cu alţii; un bărbat se plânge că, până ce a fost el prins, soţia sa a mai născut doi copii; altul că nevastă-sa i-a cheltuit întreagă averea. Un econom de pe sate vrea să se despartă de nevastă-sa, fiindcă aceasta a umblat *vandura* luni întregi prin oraş, unde şi-a petrecut cu soldaţii" – erau doar câteva din motivele de despărţenie invocate de intimaţii care se adresau instanţei[28].

*

În buna tradiţie moralizatoare a intelectualităţii româneşti, Alex Ţintariu, corespondentul timişorean al gazetei arădene „Românul", a întocmit un material cu valenţe didactice pe marginea valorilor familiei creştine ce trebuiau cultivate. Subiectul materialului publicistic era un român cu şcoală, trimis ca ofiţer pe front, ce-şi lasă acasă soţia, copiii şi o fetiţă de câţiva anişori. La scurtă vreme după despărţire, el primeşte o scrisoare de la nevastă. „Cum ai plecat de-acasă, Veturica s-a îmbolnăvit. Plânge şi nu mănâncă nimic. Ea tot întreabă: Când vine tata? Eu mor de dorul lui, mor ca un pui!"[29] – îi scrie femeia, veste care, firesc, l-a tulburat pe om, dar l-a şi

[26] *Cei de pe front și cei de acasă*, în „Românul", nr. 37, din 2 martie 1916, p. 3.
[27] Sextil Puşcariu, *op. cit.*, p. 97 *apud* Ioan Bolovan, *op. cit.*, p. 224.
[28] *Urmările războiului*, în „Biserica și Școala", nr. 35 din 8 septembrie 1918, p. 3.
[29] Alex Ţintariu, *Copiii și războiu*, în „Românul", nr. 31, din 24 februarie 1916, p. 6.

mobilizat totodată să-şi facă cu râvna datoria şi să nutrească speranţa întoarcerii teafăr acasă, lucru care s-a şi întâmplat după câtva timp. „Veturica, fetiţa mea cea mai mică, un îngeraş care nu a împlinit încă vârsta de trei ani, nu a ştiut ce să facă de bucurie, de fericire – adevărata bucurie şi fericire de copil – mereu mă îmbrăţişa, mă săruta…”[30] – aminteşte ofiţerul, aflat într-o scurtă permisie. În esenţa sa, mesajul este un pacifist, el îndeamnă la revenirea la normalitate, la reaşezarea societăţii şi a familiei în vechile lor tipare, în care părinţii să nu fie privaţi de viaţa lor alături de cei dragi şi în care educaţia copiilor să nu mai fie deturnată de frazele patriotarde şi de spectrul morţii, care începeau ele să devină normalitate. „Copiii, în frageda lor tinereţe, nu ar trebui să ştie ce-i durerea, ce-i moartea. Pentru ei acestea să fie noţiuni necunoscute – conchide Alex Ţintariu – „Nu ajunge că plâng, că bocesc moşnegii şi bătrânele, nu ajunge că sunt copleşiţi de dureri păgâne bărbaţii în floarea vârstei, nu ajunge că lacrimile, ce se varsă ziua şi noaptea, veştejesc obrajii nevestelor şi mireselor, ci mai trebuie ca şi nevinovaţii copilaşi să fie părtaşi la toate acestea?!”[31] – încheia el.

La sfârşitul lunii februarie 1918, o ştire inedită venea de pe frontul galiţian, ieşită din tiparele oricăror aşteptări. Era vorba despre o căsătorie încheiată între o rusoaică galiţiană, Olga Grybowska, şi românul bucovinean Octavian Iliuţ, poliţist în Cernăuţi. Cei doi s-au cununat sub cerul liber, în zona neutră dintre cele două linii de tranşee inamice în care, în urma unui scurt armistiţiu tocmit cu ruşii de părinţii mirelui, soldaţii au încetat focul pentru o vreme. Cununia a fost oficiată de preotul militar ortodox Paul Marcovici, din Hodoş (Arad), naş un general, iar nuntaşi ostaşii celor două armate inamice, care pentru câteva clipe au uitat de războiul în care erau angajaţi unii împotriva altora[32]. La fel de inedită a fost întâmplarea petrecută în spitalul de linie al sectorului Doberdo, de pe frontul italian, în august 1918. Arhiducele Joseph August al Austriei, pe când vizita spitalul, l-a îmbărbătat pe un rănit bihorean, însă acesta i s-a plâns că-şi simte moartea apropiată, la care arhiducele i-a replicat cu cuvintele „*Am să joc eu la nunta ta!*”. Rănitul, Dumitru Sera, s-a făcut bine, a primit apoi un scurt concediu, s-a logodit în satul său cu o fată şi s-a întors pe front. De aici i-a scris arhiducelui şi l-a anunţat despre fericitul eveniment, la care acesta i-a răspuns că o să-l năşească la cununie. „Mă bucur din inimă că te-ai făcut sănătos. Ştiam că n-o să te dai morţii cu una, cu două. Vezi că ţi-a ajutat Dumnezeu! Făgăduinţa mea o împlinesc bucuros, da, eu am să-ţi fiu naş!” – i-a transmis arhiducele – „Dacă împrejurările mă iartă, voi lua parte în persoană la cununia ta, iar de cumva voi fi împiedecat, am să rog pe iubitul şi vrednicul nostru conducător, pe colonelul Kratochvil, să mă înlocuiască. Dumnezeu cu tine! Salută şi în numele meu pe aleasa ta”[33].

[30] *Ibidem.*

[31] *Ibidem.*

[32] *O cununie interesantă*, în „Biserica şi Şcoala”, nr. 7, din 24 februarie 1918, p. 3.

[33] *Arhiducele Iosif – nun*, în „Biserica şi Şcoala”, nr. 41, din 20 octombrie 1918, p. 4.

CONTRIBUȚII DOCUMENTARE INEDITE LA CUNOAȘTEREA ORGANIZAȚIILOR P.N.L. (1922 – 1938; 1944 – 1946) DIN FOSTA PLASĂ BELIU (JUDEȚUL BIHOR)*

Sanda Dumitrița BUBOI**

ORIGINAL DOCUMENTARY CONTRIBUTIONS TO THE KNOWLEDGE OF P.N.L. ORGANIZATIONS (1922 – 1938; 1944 – 1946) FROM THE FORMER BELIU PLASA (BIHOR COUNTY)

ABSTRACT

This article is based on a Security report issued in 1963 regarding the organization scheme of the former liberal organization of the Beliu Plasa from Bihor County between the years 1926 – 38 – 45 – 47. Starting from this report, I will present the situation of liberals in the villages assigned to Beliu Plasa and mentioned in the report. I want to mention that due to lack of space I will limit myself to presenting the numerical situation, as well as local leadership elements.

Keywords: report, Beliu Plasa, leaders and the numerical situation.

În prezentul demers m-am folosit de informațiile descoperite în evidențele operative ale fostei Securități păstrate în arhivele C.N.S.A.S. (este vorba despre un raport al Securității, catalogat drept strict secret, emis în lunile mai – iunie ale anul 1963 de către M.A.I. Direcția Regională Crișana, Serviciul III, Biroul II denumit *Schema de organizare al fostului P.N.L. din Jud. Bihor între ani 1922 – 38 – 45 – 47*) pentru plasa Beliu, din sudul județului Bihor, cu privire la foștii membri ai P.N.L. din zona menționată și la foștii deținuți politici[1].

Pentru a cunoaște situația la zi (în 1963) a foștilor membri de partid liberali (câți mai trăiau, câți se mai aflau în localitate, câți erau plecați din aceasta și unde se stabiliseră și câți *trebuiau luați în evidență* deoarece erau, probabil, considerați periculoși) Securitatea a ordonat întocmirea unor tabele la nivel de comune și sate care să conțină informațiile de mai sus. Și pentru județul

* Articolul este parte a tezei de doctorat (coordonator științific: prof. univ. dr. habil. Antonio Faur, Universitatea din Oradea).

** Direcția Județeană pentru Cultură Bihor / Universitatea din Oradea, Școala doctorală de Istorie; e-mail: buboisanda@gmail.com.

[1] Evidență operativă – bază de date organizată la nivel central și la nivelul unităților locale cuprinzând fișe tipizate cu informații despre persoanele, obiectivele sau problemele care la un moment dat au prezentat interes pentru organele de Securitate. Organizarea și gestionarea evidenței s-a aflat în sarcina Serviciului C în perioada 1956 – 1972, și a Centrului de Informatică și Documentare (C.I.D.) (1972 – 1989) (http://www.cnsas.ro.arhiva din Indexul de termeni și abrevieri cu utilizare frecventă în documentele Securității).

Bihor există evidențe pentru fiecare din fostele (12 la număr) plase ale județului. Dintre acestea am ales plasa Beliu, în intervalul temporar de la înființare (cu dată diferită de la caz la caz) până în anul 1938 (an în care toate partidele au fost scoase în afara legii de către Regele Carol al II-lea, cu excepția propriului partid – Frontul Renașterii Naționale), și cu reluarea activității după cel de-Al Doilea Război Mondial și până la desființarea (sau dizolvarea din 1947) organizațiilor liberale de partid odată cu instaurarea regimului comunist în România. Cei care au redactat, la ordin, aceste rapoarte („scheme") la nivel de comune și sate au fost șefii posturilor de miliție din localitățile respective. Fără îndoială, informațiile erau mai vechi și ele au fost doar actualizate, la nivelul anului 1963. Cum s-au adunat la început informațiile, probabil începând cu anii '50 sau mai devreme, nu putem, în acest moment, decât specula, că s-au bazat pe informațiile obținute de la deținuți politici, foști membri de partid care au acceptat colaborarea, informatori din sat, probabil informații din presa vremii.

În plasa Beliu fuseseră identificați *320 de foști membri*, dintre care aproape jumătate erau decedați în 1963. Securitatea avea, în acel moment, următoarea situație cifrică, la nivelul județului Bihor: 4.405 „au existat", din care au identificat 4.345 și au luat în evidență 1.709. Foarte mulți dintre acești membri de partid aveau numele de familie comun, deci se poate afirma că, în mediul rural, se intra și pe familii, primul îi atrăgea pe alții din aceeași familie. Putem, pe baza acestor informații, să speculăm că organizațiile au activat, conform tiparului interbelic, adică mai ales în perioadele electorale. Este posibil ca o cercetare viitoare să descopere noi informații în anii '50, dar și în anii '70 și '80. Deocamdată, ne limităm demersul la informațiile deținute la începutul anilor '60.

Actualmente, partea sudică a plasei Beliu este arondată administrativ județului Arad. Pe baza documentelor din arhiva C.N.S.A.S. am identificat toate organizațiile liberale sătești în intervalul de timp analizat. Alocarea satelor plasei Beliu am realizat-o pe baza hărții interbelice a județului Bihor (anexată) și a informațiilor din presa vremii, care menționau satele aparținătoare în vederea stabilirii secțiilor de votare.

Acțiunile de extindere ale Partidului Național Liberal la nivelul județului Bihor au inclus și plasa Beliu, plasă relativ mare, cu 21 de sate în componența sa[2]. Organizațiile liberale de aici au cunoscut o activitate neîntreruptă între anii 1922-1938 și, respectiv, 1944-1947. Numeric, organizațiile liberale de aici au totalizat 320 de membri, din care au fost identificați în fondurile documentare de la C.N.S.A.S. 304 membri. Conform documentelor cercetate, un număr mic dintre ei (mai precis 7) nu mai domiciliau pe raza județului, fiind stabiliți în alte localități, iar o mare parte, 147, erau deja decedați. „Periculoși", din punctul de vedere al Securității, au fost considerate 113 persoane, ceea ce a determinat luarea lor în evidență, iar 16 dintre liberalii plasei erau în acel moment neidentificați.

În unele cazuri, liberalii n-au reușit să găsească personalități pe care să le convingă să-și asume răspunderea unor organizații locale în teritoriile unde nu aveau tradiție (cele recent unite cu România). Din acest motiv au făcut apel la personalități din Oradea, cum a fost și cazul lui Liviu Lazăr.

În plasa Beliu, președinții organizației au fost: Ludovic Bica (1926 – 1938), urmat în perioada de după cel de-Al Doilea Război Mondial de Liviu Lazăr (1938 – 1940 și 1944 – 1946), fiul marelui om politic bihorean dr. Aurel Lazăr, profesor universitar la Cluj[3].

---

[2] Arhivele Consiliului Național pentru Studierea Arhivelor Securității (în continuare: A.C.N.S.A.S.), *Fond Documentar*, dos. 1182, vol. I, f. 377.

[3] *Ibidem*, f. 378.

Organizația de plasă a avut concomitent doi vicepreședinți: pe Alexandru Sabău, respectiv pe Gheorghe Coraș (1926-1946). În vreme ce primul era plecat în momentul întocmirii evidențelor de către Securitate (1963) din județ și stabilit în Timișoara, pentru cel de-al doilea vicepreședinte apare consemnat numărul dosarului cu care era luat în evidență. Funcția de secretar a fost deținută de Ioan Seicivi (1926 – 1946), luat în evidență, iar cea de casier de Teodor Porumb[4].

În componența comitetului liberal al plasei au intrat Zenovie Cărăbuș, Nicolae Bejan și Andrei Barna. Ultimii doi, la fel ca și casierul de plasă, erau decedați deja în 1963, în timp ce pentru Zenovie Cărăbuș s-a emis decizia de luare în evidență[5].

În comuna *Beliu* au fost înregistrați 16 aderenți la ideile liberale, toți identificați. Dintre aceștia 6 erau în evidențe operative, unul plecase din localitate și nouă erau decedați[6].

Conducerea a revenit lui Zenovie Cărăbuș încă de la înființare, din 1925, până în anul 1929, fiind apoi urmat în funcție, în intervalul 1929 -1946, de către Nicolae Bejan, decedat la data întocmirii evidenței. Schema de conducere era completată de către Andrei Barna (decedat), fost vicepreședinte, secretar Gheorghe Coraș, și Anton Lasc, casierul organizației liberale Beliu. Dacă fostul președinte, Zenovie Cărăbuș, și fostul secretar erau luați în evidență operativă, despre casierul organizației trebuie menționat că era și el luat în evidență, dar încadrarea politică a acestuia s-a făcut la problema legionară[7] (probabil fost legionar sau a avut contacte cu legionarii).

În *Agrișul – Mic*, fosta organizație liberală comunală a avut ca președinți, consecutiv, pe Ioan Stan (luat în evidențele Securității dar ca P.N.Ț.-ist, nr. dos. 947), Gheorghe Mariș și Ioan Achim, ambii decedați. Și vicepreședintele, Teodor Pașca, și secretarul organizației, Moise Jula, erau decedați, iar la casieria organizației se succedaseră următorii: Alexandru Stan și Anton Mariș, ambii încadrați ca legionari. În zilele bune ale organizației, aceasta număra 20 de membri, 8 fiind luați în evidență și 12 decedați[8].

Fosta organizație comunală P.N.L. din comuna *Archiș* a fost fondată probabil în 1928, dacă luăm în considerare faptul că primul președinte al acesteia, Alexandru Prăștean, a activat în perioada 1928-1932 (dos. nr. 33.057). Schema de organizare continua cu funcția de președinte (între 1932-1946) exercitată de către Ioan Sârb (asupra căruia s-a decis închiderea acțiunii), și casierul Alexandru Teuca (dos. nr. 33.062). Se pare că la nivelul satului, 20 de persoane au optat pentru calitatea de membru al P.N.L., în 1963 fiind identificați 18 dintre aceștia, toți fiind incluși în evidențe operative[9].

În satul *Benești*, în organizația liberală „au existat" un număr de 19 membri, din care au fost identificați 18. Dintre cei identificați, 13 erau deja decedați iar cei 5 rămași în viață au fost luați în evidență. Referitor la membrii din conducerea acesteia, erau înregistrați cei care au ocupat, succesiv, funcția de președinte: Ștefan Mihoc (luat în evidență prin dos. nr. 972), Iosif Coraș (încadrat în problema P.N.Ț.) și Nicolae Hornea (decedat). Alături de președinte organizația era condusă de vicepreședintele acesteia, Ilie Bistrian (decedat), iar casier a fost Vasile Gaica (decedat)[10].

---

[4] *Ibidem*.
[5] *Ibidem*.
[6] *Ibidem*, f. 379.
[7] *Ibidem*.
[8] *Ibidem*, f. 385.
[9] *Ibidem*, f. 395.
[10] *Ibidem*, f. 403.

Satul *Bochia* a avut un număr de 20 de membri de partid liberali, identificați cu toții. Dintre aceștia 15 erau decedați, restul, 5, luați în evidență. Conducerea grupării liberale a fost asumată de Ioan Borha ca președinte (nr. dos. 32.157), Ioan Blig (decedat) – vicepreședinte, urmat în funcție de Nicolae Goldiș (nr. dos. 33.031). Funcția de secretar a revenit lui Nicolae Dughi (nr. dos. 972 dar încadrat ca P.N.Ț.- ist), iar cea de casier lui Ioan Sarac (decedat)[11].

Schema fostei organizații sătești P.N.L. din satul *Botfei* a întrunit 26 de membri, unul rămas necunoscut. Dintre cei 25 de membri identificați, 9 erau trecuți în evidențele operative, 8 decedați și unul plecat din localitate. Aceștia au fost organizați și conduși de către Moise, Pavel și Isai Crișan (probabil rude), care s-au succedat în funcția de președinte, toți neluați în evidențe operative. Deși nu este menționat numele vicepreședintelui / vicepreședinților de organizație, știm că au fost susținuți în activitatea lor de către Anton Stan (la data întocmirii raportului fiind stabilit în localitatea Tăgădău), secretar, și de casierii Ilie Crișan și Gheorghe Popa, ambii având dosar deschis[12], la fondul documentar.

Pentru satul *Călacea* existența unei organizații nu apare menționată în nicio fișă a Securității. Am identificat la nivelul satului un membru P.N.L. în persoana lui Teodor Bocșe, a Deli Mitrului[13].

Chișlaca a avut o organizație liberală compusă din 18 membri, dintre care 17 identificați de Securitate. Dintre cei identificați pentru 12 s-a decis luarea în evidență, 4 dintre ei erau decedați. Ca elemente de conducere au fost identificați președintele – în persoana lui Moise Jurca (decedat) și Nicolae Gainca (nr. dos. 22.352), vicepreședintele – Ioan Jurca (decedat) și casierul Nicolae Panda (neluat în evidență operativă)[14].

În organizația din satul *Ciuntești*, numărul membrilor liberali era de 5, doar 3 erau identificați, 2 decedați și pentru unul s-a decis luarea în evidență. Referitor la conducere acesteia, președinte fusese Vasile Berca și secretar Crăciun Vig, ambii decedați[15].

Organizația P.N.L. din satul *Comănești* a fost coordonată de către Andrei Hartău (decedat) și Ilie Stan (cu nr. de dos. 10.510) în calitate de președinți, vicepreședinte a fost Florian Stanca (decedat), iar casieri Pavel Cismaș și Ioan Onica (ambii neluați în evidențe operative). După cum se poate observa, organizația nu era extrem de numeroasă, doar 16 membri fiind înscriși în partid. Dintre aceștia s-a reușit identificarea a 15 dintre ei. În urma acestui efort s-a concluzionat că 6 dintre ei erau decedați, iar pentru 4 s-a decis luarea în evidență[16].

Un alt nucleu liberal a fost cel din satul *Coroi*. Cifric, situația era asemănătoare cu cea din alte sate, fiind înregistrați 14 membri. Dintre aceștia 9 erau decedați, pentru 4 s-a luat decizia luării în evidență. Președinția acestui grup a aparținut lui Teodor Stanca (încadrat ca și legionar cu nr. de dos. 24.533) și Matei Leocuța (decedat). Pentru funcția de vicepreședinte era menționat

[11] *Ibidem*, f. 405.

[12] *Ibidem*, f. 387.

[13] *Ibidem*, vol. 3, f. 142. Acesta era născut în Călacea, în 15 august 1914, de origine socială chiabur, religie ortodoxă și naționalitate română. Averea sa era compusă din 13.60 ha. pământ. Era căsătorit cu Ana (născută Petrinca) și aveau 3 copii, locuind în Călacea. Părinții acestuia au fost Teodor și Saveta. De profesie era agricultor, și cantor. Avea 5 clase primare ca studii, iar situația militară era satisfăcută în cadrul contingentului 1936, ca soldat în unitatea C.T. Bihor. În activitatea politică s-a remarcat ca membru al P.N.L. Brătianu până la 23 august 1944, după care nu mai apare încadrat în nicio organizație politică. Era caracterizat ca fiind „un element îngâmfat", iar prin faptul că era cântăreț în strana bisericii era considerat dușman al regimului.

[14] *Ibidem*, vol. 1, f. 381.

[15] *Ibidem*, f. 412.

[16] *Ibidem*, f. 389.

Maxim Stanca, iar secretariatul era asigurat de Nicolae Ciupa, în vreme ce casieria se afla în atribuția lui Ioan Stanca (toți cei trei fiind decedați)[17].

La nivelul comunei *Craiva* președinte era Ioan Rus – Vid (decedat), urmat în funcție de Anton Duma (nr. dos. 957) și Matei Popescu (plecat deja în anul 1963 în Muscel). Vicepreședinția a revenit lui Traian Guler (nr. dos. fiind 957), iar funcția de casier lui Teodor Barna (nr. dos. 13.226). De menționat este faptul că toți cei luați în evidență din elementele de conducere erau încadrați la „problema P.N.Ț." Situația numerică era următoarea: 14 membri, cu identificarea a 13 dintre ei. Dintre aceștia 2 erau decedați, 2 plecați și 7 luați în evidență[18].

În satul *Groșeni* președinte a fost Ioan Henț, funcția de vicepreședinte i-a revenit lui Dumitru Valea, iar casier a fost Simion Denuț, toți fiind deja decedați în anul 1963. Din punct de vedere numeric organizația întrunise un număr de 15 membri, șeful de post reușind identificarea a 14 dintre aceștia. La nivelul acestui sat nu s-a decis luarea în evidență a niciunui membru[19].

Pavel Hașca (decedat deja în 1963) a fost președintele organizației comunale P.N.L. din *Hășmaș*, fiind secondat, în calitate de vicepreședinte, de Iosif Popa (luat în evidență), secretarul Nicolae Razban (decedat) și casierul Gheorghe Măgulean (dos. nr. 22.433). Organizația era compusă din 13 persoane, 10 dintre acestea fiind consemnate în evidențele Securității, cele 3 rămase erau decedate[20].

Președinte al organizației comunale a liberalilor din *Mărăuș* a fost Traian Ungur (1926-1928), decedat, apoi Constantin Irimie (1928-1933), decedat, Dumitru Borha (1935 – 1938) luat în evidență și Petru Haidău (1945-1946), care apare menționat ca luat în evidență în „problema P.N.Ț"[21].

Nici pentru funcția de vicepreședinte situația nu a fost diferită dacă se are în vedere faptul că a fost deținută, pe rând, de Dumitru Stanca (decedat) și Petru Pelea (neluat în evidență). În schema de organizare a fost identificat și secretarul organizației liberale în persoana lui Marin Leneșeu (decedat), și cea de casier, în persoana lui Traian Popa (neluat în evidență)[22]. În total au fost identificați 15 membri, din care 5 erau luați în evidență și 8 erau decedați[23].

Un număr de 17 persoane, dintre care 16 identificate, au format organizația P.N.L. din satul *Mocirla* (satul de origine a lui Vasile Goldiș, care-i poartă azi numele). Aceasta fost condusă o perioadă de Pavel Tuducea (nr. dos. 956), luat în evidență, apoi de Ioan Buza (decedat). Dintre cei 16 membri identificați, 7 erau luați în evidență (printre ei fiind și secretarul organizației din Mocirla – Alexandru Tuduce cu nr. de dos. 22.329) și 9 decedați, între aceștia fiind Pavel Goldiș – vicepreședinte al P.N.L. din Mocirla[24] (probabil o rudă a lui Vasile Goldiș).

Pentru *Nermiș* au fost identificați 11 din cei 12 membri P.N.L., din care 6 decedați, și s-a decis luarea în evidența a unuia singur. Referitor la elementele de conducere de la nivel sătesc ale organizației au fost identificați președintele (Vasile Moza, apoi Moise Bătrânu, ambii neluați în evidențe operative), vicepreședintele (Moise Barna, cu nr. de dos. 33.126) și casierul (Pavel Bociort, decedat)[25].

---

[17] *Ibidem*, f. 418.
[18] *Ibidem*, f. 414.
[19] *Ibidem*, f. 399.
[20] *Ibidem*, f. 391.
[21] *Ibidem*, f. 407.
[22] *Ibidem*.
[23] *Ibidem*.
[24] *Ibidem*, f. 383.
[25] *Ibidem*, f. 397.

În localitatea *Poclușa de Beliu* apare menționat doar Gheorghe Husăsan, în calitatea sa de președinte al organizației P.N.L. din comună și reprezentant al partidului, în funcția de primar[26].

O altă organizație liberală a fost cea din satul *Siad*. Numărul membrilor acesteia a fost de 14, dar 7 dintre aceștia erau deja decedați și numai 3 au fost luați în evidență. Președinția a revenit lui Ioan Lazie, vicepreședinte a fost Matei Leocuța, secretariatul era asigurat de Ambrosie Gaia, iar casier a fost Vasile Mihoc[27]. Cu excepția secretarului, care nu era luat în evidențe, toți ceilalți membri din conducerea organizației Siad erau decedați în anul 1963.

Un total de 13 membri liberali număra și organizația P.N.L. din *Secaci*. Dintre aceștia 12 erau identificați, dar 10 dintre ei erau deja decedați. Președinția organizației i-a revenit lui Ioan Nan, între anii 1926-1928, și lui Crăciun Popa (1928-1946). Alături de președinte, un rol însemnat în conducerea grupării revenea vicepreședintelui Nicolae Nica și casierului Gheorghe Nica[28]. Toate elementele de conducere erau decedate deja în anul 1963, cu excepția casierului, neluat în evidență operativă.

O altă organizație sătească liberală a fost cea din satul *Stoinești*. Președinte era Gheorghe Vid (decedat), secondat de Gheorge Borza (decedat), precum și secretarul Ioan Tric și casierul Aurel Bercea, ultimii doi nefiind considerați periculoși, deci nu erau luați în evidență. Din punct de vedere numeric situația era precară – 4 membri, identificați, cu 2 dintre ei decedați[29].

În comuna *Tăgădău* la președinție s-au perindat Pavel Govojdean (decedat), Ignat Ciucea și Andrei Lupaș (ambii luați în evidențele Securității). Și funcția de vicepreședinte a fost ocupată de două persoane, la început a fost Ilie Cernea, urmat de Ilie Mihoc, ambii decedați. Dacă pentru secretarul organizației nu apare menționat niciun nume, postul de casier a fost ocupat de Gheorghe Șerban și apoi de Costan Cheta, primul fiind în atenția Securității (nr. dos 972) în vreme ce al doilea era decedat. Numeric situația se prezenta la fel ca în celelalte sate. Media membrilor de partid pe un sat era 15-16 persoane. În Tăgădău 14 persoane au fost membri P.N.L. Dintre aceștia unul a rămas neidentificat, 8 erau decedați, iar restul, 5 mai exact, au fost luați în evidențele Securității[30].

Se pare că și în *Ucuriș* a existat o organizație liberală conform fișelor de supraveghere ale unor localnici, dar nu se știa cu exactitate numărul lor. Aici apare menționată o singură persoană, un anume Gheorghe Bodea[31].

În satul *Urviș de Beliu* organizația liberală l-a avut ca președinte pe Florea Groza (decedat) și vicepreședinte pe Melente Liber (decedat). S-a reușit identificarea a 6 dintre membri, 3 fiind decedați și 1 plecat din Urviș[32].

În final, considerăm că, prin introducerea în circuitul științific a acestor documente inedite, am contribuit la cunoașterea istoriei unor organizații bihorene a P.N.L. și am deschis o

[26] *Ibidem*, vol. 2, f. 78.
[27] *Ibidem*, vol. 1, f. 416.
[28] *Ibidem*, f. 409.
[29] *Ibidem*, f. 411.
[30] *Ibidem*, f. 401.
[31] *Ibidem*, dos. 172, f. 279 – 280. Acesta, deși avea referințe bune („a fost un om liniștit în comună, a răspuns la chemările org. locale, ori de câte ori de câte ori era chemat. ... Nu a vorbit de rău niciodată partidul. Era un om tăcut."), împreună cu soția și una dintre fiice, necăsătorită, au fost dislocați. Motivul care a dus la această decizie a fost participarea fiului său, Ioan, în fruntea agitatorilor cu ocazia agitațiilor datorate treierișului. La aceasta s-a adăugat trecutul politic al lui Gheorghe Bodea (fost membru al P.N.L. Brătianu din comună), deși, după 23 august 1944, a aderat la Frontul Plugarilor.
[32] *Ibidem*, dos. 1182, vol. 1, f. 393.

perspectivă asupra modului cum sistemul operativ al statului totalitar funcționa, urmărind, în continuare, toți foștii adversari politici, deși în anul următor, 1964, au fost grațiați toți deținuții politici din România.

În continuare, voi anexa (sub formă de tabel) o parte dintre membrii identificați în localitățile analizate, cu prezentarea numelui acestora și situației lor la data emiterii raportului pe care mi-am bazat cercetarea.

ANEXE

Anexa 1 – harta administrativă interbelică a județului Bihor

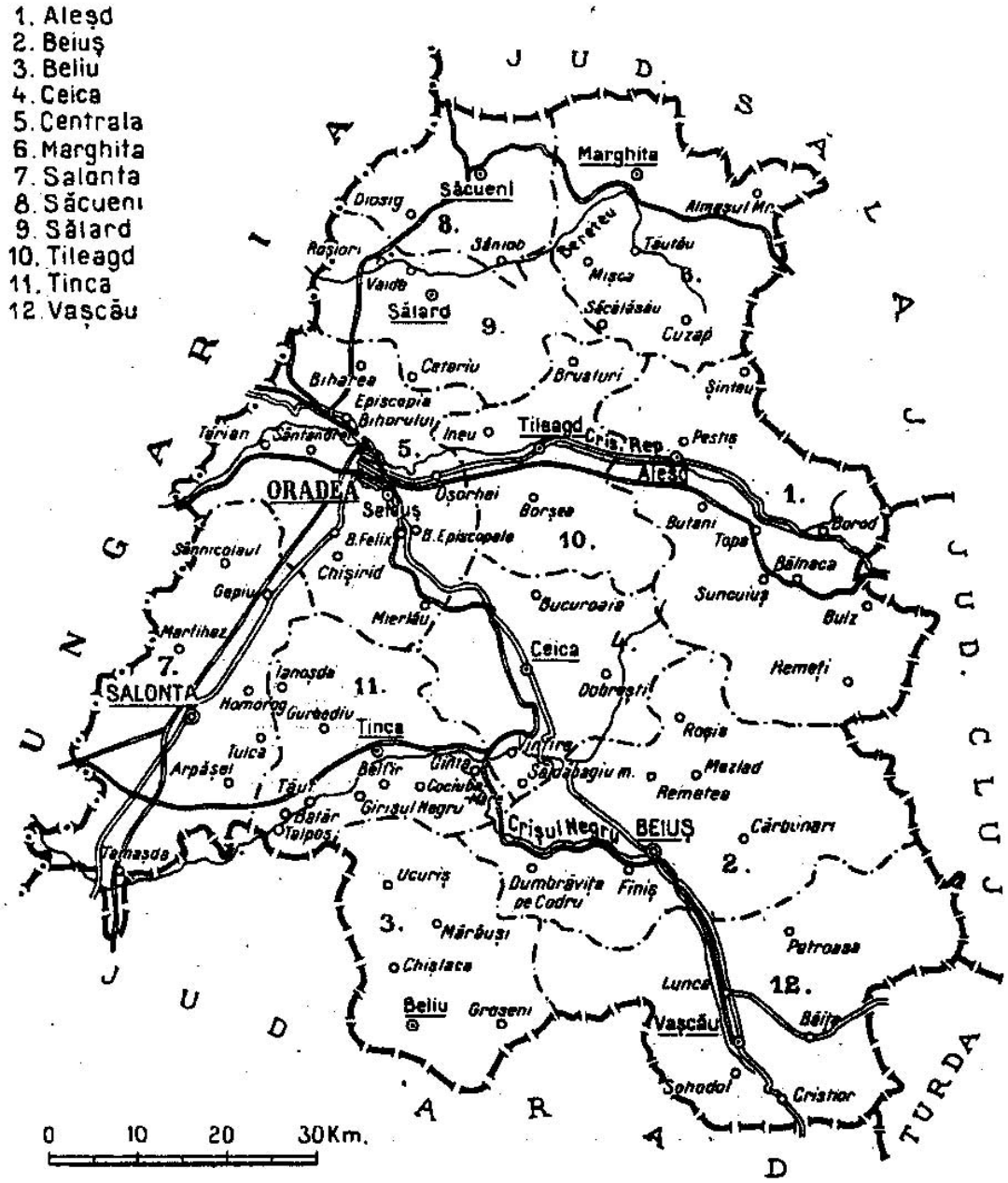

Sursa: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/6/68/1938_map_of_interwar_county_Bihor.jp

Anexa 2 – O parte dintre membrii liberali ai organizației din Beliu[33].

Nr. crt.	Numele și Prenumele (Porecla)	Situația din prezent
1	Ilea Ioan	Nr. 950
2	Bejan Nicolae	Nr. 33.088
3	Sebișan Ioan	Nr. 24.547
4	Torsan Traian	Plecat București
5	Hord Teodor	decedat
6	Coraș Gheorghe	decedat
7	Ilica Pavel	decedat
8	Iercan Teodor	decedat
9	Popa Nicolae	decedat
10	Barna Ioan	decedat
11	Brădean Nicolae	decedat

Anexa 3 – O parte dintre membrii liberali ai organizației din Agrișul – Mic[34]

Nr. crt.	Numele și Prenumele (Porecla)	Situația din prezent
1	Blagaila Avram	Nr. 947
2	Mareș Avram	Nr. 947 P.N.Ț.
3	Costea Andrei	Nr. 32.193 P.N.Ț.
4	Tica Moise	Nr. 947 legioanri
5	Malai Teodor	Nr. 947 P.N.Ț.
6	Mariș Ioan – Pavel	Nu E.O.
7	Varcuș Gheorghe	decedat
8	Moț Dumitru	decedat
9	Stan Petru	decedat
10	Mihoc Nicolae	decedat
11	Varcuș Lazăr	decedat
12	Stan Gheorge	decedat
13	Mareș Ilie	decedat
14	Coste Epta	decedat

Anexa 4 – O parte dintre membrii liberali ai organizației din Archiș[35]

Nr. crt.	Numele și Prenumele (Porecla)	Situația din prezent
1	Horhat Gheorghe	Nr. 33.102
2	Hohat Ioan	Nr. 33.103
3	Horhat Nicolae	Nr. 33.022
4	Prăștean Pavel	Nr. 33.063
5	Sârb Adam	Nr. 33.058
6	Sârb Ambrosie	Nr. 33.059
7	Sârb Ștefan	Nr. 33.064
8	Sârb Iosif	Nr. 33.061
9	Foghiș Alexandru	Nr. 33.107
10	Florea Moise	Nr. 33.106

[33] A.C.N.S.A.S., *Fond Documentar*, dos. 1182, vol. 1, f. 380.
[34] *Ibidem*, f. 386.
[35] *Ibidem*, f. 396.

11	Barna Florian	Nr. 33.108
12	Bociort Savu	Nr. 33.125
13	Covaci Florea	Nr. 32.202
14	Ištoc Gheorghe	Nr. 949
15	Sârb Alexandru	Nr. 949

Anexa 5 – O parte dintre membrii liberali ai organizației din Benești[36]

Nr. crt.	Numele și Prenumele (Porecla)	Situația din prezent
1	Mihoc Florian	972 P.N.Ț.
2	Horna Florian	972 P.N.Ț.
3	Coraș Petru	972 P.N.Ț.
4	Mihoc Moise	decedat
5	Mihoc Ioan	decedat
6	Mihoc Vasile	decedat
7	Mihoc Gheorghe	decedat
8	Bistrian Ilie	decedat
9	Coraș Nicolae	decedat
10	Coraș Anton	decedat
11	Teuca Pavel	decedat
12	Horna Gheorghe	decedat
13	Crișan Iosif	decedat

Anexa 6 – O parte dintre membrii liberali ai organizației din Bochia[37]

Nr. crt.	Numele și Prenumele (Porecla)	Situația din prezent
1	Blig Teodor	10013
2	Calina Ioan	22.326
3	Cuci Savu	decedat
4	Liber Moise	decedat
5	Pelea Ioan	decedat
6	Lazar Ioan	decedat
7	Panda Moise	decedat
8	Iacobovici Bela	decedat
9	Tatar Ioan	decedat
10	Mihoc Ioan	decedat
11	Blaj Petru	decedat
12	Horha Teodor	decedat
13	Aron Petru	decedat
14	Lazar Nicolae	decedat
15	Calina Aurel	decedat

[36] *Ibidem*, f. 404.
[37] *Ibidem*, f. 406.

Anexa 7 – O parte dintre membrii liberali ai organizației din Botfei[38]

Nr. crt.	Numele și Prenumele (Porecla)	Situația din prezent
1	Dughiu Gheorghe	Nr. 947 legionari
2	Popa Crăciun	Nr. 24.525 la legionari
3	Popa Alexandru	Nr. 947 Agent la legion.
4	Ochiș Alexandru	Nr. 32. 998
5	Crișan Ilie	Nr. 32.176 P.N.Ț.
6	Popa Nicolae	Nr. 947 legionari
7	Popa Florea	Nr. 947 P.N.Ț.
8	Popa Dumitru	Nu E.O.
9	Pintea Ioan	Nu E.O.
10	Bunicău Moise	Nu E.O.
11	Crișan Gavrilă	Nu E.O.
12	Burca Ioan	decedat
13	Pașca Crăciun	decedat
14	Popa Simion	decedat
15	Vid Ioan	decedat
16	Tolea Gheorghe	decedat
17	Tolea Ioan	decedat
18	Crișan Nicolae	decedat
19	Lazar Vichente	decedat

Anexa 8 – O parte dintre membrii liberali ai organizației din Chișlaca[39].

Nr. crt.	Numele și Prenumele (Porecla)	Situația din prezent
1	Jurca Vasile	Nr. 95
2	Cismas Nicolae	Nr. 956
3	Todinca Gheorghe	Nr. 32.271
4	Gaica Teodor	Nr. 22.349
5	Jurca Ioan	Nr. 22.351
6	Capitan Victor	Nr. 22.341
7	Jurca Simion	Nr. 22.346
8	Jurca Teodor	Nr. 22.347
9	Gaica Pavel	Nr. 22.348
10	Jurca Petru	Nr. 22.350
11	Capitan Ioan	Nr. 956 Agent Legionar
12	Capitan Petru	decedat
13	Capitan Alexandru	decedat

Anexa 9 – O parte dintre membrii liberali ai organizației din Ciunteşti[40]

Nr. crt.	Numele și Prenumele (Porecla)	Situația din prezent
1	COTUNA NICOLAIE	Nr. 13.207

[38] *Ibidem*, f. 388.
[39] *Ibidem*, f. 382.
[40] *Ibidem*, f. 413.

Anexa 10 – O parte dintre membrii liberali ai organizației din Comănești[41]

Nr. crt.	Numele și Prenumele (Porecla)	Situația din prezent
1	Moț Iosif	Nr. 16.621
2	Blaj Pavel	Nr. 10.609 P.N.Ț.
3	Iernila Gheorghe	Nr. 24.469 Legionar
4	Popovici Nicolae	Nu E.O.
5	Dudaș Pavel	Nu E.O.
6	Stan Ambrosie	Nu E.O.
7	Stanca Alexandru	decedat
8	Jurji Ioan	decedat
9	Popovici Ioan	decedat
10	Mihoc Ioan	decedat

Anexa 11 – O parte dintre membrii liberali ai organizației din Coroi[42]

Nr. crt.	Numele și Prenumele (Porecla)	Situația din prezent
1	Ciupa Moise	Nr. 957 P.N.Ț.
2	Bulc Nicolae	Nr. 4249 legionari
3	Stanca Mihai	Nr. 24.536 legionari
4	Stanca Iosif	decedat
5	Leocuța Ilie	decedat
6	Stanca Petru	decedat
7	Leocuța Ilie	decedat
8	Stanca Pavel	decedat
9	Leocuța Sever	Nu E.O.

Anexa 12 – O parte dintre membrii liberali ai organizației din Craiova[43]

Nr. crt.	Numele și Prenumele (Porecla)	Situația din prezent
1	Guler Alexandru	Nr. 13.219
2	Rus – Vid Augustin	Nr. 13.224
3	Rus – Vid Dasc	Nr. 13.228
4	Manea Florian	Nr. 957
5	Rus – Vid Teodor	Nu E.O.
6	Marchiș Aurel	Nu E.O.
7	Manea Nicolae	Plecat Constanța
8	Borha Teodor	decedat

[41] *Ibidem*, f. 391.
[42] *Ibidem*, f. 419.
[43] *Ibidem*, f. 415.

Anexa 13 – O parte dintre membrii liberali ai organizației din Groșeni[44]

Nr. crt.	Numele și Prenumele (Porecla)	Situația din prezent
1	Tolea Ioan	Nu E.O.
2	Poleac Ilie	Nu E.O.
3	Marta Pavel	Nu E.O.
4	Anta Gheorghe	Nu E.O.
5	Valea Ioan	decedat
6	Valea Constantin	decedat
7	Benea Gheorghe	decedat
8	Benea Florea	decedat
9	Denuț Nicolae	decedat
10	Valea Florea	decedat
11	Valea Ghiuri	decedat

Anexa 14 – O parte dintre membrii liberali ai organizației din Hășmaș[45]

Nr. crt.	Numele și Prenumele (Porecla)	Situația din prezent
1	Boroș Nicolae	Nr. 22.430
2	Tica Pavel	Nr. 22.428
3	Dragoș Vasile	Nr. 22.431
4	Dragoș Ambrosie	Nr. 22.429
5	Baun Simion	Nr. 22.432 Agent
6	Nica Gheorghe	Nr, 22.427
7	Hențț Ambrosie	Nr. 22.426
8	Razban Iov	Nr. 22.424
9	Groza Vasile	decedat

Anexa 15 – O parte dintre membrii liberali ai organizației din Mărăuș[46]

Nr. crt.	Numele și Prenumele (Porecla)	Situația din prezent
1	Grama Zenovie	Nr. 32.999
2	Pintea Iancu	Nr. 32.190
3	Moț Traian	Nr. 22.373
4	Otis Teodor	decedat
5	Sabău Roman	decedat
6	Moș Petru	decedat
7	Popa Traian	decedat

[44] *Ibidem*, f. 400.
[45] *Ibidem*, f. 392.
[46] *Ibidem*, f. 408.

Anexa 16 – O parte dintre membrii liberali ai organizației din Mocirla[47]

Nr. crt.	Numele și Prenumele (Porecla)	Situația din prezent
1	Tuducea Pavel	Nr. 22.328
2	Costea Dumitru	Nr. 22.333
3	Costea Nicolae	Nr. 22.327
4	Tomuț Alexandru	Nr. 22.330
5	Tomuț Florian	Nr. 22.331
6	Purice Alexandru	decedat
7	Manea Alexandru	decedat
8	Bulza Petru	decedat
9	Tuducea Flore	decedat
10	Costea Alexandru	decedat
11	Tomuț Marian	decedat
12	Mladin Alexandru	decedat

Anexa 17 – O parte dintre membrii liberali ai organizației din Nermiș[48]

Nr. crt.	Numele și Prenumele (Porecla)	Situația din prezent
1	Fărcuța Ioan	Nu E.O.
2	Bociort Savu	Nu E.O.
3	Popa Pavel	decedat
4	Popa Ioan	decedat
5	Barna Nicolae	decedat
6	Moza Anton	decedat
7	Dudaș Anton	decedat

Anexa 18 – O parte dintre membrii liberali ai organizației din Siad[49]

Nr. crt.	Numele și Prenumele (Porecla)	Situația dinrn prezent
1	Iovici Ioan	Nr. 32.213 P.N.Ț.
2	Lazie Zaharia	Nr. 32.995 P.N.Ț.
3	Tric Petru	Nr. 9911 legionari
4	Ilieș Gheorghe	Nu E.O.
5	Boscu Zaharia	Nu E.O.
6	Leocuța Petru	Nu E.O.
7	Petran Petru	decedat
8	Cotuna Petru	decedat
9	Cotuna Gheorghe	decedat
10	Petran Petru	decedat

[47] *Ibidem*, f. 384.
[48] *Ibidem*, f. 398.
[49] *Ibidem*, f. 417.

Anexa 19 – Pentru aceeași organizație mai pot adăuga numele unor foști membri ai P.N.L. Identificarea acestora ca aderenți ai partidului reiese din supravegherea lor în alte probleme, în acest caz fiind vorba „despre membrii Gospodăriei Agricole Colective *23 August* din comuna Siad Județul Bihor”[50]

Numele și prenumele	Data nașterii	Comuna	Județul	Numele părinților	Numele soției	Nr copii	Org. socială	Funcșia în G.A.C.	Cu ce a intrat în G.A.C.	Apart. politică în trecut	Apart. politică în prezent	Caracterizare
Cotuna Nicolae	1915	Siad	Bh	Gheorghe - Maria	Maria	5	mijlocaș	v. președinte	1 car, 1 olug, 4.50 ha., 2 boi	Liberal	P.M.R.	Bun gospodar, muncitor, puțin are patima beției
Petran Petru	1885	Siad	Bh	Vasile -	Marta	5	mijlocaș	membru	3 ha., 2 boi	Liberal	P.M.R.	Elemenet sincer, cinstit bun gospodar, față de evenimente indiferent
Tarcea Gheorghe	1920	Siad	Bh	Gheorghe – Saveta	Saveta	2	mijlocaș	membru	3.80 ha, 2 boi, 1car, 1 plug, 1 grapă	Liberal	Frontul Plugarilor	Bun gospodar, puțină încredere prezintă în regim
Petrean Ioan	1909	Siad	Bh	Petru - Marta			sărac		1.50 ha	PNL	PMR	Element sincer, slab gospodar

[50] *Ibidem*, dos. 1225, vol. 2, f. 8-9.

Anexa 20 – O parte dintre membrii liberali ai organizației Secaci[51]

Nr. crt.	Numele și Prenumele (Porecla)	Situația din prezent
1	Ungur Traian	Nu E.O.
2	Nica Vichente	Decedat
3	Puiac Ioan	decedat
4	Nica Alexandru	decedat
5	Grama Ioan	decedat
6	Novac Aurel	decedat
7	Nica Nicolae	decedat
8	Nica Ioan	decedat

Anexa 21 – O parte dintre membrii liberali ai organizației Tăgădău[52]

Nr. crt.	Numele și Prenumele (Porecla)	Situația din prezent
1	Dronca Alexandru	13.191
2	Ilica B. Virgil	972 P.N.Ț.
3	Cleta Florian	decedat
4	Coraș Teodor	decedat
5	Coraș Alexandru	decedat
6	Ciucur Florian	decedat

Anexa 22 – O parte dintre membrii liberali ai organizației Urviș de Beliu[53]

Nr. crt.	Numele și Prenumele (Porecla)	Situația din prezent
1	VARCUȘ FLORICUȚ	Nr. 22.422
2	GROZA GHEORGHE	Nu E.O.
3	TOCOIAN NICOLAIE	Nu E.O.
4	BARNA ȘTEFAN	decedat

[51] *Ibidem*, dos. 1182, vol. 1, f. 410.
[52] *Ibidem*, f. 402.
[53] *Ibidem*, f. 394.

UN RAPORT DIPLOMATIC FRANCEZ CU PRIVIRE LA SITUATIA TRANSILVANIEI DE NORD LA UN AN DE LA DICTATUL DE LA VIENA (OCTOMBRIE 1941)

Antonio FAUR*

A DIPLOMATIC FRENCH REPORT ON THE SITUATION OF NORHTERN TRANSYLVANIA A YEAR AFTER THE VIENNA DIKTAT (OCTOBER 1941)

ABSTRACT

The document under analysis is a report by the French consul in Cluj, Claudon, in which he informed the authorities of the French State (or the Vichy regime) about the realities from Cluj and Transylvania, one year after the Vienna Diktat. His sources are his own observations, as well as reading the Hungarian media. His finding is worth noting, according to which, in Hungary, in the context of the invasion of the Soviet Union, the desire to change the demarcation line of the Vienna Diktat in Hungary's favor reappeared. The most consistent part of the document in question, however, signals the reappearance in press of comments regarding the use of the historical and demographic argument in the Romanian-Hungarian controversy.

Keywords: consul Claudon, Northern Transylvania, Cluj, the Vichy regime, the Romanian-Hungarian border.

Este remarcabil faptul că, de la sfârșitul secolului al XVIII-lea[1] și până astăzi, indiferent de contextul istoric, Franța și România nu și-au întrerupt raporturile diplomatice niciodată. De-a lungul timpului, diplomații francezi, prin rapoartele, telegramele și notele lor, au creat surse istorice importante pentru reconstituirea realităților trecute românești la care au fost martori. Cu privire la perioada celui de-Al Doilea Război Mondial au apărut lucrări relativ recente, cu caracter general[2] și special[3], care s-au oprit asupra raporturilor diplomatice dintre cele două state în anii 1940-1947.

* Universitatea din Oradea; e-mail: afaur@uoradea.ro.

[1] Primele reprezentanțe consulare în spațiul românesc sunt de la sfârșitul secolului al XVIII-lea (1798), https://paris.mae.ro/node/221.

[2] Ana-Maria Stan, *Relațiile franco-române în timpul regimului de la Vichy (1940–1944)*, Cluj-Napoca, Editura Argonaut, 2006; A. Faur, *Documente diplomatice franceze cu privire la Transilvania, 1946-1948*, vol. 2, Editura Universității din Oradea, 2007, 286 p.; Adriana Bichiș, *Relații diplomatice româno-franceze în timpul celui de-al doilea război mondial (1940-1945*), rezumatul tezei de doctorat susținută la Universitatea „Babeș-Bolyai" (2013).

[3] Adriana Bichiș, „Paul Morand, un ministre «d'élite»", în *Anuarul Institutului de Cercetări Socio-Umane „Gheorghe Șincai"*, Tîrgu-Mureș, XVI/2013, p. 154-173; Eadem, „Paul Morand, un ministre «d'élite»", în *Anuarul Institutului de Cercetări Socio-Umane „Gheorghe Șincai"*, Târgu-Mureș, XVI/2013, p. 154-173; A. Faur, „Raportul ambasadorului Franței la București cu prilejul aniversării unui sfert de secol de la Unirea Basarabiei cu România (1943)", în *Analele Universității din Oradea. Seria Istorie-Arheologie* (*A.U.O. Ser. Ist.-Arh.*), 2003, p. 229-236; Idem, „Un raport diplomatic francez inedit despre organizarea administrativă a Basarabiei și a nordului Bucovinei (septembrie 1940)", în *Cele trei*

De asemenea, este semnificativ faptul că, în perioada interbelică, Republica Franceză a deschis un consulat și în Cluj, în afara celui de la Galați, pentru a-și întări influența în Transilvania, intrată – prin hotărârea de unire de la 1 Decembrie 1918 – în componența statului român.

După înfrângerea suferită în vara anului 1940 de Franța, noul regim de la Vichy a considerat necesară menținerea consulatului de la Cluj, ca un element de influență culturală franceză și, totodată, „un punct de observație" în acest colț de Europă Centrală.

Printre sarcinile (aflate mai puțin la vedere) ale instituției consulare s-a numărat și aceea de a transmite, în mod regulat, rapoarte cu privire la situația culturală, politică, socială și economică din spațiul său de funcționare, ceea ce demonstrează interesul statului francez în menținerea relațiilor cu Europa de sud-est, chiar și în contextul războiului mondial.

Ne propunem, cu acest prilej, introducerea în circuitul științific, însoțit de comentarii, a unui document inedit, *un raport al consulului Franței de la Cluj* (care surprinde realități istorice remarcabile), redactat în luna octombrie 1941, la un an de instalarea administrației maghiare în Transilvania de Nord, deci și în Cluj.

Autorul raportului, consulul Claudon[4], un diplomat de carieră (consulul cl. a II-a, intrat în serviciu diplomatic din 10 octombrie 1922[5]), cunoștea bine realitățile clujene și transilvănene. Documentul, datat la 25 octombrie 1941, era destinat amiralului François Darlan, care îndeplinea, în acel moment, pe lângă funcția de vice-premier și pe aceea de secretar de stat pentru afaceri externe[6], deci responsabilul pentru politica externă al regimului de la Vichy. Din titlul dat, *L'avenir de la Transylvanie*, nu putem decât să speculăm, pe baza lecturii documentului, că autorul dorea să sugereze care ar fi putut fi sensul evoluției viitoare a Transilvaniei de Nord, în condițiile războiului aflat în desfășurare.

Se pare că, în toamna anului 1941, evoluțiile de pe frontul sovieto-german au creat, în ochii Budapestei, condiții favorabile pentru redeschiderea problemei Transilvaniei, așa cum a observat autorul raportului, consulul francez. Germania era angajată de patru luni într-o ofensivă împotriva Uniunii Sovietice, având ca aliați, alături de alte state, România antonesciană și Ungaria horthystă, care-și disputau teritoriul Transilvaniei.

Crișuri (C.T.C.), 2005, nr. 10-12, p. 92-97; Idem, „Un document diplomatic inedit: raportul consulului francez Gabriel Richard despre unele realități din Cluj (1946)", în *Națiune și europenitate. Studii istorice in honorem magistri Camili Mureșanu*, Editura Academiei Române, București, 2007, p. 415-426; Idem, „Political and economic realities in Transilvania as shown in a French Diplomatic Document (1947)", în *A.U.O. Ser. Ist. -Arh.*, 2008, p. 239-244; Idem, „Implicarea în evenimentele din 1946 a studenților Universității „Regele Ferdinand I" din Cluj. Reflectarea acestora în documentele diplomatice franceze, în *C.T.C.*, 2008, nr. 10-12, p. 78-104; Idem, „Some concerns of the Consulate in Cluj for understanding the relationship between the Romanian and Hungarians inhabitants of Transylvania (1947)", în *C.B.*, 2008, nr. 2, p. 77-81; Idem, „Referiri în documente diplomatice franceze cu privire la statutul Transilvaniei de Nord (1945-1947)", în *Istoriografie și politică în estul și vestul spațiului românesc*, Editura Universității din Oradea, Editura Universității din Chișinău, 2009, p. 187-198; Idem, „Rapoarte ale diplomaților francezi din România despre ultimatumul sovietic din vara anului 1940", în *Politici imperiale în estul și vestul spațiului românesc,* Editura Universității din Oradea, Editura Universității din Chișinău, 2010 p. 403-410.

[4] https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bd6t5991140z/f39.item (*Annuaire diplomatique de la Republique Francaise*).

[5] *Ibidem.*

[6] În acel moment afacerile externe în guvernul de la Vichy se aflau în atribuția celui de-al doilea om de stat, amiralul François Darlan, care a intrat în guvernul Petain încă din iunie 1940, ca vice-prim ministru și secretar de stat pentru externe între februarie 1941 și aprilie 1942. A fost asasinat în Algeria, în 24 decembrie 1942, de către un rezistent anti-Vichy.

Cu această ocazie, consulul a înregistrat în raportul său, de la realitățile cotidiene ale urbei de pe Someș, până la manifestări, în diverse forme, ale propagandei maghiare, manifestații publice, comentarea unor articole din presa română. Partea cea mai consistentă a documentului în discuție semnalează reapariția, în presa maghiară, a argumentului istoric și demografic în polemica maghiaro-română. Tocmai din aceste motive, considerăm că documentul are o reală relevanță istorică, deoarece întregește și nuanțează tabloul unei epoci de tristă amintire pentru românii transilvăneni și nu numai.

Raportul are la bază informațiile și observațiile proprii ale autorului din contactul cu realitatea cotidiană și lectura presei maghiare. Acesta debutează cu afirmația că satisfacția cauzată Ungariei de sentința de la Viena, din august 1940, nu mai era la fel de deplină, ca și până atunci, pentru că treptat apăruse „... *în presă și în opinia publică*, *un nou program de revendicări teritoriale* (subl. ns.-A.F.)". „Dictatul" de la Viena nu rezolvase problema maghiaro-română și, pentru a încerca o soluție mai apropiată de dorințele sale, Budapesta recurgea acum la un „nou program" de acțiune, care avea ca finalitate *obținerea unei noi părți din Transilvania de Sud*, cu atât mai mult, cu cât, teritoriul deja obținut de Ungaria prezenta *dezavantaje*, semnalate de diplomat în raport:

> „1. cursul frontierei face comunicațiile pe cale ferată și rutieră foarte incomode și necesită lucrări considerabile și costisitoare pentru a face accesibilă țara secuiască, care formează un nucleu al rasei maghiare pure; 2. dacă Transilvania în ansamblu are resurse, nu este mai puțin adevărat că cele mai bogate zăcăminte (cărbune, fier, gaz metan, metale prețioase) se găsesc în partea păstrată de România). 3. În fine, Transilvania de Nord nu dispune de resurse agricole suficiente pentru nevoile populației, este o povară pentru Stat, care trebuie să îi asigure anual 100.000 de chintale de grâu și 800.000 de chintale de porumb, ceea ce reduce exporturile de cereale ale regatului"[7].

Pe de altă parte, teritoriul transilvan rămas în componența României (sau Transilvania de Sud) avea avantaje economice mult mai mari. Cu toate aceste nemulțumiri, până în acel moment presa maghiară, ascultând de ordinele guvernului, nu se manifestase încă, abținându-se de la orice provocări la adresa României.

Pentru început mențiunile consulului se opresc asupra unor realități de mai mică importanță, mergând până la detaliul că, în luna iulie a anului 1941, se dăduseră (de către autorități) comercianților clujeni afișe cu cuvintele „nem less többe Trianon" („nu va mai fi Trianon"), pentru a le expune în fața magazinelor, întărind astfel spiritul naționalist și iredentist. Cumpărătorii aflau astfel, înainte de a intra într-un magazin, despre hotărârea proprietarilor, mulți veterani ai Primului Război Mondial, de a nu mai accepta un nou Trianon, ceea ce, probabil, asigura și o mai bună vânzare.

Era amintită și chestiunea refugiaților maghiari din Transilvania de Sud, care se plângeau de tratamentul la care fuseseră supuși în România.

Un amănunt semnificativ, care i-a surprins și pe diplomații francezi, ilustrează mentalitatea nobilimii maghiare, care nu dispăruse odată cu imperiul. Baronul Eduard Atzel, de lângă Arad (aflat atunci în România), s-a refugiat, după „dictat", la Cluj, sub motivul că i-ar fi fost pusă în pericol viața în România. Cu câțiva ani înainte, în 1935, sora acestui baron solicitase Consulatului francez clujean „... o viză de pașaport", ocazie care a fost înregistrată, în mod excepțional, în documente, de către funcționarii consulatului, din cauza felului *cum li s-a adresat*, dezvăluind o

[7] Arhivele Diplomatice Franceze, *fond Guerre 1939-1945, Vichy. Hongrie,* dos. 416, f. 208-212.

mentalitate depășită, de tip medieval. Aceasta, scria Claudon „(...) a folosit un limbaj atât de autoritar, ca să nu spunem mai mult: „Nobilii maghiari sunt scutiți de formalitățile la care muritorii obișnuiți sunt obligați ... etc..., încât predecesorul meu a considerat că este de datoria lui să raporteze legației”[8].

Noile manifestări iredentiste se datorau scopului Budapestei de a încerca să obțină un profit din asocierea maghiară la campania militară germană pe teritoriul sovietic, ceea ce ar fi determinat o atitudine speculativă a cercurilor conducătoare de la Budapesta. Prețul, pentru „... participarea la campania rusă”, ar fi urmat să-l plătească România, deoarece Budapesta declara că n-avea nicio pretenție teritorială față de Uniunea Sovietică și spera că „...vor primi noi teritorii în prezent în România, cel puțin până la râul Mureș”. Soluția Budapestei era ca și România să fie recompensată, pe lângă Basarabia și cu alte teritorii, dincolo de Nistru, adică o politică de compensații[9], care ar fi trebuit, în concepția liderilor maghiari, să fie considerate de România suficiente pentru noua pierdere.

Pretențiile demonstrau, fără tăgadă, că iredentismul maghiar, așa cum menționa la început Claudon, *se reactivase, la prima ocazie oferită de cursul evenimentelor de pe front*. Cu toate acestea, și decidenții maghiari erau perfect conștienți că încercarea n-avea nicio șansă de reușită, dacă nu ar fi fost „... decisă și impusă de puterile Axei” „(...) les hongrois se rendent bien compte qu'un tel règlement de comptes, à moins qu'il soit décidé et imposé par les puissances de l'Axe (…), cum se întâmplase și cu un an înainte. Conform opiniei lui Claudon, din acest motiv apăruse noua preocupare de a se căuta justificarea pretențiilor teritoriale maghiare („D' où les soucis pour eux des justifier dans la plus grande mesure possible leurs revendications territoriales, en Transylvanie en particulier”[10]).

Raportul continua, într-un alt registru, istoria fiind adusă în prim-planul atenției publice, cu intenția de a furniza argumente în polemica științifică, pentru presă, dar și în retorica publică, dintre cele două țări. Istoria era chemată să argumenteze întâietatea maghiarilor pe teritoriul Transilvaniei și, în consecință, drepturile de posesie asupra teritoriului, care decurgeau dintr-o atare situație. Ținta vizată de discursul oficial propagandistic maghiar era nu doar opinia publică internă, în mare parte lămurită deja, ci și consolidarea bazei argumentative a pretențiilor asupra Transilvaniei în fața Germaniei naziste, adevăratul decident.

Pentru Germania hitleristă, *argumentul documentar*, al uneia dintre cele două părți, nu putea avea o mai mare greutate decât cel militar, la care România stătea mult mai bine, fiind a doua țară ca dimensiune a implicării militare pe frontul de Est. Indiferent de motivația principală, demersul necesita depunerea unui efort de cercetare – în special pentru perioada medievală – vast și riguros, iar specialiștii unguri, așa cum remarca presa internă, tratau cu mare seriozitate această nouă misiune.

În sensul aserțiunii de mai sus, Claudon informa Vichy-ul că un periodic științific de prestigiu, *Noua revistă maghiară*, relata publicului maghiar despre inițiativele întreprinse de istoriografia maghiară, accentuând necesitatea dezvoltării cercetărilor de istorie și *demografie istorică*.

---

[8] *Ibidem*

[9] Politica de compensații era o practică obișnuită în perioada respectivă, folosită de Germania nazistă sau de Uniunea Sovietică pentru a-și atinge obiectivele imperialiste, în dauna micilor state vecine. Vezi, în acest sens, Vasile Pușcaș, *Dictatul de la Viena, Transilvania și relațiile româno-ungare (1940-1944*), Editura Argonaut, Cluj-Napoca, 2020, p. 16, 81, *passim*.

[10] Arhivele Diplomatice Franceze, dos. 416, f. 208-212.

Se mai amintea că mai mulți specialiști în perioada medievală, sub coordonarea profesorilor de la universitățile din Budapesta și Cluj, erau angajați în acest efort științific, pentru a răspunde așa-ziselor „imperative ale timpului", adică argumentării tezei maghiare:

> „*Peu des disciplines jouissent aujourd'hui en Hongrie d'une popularité aussi incontestée que les études d'histoire démographique. Toute une cohorte de jeunes savants a entrepris, sous la sage direction de M. Elemer Malyus, professeur à l'Université de Budapest, des recherches spéciales dans nos archives et bibliothèques et se propose de jeter une lumière nouvelle sur l'histoire de la population de notre pays. On peut dire sans exagérer qui nous assistons à la naissance d'une discipline nouvelle, issue des besoins intellectuels et des exigences impérieuses de notre époque*"[11] (subl. ns.-A.F.).

Demografia istorică trebuia să caute argumente pentru fiecare epocă și comitat, chiar în urmă cu cinci-șase secole, pentru a nu fi „(...) schițate teorii himerice umflate de ambiții politice și preocupări antiștiințifice". Cercetarea trebuia să se focalizeze și pe aspecte *de toponimie și nume de persoane* din diverse localități dintr-o regiune, pentru ca, pe baza analizei etimologice, să se tragă concluzii asupra apartenenței etnice a locuitorilor unei comune, apoi asupra unei zone mai întinse.

Claudon menționează și alte categorii de informații istorice pe baza cărora să se stabilească că maghiarii au fost primii în Transilvania, care pot fi lecturate în anexa acestui text. Specialiștii maghiari combăteau „superstițiile mitului daco-român", legate de voievodul Gelu, numit „un legendar șef al românilor", iar cercetătoarea Eva Balazs contesta teza că orașul Cluj ar fi fost fondat de germani. Concluzia era că toate studiile converg spre teza că maghiarii s-au stabilit în Transilvania înaintea românilor care, adăuga imediat, susțineau contrariul, cu argumentele lor. Chiar și predecesorul lui Claudon în postul de consul la Cluj transmitea departamentului, în septembrie 1940, că în Transilvania de Nord trăiau 48% români și 40% maghiari.

Raportul se încheia cu constatarea că numai rezultatele recensământului maghiar din ianuarie 1941 vor aduce elemente noi de comparație, pe care, firește, românii le vor contesta. De asemenea, în final apar informații cu privire la presa maghiară, care citează și combate articole iredentiste din presa română, declarația profesorului Lupu din România, un citat din ziarul românesc *Ardealul* (apărea la București), care susține că frontierele etnice românești se află, de fapt, pe Tisa, și care surprinde în mod dezagreabil presa maghiară ca și unele declarații cu caracter iredentist ale mareșalului Antonescu.

Ce concluzii s-ar putea trage din analiza succintă a documentului, pe care-l reproducem în anexă?

Franța, chiar învinsă și ocupată, așadar indiferent de regimul intern, și-a păstrat interesul față de România, deși aceasta, prin politica sa externă de raliere la Axa (a se vedea și articolele laudative la adresa Germaniei dintr-o parte a presei române), o dezamăgise.

Raportul consulului Claudon, din Clujul anului 1941, reprezintă un exemplu de profesionalism, în sensul că autorul a prezentat faptele la modul cel mai obiectiv, neintervenind decât cu precizările obligatorii, pentru o mai bună înțelegere a realităților locale descrise.

---

[11] *Ibidem*. „Puține discipline se bucură astăzi în Ungaria de o popularitate atât de incontestabilă precum studiile de istorie demografică. O întreagă cohortă de tineri cărturari a întreprins, sub înțeleapta direcție a lui Elemer Malyus, profesor la Universitatea din Budapesta, cercetări speciale în arhivele și bibliotecile noastre și își propune să arunce o lumină nouă asupra istoriei populației țării noastre. Putem spune, fără a exagera, că asistăm la nașterea unei noi discipline, rezultată din nevoile intelectuale și exigențele imperative ale timpului nostru".

Din cuprinsul acestora se pot degaja liniile esențiale ale poziției Budapestei față de „problema Transilvaniei". Nu numai acest raport, ci toate informațiile de care dispunea diplomația franceză demonstrau că dictatul de la Viena n-a făcut altceva decât să ducă la apariția, în centrul Europei, a două națiuni nemulțumite, în locul uneia singure, aflate într-un permanent conflict diplomatic și de presă. Budapesta a fost, în realitate, doar parțial satisfăcută de decizia de la Viena. Acesta a fost și motivul pentru care a continuat o linie politică realistă, pragmatică, de speculare a oricărei oportunități ivite, cum a fost și cazul participării la conflictul din răsărit, pentru a-și realiza planul de a recupera cât mai mult teritoriu și din Transilvania de Sud. Obiectivele sale s-au ciocnit, inevitabil, de cele opuse, ale Bucureștiului, care urmărea recuperarea Transilvaniei de Nord, așa cum se poate constata și din partea finală a documentului. Rezolvarea problemei, așa cum era văzută de decidenții maghiari, printr-o politică de compensații cu teritoriul Basarabiei și apoi cu teritorii de dincolo de Nistru, corespundea planului maghiar de a transforma România într-o țară cu „vocație răsăriteană" și nu central-europeană, ceea ce era considerat inacceptabil în România.

Aparatul propagandistic al statului maghiar horthyst întreținea, pe plan intern, menținerea vie a idealului iredentist. În această bătălie propagandistică și diplomatică s-a recurs, ca și altădată în trecut, la argumentul istoric și la cel al demografiei istorice, care trebuiau să slujească tezele istoriografiei maghiare. Era, fără îndoială, un recurs la istorie într-un spirit militant, specific secolului al XIX-lea, când cele două istoriografii, română și maghiară, s-au confruntat pe chestiunea întâietății și a numărului celor două etnii în Transilvania.

Confruntarea se voia una argumentată științific, prin cercetările angajate de istoricii maghiari din centrele universitare de la Budapesta și Cluj. Dacă controversa istorică în ce privește întâietatea nu avea/are o mare relevanță pentru decidentul politic, în schimb, cu numărul românilor chestiunea se dovedea mai dificilă, pentru că era greu să convingi o mare putere de dreptatea ta, în condițiile în care românii erau majoritari, chiar dacă se urmărea combaterea acestei teze.

Se poate afirma că, atât în disputa de atunci, ca și din alte epoci istorice, argumentul demografic rămâne unul de actualitate. Tocmai de aceea, o învățătură care se poate trage din analiza documentului este că orice stat responsabil trebuie să țină cont, în apărarea și proiecția pe timp lung a intereselor sale, de suportul și protejarea populației sale.

ANEXĂ DOCUMENTARĂ

Consulat de France à Cluj
La Direction des Affaires Politiques et Commerciales
Sous-direction de l'Europe nr. 10

Kolozsvár, 25 octombre 1941

LE CONSUL DE FRANCE A CLUJ
A SON EXCELLENCE LE MONSIEUR L'AMIRAL DE LA FLOTTE
MINISTRE SECRETAIRE D'ETAT AUX AFFAIRES ETRANGERES
A VICHY

L'avenir de la Transylvanie.

J'ai l'honneur de communiquer à Votre excellence quelques renseignements récentes concernant l'avenir de la Transylvanie.

La satisfaction provoquée en Hongrie par la décision de Vienne de rattacher au royaume de Saint-Étienne la Transylvanie du Nord n'est déjà plus complète ; et l'on voit apparaître peu à peu dans la presse et dans l'opinion publique un nouveau programme de revendications territoriales.

Il serait, certes, inexact de dire que la Hongrie avait toujours fait aurait toujours fait taire son irrédentisme. Toutes les cartes géographiques donnent le tracé de la frontière depuis 1914 et la projection du journal cinématographique est toujours précédée de celle d'une carte montrant les acquisitions successives obtenues depuis les limites du traité de Trianon. Lors des fêtes nationales le drapeau hongrois est toujours en berne au grand mat qui se trouve au milieu de la place Hitler, de Cluj. Le jour du concours hippique du IX-e corps d'armée, au début de ce mois, les drapeaux étaient en berne aux quatre coins du terrain.

Ainsi que j'ai exposé dans de précédente lettre la Transylvanie de Nord est une acquisition dont les valeurs est diminué par les nombreux désavantages : 1.le tracé de la frontière rend les communications par chemin de fer et par route très incommodes et nécessite des travaux considérables et couteux pour rendre accessible le pays sicule qui forme un noyau de pure race magyare. 2 si dans son ensemble la Transylvanie comporte des ressources le n' est pas moins vraie que les gisements les plus riches (charbon, fer, gaz méthane, métaux précieux), se trouvent dans la partie conservée par la Roumanie). 3. Enfin la Transylvanie du Nord ne possède pas les ressources agricoles suffisantes pour le besoin de la population, est une charge pour l' Etat qui doit lui fournir annuellement 100.000 quintaux de blé et 800.000 quintaux de maïs, ce qui diminue d' autant les exportations de céréale du royaume.

Par contre la Hongrie de Trianon, qui avait perdu à peu près toutes ses forêts et dont la situation, a ce point de vue, n'avait pas été suffisamment améliorées par l'annexion de territoires slovaque (1938) et ruthène (1939), récupère en Transylvanie 1.600.000 hectares de forêts ; mais cet avantage est loin de remplacer les inconvénients qui viennent d'être énumérées.

Si les esprits sont toujours restés particulièrement échauffes en Transylvanie hongroise, du moins les journaux se sont-ils abstenus jusqu'à présent des provoquer une campagne révisionniste, tant dans la presse nationale, que dans le seul journal de la minorité roumaine „Tribuna" dont la rédaction se cantonne, ou est maintenue par la censure, dans la plus complète banalité.

Au mois juillet on a distribuées aux commerçants des affiches portant la mots "nem less töbe Trianon" ("il n'y aura plus de Trianon") qui sont encore exposées dans les devantures des boutiques. De plus, les commerçants anciennes combattants de la Grande Guerre inscrivent désormais cette qualité (« Tüzharcos ») à la suite de leur nom. D' assez nombreux réfugiés hongrois arrivent de Roumanie, et tous s'accordent à dire qu'ils ont fui un pays où la vie des minorités est intolérable; malgré une certaine d'

exagération, on ne peut mettre en doute opinion exprimée d'une façon si unanime. J'ai reçu dernièrement la visite du baron Eduard Atzel, réfugié des environs d'Arad, et qui affirme que sa vie même était en danger, mais je n'ai puisse empêcher de faire une rapprochement entre ce personnages et sa sœur venu au Consulat en sollicitent en 1935 un visa de passeport et qui employa un langage si autoritaire, pour ne pas dire plus, („les nobles hongrois sont dispensés des formalités auxquelles sont astreints les commun mortels ...etc...) que mon prédécesseur crut devoir en rendre compte à la légation.

Les hongrois pour prix de leur participation à la campagne de Russie dans laquelle il déclare n'avoir pas d'ambitions territoriales, estiment qu'ils recevront des nouveaux territoires actuellement à la Roumanie au moins jusqu'à la rivière Màros; ils ajoute que si la Roumanie doit être, pour la même raison dédommagée et payée elle aussi de sa participation à la campagne russe, elle trouvera en occupant la Bessarabie est plus loin encore de suffisantes compensation.

Quoi qu' il soit à cet égard, les hongrois se rendent bien compte qu' un tel règlement de comptes, à moins qu' il soit décidé et imposé par les puissances de l' Axe, doit provoquer un conflit entre les deux voisins. D'où les soucis pour eux des justifier dans la plus grande mesure possible leurs revendications territoriales, en Transylvanie en particulier.

La plupart des professeurs de l'Université François Joseph de Kolozsvár ont publié des articles, voire des ouvrages, où ils défendent la thèse hongroise à savoir que les frontières de 1914 sont les seuls qui permettent d'espérer une paix durable. Cette unanimité de vue du côté hongrois ne supporte pas la moindre discussion, et notre compatriote M. E. de Martonne, le savant géographe, est accusé ouvertement d'avoir méconnu les données scientifiques afin de mieux appuyer les thèses roumaines notamment à l'époque des négociations du traité de Trianon. Dès leur arrivée les hongroises se sont empressé de débaptiser la rue de Martonne on rue du Théâtre.

On lit dans le numéro de mars 1941 de la *Nouvelle Revue de Hongrie,* au chapitre de la chronique scientifique :

„Peu des disciplines jouissent aujourd'hui en Hongrie d'une popularité aussi incontestée que les études d'histoire démographique. Toute une cohorte de jeunes savants a entrepris, sous la sage direction de M. Elemer Malyus, professeur à l'Université de Budapest, des recherches spéciales dans nos archives et bibliothèques et se propose de jeter une lumière nouvelle sur l'histoire de la population de notre pays. On peut dire sans exagérer qui nous assistons à la naissance d'une discipline nouvelle, issue des besoins intellectuels et des exigences impérieuses de notre époque. Tandis qu'à la l'étranger, bien des auteurs faute d'une connaissance approfondie de l'histoire hongroise et de ses problèmes, risquent de conclure de la répartition actuelle de nos nationalités à la situation d' il y a cinq ou six siècles, voire à celle de l'époque de Saint-Étienne, nos historiens, considérant les conditions particulières du Sud-Est Européen, où même les déplacements très considérable des groupes ethniques sont presque des rigueur, ont depuis longtemps reconnu cette évidence qu' un matière d' histoire démographique, chaque époque et chaque région demandent une étude à part.

A leur avis, pour n'est pas ébaucher des théories chimériques gonflées d'ambitions politiques et des préoccupations antiscientifiques, on doit entreprendre l'étude, très difficile sans doute, mais très fructueux, des pièces d'archives authentiques ; c'est pourquoi on a entrepris l'étude des conditions ethnique de chacun des comitats de la Hongrie millénaire. A propos de chaque comitat, on groupe les données (qui sont, dans la plupart des cas, des noms de lieux et des personnes) selon les diverses localités de la région en question et grâce à l'analyse étymologique de ces mots hongroise ou d'autres origines vulgaire, parsemés dans le texte de chartes latine (c'est sur ces points que M. Étienne Kniesza, l'excellente slaviste de Kolozsvár, offre généreusement ses lumières aux historiens), on cherche à tirer des conclusions d'abord sur l'appartenance ethnique des habitants d'une commune, ensuite sur celle de la population d'une zone plus ou moins étendue. Outre le nom propre on met à contribution aussi l'histoire des diverses colonisation successives, les données concernant la formation des grands domaines, c'est-à-dire tout ce qui, d'une manière ou d'une autre, est susceptible de nous renseigner sur le caractère ethnique d'une unité géographique".

Comme des juste les premières études publiées concernant des comitats de la Transylvanie, Ugocsa, Feher, Kolozs, Szatmar, Bihar.

Dans le compte rendu de l'ouvrage que Melle Eva Balazs à consacré au comitat des Kolozs, M. Ladislas Galdi écrit notamment : „Dans la région de Kolozsvár, centre intellectuel de la Transylvanie, nous nous un heurtons une fois des plus aux superstitions du mythe daco-roumain : c'est à Gylau, non loin des Kolozsvár, que Gélou un chef légendaire de roumains des Transylvanie, se serait soumis, lors de l'expédition de Tuhutum, aux conquérants hongrois. L'auteur se borne à souligner le fait que les noms des chefs populaires ne peut être d'origine roumaine. A propos des Kolozsvár elle cherche à infirmer la thèse suivante laquelle cette ville devrait sa fondation à des colonnes allemandes et de aussi à prouver par une analyse sérrée de l'évolution intérieure de la ville que les allemandes ne s'y établirent qu'a une date relativement tardive. Elle attire l'attention aussi sur les ravages de l'invasion de Mongole en 1241 et 1242 et, chose curieuse, elle démontre que c'est précisément une source parisienne qui a gardé la mémoire de ces années funestes : „in qoudam castro, qui dicitur (Kluswar ou Koloszvar), ceciderunt infinita multitudo ungarorum".

Quant à l'immigration des roumains, l'auteur signale une charte 1377 suivante laquelle la ville Kolozsvár avait à cette époque à Felek (sur la frontière rumano-hongroise de 1940) une „villa olachorum" située „in villa civitatis". La même carte précise que „viginti olachi (roumains) pro custodia vie positi et locati sunt".

Il résulte d'ailleurs de toutes ces études que les Hongrois étaient établis en Transylvanie avant les Roumains. Il est bon d'ajouter que le Roumanis affirment les contraire et précisent en outre que de nos jours les nombre des Roumains domine dans toutes ces régions qui font pas conséquente partie de l'espace vital de la Roumanie. Mon prédécesseur écrivait, en efffet, au Département en septembre 1940 que la Transylvanie du Nord compte 48 % des Roumains, contre 40 % de hongrois. Il est aisé de se rendre compte que chacun des deux royaumes voisins est fort de sa thèse et que la solution pacifique du conflit ne sera pas aisée a obtenir.

Des nouveaux éléments de comparaison seront fournis bientôt lorsque les résultats du recensement ordonné par les gouvernement hongrois en janvier 1941 seront connus, encore que le roumains les contesteront très probablement. Il est certain que, en ce qui concerne les conditions démographiques, les travaux du comte Paul Téléki, ancienne présidente du conseil, ne sont peut etre plus exacte, puisqu' ils ont pour base le recensement de 1910, depuis lequel les régions de l'Est ont subi de grandes transformations. Actuellement la presse locale pose à nouveau le problème de la Transylvanie mais elle se borne tout d'abord à citer des articles publiés dans les journaux de Roumanie. Certaines des ces citations sont présentées de façon à provoquer le déchaînement des sentiments violents. Ainsi les journal reproduisait au début de ce mois la déclaration du Docteur Lup, ancien ministre et professeur roumain, d'après laquelle la langue roumain serait l'origine des langues latines et il ajoutait „qu'il n'est pas nécessaire d'appuyer une affirmation par des documents ou de preuves à l'appui.

Ou encore, les journal citait un confrère de Roumanie affirmant que le drapeau bleu, jaune et rouge, floterrait très bientôt sur les portes de Szatmar et sur les villes du comitat de Maramoros.

Le presse citait également le journal „Ardealul" qui, dans son numéro du 12 de ce mois, affirmait que la frontière ethnique de la Roumanie n'était pas celle de Trianon, mais bien la rivière de Tisa et qu'on été désagréablement surpris de voir la Roumanie soulever le polémique de ce genre à l'heure où toutes les forces de la civilisation devraient d'avoir pour but que l'anéantissement du bolchevisme. Aujourd'hui la presse rapporte le parole du Maréchal Antonesco répondant à une délégation de ministres venus le féliciter de la prise d' Odessa: „Nous n'aurons pas de répit ni moi, ni vous, que nous n'ayons rétabli pleinement la Roumanie dans ses droites que je ne perds jamais de vue et qu'aucun de nous n'a oubliés".

Enfin ces jours-ci des réfugiés hongroise ont rapporté à leurs compatriotes indignés que le Maréchal, sollicité des signer le livre d'or d'une hôpital de campagne, avait écrit: „je ramènerai mon armée victorieuse par Cernăuți, les monts du Maramures et Cluj".

Traducere

Consulatul Franței la Cluj
Direcția afacerilor politice și comerciale
Sub-direcția Europa
nr. 10

Cluj, 25 octombrie 1941

Consulul Franței la Cluj
Către Excelența sa, Domnul Amiral,
Ministrului flotei, secretar de stat pentru afaceri externe
la Vichy

L.s. *Viitorul Transilvaniei*.

Am onoarea de a comunica Excelenței Voastre câteva informații recente referitoare la viitorul Transilvaniei.

Satisfacția provocată în Ungaria de hotărârea de la Viena, de a alipi Regatului Sfântului Ștefan Transilvania de Nord, nu mai este completă și vedem, apărând, încetul cu încetul, în presă și în opinia publică, un program nou de revendicări teritoriale.

Desigur, ar fi inexact să spunem că Ungaria și-a redus mereu la tăcere iredentismul. Toate hărțile geografice dau conturul granițelor din 1914 și proiecția jurnalului cinematografic este întotdeauna precedată de cea a unei hărți arătând achizițiile succesive obținute din limitele granițelor Tratatului de la Trianon. În timpul sărbătorilor naționale, steagul Ungariei este mereu arborat în bernă la catargul mare din mijlocul Pieței Hitler, din Cluj. În ziua concursului hipic al Corpului IX Armată, de la începutul acestei luni, steagurile erau în bernă în cele patru colțuri ale terenului.

După cum am explicat într-o scrisoare anterioară, Transilvania de Nord este o achiziție a cărei valoare este diminuată de numeroasele dezavantaje: 1. cursul frontierei face comunicațiile pe cale ferată și rutieră foarte incomode și necesită lucrări considerabile și costisitoare pentru a face accesibilă țara secuiască, care formează un nucleu al rasei maghiare pure. 2 dacă Transilvania în ansamblu are resurse, nu este mai puțin adevărat că cele mai bogate zăcăminte (cărbune, fier, gaz metan, metale prețioase) se găsesc în partea păstrată de România. 3. În fine, Transilvania de Nord nu dispune de resurse agricole suficiente pentru nevoile populației, este o povară pentru Stat care trebuie să îi asigure anual 100.000 de chintale de grâu și 800.000 de chintale de porumb, ceea ce reduce exporturile de cereale ale regatului.

Pe de altă parte, Ungaria de după Trianon, care își pierduse aproape toate pădurile și a cărei situație, din acest punct de vedere, nu fusese suficient îmbunătățită prin anexarea teritoriului slovac (1938) și rutean (1939), recuperează în Transilvania 1.600.000 de hectare de păduri; dar acest avantaj este departe de a înlocui dezavantajele care tocmai au fost enumerate.

Dacă spiritele sunt încă deosebit de aprinse în Transilvania maghiară, cel puțin ziarele s-au abținut până acum să provoace o campanie revizionistă, atât în presa națională, cât și în singurul ziar al minorității române, „Tribuna", a cărui redacție se limitează, sau este menținută de cenzor, în cea mai deplină banalitate.

În luna iulie, afișe care poartă cuvintele „nem less többe Trianon" („nu va mai fi Trianon") au fost împărțite comercianților și sunt în continuare expuse în fața magazinelor. În plus, comercianții care sunt veterani ai Marelui Război își înscriu acum această calitate („Tüzharcos") imediat după numele lor. Din România sosesc un număr destul de mare de refugiați maghiari și toți sunt de acord că au fugit dintr-o țară în care viața minorităților este intolerabilă; în ciuda unei anumite exagerări, nu se poate pune la îndoială o opinie exprimată într-un mod atât de unanim.

Am primit recent o vizită a baronului Eduard Atzel, un refugiat din împrejurimile Aradului, care susține că viața lui chiar era în pericol, dar nu m-am putut abține să nu fac o legătură între acest personaj

și sora lui care a venit la Consulat, solicitând o viză de pașaport în 1935, și care a folosit un limbaj atât de autoritar, ca să nu spunem mai mult („Nobilii maghiari sunt scutiți de formalitățile la care muritorii obișnuiți sunt obligați ... etc...”), încât predecesorul meu a considerat că este de datoria lui să raporteze legației.

Ungurii, pentru prețul participării lor la campania rusă, în care declară că nu au ambiții teritoriale, estimează că vor primi noi teritorii în prezent în România cel puțin până la râul Mureș; ei adaugă că, dacă România trebuie, din același motiv, compensată și plătită pentru participarea ei la campania rusă, ea va găsi prin ocuparea Basarabiei și mai departe o compensație suficientă.

Orice va fi în acest sens, maghiarii sunt deplin conștienți că o astfel de reglementare a conturilor, dacă nu este decisă și impusă de puterile Axei, trebuie să provoace un conflict între cei doi vecini. De aici și preocuparea ca aceștia să își justifice pretențiile teritoriale în cea mai mare măsură posibilă, în special în Transilvania.

Majoritatea profesorilor Universității „Francisc Iosif” din Kolozsvár [Cluj] au publicat articole și cărți, în care susțin teza maghiară, și anume că granițele anului 1914 sunt singurele care permit să se spere la o pace durabilă.

Această unanimitate de vederi pe partea maghiară nu suportă nici cea mai mică discuție, iar compatriotul nostru E. de Martonne, savantul geograf, este acuzat deschis că a ignorat datele științifice, pentru a susține mai bine tezele românești, în special în epoca negocierilor pentru Tratatul de la Trianon.

De îndată ce au ajuns, ungurii s-au grăbit să schimbe numele străzii Martone în strada Teatrului. Citim în numerele din martie 1941 ale *Noii reviste maghiare*, la capitolul cronicii științifice:

„Puține discipline se bucură astăzi de o popularitate atât de incontestabilă precum studiile de istorie demografică. O întreagă cohortă de tineri cărturari a întreprins, sub înțeleapta direcție a lui Elemer Malyus, profesor la Universitatea din Budapesta, cercetări deosebite în arhivele și bibliotecile noastre și își propune să arunce o nouă lumină asupra istoriei populației țării noastre. Putem spune, fără a exagera, că asistăm la nașterea unei noi discipline, rezultată din nevoile intelectuale și exigențele imperative ale timpului nostru. În timp ce în străinătate mulți autori, lipsiți de o cunoaștere aprofundată a istoriei maghiare și a problemelor ei, riscă să concluzioneze de la actuala distribuție a naționalităților noastre pentru situația de acum cinci-șase secole, sau chiar la cea din vremea lui Sfântului-Ștefan, istoricii noștri, având în vedere condițiile particulare din sud-estul Europei, unde chiar și deplasările foarte considerabile ale grupurilor etnice sunt aproape riguroase, au recunoscut de mult această dovadă ca o chestiune de istorie demografică, fiecare epocă și fiecare regiune necesită un studiu separat. În opinia lor, pentru a nu schița teorii himerice umflate de ambiții politice și preocupări antiștiințifice, trebuie întreprins studiul, foarte dificil fără îndoială, dar rodnic, al documentelor de arhivă autentice; de aceea, s-a întreprins un studiu al condițiilor etnice ale fiecăruia dintre comitatele Ungariei milenare. Despre fiecare judet, grupăm datele (care sunt, de cele mai multe ori, nume de locuri si persoane) în funcție de diversele localități ale regiunii în cauză și datorită analizei etimologice a acestor origini maghiare sau de altă origine vulgară, intercalate în text a cartelor latine (asupra acestor puncte d-nul Etienne Kniesza, excelentul slavist din Koloszvar, oferă cu generozitate istoricilor, cunoștințele sale), căutăm să tragem concluzii mai întâi asupra etnicității locuitorilor unui municipiu, apoi asupra celei a populației dintr-o zonă mai mult sau mai puțin extinsă.

Încă din primele studii publicate se referă la județele din Transilvania: Ugocsa, Feher, Kolozs, Szatmár, Bihar. În raportul lucrării pe care domnișoara Eva Balazs a consacrat-o în special județului Kolozs, domnul Ladislas Galdi scrie: „În regiunea Kolozsvár, centru intelectual al Transilvaniei, ne confruntăm încă o dată cu superstițiile mitului daco-român: la Gilău, nu departe de Kolozsvár, Gélou, un conducător legendar al românilor din Transilvania, s-ar fi supus, în timpul expediției lui Tuhutum, cuceritorilor maghiari. Autorul se mărginește să sublinieze faptul că numele conducătorilor populari nu pot fi de origine română. Despre Kolozsvár ea încearcă să invalideze următoarea teză: că acest oraș își datorează întemeierea coloniștilor germani și, de asemenea, să demonstreze printr-o analiză atentă a evoluției interne a orașului că germanii s-au stabilit acolo doar la o dată relativ târzie. De asemenea, atrage

atenția asupra ravagiilor invaziei mongole din 1241 și 1242 și, în mod curios, demonstrează că tocmai o sursă pariziană a păstrat amintirea acestor ani dezastroși: „in qoudam castro, qui dicitur (Kluswar ou Koloszvar), ceciderunt infinita multitudo ungarorum".

În ceea ce privește imigrația românilor, autorul indică o cartă din 1377, conform căreia orașul Kolozsvár avea la acea vreme în Felek (la granița româno-maghiară din 1940) o „*villa olachorum*", situată în *villa civitatis*. Aceeași cartă precizează că „viginti olachi (români) pro custodia vie positi et locati sunt".

Din toate studiile sale rezultă că maghiarii s-au fost stabilit în Transilvania înaintea românilor. Este bine să adăugăm că românii afirmă contrariul și, mai mult, precizează că, în prezent, numărul românilor domină în toate acele regiuni care fac deci parte din spațiul vital al României. Predecesorul meu scria, de fapt, Departamentului, în septembrie 1940, că Transilvania de Nord are 48% români, față de 40% maghiari. Este ușor de înțeles că fiecare dintre cele două regate vecine este puternic în teza sa și că rezolvarea pașnică a conflictului nu va fi ușor de obținut.

Noi elemente de comparație vor fi furnizate în curând, când se vor cunoaște rezultatele recensământului ordonat de guvernul maghiar în ianuarie 1941, deși, cel mai probabil, românii le vor contesta. Cert este că, în ceea ce privește condițiile demografice, munca contelui Paul Téléki, fost președinte al consiliului, nu mai poate fi exactă, întrucât se bazează pe recensământul din 1910, de la care regiunile din Est au suferit mari transformări.

În prezent, presa locală pune din nou problema Transilvaniei, dar la început se limitează la a cita articole apărute în ziarele României. Unele dintre aceste citate sunt prezentate în așa fel încât să provoace dezlănțuirea sentimentelor violente. Astfel, ziarele au reprodus la începutul acestei luni declarația Dr. Lupu, fost ministru și profesor român, potrivit căreia limba română ar fi originea limbilor latine și a adăugat „că nu este necesar să se apase pe afirmare prin documente justificative sau probe".

Sau din nou, ziarele au citat un coleg din România, care afirmă că steagul albastru, galben și roșu va pluti foarte curând peste porțile Sătmarului și peste orașele județului Maramureș.

Presa a citat și ziarul *Ardealul* care, în numărul din 12 a acestei luni, a afirmat că granița etnică a României nu era cea a Trianonului, ci, într-adevăr, râul Tisa și am fost neplăcut surprinși să vedem că România ridică astfel de controverse într-un moment în care toate forțele civilizației ar trebui să aibă ca scop anihilarea bolșevismului. Presa relatează astăzi cuvintele mareșalului Antonescu care răspunde unei delegații de miniștri care a venit să-l felicite pentru capturarea Odesei: „nu vom avea răgaz, nici eu, nici dumneavoastră, până nu vom restabili pe deplin România în drepturile sale, pe care nu le-am pierdut niciodată din vedere și pe care niciunul dintre noi nu le-a uitat".

În cele din urmă, în zilele acestea, refugiații maghiari au raportat compatrioților lor indignați că Mareșalul, solicitat să semneze cartea de oaspeți a unui spital de campanie, a scris: „Îmi voi aduce înapoi armata învingătoare de la Cernăuți, la munții Maramureșului și la Cluj".

(Arhivele Diplomatice Franceze, *fond Guerre 1939-1945, Vichy. Hongrie*, dos. 416, f. 208-212)

MINISTRUL ITALIAN LA BUCUREȘTI RENATO BOVA SCOPPA ȘI PERSECUȚIA EVREILOR ÎN ROMÂNIA ANULUI 1942

Veronica TURCUȘ*

THE ITALIAN MINISTER IN BUCHAREST RENATO BOVA SCOPPA AND THE PERSECUTION OF THE JEWS IN ROMANIA IN 1942
ABSTRACT

The study aims to provide Romanian historiography with new documentary landmarks regarding the persecution of Jews during the Antonescu regime. It is about the publication and analysis of three documents sent from Bucharest to Rome, in 1942, by the Italian minister in Bucharest, Renato Bova Scoppa. The diplomat's accounts highlight how Romania, pressured by Nazi Germany, joined the anti-Semitic program by developing measures to persecute, arrest and deport Jews who were Romanian citizens, with tragic consequences for the vast majority of those deported. The Italian diplomat offers an interesting perspective from a representative of a power allied with Nazi Germany, arguing that the elimination of Jews from Romanian life automatically places the country within totalitarian regimes.

Keywords: Romanian Jews, Italy, Romania, deportation, Antonescu regime, Italian diplomacy.

Recuperarea documentației istorice relative la țara noastră este cel dintâi comandament al unui discipol al lui Clio. Când este la mijloc un subiect dramatic, cu atât mai necesară este despuierea arhivelor românești și străine. Prezentul studiu își propune să restituie documentar perspectiva pe care a avut-o celebrul diplomat Renato Bova Scoppa asupra problemei persecuției antisemite din țara noastră în anul 1942[1].

Ministrul Italiei la București, Renato Bova Scoppa, este relativ bine cunoscut în peisajul istoriografic național datorită cărții imediat postbelice *Colloqui con due dittatori Salazar-Antonescu*, Roma, Ruffolo Editore, 1949, 197 p. (Collana di Cronache e Documenti)[2]. Cartea, cu tentă memorialistică, conține și anumite documente diplomatice, considerate nesecrete în epocă, alte documente fiind publicate la noi în țară de-abia de câțiva ani încoace[3].

* Institutul de Istorie „George Bariţiu" Cluj-Napoca al Academiei Române; e-mail: vturcus@yahoo.it.

[1] Pe această temă a se vedea Lya Benjamin, *Prigoană și rezistență în istoria evreilor din România, 1940-1944: studii*, București, Editura Hasefer, 2001.

[2] Traducerea acestei cărți în limba română este tardivă. Se intitulează *Memorii 1941-1944. Ambasadorul Italiei la București își amintește*, Mii de cărți, 2021, 122 p. Denumirea ambasador e improprie întrucât Italia avea la București o legație, nu o ambasadă.

[3] Veronica Turcuș, *O cordială relație diplomatică: Lucrețiu Pătrășcanu – Renato Bova Scoppa, ministrul Italiei la București*, în *Anuarul Institutului de Istorie „George Bariţiu"*, Series «Historica», Cluj-Napoca, LIX, 2020, p. 323-342.

Diplomatul de carieră Renato Bova Scoppa (născut în 1892 într-o familie nobilă napoletană și decedat în 1985) a ocupat importante posturi în serviciul Externelor italiene în anii interbelici, în timpul regimului fascist. Una dintre primele sale misiuni a fost Addis Abeba (septembrie 1923 – octombrie 1924), iar familiarizarea cu problemele etiopiene îl va face candidatul ideal pentru susținerea poziției Italiei la Societatea Națiunilor în anii '30. Bova Scoppa a funcționat din 1932 la Geneva, în cadrul Delegației italiene de pe lângă Liga Națiunilor[4], iar în noiembrie 1935, în contextul războiului italo-etiopian și a sancțiunilor aplicate Italiei în octombrie același an, a fost diplomatul care l-a sfătuit pe Mussolini să aibă în vedere decizia ieșirii Italiei din Societatea Națiunilor (hotărâre luată ulterior, în 1937). Cunoștea, de asemenea, situația politică din Uniunea Sovietică, întrucât după misiunea de la Addis Abeba și până la revenirea în centrală în 1926, a funcționat în cadrul reprezentanței italiene de la Moscova și apoi în calitate de consul general ad-interim la Odessa, ceea ce l-a recomandat direct pentru postul de la București, ocupat în contextul ofensivei germane asupra U.R.S.S.-ului (cu referire la misiunea sa în Uniunea Sovietică există o carte a lui Bova Scoppa, *Russia rossa*, Roma, Libreria del Littorio, 1932, 381 p.). Ulterior, Bova Scoppa a servit interesele Italiei ca diplomat la Ankara (1927), iar din aprilie până în iunie 1930 a funcționat în calitate de consul general ad-interim la Smirna/Izmir (despre experiența sa în Turcia a făcut o analiză fină, istorică și socială, a Istanbulului, cu prezentarea situației comunității italiene de acolo în lucrarea intitulată *Stambul*, Milano, Casa Editrice G. Agnelli, 1933, 326 p.). După ieșirea Italiei din Societatea Națiunilor a mai funcționat la Geneva până în 1940, în postura de observator pe lângă instituție, apoi a fost trimis în Portugalia lui Salazar. Diplomatul italian va fi transferat în luna mai 1941 din postul de la Lisabona la București, o misiune diplomatică dificilă pentru că debuta în contextul agresiunii Germaniei asupra U.R.S.S.-ului (pregătită de Hitler încă din decembrie 1940, după ce negocierile purtate în noiembrie anul respectiv pentru o eventuală aderare a Moscovei la Pactul Tripartit au eșuat, declanșată la 22 iunie 1941 cu susținerea Italiei și a României).

În momentul respectiv România devenea unul dintre aliații strategici ai Italiei în contextul Războiului din Răsărit, iar ministrul Bova Scoppa a avut un rol important în colaborarea dintre cele două guverne până în momentul căderii lui Mussolini. Trebuie reținut că Bova Scoppa era familiarizat cu ambianța diplomatică a capitalei portugheze, iar Mihai Antonescu în calitate de ministru de Externe a decis să mențină deschisă, pe tot parcursul anului 1942, calea relațiilor apropiate cu țările neutre (iar Portugalia era una dintre acestea) pentru a sonda poziția anglo-americanilor față de România (chiar dacă și-a menținut statutul de neutralitate pe parcursul conflictului, Salazar a avut o atitudine proprie față de principalii actori ai conflagrației; dictatorul portughez și-a manifestat public, încă de la începutul războiului, convingerea că victoria va aparține Aliaților și a permis acestora utilizarea bazelor navale portugheze, criticând totodată regimul nazist, mai ales din perspectiva poziției față de catolicism).

Ajuns în iunie 1941 la Roma, în vederea plecării spre București, Renato Bova Scoppa a fost primit pentru instrucțiuni și sfaturi de ministrul de externe italian Galeazzo Ciano în ziua de 20 iunie (chiar în precedența declanșării ofensivei Axei asupra sovieticilor) și a sosit în capitala României la 1 iulie 1941, fiind primit de Regele Mihai la Sinaia la 5 iulie în vederea prezentării scrisorilor de acreditare. A luat un prim contact cu șeful Externelor românești, Mihai Antonescu,

[4] În acest sens o sinteză la Elisabetta Tollardo, *Fascist Italy and the League of Nations, 1922-1935*, Palgrave Macmillan, 2016, Cap. 6, *The "Internationalization" of the Italians in the League*, p. 215-264, unde sunt analizate reacțiile italienilor care funcționau la Secretariatul Ligii Națiunilor în momentul deciziei Italiei de a părăsi Geneva.

în data de 6 iulie 1941. Cu acesta din urmă va dezvolta o relație instituțional-amicală restituită în manieră livrescă câțiva ani după în celebra carte deja menționată *Colloqui con due dittatori Salazar-Antonescu*. Având acces la primul colaborator al lui Ion Antonescu, Bova Scoppa a putut să obțină, ca ministru al Italiei la București, informații de primă mână despre politica guvernului român în diverse domenii. Așa cum am anticipat în deschiderea articolului de față, una dintre problemele care a ocupat atenția diplomatului italian a fost aceea a persecuției evreilor de către guvernul Antonescu. Cu toate că în politica editorială a postbelicului Minister de Externe al Italiei, cunoscut și sub denumirea de Farnesina, a existat o voință clamată de a despuia și publica depeșele diplomatice din anii celui de-Al Doilea Război Mondial, unele dintre documente nu au fost publicate și au rămas necunoscute marelui public. Din această categorie fac parte și documentele cuprinse în anexa prezentei cercetări[5] și considerăm o datorie publicarea lor pentru a întregi patrimoniul de documente care slujesc la reconstituirea istoriei și a fenomenului persecutării evreilor din România.

Primele evidențe documentare directe relative la evreii români din partea lui Bova Scoppa, reperate de noi, sunt din august 1942, la mai mult de un an de la sosirea lui la București[6]. Dincolo de ambientarea lui în capitala României, așa cum reiese din document, atenția i-a fost atrasă de presiunile pe care Germania nazistă le făcea asupra lui Antonescu[7]. Momentul corespunde, din perspectivă istorică, definitivării practice a „*soluției finale a problemei ebraice – die Endlösung der Judenfrage*" din partea Germaniei naziste. Între vara lui 1941 și primăvara lui 1942 a fost finalizată și pusă în practică directiva hitleristă a exterminării a 11 milioane de evrei europeni, centralitate în această funestă acțiune având-o așa-numita „conferință de la Wannsee" din 20 ianuarie 1942. În comunicarea din 28 august 1942 ministrul italian la București vorbește fără echivoc de presiunile puternice pe care le face Berlinul ca România să înăsprească legislația antievreiască astfel încât să fie modelată după cea nazistă: „*vive pressioni sulle autorità romene onde indurle a sviluppare ulteriormente la legislazione antiebraica secondo le direttive seguite nel Reich*". Mai mult de atât, pentru a grăbi chestiunea actualizării legislației după tipar nazist, era pregătită participarea ministrului plenipotențiar Lecca[8], considerat „specialistul" român pe problema

[5] Documentele au fost fragmentar reproduse pe pagina de izvoare diplomatice ale European Holocaust Research Infrastructure https://diplomatic-reports.ehri-project.eu/document/EHRI-DR-19420923-IT; accesat la 2 aprilie 2023. Se precizează pe respectivul site că „The online edition "Diplomatic Reports" focuses on how diplomatic staff reported the persecution and murder of European Jews during World War II. It contains documents by the diplomatic staff of (temporary) allies, opponents as well as neutral countries, reporting from countries under German occupation. Next to the documents and translations, the edition offers an introduction to the countries the diplomatic staff came from, highlighting their diplomatic relations before and during the war, the general character of the reports and the role that the persecution of the Jews played in them. Currently, the edition includes reports of the diplomatic staff from Denmark, Italy, Japan and the US".

[6] Există o altă informare Telespresso 3314/1371 din 19 iulie 1941, în care ministrul italian, abia sosit în România, vorbește despre revoltele din Iași și Galați și despre măsurile antisemite luate împotriva evreilor români din Bucovina și Basarabia și a celor proveniți din Galiția. Archivio Storico Diplomatico del Ministero degli Affari Esteri, AG Uff IV. Posizione S.E. 27.869, busta R, fasc. Romania https://diplomatic-reports.ehri-project.eu/document/EHRI-DR-19410719-IT accesat la 2 aprilie 2023.

[7] Pentru aceste aspecte a se vedea o perspectivă generală la Hildrun Glass, *Deutschland und die verfolgung der juden im rumänischen machtbereich, 1940-1944*, München, Oldenburg Verlag, 2014, *passim.*

[8] Radu Lecca (1890-1980) a fost Comisarul general pentru probleme evreiești, director al Centralei Evreilor din România în timpul guvernării lui Ion Antonescu. În decembrie 1941, mareșalul Antonescu a decis dizolvarea Federației Uniunilor de Comunități Evreiești și înființarea Centralei Evreilor din România, care era „autorizată să reprezinte interesele colectivității evreiești". Conform regulamentului publicat în Monitorul Oficial din 30 ianuarie

ebraică, la un „schimb de experiență" la Berlin pentru a studia alături de „competentele organisme germane" modul în care românii să asimileze și să actualizeze măsurile antiebraice. Astfel de presiuni erau exercitate și asupra Ungariei sau Slovaciei[9].

Bova Scoppa, ca un bun observator ce era, relatează că autoritățile române au acționat și fără inputurile naziste în publicizarea acțiunilor antisemite. Prima măsură pe care o recenzează este referitoare la înregistrarea tuturor evreilor și străinilor care s-au stabilit la București în mod clandestin încă din 1940. O astfel de inițiativă era, în mod clar, o inventariere anticipativă pentru intențiile represive antisemite. Cei care nu s-ar fi înregistrat erau programați, în caz de descoperire, să fie trimiși în Transnistria. Diplomatul italian leagă această ultimă informație de un zvon, așa îl numește el, potrivit căruia guvernul antonescian, la solicitarea organizației Todt[10], era pregătit să trimită dincolo de Bug, zece mii de cetățeni evrei destinați muncii forțate în domeniul infrastructurii stradale. Din aceeași gamă a persecuțiilor directe, fără niciun alt motiv, decât cel rasial, Bova Scoppa informa că, printr-o dispoziție guvernamentală, era interzis ca evreii să aibă personal de serviciu care să fie „arian". Pentru a accentua și mai mult împilarea și marginalizarea populației evreiești, ca măsură ce atingea însăși necesitățile primare ale individului, este relatată o dispoziție administrativă care presupunea ca rația de pâine să fie plătită de populația semită dublu (30 de lei) față de populația „ariană" (15 lei).

Următorul document expediat de Renato Bova Scoppa la Roma este la o lună după primul trimis, mai precis în ziua de 23 septembrie 1942. Avem de-a face cu o informare mai corpolentă, semnificația fiind că parte din ce se anticipase anterior începea să fie implementat în România, așa cum se relatase, la presiunea Germaniei naziste. Impresia generală lăsată de lectura documentului este că diplomatul italian a strâns cât mai multe informații pentru o oferi guvernului fascist o reală radiografie a persecuției evreilor români. Nu trebuie să ne surprindă această atitudine a ministrului italian la București. El oferă informații reale din dorința de a satisface exigențele misiunii diplomatice, cu toate că și Italia dezvoltase același tip de legi antirasiale chiar cu câțiva ani înainte. Dar Bova Scoppa scrie cu corectitudine instituțională, iar textele sale nu conțin aprecieri degradante la adresa populației evreiești. Probabil în forul său personal nu era de acord cu atitudinea antisemită.

Ministrul italian la București debutează în informarea sa cu aprecierea că autoritățile române sunt „decise să rezolve cu măsuri drastice problema evreiască". Formularea drastic este gravă și pune în evidență caracterul rezolut al guvernului Antonescu de a face pe plac Germaniei hitleriste. Cea mai drastică măsură consemnată de Renato Bova Scoppa se referă la deportarea

---

1942, Centrala Evreilor din România avea dreptul de a se ocupa de: organizarea evreilor, reeducare și organizarea evreilor pentru munci și meserii, pregătirea emigrării evreilor, organizarea de activități culturale și a școlii evreilor, organizarea asociației sociale a evreilor, participarea evreilor la munci potrivit legii, furnizarea de date și informații cerute de autorități în legătură cu problemele de românizare etc. Radu Lecca a condus activitatea Centralei Evreilor, în calitate de director neoficial, până în data de 23 august 1944. În 7 septembrie 1943, Radu Lecca a fost numit în mod oficial Comisar general pentru probleme evreiești în cadrul Secretariatului de Stat pentru Muncă.

[9] Eduard Niznansky, *Rokovania nacistickeho Nemecka o deportaciach Zidov v roku 1942-priklad Slovenska, Rumunska a Madarska*, în *Historický časopis*, LVIII, 2010, nr. 3, p. 471-495.

[10] Organizația Todt a fost un trust de construcții care a funcționat mai întâi în Germania nazistă, iar apoi în toate țările ocupate de Wehrmacht. Creată de Fritz Todt, Reichsminister für Rüstung- und Kriegsproduktion (ministrul armamentului și aprovizionării), organizația a lucrat în strânsă colaborare cu comandamentele militare pe tot parcursul celui de-Al Doilea Război Mondial, angajând în cele din urmă munca forțată a peste 1.500.000 de bărbați și adolescenți. Principalul rol al companiei a fost construcția de drumuri, poduri și alte lucrări de comunicații, vitale pentru armatele și liniile de aprovizionare germane, precum și realizarea de lucrări de apărare.

evreilor români. Aceștia sunt deportați în teritoriile „ruse" și acțiunile debutaseră din iarna precedentă privind „evreii rezidenți în Basarabia și Bucovina acuzați de a fi primit cu simpatie ocupația bolșevică, ca și pe cei din Moldova care în primele zile ale războiului au iscat răzmerițe comuniste, imediat reprimate la Iași și la Galați". Dacă debutul persecuției evreilor a fost concentrat pe zona de est a țării, în momentul redactării documentului persecuția era extinsă la nivelul altor regiuni și orașe, inclusiv capitala țării, poliția română făcând numeroase razii pentru capturarea evreilor, iar după identificarea lor trimițându-i dincolo de Nistru sau de Bug, unde erau folosiți la muncile grele de amenajare a infrastructurii stradale. Din informațiile culese de misiunea italiană la București, foarte mulți evrei au murit fie pe drumul spre zonele de deportare, fie odată ajunși acolo, din pricina regimului inuman la care au fost supuși prin marșuri forțate pe temperaturi extrem de rigide, la care se adăugau lipsa echipamentelor de muncă și a vestimentației adaptate, precum și condițiile de cazare.

Cu precizia și ascuțimea diplomatică care-l caracterizau, Bova Scoppa nu ascunde faptul că persecuția evreilor români devenise de notorietate la scară internațională, Statele Unite luând imediat poziție prin Legația Elveției de la București, care le reprezenta, în condiții de război, interesele la București. A fost transmisă, pe filiera elvețiană, o notă de protest din partea diplomației americane[11], document ignorat de cuplul politic Ion și Mihai Antonescu, care, într-o ședință recentă a Consiliului de Miniștri, au decis să continue agresiva politică de deportări.

A fost alcătuită, potrivit diplomatului cu origini napoletane, la solicitarea părții germane, o listă cu categoriile de cetățeni români de etnie evreiască urmând a fi deportați în zona de dincolo de Nistru[12]. În cuprinsul acestei liste erau enumerate următoarele categorii de cetățeni români care aparțineau minorității evreiești:

„1. cei care în momentul invaziei sovietice au prezentat la Legația sovietică de la București cerere de a se transfera în U.R.S.S. (listele în cauză au fost identificate de guvernul Antonescu în arhivele reprezentanței ruse la București);

2. evreii deja deținuți în închisori sub acuzația că sunt comuniști;

3. cei care deja se găseau în lagărele de concentrare;

4. cei care au fost identificați ca făcând trafic ilicit;

5. proprietarii caselor de pariuri, jucătorii de pariuri și cei care au comis delicte la jocurile de noroc;

6. sabotorii economiei, speculatorii și acaparatorii, în baza informațiilor și denunțurilor existente la prefecturile poliției;

7. cei care au manifestat simpatie față de americani;

8. filo-rușii, ostili față de războiul împotriva U.R.S.S.;

9. alarmiștii;

10. evreii filo-maghiari din Transilvania, mai cu seamă din regiunile Deva și Arad și cei care au încercat să emigreze în Ungaria;

11. cei vinovați de bancrută frauduloasă;

12. foștii jurnaliști care au fost angajați la serviciile de informare în masă anglo-americane".

Simpla enumerare a acestor categorii de cetățeni români de etnie iudaică demonstrează cum anume regimul Antonescu era dispus să consimtă la presiunile Germaniei. Sunt inserate

[11] Este vorba de nota Secretarului de Stat al SUA, Cordell Hull, adresată guvernului român la 13 septembrie 1942.

[12] Pentru o perspectivă pe această temă, Alexandru Climescu, *Sanctions and Interdictions Applicable to the Jews Subjected to the Mandatory Labor Regime in Romania (1941-1942)*, în *Holocaust. Studii și cercetări*, IV, 2012, nr. 5, p. 65-76.

câteva tipologii de potențiali deportați care erau alcătuite foarte permisiv și puteau duce la arestarea și deportarea după bunul plac al autorităților a unor cetățeni nevinovați, vinovați doar pentru că erau evrei. Între acestea erau: alarmiștii (în timp de război orice individ, de orice etnie, are o doză mai mică sau mai mare de alarmism), cei care au manifestat simpatie față de americani (simpatia nu înseamnă a acționa efectiv proamerican, oricum erau mulți evrei cu rude în S.U.A., așa cum mulți evrei aveau rude în teritoriile cuprinse în U.R.S.S.); foștii jurnaliști care avuseseră ca angajatori pe piața muncii, în condițiile ante război, cetățeni englezi sau americani; traficul ilicit (în condiții de război și de penurie a rețelelor de aprovizionare, de trafic ilicit putea fi acuzat oricine căuta alimente pentru a putea supraviețui).

Cu o luciditate atipică pentru reprezentantul unui regim fascist, regim prim colaborator al Germaniei naziste, Renato Bova Scoppa scrie:

„*Prevederile de mai sus constituie, după părerea mea, o confirmare ulterioară a determinării cu care regimul Antonescu a îmbrățișat cauza națiunilor totalitare. Aceste măsuri au fost luate, fără nicio îndoială, pentru a face pe plac Germaniei, care nu încetează să le recomande energic românilor să elimine elementul ebraic, dar totodată adâncesc abisul care separă România lui Antonescu de democrații.*

Din punct de vedere intern, măsurile antisemite au menirea de a înlătura cele mai puternice nuclee de opoziție și de a „româniza" numeroasele proprietăți evreiești, în timp ce deportarea evreilor transilvăneni, toți filomaghiari, are scopul de a face mai compact caracterul român al acestei regiuni disputate".

Documentul are atașată și o anexă în care este conținut un raport al Viceconsulatului regal de la Timișoara, raport trimis Legației italiene la București în data de 9 septembrie 1942. Nota este semnată de un anume Cortese, probabil agent consular sau consul nou, numit după degradarea Consulatului din Timișoara în Viceconsulat. Izvorul are o relevanță particulară prin faptul că aduce dovezile privind implementarea planurilor de epurare, prin deportare, a populației evreiești din partea de vest a României (zona neafectată de Dictatul de la Viena). Potrivit lui Cortese, poliția din Timișoara arestase și trimisese deja la București, într-o primă etapă, un lot de 105 evrei din Timișoara și de 48 din Arad. Ordinul de arestare succesiv, emis de guvernul din București, avea două accepțiuni: pentru cei din Vechiul Regat erau vizați evreii care ar fi avut activitate comunistă, în timp ce în părțile vestice erau vizați atât cei prezumați cu activitate comunistă, cât și cei reținuți a fi filomaghiari[13]. O a doua tranșă de arestări la Timișoara afectase 136 de evrei, care erau destinați să fie trimiși dincolo de Bug. Tot în Timișoara au ajuns evrei arestați din Arad (350), Beiuș (17), Caransebeș (52) Deva (42) și Lugoj (90). Convoiul cu cei deportați a plecat în dimineața trimiterii depeșei diplomatice (9 septembrie). Potrivit estimărilor făcute, în informare se specifică faptul că planul Poliției din Timișoara era de a deporta, până în 31 octombrie 1942, 12.000 de cetățeni români de etnie evreiască.

Sunt, aceste documente, menite să aducă încă o minimă contribuție cu privire la destinul tragic al evreilor români între 1940-1944. Surprinzătoare însă, la aceste mărturii, sunt considerațiile lui Renato Bova Scoppa. Ele pun în evidență o caracteristică din epocă puțin dezvoltată în istoriografia națională: fidelitatea diplomaților italieni (nu a tuturor) față de regatul Italiei și față de rege, care a prevalat asupra raportului avut cu Mussolini. Bova Scoppa își permite să facă anumite considerații care-l desprind de modelul rigid fascist și-l fac, mai degrabă, să

[13] Lya Benjamin, „*Problema evreiască" în relațiile româno-maghiare, 1940-1944*, în *Holocaust. Studii și cercetări*, VI, 2014, nr. 7, p. 45-55.

semene cu un diplomat provenit dintr-un regim democratic. Ideile liberale străbat concluziile ministrului italian la București. Fapt este că după căderea regimului fascist și sfârșitul celui de-Al Doilea Război Mondial, după înlocuirea monarhiei cu republica, diplomația italiană nu l-a epurat pe Renato Bova Scoppa, ci l-a promovat ca ambasador în Indonezia, Venezuela și Maroc, acesta finalizându-și cariera în calitate de observator italian la sediul O.N.U. de la Geneva, participând și la Summitul celor Patru Mari Puteri de la Geneva în iulie 1955. Mărturie a personalității lui Renato Bova Scoppa sunt cuvintele unui nepot de-al lui, Giulio Terzi di Sant'Agata, ministru de externe al Italiei între 2011 și 2013: „*Ma fu uno zio, al quale mia madre era molto legata, a darmi un esempio prezioso: Renato Bova Scoppa, un diplomatico di sconfinati interessi e curiosità culturali, di una passione unica per la Carriera, e di una fedeltà assoluta al Paese, che aveva servito, ancor prima di entrare in diplomazia, da valoroso ufficiale durante la I guerra mondiale. Come Capo Missione si era trovato al centro di vicende estremamente difficili: a Ginevra, negli anni dei Fascismo, dopo le sanzioni comminate all'Italia dalla Società delle Nazioni per la vicenda etiopica; a Bucarest, quando era riuscito a convincere Mihai Antonescu a premere su Mussolini per concordare una pace separata dalla Germania; alle Nazioni Unite, quando aveva lavorato per l'ingresso dell'Italia nell'ONU dopo aver ottenuto il necessario e assai problematico assenso Russo. Renato pensava, parlava, scriveva con un'eleganza dialettica tutta sua, e con apertura nei confronti di interlocutori da lui anche assai distanti politicamente come i leaders della prima Russia bolscevica, con i quali era stato in stretti rapporti. Rileggere oggi suoi libri come "Russia Rossa", "Dialogo con due dittatori", "la Pace impossibile", o alcuni dei suoi numerosissimi saggi, dà la misura della qualità di una tradizione diplomatica che ha tenuto alto il ruolo e il prestigio del nostro Paese anche negli anni più dolorosi della nostra storia*"[14].

Din aceste motive, și dintr-un exemplar simț al datoriei, Renato Bova Scoppa nu a putut să treacă cu vederea nedreptatea cu care erau tratați evreii de guvernul Antonescu și a lăsat mărturii privitoare la tragicele evenimente care au afectat acest segment al cetățenilor regatului României.

[14] https://www.giulioterzi.org/rs/intervista-s-e-giulio-terzi-di-santagata-ambasciatore-gia-ministro-per-gli-affari-esteri/, accesat la 3 aprilie 2023.

ANEXĂ DOCUMENTARĂ

1.

R. Legazione di Italia
Bucarest

Telespresso N. 3590/1125

Indirizzo: Ministero degli Affari Esteri – Roma

Oggetto: La questione ebraica in Romania.

Bucarest, 28 agosto 1942-XX

Si ha qui l'impressione che la Germania eserciti vive pressioni sulle autorità romene onde indurle a sviluppare ulteriormente la legislazione antiebraica secondo le direttive seguite nel Reich. Sembra anzi che il ministro plenipotenziario Lecca, considerato uno specialista del problema ebraiaco, verrà quanto prima chiamato a Berlino per studiare con i competenti organi tedeschi il modo di attuare le desiderate riforme.

Frattanto si sono avuti in questi ultimi tempi vari provvedimenti a carattere antisemita. Uno di essi impone agli ebrei (e agli stranieri) stabilitisi clandestinamente a Bucarest dal 1940 in poi di costituirsi quanto prima alle autorità che li rinvieranno ai luoghi di origine, senza di che verranno esiliati in Transnistria. Tale misura è forse da mettere in rapporto con la voce, che qui circola, secondo la quale il governo romeno invierà oltre il Bug – a richiesta dell'organizzazione Todt – diecimila ebrei che verranno addetti a lavori stradali.

Un altro recente decreto vieta agli israeliti di tenere personale di servizio ariano. È stato infine disposto che d'ora in poi i semiti paghino per la razione di pane il prezzo di 30 lei, cioè il doppio di quello stabilito per la popolazione ariana che è di 15 lei.

Renato Bova Scoppa

2.

R. Legazione di Italia
Bucarest

Riservato

Telespresso N. 4028/1261

Indirizzo: R. Ministero degli Affari Esteri – Roma

Oggetto: Nuovi provvedimenti contro gli ebrei in Romania.
Riferimento: Seguito mio telespresso n. 3590/1125 del 28 agosto us.

Bucarest, 23 settembre 1942-XX

Le autorità romene sembrano decise di risolvere con misure drastiche il problema ebraico inviando nei territori russi occupati un gran numero di elementi semiti. Tali deportazioni erano state iniziate fin dallo scorso inverno nei riguardi degli ebrei residenti in Bessarabia e Bucovina, accusati di aver accolto con simpatia l'occupazione bolscevica, nonchè di quelli della Moldavia, che nei primi giorni della guerra fomentarono rivolte comuniste, subito represse, a Iassy e a Galatz. Adesso peraltro il sistema è stato esteso

ad altre regioni e città, compresa la capitale, ove negli ultimi giorni la polizia ha proceduto a vaste retate fra l'elemento ebraico, avviando gli arrestati oltre il Nistro e oltre il Bug. Ivi essi vengono addetti a lavori pubblici, specie stradali, sembra peraltro che nell'inverno scorso molti, anche per mancanza di equipaggiamento o di alloggi adatti, non abbiano resistito alle lunghe marcie di trasferimento ed ai rigori dell'inverno russo.

La voce di tali misure si è rapidamente diffusa anche all'estero, tanto che gli Stati Uniti hanno inviato, per il tramite della Legazione Svizzera che ne protegge qui gli interessi, una nota di protesta, tuttavia il governo romeno ha deciso, nell'ultima seduta del Consiglio dei Ministri, di ignorare il passo americano e di proseguire le deportazioni. A tal fine gli ebrei da inviare oltre il Nistro sono stati elencati – secondo una lista che le autorità romene hanno fornito a quelle germaniche, su loro richiesta – in tredici categorie, e precisamente:

1. coloro che al momento dell'invasione bolscevica hanno presentato alla locale Legazione sovietica domanda di trasferirsi nell'URSS (le relative liste sono state rinvenute dai romeni negli archivi della Rappresentanza russa);
2. gli elementi detenuti perchè comunisti;
3. coloro che già si trovano nei campi di concentramento;
4. quelli dediti ai traffici illeciti;
5. i proprietari di case da giuoco, i giuoccatori d'azzardo, i bari;
6. i sabotatori dell'economia, cioè gli speculatori e accaparratori, in base agli elementi esistenti presso la Prefettura di Polizia;
7. coloro che simpatizzano con gli americani;
8. i filo-russi, ostili alla guerra contro l'Unione Sovietica;
9. gli allarmisti;
10. i filo-magiari della Transilvania specie delle regioni di Deva e di Arad e quelli che hanno cercato di emigrare in Ungheria;
11. i rei di bancarotta fraudolenta;
12. gli ex-giornalisti che dipendevano dal servizio informazioni anglo-americano.

I provvedimenti di cui sopra costituiscono a mio avviso un'ulteriore conferma della risolutezza con cui il regime del Conducator ha abbracciato la causa delle Nazioni totalitarie. Essi sono senza dubbio destinati a compiacere la Germania, che non si stanca di raccomandare ai romeni l'energia nell'eliminare l'ebraismo, mentre rendono sempre più profondo l'abisso che divide la Romania di Antonescu dalle democrazie.

Dal punto di vista interno le misure antisemite tendono invece a togliere di mezzo i più pericolosi focolai dell'opposizione e a „romenizzare" gli ingenti beni ebraici, mentre la deportazione degli ebrei transilvani, tutti filo-ungheresi, ha lo scopo di rendere più compatto il carattere romeno di quelle disputate regioni.

Unisco al riguardo copia di un rapporto del R. Vice Consolato di Timișoara.

Renato Bova Scoppa

3.

R. CONSOLATO DI ITALIA

Telespresso N. 932

R. CONSOLATO GENERALE DI ITALIA
BUCAREST

Timişoara, 9 settembre 1942 – XX

Questione ebraica

Su ordine di Bucarest, questa polizia ha già cominciato ad avviare alla capitale nuclei ebraici, e precisamente 105 da Timişoara e 48 da Arad.

Viene specificato che l'ordine di arresto nel Vecchio Regno è particolare per coloro che hanno svolto attività comunista, mentre che localmente saranno compresi anche quelli che sono reputati filomagiari.

In Timişoara si sono avuti 136 arrestati, essi saranno inviati oltre il Bug.

Provenienti da varie località sono qui giunti 350 arrestati di Arad, 17 di Beiuş, 42 di Deva, 90 di Lugoj, 52 di Caransebeş.

Il primo convoglio è partito stamane da Timişoara.

Si calcola che entro il 31 ottobre il numero dei deportati di questo Ispettorato ammonterà a 12.000.

Cortese.

Archivio Storico-Diplomatico del Ministero degli Affari Esteri, fondul Affari Politici, Romania, 1931-1945, busta nr. 17 (1941-1942), nepaginat.

JEWISH WOMEN IN THE HOLOCAUST. SOME TESTIMONIES OF JEWISH WOMEN DEPORTED FROM ORADEA

Diana IANCU*

ABSTRACT

In this paper we focus on some testimonies of females that survived to the Shoah. We can read about Magdolna Hercz, Téreza Mózes, Vera Hecht, Simon Magda and Magdalena Grunfeld Delman, deported from Oradea. Their story is about dehumanization, depersonalisation and survival strategies. We have the moral duty to learn about the crimes against the Jewish people, and we have also the responsibility to preserve the memory of the victims of the Holocaust.

Keywords: Shoah, Oradea, women, lager, humiliation.

More than two million women were killed in the Shoah. The Nazi ideology had seen them essentially as objects agents of fertility and consequently, the Jewish woman was identified as a reproductive element from elimination in order to counter the rise of future Jewish generations.

Researchers were interested in studying how women faced the Nazi terror in their daily lives and how they survived to it. Emanuel Ringelblum, the historian who documented the Warsaw ghetto, commented on the role of women: "The future historian will have to dedicate a page to the Jewish woman in the war. She will fill an important page in Jewish history for her courage and resilience. Thanks to her, thousands of families managed to survive the horror of those days..."[1]. This statement inspired us to write this study. It's a way to honor the memories of the women, who suffered and died during the Holocaust. The women, victims of the Holocaust, were incredibly strong, lucky to survive and resilient. Their stories are a testimony to the power of the human spirit and the strength of the human will.

We aim to present the history of some women from Bihor that were locked up in the ghetto of Oradea, and then deported. Some of them survived! It is so important to know their story!

The imposition of the Vienna Dictatorship, August 30th, 1940, by which the northern part of Bihor County – which included the city of Oradea – became part of Hungary ruled by Horthy, had tragic consequences for the Jewish inhabitants. The year 1944 was one of horror and terror, it represents a dark chapter in the history of the city of Oradea, whose population at that time numbered around 90,000 inhabitants, of which around 30,000 were Jews.

* Muzeul Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal; e-mail: iancudiana@yahoo.com.

[1] https://www.yadvashem.org/education/newsletter/37.html, accessed on 12.06.2023.

The issue of establishing the Oradea ghetto was discussed during a meeting, held in the city hall on April 30th, 1944. On this occasion, Gyapay László, the vice mayor of the city, declared: "If I am given a free hand, in three days I will build the ghetto, and in four others, I will place the Jews from Oradea inside"[2]. Two ghettos were established in Oradea, one for the local people, and another ghetto for the 8,000 Jews from the rural communities of 12 districts: Oradea, Salonta, Aleșd, Marghita, Valea lui Mihai, Cefa, Sălard, Săcueni and the following districts that are now part of Hungary: Biharkeresztes, Sárrét, Derecske, Berettyóújfalu.

The "death trains" departed from Oradea between May 23rd and June 3rd. Every day, 2.500-3.000 Jews were sent to the concentration camps, in the most humiliating conditions.

In lager numerous insults were brought to femininity. By eliminating all feminine features, such as hair, the intention was to deconstruct their personality. The dignity of women was violated by the humiliation of nudity. Magdolna Hercz, survivor of Shoah, relates: "Soon it was our turn for Appel. Then we were ordered to the showers. Nothing made sense. In the large empty space in front of the shower building, an orchestra played, and on the path, hundred-pengö coins were trampled into the mud. Polish and Czech girls received us inside, screaming at us to drop our clothes on the ground, leave on only shoes, and proceed naked into the next room"[3]. She remained over two months in Auschwitz. Magdolna Hercz reflects on her experience and describes her humiliation and fear: "I hated being left naked after the process, and I was always frightened of being beaten".

Despite being forced to wear the yellow star, stripped of their possessions and crowded into ghettos and deported, separated from their families, these women that we write about, made an effort to provide a sense of "normalcy" amidst the uncertainty of daily life. Despite the extreme situation when they were threatened by selection, weakened by disease and hunger, and consumed by longing for their loved ones, these women demonstrated an unwavering determination, compassion, dedication, courage and the will to survive.

TÉREZA MÓZES

Téreza Mózes, daughter of Ignác Klärmann and Mária (Szmuk), was born on November 6, 1919, in Șimleu-Silvaniei. Together with her family, at the age of 9 she moved to Oradea.

On April 5, 1944, the Jews were required to wear the yellow star's distinctive sign. Regarding the obligation to wear it, Téreza Mózes relates the following: "I remember my first starry road. Far be it from me to feel ashamed. I didn't feel humiliated but rather empty, defenceless, helpless: here I am, that's me, I'm Jewish. You can do with me what you want ..."[4]. Téreza Mózes presents the dispossession of her family home: "I remember the image of the moment when I closed the door behind us. The key twisted in the lock, then immediately disappeared into the pocket of one of our watchmen. The symbol of our home in the hands of a stranger"[5]. Her family life

Téreza Mózes, *Decalog însângerat*, Ara Publishing House, Bucharest, 1995, p. 162

[2] Tereza Mózes, *Evreii din Oradea*, Hasefer Publishing House, Oradea, 1997, p. 193.

[3] *Through Darkness: Love and Remembrance. Magdolna and Tiberiu Hercz*, Published by the Hercz family, Oradea, 2013, p. 45.

[4] Tereza Mózes, *Decalog însângerat*, Ara Publishing House, Bucharest, 1995, p. 26.

[5] *Ibidem*, p. 32.

and her dream of studying were shattered by his closure in the ghetto. In the first days of May 1944, the Klärmann family entered the gate of the ghetto.

On June 1st, 1944, Téreza and her family were deported from the Rhedey Park to Auschwitz-Birkenau, the largest Nazi extermination camp. The deportation transformed them: "we were completely different from when we arrived. Some humiliated Häftlingins, dispossessed of our human condition, being squeezed out of our vital energy"[6] – writes Téreza Mózes.

She was sent out of Auschwitz to the camps in Latvia: Kaiserwald and Riga-Spilve, where she was assigned a number. "At the exit we were endowed with evidence numbers. Thus, our identity until then ended"[7]. As stated by Téreza Mózes, tattooing was only done to humiliate them. She felt that her intelligence deformed, because of those conditions of living. She reveals that "all our vital functions had focused on the need to survive, to satisfy our hunger"[8].

The experience of menstruation was a dehumanizing trauma for women in the camps due to the lack of hygiene and exhausting work, which made conditions even more difficult for them. However, in these moments, solidarity emerged between the women in the camp. Téreza recounts how her sister Erzsi experienced menstruation while they were on the train to the camps in Latvia. Due to the absence of the possibility to clean herself and a lack of other necessary items, they used a cloth shirt and a cotton tank top. The pains were terrible, and Erzsi had to obey orders to stand in a straight position whenever the command was given. They were unlucky enough to land on top of the wagon wheels, so Téreza placed Erzsi on top of her to dampen the shaking[9]. Sharing these experiences is a way of acknowledging the strength and resilience of women in the camps, who were denied their feminine features, had their identities taken away, and were tattooed. Despite this, they continued to fight for their dignity and humanity.

Téreza Mózes and her sister Erzsi were also closed in the Stutthof camp and in Dörbek, a camp in northern Poland. Everywhere they had to face the terrible limits of the selection, but their strong personality, courage and luck helped them to survive. The three-day journey by boat to Stutthof was exhausting. Téreza Mózes described the horrors of being on a military ship for three days without food, water, or enough air, and compares the experience to various literary works of horror. Recalling Goya's shockingly realistic engravings, Gorky's night asylum, Dante's inferno, Victor Hugo's wretched, Téreza Mózes tells that they did not even all together could illustrate the horror of the days spent on the military ship: "Approaching, touching the tortured, sweaty bodies, wet with sweat, the terrible degradation of the flesh of those women had a shocking effect". Téreza Mózes is questioning why she and her fellow Jews are being punished, and expresses her disbelief in God: "But by what had we sinned? By being born Jewish? That we are God's chosen people? For where was God when millions of people were taken and many, terribly many old, sick, innocent children and lively young people died in agony?"[10]. She was motivated to endure the torments in order to survive and be able to witness the inferno.

In her diary, she noticed the moment she entered the Stutthof concentration camp and heard desperate cries for assistance. She recognized Tizi, the wife of the merchant Spitzer János, with difficulty, by her voice, among the crowd of women who were "shattered, emaciated, ragged beings"[11].

[6] *Ibidem*, p. 76.
[7] *Ibidem*, p. 76.
[8] *Ibidem*, p. 92.
[9] *Ibidem*, p. 75.
[10] *Ibidem*, p. 110.
[11] *Ibidem*, p. 114.

Being together with her sister Erzsi they found ways to support each other. Téreza reveals: "I wasn't afraid for myself, I felt strong and healthy. Instead, I was very afraid for Erzsi. During every selection, I trembled for her... Although I was confident that I would survive, that I would come out of the terrible ordeal alive, although I desperately wanted the strength to live, I had decided in my mind that, if fate decided so, I would not leave Erzsi alone"[12]. They tried to preserve hygiene, under impossible circumstances, in order to prevent often fatal diseases and the selection. Regarding this necessity Téreza records: "Together with Erzsi we struggled to look as good as possible"[13].

Téreza Mózes reveals that solidarity in the camp was of vital importance. "We realized that in the camp you are not allowed to be alone"[14]. Pairs of mother and daughter, sisters or cousins supported better the cruelty and deprivation of the camp. In case where they were missing, a friend, or even a stranger, received the title of *camp sister*. Téreza Mozés notes the pairs formed between the deported women from Oradea: Rosenberg Éva and Böske, the Kemény girls, Babus and Zsuzsi, Markovits Erikka and Goldstein Marghit, Kajári Kati and Vadas Éva, Roth Magda and Berger Olga. Téreza mentions that she also met women who were content with being alone, as they didn't have to worry about anyone else.

In 1945 Téreza Mózes and her sister were released by the Russians from the Guttaw camp. They returned home six months later, during that period she crossed Warsaw, Lublin, Chernivtsi, Belarus.

Regarding the return home, Téreza wrote: "I arrived in Oradea at night. It was immediately after the war, we were under Russian occupation, so the state of emergency still operated; the restriction to travel at night. (…) We packed our luggage, and then we set off on our way on the transport carriage. We could not forget that road because we entered the ghetto with the same carriage. Both roads were horrible. I felt one thing then and a different thing now, but in both situations, we woke up with agonizing feelings. Then we started our robbed, stigmatized, to the unknown. Now, while we were returning liberated, we still felt robbed. We had lost our parents, sister, a lot of relatives, friends and, above all, trust. If once we wondered: what will happen to us? Today I still feel the same anxiety: how could we live further?"[15].

MAGDOLNA HERCZ

She was born in 1920 in Sighet, in the family of Lajos Smuk. Her mother, named Regina Wolf, was born in Huszt, Czechoslovakia. Magdolna Hercz' family was in the fur business. She went to Jewish schools. She describes the atmosphere from the parental home: "As a little girl, I didn't think of myself as Hungarian or Romanian or even Jewish. I would go to the synagogue with my mother or father – we kept the high holidays and our kitchen was kosher – but I never felt different"[16]. At the age of 10, her family moved to Oradea. She relates about her family: "We were never very political. It was not prudent to be political if you were Jewish, especially after Hitler came to power in Germany"[17]. After a visit in Germany, her father witnessed the destruction of Jewish goods.

Through Darkness: Love and Remembrance. Magdolna and Tiberiu Hercz ...

[12] *Ibidem*, p. 105.
[13] *Ibidem*.
[14] *Ibidem*, p. 123.
[15] *Ibidem*, p. 209.
[16] *Through Darkness: Love and Remembrance. Magdolna and Tiberiu Hercz*, p. 21.
[17] *Ibidem*, p. 24.

The Jews from Oradea didn't notice the gravity of the facts. Magdolna Hercz confesses that even after August 1940, when Transylvania was occupied by Hungary and the Hungarians began conscripting Jewish men into labor battalions, they didn't think that situation could have been worse.

The year of 1944 was the Absolute bad for the Jewish community of Oradea. The women feared that will be sent to the front lines to service German soldiers, as they heard that happened in Slovakia. They noticed that wives of labour battalion conscript would be exempt. She married on April 23, 1944, with Tiberiu Hercz. He was sent to a labour camp, to Baia Mare.

About the rule to wear the yellow star she confessed that she wasn't ashamed, and she wore it with pride. Regarding the ghettoization, Magdolna relates: "On May 3, 1944, we read we were to be confined with a ghetto. ...". Their house was inside the ghetto. It becomes the house of other Jews: "The Germans assigned forty people to our three-room apartment. We hauled our piano, and all of our furniture into the yard, throwing mattresses on the floor, so there would be enough space for people to sleep. The Hungarian gendarmes routinely robbed us"[18]. She worked in the ghetto food distribution office.

In her testimony, she also writes about the Dreher Brewery. In the offices of the Dreher beer interrogation rooms were set up. Concerning the terror from the ghetto, the wife of Guttmann Emanoil, testimonies: "I was interrogated at the Dreher factory in the torture chambers for 6 days after the ghetto was set up. When they took me, there I had already found many people and even people that I knew, thrown to the ground in terrible torment, after the beatings and tortures to which they had been subjected. On the first day, as I entered into the torture chamber, the 3 people who were there, asked my name and where my jewelry was, then they told me to undress. I hesitated, they tore my clothes off and started hitting me with rubber sticks. When I looked to one side, they hit me to the other. They told me to take off my shoes, which I did, and then I fell down because of the blows. They started hitting me with rubber sticks over my feet until I lost consciousness, when I woke up, they threw my clothes and I had to run to the yard. The next day they started the same as the first day, then they clenched my fingernails with the door and started torturing me using electricity"[19].

Magdolna's husband was allowed to visit her, while she was in the ghetto.

The first transport was early in a Saturday morning. Every two days, there was another transport. Her family was in district WIII, and they heard that their transport will be on Wednesday, May 31, 1944. We have to pay attention to the preparation of her family for a frightening journey into the unknown: "We had time to sew backpacks and bake bread with our remaining flour"[20].

In the book *If this is a man*, Primo Levi at the moment of departure witnesses a similar scene: "But the mothers stayed up to prepare the food for the journey with tender care, and washed their children and packed the luggage; and at dawn the barbed wire was full of children's washing hung out in the wind to dry. Neither they forget the diapers, the toys, the cushions and the hundred other small things which mothers remember and which children always need. Would you not do the same? If you and your child were going to be killed tomorrow, would you not give him to eat today?[21]".

---

[18] *Ibidem*, p. 33.

[19] *Procesul Ghetourilor din Nordul Transilvaniei*, in the vol. I, *Sentința*, coord. Oliver Lustig, Aervh Publishing House, Bucharest, 2007, p. 23.

[20] *Through Darkness: Love and Remembrance. Magdolna and Tiberiu Hercz*, p. 35.

[21] Primo Levi, *Mai este oare acesta un om?*, translated from Italian by Doina Condrea Derer, Art Publishing House, Bucharest, 2018, p. 12.

Magdolna Hercz presents the reality of the day in which she was deported: "On the morning we left, we put on as many clothes as we could, picked up our little bundles, except a few treasures hidden with Christian friends we thought we could trust. The gendarmes lined us up in the street in groups of eighty, sixteen rows of five across"[22].

The train left about to ten on Wednesday morning. They believed that they were going to work to the coalfields of Transdanubia. On Friday morning the train arrived in Košice. Magdolna Hercz describes her arrival in the Nazi camps: "Saturday at dawn, I awoke with the lurch of the braking train. The wagon doors opened and men wearing stripes jumped in. They shouted at us in Polish and Italian as they pushed apart men from women. It was the first selection. I never saw my brother or father again"[23]. The same happened to her mother. At the questions about their relatives, the answer was: "Do you see that chimney? There is your mother. There are your children"[24].

Magdolna was detained in the Block 16, Lager C. Around July, she was moved to another camp, in Reichenbach. She worked in Telefunken and Hagenuk factory. At the end of January 1945, the entire camp was evacuated. Her husband, Tiberiu Hercz, had been liberated by the Russians in late 1944, and returned to Oradea. They found each other and started a new life!

We conclude the story of Magdolna Hercz with one of her most anxious thoughts: "There were times in the lager (...) and I would wonder where God was and how He could let this horror happen"[25].

VERA HECHT

https://collections.ushmm.org/search/catalog/pa1087425

Born Veronica Vera Salamon, is the daughter of Marton and Ilonka Salamon. She was born on June 2nd, 1930, in Valea lui Mihai, Romania. We know her story from the collection of *United States Holocaust Memorial Museum*.

On April 9th, 1944, the Nazis went street by street in Vera's town and forced the Jews into the lobby area of a local synagogue, where they were separated by sex. Vera and her mother were then led to a separate room, where one of the town's midwives had been instructed to perform searches on all the women to make sure none of them were hiding any valuables within their bodies. By a stroke of luck, Vera's mother spared her this fate, and within a couple of days, her family was reunited and sent to the converted lumberyard that was to become their home. Though conditions were neither private nor sanitary, Vera's family managed to gather food during their time in the ghetto.

On May 23rd, 1944, Oradea ghetto was liquidated, and Vera's family was sent to Auschwitz-Birkenau. Packed in cattle cars with 70-80 other people for the two-day journey, Vera and her family arrived at Auschwitz-Birkenau on May 25th, 1944[26]. "After a long ride we arrived to Auschwitz. The wagons were opened. Polish prisoners and German soldiers were yelling at us Snell, Snell! Then we were all lined up and the «selection» started. I was very lucky that I was kept together with my mother and directed to the right. My brother, who was only 9 years old, was directed to the left with my aunt and her ten-year-old son. At that point we did not realize what

[22] *Through Darkness: Love and Remembrance. Magdolna and Tiberiu Hercz*, p. 35.
[23] *Ibidem*, p. 39.
[24] *Ibidem*, p. 46.
[25] *Ibidem*, p. 73-74.
[26] https://collections.ushmm.org/search/catalog/pa1087425, accessed on 23.06.2023.

the «separation» really was. Then we were taken to a washroom. An announcement was made for us not to worry. We would soon be reunited with our family. They told us to take off our clothes and shoes, and like robots we all did as they told us"[27].

From that day until late October of the same year, Vera and her mother struggled in the women's blocs of Auschwitz-Birkenau with terrible sanitary conditions and a lack of food, among other atrocities.

"I cannot find the words to describe the humiliation and the shame I felt when I stood in front of the German soldiers stark naked, as he cut off my beautiful hair. After that, we went through a disinfecting procedure. When we came out to another room, I was crying for my mother calling her name. She was right next to me, but I could not recognize her. We never got back our clothes from the big pile. They gave one dress to each person. I got a pair of Holland wooden shoes. My mother got a mismatched pair, one high heel shoe and one with low heels"[28].

In late October 1944, Vera and her mother were transported from Auschwitz-Birkenau to Teplice-Sanov, a labor camp where the two helped produce bombs. After the central bomb factory in the labour camp exploded, however, Vera and her mother were transferred to Oderan, a labour camp and bullet factory. At the end of the war, Vera and her mother were sent on an evacuation transport to Theresienstadt where they were liberated on May 9th, 1945. They hoped to meet there Vera's father and brother. Vera and her mother remained together in the concentration camp until early June. While on a train back to Romania, Vera and her mother come to know that both Vera's father and brother had died in concentration camps. Upon her arrival in Valea lui Mihai, Vera discovered she was the only one from the girls of her school to return from the Holocaust, and the only girl to return with her mother.

"Every morning at 5.00 a.m. we had to line up for counting. I still feel the hard pinches in my cheek that my mother gave me. She made sure I didn't look pale. She always said, "Stand straight and smile". I feel very lucky to have survived together with my mother. Not too many people from my generation can say that. My mother was a very intelligent and brave woman. She never lost her will to live. She always said "you will see, we are going to survive. Be strong! Be a fighter! God is with us"[29].

SIMON MAGDA

Survivor of the Shoah, Simon Magda is the author of the book *Pe marea bandă rulantă*, which describes the deportation and torment of Nazi camps. She was born in Satu Mare. On June 1, 1944, Simon Magda was deported from Oradea. The train journey was long and exhausting. She recalls: "The hours and minutes are particularly long and drowned in shame. We are fighting fiercely, for life and death, not only for the place under the sole, but for every extra inch, as if nothing of our condition as civilized people remained"[30].

(https://archivum.helikon.ro/fotok/simon-magda-4/)

We find ourselves in front of a ramp (...) It is the ramp of death at Auschwitz. It was automatically subjected to selection. "Men aside! The women on the other"[31].

[27] https://kehilalinks.jewishgen.org/Valea_lui_Mihai/documents/Valea-lui-Mihai-document-17.pdf, accessed on 12.06.2023.
[28] *Ibidem.*
[29] *Ibidem.*
[30] Simon Magda, *Pe marea bandă rulantă. Reportaj despre moarte*, translated in Romanian by Virgil Petrescu and Mircea Postelnicu, Publishing House for Literature, Bucharest, 1969, p. 20.
[31] *Ibidem*, p. 30.

Simon Magda illustrates the moments when, at Auschwitz, together with other women, they were ordered to undress: Down with the dresses, the coats, the underwear! … Hold your shoes in your hand! … Without thinking, we start to throw things away from us. And we, holding our shoes in our hands - we are naked, so close to each other that we touch each other's bodies. ... German officers enter the room, holding rubber sticks in their hands. We are terribly ashamed of our nakedness"[32].

The haircut was a real trauma: "Out of shame, I bury my face in my hands, so as not to see the naughty look of the barber. But when the cold metal sticks to my scalp, I tremble. I hear my long, heavy curls fall down"[33].

Simon Magda confesses the speed with which, once in the camp, she was dehumanized, deprived of human dignity: "For only an hour I entered the main gate of this building, with some tormented women, but who, in terms of appearance, could still be considered Europeans. And here, after only an hour, the great conveyor belt had discarded from these deformed beings devoid of any femininity, who no longer could identify anything different from their fellows, with what they were ..."[34].

The word that characterized her was shame: "Since I set foot on the cursed land of Auschwitz, my shame has been burning incessantly. Shame on my condition as a human being, on the twentieth century and on Europe so proud of its culture"[35]. Shame is a powerful emotion and has the potential to shape people's lives in significant ways.

Pregnancy was also a death-sentence for women in the concentration camps where all pregnant women – and women with children – were selected for immediate murder. The selection process on the arrival ramp of the Auschwitz concentration camp determined who would be sent to forced labour, and who would be sent to the gas chambers to die. Those Jews who appeared strong enough for work were sent to one side, while those who looked too young, too old, or too weak to work, were sent to the other side – which led to the gas chambers.

The one exception to this rule was for a woman who was carrying a child in her arms or holding the hands of her children. Even if she looked healthy and fit for work, if she was holding onto a child, she was automatically sent to the gas chambers. Some of the Jews who worked on the arrival ramp at Auschwitz, who of course knew what was going to happen to these mothers, devised a way to try to save some of them. In a whisper, they told the mothers "Be sure to give your child to their grandmother" because the workers knew that all the older women would be sent to the gas chambers anyway, and they hoped to save the lives of the mothers if they were not holding onto their children[36].

Women who were selected for work were first forced to undress and stand naked in front of German male guards, while they were shaved all over and then tattooed with numbers. Women survivors described this process as traumatic, degrading, humiliating and mortifying. Many sobbed from the assault and shame – which was often intensified by having to witness one's mother or one's daughter being subjected to the same brutality – while one was forced to stand by helplessly[37].

---

[32] *Ibidem*, p. 41.

[33] *Ibidem*, p. 48-49.

[34] *Ibidem*, p. 10.

[35] *Ibidem*, p. 86.

[36] Lenore J. Weitzman, *Women in the Holocaust*, in *The Holocaust and the United Nations Outreach Programme*, vol. II, United Nations Department of Public Information, Outreach Division Editor: Kimberly Mann, New York, 2012, p. 58.

[37] *Ibidem*, p. 54.

MAGDALENA GRUNFELD DELMAN

She was the daughter of Leopold and Caroline Grunfeld. She was born on January 24, 1921 in Oradea, Romania, where her father owned a chocolate factory. Magdalena had one older brother, Tibor Grunfeld, who was born in 1914 and worked as a physician. On June 29, 1941 Magdalena married Andrew Delman in Oradea. His parents, Isidore and Pearl Delman, had both passed away of natural causes before the war. Isidore had owned a fabric store which Andrew took over after his death. Andrew was conscripted into a Hungarian labour brigade that was sent to the Russian front. He eventually escaped and made his way slowly back to Hungary hiding with strangers. Following their marriage, Magdalena relocated to Satu Mare where she stayed for the next three years. She stayed in a ghetto for a few months in 1944 and then deported to Auschwitz. Magdalena's parents, and pregnant sister-in-law perished immediately. Tibor was spared and put to work as a camp doctor. However, knowing the fate of his parents and pregnant wife, he traded his meagre food for cigarettes and died of starvation. Magdalena was liberated from Auschwitz in 1945. After a short stay in a DP camp, she returned to Satu Mare where she found her husband[38].

In the concentration camp the women sought in every way the possibility of continuing to live: they smeared their cheeks with blood to have a rosier appearance; they have tried to maintain some physical hygiene to combat disease. Even when it became impossible to keep their bodies and clothes clean, women continued to wash themselves in freezing water even in the middle of the Polish winter.

The women went through the darkness of the Shoah facing starvation, the weather: the heat or the cold, harsh beatings, loneliness, abandonment with constant amazement, incredulity that it could go that far. Women were often victims of sexual violence. But humanity was only hidden, hidden because a human being always remains such, even when he is beaten, exhausted, tortured, isolated from everyone.

In her memoirs, Lea Chayen, survivor of Holocaust, speaks about the fact of nudity, as a mean of deprivation, used in order to humiliate more and more the prisoners. Lea Chayen was born in Oradea in 1923. At the age of 19 she was deported to Auschwitz-Birkenau. She recounts a humiliating episode in which she was made to undress and left naked: "I was one of the people who was left absolutely as I was born, completely naked. The thing was, you have to understand German logic. Human beings don't walk about naked. Therefore, if you are naked, you are subhuman"[39].

They found comfort in memories, they invented various means to train their minds, to raise their spirits. It was even difficult in those horrible conditions to say the prayer: "You have chosen us from all nations. You loved us, and you wanted us" some women found the strength to say it. Lea Chayen confesses: "I said it. Perhaps because I felt this is the only way to hang on to something that will keep me still a human being"[40].

In the stories of the women who survived the Shoah, the memory of the nakedness of those who no longer have anything occurs; not just the clothes but the family, the house, the life before. There is the memory of the desperation for what they had left, especially the mothers who defended their children to the extreme. It's important that we remember their experiences and honour their memory.

We conclude this study with the thought of Primo Levi. He was an Italian Jewish chemist, who survived to the Holocaust.

---

[38] https://collections.ushmm.org/search/catalog/pa8600, accessed on 22.06.2023.

[39] https://documents.yadvashem.org/index.html?language=en&search=global&strSearch=3561836&GridItemId=3561836.

[40] *Ibidem*.

"You who live safe
In your warm houses,
You who finds warm food
And friendly faces when you return home.
Consider if this is a man
Who works in mud,
Who knows no peace,
Who fights for a crust of bread,
Who dies by a yes or a no.
Consider if this is a woman
Without hair, without name,
Without the strength to remember,
Empty are her eyes, cold her womb,
Like a frog in winter.
Never forget that this has happened.
Remember these words.
Engrave them in your hearts,
When at home or in the street,
When lying down, when getting up.
Repeat them to your children.
Or may your houses be destroyed,
May illness strike you down,
May your offspring turn their faces from you"[41].

Jewish women from Subcarpathian Rus who have been selected for forced labour at Auschwitz-Birkenau, march toward their barracks after disinfection and head shaving.
The picture includes Channah Birnbaum, Piri, Erna Birnbaum, Martha Birnbaum, Suri Mermelstein, Suri Stern, Maidi Birnbaum, Aliska Hochmann, Suri Birnbaum, Agi Birnbaum, Bubi Birnbaum and Magdalena Grunfeld. Pictured in the center of the front row, looking to the left, is Hanna Kelemen (Joanna Weigler).
(https://collections.ushmm.org/search/catalog/pa8600, accessed 23.06.2023)

[41] Primo Levi, *op. cit.*, p. 5.

UNION OF PATRIOTS. THE BIHOR COUNTY ORGANIZATION – FELLOW TRAVELER OF THE COMMUNISTS (1945-1947)

Gabriel MOISA*

ABSTRACT

The political attitude taken by the Bihor County's organization of the Patriots' Union in the first years after the World War II was one that seemed to be xenophobic. However, no one could talk about such thing because the whole situation was caused not by any xenophobic attitude of the local political leaders, Romanians or Hungarians, of the Union of the Patriots – organization of Bihor County. This successful attempt to segregate ethnic formation had joined the effort almost general of the Hungarian minority in Transylvania ceded to Hungary after the Vienna Award, which aimed the preserving of this territory to Hungary. For this, it did not hesitate to separate from the Romanians constituting its own political structures to campaign in this regard. The Hungarian Popular Union was the most important of them, found in a close alliance relationship to the Romanian Communist Party. A Romanian Communist Party dominated in the respective period at the decisional level by ethnic Hungarian and Jewish elements in Transylvania, the latter of Hungarian culture. The very representative Central Committee of the Romanian Communist Party sent to Oradea to target the local organization of the Patriots' Union, Tóth Imre, was a Hungarian Jew from Transylvania, as he himself acknowledges. The findings of his report are relevant in this regard. Even he, a messenger of the Central Committee of the Romanian Communist Party, suggests the separation on ethnic principles which shows the official line of at least a substantial part of the central management of the Romanian Communists.

Keywords: The Patriots' Union, Bihor County, Transylvania, Xenophobic Organization, communism.

Situated in the category of "the traveler fellows" of the communists, the Patriots' Union of Romania played an important role in the effort to conquer the power, along with other such structures as Plowmen Front, Hungarian People's Union, Patriotic Defense, etc.

The Union of Patriots was founded by the communist circles in Romania as an illegal organization in the summer of 1942, to contribute to finalize a comprehensive internal opposition as against the war unleashed against the Soviet Union. After August 23rd, 1944, its work was quickly redirected to the *un-fascistation* the country. The Union of Patriots joined the platform draft of the National Democratic Front prepared by the communists and claimed Dr. Petru Groza government installed on March 6th, 1945, under which the government had 5 ministries[1]. That in the conditions under which one of the party's leader, Gheorghe Vlădescu-Răcoasa, said in September 1944 that the Union of Patriots was not "*a political party that splits posts and*

* University of Oradea/Țării Crișurilor Museum Oradea – Museum Complex; e-mail: gabimoisa@hotmail.com.

[1] The National Bank of Romania, *Restitutio. Viața și opera lui Mitiță Constantinescu*, no. 4, March 2004, p. 13.

ministries"[2]. Since September 1944 the Union of Patriots assignment remained the coordination of the *citizen committees* and *village committees* recently emerged. Structures of the Union of Patriots have been established throughout the country, with the purpose of "*cleaning enterprises, institutions, faculties and schools of Guard elements*"[3]. In the world of villages, the members of the Patriots' Union joined first the organizations of the Plowmen Front to "share as" the greater properties than 50 hectares. In cities, the "guards" of the organization dealt with "unmasks" within the frame of the "*saboteurs of enterprises, speculators and owners who dose goods*"[4].

The General Congress of the Union of Patriots in January 10-12th, 1946 decided to turn this organization in the National People Party. Among the 120 members of the Central Committee of the new party were, among others, Dumitru Bagdasar, PhD, Petre Constantinescu-Iași, Traian Săvulescu, Andrei Oțetea, Alexandru Philippide, George Călinescu, etc. It was passing to a new stage in the conquest of the power by the communists, and they had to be strongly organized, the year 1946 being decisive in this respect regarding runoff election in November.

The first organization of the Patriots' Union in Bihor County was founded on October 15th, 1944, in Beiuş even before the total liberation of Bihor County by the Romanian and Soviet armies, at a setting meeting, followed by a call on the purpose and program exposure of the organization[5]. This meeting was attended by several residents of Beiuş city, most of them attending out of curiosity rather than of a real interest. The population was not extremely eager to enroll in the new political structure. This can be found also from a report of January 17th, 1945, where they were placed 200 members on the lists of Beiuş organization. But only 50 of them regularly paid their membership fee and only one, in the person of the branch president, Alexandru Riţiu, could be considered active, the other members remaining "*inactive*"[6]. Also, the report mentioned that despite of this situation, the political party supporters were numerous, at least 3000 – 4000 people, "*closely grouped around the P.U.*"[7]. Given this situation, only a small number of persons of the supporters of the crowd succeeded to be worked in, the document noted that there was "*a defect in the organization*"[8]; blamed on the "*lack of propaganda and the small number of the held meetings*"[9]. On the other hand, it was specified here, "*the lack of a democratic political party*"[10] more difficult to organize because people wanted "*to join not the organization but the democratic political parties*"[11], cause of which it was believed that the "*Plowmen Front would be more successful*"[12].

Since January 1945 they started the expansion of the Patriots' Union, moving the party delegates in over than 30 communes and towns of the county area and the organization of some

---

[2] Gheorghe Onişoru, *Alianțe și confruntări între partidele politice din România (1944-1947)* [Alliances and confrontations between political parties in Romania (1944-1947)], Academia Civică Foundation, Bucharest, 1996, p. 142.

[3] Idem, *De la Uniunea Patrioților la Partidul Național Popular, 1942-1949* [From the Union of Patriots to the National Popular Party, 1942-1949], in „Anuarul Societății de Ştiinţe Istorice din România. Filiala Prahova" [Yearbook of the Historic Sciences Society of Romania. Prahova Branch], tom III-IV, 1992, p. 163.

[4] *Ibidem*, p. 165.

[5] National Archives, Bihor County Branch (from here on N.A.B.C.B.), the *Partidul Național Popular* [National Popular Party] *fund*, file no. 4/1945, sheet 1.

[6] *Ibidem.*

[7] *Ibidem.*

[8] *Ibidem.*

[9] *Ibidem.*

[10] *Ibidem.*

[11] *Ibidem.*

[12] *Ibidem.*

constituent assemblies. Of the 30 localities only 20 were able to begin the organizing of the committees of the Patriots' Union. In the other region of the county the structure of the organization was in progress.

In the northern part of the county, the Union of Patriots was founded on October 20th, 1944, soon after the setting free of Oradea. The starting point was the general meeting of the day of November 12th, 1944, held in a building in Oradea, 6 no. Theater Street[13], when a provisional County Committee composed by 9 members was formed. Two were intellectuals, a clerk, a craftsman and five workers. Also, on this occasion its political line was set, taking the decision to fight "*against the national chauvinism existing between the cohabitant peoples (Romanian-Hungarian) and against the Nazi-fascist enemy until his final destruction*"[14]. The first initiative in this regard was the exclusion of the two intellectuals who belonged to the provisional committee for that they proved to be "*unhealthy elements, one of them having a fascist past*"[15].

About how to conduct the Union organization in Oradea we find from a report of the local leaders of the party at December 30th, 1944: "*The village organization is running slowly and very hard, because the city population majority is Hungarian, in terms of propaganda we should act in two languages, Romanian and Hungarian, and the field of organization of the P.U. is the middle population stratum – intellectuals, merchants, craftsmen – and until today they withdraw to enter the political organization. But mostly that withdrawal is felt from the Romanian population, which both intellectual and the rest of the population is tested by chauvinist ideas and we are regarded as communists*"[16]. However, in the first month of 1945, the Patriots' Union organization in Oradea had registered 170 members of whom 30 Romanian, 60 Hungarian, 50 Jews and 30 other nationalities (Germans, Serbs, Bulgarians)[17].

During this period, the Union of Patriots carried a little more consistent propaganda through the press articles explaining "*What is the Patriots' Union*?"[18] So, according to that "*the P.U. is an organized mass movement. To it can participate and can be joined by all the patriots determined to fight against the oppressor and exploiter Hitlerism and fascism without difference of gender, age, language or religion, being excluded only the enemies of democracy*"[19]. Meanwhile the political line of the Patriots' Union is defined as one which "*is reflected in its platform of fight and it is alongside the political struggle of the Romanian Communist Party, the most achievable progressive political line*"[20].

An overview of the political life in the north-central part of our county is presented by Imre Tóth, an activist of the C.C. of the R.C.P. sent from Bucharest to Oradea in February 1945 to organize, control and direct the activities of the Patriots' Union – Oradea. A few days after his arrival in the city on the Crișul Repede River he found that the political scene was monopolized by the forces of the left: "*The M.N.S. groups* (n.n. Magyar Nepi Szövetség – the Hungarian People's Union), *the Plowmen Front and Union Organization are highly organized, but M.N.S. grouped*

[13] *Ibidem*, file 5/1945, sheet 2.
[14] *Ibidem*, file 1/1944, sheet 3.
[15] *Ibidem*, sheet 2.
[16] *Ibidem.*
[17] *Ibidem*, sheet 3.
[18] *Ce este Uniunea Patrioților?* [What is the Union of Patriots?], in „Viața Nouă" ["The New Life"], year I, no. 17, February 4, 1945, p. 2.
[19] *Ibidem.*
[20] *Ibidem.*

inside many Hungarian reactionary elements"[21] – the activist warned. The conducted survey reveals the exclusiveness practiced by the Hungarian revanchist circles infiltrated in the leftist parties, particularly the communist[22]. This situation is aggravated in his view as the Communists of Bihor sat the Hungarian national interests before those of the party. "*The Communist Party, composed of the Council of 11 persons attending the board: Mikloş Gyarmati, Boroş Janos, Feldman and Balasz Emil lead the N.D.F. organization following their own principles*"[23], says the report by Tóth Imre. Regarding the Union of Patriots, the Romanian Communist Party put its great expectations to attract people on its side; the activist sent from Bucharest noted that "*the line of the Union of Patriots is not existing*"[24].

In the report drawn up on February 13th, 1945, Imre Tóth specified that if till that moment the organization had registered 350 members of all nationalities, after that "*it has ceased to be even a democratic mob directly to the Communist Party, with the main influence of Mikloş Gyarmati, who sent a circular to all members of the U.P.*"[25]. The same figure was presenting a bleak picture of the party: "*Their indiscipline (n.n. of U.P. members) led to the disintegration of the Union of Patriots that deliberately dissolved in several ethnic cells. We notify all the members of other origin than Romanian, women, youth, and friends that the organization of Oradea does not accept any more as so far members of any ethnicity – as instructed from the center. So, only people of Romanian ethnic origin can be members of our organization. For this purpose, we please the friends – who we are sure they will understand the political deep meaning of this issue – to be enrolled in Madosz*[26] *and Jewish Democratic Union*"[27].

In a letter on February 12th, 1945, concluded with the slogan of FREEDOM! (text broadcasted in Hungarian and translated into Romanian), signed on behalf of the Patriots' Union – Oradea organization of Balogh Dumitru, Aranycs M., Szabo Dumitru, Rifflod M., Zuh Alexandru, Juhasz G. and Lusztig I., addressed "*To all the members of the ns organization in Oradea of non-Romanian origin*", it was clearly called on ethnic segregation. It was, clearly, a text and an action of ethnic discrimination, produced, in fact, of political calculations, invoking inexistent provisions whereby the members of the Patriots' Union who were not Romanian, were encouraged to enroll in the Hungarian People's Union and the Jewish Democratic Union. The address asked the Romanian exclusivity of this organization, "*without any justification for those who had registered or intended to join and without any real benefit for the Romanian population and beyond any of its requirements, in the place of this expected justification, just the expressing of the confidence in the friends who we are sure they will understand the political deep meaning of these issues...*"[28].

---

[21] N.A.B.C.B., the *Partidul Național Popular – Organizația Județeană Bihor* [National Popular Party – Bihor County Organization] *fund*, file no. 4/1945, sheet 4.

[22] Ion Zainea (coord.), *Democrație occidentală și democrație populară: evoluția spectrului politic în nord-vestul României (1944-1950)* [Western Democracy and People's Democracy: the evolution of the political sphere in North-Western Romania (1944-1950)], Oradea, University of Oradea Publishing House, 2004, p. 166.

[23] N.A.B.C.B., the *Partidul Național Popular – Organizația Județeană Bihor* [National Popular Party – Bihor County Organization] *fund*, file no. 4/1945, sheet 4.

[24] *Ibidem.*

[25] *Ibidem.*

[26] It is certainly a confusion, as they are Nepi Szövetség Magyar – Hungarian People's Union Mandosz, as an organizational structure of the Hungarians in Romania has been in the interwar period.

[27] N.A.B.C.B., the *Partidul Național Popular – Organizația Județeană Bihor* [National Popular Party – Bihor County Organization] *fund*, file no. 4/1945, sheet 3.

[28] *Ibidem*, sheet 2.

In fact, the measure to forbid the non-Romanians to enter the Union of Patriots, despite the invocation of some provisions received from the higher bodies, was found to be abusive and – in a determined way – local generated by obvious political interests of group.

The conclusions drawn by Tóth Imre led to eliminate from the Union of Patriots in Oradea of all those who were not ethnic Romanian. Therefore, only 40 people remained registered. This fact actually showed something else, the desire of the power to implement a new stage of organization and struggle of the Hungarians, that of regrouping in a single pole of power, of the Hungarian People's Union, which could provide a better coordination of the planned actions, but also the discipline necessary to achieve the final objective[29], namely to keep the Northern Transylvania on Hungary.

In a short time, the Union of Patriots – the organization of Bihor County, has become a structure composed exclusively of Romanian ethnics. They have organized a meeting on February 18th, 1945, where "*with Dr. Simonca presidentship all the ethnic Romanians joined the block and entered the Union of Patriots but without any program, any organization and any instructions given by us with the principles they had from various chauvinist parties. Being a special Romanian party, under the camouflage of the U.P., taking the first meeting, there was divergence between the principles of the U.P. and of the new congeries and, in fact, I wanted to intervene to explain the U.P. line, I was off being Jew...*"[30]. We are here in a paradoxical situation in which after Tóth Imre's report practically prompted the leaving of Hungarians from the organization of the Patriots' Union, it is him who deplores all this in an ostentatious gesture of facade.

On February 18th, 1945, in the Heymann cinema hall of Oradea, the general meeting of the Union of Patriots took place, attended, in addition to representatives of the other democratic organizations in the county, about 600-700 Romanians. As we learn of the daily *Viața Nouă* (*The New Life*) "*during this great assembly, the intellectuals and Romanian democratic citizens of the town joined the organization of the Union of Patriots*"[31]. Also during this meeting, they elected the Union of Patriots County Committee, composed of 7 members, and the Board of Directors of the Union of Patriots of 22 people[32]. On February 20th, 1945, the first sitting after the general meeting of the management structure was completed in the following structure: first president – Gheorghe Şimonca (General Attorney), President – Ştefan Lipcei (Lawyer), Executive Chairman – Virgil Ciaclan (Lawyer), First Secretary – Dumitru Balogh (Official), Secretary – Iosif Tăutu (Official), treasurer - Michael Arania (Craftsman) plus two members of the Board – Ioan Magdu (Official) and Teodor Popa (Lawyer)[33].

The Board consisted of: Laurenţiu Botoş (Judge), Aron Popoviciu (Court Official), Traian Surducan (Sedra Orphanage County Chairman), Teodor Prodan (City Hall First Advisers), Gavril Seleşiu (Senior Official of the Municipality), Ioan Abrudan (T.T.P. Engineer), Petre Fărcaşiu (T.T.P. Inspector), Iosif Caba (T.T.P. Conductor), Iosif Pop (Police Officer, retired), Alexandru Pop (Police Officer, retired), Alexander Caloş (Finance Official), Ioan Florea (Finance Official), Ioan Roşca (Bank Director), Dumitru Hera (County School Inspector), Ernestine

[29] Ion Zainea, *op. cit.*, p. 166-167.

[30] N.A.B.C.B., the *Partidul Național Popular – Organizația Județeană Bihor* [National Popular Party – Bihor County Organization] *fund*, file no. 4/1945, sheet 4 and verso.

[31] *Înaintea marii adunări a U.P. [Before the grand meeting of the U. of P.]*, in „Viaţa Nouă" ["The New Life"], year I, no. 30, February 18, 1945, p. 1.

[32] N.A.B.C.B., the *Fond Partidul Național Popular – Organizația Județeană Bihor* [National Popular Party – Bihor County Organization] *fund*, file no. 5/1945, sheet 3.

[33] *Ibidem*, sheet 1.

Tiponuţiu (Official), Ioan Mezei (Trader), Vasile Oraş (Craftsman), Peter Huşca (Craftsman), John Breban (Craftsman), Teodor Benţiu (R.R.W. Official), Traian Leu (Worker) and Dumitru Sabău (Worker)[34]. In the same meeting, there were also elected the members of the organization that would represent the Union of Patriots in the County Parliament of the N.D.F., respectively Simonca Gheorghe, Ciaclan Virgil and Aranici Mihai, as the old representation in the person of Mr. Pop Ionel should be changed. As it can be ascertained, the management structures were composed exclusively by Romanian ethnic citizens.

In conclusion, we can say that the whole situation was caused not by any xenophobic attitude of the local political leaders, Romanian or Hungarian, of the Union of Patriots – the organization of Bihor County. This successful attempt to segregate the formation on ethnic criteria had joined the effort almost general of the Hungarian minority in Transylvania ceded to Hungary after the Vienna Dictate, which aimed at preserving the territory to Hungary. This did not hesitate to separate from the Romanians constituting its own political structures to campaign in this regard. The Hungarian People's Union was the most important of them being in close alliance relationship adjunct to the Romanian Communist Party, a Romanian Communist Party dominated in that period at the decisional level of Hungarian and Jewish ethnic elements in Transylvania, the latter of Hungarian culture. The very representative of the C.C. of the R.C.P. sent to Oradea to target the local organization of the Union of Patriots, Tóth Imre, was a Hungarian Jew of Transylvania, as he himself acknowledges. The conclusions of his report are relevant in this regard. Even he, a messenger of the C.C. of the R.C.P., suggests the separation on ethnic principles which shows us the official line of at least a substantial part of the central management of the Romanian communists.

The leaders of the Hungarian minority in Transylvania did not hesitate for a moment during that period being involved in their national interest, to *acquire* communist feelings, hoping that they will come to meet Moscow and Stalin who has not decided yet the fate of the Northern Transylvania, showing be more loyal and more reliable to the Soviet power than the Romanians. Moscow's decision of March 9th, 1945, according that Transylvania lost by Romania after the Vienna Dictate is in the composition of the Romanian state has produced disappointment among the Hungarian minority leaders. Their effort to *communize* after in the interwar period they had, as members of the Hungarian Party, an anti-Soviet position had been in vain. They have not, however, dropped the idea and the examples are numerous in the years following World War II.

After the return of the Romanian administration in the Northern Transylvania, the Hungarian local political structures have temporarily suppressed their impulses, even if only of surface, bound to accept the international realities of ethnic cohabitation with the Romanians until the arrival of better times. Locally, shortly after returning of the Transylvanian territories to Romania, on March 18th, 1945, were published "The Appeal of the Patriots' Union and of the Plowmen Front to the Romanian Brothers in Oradea and Bihor County" and "The Appeal of the Hungarian People's Union to the Hungarian Population of Bihor County", produced and disseminated in the context of restoring the Romanian administration in the Northern Transylvania, which was urging the citizens to discipline and mutual respect[35].

[34] *Comitetul de conducere al U.P.* [The Leadership Committee of the U. of. P.], in „Viaţa Nouă" ["The New Life"], year I, no. 38, February 28, 1945, p. 2.

[35] *Apelul Organizațiilor democratice de massă ale Frontului Național Democrat adresat populațiunii române și maghiare a județului Bihor* [The Call of the people's democratic mass Organizations of the National Democratic Front addressed to the Romanian and Hungarian population of Bihor County], in "Viața Nouă" ["The New Life"], year I, no. 47, March 18, 1945, p. 3.

LAGĂRUL DIN CETATEA ORADEA, CENTRU DE „COLECTARE" A ETNICILOR GERMANI DUPĂ CEL DE-AL DOILEA RĂZBOI MONDIAL

Cristina Liana PUȘCAȘ*

THE ENCAMPMENT IN THE FORTRESS OF ORADEA, A "COLLECTION" CENTER FOR GERMAN ETHNICS AFTER WORLD WAR TWO

ABSTRACT

In the Oradea Fortress, right after the end of the Second World War, there was a concentration camp for German ethnics and also for the first "enemies of the people", individuals who became inconvenient to the new pro Soviet regime. The setting up of the concentration camp in Oradea at the end of the Second World War, "was owed exclusively to the group that put their hands on the political power after the liberation of the city by the Romanian troops at October 12, 1944", respectively, Hungarian nationals and representatives of the Soviet Red Army. It was mainly a transit center for the camps from Târgu-Jiu or Timişoara, but also a "dispatch point" to the USSR (the Union of the Soviet Socialist Republics) of German ethnics. Thus, the Police Department from Oradea sent a notification that on January 15, 1945, around 799 persons of German origin "have been handed over to the special Soviet authority who after a few days ordered their transfer to Russia". The main building, hosting the concentration camp, seems to have been located in the northern part of the Fortress, today Building E of the facility.

Keywords: Oradea Fortress, German ethnics, political prison, Bihor County, Second World War.

Sfârşitul celui de-Al Doilea Război Mondial nu va aduce pentru România mult dorita stabilitate şi siguranţă statală, din contră, odată cu pătrunderea Armatei Roşii pe teritoriul românesc se instaurează un regim de ocupaţie şi se deschide o era dramatică a represiunii roşii. Mai mult, partea de vest a ţării va rămâne mai bine de jumătate de an sub conducerea Comandamentului Sovietic, administraţia românească reuşind cu greu să-şi intre în drepturi, proces care a început în luna martie 1945, dar care s-a întins până în toamna anului 1945[1].

Între primele măsuri ale guvernului condus de generalul Constantin Sănătescu, instalat după înlăturarea mareşalului Ion Antonescu, se numără adoptarea, în noaptea de 23 spre 24 august 1944, a Decretului-lege de amnistie generală, politică, militară şi agrară, a tuturor infracţiunilor săvârşite de la 1 decembrie 1918, şi Decretul-lege de desfiinţare pe întreg teritoriul

* Muzeul Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal; e-mail: cristinpuscas@yahoo.com.

[1] *Istoria Bihorului. Civilizație. Societate. Economie. Mentalități*, Gabriel Moisa, Sorin Șipoș, Aurel Chiriac, Radu Romînaşu (coordonatori), Editura Muzeului Țării Crișurilor, Oradea, 2018, p. 808. Nicolae Mihu, *De la profesioniști la oamenii Partidului Comunist. Tranziție în administrația și stucturile militare din nord-vestul României (Bihor, Sălaj, Satu Mare și Maramureș), 1944-1955*, Editura Primus, Oradea, 2008, p. 71, p. 87, p. 101.

ţării a lagărelor de concentrare[2]. Totuși, istoricii remarcă că, deși lagărele au fost oficial desfiinţate, locul celor eliberaţi este luat, la numai câteva zile, de cetăţenii români de etnie germană şi maghiară care colaboraseră cu hitleriştii[3]. Mai mult decât atât, în fapt, nu toţi deţinuţii politici au fost eliberaţi, ei fiind menţinuţi, ilegal, în unele centre[4].

Se remarcă că exact la două zile de la instaurarea noului regim la Bucureşti, după arestarea lui Antonescu, pe data de 25 august 1944, Inspectoratul General al Jandarmeriei cerea inspectoratelor regionale, prin Ordinul telefonic nr. 43.599, să aresteze în cursul aceleiaşi zile pe toţi conducătorii Grupului Etnic German din România şi pe toţi cei care organizau rezistenţa populaţiei săseşti şi şvăbeşti din Transilvania, precum şi pe capii minorităţii maghiare[5].

Etnicii germani, cetățeni români, indiferent de neimplicarea lor în luptele și crimele Armatei Germane, au fost asimiliați hitleriștilor[6]. Culpabilizarea colectivă a dus la o condamnare generală a populației săsești și șvăbești din România, termenul de „german" primind conotație de „dușman al poporului"[7]. Potrivit cercetătorului Corneliu Crăciun, „În istoria României, etnicii germani au reprezentat prima categorie împotriva căreia a funcționat la un moment dat [...] un ansamblu opresiv, executat mecanic, constituit în afara omeniei și a legalității"[8].

Modelul a fost unul de inspirație sovietică, care a practicat la scară largă deportarea ca formă de represiune. Între anii 1920 și 1953, în Rusia au fost organizate 52 de campanii de deportare, în cadrul cărora au fost deportați și internați în lagăre de educare prin muncă între 6 și 6,4 milioane de cetățeni sovietici[9]. Germanii au fost primul grup etnic deportat în masă, în Rusia. Între 3 și 20 septembrie 1941 au fost deportaţi 446.480 de germani, iar dacă mai adăugăm și germanii deportaţi în 1942 ajungem la 1.209.430 de persoane. Peste 82% dintre germanii răspândiţi pe teritoriul sovietic au fost deportaţi.

Ideea deportării germanilor în vederea folosirii lor ca forță de muncă s-a născut în contextul chestiunii reparațiilor de război. Ambasadorul U.R.S.S. la Londra, Ivan Maiski, prezintă, pe 11 ianuarie 1944, un document intitulat „Privind fundamentele întemeierii lumii viitoare", în care prevede, printre alte măsuri de subminare a economiei statelor europene inamice, și „extragerea anuală, din forța de muncă a statului german, a câtorva milioane de oameni, ceea ce inevitabil va slăbi evoluția economică și va diminua potențialul său economic"[10]. Se preconiza un necesar de 5 milioane de lucrători din Germania, pe o durată de 10 ani, în reconstrucția U.R.S.S., autoritățile sovietice motivând că „deportarea în masă a forței de muncă germane în U.R.S.S. va contribui la diminuarea șomajului în Germania"[11].

În România, pe data de 27 august 1944, Inspectoratul General al Jandarmeriei transmitea Ordinul nr. 43.617 prin care se solicita inspectorilor-şefi ca, în conformitate cu Ordinul 12.500

---

[2] Dumitru Şandru, „Metamorfozele gulagului românesc. Centrele de internare: 1944-1945", în *Arhivele Totalitarismului*, An II, Nr. 1-2, Bucureşti, 1944, p. 7.

[3] Ioan Bălan, *Regimul concentraționar din România, 1954-1964*, Editura Fundația Academia Civică, București, 2000, p. 32.

[4] Dumitru Şandru, *op. cit.*, p. 8.

[5] *Ibidem.*

[6] Doru Radosav, *Donbas. O istorie deportată*, Germania, Ravensburg, 1994, p. 16.

[7] Corneliu Crăciun, *Etnicii germani în România anilor 1944-1947*, Editura Primus, Oradea, 2010, p. 36.

[8] *Ibidem*, p. 22.

[9] Ilie Schipor, *Deportarea în fosta URSS a etnicilor germani din România. Argumente arhivistice ruse*, Editura Honterus, Sibiu, 2019, p. 9.

[10] *Ibidem*, p. 10.

[11] *Ibidem.*

al Ministerului de Interne[12], emis la aceeași dată, să investigheze situația civililor români, supușilor străini sau a celor din Grupul Etnic German, cei suspecți urmând să fie internați în lagăre ce vor fi amenajate „ad-hoc numai în regiunile cu populație românească"[13].

Ordinul 46.930 din 30 octombrie 1944 vine să solicite noi situații statistice privind cetățenii români de etnie germană, iar pe 31 octombrie 1944, prin Nota nr. 75, locțiitorul șefului Comisiei Aliate de Control din România cerea ca „toți supușii germani și unguri să fie internați în lagăre speciale cel mai târziu la 5 noiembrie 1944", respectiv până pe 10 noiembrie, să fie intocmite în limba rusă, „tabele cu supușii germani și unguri"[14]. O lună mai târziu, la 1 decembrie 1944, o adresă transmisă inspectoratelor de jandarmi, de către Inspectoratul General al Jandarmeriei, prevedea noi tabele, de această dată fiind indicat pe grupe de vârste numărul etnicilor germani și maghiari: copii până în 16 ani, bărbați și femei, cu vârste între 16 și 30 de ani, între 30 și 40 de ani, între 40 și 50, respectiv peste 50 de ani. Ulterior, pe 20 decembrie 1944, noile statistici îi privesc exclusiv pe etnicii germani, fiind completate cu menționarea „profesiunii"[15].

Toate aceste măsuri indică faptul că, la presiunea Comisiei Aliate (Sovietice) de Control din România, încă din toamna anului 1944 se pregătea deportarea cetățenilor români de etnie germană. Oficial, prin Hotărârea nr. 7161 a Comitetului de Stat pentru Apărare din U.R.S.S, semnată de însuși Stalin, la 16 decembrei 1944, se dispunea deportarea germanilor din România, Iugoslavia, Ungaria, Bulgaria și Cehoslovacia[16]. Pentru etnicii germani din România ordinul de deportare îl constituie Nota nr. 031 din 6 ianuarie 1945, emisă de Comisia Aliată de Control. În baza acestui document, în perioada 10-20 ianuarie 1945, urmau să fie „mobilizați pentru muncă toți locuitorii germani apți de muncă indiferent de cetățenia lor"[17]. „În 6 ianuarie 1945 în nota nr. 031 emisă de Comisia Aliată de Control pentru România se ordonă deportarea cetățenilor români de origine germană la muncă în Uniunea Sovietică, bărbați între 17-45 de ani și femei între 18-30 de ani. [...] Au fost deportați copii care nu au atins vârsta prevăzută în ordinul de deportare, de 13 și 14 ani. Au fost deportați maghiari și o serie de români, numărul celor concentrați trebuie completat și cu cei de altă etnie. În plină iarnă au fost îmbarcați în vagoane de marfă. Au călătorit peste două săptămâni și la Donbas au ajuns pe o temperatură de -40 de grade [...] într-o casă fără geamuri și uși"[18], descrie Doru Radosav drama etnicilor germani din județul Satu Mare.

Măsura s-a dovedit a fi una care încalcă toate normele internaționale, fără o vină individuală, fără o hotărâre judecătorească, iar protestele liderilor politici români s-au dovedit fără succes. La 24 ianuarie 1945, Regele Mihai I se adresa printr-o scrisoare liderului american Franklin Roosevelt, denunțând abuzurile „Înaltului comandament sovietic": „Acești cetățeni care numără astăzi aproximativ o jumătate de milion [...] constituie o parte din existența reală a

[12] Corneliu Crăciun, „Contribuții documentare la istoria lagărului de deținuți politici din cetatea Oradiei (1945)", în *Revista de Istorie Contemporană*, Anul I, nr. 1, ianuarie-martie 2006, Oradea, p. 54.

[13] Dumitru Șandru, *op. cit.*, p. 8.

[14] Ilie Schipor, *op. cit.*, p. 12-13.

[15] Corneliu Crăciun, *Etnicii germani*, p. 14.

[16] Expoziția „CU FAȚA, ÎN SPATELE SÂRMEI GHIMPATE... Deportarea etnicilor germani în URSS - o istorie", documentară, http://www.cnsas.ro/documente/evenimente/Deportarea%20germanilor%20in%20URSS%201945.pdf, p. 4 (25.08.2023).

[17] Hannelore Baier, „Deportarea, deposedarea, discriminarea, 1944-1946", în *Un veac frământat. Germanii din România după 1918*, Ottmar Trașcă, Remus Gabriel Anghel (coordonatori), Editura Institutului pentru Studierea Problemelor Minorităților Naționale, Cluj-Napoca, 2018, p. 153.

[18] Doru Radosav, *op. cit.*, p. 15-43.

naţiunii române, de care sunt legaţi în întregime şi prin urmare, a-i lua fie şi pentru o scurtă perioadă din gospodăriile lor, ar perturba, într-un mod foarte serios, toate ramurile de activitate ale ţării"[19]. Gheorghe Tătărescu, fost prim-ministru şi ministrul Afacerilor Străine, reacţionează şi el, declarând că: „Se aduce împotriva poporului german, şvab şi săsesc, o acţiune de prigoană, care prin urmările ei constituie o slăbire a economiei noastre naţionale, o abatere de la obligaţiunile noastre internaţionale şi o mare eroare politică"[20]. Ion Mihalache, liderul Partidului Naţional Ţărănesc[21], în discursul rostit în faţa studenţilor din Bucureşti, atrăgea atenţia că: „Populaţia germană reprezintă precum am văzut 4,40 la sută. [...] Înainte de răsboiu populaţia germană, era liniştită, paşnică, leală şi bine gospodărită. [...] Astfel, astăzi ni se par exagerate măsurile luate împotriva saşilor şi şvabilor care, au rezistat hitlerismului, refuzând a se înscrie de bună voie în grupul etnic german"[22]. Potrivit Recensământul general al populaţiei României din 29 decembrie 1930, numărul etnicilor germani se ridica la 745.421 de persoane, reprezentând 4,1% din populaţia României[23]. Conform surselor sovietice, numărul persoanelor deportate a fost de 69.332, din care 36.590 de bărbaţi, respectiv 32.742 de femei[24].

După cum am văzut, o primă măsură represivă a fost arestarea şi închiderea în lagăre a etnicilor germani. Astfel, a fost reactivat lagărul de la Târgu-Jiu, în care au fost concentraţi supuşii maghiari şi germani domiciliaţi în România, liderii Grupului Etnic German şi acei cetăţeni români consideraţi că prezintă un pericol real pentru siguranţa statului. Primii internaţi au sosit la Târgu-Jiu la 6 septembrie 1944. Două luni mai târziu, în noiembrie, aici erau cazate 4.650 de persoane, din care 3.161 de bărbaţi, 1.155 de femei, 334 de copii în vârstă de la mai puţin de un an la 14 ani[25]. Se constată totodată că la începutul anului 1945 funcţionau deja 36 de lagăre, plus alte centre de detenţie amenajate pe teritoriul fiecărui judeţ.

În Bihor au funcţionat patru astfel de spaţii: la Tărcaia, Tinca, Beiuş şi Oradea. Lagărul de la Tărcaia caza reţinuţi germani. La data de 23 ianuarie 1945, aici erau înregistrate 27 de persoane[26], lagărul având însă posibilitatea să găzduiască, la nevoie, 300-400 de persoane[27]. Ulterior, aici au fost internaţi membri ai partidelor istorice, în special ţărănişti, dar şi legionari. În Lagărul de la Tărcaia, după 6 martie 1945, a fost închis şi preotul Ioan Bărdaş[28], bihorean de

---

[19] *Ibidem*, p. 15. Apud Mihai Ciobanu, *Convorbiri cu Mihai I al României,* Bucureşti, Editura Humanitas, Bucureşti, 1991.

[20] Corneliu Crăciun, *Etnicii germani*, p. 26.

[21] Învăţătorul Ion Mihalache a fost preşedintele Partidului Ţărănesc, apoi al Partidului Naţional Ţărănesc, ministru al Agriculturii şi Domeniilor în mai multe legislaturi din perioada interbelică. Arestat pe 14 iulie 1947, în cadrul „operaţinii de la Tămădău", a fost condamnat la „temniţă grea pe viaţă" pentru „crimă de complot şi înaltă trădare". A fost închis în arestul Ministerului de Interne, închisoarea Galaţi, Sighet, găsindu-şi sfârşitul la penitenciarul Râmnicu Sărat pe data de 5 februarie 1963. Andea Dobeş, *Spaţii carcerale în România Comunistă. Penitenciarul Sighet (1950-1955)*, vol II, Editura Argonaurt, Cluj-Napoca, 2021, p. 541-542.

[22] Corneliu Crăciun, *Etnicii germani*, p. 27-28. Apud „Tineretul luptă în fruntea partidului ca să aducă Ţării, Statutul cel liber şi independent, al ţăranilor şi muncitorilor, Statutul Naţional Ţărănesc, Discursul d-lui Mihalache rostit în faţa Tineretului Universitar Naţional Ţărănesc", în *Dreptatea,* XXI (1946), nr. 130 (13 iul.), p. 2.

[23] *Migraţii, politici de stat şi identităţi culturale în spaţiul românesc şi European. Germanii din România: migraţie şi patrimoniu cultural după 1945*, vol II, Victor Spinei (coordonator), Editura Academiei Române, Bucureşti, 2019, p. 231.

[24] Hannelore Baier, *op. cit*., p. 156.

[25] Dumitru Şandru, *op. cit*., p. 16.

[26] Arhivele Naţionale-Serviciul Judeţean Bihor (în continuare: A.N.-S.J.Bh.), *Fond Inspectoratul de Jandarmi Oradea*, dosar 49/1945, f. 13.

[27] *Ibidem.*

[28] Preotul ortodox Ioan Bărdaş, născut pe data de 16 decembrie 1913, în localitatea Inand, judeţul Bihor, a absolvit Academia Teologică din Oradea şi şi-a exercitat profesia, la început, în parohia Groşeni de Beliu, judeţul Arad, iar

origine, împreună cu alţi intelectuali ai satului Groşeni, jud. Arad, unde era preot paroh. În acest centru de recluziune, părintele Bărdaş a stat închis timp de două luni. Alături de el s-au mai aflat învăţători, profesori, ţărani, preoţi, cu toţii erau „cazaţi la şcoală şi trăiam într-o semilibertate, prin grădină, prin curte şi chiar prin sat"[29]. Chiar dacă dormeau pe jos, pe fân şi paie, în cele două clase, dimineaţa, cei privaţi de libertate se puteau spăla la fântâna din curte, după care fiecare îşi „făcea momentul lui duhovnicesc". La Tărcaia, potrivit părintelui Bărdaş, se mai aflau în aceeaşi perioadă şi preoţii: Corneliu Sava, Fofiu de lângă Beiuş, respectiv Anca Petru[30] din Sântandrei.

În ce priveşte Lagărul de la Tinca, Inspectoratul de Jandarmi Oradea deţinea un tabel cu 45 de legionari[31] bihoreni internaţi aici şi care fuseseră „ceruţi la drepturi de hrană" începând din data de 26 octombrie 1944! Asta în condiţiile în care armata eliberatoare pătrunsese în Oradea abia de 14 zile! Aceştia erau învăţători, avocaţi, comercianţi, funcţionari, agricultori, dar şi următorii preoţi bihoreni: Dan Ioan din Batăr, arestat de pe 31 octombrie 1944, Cioară Gheorghe din Tăut, respectiv Ivănuş Gheorghe, din Ceica, ambii reţinuţi tot de pe 31 octombrie 1944; Frenţiu Vasile din Tilecuş, arestat din 26 octombrie 1944, Roşu Octavian din Dobreşti şi Nicoară Traian din Ghiorac, internaţi de pe 28 octombrie; Porumb Ioan din Tulca (28 octombrie); Şendruţiu Traian din Feneriş (29 octombrie 1944); Sârbu Anania din Ucuriş (29 noiembrie 1944); Ciuhandru Adrian din Roşia (6 noiembrie 1944) şi Anca Petru din Ceica (8 noiembrie 1944). Ulterior, pe data de 24 noiembrie 1944 au fost puse în libertate 31 de persoane, printre care şi preoţii amintiţi[32]. În Lagărul de la Beiuş erau internaţi 10 legionari, existând posibilitatea să mai fie aduse 20 de persoane[33].

În schimb, informaţiile privind Lagărul nr.1 de internaţi din Oradea sunt mult mai bogate. Aşa cum aminteam anterior, de la eliberarea Ardealului de Nord, teritoriul acesta a fost o permanentă armă de şantaj a administraţiei sovietice, care a forţat mâna guvernului României, condiţionând predarea administraţiei locale din zona de vest de satisfacerea unor pretenţii. În Bihor, vidul de putere a favorizat instituirea unei administaţii sovietice[34], în strânsă legătură cu structurile administrative maghiare provizorii[35], dar și cu organizația locală a Partidului Comunist[36]. Astfel, înființarea Lagărului de la Oradea, potrivit cercetătorului

din 1946 s-a transferat la Sâc, azi Sălişte de Beliu. S-a înscris într-o „organizaţii de rezistenţă secretă, al cărei fir să meargă pe valea Crişului Alb". Organizația funcționează începând cu 1947, numele ei fiind „Horea, Cloşca şi Crişan". În cursul lunii mai a anului 1948, Ioan Bărdaş a fost înștiințat că se afla pe lista de arestaţi, moment în care ia drumul Munţilor Codrului. Denunţat, a fost arestat şi condamnat la 20 de ani muncă silnică, şi a cunoscut „calvarul" închisorilor de la Arad, Timişoara, Jilava, Gherla, Capul Midia şi Aiud, unde a stat zece ani. Cristina Liana Puşcaş, *101 chipuri ale suferinței în Bihorul carceral comunist*, Editura Ratio et Revelatio, Oradea, 2021, p. 35-39.

[29] Ioan Bărdaş, *Calvarul Aiudului. Din suferințele unui preot ortodox*, Editura Anastasia, Bucureşti, 1999, p. 13-15.

[30] Preotul greco-catolic Petru Anca a fost persecutat politic timp de 16 ani. Născut în comuna Sântandrei, jud. Bihor, la data de 24 iunie 1917, acesta a intrat în atenţia autorităţilor statului încă din octombrie 1944, când a fost arestat şi internat în lagăr timp de 3 luni, apoi în iulie 1945, rearestat şi internat în lagăr, unde a stat până în 3 septembrie 1945. Petru Anca, la data de 30 mai 1948, a reuşit să se sustragă de la reţinerea sa, devenind fugar până la data arestării sale, 6 noiembrie 1957. A fost condamnat de către Tribunalul Militar Cluj în anul 1958 la 10 ani închisoare corecţională. Ulterior, Tribunalul Militar Timişoara i-a comutat pedeapsa la 25 de ani muncă silnică, urmând să beneficieze de efectele graţierilor din 1964. Cristina Liana Puşcaş, *op. cit*., p. 19-23.

[31] A.N.-S.J.Bh., *Fond Inspectoratul de Jandarmi Oradea*, dosar 49/1945, f. 71.

[32] *Ibidem*, f. 66.

[33] *Ibidem*, f. 14.

[34] *Istoria oraşului Oradea*, ediția a II-a, Liviu Borcea, Gheorghe Gorun, Editura Arca, 2007, p. 392.

[35] Nicolae Mihi, *op. cit*., p. 101.

[36] *Istoria Bihorului*, p. 808.

Corneliu Crăciun, „se datorează exclusiv grupului care a pus mâna pe puterea politică după eliberarea orașului de către trupele române, la 12 octombrie 1944”[37], respectiv localnici maghiari și reprezentanți ai Armatei Roșii sovietice. „Poliția din Oradea s-a format la finele lunei Octombrie 1944 și a funcționat ca «Poliția orașului Oradea» și mai târziu ca «Poliția de Stat» până la mijlocul lunei Mai 1945, când a fost încadrată retroactiv cu începere dela 1 Mai 1945. Poliția a avut arest și arestați dela prima zi a funcționării și a avut și internați cam de la Noembrie 1944, cari au fost plasați tot în arestul Poliției. În primăvara anului 1945, numărul internaților s-a sporit în așa măsură, încât arestul s-a arătat neîncăpător. S-a găsit un edificiu corespunzător în Cetatea orașului, care a necesitat însă anumite reparațiuni și instalații specifice / de ex. celule, reflectoare, sârmă ghimpată etc./”[38], se arată într-un document din 23 aprilie 1946 redactat de Chestura Poliției Municipiului Oradea și adresat Direcțiunii Generale a Poliției București.

Într-un al document identificat în Arhivele Naționale – Serviciul Județean Bihor, din 10 iulie 1945, întocmit tot de Chestura Poliției Oradea, se amintește că, oficial, Poliția de Stat Oradea a fost încadrată în cadrul Ministerului de Interne abia pe 1 iunie 1945, în realitate ea funcționând încă din octombrie 1944, imediat după eliberarea orașului Oradea: „Până în data de 1. Iunie 1945, Poliția de Stat din Oradea n-a fost încadrată la Ministerul de Interne a României, dar considerând, că această poliție și-a început activitatea la 24. Octombrie 1944, în legătură cu nenumărate arestări politice s-a arătat necesitatea plasării deținuților și a internaților într-un lagăr de internare”[39]. Se motivează că, deși „Guvernul de concentrare democratică” a luat măsura desființării lagărelor de internare, s-a „văzut totuși pus inițial în imposibilitatea de a desființa lagărele de internare”[40].

Lagărul din Cetatea Oradea a funcționat mai bine de jumătate de an în afara sistemului legislativ românesc. „Lagărul nu este a Statului...”[41], afirmă comisarul Tucsek Coloman, comandantul Lagărului, într-un document semnat de gardianul Balogh János, pe data de 3 iulie 1945, refuzându-se un control al Inspectoratului Poliției Oradea. În schimb, se remarcă subordonarea față de Partidul Comunist Român: „Chestura a primit de la Inspectorat niște acte cu care să se ducă la Partidul Comunist”[42]. Într-un alt Raport, tot din aceeași perioadă, se indică faptul că „Lagărul de internare nu are aprobare oficială de funcționare”[43].

Potrivit unui document din 25 septembrie 1945, Centrul de Internare din Oradea Mare ar fi luat ființă în mai 1945, iar prin Decizia M.A.I. nr. 5907 din 23 iulie 1945, publicată în Monitorul Oficial nr. 177 din 7 august 1945, a fost recunoscut ca lagăr oficial[44]. La data întocmirii documentului, aici se aflau un număr de „543 internaţi politici, bărbaţi şi femei [...] muncitori de la oraş sau ţărani de la sate, unii bătrâni, iar alţii bolnavi. Aceştia se aflau aici, parte din

[37] Corneliu Crăciun, *Contribuții documentare la istoria lagărului de deținuți*, p. 55.

[38] Arhiva Consiliului Național pentru Studierea Arhivelor Securității (în continuare: A.C.N.S.A.S.), *Fond Documentar*, dosar 010723, vol. 4, f. 4, disponibil online la adresa http://www.cnsas.ro/documente/colonii%20munca/ D%20010723_004%20Watermark.pdf (8.08.2023).

[39] A.N.-S.J.Bh., *Fond Chestura Poliției Municipiului Oradea*, dosar 33/1945, f. 160.

[40] A.C.N.S.A.S., *Fond Documentar*, dosar 010723, vol. 4, f. 45, disponibil online la adresa http://www.cnsas.ro/documente/colonii%20munca/D%20010723_004%20Watermark.pdf (8.08.2023).

[41] A.N.-S.J.Bh., *Fond Chestura Poliției Municipiului Oradea*, dosar 33/1945, f. 45.

[42] *Ibidem*.

[43] *Ibidem*, f. 47.

[44] A.C.N.S.A.S., *Fond Documentar*, dosar 010723, vol. 4, f. 41, disponibil online la adresa http://www.cnsas.ro/documente/colonii%20munca/D%20010723_004%20Watermark.pdf (10.08.2023).

noiembrie și decembrie 1944, învinuiți că „au desfășurat în trecut o activitate politică fascistă, hitleristă sau antidemocratică"[45].

Astfel, de la 1 iulie 1945, în funcția de comandant al Lăgărului de Internați este numit Kronemer Tiberiu, pentru îndeplinirea activităților cu caracter administrativ este însărcinat Samuel Géza, conducerea compartimentului economic revine lui Gulyás Carol, funcția de casier va fi îndeplinită de Garlem József, pentru verificarea casieriei este delegat Niculescu Petre, iar de organizarea specială a întregii administrații va răspunde Văleanu Dumitru[46]. Paza era asigurată, inițial, de 20 de oameni[47], ulterior Statul de plată pe luna septembrie 1945 al Centrului de Internare Oradea cuprindea 41 de poziții, funcțiile de răspundere fiind asumate de Zalanyi Carol – director, Samuel Gheza – administrator, Beres Irma – contabilă, Kope Eugen – magazioner etc[48]. În vederea funcționării Centrului, se solicita distribuirea a 40 de pistoale, tocuri și cartușele aferente, pentru a se asigura serviciul de pază pentru cei „1100 de internați politici"[49].

În Cetatea Oradea, conform unui document oficial din 12 ianuarie 1948, Centrul de strângere a internaților ocupa o clădire formată dintr-un singur bloc cu două etaje. Corpul principal, care găzduia Lagărul, pare să fi fost situat în partea de nord a Cetății, azi Corpul E al fortăreței orădene. Acestă clădire e prevăzută cu parter, etaj I și etaj II. La parter erau amenajate două camere repartizate corpului de gardă, cu o capacitate de 25 de locuri fiecare, apoi existau un Centru de ofițeri de zi, o bucătărie, o magazie de alimente, un WC simplu și un WC cu spălător. Tot la parter sunt amenajate zece dormitoare, respectiv trei ateliere de lemnărie, două de tinichigerie, trei de croitorie și alte trei de fierărie. „Camera neagră/arestul" ocupa trei spații, cu o capacitate fiecare de 5 locuri, iar alte patru încăperi erau prevăzute ca „celule", cu o capacitate fiecare de 4 locuri. În total, capacitatea parterului este de 309 locuri.

La etajul I erau amenajate doar dormitoarele, având o capacitate de 932 persoane, prevăzute cu trei WC-uri și două spălătoare. La etajul II, capacitatea dormitoarelor este de 951, plus două WC-uri cu spălătorie. Lor li se adaugă dormitoarele din pavilionul de lângă Biserică, cu o capacitate de 109 persoane, în timp ce lăcașul de cult, la nevoie, putea adăposti și el „360 - 400 oameni". Într-un alt corp de clădire situat în partea de nord-est au fost amenajate, de asemenea, dormitoare (capacitate de 240), iar în edificiul din „vest", dormitoarele au o capacitate de 146. În total, se ajunge la o capacitate a Lagărului de 2.683 persoane[50].

Lagărul a fost inițial un centru de tranzit pentru cele de la Târgu-Jiu sau Timişoara, dar şi „punct de expediere" spre U.R.S.S. a etnicilor germani în acţiunea de deportare în vederea muncii de reconstrucţie. Din cei peste 69.000 de germani care au fost ridicaţi forţat din România, încărcaţi în vagoane supra-aglomerate de vite sau marfă și transportaţi până în cele mai îndepărtate colţuri ale Uniunii Sovietice, sute de persoane au pornit și de la Oradea. Chestura Poliţiei Oradea informa că pe data de 15 ianuarie 1945, cca 799 de persoane de origine germană au „fost predate autorităţii speciale sovietice, care după câteva zile a ordonat transportarea lor în Rusia"[51]. Câteva luni mai târziu, Lagărul adăpostea o serie de repatriați. Un document din 12

[45] *Ibidem.*

[46] AN-SJ Bh, *Fond Chestura Poliției Municipiului Oradea*, dosar 33/1945, f. 164.

[47] *Ibidem*, f. 161.

[48] A.C.N.S.A.S., *Fond Documentar*, dosar 010723, vol. 4, f. 33, disponibil online la adresa http://www.cnsas.ro/documente/colonii%20munca/D%20010723_004%20Watermark.pdf (16.08.2023).

[49] *Ibidem*, f. 42.

[50] *Ibidem*, f. 206-212 .

[51] A.N.-S.J.Bh., *Fond Chestura Poliției Municipiului Oradea*, dosar 33/1945, f. 182.

iulie 1945 face o primă referire la acest aspect: „Astăzi se găsesc germani, saşi şi şvabi în lagăr numai cei care trec prin frontieră, repatriaţi. Ei trec fără excepţiune printr-o comisie de repatriere. După aceasta urmează selecţionarea lor din punct de vedere al vârstei. Femei între 15 şi 35 de ani şi bărbaţi între 15 şi 45 de ani sunt reţinuţi în lagărul de internare, la dispoziţia Comandamentului Sovietic"[52]. Pe 10 iulie 1945, se consemna ca număr de reţinuţi în Lagăr – 639 persoane, din care „o parte din internaţi/zilnic 200 – 250 persoane/ lucrează la munca prescrisă de Armata Roşie, fără contraprestaţie"[53]. La data de 22 iulie 1945, după ce cu o zi înainte, 880 de suflete, încărcate în 14 vagoane, au luat calea Lagărului de la Târgu-Jiu, „în curtea cetăţii se găsesc 940 inşi pe care lagărul nu poate nici întreţine, şi nu poate să le pună la dispoziţie nici loc de culcat"[54]. La data de 8 august 1945, printr-o solicitare adresată Prefectului Judeţului Bihor, comandantul Lagărului nr. 1 Oradea indica cantitatea de alimente necesară calculată după „efectivul de 1.200 persoane"[55].

Pe lângă saşi şi şvabi, în lagărul orădean au mai fost încarceraţi soldaţi proveniţi din Wehrmacht şi SS, civili bănuiţi că ar fi avut legătură cu Mişcarea Legionară, persoane care încercaseră să treacă fraudulos graniţa, contrabandişti sau repatriaţi. Situaţia multora dintre ei se impunea a fi revizuită, întrucât autorităţile lagărului notau că „faptele pentru care au fost internaţi nu sunt atât de grave". Documentele emise de autorităţile locale recunosc chiar ele că, în vara lui 1945, Lagărul nr. 1 din Cetatea Oradea se afla, „într-o stare de murdărie care lasă de dorit, faţă de numărul mare de bărbaţi şi femei internaţi"[56]. Hrana era insuficientă, autorităţile menţionând că „nu pot procura alimente necesare de primă necesitate, mai ales că între cele 400 persoane (aflate în evidenţă la 23 ianuarie 1946), 172 sunt copii mici sub 12 ani"[57]. Un alt document din 16 martie 1947, când numărul internaţilor era de 950, ilustra astfel condiţiile deplorabile din lagăr: „Starea sanitară a centrului este nesatisfăcătoare. Medicul circumscripţiei vizitează de două ori pe săptămână centrul şi consultă bolnavii, sunt foarte mulţi bolnavi şi invalizi. Oamenii dorm pe duşumea fără paie, nu pot spăla rufe nefiind lemne de foc şi totul e plin de păduchi, aşa că e primejdie de tifos"[58]. Pe 19 iunie 1949, se constată că Centrul de Primire Repatriaţi Oradea „este complet ruinat"[59], nemaifiind ocupat din 1938. Lipsesc gergevele cu geamurile, nu există instalaţie electrică şi nici nu se poate introduce o astfel de instalaţie, în timp ce reţeaua de alimentare cu apă este complet insuficientă pentru asigurarea debitului necesar. În Cetate, nu mai erau closete, instalaţie de baie, în concluzie, autorităţile remarcă faptul că „localul nu corespunde destinaţiei hotărâte, iar pe timpul frigului acest local fiind imposibil de locuit"[60].

În anul 1947, îşi va schimba denumirea în Centrul de Strângere, iar în 1948, se va numi Centrul de Transfer. În anul 1949, va primi numele de Centrul de Primire al Repatriaţilor, şi avea ca atribuţii „educaţia repatriaţilor" aduşi aici de peste graniţă. În transportul din 24 iunie 1949,

[52] *Ibidem.*
[53] *Ibidem*, f. 160 v.
[54] *Ibidem*, f. 251.
[55] Idem, *Fond Prefectura judeţului Bihor*, dosar 84/1945, f. 198.
[56] *Ibidem*, f. 161.
[57] A.C.N.S.A.S., *Fond Documentar*, dosar 010723, vol. 4, f. 98, disponibil online la adresa http://www.cnsas.ro/documente/colonii%20munca/D%20010723_004%20Watermark.pdf (10.08.2023).
[58] *Ibidem*, f. 157.
[59] *Ibidem*, f. 355.
[60] *Ibidem.*

Comisia de repatriere din Berlin a trimis în fortăreața orădeană 545 de repatriaţi, din care 517 bărbaţi și femei, 28 de copii, iar pe 1 august 1949 au fost aduse 553 de persoane, din care 381 de femei, 155 de bărbaţi și 17 copii. Din vamă, repatriații erau aduși pe o linie de tren, în spatele Cetăţii, după care repatriaţii sunt adunaţi în curtea fortăreței, sunt așezaţi pe direcţii și apoi repartizaţi pe camere. În prealabil, spaţiul trebuia „pavoazat cu lozinci în legătură cu lupta pentru pace, egalitatea în drepturi a naţiunilor conlocuitoare și bărbatului cu femeia, prietenia cu U.R.S.S. etc.". Centrul încă funcționa la finele anului 1950, postul de comandă al Centrelor de Primire Repatriaţi Sighet și Oradea fiind fixat în Garnizoana Oradea din Cetate.

O dovadă în plus a existenței în Cetatea Oradea a acestui Lagăr, care pe parcursul anilor a avut diferite funcțiuni, este scrisoarea unui etnic german descoperită în cursul anului 2010 în zidăria corpului G[61]. Documentul se află în Arhiva Muzeului Țării Crișurilor – Secția Muzeul Orașului Oradea și a primit numărul de inventar 952 din Registrul pentru evidenţa analitică a bunurilor culturale. Documentul a fost descoperit pe data de 19 aprilie 2010[62], la scurt timp de la demararea lucrărilor de „Revitalizare a cetăţii Oradea în vederea introducerii în circuitul turistic: Cetatea Oradea, complex turistic european – etapa I", proiect derulat prin Programul Operaţional Regional (P.O.R.), Axa prioritară 5 – Dezvoltarea durabilă și promovarea turismului, Domeniul de intervenţie 5.1 – Restaurarea și valorificarea durabilă a patrimoniului cultural, crearea și modernizarea infrastructurilor conexe[63]. Scrisoarea a fost găsită în „tencuiala uneia dintre încăperile care înainte serveau ca magazie de făină pentru brutăria ce funcţiona în Cetate"[64], menționează muzeograful Muzeului Țării Crișurilor – Secția Muzeul Orașului Oradea, Dumitru Noane, prezent la momentul descoperirii în calitatea de atunci de consilier în cadrul Compartimentului Tehnic Administrare Cetate.

Documentul a fost redactat pe o bucată de hârtie cu pătrățele, ruptă dintr-o coală mai mare, lucru indicat de tăietura din dreapta și stânga a acesteia. Foaia are o lungime de 15,6 cm și 11 cm lățime, însă a fost împăturită în patru. Scrisul este unul de mână, caligrafic, unele litere fiind îngroșate prin trecerea repetată cu un creion chimic, iar foaia de hârtie era deja îngălbenită, dar în stare bună de conservare. Acest lucru se datorează și faptului că scrisoarea a fost protejată de o bucată de ziar, mult mai îngălbenită și mai afectată de trecerea timpului, dar și de condițiile de păstrare în zidăria peretelui[65]. Ziarul era unul de limba maghiară, datat august 1947, iar documentul, având o lungime de 19 cm și lățime de 10,2 cm, este unul rupt, cu bucăți lipsă și urme de împăturire în patru.

---

[61] Corpul G, depozitul de făină și alimente, este una dintre clădirile care au fost construite de garnizoana austriacă a Cetății, instalată aici în 1962, suferind ulterior cele mai semnificative intervenții. Construcția este amplasată în zona sud-vestică a Cetății, în exteriorul Palatului Princiar. Imobilul are forma literei „U" și este prevăzută cu un nivel. Cf. *Studiu de Fezabilitate „Revitalizarea Cetății Oradea Corpurile A, G, H, I, K, L, M, P. Studiu de Istoria Artei"*, Realizat de Atelier de proiectare-cercetare SC Restitutor SRL.

[62] Dan Simai, „Scrisoarea unui deţinut închis în lagărul din Cetate, descoperită după 63 de ani", în *Bihoreanul,* din 21 aprilie 2010, articol accesibil online la adresa https://www.ebihoreanul.ro/stiri/scrisoarea-unui-detinut-inchis-in-lagarul-din-cetate-a-fost-descoperita-dupa-63-de-ani-86935.html (23.08.2023).

[63] Vezi https://www.oradea.ro/fisiere/subpagini_documente/5/Revitalizarea%20cetatii%20etapa%201.pdf și https://www.oradea.ro/fisiere/module_fisiere/2348/contract_cetate.pdf (23.08.2023).

[64] Dan Simai, *Scrisoarea unui deţinut*.

[65] Registrul pentru evidenţa analitică a bunurilor culturale – Secția Muzeul Orașului Oradea, Nr. Inv. 953.

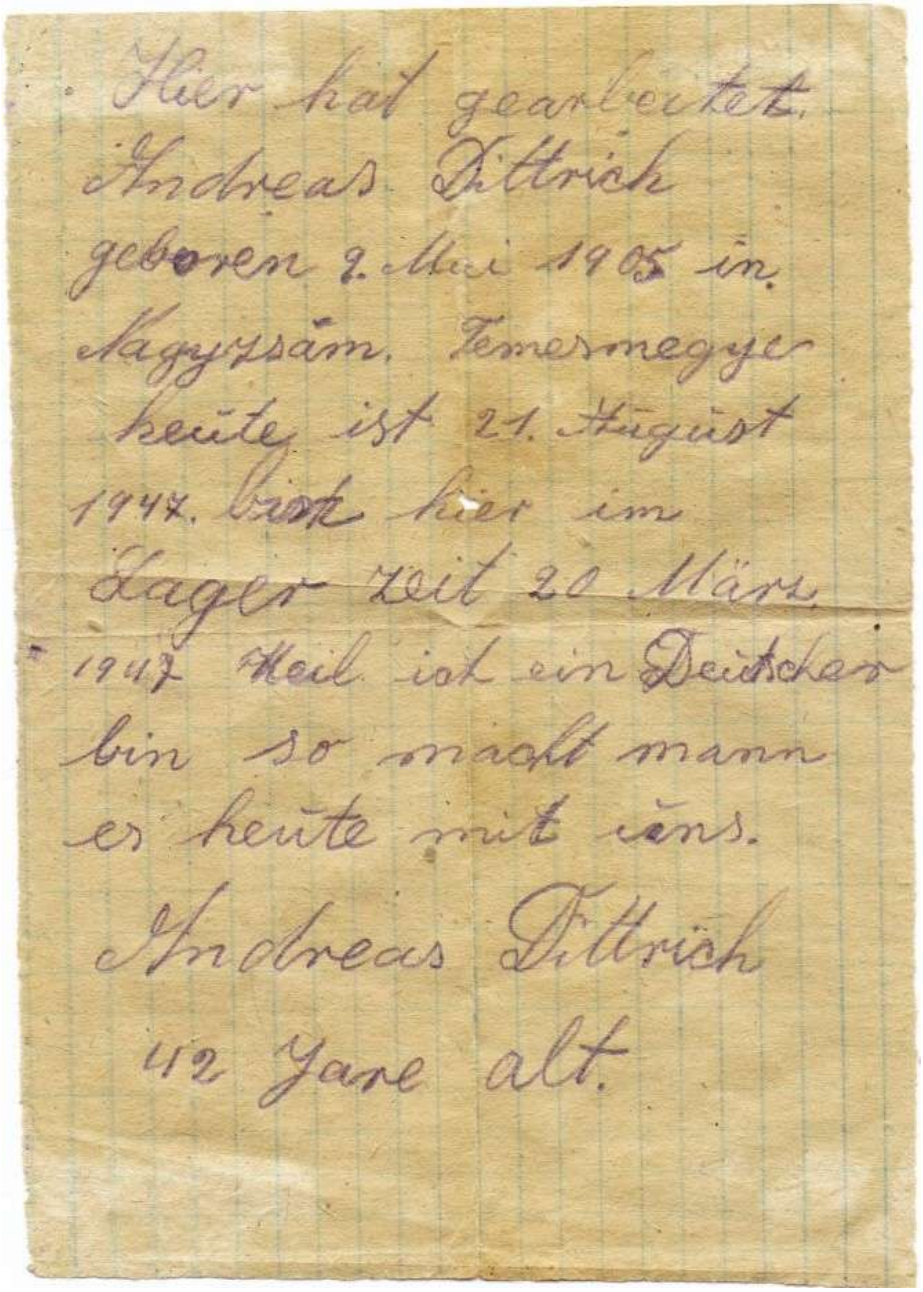

Hier hat gearbeitet.
Andreas Dittrich
geboren 2. Mai 1905 in
Nagyszám. Temesmegyer
heute ist 21. August
1947. bin hier im
Lager seit 20. März
1947 Heil ist ein Deutscher
bin so nicht mann
es heute mit uns.
Andreas Dittrich
42 Jare alt.

Scrisoarea lui Andreas Dittrich

HUSZONNYOLCADIK SZAKASZ.

HUSZONKILENCEDIK SZAKASZ.

HARMINCEGYEDIK SZAKASZ.

A műszem specialista szombaton városunkba érkezik. Kérjük jelentkezőket, hogy vizsgálat végett üzletünkbe be fáradni szíveskedjenek.

KLEIN HUGO utóda optikai szaküzlet, Regele Ferdinand

„OPTIFOTO"

TIZENEGYEDIK SZAKASZ

TIZEDIK SZAKASZ

TIZENKETTEDIK SZAKASZ

TIZENHARMADIK SZAKASZ

Ziarul care a protejat scrisoarea (față și verso)

Traducerea în limba română este următoarea: „Aici a lucrat / Andreas Dittrich / născut la 9 mai 1905 în / Nagyzsam Temesmegye. Azi e 21 August / 1947 și sunt aici în / lagăr din 20 martie / 1947 pentru că sunt german / și așa și așa fac cu noi în ziua de azi. / Andreas Dittrich / 42 de ani"[66].

După cum vedem, autorul, Andreas Dittrich, s-a născut, la început de secol XX, în localitatea Jamu Mare din județul Timiș[67], în vecinătatea frontierei cu Serbia. El este unul din zecile de mii de etnici germani care au cunoscut represiunea declanșată la solicitarea autorităților sovietice imediat după actul de la 23 august 1944. Andreas Dittrich, în vârstă de 42 de ani, se afla în Lagărul din Ceteta Oradea începând cu data de 20 martie 1947.

[66] Traducere realizată de dr. Orlando Balaş, lector universitar la Facultatea de Litere din cadrul Universității din Oradea.

[67] Jamu Mare (germană Freudenthal, Gross-Scham, maghiară Nagyzsám) este o comună din Timiş, situată în extremitatea sudică a judeţului, la frontiera cu Serbia. Prima atestare documentară a localităţii datează din 1370, sub numele de „Suma". Iniţial comuna a fost amplasată la distanţă de 4 km de actuala amplasare a localităţii ce a fost denumită Fraidental până în anul 1809. Începând din această dată populaţia a început să migreze spre actuala aşezare. Din anul 1919 comuna se găseşte pe teritoriul iugoslav până în anul 1924, ulterior ea aparţinând din nou teritoriului actual al României. https://primariajamumare.ro/informatii/istorie (25.08.2023).

La data descoperirii scrisorii sale, peste 63 de ani, amintirea lui era aproape ștearsă din memoria consătenilor din Jamu Mare. „La începutul anilor '60, când am venit în Jamu Mare, aici exista un singur Andreas Dittrich, vecinul meu Andreas bacsi. Numai de el poate fi vorba. Îi plăcea mult să vorbească, dar nu mi-a povestit niciodată că a fost deportat la Oradea. A murit de bătrânețe, înainte să cadă Ceaușescu, și e înmormântat aici în sat. Avea peste 80 de ani”[68], povestea reporterului Dan Simai, de la săptămânalul *Bihoreanul*, profesorul de istorie Tiberiu Gal din localitate. Andreas Dittrich ar fi fost zidar și sătenii nu își amintesc să fi fost deportat în U.R.S.S. O altă mărturie a fost obținută de jurnalistul Florin Budea, jurnalist la *Ghimpele de Bihor*. „Era un om glumeț, făcea poante, era totdeauna vesel. [...] Cam la 1,75, șaten, așa bine făcut, îndesat. La bătrânețe a albit. Toată viața lui a lucrat la Gostat, ca zidar. Lumea îi spunea «Dietrich șuster». Nu știu dacă a avut cizmari în familie sau îi spunea așa în batjocoră, fiindcă era glumeț”[69], mărturisea reporterului Nicolae Mranio, fost frizer. Familia lui Dittrich nu era una foarte înstărită. A avut o căsătorie fericită, cu soția sa Katherina[70], din care a rezultat o fiică, Therezia, măritată Leș. Aceasta a rămas văduvă, încă de tânără, și „a plecat în Germania imediat după Revoluție. De atunci n-am mai văzut-o și nici nu știu s-o fi văzut cineva”[71]. „Ăsta (ginerele - n.n.) a murit de tânăr, la fel și un nepot de-al lui Dietrich. Fiica și soția lui au plecat în Germania, pe vremea comuniștilor. El nu s-a dus”[72], a adăugat Nicolae Mranio.

Autorul scrisorii, Andreas Dittrich, își duce somnul de veci în cimitirul din Jamu Mare, pe piatra din mormânt fiind trecut ca an al morții sale 1976. „Soția Katharina, născută în 1907 n-a murit. Mai exact, n-a murit în Jamu. De aceea data trecerii ei în veșnicie e încă albă pe cruce”[73], consemnează jurnalistul Florin Budea.

Lagărul din Cetatea Oradea rămâne, după cel de-Al Doilea Război Mondial, primul dintre centrele de represiune de pe raza municipiului Oradea, înființat de promotorii noii orânduiri sovietice. El a luat ființă chiar în primele săptămâni de după eliberarea orașului Oradea de către noile organisme sovietice și maghiare care au profitat de vidul politic, devenind un prim centru de recluziune pentru etnicii germani, de unde au fost urcați în vagoane, în ianuarie 1945, și deportați în U.R.S.S. Ulterior, funcțiunile lagărului s-au schimbat, adăpostind „primii dușmani ai poporului”, alții decât germani, pe repatriați eliberați din lagărele sovietice și reîntorși în țară sau pur și simplu cetățeni care erau susceptibili de o oarecare „vină” în fața autorităților sovietice care controlau organismele locale.

[68] Dan Simai, „Mesaj din infern”, în *Bihoreanul*, din 11 mai 2010, articol accesibil online la adresa https://www.ebihoreanul.ro/stiri/mesaj-din-infern--87358.html (25.08.2023).

[69] Florin Budea, „Adevărata poveste a șvabului care a folosit Cetatea Oradea ca o căsuță poștală”, în *Ghimpele de Bihor*, 12-19 mai 2010, p. 8-9.

[70] *Ibidem.*

[71] Dan Simai, *Mesaj din infern*.

[72] Florin Budea, *op. cit.*, p. 8-9.

[73] *Ibidem.*

VIZITA LA MOSCOVA A PATRIARHULUI NICODIM (1946) ÎN DOCUMENTE DIPLOMATICE ITALIENE

Șerban TURCUȘ*

THE VISIT TO MOSCOW OF PATRIARCH NICODIM (1946) IN ITALIAN DIPLOMATIC DOCUMENTS
ABSTRACT

The present research is based on unpublished Italian diplomatic documents, sent from Bucharest by the chargé d'affaires Pietro Gerbore. They report on the preceding context and the conduct of the visit to Moscow made by the Patriarch of Romania, Nicodim Munteanu (October-November 1946). Two main ideas stand out from this diplomatic correspondence: the relationship of collaboration and friendship that the patriarch of the Romanian Orthodox Church had with the Catholic environment in Bucharest and the consideration towards the Sovereign Pontiff, on the one hand, and Moscow's tendency to replace Constantinople as the center of Orthodoxy worldwide, on the other hand.

From the perspective of the two ideas stated, Nicodim Munteanu's visit to Moscow was supposed to put an end to the collaboration with the Catholic world and to drag the Romanian Orthodoxy to the Muscovite one. Nicodim Munteanu, according to diplomatic documents, was not convinced by Moscow to submit to Soviet interests.

Keywords: Romanian Orthodox Church, Nicodim Munteanu, Moscow, Italy, Holy See, diplomacy.

O figură patriarhală încă insuficient definită în peisajul istoriografiei noastre este aceea a lui Nicodim Munteanu (6 decembrie 1864 - 27 februarie 1948)[1]. Al doilea patriarh al României a avut parte de un destin instituțional sinuos cauzat nu atât de contextul ecleziastic, cât, mai ales, de cel politic, socio-economic și militar. Într-un mandat destul de scurt de întâistătător al ortodoxiei românești (30 iunie 1939 - 27 februarie 1948) a apucat să trăiască, ca să uzăm stereotipul pătrășcan, „sub trei dictaturi".

Cu o carieră gradual construită, deși nu lipsită de suișuri și coborâșuri (episcop de Huși din 1912, retras în mod dubitativ din acest scaun în 1923[2]), cu studii la Academia teologică din

* Universitatea „Babeș-Bolyai" din Cluj-Napoca; e-mail: serban.turcus@ubbcluj.ro.

[1] Personalitatea lui Nicodim Munteanu a ieșit din conul de umbră al uitării în 2019, când Biserica Ortodoxă Română a proclamat Anul comemorativ al patriarhilor Nicodim Munteanu și Iustin Moisescu. De-a lungul acelui an au fost publicate volume științifice și de popularizare, marea majoritate fără valoare adăugată din perspectiva criticii istorice. A se vedea în acest sens, printre altele, *Patriarhul Nicodim Munteanu, un mărturisitor al Luminii în vremuri întunecate*, București, Editura Basilica, 2019; *Biserica Ortodoxă Română în timpul patriarhului Nicodim Munteanu. Cultură, pastorație și filantropie*, coordonator Constantin Claudiu Cotan, București, Editura Universitară, 2020.

[2] În 1917 a fost mandatat să reprezinte Biserica Ortodoxă Română la lucrările Sinodului Bisericii Ortodoxe Ruse, care a decis refondarea Patriarhatului în această biserică.

Kiev (1890-1895), Nicodim Munteanu, în ziua de 23 ianuarie 1935 a fost ales mitropolit al Moldovei, cu sediul la Iași, ca urmare a decesului mitropolitului Pimen. La moartea patriarhului Miron Cristea în anul 1939, a fost chemat să devină, potrivit unei ordini a precedenței care va deveni consuetudine, locotenent al patriarhatului României, și îndemnat/obligat să candideze la această funcție. Deși inițial a declinat oferta, până la urmă Nicodim a fost nevoit să își depună candidatura la patriarhie, întrucât demnitatea de mitropolit al Moldovei îl califica drept principalul succesor la tronul patriarhal. Marele Colegiu Electoral Bisericesc l-a ales patriarh al României în data de 30 iunie 1939.

Nicodim Munteanu și-a început patriarhatul sub auspiciile regimului autoritar al lui Carol al II-lea, a prins la mijlocul mandatului anii conflagrației mondiale și regimul Antonescu cu toate neajunsurile acestuia, iar apoi a trebuit să se confrunte cu pericolul sovietic, care a tetanizat întregul stat românesc funcționând ca monarhie parlamentară. Patriarhul Munteanu, în pofida simpatiei pentru ortodoxia rusă în ambianța căreia se formase în tinerețe, la maturitate, poate și în conivență cu predecesorul său Miron Cristea, dezvoltase o propensiune spre ecclesiologia unei biserici naționale care promovează relații de cunoaștere și de amiciție cu alte biserici (romano-catolică[3], anglicană). Astfel că, după ce armata sovietică a intrat în România, era firesc ca Nicodim să nu privească cu entuziasm la noii ocupanți, ci să dezvolte o rezervă la început aparent neutrală[4]. Această rezervă a Patriarhului Nicodim s-a manifestat și prin neparticiparea sa la ceremonia întronizării Patriarhului Alexei, desfășurată la Moscova în anul 1945.

Profund observant al simfoniei de descendență constantinopolitană, patriarhul de obârșie moldovenească a acordat o atenție specială relației dezvoltate cu regele Mihai I. Cele două personalități erau identificate de majoritatea românilor cu simbolurile adevărate ale națiunii, în contrast cu noii guvernanți sprijiniți de o minoritate politică violentă, pusă în slujba ocupantului sovietic. La 31 iulie 1945, chiar în ziua în care se încheiau lucrările Sfântului Sinod, regele Mihai îl numea, în mod semnificativ pe patriarh, prin decret, membru al Ordinului „Serviciul Credincios", în grad de „Mare Cruce".

Contextul politico-social al ultimilor ani de păstorire a lui Nicodim Munteanu a fost sufocant. Bisericile erau vizate de un proces de redimensionare și aneantizare planificat de sovietici. Prima atacată era ierarhia. Presiunile asupra ierarhiei ecleziastice s-au exercitat nu numai de sus în jos, ci și prin preoții „democrați", care de multe ori s-au constituit în „sindicate" în mai multe centre eparhiale. „Noua orientare" a Bisericii spre socialism era promovată de preotul Constantin Burducea, ministrul cultelor, și de câțiva preoți din jurul său, grupați în Uniunea Preoților Democrați din România. În opinia lui Constantin Burducea, lupta pentru „democratizarea" Bisericii Ortodoxe Române „nu era grea deloc pentru că Biserica a fost de la început democrată și trebuie să rămână astfel"[5].

Ofensa adusă ortodoxiei ruse ghidate de Kremlin în 1945 obliga, într-un fel sau altul, la o remediere, astfel că 1946 este anul presiunilor repetate a căror țintă devine patriarhul României. Remedierea menționatei ofense trebuia realizată printr-o vizită la Moscova care este consumată

[3] Șerban Turcuș, *Mirajul unirii religioase (II). Masoneria română, patriarhul Miron Cristea și un proiect de unire religioasă a ortodoxiei românești cu Roma (1937-1939)*, în „Anuarul Institutului de Istorie «George Barițiu» din Cluj-Napoca", tom LVIII, 2019, p. 195-208.

[4] Emilian Nica, *Patriarhul Nicodim și poziția lui față de instaurarea regimului comunist în România*, în „Analele Științifice ale Universității «A.I. Cuza» din Iași", Teologie Ortodoxă, XIV, 2008, nr. 1, p. 161-170.

[5] Cristian Vasile, *Biserica Ortodoxă Română în primul deceniu comunist*, București, Editura Curtea Veche, 2005, p. 68-69.

între 23 octombrie – 7 noiembrie 1946[6]. Delegaţia condusă de patriarhul Nicodim era compusă din episcopii Nicolae Popovici al Oradiei, „*reprezentant al Ardealului eliberat*", Justinian Marina, „*exponent al Bisericii de la granița de răsărit*", preotul Ion Vască, preşedintele „Uniunii Preoţilor Democraţi" și exponent al clerului ortodox „democratic", medicul patriarhului și un translator.

În 1947, după o vizită-replică în România a patriarhului Alexei al Moscovei (29 mai – 12 iunie 1947), ca urmare a gravelor dezacorduri cu guvernul comunist, patriarhul Nicodim se retrage la Mănăstirea Neamţ, oficial vorbindu-se despre motive de sănătate. Nu va mai reveni din acest domiciliu auto-impus, iar la 27 februarie 1948 se va stinge din viaţă.

Acest studiu și-a propus să ilustreze maniera în care diplomația italiană a reflectat, prin tipicele comunicări din epocă, parte din preparativele și desfășurarea vizitei lui Nicodim Munteanu la Moscova.

Documentele diplomatice italiene prezente în anexă sunt alcătuite de Pietro Gerbore, însărcinatul cu afaceri *ad-interim* al regatului Italiei la București între 13 martie 1945 și 19 februarie 1947, și de Ambasada Italiei pe lângă Sfântul Scaun.

Pietro Gerbore (1899-1983) s-a născut la Roma într-o familie provenită din regiunea Val d'Aosta, legată de dinastia de Savoia. A intrat în serviciul diplomatic în 1924. Misiunile diplomatice italiene pe care le-a servit de-a lungul carierei l-au purtat în Canada, S.U.A., Austria, Portugalia și România. Acreditarea în România a fost cea din urmă din cariera sa deoarece, fiind un apropiat al dinastiei de Savoia, după referendumul din Italia ce a semnificat trecerea Italiei la regim republican, Gerbore, fidel principiilor monarhice, nu s-a mai simțit compatibil cu valorile republicane[7]. A rămas însă o prezență constantă în publicistica italiană, fie prin intermediul unor lucrări dedicate meseriei de diplomat, fie a unor articole de istorie și politică internațională. Este, printre altele, autorul unui celebru vademecum dedicat diplomatului, intitulat *Il vero diplomatico* (1956), un real manual de *ars diplomatica* a secolului XX. S-a distins ca un diplomat atipic, atipic în sens pozitiv, făcând eforturi extradiplomatice pentru a înțelege realitatea în care a fost așezat. Această dimensiune a activității sale este mărturisită de traducerea făcută din opera poetică a lui Mihai Eminescu sub forma unei cărticele broșate *Eminescu, poeta di noi tutti*, apărută la București în 1943. Pietro Gerbore i-a succedat, la conducerea Legației regale a Italiei la București, cunoscutului diplomat Renato Bova-Scoppa, unul dintre cei mai calificați reprezentanți ai aparatului Externelor italiene. Gerbore și predecesorul său au avut în comun un fel particular de a transmite informația, în care, dincolo de cultura diplomatică, se întrevede un spirit de rafinat, dar răspicat observator, un cultivator statornic al ironiei delicate, dar ferme, un om care nu e dispus la negocierea valorilor fundamentale ale democrației și practicilor diplomatice.

Cel dintâi document atașat în anexă este un raport-sinteză elaborat de Gerbore în 6 iunie 1946 și are ca subiect situația bisericilor din România, sintagmă care acoperă cele două mari instituții românești, biserica ortodoxă și cea greco-catolică. Surprinde faptul că Gerbore nu analizează situația romano-catolicismului din România, explicația fiind una singură: la momentul acela expunerea autorităților filo-sovietice din țara noastră era pe bisericile majoritare, romano-catolicii fiind minoritari.

---

[6] Pentru versiunea oficială a se vedea Preot dr. Ioan Vască, *O călătorie istorică. Vizita Înalt Prea Sfințitului Patriarh Nicodim al României la Moscova. Reluarea legăturilor dintre Biserica Ortodoxă Română și Biserica Ortodoxă Rusă*, cu o prefață de I.P.S. Nicodim, Patriarhul României, București, 1947.

[7] Retras la Firenze, a cultivat un raport de amiciție cu regina-mamă a României, Elena, rezidentă în hinterlandul florentin.

Considerațiile diplomatului italian în acest raport sunt făcute la aproape un an și jumătate după penetrarea spiritului și armatei sovietice în România și chiar dacă nu în mod direct, Gerbore observă repercusiuni asupra ortodoxiei românești care rezistă „*datorită caracterului ei maleabil și puțin militant, dar tocmai de aceea nu poți să nu o apreciezi*". Potrivit conducătorului Legației italiene, patriarhul Nicodim Munteanu, deși a fost educat la Kiev, este un simpatizant al Romei și a asumat o „*poziție intermediară între supunere și rezistență în fața ocupantului, evitând astfel impactul deschis și direct care e în desfășurare în Ungaria*"[8]. Gerbore notează că această pendulare a supremei autorități ortodoxe nu place ocupantului sovietic, a cărui intenție este de a atrage ortodoxia română în sfera de influență a ortodoxiei ruse. Se dau detalii despre vizita pe care o delegație moscovită a făcut-o în urmă cu câteva luni la sediul patriarhiei române cu un scop bine conturat[9]. Potrivit informațiilor colectate prin mediile avizate cu activitatea patriarhului, delegația ortodoxiei moscovite a reproșat, în primul rând, raporturile cu Occidentul, manifestate prin optimele relații avute cu nunțiul apostolic la București, prin „*sentimentele de deferență avute față de Pontiful roman*". În aceeași gamă de reproșuri se amintea că ortodoxia românească întorsese spatele calendarului iulian și adoptase calendarul gregorian. Răspunsurile lui Nicodim la cele expuse, așa cum le redă Gerbore, au fost la înălțimea calității de întâistătător al ortodoxiei românești: instituția pe care o conduce este autocefală și decide singură ce tip de atitudine are cu modul de măsurare a timpului istoric; relativ la propensiunea așa-zis occidentală, pe care o asuma într-un firesc al lumii creștine, patriarhul Munteanu amintea trimișilor ruși că „*Pontiful roman este recunoscut de întreaga lume creștină drept cel dintâi episcop al Creștinătății*". Se vădește că liderul ortodox român nu a fost deloc complexat de atitudinea delegaților ruși. S-a trecut la un alt nivel de condiționare, prin implicarea structurilor statale. Călărind ideea studiilor făcute de Nicodim Munteanu la Kiev, s-a indus ideea publică a efectuării unei vizite la Moscova de către patriarhul României, pentru a afirma optimele relații între cele două biserici. Însă șeful ortodoxiei românești a reușit, la acel moment, să se derobeze de o atare sarcină, invocând vârsta înaintată și contextul neadaptat. Gerbore lecturează poziția asumată de Nicodim ca un recurs la tradiție: „*de fapt Biserica Ortodoxă Română se apără în modul tradițional al țărilor române* ***rezistând elastic*** *– fără a opune obstacole aparente, ci oferind adaptări ocazionale și individuale, dar în același timp, în ansamblu, conservându-și individualitatea și autonomia*". Iată în acest condensat de cuvinte, o adevărată lectură ecclesiologică a Bisericii Ortodoxe Române, cu principii valabile atunci ca și acum.

În același raport sinteză este trecută în revistă și situația românilor uniți și a ierarhiei acestora. Gerbore susține că nu a observat în mod deschis o acțiune nocivă împotriva celor 1.200.000 de români uniți, dar nu se poate nega că această „*biserică orientală ritual și occidentală spiritual*" trezește suspiciuni din partea ocupantului sovietic. Alerta era întreținută de informațiile relative la violențele din Rutenia și din Ucraina privitoare la trecerea forțată a greco-catolicilor la ortodoxie. Împrejurările, scrie Gerbore, nu sunt încurajatoare pentru uniții români și dintr-o altă rațiune: în condițiile în care nunțiatura apostolică se află într-o situație precară,

[8] Este vorba de opoziția totală pe care a făcut-o la adresa autorităților maghiare și sovietice arhiepiscopul de Esztergom din 1945 și cardinal din 1946, József Mindszenty. Recent pe această temă a se vedea *Scontrarsi o negoziare? Alternative dei cattolici nel dopoguerra in Ungheria alla luce di alcuni documenti vaticani / Ütközni vagy időt nyerni? Katolikus alternatívák 1945 után néhány vatikáni dokumentum fényében,* a cura di / szerkesztették ckx Johan - Keresztes András - Somorjai Ádám, Budapest, METEM, 2020.

[9] Probabil Gerbore se referă la delegația Bisericii Ortodoxe Ruse care i-a adus patriarhului Nicodim, în mai 1945, o scrisoare a patriarhului Alexei, șeful delegației fiind episcopul Ieronim al Chișinăului, de etnie rusă.

trebuie să facă față gestiunii vacanței tronului arhiepiscopal de la Blaj. Diplomatul italian precizează că după moartea mitropolitului Niculescu în 1940![10], Sfântul Scaun nu a numit un nou lider religios român-unit din pricina soluției date de Dictatul de la Viena, care dezmembrase Transilvania. Drept urmare, reunirea unui sinod menit să propună un candidat era dificilă și s-a preferat numirea unui administrator apostolic, în persoana episcopului unit de Oradea, cel mai vârstnic ierarh, Valeriu Traian Frențiu. Acesta era, potrivit lui Gerbore, neagreat de autoritățile maghiare și sălășluise în teritoriul românesc. Doar de câteva luni se putuse găsi o rezolvare a situației prin desfășurarea unui sinod român unit, în martie 1946, care înaintase Sfântului Scaun cele trei propuneri canonice secrete (dar secretul era deja dezvăluit). Gerbore emitea dubii asupra numirii unui nou lider religios al românilor uniți, evocând indecizia de la Vatican și situația nunțiaturii apostolice[11].

O nouă informare pe care o dă Gerbore pe tema vizitei lui Nicodim Munteanu la Roma este din 21 noiembrie 1946. Post factum, diplomatul italian afirmă că invitațiile rusești adresate patriarhului român au fost mai mult decât una, dar, cât a rezistat, acesta le-a declinat. În cele din urmă a cedat persuasiunii moscovite, dar numai după ce regele Mihai l-a consiliat de utilitatea publică și politică a unui asemenea demers. De asemenea, împreună cu suveranul care i-a dat instrucțiuni (probabil de natură politică), a definit până unde și ce anume să abordeze și asupra a ce anume să survoleze în discuția cu omologul rus. Au existat multe temeri referitoare la presiunile ce urmau să greveze pe umerii slăbitului patriarh, mai cu seamă privind relațiile optime pe care Nicodim le avea cu Roma. Se amintește, în context, o confidență făcută de ambasadorul sovietic la București unui non-identificat profesor de confesiune ortodoxă, de la Institutul Catolic din Paris, care era în același timp filocatolic, dar și prieten al patriarhului român. Temerile menționate nu s-au confirmat, spune Gerbore, clerul și autoritățile sovietice comportându-se exemplar și discret, vizita primind un caracter eminamente religios. Diplomatul italian afirmă că, din informațiile pe care le deține, nu a fost făcută nicio presiune asupra lui Nicodim Munteanu, iar acesta nu și-a asumat vreun angajament de natură să deregleze *status-quo*-ul ortodoxiei românești. Din categoria informațiilor exclusive (la momentul comunicării) este relatată circumstanța în care, punând în evidență binomul biserică-monarhie funcțional în România, Nicodim, în timpul dineului oficial în onoarea vizitei sale, i-a invitat pe comesenii moscoviți să toasteze pentru regele Mihai „*care făcuse, prin bunăvoința sa, posibil acel voiaj*" în inima Rusiei. Tot din intimitatea patriarhului, Gerbore culege informația potrivit căreia patriarhul tuturor Rusiilor a făcut o frumoasă impresie asupra omologului său român, acesta din urmă lăudându-l pe Alexei pentru inteligența și tactul de care a făcut uz în timpul dialogului bilateral.

Urmând modelul consacrat de jurnalismul contemporan, revenit la București, Nicodim Munteanu a acordat un interviu prudent și abil ziarului „Grai Nou", organ de presă al Direcției politice a armatei sovietice „*în care a lăudat tot ce era de lăudat și a evitat cu scrupulozitate orice declarație compromițătoare*".

În economia documentelor vizualizate la Ministerul de Externe al Italiei am identificat un alt înscris, de această dată cu caracter confidențial, ce ilustrează o conversație avută de Pietro Gerbore cu ambasadorul României la Moscova, Iorgu Iordan. În acest caz detaliile conversației

[10] A murit în 5 iunie 1941.

[11] Gerbore a avut dreptate. Episcopul Valeriu Traian Frențiu a revenit la Oradea în 1947, iar Sfântul Scaun a decis să-l numească pe episcopul auxiliar de Oradea, Ioan Suciu, Administrator Apostolic al Arhidiecezei de Alba-Iulia și Făgăraș.

primesc o turnură politică și ecclesiologică, mărturisind finalitatea prinderii ortodoxiei românești în mrejele politice ale Moscovei. Îi dăm cuvântul lui Gerbore, comunicarea lui ilustrând, în spiritul epocii, toată greutatea momentului traversat: „*În manieră confidențială Iordan mi-a relatat că, în cadrul conversațiilor avute de Nicodim cu patriarhul Alexei, dar și cu alte personalități ecleziastice ruse, s-a discutat, înainte de toate, de așa-numita democratizare a Bisericii Ortodoxe Române și de eventuala separare a acestei Biserici de Stat în cazul în care se va proceda, în următoarele luni, la o revizuire a Constituției românești. Amintitul ambasador a adăugat apoi că Moscova depune toate eforturile pentru a se substitui Constantinopolului în calitate de centru al ortodoxiei și că guvernul român, ca și alte guverne din țările slave, nu sunt împotriva unei astfel de inițiative. Această atitudine, potrivit celor spuse de Iordan, nu este numai consecință a amiciției pe care respectivele state o au cu Uniunea Sovietică, ci mai cu seamă se datorează faptului că, încă de la sfârșitul Primului Război Mondial, Constantinopolul a pierdut și pierde, în continuare, în fiecare zi orice importanță*".

Sunt două elemente extrem de importante pe care Iordan i le dezvăluie lui Gerbore cu mult timp înainte de a se întâmpla, chiar dacă ideea era prezentă: în noiembrie 1946 era cât se poate de reală și fezabilă desființarea monarhiei în România, Biserica Ortodoxă Română fiind avertizată că se pune capăt simfoniei de ilustră descendență constantinopolitană. Cuvântul monarhie nu este rostit, dar e subînțeles întrucât numai un conducător de stat uns de biserică poate să se bucure de sprijinul și colaborarea instituției ecleziastice, aceasta din urmă garantându-i protecția spirituală de sus formulată clar în decretele regale: „*Mihai, prin grația lui Dumnezeu*". Cel de-al doilea element, cu reverberații politice și ecclesiologice până în ziua de azi, se referă la rolul și locul patriarhiei moscovite în concertul ortodox. Deși nu e rostit, întocmai ca și cuvântul monarhie, în subtext regăsim ideea veche de secole a Moscovei ca a Treia Romă[12]. Asumarea acestui stereotip ideologic, deopotrivă politic și ecclesiologic, a străbătut ca un fir roșu ideea rusă, ideea de statalitate de topic moscovit, indiferent ce declinare a avut statul: imperiu, uniune de state sau, azi, republică autocrată. Moștenirea istorică în conformitate cu care ar fi validată, atunci ca și astăzi, ideea statală rusă și pretențiile sale globaliste, ar fi eliminarea parantezei istorice și ecclesiologice reprezentate de Constantinopol (peiorativ definit Bizanț) și asumarea plenară, simbolic, dar cu consecințe politice, a rolului de alter ego răsăritean al *Romei vetus*. Nu știm câtă înțelegere istorică avea atunci Iorgu Iordan, dar dezvăluirile făcute lui Pietro Gerbore aveau un iz profetic.

Un ultim document din această serie ne mărturisește că Sfântul Scaun a urmărit cu atenție vizita lui Nicodim la Moscova. O informare din Ajunul Crăciunului, 24 decembrie 1946, provenită de la Ambasada Italiei pe lângă Sfântul Scaun[13], vine să confirme elementele transmise de Gerbore. Potrivit diplomaților de la Vatican, în pofida celor mai negre previziuni, nici autoritățile sovietice, nici clerul rus ortodox nu au încercat în niciun fel să-l condiționeze pe bătrânul patriarh român și nici nu l-au consiliat să devină rece și rigid în raporturile pe care le avea cu ierarhia catolică. Sfântul Scaun, se arată în comunicare, își exprimă satisfacția față de o atitudine pacifică pe această temă, însă transmitea următoarele: „*este o regulă a jocului diplomatic*

[12] Enunț aparținând lui Filotei, egumen al mănăstirii Eleazar din Pskov, formulat la 1523 într-o scrisoare adresată marelui principe Vasili Ivanovici.

[13] Acest tip de comunicare e tipic Italiei. Deși instituțiile publice italiene sunt la doi-trei kilometri de Vatican, comunicarea între Italia și Sfântul Scaun se face prin Ambasada Italiei pe lângă Sfântul Scaun și Nunțiatura apostolică în Italia.

sovietic adaptarea tactică față de caracterul fiecărei personalități cu care se află în contact, menținând însă mereu obiectivul final". Diplomația pontificală nu a fost dezmințită de fapte. La 14 luni după ce au fost făcute aceste aprecieri, patriarhul Nicodim Munteanu a trecut în lumea drepților, oferind sovieticilor posibilitatea de a se insera, prin puterea politică, în gestiunea ortodoxiei românești.

Documentele prezentate conțin în mod real o perspectivă subiectivă, a diplomației italiene și a intereselor pe care le urmărește. Fiind însă vorba de înscrisuri cu circuit închis sau restricționat, ele dezvăluie, fără a fi deloc encomiastice, elemente care în istoriografia noastră nu au fost potențate. Reiese foarte clar că tot tumultul în care a fost implicat patriarhul Nicodim avea o miză mult mai mare, vorbindu-se aici de ecclesiologiile universale și nu doar de cea locală, românească. Ca să parafrazăm o celebră sintagmă istorică referitoare la secolul al XIX-lea, ne aflăm în dimensiunea unui *Great Game* în care și patriarhul României are un loc bine determinat. Nicodim Munteanu, în perspectiva sovietică, trebuia valorizat atât ca persoană, dar mai ales ca instituție, iar itinerarul său instituțional corectat pentru a se orienta spre răsăritul moscovit, un răsărit în care atunci, ca și azi, politicul și religia se susțin reciproc într-un scop care nu subvenționează creștinismul, ci omul și aspirația însetată de putere și dominare.

În fundalul acestor comunicări apare vechiul și mereu actualul motiv al celor Trei Rome: *Roma Vetus*, *Roma Nova* (Constantinopolul) și a *Treia Romă* (Moscova), care, cu rândul, își fac apariția în periplul pământean al patriarhului Nicodim Munteanu, parcă mărturisindu-l pe poetul român preferat al lui Pietro Gerbore, Mihai Eminescu: „*Vreme trece, vreme vine, Toate-s vechi și nouă toate*".

ANEXĂ DOCUMENTARĂ

1.

Telespresso N. 1139/491

R. Ministero degli Affari Esteri
Roma

Bucarest, 6 giugno 1946

Oggetto: Le chiese in Romania

Anche nelle chiese di Romania il regime d'armistizio e d'occupazione ha avuto le sue ripercussioni, non molto appariscenti dato il carattere malleabile e poco militante della Chiesa (maggioritaria) ortodossa, ma pur nondimeno apprezabili. L'attuale Patriarca, educato al seminario di Kiev ma simpatizzante per Roma, ha assunto una posizione intermedia tra la sottomissione e la resistenza all'occupante, evitando così l'urto aperto e diretto che si profila in Ungheria. Questo „barcamenarsi" della suprema autorità ortodossa non piace all'occupante che favorisce un'azione della Chiesa russa per attirare quella romena nell'ambito dell'ortodossia orientale. Mesi addietro una missione religiosa moscovita è venuta a Bucarest con questo preciso compito. Da buona fonte ho appreso che i „messi" avrebbero rimproverato al Patriarca i suoi rapporti con l'Occidente (leggi: il locale Nunzio Apostolico), i suoi sentimenti di deferenza verso il Pontefice, l'adozione del calendario gregoriano e simili. Il Patriarca avrebbe difesa l'autocefalia della chiesa romena ed il suo atteggiamento verso il Pontefice, ricordando che tutto il mondo cristiano riconosce in lui il primo vescovo della cristianità.

Si cerca ora d'indurlo a compiere un viaggio in Russia ed anzi, profittando di un vago accenno da lui fatto agli anni della sua giovinezza trascorsi in Kiev, si e annunziato tale viaggio. Ma, adducendo l'età e la situazione, il Patriarca ne ha rimandato la data.

In realtà la Chiesa ortodossa si difende nel modo tradizionale dei paesi romeni, resistendo elasticamente - senza opporre ostacoli apparenti, anzi offrendo adattamenti occasionali ed individuali, ma, nel complesso, preservando la sua individualità ed autonomia.

Un problema speciale è offerto dalla Chiesa greco-unita, la quale conta circa un milione e duecentomila aderenti. Non risulta esservi alcun'azione apertamente ostile contro di essa, ma è innegabile che questa chiesa - orientale di rito e occidentale di spirito - desta i particolari sospetti dell'occupante. Giungono qui notizie di violenze effettuate in Rutenia ed Ucraina per assimilare all'ortodossia i greci uniti, e di resistenza di parte dei fedeli alle decisioni prese dal recente concilio.

Nelle attuali delicate circostanze, complicate dalla precaria situazione fatta alla Nunziatura, si deve ora coprire la sede vacante del Metropolita (greco-unito) di Blaj. Nel 1940, alla morte del Metropolita Niculescu, il Vaticano non nomino un successore perchè la Transilvania era divisa in due parti ed era difficile la riunione di un sinodo. Fu nominato amministratore apostolico il vescovo più anziano, Frențiu, di Oradea, che si era rifugiato in territorio romeno perche malvisto dagli ungheresi. Nello scorso marzo, riunite in un solo stato le due parti della Transilvania, il Sinodo si è riunito a Blaj ed ha proposto al Papa i prescritti tre nomi, che pur dovendo rimanere segreti, sono ormai trapelati. Sino ad oggi il Vaticano non ha ancora preso una decisione, e qualcuno si domanda se vorrà farlo nell'attuale condizione d'incertezza della sua rappresentanza in questo paese.

Intanto la stampa odierna annuncia che il Ministero dei Culti prepara un progetto di legge generale dei culti. Secondo il comunicato il nuovo nuovo progetto si prefige: 1) l'esclusione dei privilegi e delle preferenze nei confronti di culti particolari; 2) facilitare il passaggio da un culto all' altro; 3) il libero esercizio del culto; 4) l'armomia interconfessionale.

Mi riservo di ritornare sull'argomento e di trasmettere il testo della legge non appena essa sarà divenuta definitiva.

Pietro Gerbore

2.

LEGAZIONE D'ITALIA

Telespresso N. 2601/1141

Indirizzo: Ministero degli Affari Esteri,
ROMA

Bucarest, 21 novembre 1946

Oggetto: Visita del Patriarca romeno a Mosca.

Dopo ripetuti inviti sovietici e lunghe esitazioni il Patriarca Nicodemo si è deciso di effettuare un viaggio nell'URSS. Secondo quanto ho appreso da una personalità assai vicina a quel prelato, il viaggio ha avuto luogo per consiglio del Re Michele e sulla base d'istruzioni concertate esclusivamente col Sovrano.

Si temeva che durante la visita pressioni venissero fatte sul Capo della Chiesa Ortodossa di Romania per allontanarlo da Roma ed avvicinarlo a Mosca. E questi timori erano giustificati da una chiara allusione che l'Ambasciatore sovietico aveva fatto recentemente ad un sacerdote ortodosso, professore all'Università Cattolica di Parigi, del quale sono note le simpatie per Roma e l'influenza sul Patriarca.

Invece tanto il clero russo quanto le autorità sovietiche sono state di una discrezione esemplare, e la visita ha conservato un carattere prettamente religioso. Nessuna pressione è stata esercitata sull'alto Prelato e questi non ha preso alcun impegno. Secondo quanto mi viene riferito, nel discorso pronunciato al banchetto ufficiale egli ha sottolineato che il suo viaggio „era stato possibile dalla benevolenza del Re Michele" ed ha preso'iniziativa di invitare gli astanti ad alzare il calice in onore del Sovrano romeno... Il Capo della Chiesa russa avrebbe fatto un'ottima impressione sul Patriarca Nicodemo, che ne loda l'intelligenza ed il tatto.

Tornato a Bucarest il Patriarca ha concesso un'intervista molto abile e prudente al giornale „Graiul Nou", organo della direzione politica delle armate sovietiche, nella quale ha lodato tutto il lodabile e scrupulosamente evitato qualsiasi dichiarazione compromettente.

Pietro Gerbore

3.

Ministero degli Affari Esteri
Roma

Telespresso N. 37011

Indirizzato a: Ambasciate Mosca, Ankara, Santa Sede; Legazioni Sofia, Praga, Missione italiana Atene.

Roma, 7 Novembre 1946

Riferimento Chiesa Ortodossa romena. Telespresso Min. N. 20202 del 18 giugno u.s.

A seguito del telespresso in margine indicato si trascrive qui appresso quanto ha riferito l'Incaricato d'Affari in Bucarest in data 2 novembre u.s. sull'argomento in oggetto:

Riservandomi di riferire dettagliatamente per corriere comunico che in colloquio da me avuto con Ambasciatore di Romania si e lungamente parlato del recente soggiorno del Patriarca romeno Nikodim a

Mosca. In via confidenziale Jordan mi ha detto che nei contatti avuti da Nikodim con Patriarca Alessio e altri personaggi della chiesa sovietica si è parlato anzi tutto della così detta democratizzazione della Chiesa Ortodossa romena e della eventuale separazione di detta Chiesa dallo Stato qualora nei prossimi mesi si proceda ad una revisione della Costituzione romena. Suddetto Ambasciatore ha poi aggiunto che Mosca fa ogni sforzo per sostituirsi a Costantinopoli come centro dell'ortodossia e che Governo romeno, così come quello degli stati slavi non è contrario assecondare tale iniziativa, e questo non solo - sempre secondo il Jordan - in considerazione dei legami di amicizia con i Sovieti, ma anche perchè fin dalla prima guerra mondiale Costantinopoli ha perso e va ogni giorno più perdendo ogni importanza

ss indescifrabil

4.

Ambasciata d'Italia presso la Santa Sede

Telespresso N 3668/1845

Indirizzo: Ministero degli Affari Esteri
Roma

Roma, 24 Dicembre 1946.

Oggetto: Visita del Patriarca romeno a Mosca

Le informazioni fornite della Legazione a Bucarest in data 2 e 21 novembre trovano conferma presso i competenti organi della Santa Sede che hanno ricevuto informazioni nello stesso senso.

Risulta cioè che, contrariamente ai timori ed alle aspettative, tanto le autorità sovietiche quanto il clero russo ortodosso non hanno cercato in alcun modo di influire sul Patriarca Nicodemo nel senso di spingerlo verso un atteggiamento di maggiore ostilità nei confronti delle gerarchie cattoliche.

Di questa discrezione da parte russa la Segreteria di Stato, naturalmente, si compiace pur osservando che è una regola del giuoco diplomatico sovietico adattare la tattica al carattere delle singole personalità con le quali si viene in contatto, pur mantendedo fisso l'obiettivo finale.

ss indescifrabil

Archivio Storico-Diplomatico del Ministero degli Affari Esteri, fondul Affari Politici, Romania, 1946-1947, busta 1447, nepaginat.

ASPECTS ON THE URBANIZATION OF BIHOR COUNTY IN THE COMMUNIST PERIOD (I): ALEȘD AND BEIUȘ

Cristian CULICIU*

ABSTRACT

Throughout all Eastern Europe and Romania, the communist period meant, besides political changes, also industrialization and urbanization. The cities from the beginning of the 1950s got new investments, many factories being built that attracted people from the rural area. Romania in that time was more of a rural country than an urban one and these changes in local economy meant a growth in migration. So, housing needed to be built. In this way, the need for urbanization increased. The policy of the regime was to create a "new, urban, man" that can work and live in a city and have everything he needs in a short walk. Many new cities appeared throughout the country while the existing ones got bigger and bigger. This was the case in Bihor County to. In this paper we will see how the cities of Aleșd and Beiuș developed from the 1950s to the 1980s, regarding economy, living, public space and services and what were the demographical modifications.

Keywords: communism, industrialization, urban development, systematization, city living, Bihor County, Aleșd, Beiuș.

Urbanization and urban systematization in communism were realities that changed both the appearance and way of functioning of Romanian cities, as well as the way of life. Intensive industrialization attracted people from the countryside, in the context of agricultural cooperativization, and this led to urban demographic growth, so the population's needs also increased. Through urbanization, the authorities aimed at both the growth and development of existing cities and the creation of new ones. Policies have differed from one decade to another, which has mainly generated quality problems in new housing and public services. In Bihor County, in addition to the development of Oradea, the construction (and partial reconstruction) of other cities was also pursued, to obtain a territorial urban balance. Cities such as Aleșd, Beiuș, Marghita, Salonta, Ștei have benefited from investments also in the will to temperate the migration towards Oradea.

Aleșd is one of the typical cases of the emergence and development of a new urban center in Romania during the communist period. Originally a village, the residence of the commune with the same name, the locality expanded due to the increase of the industrial capacity of the area, of the number of employees, benefiting from the regime's pro-urban policy. In 1949, in the village of Aleșd were functioning four base organizations of the Romanian Worker's Party. The locality had a health district, a post office, a pharmacy, a preceptory and a court, therefore it had some basic services for the population.

* Țării Crișurilor Oradea Museum – Museum Complex; e-mail: cristian.culiciu@yahoo.com.

In the first stage of communization in Romania, in 1950 the administrative-territorial reform took place, according to the Soviet model. In general terms, it meant the abolition of the counties and their subdivisions called "plasa" and the creation of regions, made up of districts, each with several communes. Thus, by applying Law no. 5/1950[1], Aleșd plasa was abolished and Aleșd district (rayon) was created, having its center in the homonymous locality[2]. The town of Aleșd, with 2192 inhabitants, was the center of the commune, that included the villages of Peștiș (with 1374 inhabitants) and Tinăud (with 677 inhabitants).

The changes in the early 1950s, essentially the nationalization of the means of production and the cooperativization of agriculture, transformed the economy, that became a state controlled and planned one[3]. The lime factories, as well as the glass factory from Pădurea Neagră became state owned, and they were to organize their activity in a centralized and planned manner. In the mentioned decade, Aleșd was predominantly agrarian, state farms being set up gradually. Later, when the cooperativization of agriculture was coming to an end, in the fall of 1961 and till the spring of the following year, the peasants from Aleșd, as well as those from Peștiș and Tinăud each formed a collective agricultural farm, the three unifying into the "Înfrățirea" Agricultural Farm Aleșd[4].

Gradually, from the 1950s, Aleșd began to be industrialized. The oldest factory in the vicinity was the glass factory in Pădurea Neagră, established in the middle of the 19th century. The refractory brick factory in Aștileu, which began its activity in 1890 with the production of simple construction bricks, was rebuilt starting from the first half of the 1950s[5]. In the same period, the "Tudor Vladimirescu" local industrial enterprise was established, with a workshop that produced kitchen and bathroom furniture. It had, in Uileacu de Criș, a vegetable garden of 13 hectares, whose production was processed in the company's cannery[6].

In 1967, as the regions proved to be defective in functioning, and Romania was discarding the Soviet ideology, the prospect of a new territorial-administrative organization appeared, namely the return of the county system. Started during the Plenum of the Central Committee of the Romanian Communist Party in October 5-6, 1967, the discussions and proposals continued the following year and were finalized with the publication of three normative acts: Law no. 1/1968, Law no. 2/1968 and Law no. 3/1968[7]. Bihor County was re-established, the rayons disappeared, and some localities changed their ranks.

By perfecting the Decision, the Council of Ministers no. 1106 of May 27, 1968, Aleșd became a city, with the component localities of Pădurea Neagră, Peștiș and Tinăud. Thus, the

---

[1] *Legea nr. 5 /1950 pentru raionarea administrativ-economică a teritoriului Republicii Populare Române* [Law no. 5/1950 regarding the administrative-economic rayoning of the territory of the People's Republic of Romania, accessible pe https://lege5.ro/Gratuit/gezdiobxgu/legea-nr-5-1950-pentru-raionarea-administrativ-economica-a-teritoriului-republicii-populare-romane, accessed on May 31, 2023.

[2] Cristian Culiciu, „The 1950 administrative reform in Romania. The case of Bihor County", in *Analele Universității din Oradea* [Annals of the University of Oradea], series History-Archaeology, tome XXVI, 2016, p. 138-139.

[3] Gabriel Moisa, Sorin Șipoș, Aurel Chiriac, Radu Romînașu (coord.), *Istoria Bihorului. Civilizație, societate, economie, mentalități* [The history of Bihor. Civilization, society, economy, mentalities] (from here on *Istoria Bihorului*), Oradea, Țării Crișurilor Museum Publishing House, 2018, p. 835.

[4] Ioan Todoca, *Monografia orașului Aleșd, județul Bihor* [The monograph of the city of Aleșd, Bihor County], Bucharest, Tradiție Publishing House, 2000, p. 77.

[5] *Regiunea Oradea în anii democrației populare* [Oradea Region in the years of people's democracy], [1956], p. 36.

[6] *Să ne cunoaștem regiunea* [Let's know our region], 1956, p. 34.

[7] Vasile Budrigă, „Perfecționarea organizării administrativ-teritoriale a României în anii 1965-1986" [Perfectioning the administrative-territorial organization of Romania in 1965-1986], in *Revista de istorie* [The Journal of History], tome 41, no. 1, January 1988, p. 52-54.

„perspectives of its urbanization" were opening up. The potential of the new city was fueled up by the existence, nearby, of industrial centers of republican character (Refractara Aștileu and the glass factory in Pădurea Neagră) and local ones, the placement of the locality on a national road and near an important railroad (Cluj-Napoca – Episcopia Bihor). Recent investments into social, educational and medical facilities were also taken into consideration[8].

Gradually, the industrial character of Aleșd became more and more important, investments in this sector increasing. In 1966 the bus depot was opened, followed by the establishment of a public transport network. Until 1970, the length of the routes served locally by four buses reached 34.9 kilometers[9], connecting Aleșd with the communes of Aștileu, Chistag, Pești and Tinăud. In 1969, the Bread Factory was built, and later, in 1977-1978, the Furniture Factory was also erected[10]. In 1963 investments were planned in the Lime Factory and the Glass Factory (a furnace)[11], the second one benefiting of a supplement in 1965-1969, through the purchase of new machinery for production, and for the capitalization of the surplus of impurities and dust, for which a special section was built. The factory produced a wide range of glass and crystal goods, for everyday use and decoration[12]. Some of the products were exported to the U.S.A., to England and Australia[13].

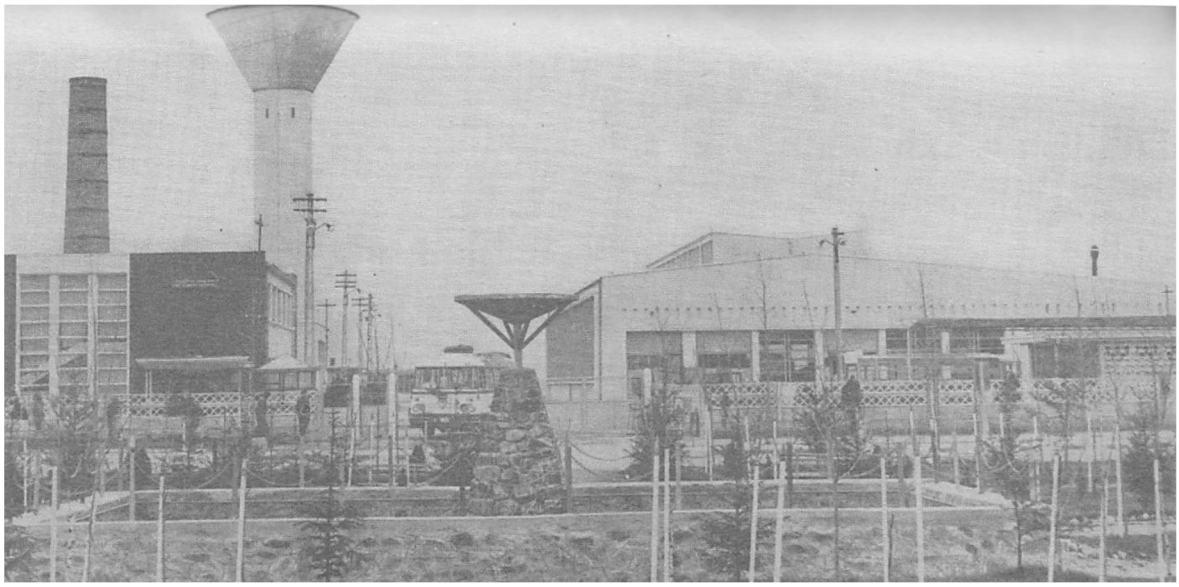

Aleșd bus depot (*File de monografie bihoreană,* 1969)

The cities in Bihor increased their urban character with the help of a "pilot industrial enterprise"[14] as their center of gravity, but without becoming mono-industrial. The binder and asbestos cement plant in Chistag, located beyond the railway and the train station, built starting

[8] National Archives – Bihor County Service (from here on N.A.-B.C.S.), *Comitetul județean P.C.R. Crișana* fund, file 6/1986, sheets 11-12, 87-93; *Crișana*, year 23, no. 34, February 10, 1968, p. 2; *Ibidem*, no. 83, April 7, 1968, p. 1; *Ibidem*, no. 97, April 24, 1968, p. 3.

[9] *Localitățile județului Bihor* [The localities of Bihor County], 1971, p. 7.

[10] Ioan Todoca, *op. cit.*, p. 79.

[11] N.A.-B.C.S., *Comitetul Regional Crișana al P.M.R.* fund, file 51/1963, sheet 8.

[12] *Istoria Bihorului*, p. 872.

[13] *File de monografie bihoreană* [Pages of Bihor's monograph], 1969, p. 22.

[14] Mircea Bradu, Aurel Chiriac, Gheorghe Măhăra (coordinators), *Monografia județului Bihor* [The monograph of Bihor County], vol. I, Oradea, Arca Publishing House, University of Oradea Publishing House, 2010, p. 70.

from 1968-1969[15], used, from the beginning, to produce cement, the compact limestone reserves exploited in the quarries in Cărpinet and Chistag. The first technological line was put into operation in 1971, and in the following year lime production began; in 1973 the second technological line started, and a year later two asbestos cement lines began production. In 1975, a rotary crusher with a capacity of 350 tons/hour of crushed limestone, as well as a flour mill, were installed[16]. The maximum production capacity, calculated at the beginning of the 1970s, was 2 million tons of cement and 0.2 million tons of lime annually[17], and its doubling was estimated around 1980 through the installation of two more high-capacity lines[18], to which the cement silos were added. The 1.2 million ton cement line was completed with a delay of more than two years[19]. In fact, the very first years of activity were complicated, both because of the difficulties in putting the production lines into operation, and in the production itself. In 1973, for example, the production plan was not fulfilled in almost any day[20].

The industrial network of the city also included a clothing factory, a carpet factory and several leather, fur and footwear workshops[21]. Until the end of the 1980s, mechanics and spare parts workshops, as well as furniture workshops, appeared[22].

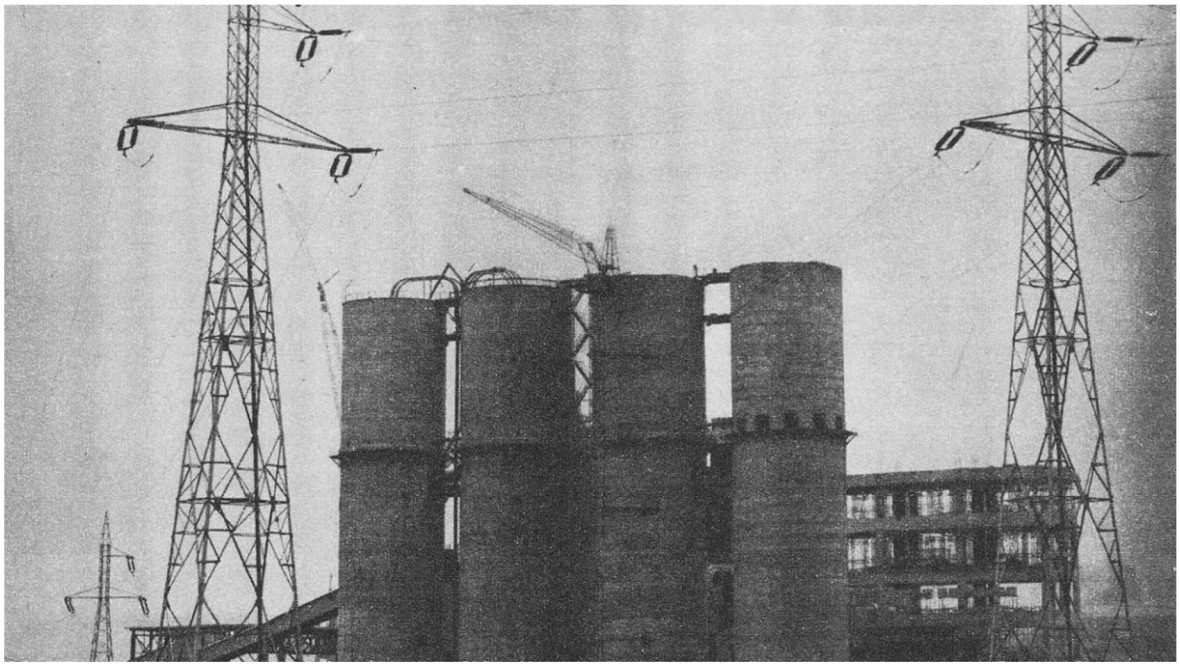

The binder and asbestos cement plant in Chistag (*Flacăra,* no. 841, 1971)

[15] *Crișana*, year 24, no. 42, February 20, 1969, p. 3.

[16] N.A.-B.C.S., *Comitetul județean Bihor al P.C.R.* fund, file 40/1975, sheet 41.

[17] I. O. Berindei, Gr. P. Pop, *Județul Bihor* [Bihor County], Bucharest, the Academy of the Socialist Republic of Romania Publishing House, 1972, p. 27.

[18] Gh. Blaj, Șt. Szanto, I. Chira (coordinators), *Bihor. Monografie* [Bihor. Monograph], Bucharest, Sport-Turism Publishing House, 1979, p. 114, 187; *Orașul Aleșd în plină dezvoltare și înflorire* [The city of Aleșd in full development and blushing], brochure, 1977.

[19] N.A.-B.C.S., *Comitetul județean Bihor al P.C.R.* fund, file 3/1981, sheet 138; Idem, file 7/1982, sheet 176.

[20] *Ibidem*, file 11/1973, sheet 72.

[21] I. O. Berindei, Gr. P. Pop, *op. cit.*, p. 115-116, 122.

[22] *Crișana*, year 43, no. 12855, July 17, 1988, p. 3.

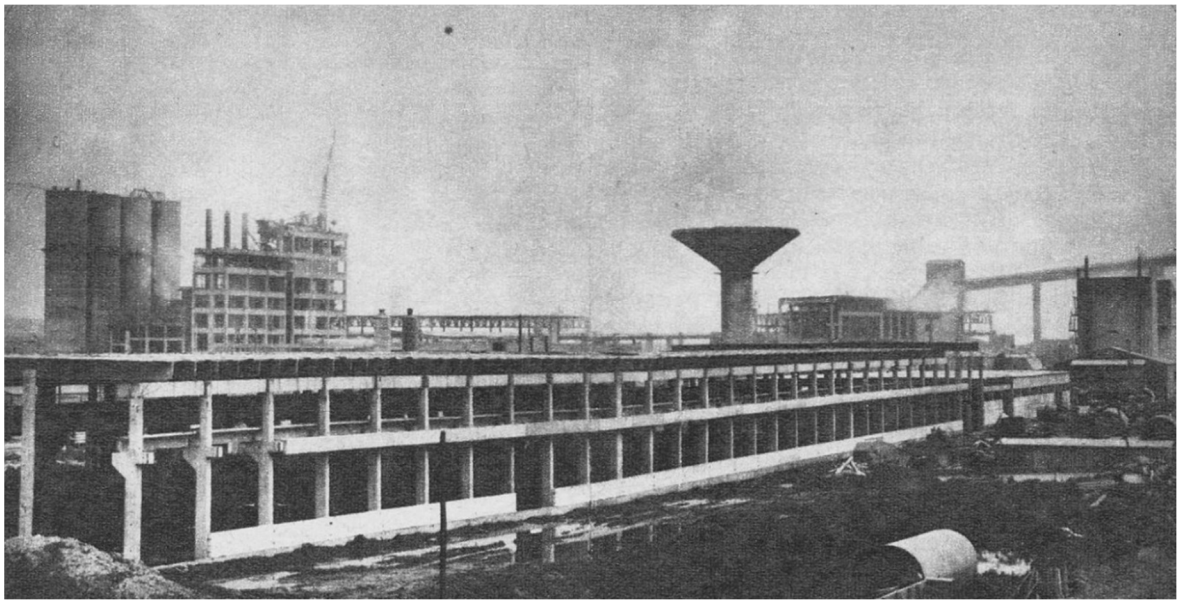

The binder and asbestos cement plant in Chistag (*Flacăra*, no. 842, 1971)

At the same time, the Refractara Plant, mentioned previously, was developed in Aștileu, through several investments in the second half of the 1950s, one of which was 6.6 million lei in 1960[23]. But there were still problems with the supply with quality bauxite, especially since the mine in Șuncuiuș lacked equipment[24]. A year later, the execution of the laboratory and offices was delayed by design deficiencies[25]. The two new investment stages were 1968-1969 and 1973-1975, including a firebox and new production lines for refractory bricks, the result being the transformation of the factory into one of republican importance, producing: silioco-aluminous refractory bricks for the continuous casting of steel, heat-insulating plates, external heat-insulating plasters, casting powders, refractory mortar[26]. In the process of expanding production, most of the problems arose in the insurance of workers of the construction site and the procurement of imported machinery, which arrived late[27]. For example, the production line of 33 thousand tons/year of refractory products was started in May 1972, several months late, due to the non-completion of the assembly works[28]. Among the customers were the steel plants from Galați, Hunedoara and Reșița and the special steel plant in Târgoviște[29].

By starting these production lines, it was estimated that in 1975 the value of local industrial production would have risen "more than 3.4 times", compared to 1970[30]. A problem of the industrialization of Alșed was, in the early 1970s, but also later, the lack of factories that could absorb the local female workforce. At the same time, there was a shortage of personnel for the male workforce, the solution being an expansion of the consumer and worker cooperatives[31].

[23] N.A.-B.C.S., *Comitetul Regional Crișana al P.M.R.* fund, file 3/1960, sheet 96.
[24] *Ibidem*, sheets 162-163.
[25] *Ibidem*, file 50/1961, sheets 8-9.
[26] Gh. Blaj, Șt. Szanto, I. Chira, *op. cit.*, p. 113.
[27] N.A.-B.C.S., *Comitetul județean Bihor al P.C.R.* fund, file 7/1970, sheet 30.
[28] *Ibidem*, file 54/1972, sheet 25.
[29] *Crișana*, year 37, no. 11017, August 7, 1982, p. 3.
[30] N.A.-B.C.S., *Comitetul județean Bihor al P.C.R.* fund, file 1/1975, sheet 139.
[31] *Ibidem*, file 7/1970, sheets 30-31.

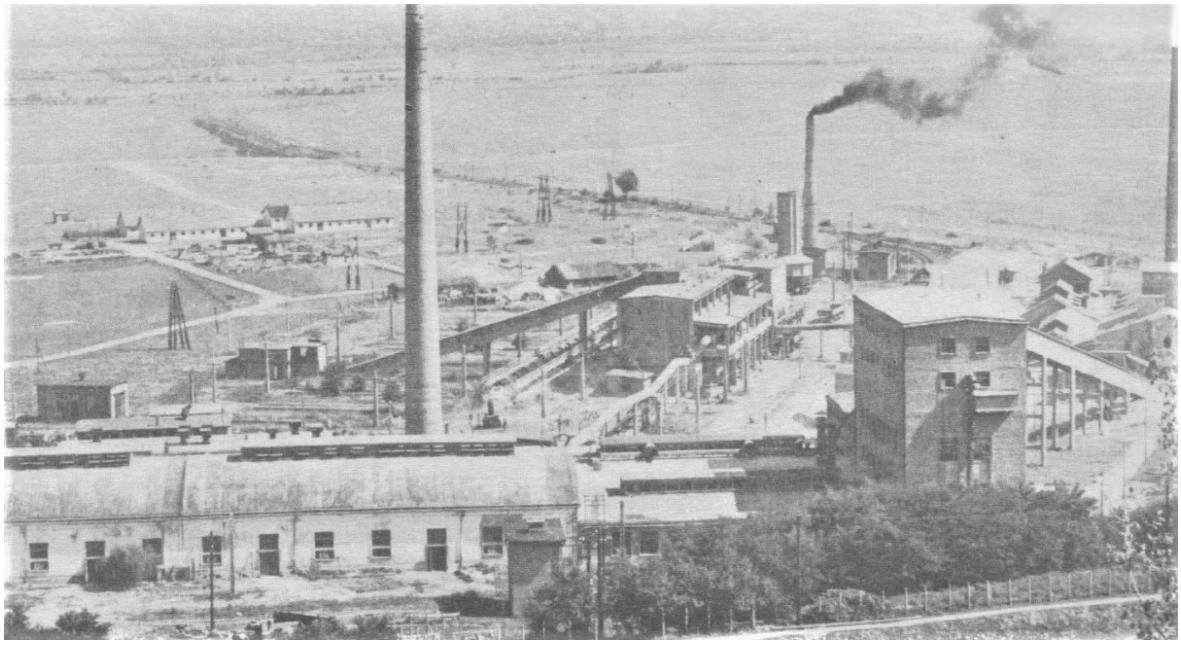

Refractara Aștileu in the late 1960s (*File de monografie bihoreană,* 1969)

The urbanization of Aleșd was made based on industrialization and migration, with more and more people working in the area. The demand for new housing increased, the rate in which the population was building houses being insufficient. The city of Aleșd had, in 1970, an area of 75 km^2, and the suburban commune of Aștileu – 57 km^2. The localities' systematization plan, approved in early 1971, contained the development of the banks of the Șoimoș Valley, the modernization of the streets with the construction of sidewalks, the piping of the Oatras Valley, the expansion of the parks and the construction of new housing blocks. The localities of Aștileu and Pădurea Neagră had their own specific documentations[32].

The urbanization of Aleșd meant, by the housing point of view, the construction of apartment buildings, including the provision of utilities and related services. In 1965, 40 apartments were under construction in Aleșd[33]. In the period 1966-1970, 264 apartments and 58 houses were built in the city[34], and between 1969 and the beginning of 1974, 1150 apartments (from state and company funds) and 25-30 houses each year[35]. Most of the residential blocks were built in the Șoimul neighborhood, located on the southern side of the stream with the same name, a predominantly agricultural area.

[32] *Crișana*, year 26, no. 78, April 3, 1971, p. 2.

[33] N.A.-B.C.S., *Comitetul Regional Crișana al P.M.R.* fund, file 22/1965, sheet 233.

[34] *Localitățile județului Bihor* [The localities of Bihor County], 1971, p. 19.

[35] *Crișana*, year 29, no. 119, May 22, 1974, p. 2.

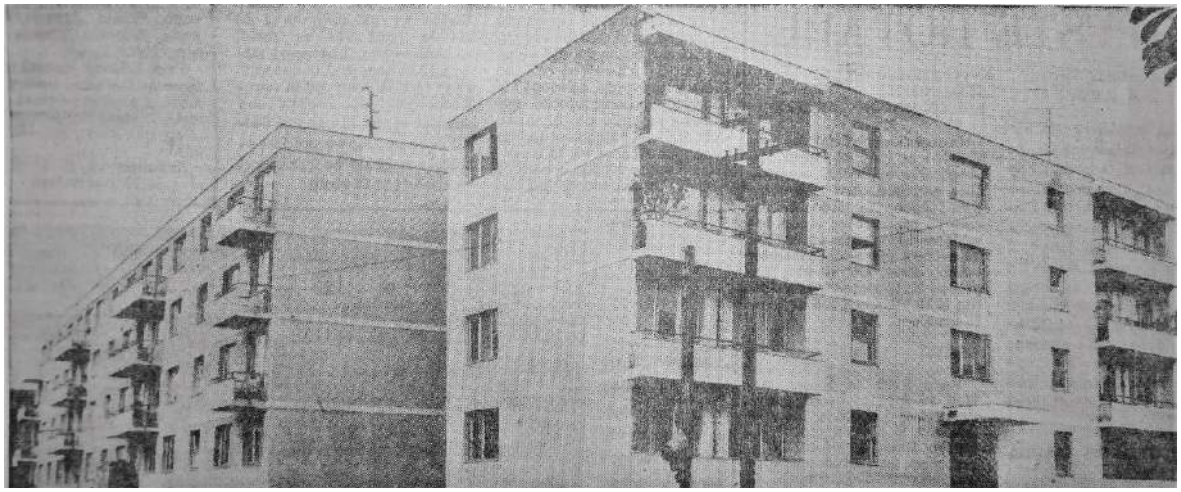

Apartment buildings finished in the summer of 1967 (*Crișana*, July 12, 1967)

Thus, for the construction of a complex of 400 apartments, in 1971 the local Agricultural Cooperative cedes, through expropriation, 6479 m^2 of category I arable land[36], and in 1975 another 8478 m^2 were bought back for the same purpose[37]. Two high schools and a kindergarten were added to the neighborhood. Also in 1975, because of the application of the legislation regarding the systematization of localities, the Bihor County People's Council approved, by Decision no. 754 of December 31, the new systematization plan of Aleșd[38]. At the same time, local authorities discussed a possible "civic center" of the city, for which a systematization project was commissioned. About 300 apartments were desired here, including a seven-story block and an "organic connection" with the existing city center. The intention was never materialized, but in the Șoimul neighborhood new apartments, type X, secondary comfort, were built between existing buildings[39]. Also, because of legislative changes, the authorities wanted a more balanced distribution of the population and workforce in the county. In a 1974 report presented to the Bihor County Committee of the R.C.P. it was estimated that the population of Aleșd would reach 21,000 inhabitants[40], a number that never became a reality.

Șoimul neighborhood in 1972 (*Crișana*, September 1, 1972)

[36] Archive of Oradea City Hall (from here on A.O.C.H.), *Întreprinderea Județeană de Gospodărire Comunală și Locativă* fund, file 94, sheet 12.

[37] *Ibidem*, file 285, unnumbered sheets.

[38] Archive of the Bihor County Council (from here on A.B.C.C.), *S.A.S.T.I.* fund, file Procese verbale ședințe de Comitet Executiv 20 nov. – 31 dec. 1975, sheet 469.

[39] N.A.-B.C.S., *Comitetul județean Bihor al P.C.R.* fund, file 11/1974, sheets 157v.-158.

[40] *Ibidem*, file 43/1974, sheet 7.

The rhythm of construction increased towards the end of the 1970s, and by a Decree of February 7, 1978, a new systematization plan for Aleșd was approved. The buildable perimeter of the city totaled 148 hectares, the plan including the functional zoning, the scheme of major traffic routes, that of water supply and sewage systems, the supply of electricity and thermal energy, as well as the categorization of streets by importance. The document stipulated that in the city all new buildings would have a maximum of five levels (ground floor and four floors above)[41].

The authorities aimed a record in constructions on the occasion of marking the 30th anniversary of the proclamation of the republic and the 12th Congress of the Romanian Communist Party. It included 216 apartments in 1978, 340 in 1979 and 200 in 1980, but we do not know, at the current stage of research, if it had been fulfilled[42]. It had been increased compared to the 800 apartments originally planned in 1975-1980, a number that was insufficient compared to the estimated demand[43].

The 1979-1980 investment plan also included four sections of blocks of flats on Ciocârliei street, two near the food market and two near the kindergarten. The construction of the 68 apartments was the subject of an Expropriation Decree (of privately owned land and of the local Agricultural Cooperative, located in the buildable perimeter and of two houses), and the systematization plan was approved by a Decision of October 16, 1978, of the Executive Committee of the Bihor County People's Council[44].

Until 1979, 1,300 apartments[45] and a few dozen seats in dormitories (for unmarried workers) had been built in the Șoimul neighborhood, where, a year later, around 3,600 people lived[46], and by the summer of 1988, the number had risen to 1,923 units[47]. It is interesting that in 1982 the mayor of Aleșd, Teodor Vandici, showed, in an interview for *Crișana* newspaper, that by then "more than 2000 apartments"[48] had already been built, an exaggerated number, in our opinion. The works were executed by the County Construction Trust, and some finishing touches were made by the employees of the beneficiary enterprises and institutions. At the same time, youngsters, members of the Romanian Communist Youth and workers had to contribute to arranging the public space between the buildings. There were various problems on the construction sites, from the shortage of construction materials such as cement bricks, ordinary bricks, steel, to the scarcity of fuel and lack of labor[49].

One of the last blocks of flats was built in Aleșd in Union Square, on the corner of Bobâlna Street, replacing a late 19th century house, made of adobe and brick, with a wooden roof. The building was expropriated in 1988-1989, two people who lived there were displaced, and 18 apartments were built in its place[50]. Only two of the three sections, each with six apartments, were eventually built. The same area was intended for the already mentioned "civic center". The last systematization plan of the city dates from 1986.

---

[41] A.O.C.H., *Întreprinderea Județeană de Gospodărire Comunală și Locativă* fund, file 95, unnumbered sheets
[42] A.B.C.C., *S.A.S.T.I.* fund, file Decizii nr. 383-588, 1978, sheet 106.
[43] N.A.-B.C.S., *Comitetul județean Bihor al P.C.R.* fund, file 8/1975, sheet 214v.
[44] A.O.C.H., *Întreprinderea Județeană de Gospodărire Comunală și Locativă* fund, file 95, unnumbered sheets
[45] Gh. Blaj, Șt. Szanto, I. Chira, *op. cit.*, p. 146.
[46] *Crișana*, year 35, no. 10239, February 3, 1980, p. 1.
[47] *Ibidem*, year 43, no. 12855, July 17, 1988, p. 3.
[48] *Ibidem*, year 37, no. 11126, December 14, 1982, p. 1.
[49] *Ibidem*, year 34, no. 9989, April 13, 1979, p. 2.
[50] A.O.C.H., *Întreprinderea Județeană de Gospodărire Comunală și Locativă* fund, file 74, unnumbered sheets

Public space between apartment buildings was arranged by "patriotic work"
(*Orașul Aleșd în plină dezvoltare și înflorire*, 1977)

In total, between 1968 and 1989, more than 2,100 apartments were built in the city, in four-story buildings, some with commercial spaces[51], concentrated, in the vast majority, in the Șoimul neighborhood.

The apartment buildings in Aleșd are concentrated in Șoimul neighborhood (in the south) and in a small area between Union Square and the House of Culture (in the north)

Plans were many more. For the period after 1989 another 600 apartments were planned to be built, together with a school, a new hall for textile industry, a hospital and a house of culture. It was planned that after 1990 a central heating system would be introduced in the city[52], and that in the same year the "civic center" would be finished[53].

Given the rise of dwellers and their needs, the modernization of the public infrastructure has become necessary, both to ensure circulation and to connect the population, especially those living

[51] Ioan Todoca, *op. cit.*, p. 79.
[52] *Crișana*, year 43, no. 12855, July 17, 1988, p. 3.
[53] N.A.-B.C.S., *Comitetul județean Bihor al P.C.R.* fund, file 2/1987, unnumbered sheet.

in apartment buildings, to utilities. In 1970, the total length of the streets in Aleșd was 31,5 kilometers (of which 12.3 were modernized and 28.2 kilometers electrically lit), and that of the drinking water distribution network totaled 0.5 kilometers, being under construction (in 1974 there was water supply on 17 streets)[54]. In 1972, a 4-kilometer supply pipe was built, with a capacity of 20 liters per second, with two 2x300 m^3 storage tanks. For this purpose, as well as for other water supply works, a year before more than 78,000 square meters of agricultural land, pasture and orchard belonging to the local Înfrățirea farm were expropriated. Also at the time, more than 20,000 square meters were removed from the agricultural circuit for the development of the vehicle maintenance base and greenhouses of the Communal and Housing Enterprise[55]. In such situations, the laws stipulated the obligation to compensate such lands with similar surfaces from other parts of the same locality. The sewage network was also new and only 1.2 kilometers long[56]. The sewage treatment plant was put into use at the end of the 70s[57], on the construction site also working, besides specialized workers, students and other young people engaged in their so called "patriotic work"[58].

In addition to housing constructions, new cultural, educational, and sanitary edifices were built in Aleșd. Thus, in 1952 the city library was opened bearing the name of Octavian Goga, and in 1960-1961 the city House of Culture was built[59]. By the end of the 1970s, the network of cultural spaces included: the House of Culture with branches in Peștiș and Tinăud, smaller cultural centers, worker's clubs in the Refractar factory and the glass factory, the city library, school, and trade union libraries, three cinemas[60], and in 1979 the youth club in Aleșd was opened, where the local activity of the Communist Youth Union was held. In a propagandistic article from 1974, *Crișana* newspaper showed that, annually, the cinemas in Aleșd received about 72,598 spectators, the House of Culture had about 28,000 guests, and in 1973 the city library would have had 2,254 readers[61].

The House of Culture in Aleșd (postcard from the 1970s)

[54] *Crișana*, year XXIX, no. 119, May 22, 1974, p. 2.
[55] A.O.C.H., *Întreprinderea Județeană de Gospodărire Comunală și Locativă* fund, file 94, sheets 1-6.
[56] *Localitățile județului Bihor*, 1971, p. 7, 18.
[57] Gh. Blaj, Șt. Szanto, I. Chira, *op. cit.*, p. 148.
[58] *Crișana*, year 34, no. 9989, April 13, 1979, p. 2.
[59] Ioan Todoca, *op. cit.*, p. 78.
[60] *Orașul Aleșd în plină dezvoltare și înflorire*, brochure, 1977.
[61] *Crișana*, year 29, no. 119, May 22, 1974, p. 2.

The school network also expanded, and in 1959 the general high school began its courses. It ceased its activity in 1978, but in 1973 the Industrial High School was founded, with specializations in construction materials, electromechanics and electrotechnics, its purpose being to prepare mainly workers and specialists for the binders and asbestos plant near Aleșd[62]. Three years later, the Industrial School Complex was inaugurated, consisting of a school with 18 classrooms, workshops totaling 1000 square meters, canteen, laundry, a boys' boarding school with 300 beds, a girls' dorm with the same capacity, a gym, and sports fields[63]. In 1970, in the four kindergartens in the city were 258 children, their number rising to 523 in 1979[64]. At the same time, since 1972, a nursery was operating in the city[65].

The number of students grew relatively quickly. In 1979, there were general schools (with classes from 1 to 10) in Aleșd, with classes from 1 to 8 in Peștiș and Pădurea Neagră and with classes from 1 to 4 in Tinăud, with a total of 68 classrooms, 11 offices, 7 laboratories and 7 workshops. If in 1970, 1291 were enrolled in all forms of schooling, in 1975 the total was 1692, and in 1979 – 2144, plus 150 students at the vocational school and foreman school within the Industrial School Group. The number of teaching staff also increased from 84 in 1970 to 148 in the 1979-1980 school year[66]. In the summer of 1984, over 2,700 students, trained by 150 teachers, would have learned in Aleșd[67].

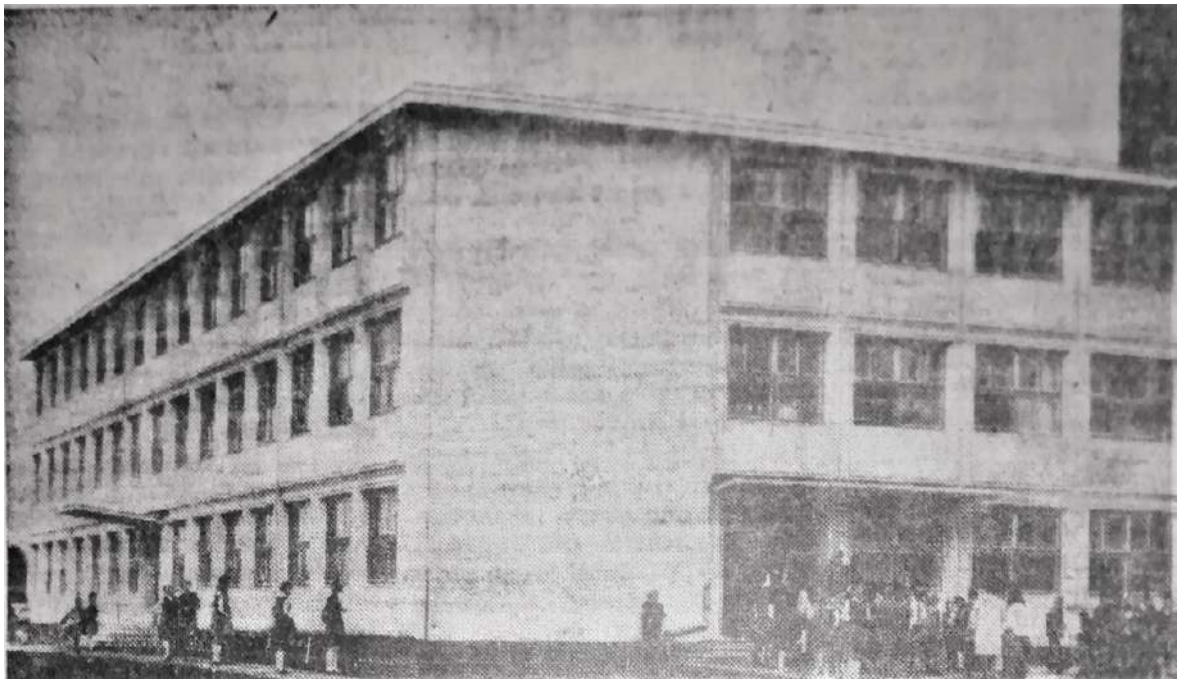

The new building of the Aleșd High School, inaugurated in September 1967
(*Crișana,* September 30, 1967)

[62] Dumitru Lupu, „Elemente pentru conturarea spiritualității Aleșdului contemporan" [Elements for shaping the spirituality of contemporary Aleșd], in *Aleșd 1904-1979*, editor Ștefan Pascu, Oradea, 1979, p. 275.
[63] Ioan Todoca, *op. cit.*, p. 78.
[64] Dumitru Lupu, *op. cit.*, p. 275.
[65] Ioan Todoca, *op. cit.*, p. 85.
[66] Dumitru Lupu, *op. cit.*, p. 275.
[67] *Crișana*, year 39, no. 11639, August 9, 1984, p. 3.

Because we are talking about the communist period, a special place in the educational process was occupied by ideological education. In this sense there were dedicated courses and programs, and in 1979 about 9,000 people from Aleșd (party members and utecists) would have been enrolled in them. The conferences were held in the form of general meetings, political briefings, ideological debates, adapted to the target category. The courses of the "political university" in the city were graduated by 71 people in 1978. On the other hand, the "cultural-scientific university" had, in the same year, more than 1100 students[68].

The urbanization of Aleșd also meant the growth of the health sector. The Tuberculosis Sanatorium was established in the old sanatorium building from the interwar period, with a capacity of 100 beds. As the locality did not have a proper hospital, in 1965 the Territorial Polyclinic was opened[69]. It should be noted that in Aleșd, during the communist period, functioned one of the oldest pharmacies in Bihor County – the Speranța pharmacy, established in 1848, that became, after nationalization, Pharmacy no. 22, extended in 1971[70].

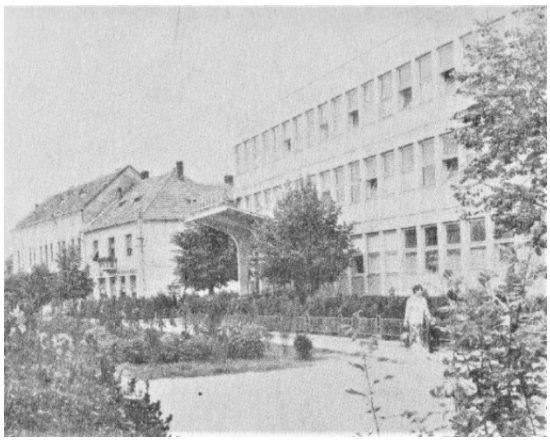

Aleșd Polyclinic
(*File de monografie bihoreană*, 1969; *Bihorul, 30 de ani pe drumul socialismului*, 1974)

The growth of the city was closely followed by the expansion of the cooperative, commercial and service networks, with the Meșteșugarul Cooperative, the Consumer Cooperative and I.C.S.M. operating in Aleșd. The Meșteșugarul Cooperative had workshops for tailoring, knitting, and weaving oriental carpets, for making leather goods, repairing shoes, mechanics, car service, as well as a service complex, located near the hospital. The store network the Consumer Cooperative and the I.C.S.M. had over 30 shops, most of them located on the ground floor of apartment buildings[71]. The Consumer Cooperative provided services through its own workshops for carpentry, knitting, tailoring, through the sections of sanitary installations, wood cutting, masonry and rodent control[72].

The urbanization of Aleșd had, among other things, demographic effects. The general population of the city (excluding suburban and neighboring communes) had increased, and from a Romanian-Hungarian ethnic balance in the interwar period, a Romanian majority had been

[68] Dumitru Lupu, *op. cit.*, p. 272, 276.
[69] Gh. Blaj, Șt. Szanto, I. Chira, *op. cit.*, p. 152; *Istoria Bihorului*, p. 842.
[70] Manuela Bianca Pașca, *Istoria farmaciilor din Bihor – de la începuturi până în zilele noastre* [The history of pharmacies in Bihor – from the beginnings to nowadays], Oradea, University of Oradea Publishing House, 2013, p. 180.
[71] Ioan Todoca, *op. cit.*, p. 88; *File de monografie bihoreană*, 1969, p. 20.
[72] *Localitățile județului Bihor*, 1971, p. 19.

reached, as can be seen in the graph bellow, with the data from Censuses[73]. At the beginning of the intensive industrialization, the population was still under 6,000 inhabitants, and by the end of the interval, according to the 1992 Census, the number doubled. Both the increase of migration (the immigration of those who moved from neighboring localities in particular), calculated in 1972 at 12.3‰, and the increase in the birth rate contributed to the population growth. These things, to which we add the appearance of collective housing, let to an increase in the population density, up to 90.4 inhabitants/km^2 in 1972, a low level compared to the rest of the cities in Bihor, which had several hundred dwellers per square kilometer[74]. As for the number of employees (including those from the communes belonging to Aleșd), the data are few: in 1970 the total was 3950, more than half working in industry and transport[75], and in 1984 it rose to almost 9000[76].

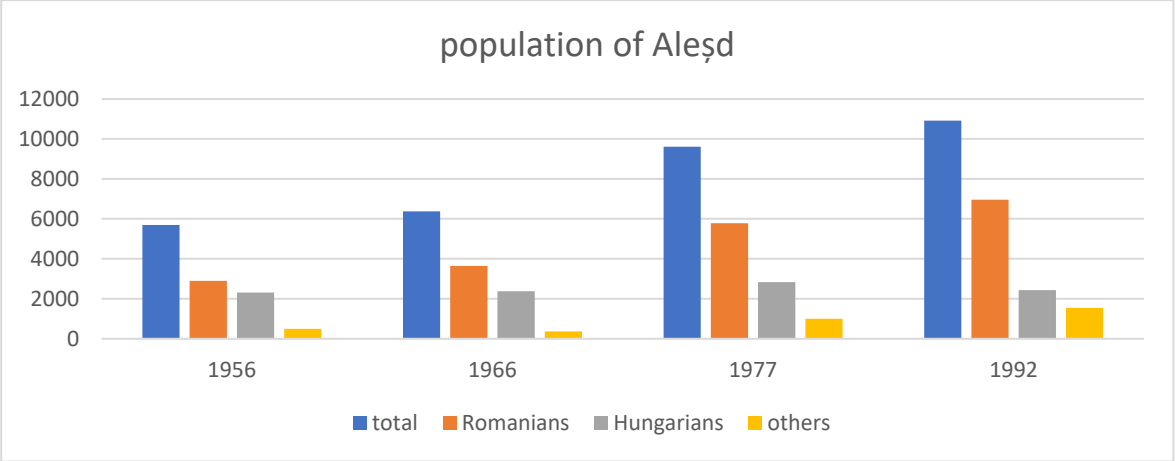

Next up we will see the case of Beiuș.

At the beginning of the communist period, Bihor County had only three cities: Oradea, Beiuș and Salonta. Located in the southeastern part, on the course of the Nimăiești Valley and the Crișul Negru River, the city of Beiuș was, in the second half of the 1940s, the residence of the "plasa" with the same name, having organizations of the Romanian Communist Party already in the period of its consolidation at power – 1945-1947, as well as the National Peasant Party, the National Liberal Party and the Social Democratic Party, these being preferred by the voters. In 1949, eight base organizations of the R.C.P., which became the Romanian Workers' Party, operated in Beiuș, each with four groups and between 40 and 50 members. The number increased in two years, new organizations being founded in important entities such as the Romanian Railway Company, the Muncitorul and Victoria Cooperatives, in the Court, in the Mixed High School, in the Elementary and Pedagogical schools, as well as in the Town and District Councils[77].

The administrative-territorial organization of the Romanian Peoples' Republic did not bring important changes for Beiuș, from this point of view. The city maintained its status,

[73] www.kia.hu/konyvtar/erdely/erd2002/bhetn02.pdf, p. 3.

[74] I. O. Berindei, Gr. P. Pop, *op. cit.*, p. 74-75.

[75] *Localitățile județului Bihor*, 1971, p. 7.

[76] *Crișana*, year 39, no. 11639, August 9, 1984, p. 3. It's possible that the number would have been exaggerated, because the National Institute for Statistics shows that in 1991 there were only 4540 employees in the locality, half of those from the 1980s. Although, it is also possible that the number drastically fell in 1990, because of layoffs.

[77] Ioan Degău, Nicolae Brânda (coord.), *Beiușul și lumea lui. Studiu monografic* [Beiuș and its world. Monographic study], vol. 3, Oradea, Primus Publishing House, 2008, p. 229-251.

becoming, from the residence of a "plasa" (which was abolished), to a district (rayon) center (newly established) and was led by a Town People's Council. The population, calculated for May 26, 1949, was 5282 inhabitants, of which 438 were illiterate[78].

As in the case of Aleșd, the city of Beiuș grew and developed urbanistically based on industrial investments. Through nationalization and cooperativization, in 1948-1949 the main means of production, from workshops to factories, including some agricultural land, became state property. Among the nationalized entities were the Sohodol forest exploitation, the Barbuția distillery and a glass factory[79].

Quickly, in 1950, a branch of the Holod State Agricultural Farm was established in Beiuș, focused on raising cattle and pigs. The branch developed as an independent agricultural farm from 1964. In parallel, from 1953 the Beiuș Collective Agricultural Farm functioned, so that, in 1959, there was a C.A.F. with 106 families and 148 ha of land and an agricultural "comradement" with 152 families and 220 ha of agricultural land[80]. Technically, they were supported by a Station for the Mechanization of Agriculture. In the mid-1950s, the city operated an electrical plant with a locksmith workshop of the "November 7th" Enterprise, a Competrol warehouse, an oil press with a capacity of 500 kg of seeds in eight hours, an ice factory, a soda factory and a biscuit and pasta factory, a brick factory, a carpentry workshop, as well as the Muncitorul Cooperative, with eight sections[81]. Later, in 1959, the Bread Factory was opened. Thus, in the first two post-war decades, the economy of Beiuș was industrial agrarian, but some of these workshops operated with interruptions, some were even abolished, which is why the mayor of Beiuș from 1964, Vasile Codreanu, considered the period up to 1968 as one of stagnation, even setback for the city, compared to the interwar years[82].

In the 1960s-1970s, industrial activity intensified, especially after 1968, when the rayonal system was abandoned in favor of returning to the county system; investments in smaller cities increased, to balance the economic weight of bigger urban centers. Beiuș was in the category of mixed urban centers (although in its administrative unit was 70% agricultural land), having in its composition the city itself and the village of Delani[83].

The most important local economic unit, the "November 7th" Regional Enterprise of Local Industry, established in 1950, was already active in various branches, from the production of electricity to the food industry and construction materials. In the 1960s, the building materials component became more important, through the quarries of Băița, Vașcău, Chișcău, Cresuia, Pietroasa, Șuncuiuș and Dobrești. Gradually, the entity specialized in the production of metal goods, being integrated, in 1977, into the Spare Parts Enterprise from Oradea. Therefore, in the 80s, chassis for 7–25-ton trucks, truck air tanks, sub-assemblies for agricultural machinery, drums, and also sanitation equipment came out of its production lines[84].

---

[78] Ioan Degău, „Beiușul între 1945-1989. Construcții, industrializare și oameni" [Beiuș between 1945-1989. Constructions, industrialization, and people], in Ioan Degău (coord.), *Crișana tradițională* [Traditional Crișana], vol. 5, Oradea, Primus Publishing House, 2015, p. 7-8.

[79] *Istoria Bihorului*, p. 835-836.

[80] Ioan Degău, Nicolae Brânda, *op. cit.*, p. 666.

[81] Ioan Degău, *op. cit.*, p. 8-9; *Regiunea Oradea*, p. 45.

[82] *Familia*, year 20 (120), no. 7 (227), July 1984, p. 4.

[83] I. O. Berindei, Gr. P. Pop, *op. cit.*, p. 87.

[84] Ioan Degău, Nicolae Brânda, *op. cit.*, p. 695.

Simultaneously with the expansion of this factory, in the industrialization process of Beiuș in the 1970s, the Furniture Factory stood out, for which construction works began in the first part of 1970[85]. It started its activity in 1972, with 690 employees, the raw material, especially beech wood, coming from the forests of the Apuseni Mountains. The product range included furniture for living rooms, bedrooms and hallways, tables, shelves, showcases, drawers, corner units, wardrobes, bookcases, among other pieces of "rustic" type furniture. The factory was subordinated to the Bucharest Wood Processing Plant, and later to the similar one in Brașov. In 1980-1982, a new round of investments took place, and the number of employees rose to over 1,700[86]. About 80% (sources provide varying data, but similar to such a percentage) of the production was exported in the early 1980s, among the markets being the German Democratic Republic, the Soviet Union and Eastern European states, but also Western economies[87].

By starting these capacities, the authorities estimated that the value of local industrial production would have increased by 1975 by "more than 5.4 times" compared to 1970[88].

The Furniture Factory in Beiuș (*Bihorul, 30 de ani pe drumul socialismului,* 1974)

Another important factory in Beiuș at the time was the machine-tool factory, established in 1977 on the industrial platform in the vicinity of the furniture factory, as a section of the Înfrățirea Enterprise from Oradea. It specialized in the production of drilling machines, threading machines, planing and milling machines and accessories for industrial equipment. The factory later produced boring machines and rotary tables, with the number of employees rising to around 1,200 in the 1980s[89]. In the same decade, about 40% of production was exported, both to Central and Eastern Europe, including the U.S.S.R., and to some markets in the Middle East[90].

[85] N.A.-B.C.S., *Comitetul județean Bihor al P.C.R.* fund, file 1/1970, sheet 191.
[86] Ioan Degău, *op. cit.*, p. 21-23.
[87] *Familia*, year 20 (120), no. 7 (227), July 1984, p. 4.
[88] N.A.-B.C.S., *Comitetul județean Bihor al P.C.R.* fund, file 1/1975, sheet 139.
[89] Ioan Degău, *op. cit.*, p. 23-24.
[90] *Familia*, year 20 (120), no. 7 (227), July 1984, p. 4.

In the local industrial activity, there were also small departments for clothing and carpets, one of the Arta Crișana Cooperative, the departments of the Muncitorul craft cooperative, a small bread factory, a dairy factory, a printing house, and shoe workshops[91]. The investments in the abovementioned factories have increased the total value of Beiuș's industrial production, from 5.4 million lei in 1965, to 179 million lei in 1979 and 616 million lei in 1983, of which the value of exports would have risen from zero to 288 million lei[92].

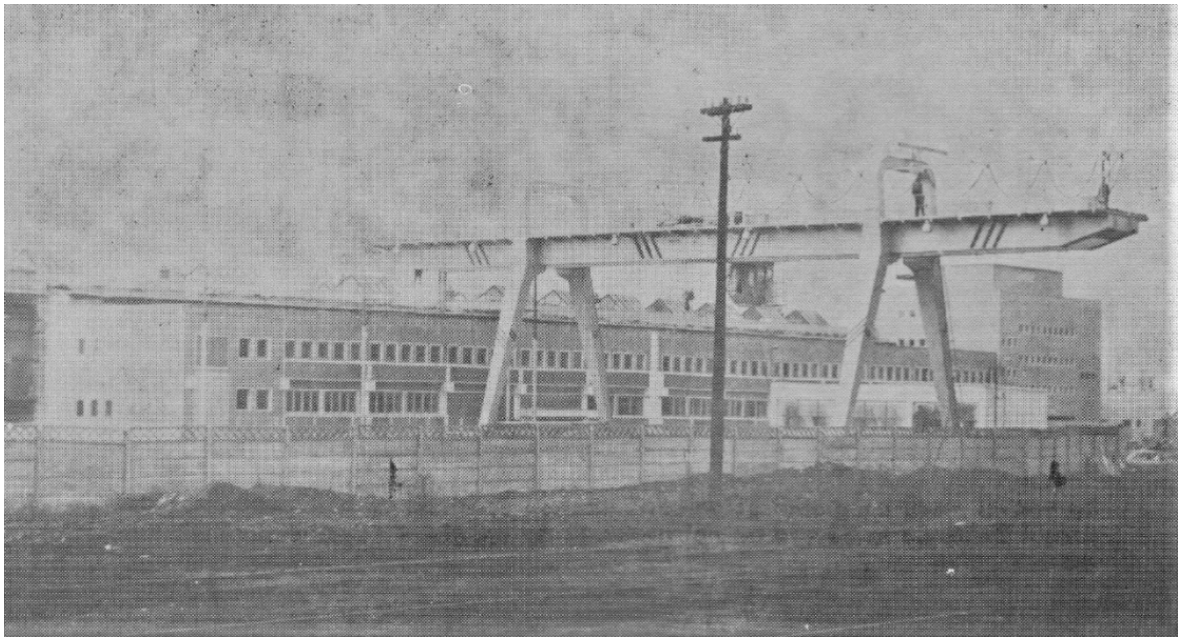

The tool-machine factory in Beiuș (*Beiuș în plină dezvoltare și înflorire,* 1977)

The growth of industry attracted workers from peri-urban and neighboring areas, some of whom preferred to settle in the city. Thus, the need for housing increased. In 1950, part of the private homes was nationalized, being managed by the City Household Enterprise. To satisfy their housing needs, many residents built private houses with their own resources or state aid. 423 such buildings were erected between 1944 and 1964. But the urbanization of Beiuș also manifested by the appearance of collective housing areas, cheap and quick to build. They, together with the neighborhood amenities, were built by the state through the Bihor County Construction Trust. The first blocks of flats were built in the city in 1961-1962, a total of 36 flats, with another three blocks of 32 flats being completed the following year[93]. In 1965, 32 apartments were in being erected in the city[94].

The initial annual rate of construction was around 50-60 apartments, reaching, by the summer of 1968, a total fund of 286 units, but as the demand increased, so did the housing segment. It was boosted by the first discussions regarding the systematization of the city, in 1968 the issue of modifying the 1964 outline and densifying the city by occupying, as much as possible, vacant land with new buildings being raised. Local authorities wanted, as much as possible, that private individuals join in building semi-collective or collective housing,

[91] *Crișana*, year 38, no. 11305, July 13, 1983, p. 1.
[92] *Familia*, year 20 (120), no. 7 (227), July 1984, p. 4.
[93] Ioan Degău, *op. cit.*, p. 9.
[94] N.A.-B.C.S., *Comitetul Regional Crișana al P.M.R.* fund, file 22/1965, sheet 233.

with living in houses also having the obligation to renovate their facades and repair or replace their fences[95]. At the same time, the legislative changes from 1972-1974 also changed the meaning of the systematization of the city, by facilitating the replacement of old buildings with new ones. The effects were already seen in the summer and autumn of 1974, when the expropriation of some lands on Romană – Pătăreasca Mare – Burgundia Mare streets, a total of 20,892 m^2, was begun, to build the Padiș Alley apartment complex. Some of the 18 owners, to which the Orthodox Parish was added, agreed to the expropriation with certain conditions, others disagreed[96]. The block with 380 apartments and facilities (heating plant, alleys, nursery, and household platform) was built following Presidential Decree no. 12 of January 17, 1975, to be supplemented by the application of Decree no. 154 of May 3, 1978. At the time, residential land was expropriated, including agricultural land of the "1st of May" Agricultural Cooperative, to build 171 apartments on Romană Street (second stage), the owners not agreeing to the process[97].

As the Systematization Law[98] facilitated the reconstruction of cities, in the second half of 1975 the People's Council of Bihor County, through the Territorial Planning Commission and the Systematization Commission with the participation of the Architecture and Systematization Section and the County Design Institute discussed the directions for drawing up the systematization plan for the city of Beiuș. The main categories concerned industry, agriculture, services, commerce, as well as new residential and social-cultural constructions. The systematization plan of the city was adopted by the Bihor County People's Council by Decision no. 754 of December 31, 1975[99]. Another effect of the Systematization Law was the triggering of discussions regarding the densification of existing neighborhoods formed by apartments buildings, along with the change of the constructive solutions, mainly through the promotion of prefabricated apartments. Thus, in Beiuș, it was decided to build type Q blocks instead of P and X instead of S, meaning the decrease in the quality of apartments[100]. In the same period, a top discussion was accelerating the growth of small cities to balance the urban conglomerate of Oradea. The population of Beiuș for the year 2000 was estimated to reach about 28,000 inhabitants[101], which did not happen, in the end.

A new systematization plan of the city was adopted by a Decree of the State Council of February 7, 1978. The functional areas were, thus, established, and the buildable perimeter was limited to 251 hectares. The plan included the scheme of major traffic and secondary streets, the water supply system, the sewage system, heat, and electricity networks and stipulated that the majority (94.7%) of the new apartment buildings would have maximum five floors[102].

---

[95] *Crișana*, year 23, no. 180, July 31, 1968, p. 3.

[96] A.O.C.H., *Întreprinderea Județeană de Gospodărire Comunală și Locativă* fund, file 105, unnumbered sheets

[97] *Ibidem*, dos. 284, unnumbered sheets.

[98] *Lege nr. 58 din 1 noiembrie 1974 privind sistematizarea teritoriului și localităților urbane și rurale* [Law no. 58 of November 1, 1974 regarding the systematization of the territory and the urban and rural localities], accessed on https://legislatie.just.ro/Public/DetaliiDocumentAfis/351 on June 22, 2023.

[99] A.B.C.C., *S.A.S.T.I.* fund, file Procese verbale ședințe de Comitet Executiv 20 nov. – 31 dec. 1975, sheets 332-341, 469.

[100] N.A.-B.C.S., *Comitetul județean Bihor al P.C.R.* fund, file 11/1974, sheet 152.

[101] *Ibidem*, file 43/1974, sheet 7.

[102] A.O.C.H., *Întreprinderea Județeană de Gospodărire Comunală și Locativă* fund, file 87, sheet 4.

By 1978, around 650 apartments would have been built in the Aurel Vlaicu neighborhood, in the next five-year plan another 1000 units being foreseen, especially in the city center, some blocks with commercial spaces on the ground floor, together with a boarding school with 300 places, school workshops, nurseries, a hotel with 100 places and a dorm for those unmarried[103]. The intention of the authorities was that, by 1980, the living area per inhabitant would reach, in Beiuş, 9.91 m^2. At the current stage of the research, we do not know it the target was achieved[104].

In a short time, in 1980, the systematization of the central area began, preparing for the creation of the "civic center", like the one planned at that time in Oradea or those set up in other cities in the country. The plan included, at the beginning of that year, the creation of an "esplanade" flanked by ten apartment buildings and a pedestrian street between August 23 Square (nowadays Samuil Vulcan Square) and Nimăieşti Valley[105].

Apartment buildings in Beiuș
(*Bihorul, 30 de ani pe drumul socialismului,* 1974; *Crișana,* January 22, 1989)

According to a summary of the investments in Beiuş published by the *Crişana* newspaper in August 1982, in the period 1965-1982 the number of apartments in the city would have risen from 82 to 1738, so by 1656 units, of which almost 500 between 1977-1982, and that of private houses from 680 to 1340, an increase of 660[106], to which a worker dormitory with 380 places was added[107]. However, in 1983 the same newspaper showed that over 2000 apartments were built in the city during the same period, the difference between the reports being large[108]. The synthesis published in the spring of 1986 was somewhat more moderate, when it was mentioned that in the previous two decades, 1800 apartments and around 1000 houses had been built in the city[109]. However, the total would have risen to 2000 only in 1988, and that of the houses to 1700[110], the blocks being concentrated in the Aurel Vlaicu, Padişului Alley, Moţilor Alley and the "civic center" areas. The last systematization plan of the city was drawn up in the first part of 1986, in

[103] Gh. Blaj, Şt. Szanto, I. Chira (coord.), *op. cit.*, p. 96, 146.
[104] N.A.-B.C.S., *Comitetul judeţean Bihor al P.C.R.* fund, file 41/1980, unnumbered sheet.
[105] *Crişana*, year 35, no. 10233, January 27, 1980, p. 1.
[106] *Ibidem*, year 37, no. 11012, August 1, 1982, p. 3.
[107] *Ibidem*, no. 11123, December 10, 1982, p. 3.
[108] *Ibidem*, year 38, no. 11305, July 13, 1983, p. 3.
[109] *Ibidem*, year 41, no. 12172, May 4, 1986, p. 3.
[110] *Ibidem*, year 43, no. 12857, July 20, 1988, p. 2.

common with those for the rest of the cities in the county, until 1990 the completion of the "civic center" with 200 more apartments being forecast[111]. At the same time, until 1995, around 450 more apartments would have been built in Beiuș, both in the city center and around Bihorului and Pandurilor streets[112].

The main areas with apartment buildings in Beiuș – Aurel Vlaicu quarter (left) and the „civic center" – Padiș Alley (right)

The expansion and improvement of public services included the connection of housing to utilities, as well as the development of road, sanitary, educational, and cultural infrastructure. The activity of the local power plant was considered good, and in 1959 Beiuș was connected to the national energy system[113]. For this purpose, the 35 Kw Beiuș-Vașcău line, the 35/15 Kw transformer and the distribution networks were built[114]. The city's streets received repairs probably annually. Until 1969, most of the intersections were paved, and the sidewalks were partially repaired[115]. In 1970, the total length of the streets in the city was 20.1 km, all equipped with lighting, but of which only 5.2 km were modernized. The total length of the modernized streets went up to 17 km by 1988.

The drinking water distribution network was very small in the early 1950s, 1.7 km, serving 54 houses on three streets[116]. Staged, by expanding the system at an annual rate of one-kilometer, public institutions and homes were connected, such as the general school, the Forestry Enterprise, the nursery school and the city hospital, plus several houses, in 1968-1969[117]. In 1970, the network measured 7 km of simple pipes, with underground catchment through bank infiltration, and sewerage was provided for a total of almost 6 km[118]. Until 1988, the length of the

[111] N.A.-B.C.S., *Comitetul județean Bihor al P.C.R.* fund, file 2/1987, unnumbered sheet.
[112] *Ibidem*, file 19/1988, unnumbered sheet.
[113] Ioan Degău, Nicolae Brânda, *op. cit.*, p. 765.
[114] *Crișana*, year 23, no. 180, July 31, 1968, p. 3.
[115] *Ibidem*, year 24, no. 87, April 13, 1969, p. 3.
[116] *Ibidem*, year 29, no. 131, June 5, 1974, p. 2.
[117] *Ibidem*, year 24, no. 87, April 13, 1969, p. 3.
[118] *Localitățile județului Bihor*, 1971, p. 20.

water supply network reached 22 km[119], including the one in Delani, completed in 1980. In 1982, the electricity network measured 29.7 km, and the telephone network 16 km, with 1600 subscribers[120].

The supply of the population with everyday goods was done through specialized stores, managed by the Consumer Cooperative and the Public Food Company. By the cooperativization of the local craftsmen, the Muncitorul Handicraft Cooperation was created, with rayonal activity. Starting from the 1960s, a design and construction services office and a construction-installation section of the Cooperative also operated in Beiuș[121]. In 1972, the Consumer Cooperative opened the new Central shopping complex, designed for the sale of food and non-food products, at the same time being equipped with a restaurant and a pastry[122].

The service complex opened by the Muncitorul Cooperative in Beiuș
(*Realizări din Regiunea Crișana,* 1964)

As for the health system, a hospital operated in Beiuș from the interwar period, with 170 beds. Its capacity was increased, reaching 348 beds in 1955, and 445 beds at the end of the 1970s[123]. In 1982, the number of beds would have been lower – 420[124]. Also, a Sanepid unit, a polyclinic, a tuberculosis dispensary and veterinary one opened in the city[125]. Two pharmacies, both with a long tradition, were functioning in the city: Pharmacy no. 12 – formerly Cristescu and Pharmacy no. 13 – formerly Șarpele[126].

[119] *Crișana*, year 43, no. 12857, July 20, 1988, p. 2.
[120] *Ibidem*, year 37, no. 11012, August 1, 1982, p. 3.
[121] *File de monografie bihoreană*, 1969, p. 20-21.
[122] *Crișana*, year 27, no. 198, August 22, 1972, p. 5.
[123] Gh. Blaj, Șt. Szanto, I. Chira, *op. cit.*, p. 151.
[124] *Crișana*, year 37, no. 11012, August 1, 1982, p. 3.
[125] Ioan Degău, *op. cit.*, p. 9.
[126] Manuela Bianca Pașca, *op. cit.*, p. 136-137, 142-143.

The state hospital in Beiuș, on a 1950s postcard

The education system of Beiuș is one of a long tradition. The Romanian high school in the locality was created in 1828 by the Greek-Catholic bishop Samuil Vulcan, and after the nationalization of 1948 it became a mixed secondary school, integrating the primary school and the Greek-Catholic High School for girls established by bishop Mihai Pavel in 1896. The entity has had several names, including Secondary School no. 1, then High School no. 1, so that in 1970 it would once again become the "Samuil Vulcan" High School. The primary school had moved from the old premises, where a vocational school was created, with a workshop for carpentry, and later, in 1975, the high school integrated the general culture classes of the abolished Pedagogical High School. "Samuil Vulcan" High School became, from 1977, a mathematics-physics high school, including classes with a mechanical and textile industry profiles[127].

The Industrial High-School was important for the regime, as it wanted to train craftsmen and workers rather than pedagogues and humanists. At the same time, industrialization required increasing the staff with new specialists. After 1949, the existing vocational school expanded and began to train carpenters, blacksmiths, metallurgists, textile workers, tailors, masons, painters, electricians, plumbers, upholsterers, mosaicists, locksmiths, confectioners. Until 1974, the school expanded with classrooms and workshops, and starting from the 1973/1974 school year, it was passed under the supervision of the Ministry of Forest Economy and Construction Materials. A year later, the entity became the Industrial High School for wood processing, with profiles such as: wood processing, mechanics, electrotechnics, with a few older ones remining, such as those for training carpenters, mosaicists, electricians and plumbers[128]. For the students of this institution, a dorm was built, but with great difficulty, in 1976, before that they being accommodated in barracks[129].

[127] Ioan Degău, Nicolae Brânda, *op. cit.*, p. 781.
[128] *Ibidem*, p. 790-792.
[129] N.A.-B.C.S., *Comitetul județean Bihor al P.C.R.* fund, file 9/1976, sheet 182.

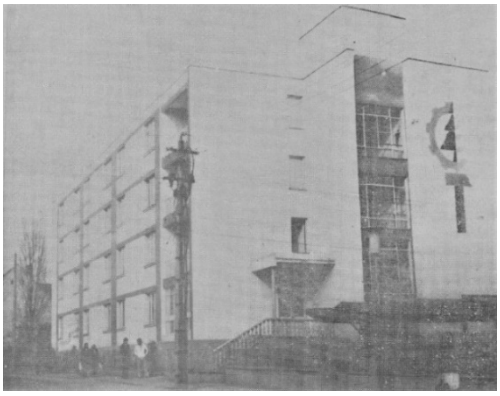

The "Samuil Vulcan" High School (left) (*Bihor. Monografie*, 1979)
The dorm of the Industrial High School for wood processing (right)
(*Beiuș în plină dezvoltare și înflorire*, brochure, 1977)

Until 1979, the school network diversified. The city had two kindergartens with 237 children, three general schools with 1695 students, two general high schools with 883 students and 58 teachers, a pedagogical high school with 399 students and 12 teachers and a professional school with 342 students and 26 teachers[130]. Four years later, the total number of students and pre-schoolers in the city would have exceeded 5,000 (5,263 in 1982[131]), and that of teachers – 200[132]. The total number of students would have remained at the same level in 1986[133].

The cityscape of Beiuș also included cultural establishments, such as the cinema (one existed in the late 1940s) inaugurated in January 1967[134] and the ethnographic museum. At the end of the 1970s, a house of culture and five public libraries also operated in the city.

Beiuș Cinema in the late 1960s (*Bihorul în imagini*, 1969)
The Central shopping centre, on a 1970s postcard

The urban development of Beiuș is also reflected in the demographic data. The population grew steadily in Beiuș în period we are referring to. In the village of Delani, part of Beiuș, after a

[130] *Localitățile județului Bihor*, 1971, p. 21.
[131] *Crișana*, year 37, no. 11012, August 1, 1982, p. 3.
[132] *Ibidem*, year 38, no. 11305, July 13, 1983, p. 3.
[133] *Ibidem*, year 41, no. 12172, May 4, 1986, p. 3.
[134] *Ibidem*, year 22, no. 20, January 25, 1967, p. 1.

slight increase in the 1950s, the population remained constant. The population density was still low at the end of the 1960s, at 53 inhabitants per hectare[135].

Around 1970, migration did not significantly contribute to the growth of Beiuș, and even was negative, at -9.9%[136], and the share of the active population in the total population was 18.2%. In fact, according to the 1966 Census, in Beiuș the active population amounted to 3323 people, of which 741 worked in industry, 136 in construction, 310 in agriculture, 447 in trade, 853 in education and culture, and 836 employees worked in other fields[137]. We note that this situation was valid before the wave of industrial investment in the 1970s. However, between 1966 and 1970 the number of employees increased greatly, up to 6834, of which 2381 were workers, mostly active in industry and transport. 1350 of the total were commuters, living in the neighbouring communes and villages[138].

The population of Beiuș (without Delani village) doubled between 1949 and 1990, from 5282 to 12,210 inhabitants[139]:

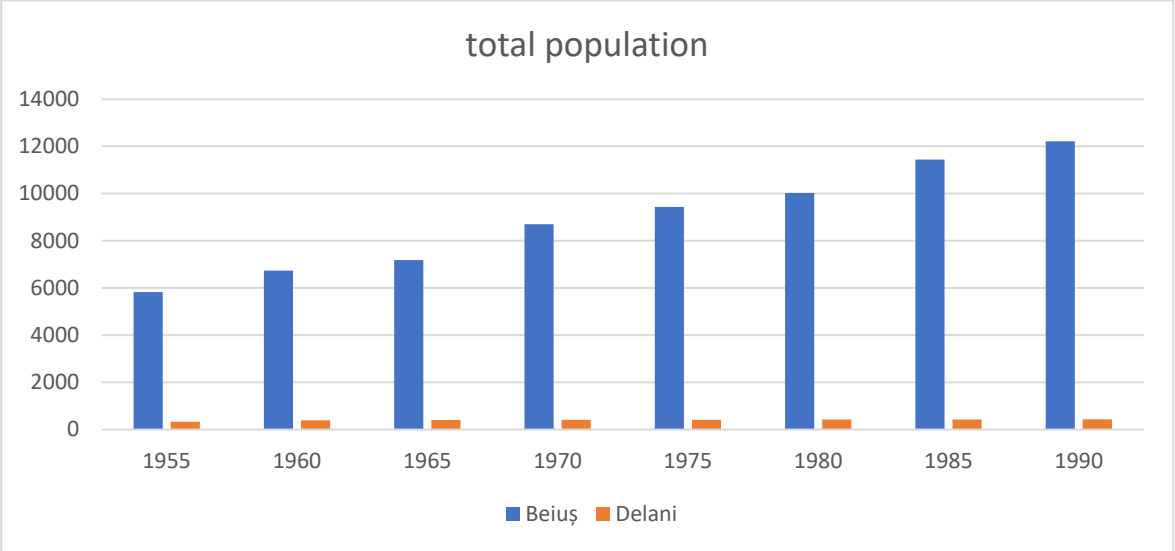

In both cases, Aleșd and Beiuș, we observe a real, necessary urbanization of the localities, with common and principled elements of daily living being ensured. Even if the quality of the infrastructure was not always up to normal standards and did not serve the entire population well, its appearance was a step forward for the inhabitants. But intensive urbanization, in a non-organic way, is not sustainable, pushing localities to parameters for which they were probably not yet ready.

[135] *Ibidem*, year 23, no. 180, July 31, 1968, p. 3.
[136] I. O. Berindei, Gr. P. Pop, *op. cit.*, p. 74.
[137] Mihai Morgovan, „Schimbări în structura socială a județului Bihor" [Changes in the social structure of Bihor County], în *Bihor. Trecut, prezent, perspective* [Bihor. Past, present, perspectives], 1968, p. 50.
[138] *Localitățile județului Bihor*, 1971, p. 20.
[139] Ioan Degău, Nicolae Brânda, *op. cit.*, p. 676-677.

ACTIVITATEA DE CERCETARE A INSTITUTULUI ROMÂN DE CULTURĂ ȘI CERCETARE UMANISTICĂ DIN VENEȚIA LA ÎNCEPUTULUI ANILOR 2000

Alice-Elena SCHREINER *

THE RESEARCH ACTIVITY OF THE ROMANIAN INSTITUTE OF CULTURE AND HUMANISTS RESEARCH IN VENICE AT THE BEGINNING OF THE 2000S
ABSTRACT

The Romanian Institute of Culture and Humanistic Research in Venice or the Romanian House as it was originally called, opened its doors on April 2, 1930 as a space for the promotion of Romanian culture and as a place for research activities for Romanian students and scholars. 70 years later, the Institute completes its activity with the launch of the publications Annuario della Casa Romena and Quaderni della Casa Romena and with the organization of romanian language and civilization courses. The two approaches fit perfectly into the cultural context in which the Romanian Institute of Culture and Humanistic Research in Venice carries out its activity.

Keywords: Romanian Institute of Culture and Humanistic Research in Venice, Annuario della Casa Romena, Quaderni della Casa Romena, Romanian language and culture courses.

Institutul Român de Cultură și Cercetare Umanistică din Veneția își redeschide porțile în 1992 după o perioadă tulbure marcată de perioada comunistă. Deschis la 2 aprilie 1930 din dorința și eforturile istoricului Nicolae Iorga, IRCCU sau Casa romena, cum îi era denumirea inițială, își începe activitatea prin primirea studenților aleși pentru cercetări în arhive. Iorga spunea la acea dată că „absolvenţi ai Academiei de Comerţ se pot pregăti mai departe. Cei ieşiţi din şcoli de meserii pot învăţa sculptura în lemn, dantele, lucrul sticlei, specialităţi glorioase ale Veneţiei. Călători culţi şi cuviincioşi, capabili de a respecta Casa şi de a onora ţara, pot fi găzduiţi cu douăzeci de lire pe zi (în loc de vre-o şaizeci sau o sută la hotele), cu permis de la Institut (str. Banu Mărăcine No.1). Pot fi găzduiţi, orientaţi şi conduşi. O spun spre ştiinţa publică. O ctitorie românească s-a îndeplinit şi sunt mândru că am făcut-o”[1].

Pe lângă activitatea de cercetare recomandată de Nicolae Iorga pentru Casa română din Veneția, Institutul Român de Cultură și Cercetare Umanistică din Veneția (fosta Casa romena) propune o serie de activități care nu fac decât să întărească scopul gândit de Iorga. Publicațiile, *Annuario della Casa Romena* și *Quaderni della Casa Romena*, alături de organizarea cursurilor de limbă și civilizație română iau naștere la începutul anilor 2000 (cursurile chiar puțin mai devreme) și evidențiază caracterul academic puternic stabilit pentru IRCCU alături de compenenta de promovare culturală.

* Universitatea din Oradea, Școala Doctorală de Istorie; e-mail: alice_elena_schreiner@yahoo.com.

[1] Barbu Theodorescu, *Casa Romena „Nicolae Iorga” din Venezia*, în „Boabe de grâu”, an I, 1930, nr. 7, p. 421.

Publicațiile Annuario della Casa Romena şi Quardeni della Casa Romena

Activitatea academică a Institutului a fost susţinută de apariţia *Annnuario della Casa Romena* în 1999, care urmărea documentarea activităţii de cercetare şi de dezvoltare a studiilor italo-române promovate şi patronate de o instituţie care a reluat scopul pentru care fusese fondată în 1930. După doi ani, în 2001, a apărut *Quaderni della Casa Romena* (Caietele Casei Române din Veneţia), o altă publicaţie a Institutului Român de Cultură şi Cercetare Umanistică din Veneţia. În prefaţa primului număr din *Quaderni*, Ion Bulei, directorul Institutului, vorbeşte despre misiunea noii publicaţii: „Va fi, alături de Anuarul Institutului, nu doar un supliment al lui, ci şi un sprijin al său, o publicaţie ştiinţifică pe care noi o dorim la un nivel înalt. Revista noastră va aduna texte din conferinţe şi dezbateri ţinute la sediul Institutului Român din Veneţia sau iniţiate şi sprijinite de Institut”[2].

În fiecare an, din 1999, respectiv 2001, cele două publicaţii au apărut regulat. În perioada 1999-2012 au văzut lumina tiparului 10 volume din Anuarul Casei Române de la Veneţia, ce au cuprins articole atât în italiană, cât şi în engleză, franceză şi germană, fiind publicate 289 de studii.

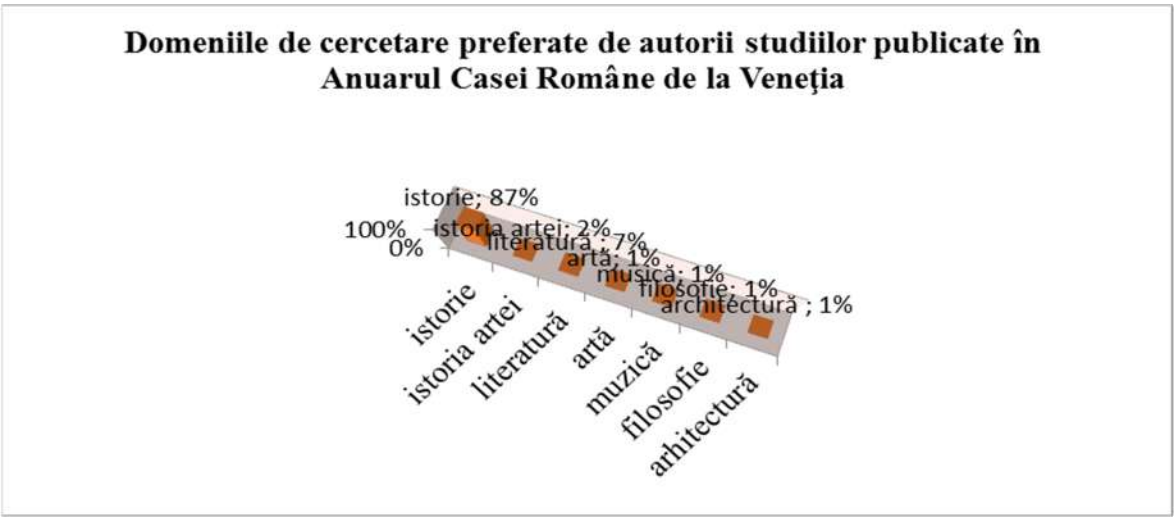

În perioada 2001-2012 au apărut 9 volume din *Quaderni* Casei Române din Veneţia, cu lucrări în patru limbi străine (italiană, engleză, franceză, germană) şi au fost publicate 135 studii.

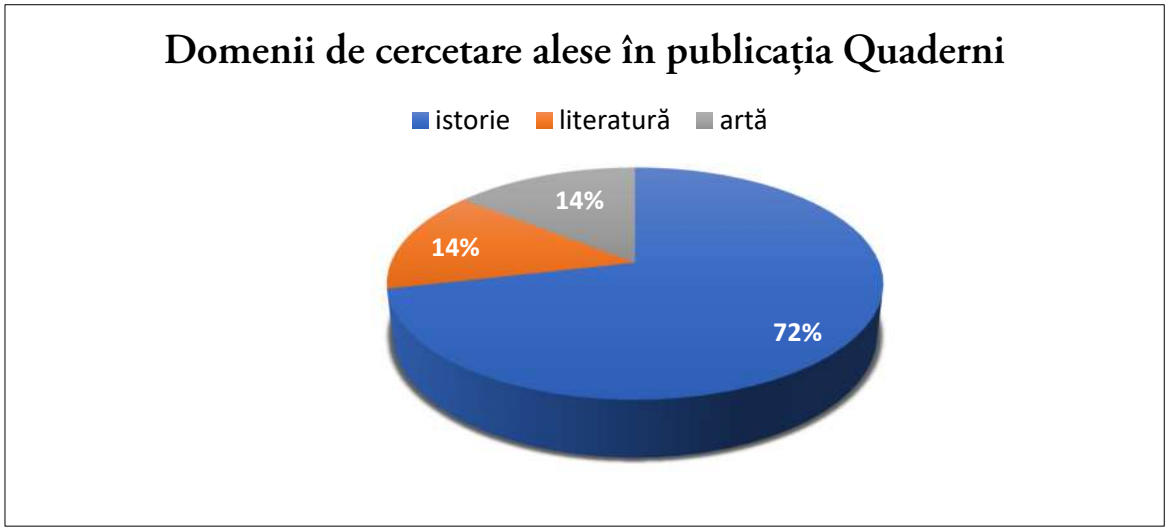

[2] Ion Bulei, *Proemio*, în „Quaderni della Casa Romena di Venezia”, nr. 1, 2001, p. 7.

Aportul directorului Ion Bulei la dezvoltarea celor două publicaţii este unul însemnat. Cu o bogată activitate publicistică şi editorială, istoricul Ion Bulei a susţinut apariţia Anuarului şi a Quaderni din poziţia de director al IRCCU, dar şi în calitate de redactor şef (primele cinci numere din Annuario, 1999, 2000, 2001, 2002, 2003 şi trei numere din Quaderni, 2000, 2001, 2003)[3].

În raportul de autoevaluare realizat de Institutul Român de Cultură şi Cercetare Umanistică din Veneţia, în anul 2006, aflăm detalii despre pregătirea pentru tipar a periodicelor IRCCU şi a altor lucrări colective (poligrafii). În iulie 2006 a fost publicat volumul *Quaderni della Casa Romena di Venezia*, nr. 4 (2006), adică al patrulea al seriei iniţiate în 2001, la Editura ICR, rezultat al unui colocviu organizat de IRCCU în colaborare cu Universitatea „Ca' Foscari" din Veneţia, cu fonduri (2000 euro) obţinute din partea prestigioasei instituţii italiene. De asemenea, în primele zile ale lui decembrie 2006 a fost predat la tipar, aceleiaşi edituri, al optulea volum al publicaţiei *Annuario dell'Istituto Romeno di Cultura e Ricerca Umanistica di Venezia* (759 pagini), periodic iniţiat în 1999.

Ambele lucrări cuprind rezultatele cercetărilor bursierilor statului român la Veneţia şi la Roma, precum şi ale unor specialişti români şi străini, referitoare la patrimoniul culturii şi civilizaţiei româneşti, italiene şi universale. Periodicele IRCCU (*Annuario* şi *Quaderni*) se găsesc de-acum în cele mai prestigioase biblioteci din Veneţia, Italia, Europa şi SUA, fiind căutate şi apreciate pentru valoarea lor[4].

Nu putem stabili în ce măsură Ion Bulei a contribuit la înfiinţarea cursurilor de limbă şi cultură română sau la apariţia celor două publicaţii IRCCU, însă avem posibilitatea de a observa gradul crescut de implicare în dezvoltarea acestora. Cu siguranţă, trecutul profesional al directorului IRCCU a contribuit la înţelegerea importanţei unor astfel de proiecte pentru misiunea Institutului Român de Cultură şi Cercetare Umanistică în Veneţia. Absolvent al Facultăţii de Istorie, Universitatea din Bucureşti, Ion Bulei a fost doctor în istorie, profesor universitar şi autorul unui număr impresionant de cărţi, volume de documente, articole şi studii publicate în ţară şi străinătate. Cu o activitate profesională de peste 50 de ani, Ion Bulei a acordat în cercetările sale o atenţie deosebită relaţiilor româno-italiene, ajungând, la începutul anilor '90, să promoveze cultura şi civilizaţia românească la Roma, în calitate de ataşat cultural[5]. Anul 1997 îi aduce experimentatului istoric funcţia de director al Institutului Român de Cultură şi Cercetare Umanistică din Veneţia şi, totodată, sarcina dificilă de a promova cultura română şi de a susţine cercetarea românească în spaţiul italian. Noutăţile aduse de mandatul lui Ion Bulei (cursurile de limba şi cultură română, apariţia celor două reviste, bursa „Nicolae Iorga") ne îndreptăţesc să apreciem că perioada scursă între anii 1997 şi 2003 a întărit rolul jucat de IRCCU pentru cultura românească. S-a stins din viaţă în data de 9 noiembrie 2020.

În 2008, directorul interimar Monica Joița propune Academiei Române trecerea principalei publicații a IRCCU, *Annuario dell'Istituto Romeno di Cultura e Ricerca Umanistica di Venezia*, în circuitul publicațiilor Academiei Române, sub patronajul unui Comitet de Onoare Permanent și al unui Comitet Științific. Din aceeași perioadă datează și o altă inițiativă, publicarea catalogului proiectului găzduit de Noua Galerie a Institutului, cu care România

[3] http://alil.academiaromana-is.ro/wp-content/uploads/2019/03/List%C4%83-de-lucr%C4%83ri-selectiv.pdf, accesat la 21 februarie 2023.

[4] *Raport de autoevaluare a activității desfășurate de Institutul Român de Cultură și Cercetare Umanistică de la Veneția în anul 2006* (documentul mi-a fost pus la dispoziție de conducerea IRCCU în perioada 2012-2013, când am urmat un stagiu de cercetare în cadrul bursei „Nicolae Iorga").

[5] *Ibidem.*

participa, alături de proiectul din Pavilionul național, la Bienala de la Veneția, în cadrul unui număr special al celei de-a doua publicații specifice Institutului, *Quaderni della Casa Romena di Venezia* (cu finanțare din bugetul Institutului Cultural Român)[6]. Un bun exemplu este *Superbia. Romanian National Pavilion in the New Gallery of the Romanian Institute for Culture and Humanistic Research ar the 12th International Architecture Biennale Venice (publisher: Romanian Cultural Institute)*, apărut în 2010[7].

Predarea limbii române și a elementelor de civilizație, publicarea unui număr impresionant de lucrări în patru limbi de circulație internațională, susținerea tinerilor cercetători români printr-o bursă, sunt elemente care, alături de organizarea proiectelor culturale, confirmă rolul IRCCU de promoter al culturii și cercetării umanistice.

Cursurile de limbă și cultură română organizate de IRCCU

În perioada cuprinsă între 1999 și 2012, activitatea Institutului Român de Cultură și Cercetare Umanistică din Veneția este bogată și complexă. Evenimentele culturale organizate la Veneția sunt completate de organizarea cursurilor de limbă și cultură română la una dintre cele mai importante instituții de învățământ superior din Veneția, Universitatea Ca'Foscari. Activitatea didactică și publicistică a Institutului întărește misiunea gândită de Iorga pentru Casa română de la Veneția, de a valoriza tinerii români cercetători aflați la început de drum, iar denumirea primită de Institut (Institutul Român de Cultură și Cercetare Umanistică din Veneția - IRCCU) în 1992, anul redeschiderii, sugerează dorința de a continua promovarea culturii românești în spațiul venețian, împreună cu activitatea de cercetare desfășurată de tinerii români prin bursa „Nicolae Iorga".

Cursurile de limba și literatura română au o istorie mai veche în spațiul venețian. Într-un articol publicat recent de Aurora-Firța Marin și Loredana-Mihaiela Surdu[8] aflăm că la începutul anilor 1940, lectorul de limba și literatura română la Școala Superioară de Comerț din Veneția, devenită Institutul de Economie și Comerț, era Anna Potop. Născută la Iași pe 27 aprilie 1914 și laureată a Universității București și Universității din Roma, Anna Potop a predat limba română la Ca'Foscari de la deschidere, pe 3 aprilie 1943, până la sfârșitul anului academic 1949-1950[9]. Acest lucru a fost posibil datorită unei înțelegeri dintre ministerele celor două țări despre care ea află prin intermediul unei telegrame trimise de ministrul român de cultură, Alexandru Marcu, la adresa Casei Române de la Veneția, pe 25 martie 1943. După perioada încheiată la Veneția, continuă să predea limba română în Departamentul de Limba Română la Army Language School din Monterey, în California, USA, la mijlocul anilor 1960. A murit în același oraș în 1984[10].

Trei decenii mai târziu, cursul de limba și literatură română a fost reluat gratuit de prof. Sorin Stati la Facultatea de Litere și Filosofie din Veneția. Născut la București în 1932, Sorin Stati este autorul a peste 20 de volume din domeniul lingvisticii generale, sintaxei, semanticii și lexicologiei. De asemenea, activitatea didactică a fost una plină desfășurându-se la Padova,

[6] Interviu cu Monica Joița, realizat în ianuarie 2017.

[7] Cuprinsul acestei publicații poate fi consultat la Anexa 1.

[8] Aurora Firța-Marin, Loredana-Mihaiela Surdu, *Notizie sull'insegnamento di lingua, letteratura e cultura romena presso la Regia Scuola Superiore di Commercio, la Facoltà di Economia e Commercio e l'Università Ca'Foscari Venezia*, în *Le lingue occidentali nei 150 anni di storia di Ca' Foscari*, vol. îngrijit de Anna Cardinaletti, Laura Cerasi și Patrizio Rigobon, p. 117-146.

[9] *Ibidem*, p. 139.

[10] *Ibidem*.

Veneția, Messina, Bologna și Furli. În 1979, Stati îi trimite rectorului Universității din Veneția o declarație prin care renunță la curs, obținând un curs de lingvistică remunerat la Universitatea din Messina[11].

Despre perioada scursă între anii 1980 și sfârșit de 1990 nu avem informații despre organizarea unui curs de limba și literatura română în Veneția.

În perioada 1997-2003, conducerea Institutului Român de Cultură și Cercetare Umanistică (în 1992 Casa Română de la Veneția primește denumirea de Institutul Român de Cultură și Cercetare Umanistică) a fost asigurată de istoricul Ion Bulei, al cărui mandat aduce o noutate în activitatea institutului. Au fost organizate pentru studenții Universității Ca'Foscari două cursuri, unul de *limba și literatura română* (ținut în anul universitar 1998-1999 de profesoara Lucia Uricariu, lector de limba română la Universitatea din Padova) și un altul de *cultură și civilizație românească*, susținut de prof. Ion Bulei. Organizarea acestor cursuri oferă Institutului și un scop educațional. Activitatea didactică a directorului Institutului Român de Cultură și Cercetare Umanistică (IRCCU) nu se oprește aici, fiind urmată de cursurile de *Istoria Europei Orientale*, la Facultatea de Studii Orientale a Universității Ca'Foscari (2000-2002), și de *Civilizație românească și Diplomație și politică externă* la Facultatea de Limbi și Literaturi Străine a aceleiași universități (1999-2003)[12].

Prima convenție încheiată între Universitatea Ca'Foscari și Institutul Român de Cultură și Cercetare Umanistică a fost stipulată pe 18 decembrie 1998, pentru patru ani, ca urmare a deciziei Consiliului Facultății de Limbi și Literaturi Străine al Universității venețiene din 28 mai 1998, potrivit unei proceduri administrative care va fi reluată de fiecare dată când se va semna o nouă convenție[13].

Potrivit acestor prime acorduri, cursurile de limba și literatura română erau recunoscute ca fiind oficiale și făcând parte din ciclul de licență în limbi și literaturi străine al Universității Ca'Foscari din Veneția. Institutul punea la dispoziție un profesor și găzduia cursul la sediul propriu, Palatul Correr, unde se țineau și examenele cu profesori de la Institut și de la Universitate, conform procedurilor universitare[14].

A doua Convenție care stipula predarea unui curs de limba și literatura română a apărut pe 7 aprilie 2004 și s-a aplicat începând cu anul universitar 2003-2004. Era valabilă trei ani și purta semnătura prof. Pier Francesco Ghetti, rectorul Universității Ca'Foscari, și prof. Ioan-Aurel Pop, care l-a succedat pe prof. Ion Bulei la conducerea Institutului Român de Cultură și Cercetare Umanistică din Veneția. Conferențiar a fost prof. Ioan-Aurel Pop pentru cursul de *Cultură și Literatură Română*, iar lectori de limba română Afrodita Cionchin (anul universitar 2003-2004) și Corina-Gabriela Bădeliță pentru perioada 2004-2006[15].

Corina-Gabriela Bădeliță (bursier „Nicolae Iorga" în intervalul 2004 – 2006) a continuat munca începută de prof. Bulei și a susținut, în calitate de lector, cursuri practice de competență lingvistică la Universitatea Ca'Foscari. După încheierea stagiului de bursă, aceasta revine în 2007 la Veneția, de această dată în calitate de referent principal relații la IRCCU, și duce mai departe activitatea didactică (până în 2014) la Universitatea Ca'Foscari ca titular de cursuri de limba și

[11] *Ibidem*, p. 140.
[12] http://adxenopol.academiaromana-is.ro/doctoral/Bulei_CV.pdf, accesat la 21 februarie 2023.
[13] Aurora Firța-Marin, Loredana-Mihaiela Surdu, *op. cit.*, p. 141.
[14] *Ibidem*, p. 142.
[15] *Ibidem*.

literatura română, având posibilitatea de a coordona lucrări de licenţă în limba şi literatura română[16].

Într-un raport de autoevaluare realizat de Institutul Cultural Român de la Veneția aflăm că în 2006 a fost reînoit acordul încheiat în 2003 între IRCCU și Universitatea „Ca' Foscari" din Veneția, referitor la desfășurarea cursului trienal de limbă, literatură și cultură română. Prin acest acord, IRCCU îndeplineşte rolul unui lectorat de limba şi literatura română (alături de celelalte 14 existente sub diferite forme în Italia, de la Catania şi Bari până la Udine şi Trieste), iar directorul IRCCU dobândeşte, ca titular de curs (cu condiţia să aibă calificarea necesară), titlul de profesor asociat al universităţii veneţiene. Cursurile şi consultaţiile se ţin în incinta IRCCU, iar lecţiile de limbă şi literatură sunt încredinţate unora dintre bursierii „Nicolae Iorga". În anul 2006, cursul de istoria culturii româneşti, intitulat *Valori româneşti în Europa*, a fost ţinut de prof. Ioan-Aurel Pop, iar cursurile şi seminariile de limbă şi literatură română de către Corina-Gabriela Bădeliţă (asist. univ. la Universitatea „Alexandru Ioan Cuza" din Iaşi) şi Annamaria Gabriella Molcşan (doctorand al Universităţii „Babeş-Bolyai" din Cluj-Napoca şi al Universităţii din Padova), ambele bursiere „Nicolae Iorga"[17].

Pe 23 octombrie 2009 este semnată din nou Convenția cu privire la organizarea cursurilor de limbă, cultură și literatură română la Universitatea Ca'Foscari. Semnatarii documentului sunt rectorul Universității, prof. Pier Francesco Ghetti, și directoarea ad interim a IRCCU, Monica Joița. Apare și o modificare în organizarea cursurilor, astfel că o parte încep să se desfășoare la sediul Universității, nu doar la Institut[18].

În anul 2010, cursurile au fost frecventate de 21 de studenţi în anul I, 8 studenţi în anul II şi 6 studenţi în anul III. În anul universitar 2009/2010, cele trei cursuri de limba română, fiecare cu durata de un an universitar şi cu o frecvenţă de 2 ore/săptămână, precum şi cursurile de literatura română, cu durata de un semestru şi frecvenţă de 2 ore/săptămână, au fost predate de către asist. univ. drd. Corina-Gabriela Bădeliţă, referent principal relaţii la IRCCU Veneția, în timp ce drd. Cristian Alexandru Damian, colaborator ştiinţific (ulterior referent principal relaţii), a predat cursul de cultură şi civilizaţie românească, cu durata de un semestru[19].

În urma unor noi reglementări instituite de Universitatea Ca' Foscari în toamna lui 2010, începând cu anul universitar 2010/2011, numărul orelor săptămânale de limba română s-a dublat, fiind susţinute de Corina-Gabriela Bădeliţă, iar cele de literatura română de Anca Meiroşu, bursier „Nicolae Iorga" la IRCCU Veneția în acea perioadă[20].

Concluzii

Existenţa unor astfel de cursuri reprezintă un câştig dublu pentru România. Pe de-o parte, organizarea cursurilor de limbă şi cultură română reprezintă un punct forte în strategia statului român de a promova valorile româneşti într-un spaţiu străin în care prezenţa românească este masivă, iar pe de altă parte, studenţii italieni au posibilitatea de a descoperi, prin intermediul cursurilor, detalii despre construcţia identităţii poporului român, repere culturale româneşti, dar şi legături istorice româno-italiene.

[16] CV Corina-Gabriela Bădeliţă.

[17] *Raport de autoevaluare a activității desfășurate de Institutul Român de Cultură și Cercetare Umanistică de la Veneția în anul 2006.*

[18] Aurora Firța-Marin, Loredana-Mihaiela Surdu, *op. cit.*, p. 143.

[19] Interviu cu Monica Joița, realizat în ianuarie 2017, anexa 1.

[20] *Ibidem.*

Anexa 1

Quaderni della Casa Romena VI, 2010: Superbia. Romanian National Pavilion in the New Gallery of the Romanian Institute for Culture and Humanistic Research ar the 12th International Architecture Biennale Venice (publisher: Romanian Cultural Institute)[21]

Numar current	Autore	Studi
1.	**Horia-Roman Patapievici** (President of the Romanian Cultural Institute)	Foreword
2.	**Daniel Şerban**, **Silviu Aldea**	Concept
3.	**Silviu Aldea**, **Radu Cioca**	Exhibition
4.	**Marius Catalin Moga**, **Laura Panait**	Multimedia contest
5.	**Alina Bradu, Carlos Carmonamedina, Silviu Medesan**	Foooooooam
6.	**Silviu Aldea, Laura Panait**	Interviews
7.	**Dana Vais**	Superb Suburbia. The degree of urban space
8.	**Ştefan Ungurean**	The suburb or about the logic of "neither, nor"
9.	**Planwerk**	Picnic city
10.	**Ştefan Ghenciulescu**	On the catastrophes, potential, and recent development of of Romanian peripheries
11.	**Norbert Petrovici**	Fabricating the superbia. Where does the chaotic urbanization come from?
12.	**Gabriel Troc**	The post socialist neighbourhood: Floresti (Cluj Napoca)
13.	**Cosmin Cauciuc**	Pseudo-modernization vs. weakened modernization
14.	**Vera Marin & Andreea Matache**	Living beyond the city. The extent of an urban phenomenon
15.	**Miruna Stroe**	Abundance, deficiency and comics

[21] http://icr.ro/uploads/files/quaderni-della-casa-romena-di-venezia-vi-2010.pdf.

RUSSIA ED UCRAINA NELLO SPECCHIO ITALIANO. RACCONTARE SENZA ORDINE CIÒ CHE LA RAGIONE RIFIUTA

Gianfranco GIRAUDO*

RUSSIA AND UKRAINE IN THE ITALIAN MIRROR. TELLING WITHOUT ORDER WHAT REASON REFUSES
ABSTRACT

The article presents, through some quotes and photos from the newspapers, how Russia's special military operation in Ukraine was reflected in the Italian media. Also reported are the debates on the war in Ukraine, previous events, recent events, and prospects. There are those who think that the war against the tyrant in 2022 and the Ukrainian national resistance could be a revolutionary opportunity: the West could get off the ideological arrogance gained from the second post-war period and think. But the European vainglory about forever unity, about the glorious yearning for democracy that will change a post-Putin world, can silence all the uncomfortable truths revealed by the conflict.

Keywords: Ukraine, Russia, "special military operation", Italian media.

Dell'arte della citazione

Citare significa selezionare, decontestualizzare e successivamente ricollocare qualcosa che è sostanzialmente distante dall'ambito in cui viene reinserito: trascendendo la linea di successione lineare, il procedimento porta ad instaurare un rapporto intenzionale tra il nuovo contesto ed il riferimento preso in considerazione. Il risultato di questo processo è un intertesto basato su un consapevole riuso del linguaggio, un insieme formato da un "testo citato" e da un "testo citante", che determina i suoi significati proprio sul tipo di rapporto che si instaura tra le parti che lo compongono

Irene Balzani

Invasione Ucraina: Russia alle porte di Kiev, missili sulla città. Vittime tra militari e civili

L'avanzata russa in Ucraina è proseguita a ritmo costante nella prima giornata di guerra, ieri 24 febbraio, con la presa della centrale dismessa di Chernobyl e dell'aeroporto internazionale Antonov di Hostomel, a circa 30 chilometri dalla capitale. Le voci secondo cui lo scalo sarebbe stato ripreso dalle forze ucraine non hanno trovato conferma e, anzi, i russi sarebbero penetrati nei sobborghi di Kiev – dove è stato ordinato il coprifuoco – senza incontrare resistenza. Poco prima delle 7 ora locale, le 6 in Italia del 25 febbraio, sono suonate le sirene degli allarmi antiaereo a Kiev e a Leopoli, nell'ovest del Paese.

* Università Ca'Foscari di Venezia; e-mail: giangir@unive.it.

Le vittime sarebbero almeno 137. È questo il bilancio provvisorio fatto dal presidente ucraino Volodymyr Zelensky al termine della prima giornata di combattimenti in Ucraina dopo l'invasione russa. Il presidente ucraino ha parlato di vittime "militari e civili". «Altre 316 persone sono rimaste ferite», ha aggiunto il presidente, che ha firmato il decreto per la mobilitazione generale.

La capitale ucraina prima dell'alba è stata colpita da un attacco «con missili cruise o balistici», ha detto il consigliere del ministero dell'Interno Anton Gerashchenko, mentre la Cnn ha parlato di due forti esplosioni nel centro di Kiev e di una terza a distanza. Kiev è stata colpita da "un orribile attacco missilistico". Lo ha denunciato in un tweet il ministro degli Esteri ucraino Dmitro Kuleba: «L'ultima volta che la nostra capitale ha sperimentato qualcosa del genere è stato nel 1941, quando è stata attaccata dalla Germania nazista. L'Ucraina sconfisse il male e lo sconfiggeremo anche questa volta. Fermare Putin. Isolare la Russia, tagliare tutti i rapporti». Altre tre esplosioni, riporta poi la Cnn, sono state sentite nitidamente all'alba nelle zone periferiche di Kiev. La zona interessata sarebbe quella sud-ovest della capitale ucraina.

L'invasione

La Russia sta attaccando con missili e truppe di terra. Mosca ha affermato di aver distrutto 74 installazioni militari, tra cui 11 aeroporti nel Paese, nonché 18 stazioni radar di sistemi di difesa missilistica. Fonti di intelligence stimano che le forze aeree di Kiev siano state annientate dall'azione russa. L'invasione durerà «per il tempo necessario», ha annunciato il Cremlino, mentre il cerchio si restringe attorno alla capitale.

I vertici ucraini si attendono nelle prossime ore una nuova, violenta, ondata di attacchi russi e il presidente Zelensky ha firmato il decreto per la mobilitazione generale della popolazione. Nella tarda serata del 24 febbraio i militari di Mosca sono sbarcati a Mariupol dopo un intenso bombardamento con centinaia di esplosioni, ma starebbero incontrando una forte resistenza. Mariupol, centro ucraino sul mar d'Azov a poche decine di chilometri dalle autoproclamate repubbliche separatiste del Donbass, è ritenuto strategico per la creazione di un collegamento diretto con la Crimea, annessa alla Russia nel 2014.

Alberto Magnani
Antonella Scott

Un segno speciale

Un segno speciale nel Seminario teologico cattolico del Sacro Cuore di Gesù vicino Kiev

Ecco come è stata trovata una statua della Vergine Maria nel Seminario vicino a Kiev e cosa ne pensa il Rettore del Seminario a Kiev padre Ruslan Mikhalkiv.

La statua della Vergine Maria ritrovata nel Seminario

KIEV, 11 aprile, 2022

All'inizio della guerra, i sacerdoti e gli studenti del Seminario Teologico Maggiore del Sacro Cuore di Gesù a Vorzel vicino a Kyiv furono evacuati nella vicina diocesi ucraina di Kamianets- Podilski. Dopo la liberazione della regione di Kyiv, è stato possibile tornare alle mura dell'alma mater.

Giovedì 7 aprile un primo gruppo è arrivato al seminario, composto dal rettore, padre Ruslan Mikhalkiv, padre Igor Skomarovsky (direttore spirituale e parroco della parrocchia di San Giovanni Paolo II) e due diaconi, Anton Pantus e Pavel Bychinsky. **Il rettore del seminario, padre Ruslan Mikhalkiv, parla dello stato del seminario e del caos lasciato dagli occupanti.**

La storia arriva dal sito del Catholic Media Center della Conferenza dei Vescovi Cattolici Romani in Ucraina.

"Anche la nostra città di Vorzel, sebbene in misura minore rispetto a Bucha, ha sofferto a causa dei soldati e delle armi degli occupanti. Soprattutto la parte più vicina a Bucha. La strada per Irpin e Bucha passa vicino, e qui, nella foresta, hanno trovato un rifugio sicuro. Martedì, prima del nostro arrivo, i volontari e gli operatori della Caritas-Spes della diocesi di Kyiv-Zhytomyr hanno visitato il luogo. Hanno portato cibo, acqua e beni di prima necessità. Quando siamo arrivati a Vorzel, la prima cosa che ci ha colpito è stato l'insolito silenzio", dice il Rettore

"Abbiamo iniziato a guardare intorno al seminario per vedere cosa era successo. Ci siamo subito resi conto che un razzo aveva distrutto il nostro garage. I finestrini delle auto abbandonate nel complesso erano stati rotti e le loro batterie rubate. L'onda d'urto ha fatto saltare le finestre del seminario. La porta del locale caldaia sembrava spalancata, ma ad un esame più attento mi resi conto che erano semplicemente scomparsi. Dopo aver vagato per la zona, mi sono diretto verso la casa. Sono entrato e ho visto... Era una doppia sensazione: da un lato, sapevo che una cosa del genere era successa davvero, ma dall'altro, non potevo crederci", continua il rettore la sua storia.

"A quanto pare, gli occupanti avevano usato un veicolo blindato per sfondare la porta del seminario. È difficile dire quante persone c'erano, ma qui hanno organizzato una specie di "festival tutto loro". I locali del seminario non hanno subito danni significativi, cioè non sono stati né bruciati né bombardati. Ma abbiamo potuto vedere che sono state prese molte cose, come oggetti liturgici (ostensori, calici) e cose che pensavano potessero avere qualche valore. Per esempio, hanno preso la copertina di un breviario, o una Bibbia che aveva una copertina con un fermaglio, la Bibbia di Gerusalemme. Purtroppo, hanno preso anche il calice che Giovanni Paolo II aveva usato durante la messa solenne nella sua visita a Kyiv nel 2001. Ci siamo consultati con i militari e siamo giunti alla conclusione che qui c'erano soldati nemici. Dopo tutto, lasciano il proprio segno. **I russi entrano sempre dalle finestre laterali: rompono una finestra e poi sfondano la porta dall'interno, perché è più facile così"**, commenta ancora padre Ruslan Mikhalkiv.

"La guerra ci colpisce in modi diversi, personalmente o attraverso coloro che ci sono vicini. Qui possiamo vedere che questo colpo di peccato e di morte ha lasciato il segno anche nella Chiesa, nel seminario, nella vita dei seminaristi – commenta il rettore – Vediamo che le stanze dei seminaristi sono state saccheggiate in cerca di oggetti di valore. Hanno preso il cappotto di uno e ne hanno lasciato un altro, una specie di cappotto militare. In altre parole, volevano cambiare i loro vestiti. **Fortunatamente, nessun occupante è entrato nella chiesa. Come sarà il prossimo semestre, è difficile dirlo ora, perché ci sono molte altre questioni pratiche.** Per esempio, non ci sono nemmeno piatti e utensili. Dovremo comprarli, e al momento è abbastanza difficile farlo. Tuttavia, abbiamo volontari e partner del movimento Home Church che ci stanno aiutando".

"Forse la cosa più sorprendente per me è stato trovare la figura della Madonna di Fatima nella sala da pranzo. Il seminario lo aveva acquistato a Fatima per il centenario delle apparizioni (2017). Ho studiato per giorni come esattamente è stato distrutto. All'inizio abbiamo pensato che i militari fossero entrati e avessero buttato giù la figura, o che forse fosse stata buttata giù da un'esplosione di razzi, perché anche le finestre erano rotte. Ho anche pensato che un frammento di granata potrebbe aver colpito la figura. **Alla fine ho avuto l'impressione che fosse un colpo del diavolo alla Beata Vergine Maria, proprio quando stavamo consacrando l'Ucraina e la Russia al suo Cuore Immacolato.** Non sono particolarmente incline a mettere le cose in termini così soprannaturali, ma questo mi ha colpito", dice il rettore. È interessante notare che il volto della Vergine Maria è stato conservato, ho già iniziato a raccogliere alcuni pezzi, sono sicuro che lo restaureremo. Sarà un segno speciale per noi. **Il tempo lo dirà**", conclude padre Ruslan Mikhalkiv.

acistampa.com/story/un-segno-speciale

Sabotaggio Nord Stream, l'Ue non ha il coraggio di chiedere spiegazioni agli Usa

Paradossalmente la stagione fredda, che rischia di mettere in ginocchio l'Europa, potrebbe comportare un rallentamento delle operazioni militari sui fronti ucraini regalando qualche mese per trovare un compromesso che porti a un cessate il fuoco. Un ulteriore inasprimento del conflitto allontanerebbe ogni ipotesi di negoziato per un accordo che ponga fine alle ostilità, particolarmente necessario per l'Europa che rischia di uscire economicamente e socialmente devastata dalla crisi energetica e dall'inverno alle porte.

A compromettere forse definitivamente, le precarie condizioni energetiche dell'Europa (in termini di quantità e di prezzo del gas) contribuisce anche l'atto dinamitardo che il 27 settembre ha visto esplodere i "tubi" sottomarini dei gasdotti Nord stream 1 e Nord Stream 2, che trasportano il gas russo in Germania attraversando i fondali del Mar Baltico.

Non ci sono dubbi circa il fatto che non si sia trattato di un incidente mentre più arduo è stabilire chi abbia effettuato questo attacco che ha provocato la fuoriuscita di gas per 800 milioni di euro e che determinerà con ogni probabilità la compromissione dell'efficienza dei due

gasdotti a causa dell'acqua salata che penetrerà in profondità allagando e corrodendo le grandi infrastrutture metalliche. Un'azione terroristica, o per meglio dire un sabotaggio ben orchestrato, attuato contro i gasdotti a 80/100 metri di profondità, probabilmente posizionando cariche esplosive impiegando palombari o veicoli subacquei senza pilota.

I due gasdotti non erano attivi e il Nord Stream 2, completato poco prima dell'inizio del conflitto ucraino, il 24 febbraio scorso, non era mai stato impiegato. Tuttavia i due gasdotti erano stati realizzati da russi e tedeschi a un costo complessivo di circa 20 miliardi di euro per assicurare alla Germania e all'Europa il gas russo senza utilizzare i gasdotti che attraversano Ucraina e Polonia, soggetti a rischio di tensioni o ricatti e al pagamento di diritti di transito a Varsavia e Kiev che non a caso, non hanno mai nascosto la totale ostilità al progetto. Un gasdotto duramente osteggiato anche dagli Stati Uniti che fin dal Maidan (2014) cercano di interrompere la saldatura tra la potenza energetica russa e la potenza economica europea.

Come hanno ricordato alcune fonti, nelle settimane precedenti l'inizio del conflitto in Ucraina sia il presidente Joe Biden sia il sottosegretario agli esteri Victoria Nuland (quella che nel 2014, durante i fatti del Maidan che rovesciarono il governo ucraino, disse in una conversazione telefonica che l'Europa doveva «fottersi») hanno detto chiaramente che in caso di attacco russo all'Ucraina il Nord Stream doveva venire fermato. Non sembra un caso neppure che le esplosioni nei due gasdotti sottomarini si siano registrate il giorno stesso in cui veniva inaugurato il gasdotto che porta il gas norvegese in Danimarca e Polonia. Il risultato è che oggi la Polonia, alleato di ferro degli Usa, è il vero hub europeo del gas (non più russo) togliendo questo ruolo alla Germania approvvigionata oggi di gas russo solo dal gasdotto che attraverso l'Ucraina e la Polonia, vulnerabile quindi al rischio bellico e di rappresaglie.

In Europa molti sembrano non volersi sbilanciare in valutazioni circa le responsabilità dell'attacco mentre sul piano politico tutti in Europa sembrano accusare i russi che così avrebbero ottenuto un nuovo repentino rialzo dei prezzi del gas a danno dell'Europa e a vantaggio delle loro casse. Una valutazione non molto convincente, anche se Mosca dispone nel Baltico di una grande flotta con mezzi subacquei basata anche nell'enclave di Kaliningrad, perché i due gasdotti erano di fatto inutilizzati e perché l'aumento del prezzo del gas Mosca lo avrebbe ottenuto anche riducendo ulteriormente le forniture all'Ue via gasdotto ucraino.

Iniziativa giustificata dalle nuove sanzioni messe a punto dall'UE e dalle forniture di armi europee all'Ucraina. Benché politica e media occidentali da sette mesi cerchino di convincerci che i russi hanno la tendenza a "bombardarsi da soli", colpendo prima un campo di prigionia, poi una centrale nucleare sotto il loro controllo e ora i costosissimi gasdotti Nord Stream, è difficile comprendere che interesse avrebbero avuto a compiere questo raid subacqueo. Anche tenendo conto che avendone compromesso la sicurezza, i due gasdotti non saranno mai più operativi neppure quando Russia ed Europa torneranno a essere buoni vicini e non "quasi nemici". Certo non si può escludere un sabotaggio russo effettuato per seminare il terrore in Europa e soprattutto a Berlino, oppure per attribuirne la responsabilità agli statunitensi creando quindi nuove fratture tra gli alleati occidentali.

Anche se nessuno sembra avere il coraggio di chiedere conto agli americani, è evidente che Washington sia in cima alla lista dei sospettati non solo perché le sue massime autorità avevano minacciato di neutralizzare quei gasdotti e che un gruppo navale anfibio della Marina statunitense incrociava nei giorni scorsi proprio in quell'area del Mar Baltico, ma soprattutto perché il distacco totale tra Russia ed Europa specie sul fronte energetico è un obiettivo strategico delineato e perseguito da Washington da almeno dieci anni. Il fatto che in Europa nessuno osi

chiedere spiegazioni convincenti agli Usa la dice lunga circa la sovranità che siamo in grado di esprimere noi europei anche di fronte a un disastro di questa portata.

Sarebbe pure il caso di chiedere qualche chiarimento anche ai nostri "partner" polacchi dopo che Radek Sikorski, eurodeputato presidente della delegazione parlamentare Europa-Usa ed ex ministro degli Esteri di Varsavia ha scritto su Twitter «Thank You USA» sull'immagine della fuga di gas sulla superficie del Mar Baltico. «Ora 20 miliardi di dollari di ferraglia giacciono in fondo al mare, un altro costo per la Russia della sua decisione criminale di invadere l'Ucraina. Qualcuno ha fatto un'operazione di manutenzione speciale». Evidentemente nemmeno il filo-americano Sikorski crede che i russi abbiano distrutto 21 miliardi di gas e gasdotti di loro proprietà.

Gianandrea Gaiani

Cosa è accaduto al Nord Stream, dal sabotaggio con robot al tritolo

L'impiego di **robot** solitamente addetti alla manutenzione e fino a **500 chili di tritolo**: nuovi possibili dettagli emergono dalle diverse analisi delle esplosioni sospette nel mar Baltico nei giorni scorsi che hanno provocato le falle al gasdotto **Nord Stream**, introducendo così nuovi elementi al tentativo di unire i punti per individuare la mano in quello che da più parti viene indicato come un **sabotaggio**.

Mentre nelle scorse ore è stato comunicato che è finita la fuga di gas dalla condotta e che "c'è ancora gas nel gasdotto".

I robot e l'ipotesi della mano russa

"A piazzare le bombe che hanno provocato quattro falle nel gasdotto Nord Stream 1 e 2, a circa 80 metri di profondità nelle zone economiche esclusive di Svezia e Danimarca, potrebbero essere stati i robot di manutenzione che operano all'interno della struttura del gasdotto durante lavori di riparazione": è l'opinione di esperti riferita dal Guardian ed è un'indicazione preziosa che potrebbe aprire nuovi scenari nella ricostruzione di quanto accaduto e nella ricerca delle responsabilità.

Questo a detta degli stessi esperti, secondo cui "se questa teoria dovesse rivelarsi corretta, la natura sofisticata dell'attacco e la potenza dell'esplosione aggiungerebbero peso ai sospetti che gli attacchi siano stati effettuati da un potere statale, con il dito puntato contro la Russia".

I 500 chili di tritolo

Secondo fonti di intelligence citate dalla rivista tedesca Spiegel, gli oleodotti Nord Stream 1 e 2 sarebbero stati colpiti in quattro punti da esplosioni innescate da 500 chili di tritolo, l'equivalente della potenza esplosiva di una bomba di aereo. Stando a quanto riferito, gli investigatori tedeschi hanno effettuato letture sismiche per calcolare la potenza delle esplosioni e a loro avviso subacquei o robot telecomandati potrebbero essere in grado di visitare i siti delle perdite già questo fine settimana, e raccogliere ulteriori informazioni anche in questo caso utili alle ricostruzioni, che sono tutte ancora in corso.

Gli effetti delle esplosioni e le armi chimiche

Montano ulteriormente intanto anche i dettagli sulle possibili conseguenze e i rischi emersi dalle esplosioni con le conseguenti perdite: a lanciare l'allarme è l'Agenzia finlandese per l'ambiente (Syke) segnalando che proprio nella zona in cui lunedì è stata rilevata la prima perdita del gasdotto si trova la più importante **discarica di armi chimiche del mar Baltico**. Si tratta del bacino danese di Bornholm, sottolinea Syke che in una nota sottolinea inoltre la "probabilità che l'effetto delle perdite di gas sulle armi chimiche sia minimo, poiché sono sepolte a diversi

chilometri ma gli effetti sono ancora incerti". L'agenzia ha però dichiarato che continuerà a indagare sulla questione insieme all'Istituto del Trattato di proibizione delle armi chimiche presso l'Università di Helsinki.

Interrotte le perdite

Su un piano intanto giungono rassicurazioni concrete, con la conferma che la fuga di gas della condotta è adesso terminata, dopo che un equilibrio è stato raggiunto fra la pressione del gas e la pressione dell'acqua. "La pressione dell'acqua ha più o meno chiuso il gasdotto in modo che il gas presente al suo interno non fuoriesca", ha riferito il portavoce della società di gestione del gasdotto Nord Stream 2, Ulrich Lissek. "La conclusione è che c'è ancora gas nel gasdotto", ha aggiunto.

La nuvola di metano non si avvicina all'Italia

Buone notizie poi sula coda della nube di metano che si è formata a seguito della fuga di gas del 27 settembre ma che "non è stata al momento rilevata sul nord Italia. Potrebbe dunque essersi diluita nel tragitto, aver cambiato traiettoria o non essere ancora rilevabile sul nostro Paese", stando agli esperti.

Anna Lisa Ripanà

Ucraina, il Cristo di Leopoli nascosto. Non succedeva dalla Seconda Guerra Mondiale

È corsa contro il tempo per salvare i monumenti della città ucraina il cui centro storico patrimonio UNESCO. L'immagine simbolo del Cristo nascosto racconta di una città che non vuole vedere la sua cultura morire

Non è ancora arrivata la guerra a Leopoli, Lviv in Ucraino, città nella parte occidentale dell'Ucraina, quasi più **polacca che realmente ucraina.** Eppure, gli abitanti hanno paura che i russi non si fermeranno ad una eventuale conquista **di Kiev ed Odessa**, andranno avanti, fino a bombardare anche quella parte di territorio che fino ad ora è stata un rifugio sicuro. E così, si sono messi in moto per preservare le loro opere d'arte. A cominciare da una statua di legno, **quella del Cristo Salvatore, che era collocata nella cattedrale armena di Leopoli.**

La foto **del Cristo chiuso in un container per essere messo al sicuro nei sotterranei è rimasta una immagine simbolo di una città che si prepara all'assedio**. Scattata da André Luis Alvarez, postata dall'esperto di protezione dei patrimoni artistici in zone di conflitto, **Tim Le Berre**, riproposta dalla rete Euromaidan su Twitter, la foto risveglia sentimenti difficili e contrastanti, perché l'ultima volta che quel crocifisso in legno era stato rimosso dalla cattedrale di Leopoli era stato per la paura dei bombardamenti della **Seconda Guerra Mondiale**. Un timore, quello di una guerra in cui perdere la sovranità, che fa venire i brividi agli ucraini.

Ma **gli ucraini di Leopoli vogliono anche preservare la loro storia**. Il centro storico della città, fondato nel XII secolo, è Patrimonio UNESCO, come la cattedrale di Santa Sofia di Kiev, anche quella minacciata da possibili bombardamenti negli scorsi giorni, poi eventualmente scongiurati, almeno per ora. E **così, in tutta la città, le sculture vengono avvolte da teli ignifughi, lana di vetro, alluminio, e impacchettate in sacchi per poter proteggere le statue dalle onde d'urto di eventuali esplosioni**. Certo, se la bomba cadesse proprio sopra la statua, ci sarebbe poco da fare. Ma queste protezioni permettono almeno che le statue più piccole non si riducano in mille pezzi.

La cattedrale dell'Assunzione della Beata Vergine di Leopoli, conosciuta come cattedrale armena, risale al 1363. Alla fine del XVII, gran parte del clero armeno si unì a Roma, dando vita alla Chiesa armena cattolica di rito orientale, e all'arcidiocesi di Leopoli della Chiesa armena cattolica.

La cattedrale è stata parte dell'arcidiocesi armeno cattolica fino al 1945, ma nel 2000 è tornata all'eparchia armena.

La chiesa, che risale al XIV secolo, ha le pareti decorate dal pittore **Jan Rosen**. Ma il complesso è storicamente molto rilevante, con un campanile risalente al 1571, un palazzo arcivescovile del XVIIII secolo, la banca armena e il monastero benedettino del XVII secolo, e una statua di San Cristoforo su una colonna realizzata nel 1726.

Il **Cristo della cattedrale armena di Leopoli è parte dell'Altare Ligneo del Golgota, assemblato intorno alla metà del XVIII secolo**. Si tratta di una scultura in legno policromo di tiglio, larice, pino, vetro colorato e misure, che unisce tre popoli: armeni, ucraini e polacchi. Le sculture che compongono il **Golgota sono di epoche differenti, e si ritiene che la scultura lignea del Cristo risalga al XV secolo**. Si pensa che altre figure principali siano già state trasferite da un'altra chiesa di Leopoli, dato che ci sono ancora tracce della doratura.

Per **il 650esimo anniversario della fondazione della cattedrale, nel 2013, l'altare ligneo fu restaurato**, ripristinando l'aspetto originale, e anche i colori che erano stati rovinati dai vari incendi che avevano colpito l'altare nel corso degli anni.

Andrea Gagliarducci

Negli anni Settanta, in base al trattato segreto tra Unione sovietica e Stati Uniti del **1974**, l'Artico è stato bombardato con onde elettromagnetiche che hanno causato lo scioglimento dei ghiacci che avrebbero agevolato le attività estrattive e la navigazione.

Bruna Bianchi

Quando Francesco parlò per la prima volta della Chiesa come «ospedale da campo dopo una battaglia», aveva già davanti agli occhi uno scenario mondiale da «guerra mondiale a pezzi». Nel suo messaggio «Urbi et Orbi» della Pasqua 2022, ha elencato solamente alcuni di questi pezzi: Ucraina, Gerusalemme, Libano, Siria, Iraq, Libia, Yemen, Myanmar, Afghanistan, Sahel, Etiopia, Repubblica Democratica del Congo, Sudafrica… L'aveva già fatto nel passato, ma la mappa è destinata a essere sempre incompleta.

La guerra d'invasione russa dell'Ucraina è dunque il tragico tassello di un *puzzle* insanguinato. A pagare è la povera gente, come sempre. Dopo l'*Angelus* del 27 febbraio 2022 il Papa aveva detto: «Chi fa la guerra dimentica l'umanità. Non parte dalla gente, non guarda alla vita concreta delle persone, ma mette davanti a tutto interessi di parte e di potere».

Antonio Spadaro

Shock in Russia, rapper si suicida per non andare in guerra

'Non sono pronto a uccidere', ha detto in video prima di morire

Shock in Russia per il suicidio del giovane rapper Ivan Petunin, che si è tolto la vita in segno di protesta contro la guerra: "Non sono pronto a uccidere", ha detto in un video postato sui social prima di morire e diventato virale in tutto il mondo.

Ne ha dato notizia Nexta.tv.

Petunin, 27 anni, detto walkie, era nato nel 1995, aveva pubblicato il suo album Mental nel 2018. Ieri Ivan, che aveva prestato servizio nell'esercito russo, ha pubblicato su Telegram un video in

cui annunciava il peggio: "Se stai guardando questo video non sono più vivo, non posso prendere il peccato dell'omicidio sulla mia anima e non voglio. Non sono pronto a uccidere per nessun ideale", ha detto. Si è suicidato a Krasnodar.

red. ANSA

UN NOTO giornalista, durante la sua quotidiana rassegna stampa, ha commentato due interviste fatte a due esperti […], che esprimevano pareri discordanti […]. Era così colpito da questa dissonanza da consigliare in una prossima occasione, di "mettersi d'accordo" per tempo, in modo da concordare una risposta. Mi sono chiesta se davvero stiamo scivolando tutti verso la negazione del confronto, verso […] la definitiva morte del pensiero divergente. Dobbiamo fuggire dal seguire la "realtà scelta" cui ormai si siamo assuefacendo.

Maria Pia Gimondo

Ginevra Bompiani a La7

"In vita mia non avrei mai pensato di essere d'accordo con Di Battista**". Così, a** "Dimartedì" **(La7), la scrittrice** Ginevra Bompiani **esordisce nel suo intervento, sostenendo le posizioni dell'ex parlamentare del** M5s, Alessandro Di Battista**, che in un serrato botta e risposta con la deputata del** Pd Beatrice Lorenzin **ribadisce la sua contrarietà all'invio delle armi in** Ucraina**.**

Di Battista sottolinea: "Non essere d'accordo col governo Draghi **non significa essere contrari al diritto legittimo degli ucraini di resistere. Io sostengo la** resistenza palestinese **al governo israeliano e non ho mai proposto di inviare le armi ai palestinesi. Mi domando perché voi riteniate utile inviare armi in Ucraina, prolungando così il rischio di escalation – continua – e giocare sulla pelle degli ucraini, cioè arrivare a** vincere la guerra fino alla loro ultima goccia di sangue**. Perché allora negate il diritto a resistere dei palestinesi o degli yemeniti o dei curdi? Qual è la strategia del governo? Fino a dove volete arrivare? Se non basteranno i carri armati, cosa invierete? Gli** F35**?".**

La scrittrice Bompiani concorda in toto: "La questione essenziale è: **chi vuole che la guerra finisca?** Certamente gli ucraini. Ma chi altro vuole davvero che la guerra finisca? Chi parla di vittoria dell'Ucraina, così come chi manda armamenti sempre più potenti, non vuole che la guerra finisca, ma che continui. L'impressione che **Biden** voglia il proseguimento della guerra è molto forte. Ed è altrettanto forte l'impressione che **gli Stati europei** non siano affatto questi liberi alleati, ma siano **proni alla Nato e agli Usa, forse come mai prima d'ora**".

E rincara: "**Qui nessuno dice la verità.** Non la dice certamente **Putin**, né il patriarca di Mosca **Kirill**, ma neanche **Zelensky**, che piange più per il fatto di non entrare nella Nato che per la morte dei suoi cittadini. Non dice certamente la verità **Biden**, ma neppure **Draghi** quando parla di aria condizionata e poi **toglie l'Iva alla vendita delle armi.** La verità non la sta dicendo nessuno. E non la diciamo neanche noi qua dentro, quando parliamo di libertà, come se questo fosse l'unico caso di aggressione e di vittime".

"Fatto quotidiano"

JOSÉ NIVOI IL CAMALLO DI GENOVA CITATO DAL SANTO PADRE

Il 4 maggio 2022, il Fatto Quotidiano ha intervistato il compagno Josè Nivoi del CALP e di USB Porto di Genova. A margine della manifestazione "La pace proibita" condotta in teatro

da Michele Santoro. In teatro, Josè e Corrado hanno risposto a pugno chiuso alla chiamata del conduttore che ha riconosciuto l'importanza della lotta contro il traffico di armi [...].

"Tutti quegli applausi ci hanno fatto una certa impressione. Siamo abituati a stare fra gli operai e la gente del porto. Io non ho nemmeno la tv. Nel giro di poche ore ci siamo trovati un intero teatro – pieno di attori, intellettuali e politici – a sostenerci. La mattina dopo ci ha elogiato persino il Papa. Forse è il segnale che le nostre battaglie erano giuste e che qualcosa sta cambiando: l'opinione pubblica non apprezza la linea politica dei guerrafondai".

José Nivoi, 37 anni, lavora sulle banchine del porto di Genova da quando ha 21 anni. Dopo aver animato le battaglie contro le navi delle armi dirette in Arabia Saudita, con il collettivo portuale del Calp, oggi è sindacalista di base dell'Usb. Insieme al collega Corrado Majocco è stato invitato all'evento per la pace convocato il 2 maggio da Michele Santoro al teatro Ghione di Roma. Chiamati sul palco, i due camalli sono stati investiti da una standing ovation, a cui hanno risposto con il pugno chiuso.

Come vi siete sentiti?

Sorpresi ed emozionati. C'erano molte persone famose in quella platea. Mondi lontani, socialmente e forse anche politicamente dal nostro. Mi ha fatto pensare che in Parlamento oggi non c'è praticamente nessuno che rappresenta un pensiero maggioritario in Italia: il 65% degli italiani non vuole la guerra.

Si riferisce all'opposizione all'invio di armi a Kiev?

Noi facciamo un ragionamento più ampio. Siamo antimilitaristi. Siamo convinti che in un Paese legato all'economia degli armamenti, la politica prima o poi insegue l'economia di guerra. E le conseguenze delle guerre, così come delle sanzioni economiche, ricadono invece sui civili. Per dirla con un vecchio slogan, pensiamo che occorra riempire i granai e svuotare le caserme.

Cosa rispondere a chi dice che forse nemmeno Putin vuole la pace?

Noi non giustifichiamo quello che ha fatto. Però pensiamo che siano sbagliate anche tutte le guerre fatte dalla Nato negli ultimi 20 anni. E che, come ha detto il Papa, non è stata una buona idea andare ad "abbaiare" davanti al confine russo.

La vostra popolarità è iniziata con i blocchi sulle banchine alle navi della compagnia Bahri, dirette a Ryad.

Nei porti passano le catene del valore mondiale. Negli anni abbiamo assistito a un aumento del traffico di determinate merci militari, così, nel nostro piccolo, ci siamo posti la domanda sulla loro destinazione, in questo caso lo Yemen.

Queste proteste vi sono costate guai giudiziari.

È un paradosso: lo Stato viola leggi e Costituzione esportando armi, noi che protestiamo contro la guerra siamo accusati di associazione per delinquere.

Cosa ha pensato leggendo le parole del Papa?

Ci hanno fatto molto piacere. La sua posizione netta è molto simile alla nostra.

Marco Grasso

Il dibattito sulla guerra in Ucraina

L'attrazione fatale per le armi fa traballare la logica

A stretto rigor di logica **Fabrizio Cicchitto e Umberto Ranieri** invocano la terza guerra mondiale. Conviene riportare tra virgolette le loro parole perché altrimenti dicono che sono stati colpiti da "una indebita forzatura". Nel tempo presente, scrivono, si pone "una alternativa drammatica: o si accetta una egemonia di segno autoritario, o si rischia la terza guerra mondiale". Quindi si delinea una "alternativa" secca. Se la **tesi "a"** (**sbocco di segno autoritario**) è da

escludere, per non cedere alla seduzione russa, non resta che assumere (come una alternativa vorrebbe) l'affermazione "**b"** (**la guerra mondiale**). Se la logica binaria ha una regola, la scelta da compiere è tra l'autoritarismo di segno putiniano e l'assunzione della terza guerra mondiale come rischio eroico, questa almeno dovrebbe essere la conseguenza della alternativa o-o.

L'attrazione fatale per le armi è tale che non solo la logica traballa ma anche le posizioni ragionevoli, come quelle della socialdemocrazia tedesca (calmiere nella concessione di armi e rifiuto delle sanzioni economiche sul gas), sembrano ormai manifestazioni sospettabili di **putinismo.** Quanto al rilievo secondo cui io preferisco "sorvolare sugli aspetti odiosi del regime" russo, confermo che la caratteristica interna del regime di uno Stato è, nelle tipologie del diritto internazionale, irrilevante ai fini dell'attribuzione puntuale della responsabilità nel rapporto aggressore-aggredito. Insistere sul carattere autocratico della Russia nulla aggiunge all'imputazione, che pare davvero inequivoca, di precise responsabilità in atti illegali. E, quanto agli illeciti, anch'essi sembrano piuttosto acclarati nella violazione dell'**integrità territoriale dell'Ucraina**. D'altra parte, la qualità democratica di uno Stato non attenuta le colpe delle distruzioni e non cambia (come in **Iraq**) la responsabilità criminogena che ricade sull'aggressione bellica (in quel caso, americana). La dicotomia **democrazia-autocrazia** è inoperante nella individuazione della figura del primo aggressore e la tendenza a caricare la guerra del significato di una battaglia etica per la democrazia rimane estranea ai capisaldi del diritto internazionale.

Vale la pena riprodurre la frase di **Cicchitto** e **Ranieri** a proposito dell'occasione della guerra per la costruzione del nuovo ordine mondiale. La sfida per l'Occidente è di gestire l'emergenza bellica per definire "un ordine in cui una **Russia** che si emancipi dalla guida di un ex capo dello spionaggio, si liberi da un autocrate non potrà che avere un ruolo di protagonista". Se le parole hanno un senso, anche nell'uso ballerino che ne fanno i miei due critici, questa frase significa che l'attuale leadership è un ostacolo e non può concordare i pilastri di un assetto internazionale: dirimente, nella disputa attuale per un nuovo ordine mondiale, è la questione del regime politico interno alla **Russia.** Il cambiamento della forma di governo, o almeno del titolare dello scranno presidenziale russo, pare affiorare in modo piuttosto evidente come l'obiettivo desiderato e, in tal senso, la guerra contro l'autocrazia compare come propedeutica al nuovo sistema internazionale. Cicchitto e Ranieri sollecitano un mio giudizio su Putin. Poiché, oltre alla carta, anche il direttore **Sansonetti** è tollerante, torno su un tema ampiamente trattato in un altro articolo. **Michael Mann,** il massimo studioso contemporaneo del potere, nel quarto volume della sua opera (*The Sources of Social Power, Globalizations,* 1945–2011, Cambridge, 2013) fornisce una efficace sintesi dell'esperienza della **Russia post-sovietica** alle prese con i dilemmi di una transizione al mercato.

Vale la pena riprodurre la frase di **Cicchitto** e **Ranieri** a proposito dell'occasione della guerra per la costruzione del nuovo ordine mondiale. La sfida per l'Occidente è di gestire l'emergenza bellica per definire "un ordine in cui una **Russia** che si emancipi dalla guida di un ex capo dello spionaggio, si liberi da un autocrate non potrà che avere un ruolo di protagonista". Se le parole hanno un senso, anche nell'uso ballerino che ne fanno i miei due critici, questa frase significa che l'attuale leadership è un ostacolo e non può concordare i pilastri di un assetto internazionale: dirimente, nella disputa attuale per un nuovo ordine mondiale, è la questione del regime politico interno alla **Russia.** Il cambiamento della forma di governo, o almeno del titolare dello scranno presidenziale russo, pare affiorare in modo piuttosto evidente come l'obiettivo desiderato e, in tal senso, la guerra contro l'autocrazia compare come propedeutica al nuovo sistema internazionale. Cicchitto e Ranieri sollecitano un mio giudizio su Putin. Poiché, oltre alla

carta, anche il direttore **Sansonetti** è tollerante, torno su un tema ampiamente trattato in un altro articolo. **Michael Mann,** il massimo studioso contemporaneo del potere, nel quarto volume della sua opera (*The Sources of Social Power, Globalizations,* 1945–2011, Cambridge, 2013) fornisce una efficace sintesi dell'esperienza della **Russia post-sovietica** alle prese con i dilemmi di una transizione al mercato.

Malgrado queste terribili condizioni della fase di accumulazione capitalistica, c'è stata, con la fine dell'era frizzante di **Eltsin,** una ricostruzione delle condizioni minimali del potere statale. "La Russia si è avvicinata di più alle elezioni democratiche, eppure Eltsin ha potuto essenzialmente nominare il proprio successore, **Putin.** La Russia non ha mai avuto un'elezione nazionale completamente equa, mentre la **Georgia** ha avuto un mix variegato di elezioni e colpi di Stato. Nonostante la mancanza di democrazia negli stati della **CSI,** e fatta eccezione per le situazioni di guerra civile, si riscontra un miglioramento rispetto all'era sovietica, perché ci sono parlamenti, partiti e media parzialmente autonomi, anche se le loro libertà sono limitate. La caduta dell'**Unione Sovietica** è stata in generale positiva in termini di rapporti di potere politico" (M. Mann, p. 202).

L'impiego della categoria di totalitarismo per questo non si addice alla reale conformazione delle odierne istituzioni politiche russe. L'autocrazia, che in Russia convive con le apparenze di una competizione pluralistica e con una limitata tolleranza dei partiti e di fonti molteplici di informazione, non coincide con il totalitarismo, che implica una ideologia monolitica, una pervasiva mobilitazione dall'alto, un controllo asfissiante della vita individuale e collettiva. Con i suoi tratti illiberali e autoritari, la Russia comunque presenta la parvenza di una investitura elettorale della leadership, che pure sfugge nei suoi atti di sovranità dai controlli di legalità, dai requisiti di trasparenza e di aderenza alla logica della divisione dei poteri. Questi impedimenti procedurali, che di sicuro escludono la riconducibilità delle istituzioni russe al campo della liberaldemocrazia, non comportano il disconoscimento dei legittimi interessi strategici della **Russia.** L'errore originario dell'Occidente è apparso il rifiuto, da parte dei vincitori della guerra fredda accecati dagli interessi di breve periodo, di ogni logica di condivisione con le potenze sconfitte dei parametri del nuovo ordine internazionale. La stampa tedesca ha recuperato i documenti degli anni '90 che stabilivano una linea rossa, concordata dai quattro maggiori Paesi occidentali con la dirigenza sovietica, che negava un allargamento indiscriminato della Nato verso est.

Dalla cocente umiliazione la Russia, grazie alle risorse naturali e alla rinascita di una parvenza di struttura statuale, ha costruito un'economia di relativo benessere, con un ceto medio diffuso nelle città accanto ad oligarchi che regnano in un sistema sociale con ineguaglianze abissali. Sul piano ideologico-militare, il recupero dell'orgoglio russo è stato amplificato e spettacolarizzato. Il carattere autocratico del regime russo non è un motivo sufficiente per disconoscere che, come ogni potenza, anche quella di Mosca vanta degli interessi geostrategici, coltiva delle preoccupazioni relative alla sicurezza. Sui confini, **Mosca** ragiona con le stesse categorie delle altre potenze minacciate nella loro integrità. È un grossolano errore analitico cancellare queste dimensioni geopolitiche e attribuire alla ideologia o alla pura follia di un autocrate la comparsa della guerra. Anche senza l'ira funesta di **Putin,** il sistema russo avrebbe comunque richiesto al potere di delineare delle misure difensive efficaci per non compromettere le posizioni ritenute essenziali per conservare la sicurezza del paese.

La **Russia** ha accettato, senza neanche scomporsi troppo, il passaggio alla Nato di gran parte del vecchio blocco di **Varsavia.** Anche gli **Stati baltici**, occupati dall'**Unione Sovietica** nel '900, si sono tranquillamente accasati sotto l'**ombrello della Nato**. Per l'Ucraina, agli occhi di Mosca, il discorso è però diverso. Non si tratta di un paese invaso dall'armata rossa. Fa parte di

una storia differente. Pensare che le parole di disappunto di Mosca, sulla gravità dell'attrazione di Kiev nell'orbita della Nato, fossero delle semplici chiacchiere destinate a rimanere scariche dinanzi alle operazioni occidentali di assistenza, addestramento e fornitura di armi si è rivelato un errore di valutazione. La negazione delle basi strategiche stesse delle preoccupazioni russe, riferibili alla temuta lesione dei propri interessi a conservare una sfera di influenza e a preservare la sicurezza e l'integrità dei confini, è stata pagata con la resurrezione della più spietata logica dell'aggressione militare.

Spenta la via del negoziato, misconosciuto il principio della influenza regionale, la **Russia** per il riconoscimento delle proprie ambizioni ha riesumato l'armamentario della più antica e pura politica di potenza. La guerra, più pudicamente denominata "operazione speciale", è stata reintrodotta come metodo di influenza illegale a disposizione di una nazione che è stata degradata e, con ufficiali angloamericani a **Kiev,** privata dello status di grande potenza. Pensare che la questione della influenza non abbia un solido fondamento politico-strategico-negoziale, e che l'emergenza si risolva con il ritmato "armi, armi, armi", è il frutto avvelenato di una polarizzazione secca autocrazia-guerra mondiale densa di incognite.

Michele Prospero

Guerra in Ucraina, quello che vogliono gli italiani:
"Più diplomazia, meno armi e sanzioni"

Il **ministro della Difesa Lorenzo Guerini** ha annunciato che l'Italia manderà una seconda tranche di aiuti militari all'Ucraina. "L'Italia continuerà a fare la propria parte sulla base delle indicazioni decise dal Parlamento italiano. Da questo punto di vista, **ci sarà un nuovo invio da parte italiana di equipaggiamenti militari, indispensabili per continuare il supporto alla resistenza ucraina**". Domani l'audizione al Copasir. **La lista sarà secretata come per il primo pacchetto**. Eppure gli italiani sono di altro avviso.

O almeno è quanto emerge dai risultati del sondaggio ***EMG*** per la trasmissione di **Rai3** ***Cartabianca***. Per quanto riguarda il conflitto in corso in Ucraina, scatenato a fine febbraio dall'invasione della **Russia**, il **55%** degli intervistati ha risposto che l'Europa dovrebbe **"promuovere in ogni modo la trattativa diplomatica"**. In minoranza quelli che hanno risposto che si dovrebbe "continuare a inviare armi e ad applicare sanzioni economiche", al **35%**. Il 10% non ha risposto. E invece è in via di finalizzazione il secondo decreto interministeriale "della stessa natura della precedente tranches di aiuti, forniti sulla base delle richieste da parte ucraina e in ossequio alle risoluzioni del Parlamento italiano". Il capo politico del **Movimento 5 Stelle Giuseppe Conte** ha commentato che il M5s "si oppone all'invio di aiuti militari e a controffensive che esulino dal perimetro del legittimo **esercizio del diritto di difesa** di cui all'articolo 51della Carta dei diritti dell'uomo". Conte ha chiesto a Draghi e a Guerini di riferire in Parlamento.

Per l'indagine è molto labile lo scarto del gradimento tra chi giudica positivi (43%) il ruolo e le scelte dell'Europa sulla guerra e chi invece giudica negativamente (40%). Nessun dubbio su quale parte gli italiani appoggiano: **il 58% l'Ucraina, il 7% la Russia**, il 25% nessuno dei due, il 10% non risponde. Scende invece la paura, nonostante le ultime minacce agitate da Mosca, di u**n conflitto nucleare**: di 7 punti percentuali dallo scorso 19 aprile fino al 62%. Comunque un dato piuttosto alto che riflette la percezione mediatica del conflitto. Al 22% chi crede che la guerra non prenderà quella direzione.

Quando non ci sono più lacrime ...

Nel 2015 il governo Renzi autorizzò una maxi vendita di blindati a Putin malgrado l'embargo. Per favorire il Rinascimento russo.

www.forum.spinoza.it

Vent'anni fa la profezia sulla Russia del filosofo Emanuele Severino

AGI - Aveva capito tutto con venti anni di anticipo Emanuele Severino, uno dei più grandi filosofi italiani dell'ultimo secolo, morto nella sua Brescia il 17 gennaio 2020. E chissà cosa penserebbe della crisi attuale, innescata dall'invasione russa dell'Ucraina.

Nella prefazione dell'edizione 2002 del suo libro Techne, apparso per la prima volta nel 1979, Severino **scriveva profeticamente che la contrapposizione Usa-Russia non era mai venuta meno**, perché "non è mai venuta meno la capacità dell'arsenale nucleare russo di competere con quello americano".

Parole che potrebbero essere scritte oggi, dopo l'invasione dell'Ucraina (preceduta dalla prova di forza in Crimea nel 2014). Nel 2002, infatti, i segnali per pensare a un disgelo Est-Ovest c'erano tutti: l'accordo anti-terrorismo firmato da Nato e Russia e, quattro anni prima, il Nato-Russia Permanent joint Council che avrebbe dovuto portare all'ingresso di Mosca nell'Alleanza Atlantica.

Severino, però, non si fa 'ingannare' da questi accordi e tenta di guardare il complesso della situazione, calata nel suo contesto e antefatto storico: "Dal 1989 ho sempre sostenuto che, nonostante la crisi profonda dovuta al crollo dell'Unione Sovietica, la Russia, ma propriamente, l'apparato scientifico-tecnologico sotteso all'Unione Sovietica e alla Russia-Csi, sarebbe riuscito a sopravvivere sino al momento in cui avrebbe potuto attivare e sfruttare le enormi risorse naturali della Russia e delle altre repubbliche ex sovietiche della Csi" (Comunità stati indipendenti, l'organizzazione delle ex repubbliche sovietiche nata nel 1991).

Dunque "sia pure continuando in forma diversa, il bipolarismo – cioè la competizione tra Usa ed ex-Urss – non è mai venuto meno. E **il motivo è che non è mai venuta meno la capacità dell'arsenale nucleare russo di competere con quello americano**. Non si è capito cioè che la fine del socialismo reale non era la fine di quell'apparato tecnologico che all'Est avrebbe dovuto salvaguardare il socialismo marxista, ma che, per salvare la propria capacità competitiva rispetto all'Occidente, ha finito col togliere di mezzo l'intralcio costituito appunto dal marxismo".

Il discorso sviluppato da Techne a proposito della tensione Est-Ovest, secondo il filosofo, indica "una costante che va ben oltre la forma ideologica che questa tensione ha assunto durante la guerra fredda".

Fabio Florindi

Non c'è mai stata una guerra buona o una cattiva pace

Questo era il pensiero di Benjamin Franklin, uno dei padri della costituzione degli USA: grande uomo Benjamin; profondo pensiero il suo; grandi pure generazioni di nord-americani (nel bene e nel male); indegni eredi troppi yankees (specie nelle stanze del potere e dei preziosi) degli ultimi cento anni.

Con questo non vogliamo asserire che in Europa abbiamo avuto di meglio. Per noi non solo gli ultimi cento anni, ma forse duecento e più, hanno oscillato tra il tragico e l'esecrabile, passando per fugaci pacificazioni. Chissà donde questa persistente maledizione!

L'Occidente è geneticamente ammalato di violenza a tutti i costi? Non i popoli! I capi, invece, spesso e volentieri sì: perché carenti di vero intelletto e di rispetto verso i propri popoli e verso l'umanità; perché accecati dalla propria fatua luce al punto di non vedere i propri limiti e le genti, oppure troppo bui per rischiarare la dignità propria e dei loro popoli.

Ha detto (a tal proposito) Stanley Kubrick: "*Le superpotenze si comportano da gangster, ed i paesi piccoli da prostitute*".

Per l'Italia (di più antica maledizione) l'aveva già detto Dante: "… *Ahi serva Italia, di dolore ostello, nave sanza nocchiere in gran tempesta, non donna di province, ma bordello*! … "Eravamo in ambito puramente nostrano ed europeo allora. Non mancavano i "gangster" tramandati dalle storiografie dei regimi di allora e di adesso, sempre e comunque grandi.

Quello di Dante fu il grido di dolore di un vero grande, di un figlio "tradito" nell'orgoglio, nell'amore e nelle aspettative.

Diceva Albert Einstein che "non si può prevenire e preparare una guerra allo stesso tempo". I fatti "recenti" lo dimostrano. I vecchi e i nuovi (arrabbiati) colonialisti hanno scatenato conflitti con le più fantasiose "coperture": guerra preventiva per la pace o anti-aggressione, tutela dei diritti umani (forse i propri interessi economici-finanziari?) e delle minoranze oppresse (le

proprie quinte colonne?), eccessiva e crescente dotazioni di armi convenzionali e di massa (a volte inesistenti), esportazione di democrazia (o forse oligarchia e plutocrazia?), insomma tutto "fa brodo" per una guerra definita sempre "giusta".

Ma tutti i luminari della scienza e della comunicazione si sono mai interrogati su cosa succederebbe se le loro concezioni di "guerra e pace" fossero impunemente applicate a livello individuale? Semplice: ogni singolo si sentirebbe autorizzato a combattere (e quindi eliminare) chi non si sottomette e chi (anche in psicotica prospettiva futura) può essere una minaccia. Chi sopravviverebbe e chi comanderebbe? I più spietati e diabolici, con la loro corte di adulatori (forse) fino a quando altri produrranno il cibo per tutti.

Intanto i più potenti occidentali, assecondati e serviti dai meno potenti, si sono mossi per esportare la loro presunta "superiorità", illuminando il loro cammino e le scene dei loro interventi con i sinistri bagliori delle armi. Ed arrivano i profughi da ogni dove; sicché sempre i più potenti hanno sentito improvvisamente il dovere di prestare loro accoglienza: a casa di essi (colpevoli attivi) quelli selezionati etnicamente, a casa degli altri (sodali supini) i restanti.

Si può avere pace così? No: raramente chi vince sa portare pace, anzi esaltato dalla vittoria prepara nuove guerre.

Guido Di Stefano

La danza russa di Conte sul ciglio dell'apocalisse

Uno scenario è il seguente. Mercoledì, giorno 1, il governo di Mario Draghi cade. Il giorno 2, già dopo qualche ora in realtà, lo spread comincia a salire e presto arriva a 600. Le quotazioni di alcune importanti società sono sospese per eccesso di ribasso, come accadde nel 2011.

Il giorno 3, in effetti contemporaneamente all'impennata dello spread, l'Italia non paga gli interessi sul debito e quindi lo Stato non riesce a pagare stipendi o pensioni. Il giorno 4 il presidente russo Vladimir Putin festeggia, perché col fallimento dell'Italia si avvera il suo obiettivo primario nell'invasione ucraina – destabilizzare l'Europa.

Il giorno 5 Polonia, Finlandia, Baltici, Romania che si sentono tanto più minacciati dal successo russo in Italia, entrano in guerra contro la Russia. Il conflitto diventa pan Europeo con molti stati indecisi su che fare. Giorno, 6 in Italia in pratica c'è la guerra civile e neanche le forze dell'ordine rispondono agli ordini.

Lo scenario è impossibile? No, è probabile. E chi ci guadagna è Putin che oggi non riesce a vincere in modo decisivo la battaglia in Ucraina e tenta di aprire altri fronti per alleggerire la pressione. C'è pochissimo tempo per disinnescare questa sequenza di eventi, e qui vediamo solo tre possibilità.

La prima è che la crisi iniziata dal leader dei M5s Giuseppe Conte rientri. Conte dice in sostanza "avevo scherzato" e si chiude la vicenda, fino alla scadenza del parlamento. La seconda è che ci sia un governo Draghi 2, senza Conte e con una maggioranza diversa di parlamentari responsabili che vogliono evitare la discesa del paese nel caos. Questo governa fino alla scadenza del Parlamento.

La terza possibilità è che non si riesca a fare un governo e allora il presidente Sergio Mattarella dovrebbe assicurare due cose: che Draghi guidi l'esecutivo con certezza fino al voto, e che il prossimo esecutivo sia di solidarietà nazionale, cioè escluda le forze eversive filo putiniane che hanno lavorato per il caos in Italia.

Il giorno 5 Polonia, Finlandia, Baltici, Romania che si sentono tanto più minacciati dal successo russo in Italia, entrano in guerra contro la Russia. Il conflitto diventa pan Europeo con molti stati indecisi su che fare. Giorno, 6 in Italia in pratica c'è la guerra civile e neanche le forze dell'ordine rispondono agli ordini.

Lo scenario è impossibile? No, è probabile. E chi ci guadagna è Putin che oggi non riesce a vincere in modo decisivo la battaglia in Ucraina e tenta di aprire altri fronti per alleggerire la pressione. C'è pochissimo tempo per disinnescare questa sequenza di eventi, e qui vediamo solo tre possibilità.

La prima è che la crisi iniziata dal leader dei M5s Giuseppe Conte rientri. Conte dice in sostanza "avevo scherzato" e si chiude la vicenda, fino alla scadenza del parlamento. La seconda è che ci sia un governo Draghi 2, senza Conte e con una maggioranza diversa di parlamentari responsabili che vogliono evitare la discesa del paese nel caos. Questo governa fino alla scadenza del Parlamento.

La terza possibilità è che non si riesca a fare un governo e allora il presidente Sergio Mattarella dovrebbe assicurare due cose: che Draghi guidi l'esecutivo con certezza fino al voto, e che il prossimo esecutivo sia di solidarietà nazionale, cioè escluda le forze eversive filo putiniane che hanno lavorato per il caos in Italia.

La realizzazione delle tre opzioni è di difficoltà crescente anche perché avverrebbe in un clima avvelenato. La crisi di governo in atto è infatti all'ombra di tentativo di eversione chiaro. Ciò è confermato dal fatto che proprio su queste pagine, avevamo visto la crisi prima che scoppiasse.

Il governo russo ieri auspicava non la stabilità del Paese ma che Roma prenda le distanze dagli Usa, un segnale terroristico agli italiani, agli ucraini e al mondo delle capacità moscovite. Gli italiani forse devono capire la situazione e scegliere da che parte vogliono stare.

D'altro canto con questo che è un tentativo di golpe postmoderno, Putin ha alzato il livello dello scontro, e cambiato le regole del gioco. I margini per un compromesso in Ucraina si sono assottigliati. La posta allora diventa finire la guerra in Ucraina il prima possibile con tutti i mezzi, per evitare un allargamento del conflitto in Europa occidentale. Oppure si combatterà non solo sulle sponde del Dnepr ma su quelle del Tevere.

Infine, la Cina sta seguendo con attenzione l'evoluzione degli avvenimenti in Ucraina e in Europa, e certo un successo russo a Roma potrebbe incoraggiare i duri di Pechino, con ricadute rischiose in Asia e nel resto del mondo.

Francesco Sisci

Vita nelle catacombe

A Chernihiv non ci sono più strade per entrare, né vie di fuga e niente più acqua, elettricità e riscaldamento. Solo ieri, attraverso lente, impervie strade secondarie abbiamo raggiunto la città di cui quasi non si avevano notizie: persino i Terroborona, i volontari delle forze territoriali, ci hanno guardato con sorpresa, mentre tutta l'attenzione mediatica si concentrava su Bucha, Kharkiv e Mariupol.

Chernihiv è a pochi chilometri dalle frontiere di Bielorussia e Russia: "le tre grandi sorelle" [*sic!*], secondo la definizione che dovrebbe che dovrebbe richiamare valori comuni e unità. Il 90% della popolazione parla russo, spiega Andrej che fieramente ha origini russe, ma non si riconosce più in quella cultura oramai straniera. Dal 5 marzo la città si è trovata isolata dal resto dell'Ucraina, prima perché interamente circondata dall'armata russa, poi perché

nella ritirata da Irpin e Bucha l'esercito di Putin si era ridislocato proprio qui prima di attraversare il confine.

Kiev dista solo 120 chilometri, ma per arrivare alla zona sud di Chernihiv ci sono voluti due giorni: ognivia d'ingresso era insicura, anche i convogli umanitari venivano attaccati e con i ponti fatti saltare ogni deviazione costava ore tra buche, tank incendiati e strade ghiacciate dalla nuova ondata di freddo […].

L'ironia del destino è che Chernhiv è figlia di un accordo nell'VIII secolo tra i rus' (i regni [*sic !?!*]) di Kiev e l'impero bizantino. Ma un mese fa qui un accordo non è mai arrivato, solo costanti bombardamenti aerei e colpi di artiglieria che hanno lacerato ogni area urbana: dal 5 marzo fino il 2 di aprile tutti i giorni si poteva solo stare negli scantinati.

Non ci sono negozi aperti ed è difficile trovare cibo. Padre Roman parla molto bene l'italiano: si è traferito qui a novembre per fondare una parrocchia. La guerra ha fermato tutto, non il suo spirito evangelico e il suo sorriso affaticato con il quale predica e dice messa nei sotterranei: "Prima erano presenti anche cento persone a messa ora circa la metà". Una vita nelle catacombe se non fosse per i cellulari che agganciano ogni tanto una rete flebile per poter comunicare.

Alfredo Bosco

Mangino bombe

Tre giorni fa abbiamo ricevuto un comunicato stampa di Fao, Unicef e World Food Programme (WFP), che si aggiunge a quelli di Oxfam, sulla situazione in Yemen. Lì dal 2015 si combatte una presunta "guerra civile", che in realtà è il tipico conflitto che le grandi potenze affidano ai Paesi più poveri. Come in Ucraina. Solo che lì le grandi potenze sono l'Arabia Saudita (quella del Nuovo Rinascimento renziano) e l'Iran. E i morti sono infinitamente più numerosi di quelli ucraini (370mila, fra vittime di guerra, malnutrizione e malattie non curate); sia perché da sette anni, sia perché nessuno ne parla (a parte il Papa) né invoca la Corte dell'Aja per i crimini contro l'umanità, dunque si massacrare indisturbati. Tanto oblio dipende dal fatto che gli yemeniti un po' più scuretti degli europei e che gli sterminatori più feroci, la coalizione a guida

saudita, sono amici nostri e usano armi nostre, anche italiane (bloccate dal governo Conte-2). Risultato: 4 milioni di profughi (su una popolazione di 29) e 17,9 milioni di affamati […].

Per questo ieri abbia aperto *il Fatto* su questa guerra dimenticata: nella speranza che se ne accorgessero gli indignati selettivi e intermittenti della cosiddetta Europa, così solerte a inviare armi per 1 miliardo a imprecisati "ucraini" (non certo ai civili in lotta, ma a milizie di locali e di mercenari).

5. Perché ora Zelensky può vincere

La guerra al tiranno nel 2022 e la resistenza nazionale Ucraina potrebbero essere un'occasione rivoluzionaria: l'Occidente potrebbe scendere dalla boria ideologica maturata dal secondo dopoguerra e pensare. Ma la vanagloria europea sull'unità trovata per sempre, sul glorioso anelito di democrazia che cambierà un mondo post Putin, può mettere a tacere tutte le scomode verità rivelate dal conflitto. Invece essere testimoni, come capita a me, di un Paese perennemente in guerra ma che aborre la guerra come ogni democrazia, è istruttivo, e suggerisce sincerità spietata. Vedersi piovere missili in testa, vivere in un Paese democratico e prospero in cui sono stati fatti almeno duemila morti in pochi anni con attacchi terroristici, e a cui sono state sferrate guerre da ogni parte, induce oggi tuttavia un pensiero ottimista: le piccole nazioni legate alla loro storia, alla loro cultura, ai loro eroi e libri, hanno una forza di resistenza straordinaria. L'Ucraina può vincere nonostante lo strazio. Zelensky, una specie di Isaac Babel post litteram, ebreo e cosacco, ce la può fare come Golda Meir o altri leader ebreo-ucraini scampati e combattenti. Certo lo sa anche lui dalla storia: non ci sarà aiuto sostanziale, nessun «arrivano i nostri», la solitudine è una lezione che da ebreo ha imparato, ma ha dalla sua la verità, come Israele. Putin è rimasto shoccato perché aveva disegnato una realtà geopolitica inesistente, dove gli Ucraini erano Russi. Ma gli Ucraini non sono Russi, anzi hanno sempre cercato nessi a Occidente, nel bene e nel male, per sottrarsi alla Russia. Adesso la cultura europea per cui il nazionalismo era definitivamente infangato dal passato, deve capire che lo stato nazionale è portatore di libertà, non è nazifascista. Lo è invece l'imperialismo, che genera i mali attribuiti al nazionalismo. Gli esseri umani liberi combattono per la loro collettività coi loro eroi e le loro tradizioni, e le istituzioni - anche l'Ue! - devono rispettarli per sempre. Devono anche espellere senza pietà la stupida «cancel culture». C'è di più: durante la guerra abbiamo visto le teorie di genere in crisi, gli uomini sono rimasti a combattere, le mamme hanno preso per mano i bambini, e li hanno portati in salvo. Per aiutare la donna a essere libera e madre ci vuole oggi la magnifica ripresa di un femminismo deideologizzato. Liberalismo, nazionalismo, tradizione, devono andare insieme, l'Europa deve separarsi dal linguaggio, la retorica socialista del sogno postbellico. La guerra è un altro testo da rileggere. I segnali di fumo pacifisti non fermano la cavalleria, e invece Putin va fermato. Qui, in Israele, il Paese non sopravviverebbe un giorno, se non sapesse vincere le guerre, se non coltivasse il valore. Ce ne vuole per resistere al rischio della vita dei propri figli. E non sopravviverebbe se i conservatori e liberal non combattessero insieme al bisogno. Beato il Paese che apprezza compatto i suoi eroi, non quello che non ne ha bisogno. Infine: i turchi, spiegava Bernard Lewis, non capivano che i cannoni troppo a prua sulle navi, col rinculo le rendevano instabili. Così furono affondati. Noi dobbiamo spostare i cannoni della democrazia, altrimenti l'impero europeo della libertà può andare in pezzi come quello ottomano.

Fiamma Nirenstein

PARTENERIATUL FAMILIE – ȘCOALĂ ÎN EDUCAȚIA NONFORMALĂ A ȘCOLARILOR MICI

Denisa ARDELEAN *
Elena BALACIU**

FAMILY – SCHOOL PARTNERSHIP IN THE NONFORMAL EDUCATION OF YOUNG SCHOOL CHILDREN
ABSTRACT

Non-formal education offers learning opportunities in planned activities. The skills acquired in these activities can also be used in formal education, depending on the subjects studied. In non-formal education, a range of activities can be proposed to raise awareness of heritage values, museum collections, as direct and indirect learning experiences. In this study, we aim to analyse the perception of a group of 100 parents with young school-age children on the organisation of non-formal education activities by teachers.

Keywords: non-formal education, extracurricular activities, family-school partnership, young school children.

Introducere

Educația nonformală este un prilej excelent de învățare, contribuind la dezvoltarea motivației pentru învățare, stimularea curiozității pentru anumite domenii, a spiritului competitiv, asumarea unui comportament responsabil și capacitatea de autocunoaștere[1]. Pentru a desfășura activități nonformale *de calitate* este important să fie respectate unele reguli și principii care au la bază competențele și conținuturile educației formale și oferă diverseposibilități de aplicare a cunoștințelor dobândite în cadrul educației oficiale. Aceste activități nu exclud efortul elevilor și sunt atractive datorită formelor lor variate (cercuri de lectură, sportive, cultural-științifice, întâlniri cu scriitori, cluburi de știință, serbări școlare, drumeții, excursii, tabere, expediții, concursuri, vizionări de spectacole, vizite la muzee, biblioteci)[2].

Caracteristicile specifice ale educației nonformale pot fi rezumate la următoarele[3]:

- *Învățarea prin practică* (Learning by doing). Un exemplu concret ar fi asumarea responsabilității, care nu poate fi învățată teoretic sau transmisă de către profesor.

* Universitatea din Oradea; e-mail: denisab18@yahoo.ca.
** Colegiul Național „Iosif Vulcan", Oradea; e-mail: elenabalaciu@gmail.com.

[1] Laura Elena Căpiță (coord.), *Valorificarea experiențelor de învățare nonformală în construirea competențelor cheie*, București, 2011. Accesat în 27.09.2023 de pe https://www.ise.ro/wp-content/uploads/2011/08/Laborator-Curriculum_sinteza-lucrare-Educatia-non-formala-si-dezvoltarea-competentelor-cheie.pdf.

[2] Ioan Jinga, Elena Istrate, *Manual de pedagogie*, ediția a II-a, Editura ALL, București, 2001, p. 177.

[3] Sorin Cristea, *Fundamentele pedagogiei*, Editura Polirom, Iași, 2010.

Educaţia nonformală este astfel marcată de o gamă vastă de activităţi şi forme de lucru.

- *Instruirea orientată spre acțiune*. În cadrul educaţiei nonformale, procesul este în prim-plan. Studiile nu sunt confirmate de o diplomă şi nu se axează pe un curriculum detaliat.
- *Învățarea prin cooperare*. Educaţia nonformală se bazează pe metode active de cooperare şi procesele dinamice din cadrul grupului, membrii căruia învaţă atât de la instructor, cât şi unii de la alţii.
- *Deschiderea.* Educaţia nonformală se adaptează sistematic la noile metode de predare, precum şi probleme societale. Îşi reevaluează în mod constant propriile concepte, diversificându-le în practică.
- *Centrarea pe cursant*. În cadrul educaţiei nonformale, metodele şi obiectivele sunt adaptate la nevoile şi interesele elevilor. Subiectele şi priorităţile studiate nu sunt strict planificate şi pot fi modificate în funcţie de situaţia sau circumstanţele existente.
- *Voluntariat*. Participarea copilului la ofertele structurilor asociative nu este o cerinţă impusă de lege. Copiii împreună cu părinţii decid dacă doresc sau nu să profite de ofertă.

Obiectivele parteneriatului educaţional sunt: creşterea oportunităţilor pentru familie de a se implica în educaţia copiilor, promovarea învăţării şi realizării elevului. Pentru a atinge aceste obiective, parteneriatul încurajează: responsabilitatea reciprocă, facilitarea accesului părinţilor la resurse, training şi informare[4].

Dezvoltarea unor parteneriate eficiente cu familiile copiilor presupune crearea unui mediu şcolar, care să fie deschis spre comunicarea cu părinţii, oferindu-le posibilitatea de a întreba, de a-şi exprima îngrijorările şi de a participa activ la luarea deciziilor[5].

Pentru a evita apariţia unor bariere în construirea unui parteneriat eficient, Băran-Pescaru descrie câteva modalităţi: evitarea constrângerilor de timp şi resurse, oferirea de informaţii şi instruire pentru familie şi conducerea instituţiei de învăţământ, restructurarea şcolilor pentru a sprijini implicarea familiei şi depăşirea diferenţelor dintre instituţia de învăţământşi familie[6].

Cercetările indică importanţa relaţiilor pozitive şi a comunicării deschise ca elemente componente ale parteneriatului educaţional. Parteneriatele puternice sunt rezultatul iniţierii profesionale şi depind de preocuparea familiei pentru propria dezvoltare[7].

Un factor cheie pentru înţelegerea percepţiilor părinţilor este modul în care fiecare membru al familiei vede în mod realist dezvoltarea copilului. Influenţele educative ale fiecărui membru al familiei depind de o serie de factori: experienţa sa, concepţia despre educaţie, autoritatea pe care o are, locul pe care îl ocupă în cadrul familiei[8]. Unii părinţi consideră că este responsabilitatea lor de a se implica în activităţile grădiniţei, în timp ce alţii consideră implicarea ca pe un semn de neîncredere în educatoare. Lawrence-Lightfoot[9] atrage atenţia asupra faptului

[4] Susan Otterbourg, *The Partnership for Family Involvement in Education. Who We Are and What We Do*, Washington, D.C.: OERI, 2000. Accesat în 27.09.2023 de pe https://files.eric.ed.gov/fulltext/ED439845.pdf.

[5] Adina Băran-Pescaru, *Parteneriat în educație. Familie-școală-comunitate*, Editura Aramis Print, Bucureşti, 2004.

[6] *Ibidem*.

[7] Tricia Giovacco-Johnson, *Portraits of Partnership: The Hopesand Dreams Project*, în *Early Childhood Education Journal*, 2009, 37, p. 127-135.

[8] Cecilia Sas, *Fundamentele pedagogiei. Note de curs*, Editura Universităţii din Oradea, Oradea, 2005.

[9] Sara Lawrence-Lightfoot, *The Essential Conversation: What Parents and Teachers can Learn from Each Other*, Balantine Books, 2003 apud Herman Knopf, Kevin J. Swick, *How Parents Feel About Their Child's Teacher/ School: Implication for Early Childhood Professionals*, în *Early Childhood Education Journal*, 2007, 43 (4), p. 291-296.

că părinţii percep relaţiile într-un sens mult mai specific. Relaţiile cadru didactic – familie sunt semnificative.

Un element important în convingerile părinţilor este viziunea acestora asupra modului în care ar trebui să fie construit parteneriatul educaţional. Swick[10] consideră că în relaţiile familie-grădiniţă, părinţii:

- îşi doresc o persoană care să aibă grijă de copil;
- doresc respect şi să fie văzuţi ca membri eficienţi ai echipei educaţionale;
- doresc să vadă că le sunt respectate ideile şi folosite în crearea mediului educaţional;
- doresc competenţă din partea profesioniştilor care furnizează servicii educaţionale;
- doresc o relaţie închisă cu profesioniştii.

În societatea contemporană, în toate domeniile există dorința de a dezvolta parteneriate cu scopul de a îmbunătăți performanța; acest aspect poate fi observat și la nivel educațional: se creează parteneriate la nivelul școlilor, la mai multe paliere (cadru didactic – cadru didactic, școală – familie, școală – comunitate). Pentru a funcționa eficient, cei implicați trebuie să înțeleagă implicațiile care derivă de aici și să aibă informațiile necesare pentru a obține succesul în activitatea pe care o vor întreprinde. Parteneriatele de succes îndeplinesc următoarele caracteristici:

Figura nr. 1. Caracteristicile parteneriatului eficient
(*BethAnn* Berliner, *What It Takes To Work Together: The Promise of Educational Partnerships*, 1997. Accesat în 20.06.2023 de pe https://files.eric.ed.gov/fulltext/ED423603.pdf)

[10] Kevin J. Swick, „Communicating effectively with parents and families who are homeless", în *Early Childhood Education Journal*, nr. 32(3), 2004, p. 211–216 apud Herman Knopf, Kevin J. Swick, *op. cit.*

Obiectivele cercetării

Prin intermediul acestui studiu, ne propunem *să analizăm percepția părinților în legătură cu organizarea activităților de educație nonformală în școală.*

Eșantionul de studiu

În acest studiu, am inclus 100 de părinți, ai căror copii sunt înscriși la Colegiul Național „Iosif Vulcan", Oradea.

Metode de cercetare

Ca metodă de cercetare, am folosit ancheta pe bază de chestionar. Chestionarul a fost construit cu scopul de a identifica percepția părinților în legătură cu educația nonformală, cuprizând 14 întrebări legate de modul în care sunt informați în legătură cu organizarea activităților de educație nonformală, gradul lor de implicare în aceste activități și gradul de satisfacție în urma implicării lor în aceste categorii de activitate.

Analiza rezultatelor

Analiza rezultatelor s-a realizat prin centralizarea acestora și pe bază de frecvențe. Astfel, 33 dintre părinți susțin că există o implicare frecventă a cadrelor didactice în organizarea activităților de educație nonformală, și un număr relativ mic, 12, respectiv 4, părinți afirmă că există o implicare mai scăzută a cadrelor didactice în cadrul acestui tip de activitate. Cadrul didactic este cel care proiectează și organizează activitățile de educație nonformală, reușind, astfel, să creeze o punte între cunoștințele dobândite formal și informațiile asimilate informal.

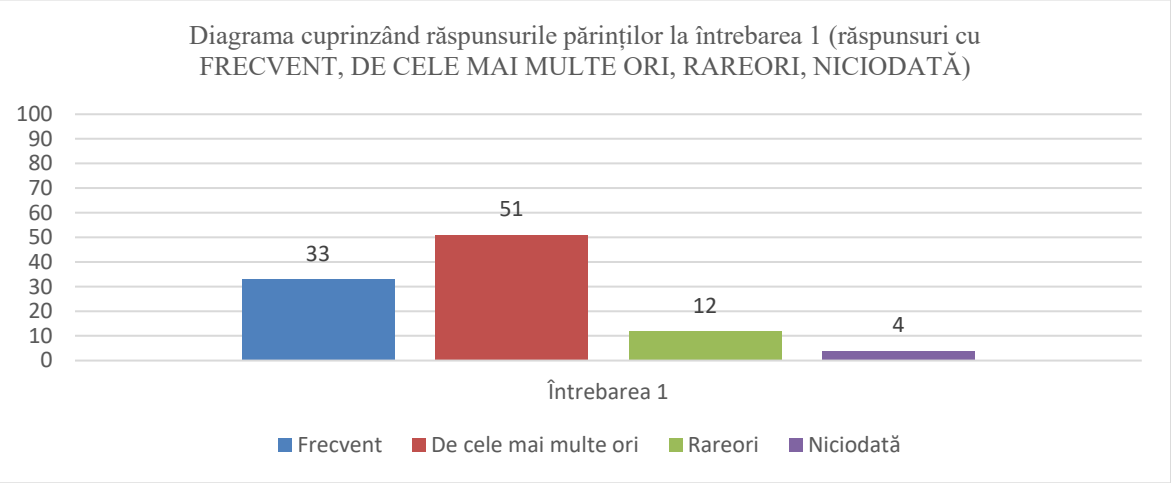

Figura nr. 2. Rezultatele obținute la itemul ce vizează percepția părinților față de implicarea cadrelor didactice în activitățile nonformale

În privința gradului de consultare a părinților în organizarea activităților extracurriculare, se constată că 22 dintre părinți răspund că sunt întrebați frecvent despre acest aspect, 38 dintre aceștia afirmă că de cele mai multe ori sunt consultați, iar 25 dintre ei consideră că își pot expune rareori opinia in privința activităților extracurriculare, și 15 dintre ei afirmă că nu au fost consultați niciodată. 40 dintre părinți percep că nu sunt consultați în alegerea activităților de educație nonformală. În cadrul acestui tip de educație, accentul trebuie pus pe stimularea experiențelor personale, respectând interesele elevilor. Activitățile nonformale trebuie să se bazeze pe alegerile elevilor, sub îndrumarea cadrului didactic, în conformitate cu interesele și înclinațiile acestora.

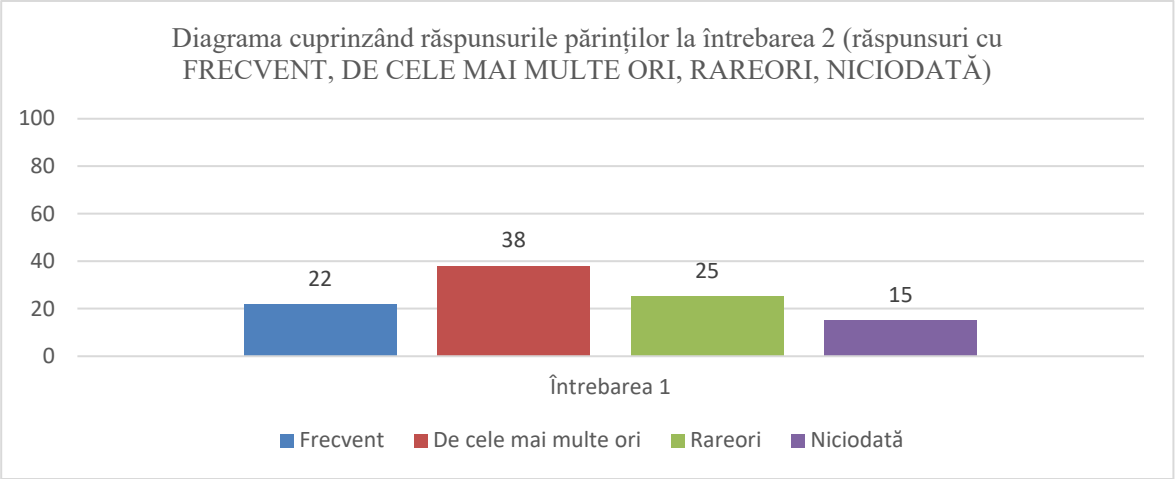

Figura nr. 3. Percepția părinților în legătură cu consultarea lor în organizarea activităților extracurriculare

În legătură cu participarea acestora la activitățile extracurriculare, observăm că 87 dintre părinți au afirmat că nu au participat niciodată la astfel de activități, organizate de cadrele didactice. Activitățile extracurriculare ar trebui să implice, în egală măsură, participarea elevilor, cadrelor didactice și a părinților, astfel încât să corespundă finalităților educaționale specifice comunității școlare, fiind un rezultat al opțiunilor comune. Cadrul didactic trebuie să identifice căile de a integra toate oportunitățile de învățare externe școlii în propriul său demers didactic, pentru a oferi un maximum de ofertă educațională[11].

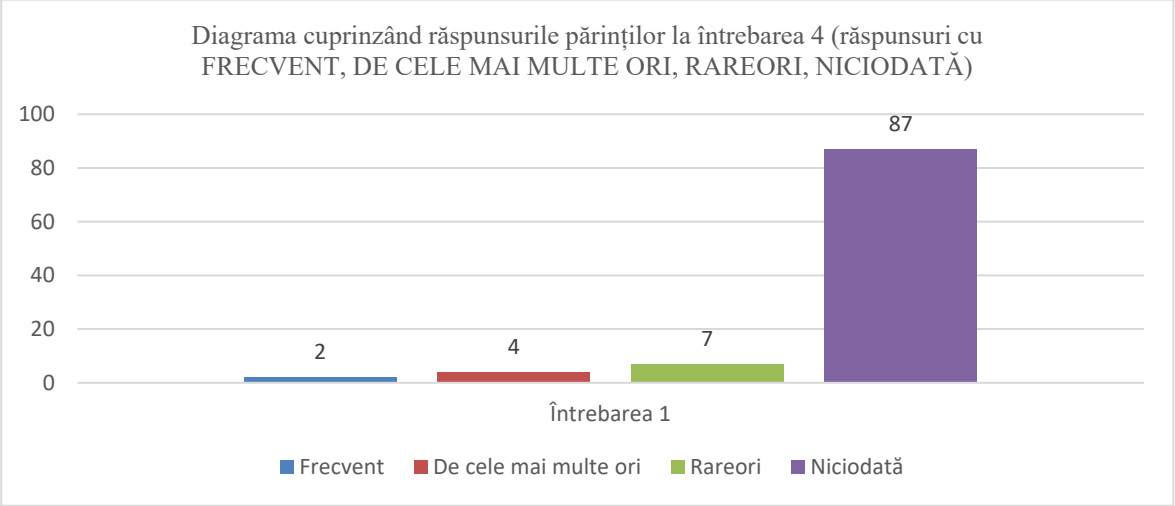

Figura nr. 4. Participarea părinților în cadrul activităților de educație nonformală

La itemul care vizează consecvența cadrelor didactice în organizarea activităților de educație nonformală, 74 dintre părinți răspund că există o continuitate și organizare din partea cadrelor didactice din învățământul primar, astfel, sunt respectate obiectivele propuse și activitățile sunt desfășurate conform unei planificări. Diversitatea activităților extracurriculare prezintă o componentă valoroasă și eficientă a educației, cadrul didactic trebuie să adopte o atitudine creatoare atât în organizarea acestora, cât și în relațiile cu elevii.

[11] L.E. Căpiță, *op. cit.*, p. 14.

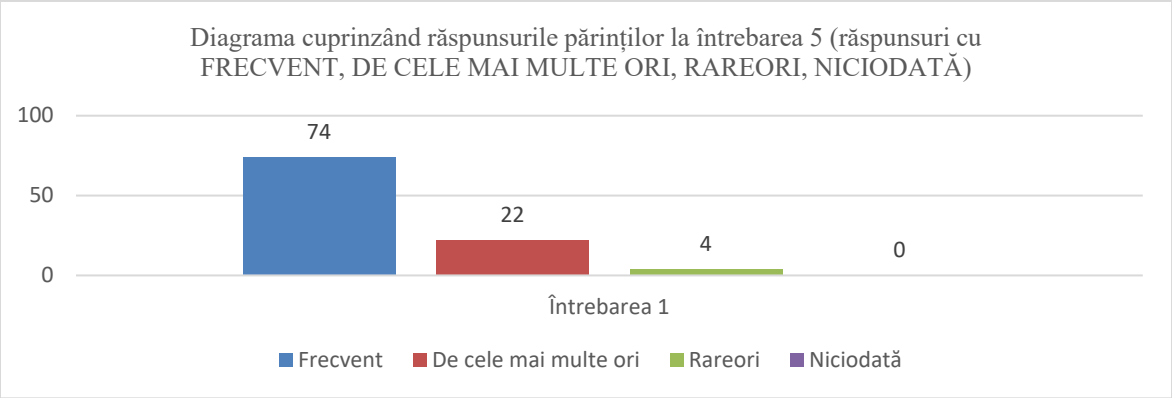

Figura nr. 5. Consecvența cadrelor didactice în organizarea activităților extracurriculare în opinia părinților

Analizând graficul de mai jos, constatăm că 82 dintre părinți consideră activitățile extracurriculare un bun prilej de a socializa cu alți părinți.

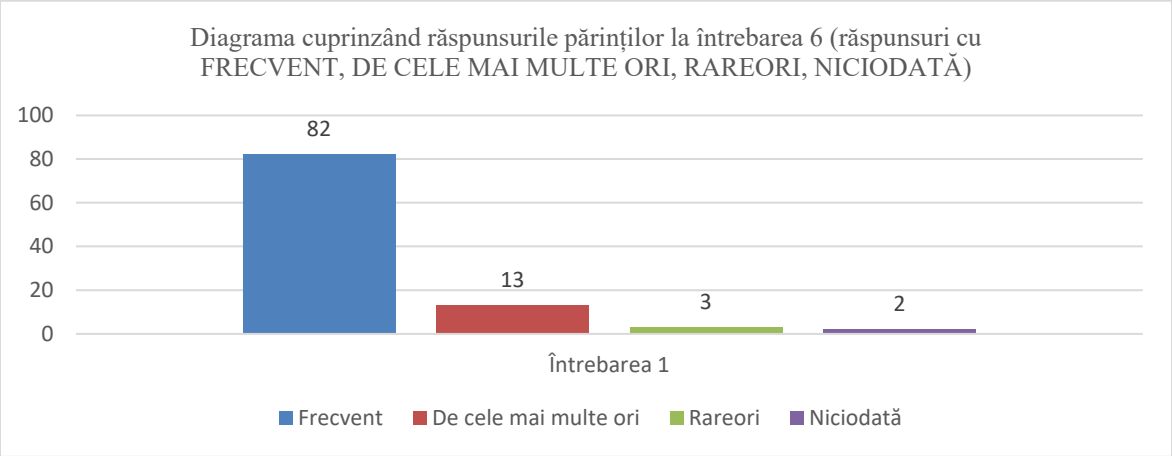

Figura nr. 6. Activitățile extracurriculare văzute de părinți ca o modalitate de relaționare cu ceilalți părinți

Analizând rezultatele obținute, observăm că 89 dintre părinți consideră că activitățile extracurriculare sunt văzute ca un bun prilej de învățare, de îmbogățire a cunoștințelor, pentru că ele aduc elemente de noutate. Activitatea este propice și pentru dezvoltarea independenței și a spiritului de inițiativă a elevilor. Activitățile educației nonformale vor trebui să pună accentul pe învățarea prin descoperire, având efecte pozitive asupra performanțelor școlare ale elevilor.

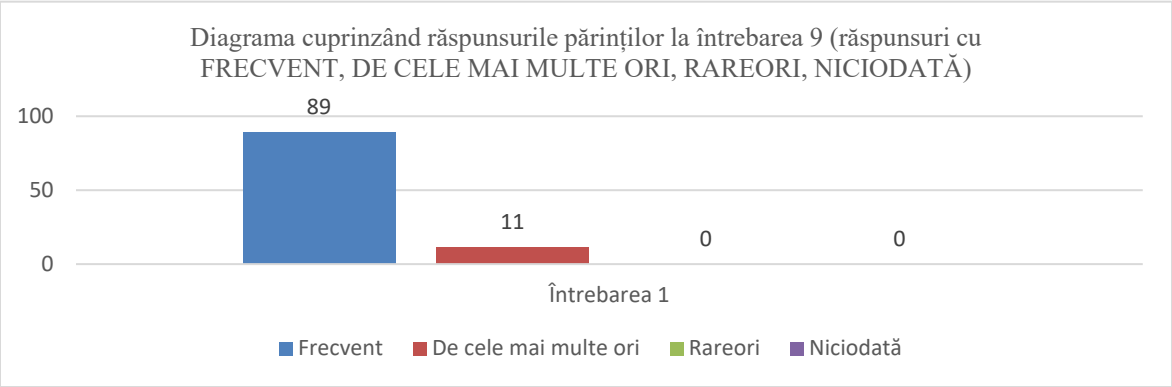

Figura nr. 7. Activitățile extracurriculare văzute ca o modalitate de îmbogățire a cunoștințelor

În privința activităților din cadrul „Școlii Altfel", toți părinții îi acordă o importanță deosebită, considerând că activitățile extracurriculare pot fi organizate mai bine în această perioadă.

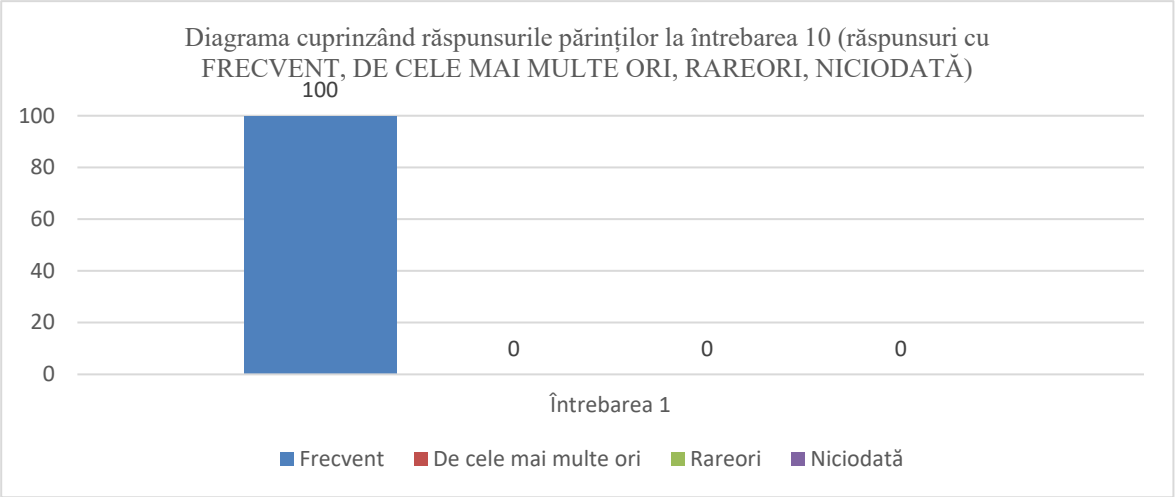

Figura nr. 8. „Școala Altfel" văzută ca o modalitate de organizare a activităților nonformale

În privința tipurilor de activități extracurriculare, 34 dintre părinți consideră că jocurile și întrecerile sportive sunt importante, 20 dintre părinți cred că sunt importante vizitele, aici se pot include vizite la muzee, la obiective istorice, în alte țări, fiind dornici ca propriii copii să descopere noi informații despre istoria locală și națională. De asemenea, în cadrul acestor activități de natură extracurriculară se includ și atelierele desfășurate de muzee, în care se îmbină foarte bine partea teoretică cu cea practică.

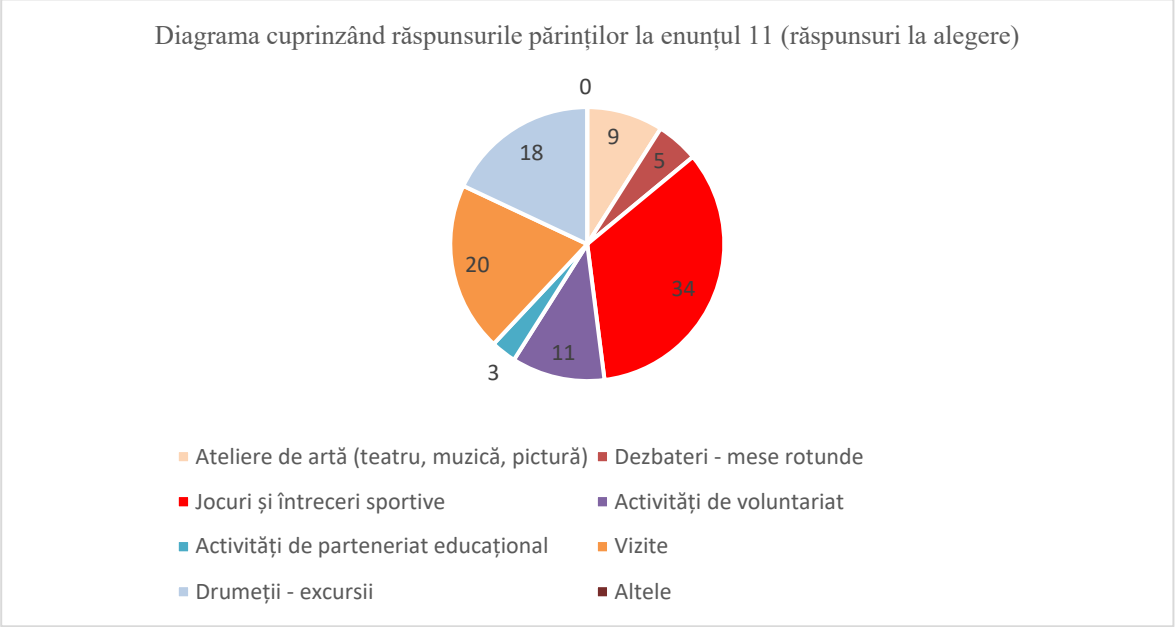

Figura nr. 9. Tipuri de activități nonformale preferate de părinți

În privința modalității de evaluare a activităților nonformale, 25 dintre părinți consideră importante concursurile cu tematică, 22 dintre ei probele practice, iar 20 dintre părinți pe bază de desene și colaje.

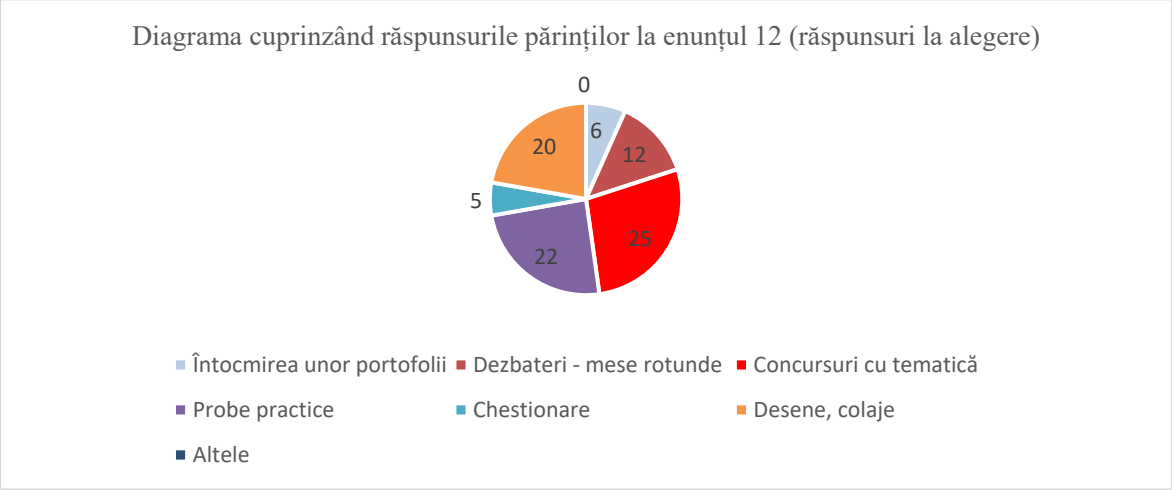

Figura nr. 10. Modalități de evaluare a activităților nonformale

79 dintre părinți sunt foarte mulțumiți de activitățile nonformale desfășurate pe parcursul anului școlar trecut. În colaborarea cu părinții, cadrele didactice trebuie să manifeste empatie, respect, asertivitate.

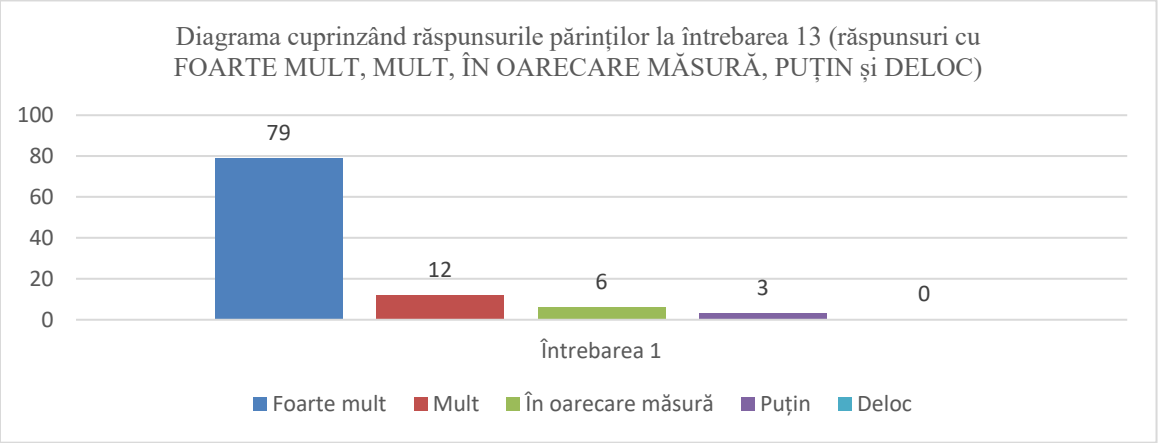

Figura nr. 11. Gradul de mulțumire al părinților față de activitățile nonformale

Concluzii

La nivelul studiului nostru, în general, se poate afirma că părinții percep în mod pozitiv activitățile de educație nonformală.

Asigurarea calității și a eficienței organizării educației nonformale din perspectiva parteneriatului educațional cu familia are un impact pozitiv asupra dezvoltării personalității elevilor, asupra performanțelor școlare și asupra integrării sociale, în general. Educația nu este un proces de care este responsabilă exclusiv școala, dar nici exclusiv părinții; cheia succesului rezidă în a asigura o bună colaborare între cei doi factori.

MUZEOGRAFIE

DIN ARHIVA VECHE A SOCIETĂȚII DE ARHEOLOGIE ȘI ISTORIE. ANALIZA TIPOLOGICĂ A DOSARULUI 427

Tiberiu Alexandru CIORBA*

FROM THE OLD ARCHIVE OF THE SOCIETY OF ARCHEOLOGY AND HISTORY. TYPOLOGICAL ANALYSIS OF FILE NUMBER 427

ABSTRACT

The long and interesting past of the Society of Archeology is well known in local historiography with many examples of articles and other projects. However, there are still many paths that a researcher can take to improve the colective database by engaging with different types of sources and documents. This short study case seeks to provide an answer by presenting a very rich file still kept in our collections which has not been fully studied. Identified by the number 427, it consists of a large cache of letters, receipts, lists, charts and other types of primary sources that remain unpublished. By organizing them according to their provenance, purpose and typology we can build a very interesing image of the administrative and fiscal fluctuations of the time.

Keywords: museum, letters, documents, receipts, primary sources, collections, Oradea, Society of Archeology.

Înființarea Societății de Arheologie și Istorie a orașului Oradea și județului Bihor a reprezentat, din punct de vedere al cercetării istorice și în special al muzeologiei, un punct important și semnificativ ce a schimbat radical peisajul cultural local. Ca subiect de studiu istoriografic, trecutul acestei instituții oferă o oportunitate unică de a întregi imaginea de ansamblu a muzeografiei orădene, creionându-se diferite paliere de cercetare originale. Chiar din această cauză, în cadrul colecțiilor noastre de la Secția de Istorie s-a organizat treptat una dedicată pentru acest scop, purtând denumirea generică de „Istoricul instituției". De-a lungul deceniilor, mai mulți istorici s-au oprit asupra acestui capitol, fiecare aducând o mică contribuție în legătură cu un eveniment specific sau în jurul unei teme creionate într-un mod profesionist. Trebuie subliniat încă de la început că anii de activitate ai asociației de pe malul Crișului Repede, din a doua jumătate a secolului al XIX-lea până în primele decenii din cel următor, au fost și sunt bine documentați și știuți. Chiar dacă la o primă vedere bibliografia de specialitate nu pare a fi una foarte stufoasă, ea încorporează datele generale și oferă un cadru de cercetare clar delimitat. Dintre cei mai recenți putem să-i amintim pe Ivan Ordentlich, Tóth Suzana, Tóth Ioan și Letiția Roșu[1] (toți foști colegi de la diferite secții), care în anul 1972, la sărbătorirea a o sută de ani de activitate muzeografică, au realizat cercetări originale, fiecare aducând informații din diferite

* Muzeul Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal; e-mail: ciorba.tiberiu@gmail.com.

[1] Ivan Ordentlich, *Un secol de activitate expozițională, a secției de istorie a muzeului orădean*, în *Centenar muzeal orădean*, Comitetul de Cultură și Educație Socialistă a județului Bihor, Muzeul Țării Crișurilor, Oradea, 1972, pp. 65-69; Tóth Suzana, *Muzeul orădean și preocupările etnografice între anii 1872-1972*, în *Centenar muzeal orădean*, pp. 69-77; Tóth Ioan, *Începuturile activității muzeografice din Bihor, oglindite în ziarul „Nagyvárad"*, în *Centenar muzeal orădean*, pp. 77-83; Letiția Roșu, *Istoricul primului edificiu stabil al muzeului orădean*, în *Centenar muzeal orădean*, pp. 83-87.

direcții. În anii mai recenți, demne de menționat sunt și contribuțiile doamnei Apáti Timea[2], care a reușit să aducă la lumină o serie de noi surse primare regăsite în cadrul dosarelor păstrate în cadrul Serviciului Județean Bihor al Arhivelor Naționale. Autoarea s-a încadrat cronologic mai ales în primele decenii de activitate, focalizându-se în special asupra momentului ridicării primului sediu muzeal deschis în 1896. O altă lucrare de mai mare întindere îi aparține lui Lakatos-Balla Attila[3]. Acesta a ales o perspectivă mai diferită, prezentând în cadrul analizei sale o serie impresionantă de minute realizate de către conducerea Societății între 1872-1897[4]. Alături de textul științific au fost incluse liste cu privire la organizarea internă. Utilizând informațiile din cadrul documentelor, domnul Lakatos a reușit să expună cronologic fiecare membru din perioada 1872-1938 (muzeografi, președinți, vicepreședinți, arhivari, secretari, bibliotecari). Aurel Chiriac, fostul director al acestei instituții, și-a adus la rândul său propria contribuție, focalizându-se în special pe activitatea expozițională de-a lungul anilor[5]. Beneficiind de o experiență vastă din punct de vedere administrativ, datele au fost concentrate mai ales în jurul proiectelor actuale din ultimii ani, subliniind rolul și impactul cultural pe care Muzeul Țării Crișurilor l-a avut în arealul bihorean de-a lungul deceniilor, în special în cea de-a doua parte a secolului XX. Nu în ultimul rând, poate una dintre cele mai importante contribuții istoriografice îi aparține domnului Vasile Sarca, fost coleg și muzeograf în cadrul Secției de Artă[6]. Într-o serie de peste cinci articole publicate în cadrul revistei anuale *Biharea*, regretatul cercetător a adus la lumină un număr impresionant de surse primare, unele provenind din cadrul colecțiilor muzeale, altele din arhivele locale. Demonstrând o afinitate și o metodă analitică pozitivistă, autorul a tradus și ordonat acte, decizii și liste de inventar aparținând Societății mai ales din a doua jumătate a secolului al XIX-lea. Mai mult decât atât, a readus în discuția istoriografică și lucrări mai vechi, spre exemplu cea a bibliotecarului instituției din perioada interbelică, József Biró[7], ce conține detalii semnificative și momente importante de-a lungul primelor decenii de activitate.

---

[2] Apáti Timea, *Înființarea muzeului Asociației de Arheologie și Istorie din județul Bihor și Oradea*, în *Analele Universității din Oradea Istorie-Arheologie*, TOM XVI, Ministerul Educației, Cercetării și Tineretului, Oradea, 2006, pp. 63-77.

[3] Lakatos-Balla Attila, *A Biharvármegyei és Nagyváradi Régészeti és Történelmi Egylet jegyzőkönyvei*, în Emődi András, *Tanulmányok Nagyvárad újkori történetéből, Miscellanaea Historica Varadinensia I.*, Partium Kiadó, Nagyvárad, 2009, pp. 201-316.

[4] *Ibidem*, pp. 219-316: din păcate documentele au fost doar transcrise nu și traduse, eșalonarea informațională fiind destul de anevoioasă pentru o persoană care nu cunoaște limba maghiară la un nivel ridicat.

[5] Aurel Chiriac, *De la Muzeul Societății de Istorie și Arheologie a județului Bihor și orașului Oradea la Muzeul Țării* Crișurilor, în *A Békésvármegyei Régészeti és Művelődéstörténelmi Társulat évkönyve*, *Békéscsaba, 2010, pp. 102-131.*

[6] Vasile Sarca, *Restituirea unui document (Două procese verbale privind Colecția de obiecte de artă Ipolyi Stummer Arnold)*, în *Munții Apuseni*, editura Universitatea din Oradea, nr. VII-VIII/2002, pp. 45-56; Idem, *Un text semnat de József Biró, cu privire la istoria muzeului orădean și a „Societății de Arheologie și Istorie a județului/comitatului Bihor și a orașului Oradea"*, în *Biharea*, nr. XXI-XXXIII/2004-2006, pp. 351-373; Idem, *Organizarea și conținutul primei expoziții permanente a colecției Societății de Arheologie și Istorie a comitatului Bihor și a orașului Oradea, respectiv a colecției de artă religioasă și laică a episcopului de rit latin de Oradea, Ipolyi (Stummer) Arnold*, în *Biharea*, nr. XXXIV-XXXVI/2007-2009, pp. 253-288; Idem, *Două procese verbale cu privire la conținutul segmentului orădean al colecției episcopului de rit latin Arnold (Stummer) Ipolyi rămase la Oradea*, în *Biharea*, nr. XXXVIII/2011, pp. 233-295; Idem, *Din istoria primei clădiri proprii a Societății de Arheologie și Istorie a comitatului Bihor și orașului Oradea (1889 și 1917), Măreție și glorie, partea I-a*, în *Biharea*, nr. XXXIX/2012, pp. 272; Idem, *Din istoria primei clădiri proprii a Societății de Arheologie și Istorie a comitatului Bihor și orașului Oradea (1889 și 1917), Glorie și decadență (partea a II-a)*, în *Biharea*, nr. XL/2013, pp. 99-152.

[7] Biró József, *A Muzeum története*, în *Biharmegye, Nagyvárad kultúrtörténete és öregdiákjainak emlékkönyve*, editura Tipografia Sonnefeld Adolf, 1933-1937, pp. 204-208.

Trecând în revistă toate aceste lucrări și observând traseul argumentativ format de fiecare în parte, se prefigurează o întrebare cât se poate de naturală în mintea oricărui istoric de specialitate: ce alte piste sau direcții de cercetare mai pot fi aprofundate pentru a întregi peisajul istoriografic? Răspunsul poate fi găsit în cadrul arhivelor muzeale, mai ales în ceea ce privește fondul documentar. Printre miile de acte păstrate în rubricatura registrelor noastre de inventar s-au identificat numeroase surse primare ce oferă detalii succinte, dar interesante cu privire la activitatea Societății de Arheologie, mai ales pentru perioada de dinaintea Primului Război Mondial. Un astfel de exemplu este un repertoriu intitulat sugestiv „Dosar cuprinzând documente în manuscris din istoria muzeului orădean”[8]. Coligatul este format dintr-un total de peste 90 de acte vechi, majoritatea nevalorificate la potențialul lor maxim din punct de vedere științific, multe dintre ele fiind în limba maghiară și greu de descifrat. Din punct de vedere cronologic, exemplele pornesc din prima jumătate a secolului al XIX-lea și continuă până în perioada celui de-Al Doilea Război Mondial. Ductul specific epocii face ca parcurgerea informațională să fie una mai dificilă, dar cu un pic de răbdare se poate creiona o imagine unică, diversă și clară, ce se diferențiază tematic de restul contribuțiilor de până acum. Analiza acestor „piese” are un dublu rol; pe de o parte cel științific, pe de altă parte cel expozițional. Uniformizarea dosarului dintr-o perspectivă tipologică permite viitorilor muzeografi să utilizeze sursele ca material de expoziție în diferite contexte. Dacă până acum acestea au fost în mare măsură neluate în considerare sau de-a dreptul ignorate, dorim ca prin acest mic studiu de caz să rezolvăm această problemă și să aprofundăm aportul metodologic.

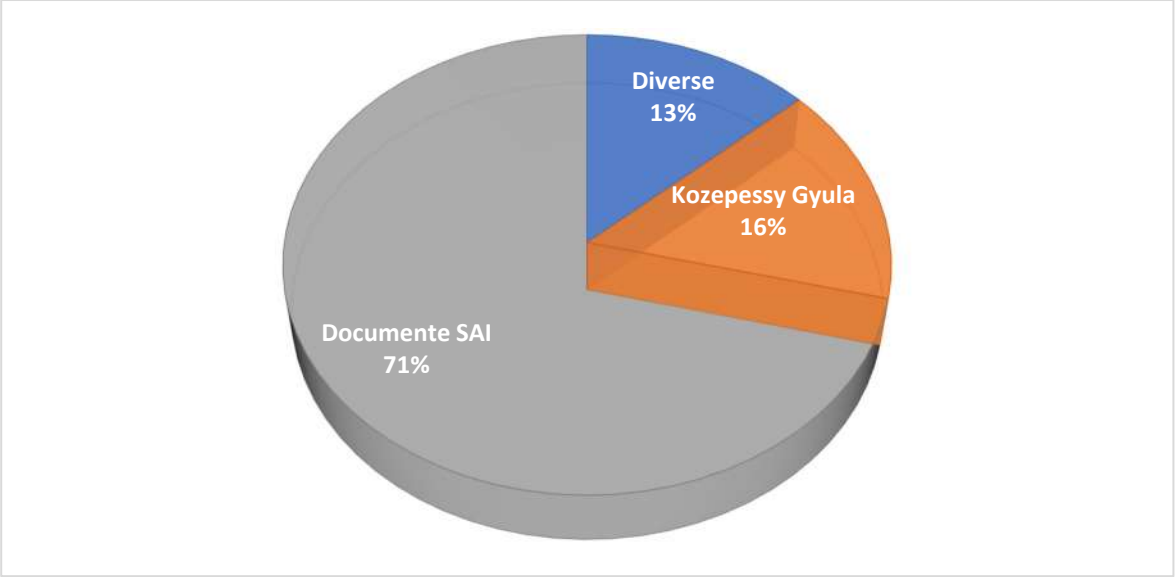

Fig. 1. Împărțirea tematică a numărului de inventar 427

Au putut fi identificate un număr de 97 de acte individuale dispuse în mare parte aleatoriu, formând împreună mai multe categorii tematice de cercetare. Multe dintre ele au fost aranjate de către muzeografii din trecut în plicuri (unele grupate într-unul singur), având un număr suplimentar de inventar, fapt ce a creat o oarecare problemă în realizarea fișelor analitice de evidență. Cu toate acestea, luându-le pe fiecare în parte, s-a putut contura o imagine generală a dosarului și, indirect, o organizare standardizată. Titlul dosarului regăsit în registru este unul

[8] Muzeul Țării Crișurilor, Secția de Istorie, *Colecția de documente*, registrul I, nr. inventar 427.

general și destul de vag. Analizând proveniența, scopul și perioada documentelor, am ajuns la concluzia că în realitate diversitatea tematică este una mult mai complexă. În plus, se pare că unele au făcut chiar parte din colecțiile vechi ale asociației și nu doar din arhiva lor administrativă[9]. S-au putut concretiza trei categorii distincte cu potențiale diferite: diverse, documente aparținând lui Középessy Gyula și cele referitoare direct la istoria Societății de Arheologie.

Diverse

Nr. de înreg.	Datare	Descriere
9	Sec. XIX-XX	Pesta, Paragraf din testamentul lui Martin Luther, 1542.
10	Sec. XIX	Oradea, Exemplu de jurământ utilizat de breasla dogarilor.
11a	1846	Oradea, Factură referitoare la o asigurare, 1846
11b	1846	Oradea, Factură referitoare la o asigurare, 1846
12	1885	Derecske, Act doveditor cu privire la cariera militară a domnului Tyli Jozsef, 1885.
17	1916	Viena, Reguli privind acordarea cărților prizonierilor de război de pe teritoriile austro-ungare, 1916.
18	1862	Notă către solgăbirăul (primpretorul) din Beiuș despre conflicte populare, 1862.
19	1916	Tipăritură de promovare a activității Regimentului 4 de honvezi, 1916.
33	1917	Chitanță din partea Institutului Național Maghiar de Arte Industriale, 1917.
58	1855	Taxă de oraș din Oradea pentru cetățeni, 1855.
59	1845	Document emis din partea Companiei de Manufactură din Pesta, 1845.
60	Sec. XIX-XX	Schiță/caricatură a unei femei, sec. XIX-XX.
76	Sec. XIX-XX	Listă de localități bihorene.

Tabel nr. 1. Lista documentelor din categoria diverse cu numărul de inventar, datarea și descrierea

Categoria cea mai restrânsă este un conglomerat de acte, majoritatea din secolul al XIX-lea și începutul secolului XX, care nu au vreo legătură tipologică sau tematică. În total sunt 13 exemple, fiind vorba de chitanțe emise de către diferite autorități civile sau entități private, tipărituri din perioada 1914-1918, facturi etc. Unul mai interesant, dar nedatat, este un exemplu de jurământ utilizat de către ucenicii ce urmau să intre în cadrul breslei dogarilor din Oradea[10]. Manuscrisul intrat în colecțiile muzeale undeva în anul 1911 conține formulele standard, posibil din cea de-a doua jumătate a secolului al XIX-lea, în care se pare că aspiranții trebuiau să-și afirme legămintele în fața meșterului principal, în fața întregii adunări și unul final, la momentul obținerii titlului oficial. Tot aici ar intra cele două polițe de asigurare împotriva incendiilor emise de către Compania Austriacă de Asigurări împotriva Incendiilor din Oradea în numele domnului Bende Péter în anul 1846[11]. Prima a fost realizată la data de 20 aprilie, iar cea de-a doua la 6 octombrie. Mai mult ca sigur că a fost vorba de tranșe succesive de bani, domnul aflat în discuție plătind în primăvară suma de 52 de florini, iar în toamnă doar trei florini și 28 de crăițari. O altă chitanță contemporană cu acest set a fost emisă de către Compania de Manufactură din Pesta în anul 1845 în numele domnului Szabo Czeh[12]. Potrivit conținutului, aceasta reprezenta dovada

[9] Pe spatele acestora sau într-un colț s-au notat tot felul de cifre de identificare împreună cu ștampila oficială, specifice metodologiei vremii, spre exemplu 378/1917 însemnând documentul cu numărul 378 din anul 1917.

[10] Muzeul Țării Crișurilor, Secția de Istorie, *Colecția de documente*, registrul I, nr. inv. 427/10.

[11] *Ibidem*, nr. inv. 427/11a, 427/11b.

[12] *Ibidem*, nr. inv. 59.

temporară a plătirii celei de-a patra părți dintr-o acțiune de clasa „B" în valoare de 25 de florini. S-au mai păstrat alte documente destul de aleatorii provenite cu siguranță din partea populației locale, de exemplu nota emisă de către notarul public din Tărcaia (posibil un anumit Egetho Janos[13]) pentru primpretorul din Beiuș. În scurta consemnare s-a pomenit de tulburările populației din localitățile apropiate, fiind menționate satele Tătăreni și Fiziș, undeva în anul 1862[14]. Ultimul exemplu este o scrisoare de tip adeverință, sau act doveditor, realizată în anul 1885 pentru un anume Tyli József care a vrut să-și demonstreze legal participarea sa în cadrul diviziei 123 de honvezi în timpul luptelor din 1848-1849[15]. Împreună oferă o imagine interesantă asupra dinamicii economice și sociale din Oradea și Bihor, specifice perioadei, și denotă în același timp o complexitate activă și facilă.

Cele din timpul Primului Război Mondial pot fi definite mai mult ca tipărituri de promovare a acțiunilor și unităților militare. Așa este cea pentru Regimentul IV de Honvezi care a activat în frontul italian sau regulamentul dactilografiat de patru pagini emis de către Ministerul de Război din Austro-Ungaria, conținând regulile privind acordarea cărților prizonierilor de război de pe teritoriile imperiului, ambele din 1916[16]. Cele două au făcut parte, se pare, din vechea colecție a Societății, intrând în registre sub numerele de inventar 495/1916, respectiv 104/1917.

Documente aparținând lui Középessy Gyula

Nr. de înreg.	Datare	Descriere
13	1917	Oradea, Act interogativ cu privire la încălzirea cu lemne a unei locuințe
14	1917	Oradea, Chestionar cu privire la materialele utilizate la încălzirea unei locuințe
25	1917	Oradea, Bon de cumpărare pentru lemne de foc
26	1917	Oradea, Bon de cumpărare pentru lemne de foc
27	1917	Oradea, Bon de cumpărare pentru lemne de foc
40	1910	Invitație adresată domnului Kozepessy Gyula de la muzeul orădean
51	1919	Chitanță pentru lemne de foc
52	1917	Chitanță de la centrul de distribuție a laptelui din Oradea
53	1916	Chitanță de la centrul de distribuție a laptelui din Oradea
54	1916	Chitanță de la centrul de distribuție a laptelui din Oradea
55	1916	Chitanță de la centrul de distribuție a laptelui din Oradea
56	1917	Chitanță de la centrul de distribuție a laptelui din Oradea
57	1916	Act de înregistrare pentru cetățeni din timpul Primului Război Mondial
69	1917	Fișă de înregistrare pe numele lui Kozepesy Gyula
70	1917	Formular de înscriere pentru angajații publici

Tabel nr. 2. Lista documentelor aparținând domnului Középessy Gyula cu numărul de inventar, datarea și descrierea

Următoarea categorie a fost ordonată în funcție mai mult de proveniența și persoana pentru care au fost realizate actele, fiind vorba despre Középessy Gyula, un fost muzeograf și membru al Societății de Arheologie încă din anul 1872. Acesta a putut fi identificat în cadrul listelor incipiente

[13] Viorel Faur, Ioan Popovici, *Contribuții la istoricul Casinei Române din Beiuș (1871-1918)*, în *Crisia*, VIII, 1978, p. 214: a fost probabil membru în organizația culturală beiușană.

[14] Muzeul Țării Crișurilor, Secția de Istorie, *Colecția de documente*, registrul I, nr. inv. 427/18.

[15] *Ibidem*, nr. inv. 427/12.

[16] *Ibidem*, nr. inv. 427/17, 427/19.

ale organizație cu titlul de „membru de sprijin”[17]. De-a lungul anilor, domnul Gyula a donat în mai multe instanțe numeroase piese, activitatea sa fiind mai pregnantă și vizibilă în primele decenii din secolul XX. În proporție covârșitoare, din cele 15 exemple prezente în cadrul dosarului 427, majoritatea sunt din perioada războiului și atestă situația locală din Oradea și mai ales a administrației citadine. Singura excepție o face o interesantă invitație din 1910 realizată de către Meisner Adolf (șeful sau președintele Oficiului de Cadastru de atunci), pentru un eveniment organizat la sala Apollo în data de 20 ianuarie[18]. Restul sunt chitanțe, bonuri și alte formulare utilizate în achiziționarea diferitelor materiale și produse în perioada 1916-1919. Pe de o parte sunt prezente două chestionare standardizate distribuite posibil cetățenilor din oraș de către conducere pentru a avea toate datele necesare cu privire la tipul locuinței, câte camere, cantitatea aproximativă de lemn (ce tip și provenienșa acestuia) utilizat pentru încălzire. Pe de altă parte sunt trei care pot fi descrise ca fiind formulare asemănătoare cu cele folosite în cadrul unui recensământ (câte familii, câți membri și alte persoane locuiau în fiecare casă)[19]. Într-unul din ele domnul Gyula a trecut numele și celor două servitoare care stăteau cu el, Aranyi Maria și Kiss Katalin. Pe de altă parte s-au păstrat trei bonuri de cumpărare menționatelor bunuri, toate din 1917 (din luni diferite), în fiecare instanță fiind vorba de o cantitate de 100 de kilograme în valoare de 11-12 coroane[20]. Documentele au fost tipizate, în partea de sus regăsindu-se datele personale ale orădeanului, subliniindu-se faptul că locuia pe bulevardul Rakoczi nr. 22 (actuala Republicii[21]). Ultimul cupon cu numărul 04724 a fost emis în 1919 și reprezintă o sumă mult mai mare, de 56 de coroane și 40 de filleri, pentru un total de doi metri cubi de lemn[22].

Nu în ultimul rând, un set de cinci chitanțe oferă detalii unice cu privire la rația de bunuri casnice oferite funcționarilor locali, în cazul de față fiind vorba de cantitatea de lapte lunară. Cupoanele emise de către Centrul de Distribuție a Laptelui din Oradea provin din cinci luni diferite: ianuarie, mai și noiembrie din 1916, și februarie din 1917[23]. În perioada aceasta domnul Középessy ar fi achiziționat între 24 și 31 de litri de lapte integral în sticlă sau în carafă metalică, prețul litrilor modificându-se treptat, plătind între 16-20 de coroane. Toate actele enumerate au fost integrate în registrele Societății, unele având chiar și ștampila. Din nefericire, inventarele vechi care încă se mai păstrează în colecțiile noastre nu acoperă această perioadă, așa că nu pot fi verificate. Nu se știe de ce muzeograful s-a decis să doneze aceste „piese”, dar putem specula că poate ar fi dorit să realizeze o colecție specială cu documente ce au ținut de subiectul războiului și cum lucrurile au afectat și dinamica vieții civile. Oricum, ele reprezintă o sursă importantă, nu doar din trecutul muzeografic al Oradiei, dar și din cel economic și social.

Documente referitoare la istoria Societății de Arheologie

De departe, cea mai bogată categorie de documente se referă desigur la administrația internă a asociației istorice de pe malurile Crișului Repede. Din cauza numărului ridicat de surse arhivistice, este singura categorie care a trebuit împărțită la rândul ei în mai multe subcategorii pentru a putea ilustra cât mai clar diferențele tematice și eventualele direcții de cercetare care pot fi abordate în urma utilizării lor.

---

[17] Serviciul Județean Bihor al Arhivelor Naționale, *Fond Societatea de Arheologie și Istorie*, dos. 2, f. 7.

[18] Muzeul Țării Crișurilor, Secția de Istorie, *Colecția de documente*, registrul I, nr. inventar 427/40.

[19] *Ibidem*, nr. inv. 427/57, 427/69, 427/70.

[20] *Ibidem*, nr. inv. 427/25-27.

[21] Mircea Pașca, *Habitatul orădean la începutul secolului al XX-lea*, Oradea, 2008, p. 621.

[22] Muzeul Țării Crișurilor, Secția de Istorie, *Colecția de documente*, registrul I, nr. inv. 427/51.

[23] *Ibidem*, nr. inv. 427/52-56.

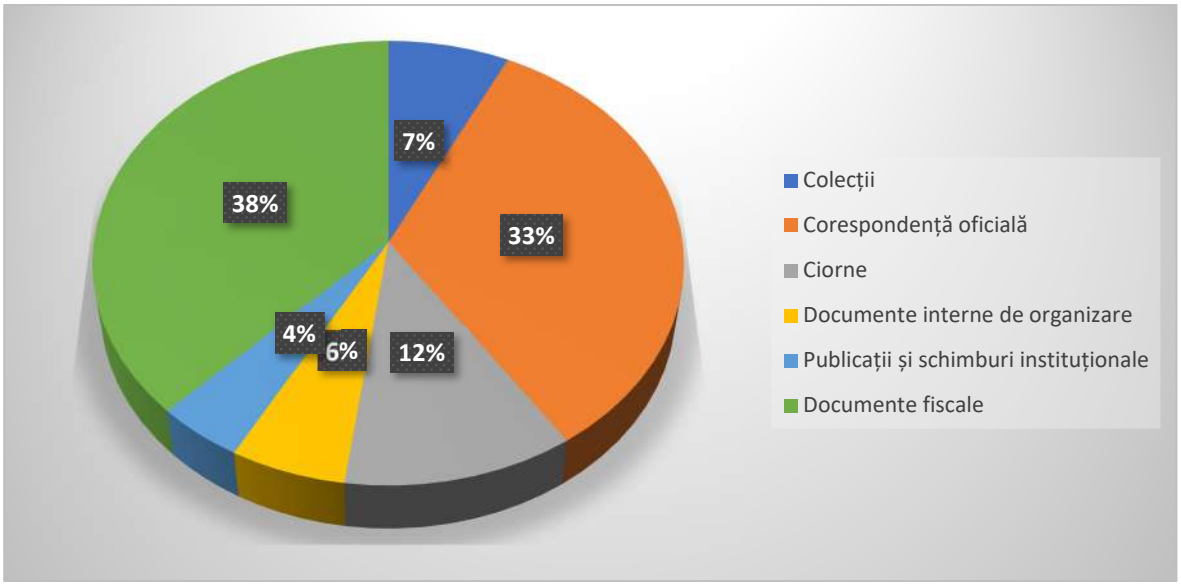

Fig. 2. Împărțirea tematică a documentelor ce prezintă istoria Societății de Arheologie

1. Colecții

Nr. de înreg.	Datare	Descriere
15	1890	Listă de donatori din Beiuș
16b	1921	Oradea, Chestionar pentru Inspectoratul General al Muzeelor din Transilvania referitor la mărimea colecțiilor muzeului orădean, surse de venit,
67	1937-1944	Registru de inventar al Societății de Arheologie și Istorie
73	1873	Raport fiscal realizat de Gyalokay Layos cu privire la o expoziție
74	1885	Tabel realizat de personalul muzeal cu privire la evoluția colecțiilor

Tabel nr. 3. Lista documentelor referitoare la colecțiile Societății cu numărul de inventar, datarea și descrierea

Un grup de cinci acte separate prezintă într-un mod direct sau indirect detalii despre evoluția colecțiilor și modul cum ele au fluctuat sau au fost utilizate în diferite evenimente. Din punct de vedere istoriografic, conțin cele mai multe informații inedite, subiectul vechilor colecții fiind în continuare nevalorificat de către specialiști la un nivel ridicat. A putut fi identificat în primul rând registrul original de inventar din perioada 1937-1944, realizat de către muzeograful Rácz András[24], sau un tabel semnat de către cercetătorii Bölöni Sándor și Rómer Floris din 1885, ce cuprinde o listă statistică a evoluției pieselor repartizate pe diferite categorii (antichități, medalii/monede, documente și cărți) în perioada 1875-1885[25]. Un tabel asemănător, de data aceasta din 1921, a fost completat și trimis de către personalul muzeal la Inspectoratul General al Muzeelor din Transilvania situat în Cluj-Napoca[26]. În interior este regăsită, la fel, evoluția colecțiilor în intervalul 1916-1921, semn că și în perioada războiului instituția a funcționat la un anumit nivel. Au fost organizate patru secții sau categorii: biblioteca, antichități, etnografie și artă, fiecare cu subcategorii tipologice specifice. Ultimele două sunt și ele la fel de importante, chiar dacă nu menționează direct artefactele ele aduc informații adiacente. Așa este cazul raportului

[24] *Ibidem*, nr. inv. 427/67: în interior sunt cuprinse o sumedenie de obiecte care încă se mai păstrează în colecțiile noastre, fiind subliniați donatorii și data la care au intrat. Caietul mic de culoare albastră este destul de dezordonat, fiind scris cu creion grafic în limba maghiară, greu de descifrat în unele circumstanțe.

[25] *Ibidem*, nr. inv. 427/74.

[26] *Ibidem*, nr. inv. 427/16b.

fiscal întocmit de către Gyalokai Lajos în 1873 pentru o expoziție organizată de Societate, între 24 decembrie 1872 și 2 ianuarie 1873, sau a unei liste de donatori din Beiuș din 1890, în care se regăsesc sumele de bani oferite de către cetățeni, 18 la număr[27]. Printre persoane sunt pomeniți și câțiva români, precum Ardeleanu Coriolanu, care a donat 50 de crăițari, Ștefănică Vasile (un florin) și cunoscutul filantrop Dimitrie Negreanu (1839-1903), care a dat, la rândul său, un florin.

2. Corespondență oficială

Nr. de înreg.	Datare	Descriere
1	1928	Invitație din partea directorului Muzeului Etnografic al Ardealului către directorul muzeului orădean pentru a participa la deschiderea oficială, Cluj-Napoca
2	1921	Scrisoare din partea Inspectoratului Muzeelor din Transilvania, Cluj-Napoca
3	1923	Notificare privind finanțarea muzeului orădean de către statul român, București
4	1921	Scrisoare emisă de către Inspectoratul General al Muzeelor către episcopul romano-catolic de Oradea, Cluj-Napoca
5	1920	Scrisoare emisă de către Inspectoratul Muzeelor din Transilvania către muzeul orădean, Cluj-Napoca
6	1920	Scrisoare emisă de către Inspectoratul Muzeelor către muzeul orădean, Cluj-Napoca
7	1925	Scrisoare din partea Muzeului Național Militar din București către muzeul orădean, București
8	1872	Scrisoare din partea lui Kolliner Samuel către președintele Societății de Arheologie și Istorie
16a	1874	Gyula, Scrisoare trimisă de către Mogyoróssy János pentru muzeul orădean
23	1916	Notă de trimisă de la Băile Herculane
32	1914	Scrisoare din partea lui Sipos Orban către muzeul orădean
42	1915	Scrisoare din partea Inspectoratului Național al Muzeelor și Bibliotecilor
43	1915	Scrisoare din partea Inspectoratului Național al Muzeelor și Bibliotecilor
44	1915	Scrisoare din partea Inspectoratului Național al Muzeelor și Bibliotecilor
45	1916	Scrisoare din partea Inspectoratului Național al Muzeelor și Bibliotecilor
46	1916	Scrisoare din partea Inspectoratului Național al Muzeelor și Bibliotecilor
47	1916	Scrisoare din partea Inspectoratului Național al Muzeelor și Bibliotecilor
48	1916	Scrisoare din partea Inspectoratului Național al Muzeelor și Bibliotecilor
49	1916	Scrisoare din partea Inspectoratului Național al Muzeelor și Bibliotecilor
50	1916	Scrisoare din partea farmacistului Domokoz Gyula către Kozepessy Gyula
61	1916	Scrisoare trimisă de Jelinek Geza către conducerea muzeului orădean
72	1874	Scrisoare adresată lui Gyalokay Lajos din partea Companiei Maghiare de Căi Ferate
75	1906	Scrisoare din partea farmacistului Domokos Gyula către Kozepessy Gyula

Tabel nr. 4. Lista scrisorilor oficiale ale Societății de Arheologie cu numărul de inventar, datarea și descrierea

O serie de 23 de epistole au putut fi regăsite în dosarul de față, fiecare ilustrând un alt aspect al activității științifice și administrative. În funcție de conținut și subiect, ele acoperă o arie variată informațională, dar și cronologică. Primele șapte au o valoare patrimonială mai ridicată, fiind vorba de corespondența purtată între Inspectoratul General al Muzeelor din Transilvania și muzeul orădean în perioada interbelică[28]. Nume importante în domeniul muzeografiei românești pot fi regăsite, precum Coriolan Petranu sau Alexandru Tzigara-Samurcaș, care au trimis în câteva instanțe notificări, invitații și chestionare către Oradea. Așa este exemplul din 1928 pentru

[27] *Ibidem*, nr. inv. 427/15, 427/73.
[28] *Ibidem*, nr. inv. 427/1-7.

deschiderea oficială a Muzeului Etnografic al Ardealului din Cluj-Napoca, eveniment petrecut la data de 17 iunie orele 17, scrisoarea adresată canonicului Karácsonyi János, pentru crearea unui ghid bilingv și accesibil populației românești, sau notificarea din partea statului român din 1923 privind un ajutor financiar în valoare de 10.000 de lei. Un exemplu mai interesant, tot din această mică categorie, a provenit de la Muzeul Național Militar din București, care în anul 1925, dintr-o dorință de a-și spori propriile colecții, a deschis invitații către mai multe instituții asemănătoare pentru a realiza un posibil schimb de artefacte[29]. Nu se regăsește vreun nume la sfârșitul actului, dar există o semnătură aparținând posibil generalului Constantin Ștefănescu Amza (1875-1964), socotit drept întemeietorul instituției bucureștene. Înainte de instalarea administrației românești, Societatea a făcut parte, desigur, din rețeaua culturală maghiară condusă de Inspectoratul Național al Muzeelor și Bibliotecilor cu sediul în Budapesta. S-au mai păstrat, astfel, din perioada 1915-1916, în total opt exemple, majoritatea făcând referire la donații de cărți și reviste periodice, Revista Artiștilor Maghiari, „A Gyűjtők" etc.

Ultimul tip de corespondență are un caracter mult mai individual și direct. Încă din primii ani de activitate se pare că membrii colectivului științific primeau periodic tot felul de scrisori din partea altor cercetători sau istorici, care doreau să obțină informații suplimentare cu privire la unele artefacte aflate în patrimoniu. În același timp, ei comunicau mai departe detalii despre alte săpături arheologice organizate în diferite comitate învecinate. Așa este cazul scrisorii lui Mogyoróssy János trimisă din Gyula în anul 1874[30]. I-a anunțat pe colegii din Oradea că undeva în jurul anului 1871, în timpul unor săpături la un pod de cale ferată din apropierea orașului, s-au descoperit o serie de piese printre care o cahlă asemănătoare cu una regăsită în colecțiile Societății. Autorul voia să afle dacă nu cumva ele prezintă vreo asemănare stilistică sau dacă nu cumva au făcut parte din același întreg. Tot așa, un farmacist local, pe nume Domokoz Gyula, în anul 1906 i-a descris mai sus menționatului Középessy Gyula o descoperire de vase și cioburi găsite în două zone denumite Telekszollo și Peterpusztar[31]. Alte exemple fac referire la anumite donații trimise de către oameni, ca și cea a comerciantului orădean Kolliner Samuel, care a oferit două monede de argint, fotografiile lui Isak Adolf, un ofițer născut în Beiuș, din timpul războiului, sau cartea din colecția proprie a lui Jelinek Géza, donată în 1916[32].

3. Ciorne și note bibliografice

Nr. de înreg.	Datare	Descriere
22	1916	Ciornă cu informații
28	1916	Notări bibliografice cu privire la anumite lucrări științifice
31	1914-1918	Ciornă
62	1916	Note bibliografice realizate de personalul muzeului orădean
63	Sec. XX	Note bibliografice realizate de personalul muzeului orădean
64	Sec. XX	Note bibliografice realizate de personalul muzeului orădean
65	Sec. XX	Note bibliografice realizate de personalul muzeului orădean
66	Sec. XX	Note științifice și bibliografice realizate de personalul muzeului orădean

Tabel nr. 5. Lista notelor bibliografice realizate de către personalul științific cu numărul de inventar, datarea și descrierea

[29] *Ibidem*, nr. inv. 427/7.
[30] *Ibidem*, nr. inv. 427/16a.
[31] *Ibidem*, nr. inv. 427/50: sunt posibil denumiri ale tipurilor de teren, primul, probabil, fiind vorba de o vie.
[32] *Ibidem*, nr. inv. 427/8, 427/23, 427/61.

În cadrul multitudinii de acte oficiale și frumos realizate s-au putut identifica opt ciorne sau note bibliografice care la o primă vedere nu par a avea vreo relevanță sau vreun aport semnificativ din punct de vedere istoriografic. Analizându-le pe fiecare în parte, am ajuns la concluzia naturală că din contră, ele conțin destule informații pertinente și prezintă activitatea cercetătorilor într-un mod unic. Demonstrează direct metodologia științifică și acribia cu care vechii muzeografi au încercat să-și trateze proiectele succesive, fie ele expoziționale sau publicistice. Chiar dacă sunt puternic deteriorate și scrisul este aproape indescifrabil, au putut fi distinse numeroase adnotări din diferite reviste de specialitate de la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului XX, printre care „Századok", „Numizmatikai Közlöny" sau „A magyarok elsó hadjáratai Európában" scrisă de către Mátyás Flórián în 1898[33]. Altele se centrează pe descrierea unei varietăți de obiecte precum unele bancnote emise în Muntenegru de către autoritățile austriece undeva între 1916-1917[34]. Stadiul avansat de degradare nu ar trebui să ne restrângă încercările de utilizare a acestor piese speciale, putând fi cu ușurință utilizate într-o expoziție interesantă legată de tema generală a muzeografiei din perioada modernă.

4.Documente interne de organizare

Nr. de înreg.	Datare	Descriere
21	1916	Fluturaș de salariu pe numele lui Középessy Gyula
30	1916	Fluturaș de salariu pe numele lui Középessy Gyula
41	1916	Ordin de ridicare a steagului de doliu în onoarea morții împăratului Francisc Iosif
71	1923	Cerere de membru din partea jurnalistului Peredy Gyorgy

Tabel nr. 6. Lista documentelor administrative cu numărul de inventar, datarea și descrierea

Un număr restrâns de acte pot fi considerate ca făcând parte din categoria mai particulară a administrației interne. Doar patru astfel de exemple au putut fi alese, trei dintre ele din anul 1916 și una singură din perioada interbelică. Este vorba de doi fluturași de salariu eliberați de către secretariatul muzeului, pe numele lui Középessy Gyula la data de 15 februarie, respectiv 16 aprilie, în valoare de 52 de coroane[35]. Ambii au fost semnați de către de domnul Bródy Samuel. Cu ocazia morții împăratului Francisc Iosif, la data de 21 noiembrie 1916 un ordin a fost emis către toate instituțiile de cultură de pe întreg teritoriul Austro-Ungariei pentru a ridica steagul de doliu. O astfel de telegramă a ajuns și în muzeul orădean, fiind păstrată printre documente[36]. Un ultim exemplu, de data aceasta din perioada interbelică, este o cerere oficială de membru din partea cunoscutului jurnalist Peredy Gyorgy (1883-1947), care a activat la ziarul local *Nagyvárad*.

5.Publicații și schimburi instituționale

Nr. de înreg.	Datare	Descriere
20	1917	Chitanță poștală cu privire la un schimb de publicații interinstituționale
24	1917	Chitanță privind trimiterea unei publicații la Oradea
29	1917	Aviz poștal privind trimiterea unei publicații la Oradea

Tabel nr. 7. Lista chitanțelor și avizelor poștale cu numărul de inventar, datarea și descrierea

[33] *Ibidem*, nr. inv. 427/28, 427/62, 427/66.
[34] *Ibidem*, nr. inv. 427/22.
[35] *Ibidem*, nr. inv. 427/21, 427/30.
[36] *Ibidem*, nr. inv. 427/41.

De-a lungul anilor, Societatea de Arheologie a primit mai multe publicații din partea diferitelor instituții și persoane juridice. Trei astfel de exemple au fost regăsite, toate din 1917. Primul reprezintă un colet trimis de către domnul Cserhalmi Samuel cu un număr din publicația *Századok* a Societății Maghiare de Istorie, iar următoarele două au fost trimise din Budapesta de către domnul Zimmerman Lajos, primul din 24 ianuarie referindu-se la publicația *Numizmatikai Közlöny*, iar cea de-al doilea, din 27 iulie, la cartea scrisă de autorul dr. Hóman Balint „Magyar pénztörténet 1000-1325”[37].

6. Documente fiscale

Nr. de înreg.	Datare	Descriere
34a	1915	Surse de venit din taxele de membri
34b	1914	Surse de venit din plata taxelor a trei membri
34c	1915	Surse de venit din plata taxelor a șase membri
34d	1915	Chitanță emisă pentru Dely Imre
34e	1915	Contribuție anuală a satului Konyar pentru muzeul orădean
34f	1915	Chitanță emisă pentru Dely Imre
34g	1914	Tabel de taxe plătite de către 11 membrii ai Societății
34h	1915	Tabel de taxe plătite de către 35 membrii ai Societății
35a	1915	Tabel cu taxele plătite de către trei membrie
35b	1915	Chitanță emisă pentru judecătorul Kenez Sandor
35c	1915	Chitanță emisă pentru Gellert Laszlo
35d	1915	Chitanță emisă pentru Geher Antal
36a	1915	Tabel cu diferite sume primite de la instituții publice și persoane fizice
36b	1915	Chitanță emisă pentru autoritățile locale.
36c	1915	Donația văduvei domnului Bilinski Soter
36d	1915	Chintață emisă pentru conducerea județului
37a	1915	Chitanță cu dobânda periodică din partea Casei de Economii
37b	1915	Tabel cu investițiile și dobânzile Societății
37c	1915	Tabel cu dobânzi câștigate pe primul semestru
37d	1915	Document emis de Casa de Economii către Societate pentru niște acțiuni
37e	1915	Tabel cu dobânzile acumulate din investiții pe semestrul II
38a	1915	Chitanță reprezentând vânzarea de bilete pe anul precedent
38b	1915	Tabel cu vânzarea de bilete pe anul 1914-1915.
38c	1915	Tabel cu vânzarea de bilete pe anul 1915
39	1915	Tabel cu venituri și cheltuieli la diferite intreprinderi economice
68	1915	Chitanță prin care s-au retras 8 acțiuni de război cu dobândă de 5,5%.

Tabel nr. 8. Lista documentelor economice cu numărul de inventar, datarea și descrierea

De departe, cel mai bogat și mai semnificativ grup de acte este cel care ține de aspectele fiscale ale Societății. Împreună, ele formează un veritabil studiu de caz referitor la fluctuațiile economice din anul 1915. Din nefericire, în afară de câteva exemple restrânse pentru anul 1914, altele nu au mai putut fi reperate în dosar. Se prea poate să existe sub o anumită formă în alte locații, dar până în prezent ele nu au putut fi identificate. Cu toate acestea, multitudinea de chitanțe, tabele și note oferă o oportunitate cercetătorilor pentru a vedea care au fost pârghiile administrative prin care instituția putea obține fonduri secundare. Analizând succint totalul lor, putem să observăm că

[37] *Ibidem*, nr. inv. 427/20, 427/24, 427/29.

asociația utiliza o serie de metode financiare prin care a reușit să-și îmbunătățească starea financiară. În primul rând din taxele provenite de la membri se crea un flux primar de venit. Avem prezente aici tabele cumulative sau exemple de chitanțe individuale cu sume diferite de bani, de la șase coroane la 20[38]. Pot fi amintite cazurile membrilor Dely Imre, Geher Antal, judecătorul Kenez Sandor sau Gellert Laszlo, guvernatorul domeniilor episcopale romano-catolice[39]. Mai mult decât atât, această sumă mai putea fi achitată și de către un grup de oameni, precum este cazul satului Konyar, care se pare că în actul semnat de către trezorierul Ferdinyi Oliver din 1915 s-a trimis prin poștă suma cu titlu de taxă de membru[40]. Tot așa autoritățile locale mai trimiteau anumite subvenții, administrația orădeană oferind 300 de coroane și cea județeană 400[41]. În al doilea rând, vânzarea de bilete producea un câștig sesizabil, ce aducea fără îndoială un surplus: în 1914 s-au înregistrat încasări de bilete în valoare de 136 de coroane, iar în anul următor 176 de coroane și 70 de filleri[42]. Nu în ultimul rând, cetățenii mai puteau dona direct instituției, spre exemplu așa cum a făcut văduva domnului Bilinski Sőtér, care a oferit 13 coroane, Karácsonyi János confirmând primirea banilor[43]. Desigur că următoarea întrebare pertinentă se referă la utilizarea fondurilor; cum erau utilizați până la urmă acești bani și la ce erau folosiți? Din câteva documente sporadice se creionează o posibilă strategie investițională foarte interesantă. Se pare că Societatea a avut în vedere îmbogățirea veniturilor proprii prin achiziționarea diferitelor tipuri de acțiuni oferite de către entitățile bancare locale precum Banca Economică Industrială sau Casa Orășenească de Economii. Aceste acțiuni produceau o dobândă anuală ce era înregistrată la secretariatul instituției. La 31 decembrie 1915, Societatea a retras opt acțiuni de război cu dobândă de 5,5% de la Banca de Economie și Industrie în valoare de 7280 de coroane[44]. În alte cazuri, trezorierul Ferdinyi a subliniat dobânzile periodice obținute, pe semestrul I din anul 1915 câștigând în jur de 237 de coroane și 46 de filleri, iar pe semestrul al II-lea scăzând la doar 81 de coroane și 20 de filleri[45]. Chiar dacă la o primă vedere aceste chitanțe pot părea nesemnificative, din contră, ele demonstrează o dinamică complexă, ce a făcut parte din istoria instituțională.

Concluzii

Privind per ansamblu conținutul întregului dosar nu putem să nu rămânem uimiți la diversitatea tematică prezentă. Varietatea informațională deschide calea spre posibile teme de cercetare interdisciplinare, ce ar putea în teorie să ofere o imagine mult mai clară a trecutului Societății de Arheologie. Din lipsă de timp sau de interes, majoritatea surselor au rămas până în prezent neutilizate în lucrările de specialitate. Această scurtă analiză a arătat pe scurt potențialul bogat al fondurilor muzeale în materie de documente și cum ar putea fi angrenate în proiecte viitoare. Istoria instituției culturale poate fi evidențiată nu doar prin momentele și evenimentele mai generale petrecute de-a lungul deceniilor, dar și prin astfel de izvoare mai specifice, care nuanțează și clarifică unele detalii mai greu de înțeles. Totodată, acestea ar putea fi utilizate în nenumărate expoziții locale, făcând parte din tema mult mai largă a muzeografiei.

[38] *Ibidem*, nr. inv. 427/34a, 427/34c, 427/34d.
[39] *Ibidem*, nr. inv. 427/34f, 427/35d, 427/35b, 427/35c.
[40] *Ibidem*, nr. inv. 427/34e.
[41] *Ibidem*, nr. inv. 427/36a.
[42] *Ibidem*, nr. inv. 427/38b, 427/38c.
[43] *Ibidem*, nr. de inventar 427/36c.
[44] *Ibidem*, nr. de inventar 427/68.
[45] *Ibidem*, nr. de inventar 427/37c, 427/37e.

Anexa 1.

Invitație din partea domnului Romulus Vuia pentru muzeul orădean la participarea deschiderii oficiale a Muzeului Etnografic al Ardealului din Cluj-Napoca, 1928

(nr. inventar 427/1)

Muzeul Etnografic
al
Ardealului
--
Cluj

No.119-1928

Cluj 13 Iunie 1928.

Domnule Director,

Avem onoare a Vă aduce la cunoştinţă că Muzeul Etnografic al Ardealului/Cluj-Piaţa Mihaiu Viteazul 19/ va fi inaugurat Duminică 17 Iunie a.c. la orele 5 p.m.

Aducându-Vă acest fapt la cunoştinţă, avem onoare a Vă ruga să binevoiţi a ne onora cu prezenţa Domniei-Voastre.

MUZEUL ETNOGRAFIC AL ARDEALULUI

DIRECTOR
Romul Vuia

Domniei-Sale
Domnului Director al Muzeului din Oradia Mare.

Anexa 2.

Stânga: Listă cu donatori ai Societății din Beiuș 1890, putând fi identificați Ardeleanu Coriolanu la numărul 6, Ștefănică Vasile la numărul 11, și jos de tot Dimitrie F. Negreanu. Dreapta: Raport realizat de Bölöni Sándor ce cuprinde o listă statistică a evoluției colecțiilor Societății în perioada 1875-1885

(nr. de inventar 427/15, 427/74)

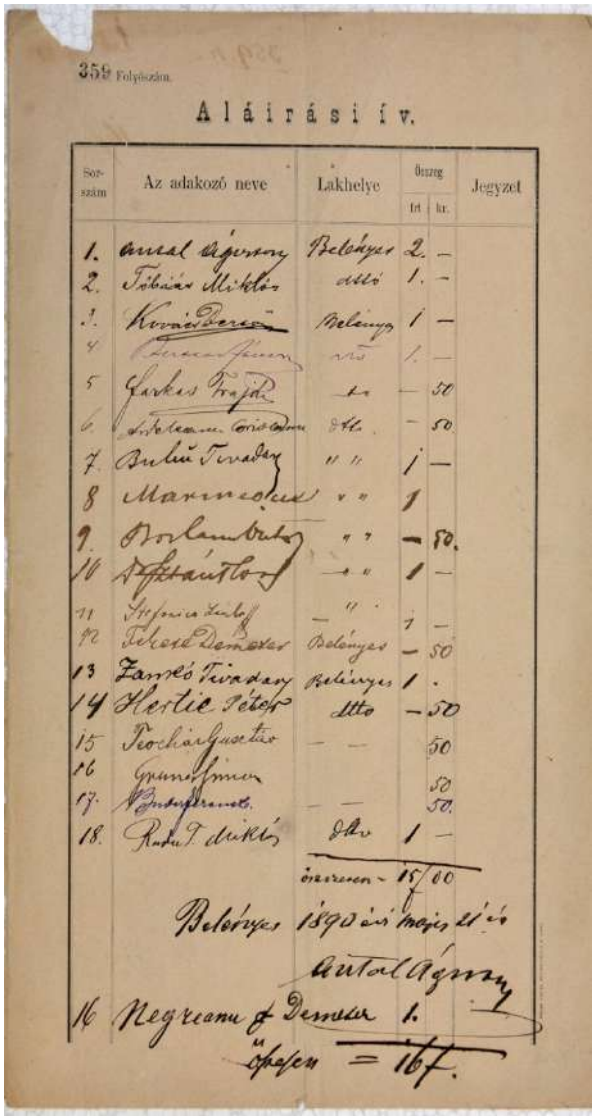

359 Folyószám.

Aláírási ív.

Sorszám	Az adakozó neve	Lakhelye	Összeg frt	Jegyzet
1.	Antal Ágoston	Belényes	2. —	
2.	Tóbiás Miklós	dito	1. —	
3.	Kovács Péter	Belényes	1 —	
4	[illegible]	dito	1. —	
5	Farkas Trajan	dto	— 50	
6.	Ardeleanu Coriolan	dto	— 50.	
7.	Bulu Tivadar	" "	1 —	
8	Marincovics	" "	1	
9.	Porlambutz	" "	— 50.	
10	Ștefănică	— "	1 —	
11	Popovici Zubof	— "	1 —	
12	Tekse Demeter	Belényes	— 50	
13	Zarró Tivadar	Belényes	1 .	
14	Herlic Péter	dito	— 50	
15	Prochiș Luca	— —	50	
16	Grunschman		50	
17.	[illegible]	— —	50.	
18.	Radu T. Miklós	dto	1 —	
		összesen	15/00	

Belényes 1890 évi Május 21 én

Antal Ágoston

16 Negreanu & Demeter 1.

összesen = 16 f.

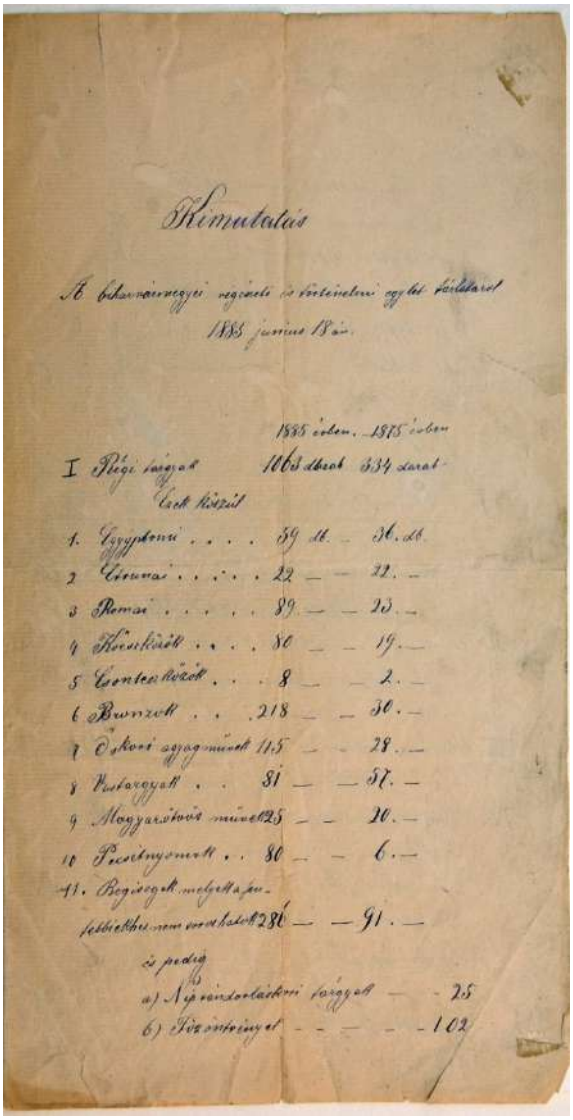

Kimutatás

A bihar-vármegyei régészeti és történelmi egylet leltárról

1885 junius 18-án.

	1885 évben	1875 évben
I Régi tárgyak Ezek közül	1063 darab	334 darab
1. Egyptomi	39 db.	36. db.
2 Etruszk	22 —	22. —
3 Római	89 —	25. —
4 Keresztkövek	80 —	19. —
5 Czintermek . . .	8 —	2. —
6 Bronzok . . .	218 —	30. —
7 Őskori agyagművek	115 —	28. —
8 Vasfegyver . .	81 —	57. —
9 Magyarországi művek	25 —	20. —
10 Pecsétnyomók . .	80 —	6. —
11. Régiségek melyeket a jelenben nem ismerhetünk	280 —	91. —
és pedig		
a) Nyírcsontlaczkoni tárgyak		— 25
b) Tőzegtárgyak		— 102

Anexa 3.

Stânga: Scrisoare din partea lui Kolliner Samuel către președintele Societății referitoare la o donație de două monede de argint, 1872. Dreapta: Scrisoare trimisă de către Mogyoróssy János către Societate, comunicând o descoperire arheologică realizată în apropierea orașului Gyula, 1874

(nr. de inventar 427/8, 427/16a)

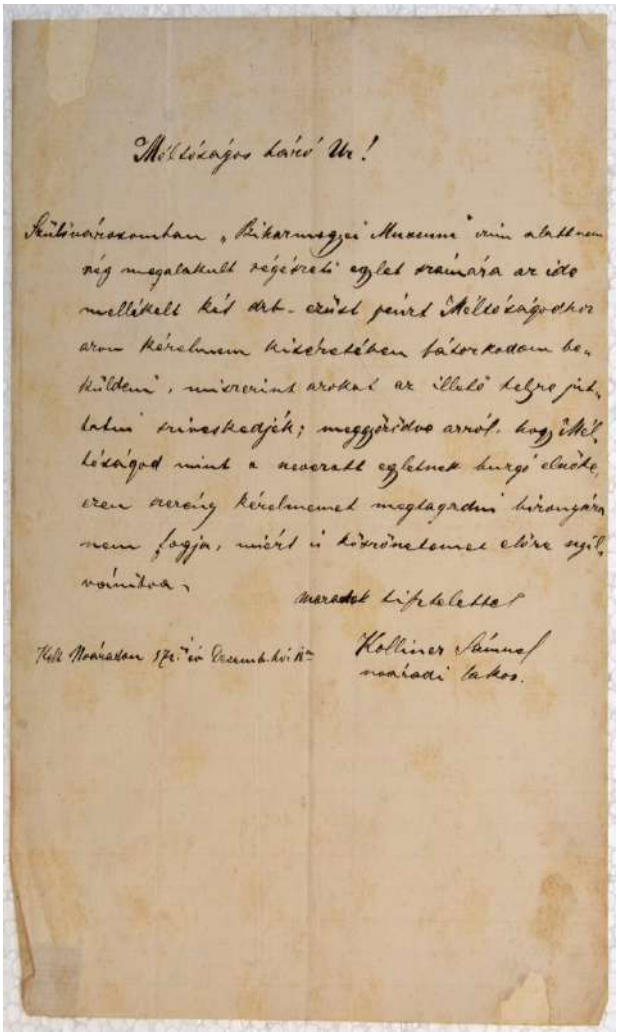

Méltóságos báró Úr!

Szülővárosomban „Biharmegyei Museum" czím alatt nem rég megalakult régészeti egylet számára az idő mellékelt két db. ezüst pénzt Méltóságodhoz azon kérelmem kíséretében fáradtam be küldeni, miszerint arokat az illető helyre juttatni szíveskedjék; meggyőződve arról, hogy Méltóságod mint a neveredett egyletnek buzgó elnöke, ezen szerény kérelmemet megtagadni bizonyára nem fogja, miért is kitűnő tisztelettel előre is vagyok.

Maradok Liptalatta

Kelt Marácsban 1872. évi December hó 1n

Kolliner Sámuel
marácsi lakos.

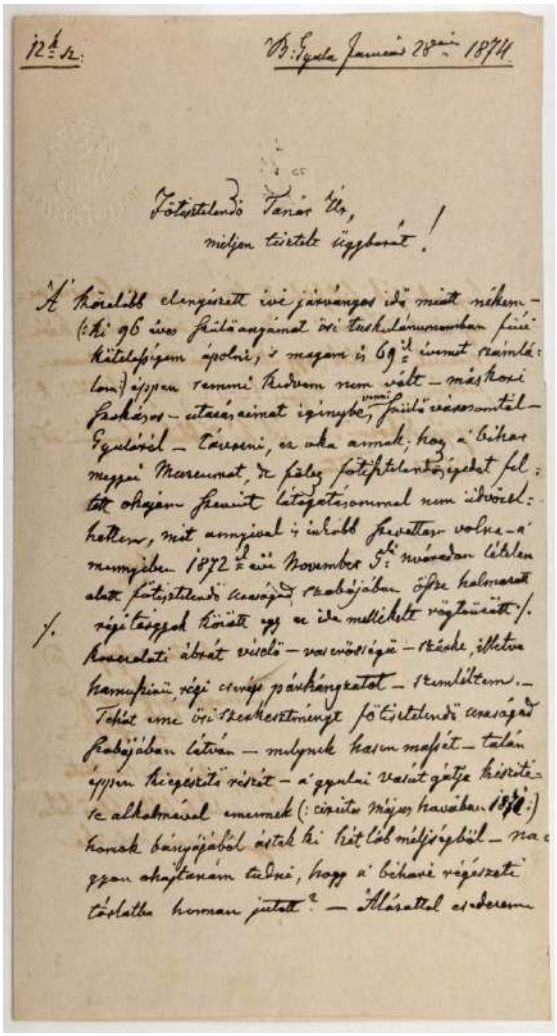

12 db.

Vb. Gyula January 28n 1874

Főtisztelendő Tanár Úr,
mélyen tisztelt ügyfeném!

A' közelebb elmúlott évi járványos idő miatt nékem (:ki 96 éves fiú anyámat évi tiszteletemben fiúi kötelességem ápolni, s magam is 69 ik évemet számlálom) éppen semmi kedvem nem volt – más hosszú fáradságos utazásaimat igénybe, mint fiúi szeretetem – Gyulára – távozni, ez oka annak, hogy a' bihari megyei Museumot, és falu fő tisztelendőségedet fel: tett ohajom szerint látogatásommal nem idő: zhettem, mit annyival is inkább szerettem volna-a' mennyiben 1872 ik évi November 5 ikén múlatban lévén alatt fő tisztelendő urasága szakajában őszre halmozott régiségeid között egy az ide mellékelt régiségre /. hasonlatot ábrát viselő – valószínűleg – szkíta, illetve hamupiszkos régi ezüst pénzkéngetet – szemléltem. – Tehát ime évi szerkesztménget fő tisztelendő urasága szakajában látván – melynek hasonmaját – talán éppen kiegészítő részét – a' gyulai vasut gátja kiásása alkalmával emennek (: ezüstön Május havában 1870 :) honak bányájából ástak ki kétlés méltóságából – na éppen ohajtanám tudni, hogy a' bihari régészeti társaltba honnan jutott? – Állásattal és szeretettel

Anexa 4.

Exemple de ciorne realizate de către personalul muzeal la începutul secolului XX

(nr. de inventar 427/22, 427/28, 4

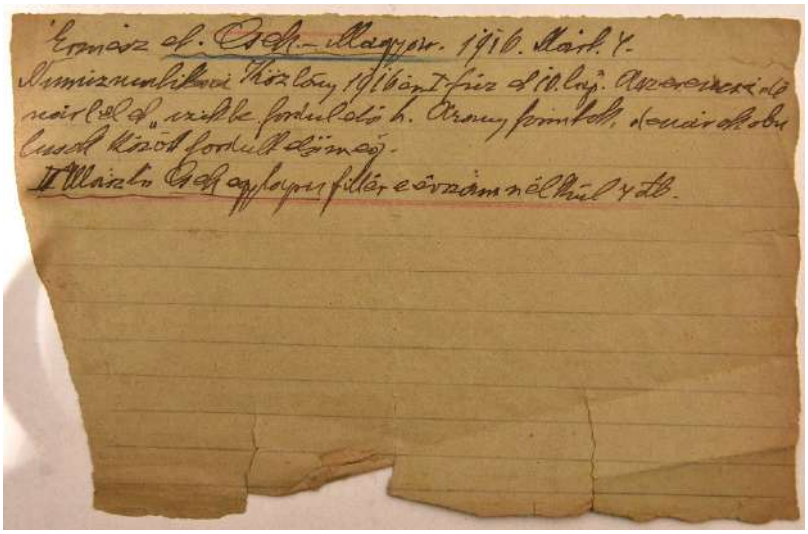

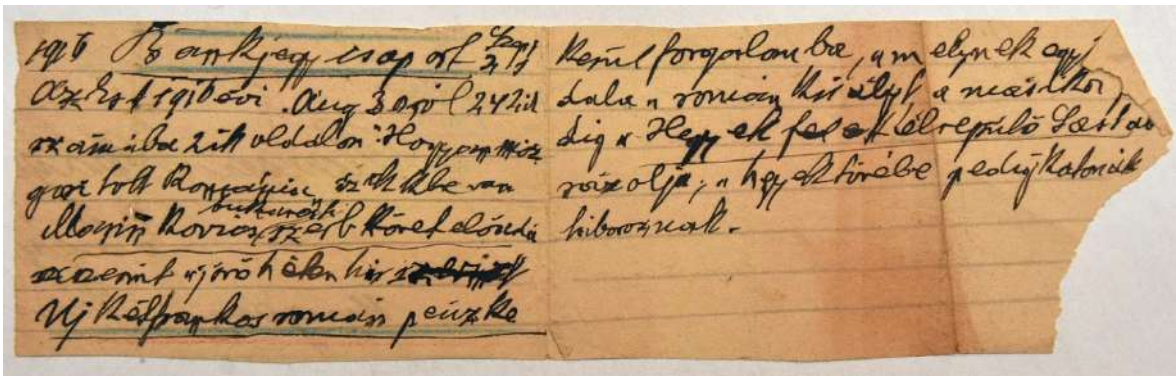

BISERICILE FORTIFICATE DIN DÂRLOS ȘI CURCIU ÎN FOTOGRAFII DE SEC. XIX DIN COLECȚIA DE FOTOGRAFIE VECHE A MUZEULUI ȚĂRII CRIȘURILOR

Doina – Gabriela ANANIE*

FORTIFIED CHURCHES FROM DÂRLOD AND CURCIU IN 19th CENTURY PHOTOGRAPHS FROM ȚĂRII CRIȘURILOR MUSEUM OLD PHOTOGRAPHY COLLECTION

ABSTRACT

The existence of Transylvania's fortified churches has been marked throughout the centuries by people and armed conflicts that involved them. The interest aroused by them, even if later compared to similar constructions from the Western Europe, was a beneficial one, opening new ways of knowledge, especially in the sphere of arts and construction techniques. Even if today, despite restoration efforts, some have lost defining architectural or structural elements, retraces can be made with the help of old photographs that have been preserved.

Keywords: fortified churches, Dârlos, Curciu, photography collection, technique, documentary value.

Bisericile fortificate din Transilvania, îndeosebi cele din mediul rural, au fost ignorate vreme îndelungată de istorici în detrimentul bisericilor citadine și a catedralelor somptuoase, în care caracteristicile specifice stilului artistic, în special gotic, s-au manifest evident.

Prima lucrare în care apar menționate aceste zidiri este de fapt un raport întocmit în 1857 de dr. Friedrich Müller, cu titlul *Bisericile de Apărare ale Transilvaniei*, și prezentat în „Comunicările Comisiei Centrale austro – ungare pentru cercetarea și îngrijirea monumentelor", vol. II[1]. În 1900 apare primul album cu 50 de imagini despre „Cetăți și castele bisericești din Transilvania", publicat de Emil Sigerus, etnograf, colecționar și istoric sas născut la Sibiu[2], cel care le-a făcut cunoscute dincolo de granițele statale și le-a introdus în literatura de specialitate.

În Transilvania, bisericile fortificate, având o dublă destinație, atât pentru cult, cât și pentru apărare, au cunoscut cea mai mare densitate teritorială și cea mai diversă tipologie, dar și amenajări cu rol de apărare complexe, datorate păstrării caracterului defensiv pentru o lungă perioadă de timp. Majoritatea sunt construcții în stil gotic, cele romanice (s-au păstrat mai mult în zonele rurale), de la început, ajungând neîncăpătoare pentru numărul de credincioși în creștere.

Cele șase fotografii cu bisericile evanghelice fortificate din Dârlos și Curciu fac parte dintr-un ansamblu de 20 de imagini cu biserici fortificate din Transilvania, realizate în a doua jumătate

* Muzeul Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal; e-mail: gabiananie@mtariicrisurilor.ro.

[1] Iuliana Fabriţius Dancu, *Cetăţi ţărăneşti săseşti din Transilvania* (ediția a II-a revăzută), Întreprinderea Poligrafică Sibiu, Revista TRANSILVANIA, Sibiu, 1983, p. 4.

[2] *Ibidem.*

a secolului al XIX-lea, ce se regăsesc în colecția de fotografie veche a Muzeului Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal. Imaginile au rămas moștenire de la „Societatea de Arheologie și Istorie a Comitatului Bihor și a orașului Oradea (*B.V.N.V.R.T.E. – Biharvármegyei és Nagyváradi Régészeti és Történelmi Egylet*)", societate care a înființat prima instituție muzeală din Oradea în 1872. Drept mărturie a provenienței, regăsim pe versoul fotografiilor ștampila Societății, anul când a intrat în colecția acesteia, locul în registru, respectiv pagina și numărul de inventar. Doar una dintre ele – Biserica evanghelică din Sibiu – poartă marca unui atelier fotograf, cea a fotografului Theodor Glatz din Sibiu (cca. 1855 - 1870).

Fotografiile, analizate din punctul de vedere al tehnicii folosite, au fost realizate după clișee pe sticlă. Suprafața sensibilă a fost tratată în prealabil cu săruri de argint, iar apoi virată în sepia cu bicromat de potasiu. Hârtia fotografică folosită, subțire, a fost cașerată pe carton. S-a aplicat și o etichetă, scrisă cu litere gotice, în limba germană. Judecând după tehnica și metoda de realizare, este posibil ca toate imaginile să fi fost realizate de atelierul sibian, chiar dacă marca sa este prezentă doar pe una singură.

La nr. inv. 1003/64 regăsim o „Vedere din satul Dârlos, de lângă Mediaș – Porthic bei Dorfe Darlos bei Mediasch". Se observă biserica de zid, construită în stil gotic, care era înconjurată de o curtină, azi dispărută. În imagine se mai pot vedea cămările de provizii din jurul bisericii, azi dispărute și ele, precum și câțiva săteni: o femeie torcând, o alta desculță la poartă, un bărbat și el în fața unei porți, un cuplu la intrarea în una din cămările de provizii. Pe verso este ștampila *B.V.N.V.R.T.E.*, anul când a intrat în colecție – 1904, și locul unde se află în registru: p. 252, nr. 15/II.

La nr. inv. 1003/69 se găsește „Biserica satului Dârlos , de lângă Mediaș – Dorfkirche in Darlos bei Mediasch". Pe exteriorul corului se observă picturile murale, realizate în sec. al XVI-lea: prinderea lui Iisus în grădina Ghetsimani și răstignirea lui, portretul Sf. Christofor[3]. În prim plan, pe parcela cultivată cu varză, este un bărbat, cu un document în mâini. Aproape de zidul bisericii se cultiva porumb. Pe verso este ștampila *B.V.N.V.R.T.E.*, anul când a intrat în colecție – 1904, și locul unde se află în registru: p. 252, nr. 15/III.

[3] Iuliana Fabriţius Dancu, *op. cit.*, planșa 60.

Imaginea cu nr. inv. 1003/70 este a portalului vestic, în stil gotic târziu, cu trei retrageri succesive: „Portalul bisericii din Dârlos, de lângă Mediaș – Portal der Darloser kirche bei Mediasch". În imagine apar un bărbat în fața ușii de la intrare și un altul care stă pe trepte, de vorbă cu un copil, așezat și el pe scări. Pe verso este ștampila *B.V.N.V.R.T.E.*, anul când a intrat în colecție – 1904, și locul unde se află în registru: p. 252, nr. 15/I.

La nr. inv. 1003/73 regăsim o altă imagine a portalului vestic: „Portal der Darloser kirche bei Mediasch – Portalul bisericii din Dârlos de lângă Mediaș". În pragul ușii este imortalizat un bărbat în vârstă, cu o ținută închisă la culoare, tunică lungă, peste genunchi, ținând în mâini pălăria și o carte de cult cel mai probabil. Pe verso este ștampila *B.V.N.V.R.T.E.*, anul când a intrat în colecție – 1904, și locul unde se află în registru: p. 252, nr. 15/VI.

Fotografia de la nr. inv. 1003/72 este a portalului sudic cu 5 retrageri și arc frânt al bisericii fortificate din satul Curciu, comuna Dârlos: „Portalul bisericii satului Curciu de lângă Mediaș – Sauptortal der Kirtscher Dorfkirche bei Mediasch". Pe verso este ștampila *B.V.N.V.R.T.E.*, anul când a intrat în colecție – 1904, și locul unde se află în registru: pag. 252, nr. 15/V.

Imaginea care încheie prezentarea, cu nr. inv. 1004/27, surprinde „Intrarea laterală în biserica satului Curciu, de lângă Mediaș – Seiten portal der Kirtscher Dorfkirche bei Mediasch". În prag este portretizat pastorul lăcașului de cult, cu o carte de rugăciuni (Biblia) în mâini. Pe verso este ștampila *B.V.N.V.R.T.E.*, anul când a intrat în colecție – 1904, și locul unde se află în registru: p. 252, nr. 15/IV.

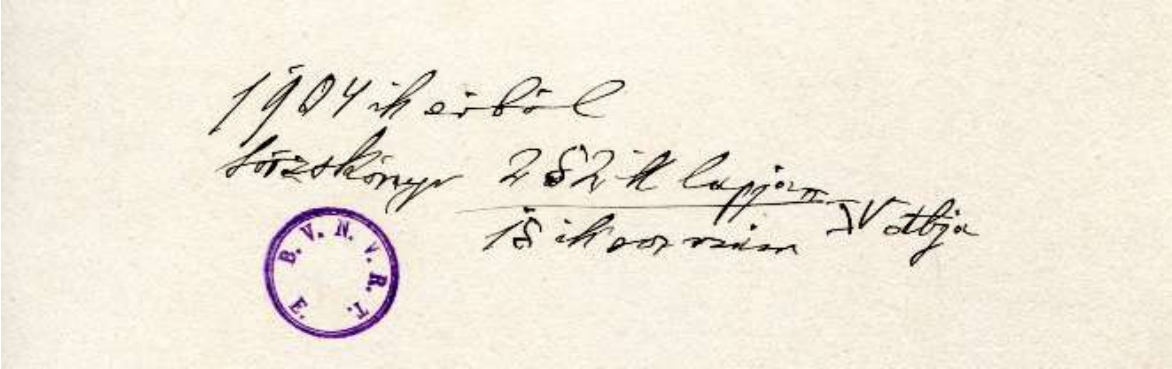

Versoul imaginilor cu ștampila B.V.N.V.R.T.E. și numărul de înregistrare.

Fotografiile cu cele două biserici fortificate, realizate acum mai bine de un secol, sunt martorii tăcuți ai transformărilor prin care au trecut lăcașurile de cult. Vocea lor nu se poate face auzită decât atunci când sunt descoperite sau redescoperite, expuse și prezentate. Valoarea lor documentară, dată de capacitatea de a surprinde acel moment unic, este de netăgăduit.

CĂRȚI CU AUTOGRAF PENTRU OVIDIU DRIMBA ÎN FONDUL BIBLIOTECII MUZEULUI ȚĂRII CRIȘURILOR ORADEA – COMPLEX MUZEAL

Cristian NEGRU*
Doina Gabriela ANANIE**

AUTOGRAPHED BOOKS FOR OVIDIU DRIMBA IN THE ȚĂRII CRIȘURILOR MUSEUM'S LIBRARY
ABSTRACT

Private library collections, especially when they belonged to prominent representatives of culture, receive a special value when entering a book collection of a public or specialized library. Along with the bibliographic processing, particular elements are noted, such as the dedications with autographs from the authors, ex-libris and other notes, which increase the value of the books bearing them. In this article, we present a part of these documentary testimonies, discovered during the registration into the museum's library of a donation consisting of books, magazines and extracts that belonged to Professor Ovidiu Drimba, Ph.D.

Keywords: Ovidiu Drimba, library, books, dedications, autographs.

Fiul al lui Eugen Drimba și al Mariei Samuilă, al treilea din cei șapte copii ai învățătorului, Ovidiu Drimba s-a născut pe 3 septembrie 1919 în comuna Margine din județul Bihor. Familia sa s-a refugiat inițial la Oradea în februarie 1919 din cauza pericolului la care au fost expuși, ca urmare a amenințărilor venite din partea autorităților maghiare – tatăl său a participat alături de câțiva consăteni la Marea Adunare Națională de la Alba Iulia din 1 Decembrie 1918 –, iar după terminarea războiului s-a stabilit la Lugașul de Jos[1].

Student al Facultății de Litere și Filosofie a Universității „Regele Ferdinand I" din Cluj pe care a absolvit-o în anul 1942, a ajuns asistent la catedra de filosofia culturii a Facultății de litere din Cluj, propus fiind de prof. Lucian Blaga. Teza de doctorat are ca studiu de cercetare influența simbolismului franceze asupra poeziei românești. O lungă perioadă de timp a condus la Universitatea din Torino catedra de limba și literatura română, după ce se reîntoarce în țară își reia activitatea la catedră la Institutul de Artă Teatrală și Cinematografică „I.L.Caragiale" din București.

Dintre cele mai valoroase opere amintim: *Istoria culturii și civilaziției* (13 volume), *Istoria lieraturii universale* (2 volume), monografia *Ovidiu, poetul Romei și al Tomisului* (tradusă în limbile rusă, italiană și germană). La acestea se adaugă numeroase alte studii și articole de certă valoare.

* Muzeului Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal; e-mail: negru_cristi@yahoo.com.
** Muzeul Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal; e-mail: gabiananie@mtariicrisurilor.ro.
[1] Doina-Gabriela Ananie, „Memento Ovidiu Drimba", în *Crisia*, XLIX, 2019, p. 301.

În urma donaţiei doamnei Anca Moldoveanu, nepoată a prof. univ. dr. Ovidiu Drimba, fondul bibliotecii Muzeului ŢăriiCrişurilor s-a îmbogăţit cu o parte dintre cărţile domniei sale.

A fost întocmit Registrul Inventar Drimba, fiecărei u.b.[2] atribuindu-se succesiv câte un număr, începând cu 1, urmat de iniţiala D, ca semn de apartenenţă la Registrul Drimba. Au fost înregistrate un număr de 829 de cărţi şi extrase, care au fost inventariate preliminar conform documentelor de donaţie după cum urmează:

- Cărţi cu autograf pentru Ovidiu Drimba – 87 u.b.
- Cărţi și broșuri diverși autori – 107 u.b.
- Cărţi și extrase autor Ovidiu Drimba – 74 u.b.
- Extrase diverși autori – 157 u.b.
- Extrase cu autograf pentru Ovidiu Drimba – 78 u.b.
- Reviste diverse și albume de artă – 326 u.b.

Cea mai veche carte din donație este lucrarea *Restez jeunes* a reputatului chirurg francez Victor Pauchet, Paris, 1928 (nr. inv. 216 D), iar cea mai valoroasă u.b. este caietul dictando format A5, traducere în manuscris de Ovidiu Drimba a piesei în trei acte *Epoca de fier*, la cererea lui V.I. Popa, pentru Teatrul „Muncă și voie bună", actele I și III.

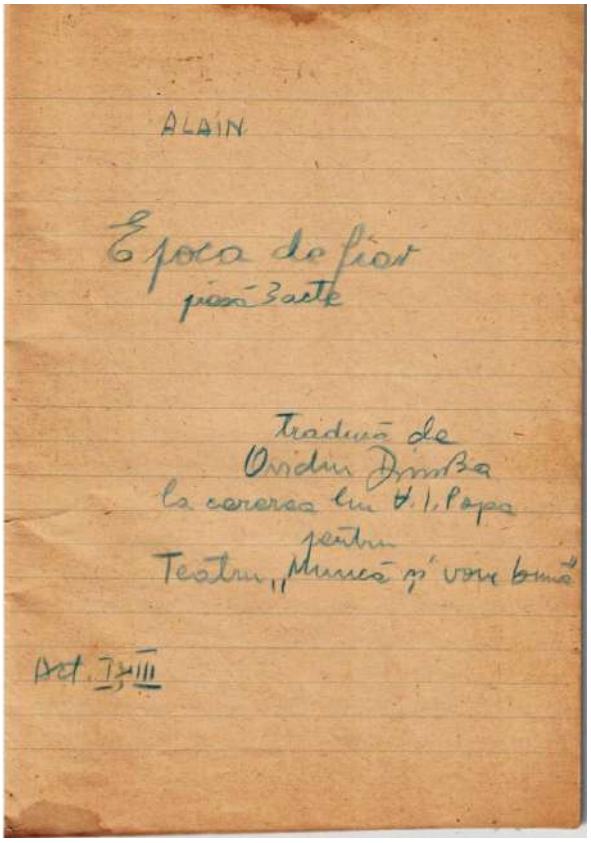
ALAIN

Epoca de fier
piesă 3 acte

Tradusă de
Ovidiu Drimba
la cererea lui V.I. Popa
pentru
Teatru „Muncă și voie bună"

Act. I și III

Fig. 1. Prima filă a manuscrisului piesei de teatru *Epoca de fier*

O parte dintre cărţile donate poartă și *ex libris*[3]-ul *(in latină(carte) între cărţi)* familiei Drimba, acel însemn de apartenenţă a unei cărţi la o bibliotecă particulară sau publică.

[2] Unitate de bibliotecă.

[3] https://ro.wikipedia.org/wiki/Ex_libris.

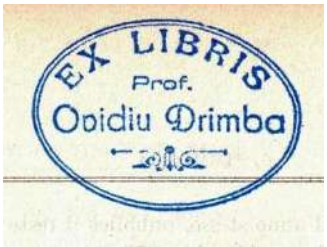

Fig. 2. Ex libris-ul bibliotecii personale Ovidiu Drimba

Autograful și dedicațiile scrise pe cărți stabilesc sau confirmă o legătură sufletească între autor și cititor, autorul primindu-și în acest fel aprecierea pentru munca depusă, iar cititorul, gândurile și sentimentele acestuia. Fiind parte integrantă a operei lor, aceste însemnări dau plusvaloare volumelor care le poartă, cu atât mai mult dacă ele fac referire și sunt dedicate unei persoane de notorietate, dacă pe lângă obișnuitele schimburi de salutări cordiale sunt însoțite și de unele aspecte care țin de anumite întâmplări sau situații de viață, valoarea istorică, culturală și documentară a acestora crește implicit.

Cele mai valoroase cărți cu autograf din cadrul donației aparțin, bineînțeles, lui Ovidiu Drimba și sunt adresate soției sale, Adrienne Hélene Andronescu, cu care s-a căsătorit în anul 1947, avându-i ca nași de cununie pe prof. Lucian Blaga și soția sa, Cornelia[4]. Astfel, în volumul *Eseiști spanioli* apărut la Editura Univers, București, în anul 1982, îi transmite soției: „*Pentru Aeve al meu cel drag, cartea aceasta pe care i-am promis-o acum 35 de ani, și pe care i-o pot dărui azi, când în sfârșit a venit și ea, ca să fie prezentă la sărbătoarea celor 35 de primăveri ale noastre! Ovi, 15.II.82*".

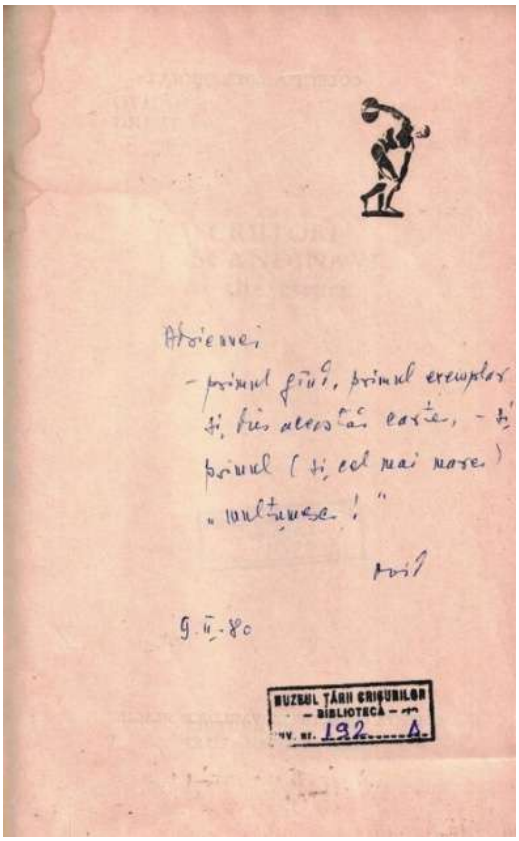

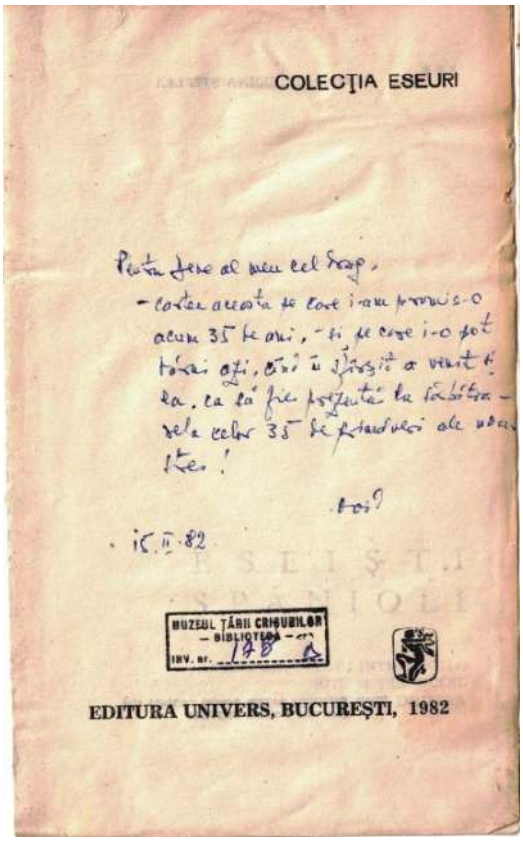

Fig. 3 și 4 – Dedicații pentru Adrienne de la Ovidiu Drimba

[4] Doina-Gabriela Ananie, *op. cit.*, p. 303.

O carte cu autograf, care se remarcă în mod deosebit datorită celui căreia îi aparţinuse, este cea venită din partea lui Ștefan Popa[5], un bun prieten și apropiat al profesorului Drimba, în volumul de versuri *Omul cu compasul*, apărut la Editura pentru Literatură în 1966, autorul îi scrie: „*Distinsului profesor și om de cultură Ovidiu Drimba și doamnei sale Adriana, a căror tinerețe inalterabilă e contemporană cu majoritatea acestor versuri scrise-n acel Sibiu fără pereche, pe care amintirea noastră-l transformă în legendă. Cu aleasă prietenie și dragoste Ștefan Aug. Doinaș 15.V.1967*".

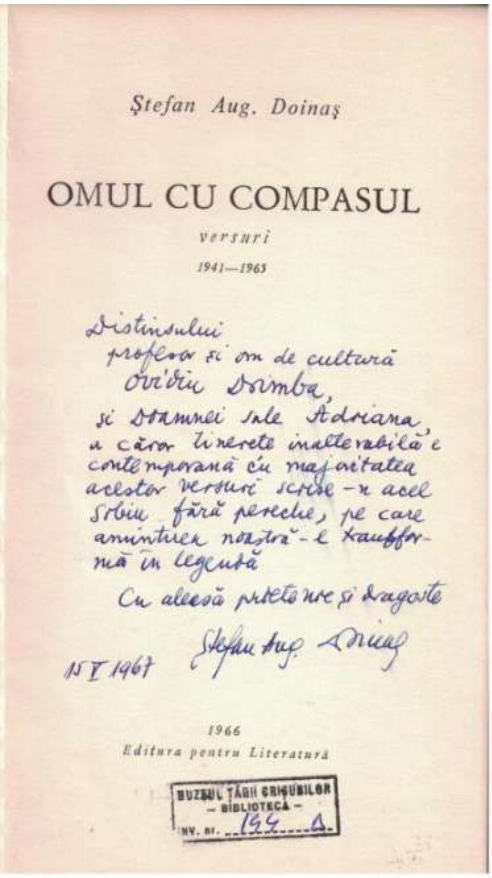
Ștefan Aug. Doinaș

OMUL CU COMPASUL

versuri

1941—1965

Distinsului
profesor și om de cultură
Ovidiu Drimba,
și Doamnei sale Adriana
a căror tinerețe inalterabilă e
contemporană cu majoritatea
acestor versuri scrise-n acel
Sibiu fără pereche, pe care
amintirea noastră-l transformă
în legendă
Cu aleasă prietenie și dragoste
15 V 1967 Ștefan Aug. Doinaș

1966
Editura pentru Literatură

BUZEUL TĂRII CRIȘURILOR
– BIBLIOTECĂ –
INV. NR. 194 A.

Fig. 5. Dedicație de la Ștefan Augustin Doinaș

Cele mai numeroase însemnări provin din cele 15 cărţi, toate cu dedicaţii pentru O. Drimba, dăruite de către autorul acestora profesorul Emil I. Roșescu[6], fost coleg la Liceul „Emanuil Gojdu" din Oradea și prieten apropiat, companion de drumeţii montane. În două dintre dedicaţii amintește despre un mare pericol în care a fost pus O. Drimba în timpul unei călătorii prin Făgăraș: „*Bunului meu coleg gojdist, Ovi, să-i amintească de temerara și dramatica noastră escapadă hiemală în Făgăraș și să-i descrețească fruntea citind-o. Oradea, 6.VI.2004*" (Emil I. Roșescu, *Antidot spiritual – Pentru supraviețuire II Bulă și Bulișor*, Oradea, 2004) și „*Lui Ovi neprețuitului meu companion în Munții Făgăraș, care sub ochii mei îngroziți, și-a văzut sfârșitul evitându-l. Oradea 2.X.(1)999*" (Emil I. Roșescu, *Din drumul unei vieți – Chemarea stirpei*, Oradea, 2001).

[5] Ștefan Popa (1922-2002), cunoscut sub pseudonimul Ștefan Augustin Doinaș, profesor, membru al Academiei Române, redactor și director al revistei *Secolul 20*, poet, traducător, critic literar și om politic.

[6] Emil I. Roșescu (1917-2007), coleg de clasă și bun prieten cu Ovidiu Drimba, profesor și director al Liceului „Emanuil Gojdu" Oradea.

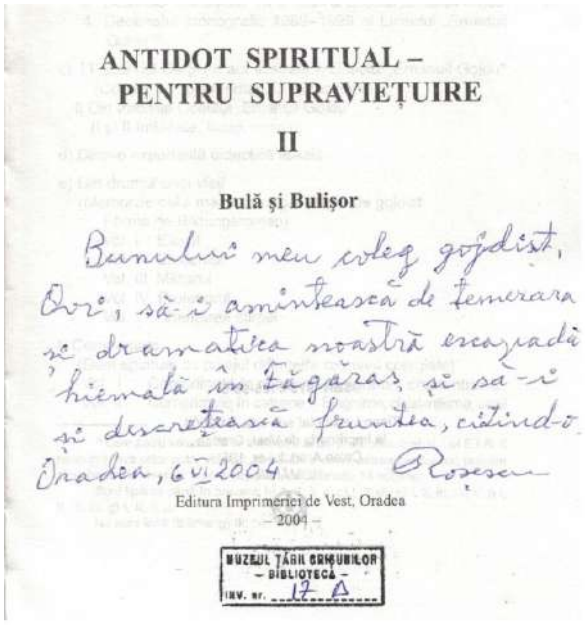
ANTIDOT SPIRITUAL –
PENTRU SUPRAVIEȚUIRE
II
Bulă și Bulișor
Bunului meu coleg gojdist, Ovi, să-i amintească de temerara și dramatica noastră escapadă hiemală în Făgăraș și să-i și descrețească fruntea, citind-o
Oradea, 6 VI 2004
Roșescu
Editura Imprimeriei de Vest, Oradea
– 2004 –
MUZEUL ȚĂRII CRIȘURILOR – BIBLIOTECĂ – INV. NR. 17 A

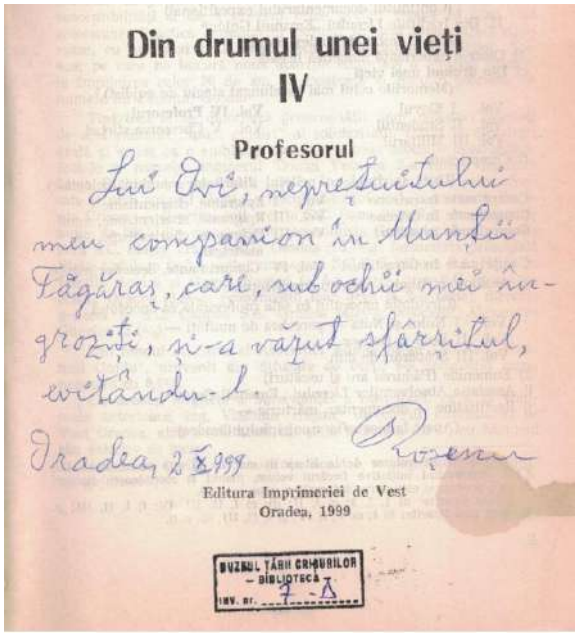
Din drumul unei vieți
IV
Profesorul
Lui Ovi, nepreșuitului meu companion în Munții Făgăraș, care, sub ochii mei îngroziți, și-a văzut sfârșitul, evitându-l.
Oradea, 2 X 1999
Roșescu
Editura Imprimeriei de Vest
Oradea, 1999
MUZEUL ȚĂRII CRIȘURILOR – BIBLIOTECĂ – INV. NR. 7 - A

Fig. 6 și 7 Dedicații de la Emil I. Roșescu

Respectul și aprecierea pentru Ovidiu Drimba sunt mai mult decât evidente, în toate însemnările considerându-l pe acesta ca *„având cea mai prestigioasă pană dintre toți gojdiștii veacului al XX-lea*".

Într-una dintre cărți (Emil I. Roșescu, *Decenalul aniversar 1992-2002 al Asociației Absolvenților Liceului „Emanuil Gojdu"*, Oradea, 2002) se afla și o scrisoare, trimisă după cum reiese din textul ei cu un număr din revista școlii[7], datată Oradea 10 mai 1982, adresată lui O. Drimba, în care, printre altele, îi reamintește acestuia de rugămințile de a-l vizita și de a-i trimite materiale legate de viața și activitatea sa, care să fie afișate în vitrina[8] Liceului „Emanuil Gojdu", mustrându-l oarecum pentru că Lucian[9] *„... își are vitrina mult mai bogată". Tu nu ai la vitrina ta decât o fotografie și niște corespondență. Mulți dintre vizitatori te-au recunoscut și s-au interesat de tine. Te-am mai rugat să dai pentru vitrina ta un memoriu de viață și activitate, o fotografie (9/12cm)", lista bibliografică a lucrărilor tale, cărți publicate și evocări din viața de elev. Le aștept*".

[7] Revista liceului, *Țara visurilor noastre*, una dintre cele mai vechi reviste școlare de la noi, primul număr apare în decembrie 1937.

[8] Este vorba despre expoziția „Cartea de Aur a Liceului Emanuil Gojdu", la inițiativa profesorului Emil I. Roșescu în anul 1966, care a devenit un muzeu autentic ce ilustrează valorile, inițiativele și contribuțiile absolvenților gojdiști la patrimoniul cultural științific românesc.

[9] Lucian Drimba (1929-1997), profesor, istoric literar, membru al Uniunii Scriitorilor din România.

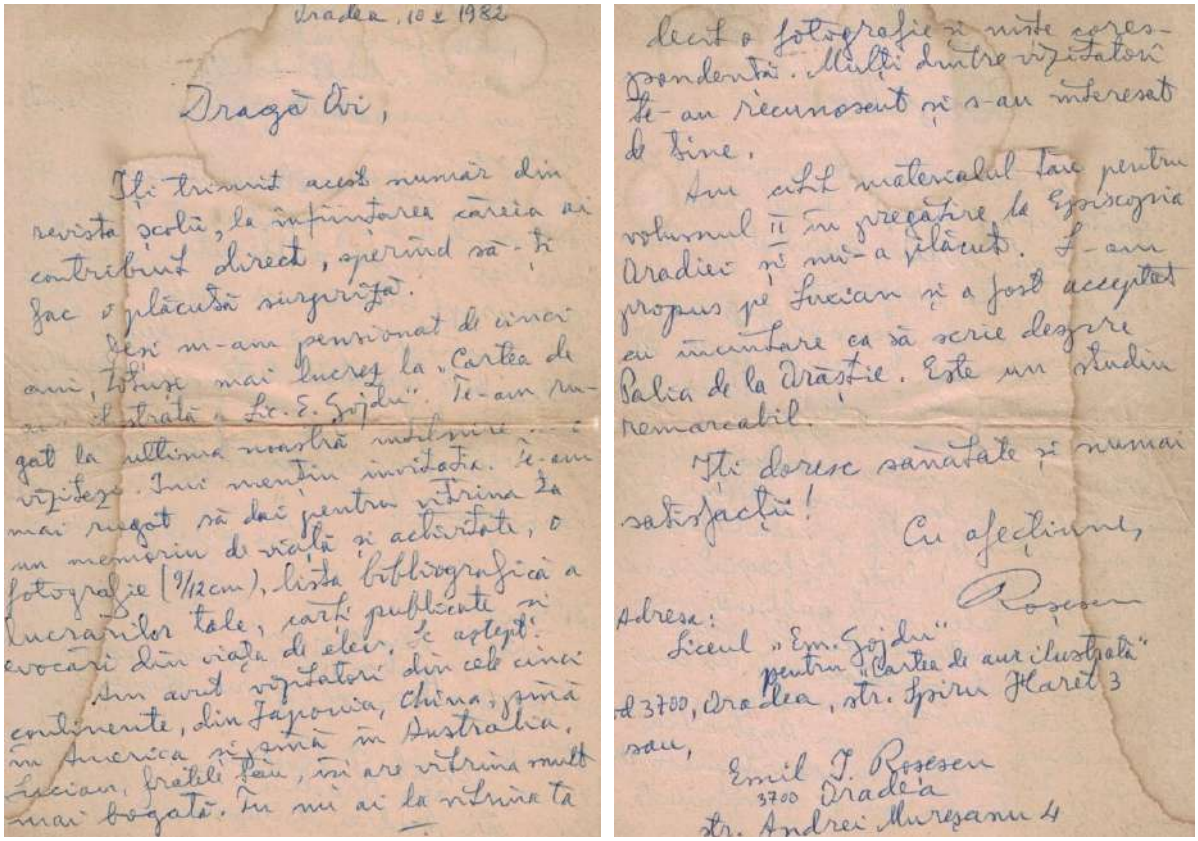

Oradea, 10 I 1982

Dragă Ovi,

Îți trimit acest număr din revista școlii, la înființarea căreia ai contribuit direct, sperând să-ți fac o plăcută surpriză.

Ieri m-am pensionat de cinci ani, totuși mai lucrez la „Cartea de aur ilustrată „Lic. E. Gojdu". Te-am rugat la ultima noastră întâlnire ... vizitez. Îmi mențin invitația. Te-am mai rugat să dai pentru vitrina la un memoriu de viață și activitate, o fotografie (9/12cm), lista bibliografică a lucrărilor tale, cărți publicate și evocări din viața de elev. Te aștept.

Am avut vizitatori din cele cinci continente, din Japonia, China, până în America și până în Australia. Lucian, fratele tău, își are vitrina mult mai bogată. Tu mi ai la vitrina ta decât o fotografie și niște corespondență. Mulți dintre vizitatori te-au recunoscut și s-au interesat de tine.

Am citit materialul tău pentru volumul II în pregătire la Episcopia Oradiei și mi-a plăcut. L-am propus pe Lucian și a fost acceptat cu încântare ca să scrie despre Palia de la Orăștie. Este un studiu remarcabil.

Îți doresc sănătate și numai satisfacții!

Cu afecțiune,

Roșescu

Adresa:
Liceul „Em. Gojdu"
pentru „Cartea de aur ilustrată"
4 3700, Oradea, str. Spiru Haret 3
sau,
Emil I. Roșescu
3700 Oradea
str. Andrei Mureșanu 4

Fig. 8 și 9 Scrisoare față/verso de la Emil I. Roșescu

O altă scrisoare datată Oradea, 01.03.2004, îl informează cu tristețe pe O. Drimba de faptul că aniversarea liceului și a patronului său fusese redusă de către conducerea acestuia la o simplă serbare numai pentru profesori și elevi, fără alți invitați prestigioși din afară, separând aniversarea liceului de cea a patronului său care urma să aibă loc „… *cândva la toamnă. Când eu nu cred că voi mai fi*".

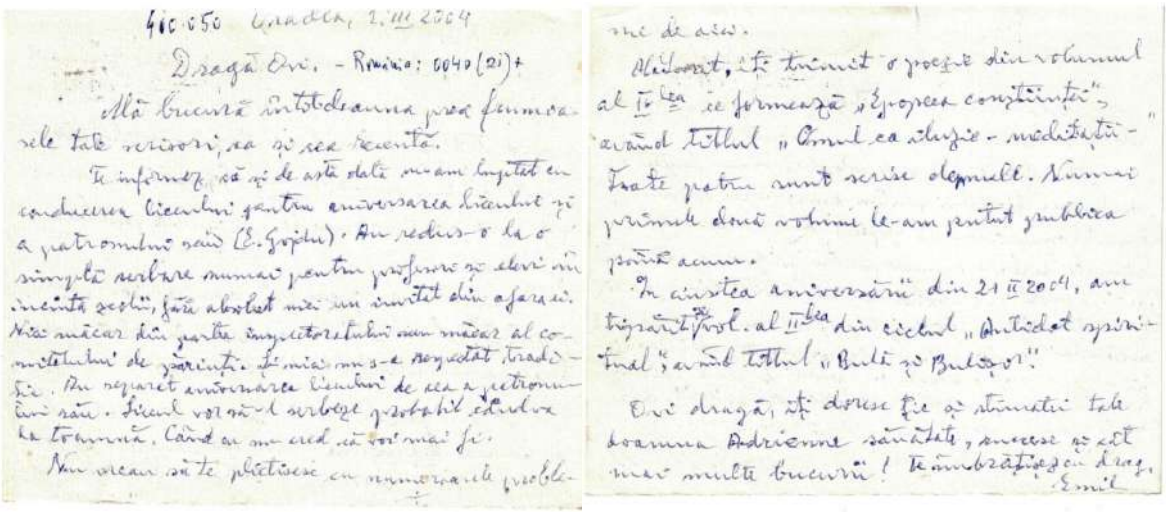

410050 Oradea, 1.III.2004

Dragă Ovi. - Rămizo: 0040(21)+

Mă bucură întotdeauna prea frumoasele tale scrisori, ca și cea recentă.

Te informez că și de astă dată m-am luptat cu conducerea liceului pentru aniversarea liceului și a patronului său (E. Gojdu). Au redus-o la o simplă serbare numai pentru profesori și elevi în incinta școlii, fără absolut nici un invitat din afară. Nici măcar din partea inspectoratului sau măcar al comitetului de părinți. Și mie mi-s-a respectat tradiția. Au separat aniversarea liceului de cea a patronului său. Liceul vor să-l serbeze probabil elevii la toamnă. Când eu nu cred că voi mai fi.

Nu vreau să te plictisesc cu numeroasele probleme de aici.

Mulțumesc, îți trimit o poezie din volumul al IIlea ce formează „Epopeea conștiinței", având titlul „Omul ca elegie - meditații - Toate pentru sunt scrise omului. Numai primele două volume le-am putut publica până acum.

În cinstea aniversării din 21 II 2004, am trimis și prof. al IIlea din ciclul „Antidot spiritual", având titlul „Bulț și Bulțoi".

Ovi dragă, îți doresc ție și stimatei tale doamne Adrienne sănătate, succese și cât mai multe bucurii! Te îmbrățișez cu drag,

Emil

Fig. 10 și 11 Scrisoare față/verso de la Emil I. Roșescu

Maria Crișan[10] îi oferă 15 cărți cu dedicații pe fiecare. Dintre acestea remarcăm, în mod deosebit, una dintre ele (Maria Crișan. *Publius Ovidius Naso bimileniul exilării*, ed. revizuită, Editura versus, București, 2008), în care, într-o lungă evocare a momentelor importante și grele din viața sa, autoarea îi cerea profesorului Ovidiu Drimba să recunoască public faptul că s-a înșelat cu privire la anumite aspecte legate de viața și opera lui Publius Ovidius Naso: „*Vă rog frumos să aveți bunătatea a recunoaște, într-o limbă de circulație că ați greșit orientându-vă după traduceri – a lui Naum, în speță – căci altminteri anihilați munca mea de peste cincizeci de ani (peste treizeci erau la data de 10 iunie 1987 când Prof. Dr. N.I. Barbu*[11] *mi-a înmânat referatul său elogios (p. 194-195) la prima mea lucrare închinată lui Ovidiu (Publius Ovidius Naso),,References of historical geography in Tristia and Pontica)…. Așa că este firesc, omenesc ca măcar acum la senectute să mi se recunoască meritul de a fi lămurit corect… întreaga problematică legată de perioada – 8/9-17 – petrecută de Ovidiu pe teritoriul Geției nu Daciei, căci tot sudul Rusiei de astăzi, fusese în Antichitate, pământ getic. Iată de ce vă rog insistent să reacționați cavalerește spre a se pune capăt falsității și pe de altă parte, spre a-mi fi recunoscută munca mea de o viață. Nutresc speranța că veți găsi tăria și calea de a repara prejudiciile aduse mie care aștept de 22 ani să fiu răsplătită pentru munca de-o viață. Vă urez sănătate și Sărbători fericite, Maria Crișan 16.04.09*”.

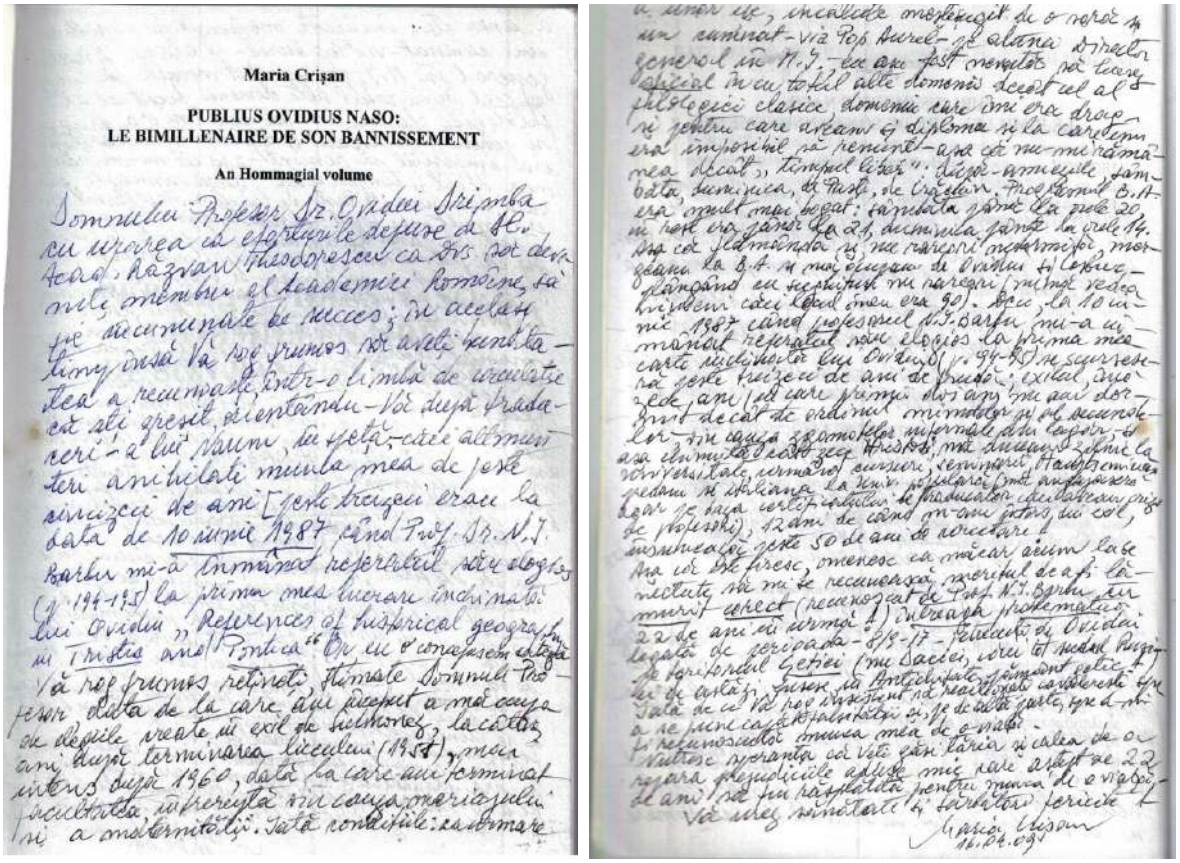
Maria Crișan

PUBLIUS OVIDIUS NASO:
LE BIMILLENAIRE DE SON BANNISSEMENT

An Hommagial volume

Domnului Profesor Dr. Ovidiu Drimba cu urarea de efortirile depuse de Sfș. Acad. Răzvan Theodorescu ca Dvs. să devi membru al Academiei Române, să fie recunoscute de succes; în același timp însă Vă rog frumos să aveți bunătatea – ideea a recunoaște, într-o limbă de circulație că ați greșit, orientându-Vă după traduceri – a lui Naum, în speță, căci altminteri anihilați munca mea de peste cincizeci de ani [peste treizeci erau la data de 10 iunie 1987 când Prof. Dr. N.I. Barbu mi-a înmânat referatul său elogios (p. 194-195) la prima mea lucrare închinată lui Ovidiu „References of historical geography in Tristia and Pontica“. Or eu o consăpesem ideea. Vă rog frumos reținați, stimate Domnule Profesor data de la care am început a mă consuma de efortile create mi exil de tuberoze, la câțiva ani după terminarea liceului (1958), mai intens după 1960, dată la care am terminat facultatea și pereștea mea consumă meriajului și a amărăciunii. Iată condițiile: ca urmare

Fig. 12 și 13 Scrisoare față/verso de la Maria Crișan

[10] Maria Crișan (1930-2019), cercetătoare în domeniul culturii clasice, poetă și traducătoare, axată pe biografia, opera și mai ales exilul lui Publius Ovidius Naso la Tomis, folosindu-se de o bogată documentație și un număr impresionant de mărturii arheologice, epigrafice, cartografice, lingvistice (toponimice), pe baza cărora a încercat să dovedească situarea istorico-geografică adevărată a anticului Tomis ca loc de exil al lui Ovidiu, dar și legat de felul în care viața cotidiană a geților băștinași s-a reflectat în poemele acestuia.

[11] N.I. Barbu, profesor la Universitatea București, Facultatea de Limbi și Literaturi străine, catedra de Filologie clasică.

Mioara Nicolau[12] îi dedică reputatului profesor 11 volume proprii, o scrisoare și o fotografie în care îl regăsim alături de autoare și pe Ovidiu Drimba. Din lipsă de informații, nu putem preciza locul și data la care a fost realizată fotografia.

Fig. 14. Fotografie primită de la Mioara Nicolau (Mioara Nicolau în stânga, Ovidiu Drimba în centru)

Artur Silvestri[13], cel despre care Ovidiu Drimba a spus după moartea sa că „În constituția sa intimă, Artur Silvestri este – intelectualmente – un Homo religiosus”[14], i-a oferit acestuia șase cărți și o scrisoare datată 2004, în preajma sărbătorilor de iarnă.

dr. ARTUR SILVESTRI

• Professeur-visiteur U.F.I. Bruxelles - gestion immobilière/expertise patrimoniale pour U.E.
• Docteur ès sciences appliquées - Université Francophone Internationale (U.F.I. Bruxelles)
• Ph. D. University of Madras - India
• Doctor en Historia H.C. - Institut d'estudis historics medievals de Catalunya – Barcelona

Președinte - UNIUNEA NAȚIONALĂ IMOBILIARĂ DIN ROMÂNIA • Expert Consultant - I.I.E.W.P. & ASPAC pentru ROMÂNIA • Director General - CASA GROUP OF COMPANIES • S.G.A. ROMÂNIA - INSTITUȚIE DE CONSULTANȚĂ IMOBILIARĂ • CARPATHIA PRESS & PRODUCTION • Președinte - ASOCIAȚIA ROMÂNĂ PENTRU PATRIMONIU

2004, de Sfintele Sărbători

Domnia Voastră,

Mi-a părut bine că v-am putut regăsi, în acest an, și mi-a părut și mai bine că Dumnezeu v-a dat putere să înaintați în lucrările ce v-ați propus să îndepliniți.

Solicitatea ce mi-ați arătat-o rămâne un gest memorabil și se așează și ea în memoria unde țin faptele de seamă ce mi s-au întâmplat.

Îngăduiți-mi, deci, să vă mulțumesc. Voi fi și mai mulțumit dacă la începutul anului viitor, voi putea, în sfârșit, să putem edita revistele de cultură COLUMNA LUI TRAIAN și ARHIVA ROMÂNEASCĂ, a căror apariție am amânat-o tocmai pentru a le putea scoate la suprafața zilei de azi mai puternice și mai frumoase.

Și fiindcă se apropie Crăciunul și Anul Nou, îmi este plăcut să vă urez, împreună cu soția mea, noi izbânzi, sănătate și biruință în toate, bună-voie și pace sufletească.

„La Mulți Ani!”

Artur Silvestri

Adresa Poștală: Str. Ciprian Porumbescu nr. 8, sector 1, București, Cod 010652
Tel: 0744/388.846; 021/211.48.53; e-mail: silvestri@k.ro

Fig. 15. Scrisoare de la Artur Silvestri

[12] Mioara Nicolau (1942-2022), poetă, membră a filialei Brașov a Uniunii Scriitorilor; a fost profesor de limbi străine la licee din Brăila, a publicat sub pseudonimul literar Anthonia Amatti.

[13] Artur Silvestri (1953-2008), scriitor, critic literar, doctor în literatură medievală, autor a numeroase cărți, studii și articole cu caracter literar și științific, editor – a înființat editura Carpathia. A fost căsătorit cu scriitoarea Mariana Brăescu.

[14] *Viața de pretutindeni*, nr. 11-12/ decembrie 2008, p. 13.

Dintre alţi autori români care i-au dăruit cărţi sau extrase cu autograf lui Ovidiu Drimba, îi mai menţionăm pe Dan Simonescu[15], pe Răzvan Theodorescu[16], pe fraţii săi, Vladimir Drimba[17] şi Lucian Drimba.

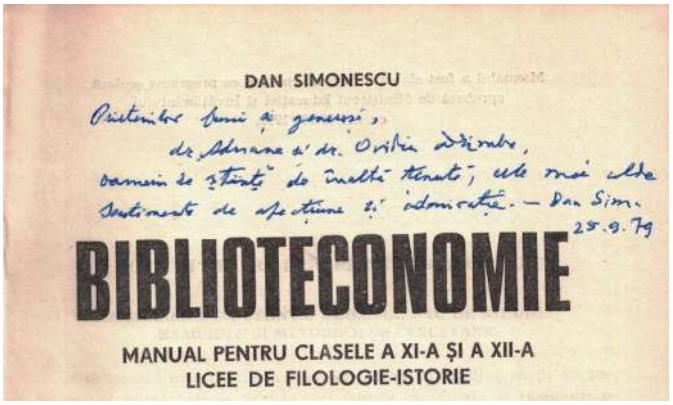
DAN SIMONESCU

Prietenilor buni și generoși,
de Adriana și dr. Ovidiu Drimba,
oameni de știință de multe tenuți, cele mai alte
sentimente de apreciere și admirație. — Dan Sim.
25.9.79

BIBLIOTECONOMIE

MANUAL PENTRU CLASELE A XI-A ȘI A XII-A
LICEE DE FILOLOGIE-ISTORIE

Fig. 16. Dedicație de la Dan Simonesu

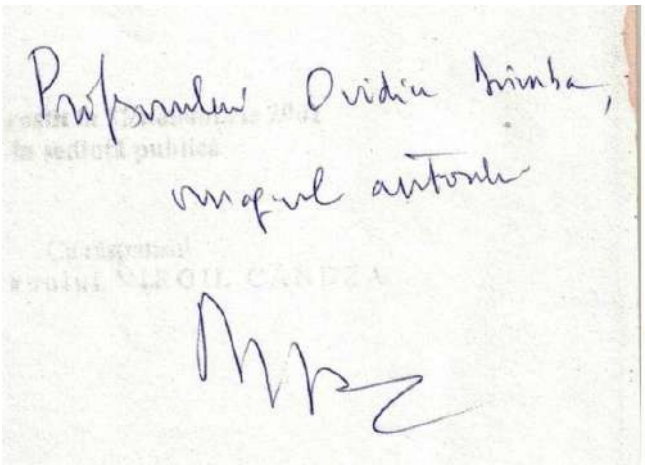
Profesorului Ovidiu Drimba,
omagiul autorului

Fig. 17 – Dedicație de la Răzvan Theodorescu

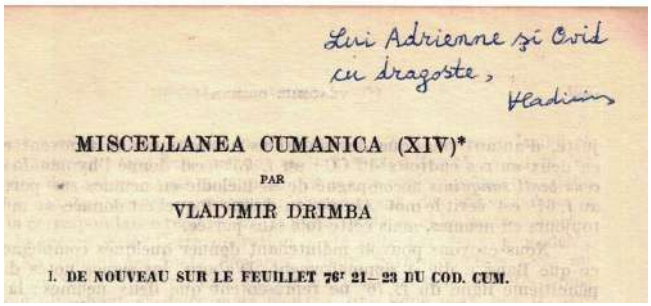
Lui Adrienne și Ovid
cu dragoste,
Vladimir

MISCELLANEA CUMANICA (XIV)*

PAR

VLADIMIR DRIMBA

I. DE NOUVEAU SUR LE FEUILLET 76r 21–23 DU COD. CUM.

Fig. 18. Dedicație de la Vladimir Drimba

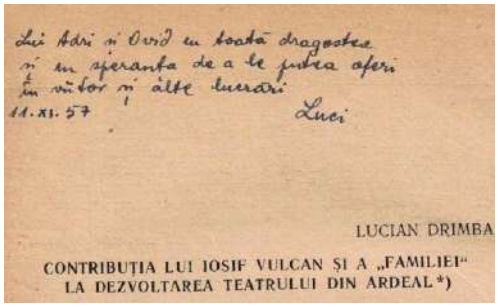
Lui Adri și Ovid cu toată dragostea
și cu speranța de a le putea oferi
în viitor și alte lucrări
11.XI.57
Luci

LUCIAN DRIMBA

CONTRIBUȚIA LUI IOSIF VULCAN ȘI A „FAMILIEI"
LA DEZVOLTAREA TEATRULUI DIN ARDEAL*)

Fig. 19. Dedicație de la Lucian Drimba

[15] Dan Simonescu (1902-1993), bibliograf, istoric literar şi membru de onoare al Academiei Române.

[16] Răzvan Theodorescu (1939-2023), profesor universitar, istoric, politician şi membru titular al Academiei Române.

[17] Vladimir Drimba (1924-2003), profesor universitar, specialist în turcologie (istoria, morfo-sintaxa şi dialectologia limbii turce, limbile găgăuză şi tătară crimeeană şi balcanică etc.). Cfr. https://turca.lls.unibuc.ro/vladimir-drimba-un-turcolog-roman-de-talie-internationala/.

Dintre autorii străini îi amintim pe doi dintre aceştia, apropiaţi ai profesorului Ovidiu Drimba, şi anume pe Mario Ruffini[18] şi Giuliano Bonafante[19].

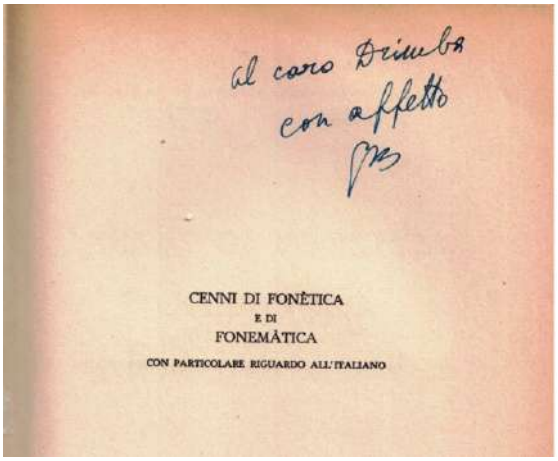

Fig. 20 și 21 Dedicații de la Mario Ruffini și Giuliano Bonafante

Ovidiu Drimba a fost o personalitate marcantă a culturii și civilizației românești, iubit și apreciat de oamenii de cultură din jurul său, care au ținut să-și arate sentimentele față de domnia sa prin aceste dedicații și autografe pe care i le-au oferit împreună cu propriile lor lucrări și volume. Aproximativ 10% din totalul cărților și extraselor (87 buc.) inventariate conțin acest fel de însemnări pentru Ovidiu Drimba, dintre care am ales să le prezentăm pe cele mai inedite și semnificative dintre ele. Având în vedere faptul că în colecția bibliotecii muzeului nostru a intrat doar o mică parte din biblioteca prestigiosului autor, cu siguranță și marea majoritate a acestui fond deține, de asemenea, multe astfel de mesaje-autograf care pot face obiectul unui studiu viitor.

[18] Mario Ruffini(1896-1980), istoric şi filolog italian, traducător de excepţie al lui Mihai Eminescu în limba italiană, a condus Catedra de Limba şi literatura română a Universităţii din Torino, Ovidiu Drimba urmându-i în această funcţie (Doina-Gabriela Ananie, *op. cit.*, p. 304).

[19] Giuliano Bonafante(1904-2005), lingvist, profesor universitar la Universitatea din Genoa, expert în limba etruscă. Cfr https://en.wikipedia.org/wiki/Giuliano_Bonfante.

RECENZII

Sorin Bulboacă, Elena Rodica Colta, Victor Sava (editori), *Pecica. Monografie arheologică și istorică*, vol. I, Editura Mega Cluj-Napoca 2022, 328 p.

Gruia FAZECAȘ

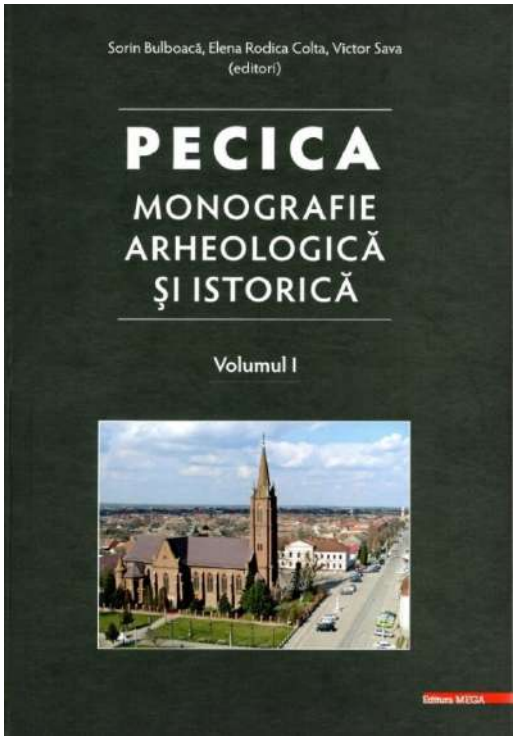

Într-un univers al monografiilor locale aglomerate din ce în ce mai mult de amatori, diletanți, patrioți locali și „pasionați" ai istoriilor zonale, ne face o deosebită plăcere să atragem atenția asupra unui volum editat și realizat de profesioniști ai scrisului istoric și specialiști în domeniul lor de activitate. Coordonatorii acestui volum sunt actuali și foști specialiști ai Complexului Muzeal Arad, iar contribuțiile punctuale din cuprinsul acestuia sunt realizate de arheologi care fie au ca subiect prioritar de cercetare tocmai perioadele la care fac referire în text, fie au participat nemijlocit la cercetarea propriu-zisă din teren.

Acest prim volum din monografia consacrată orașului Pecica este dedicat aproape în exclusivitate descoperirilor arheologice și contextului cărora acestea le aparțin. După o **Prefață** (p. 7) a președintelui Consiliului Județean Arad – I. Cionca, un **Argument** (p. 9) al primarului orașului Pecica – P. Antal, în **Introducerea** semnată de S. Bulboacă și E. R. Colta (p. 11) ne este relevat contextul apariției acestei cărți. Tot în partea introductivă a volumului găsim un capitol cu **Denumiri** ale localității, sate dispărute din zona Pecicăi (p. 13-14) redactat de S. Bulboacă și un capitol privind **Cadrul natural** al zonei orașului Pecica realizat de E. R. Colta (p. 15-17).

Așa cum am menționat în rândurile de mai sus, cea mai mare parte din economia cărții este dedicată descoperirilor și contextelor arheologice: **Dovezi arheologice ale evoluției comunităților umane din arealul localității Pecica** (p. 19-251), capitolul fiind elaborat de către arheologii V. Sava, Fl Mărgineanu, I. C. Cireap, N. Kapcsos (Complexul Muzeal Arad), Fl. Gogâltan – (Institutul de Arheologie și Istoria Artei), Al. Găvan (Institutul de Pre- și Protoistorie din Köln), E Gáll (Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan", București) și A. Ursuțiu (Universitatea „Babeș-Bolyai", Cluj-Napoca). Acest capitol este structurat pe două paliere. Într-o primă parte este descris contextul în care se plasează aceste descoperiri începând din neolitic și până la marea invazie mongolă din 1241-1242 (p. 21-62), fiecare subcapitol privind diversele paliere cronologice fiind centrat pe contextualizarea siturilor. În cea de-a doua parte și cea mai consistentă (p. 62-243) sunt descrise, sub formă de fișe analitice, cele 34 de situri arheologice reperate în perimetrul localității Pecica. Fiecare fișă conține informații legate de: tipul sitului, localizare, perioada în care

acestea au fost investigate, descrierea cercetărilor și a descoperirilor pe paliere cronologice separate. La aceste informații se mai adaugă un bogat material ilustrativ cuprinzând hărți clasice, planuri directoare de tragere (1952), fotografii satelitare, hărți cu model digital de elevație, planul siturilor cercetate, imagini din timpul cercetărilor din teren, imagini de arhivă, desene ale contextelor arheologice, stratigrafii ale siturilor și, nu în ultimul rând, foarte multe artefacte scoase la lumină cu ocazia cercetărilor. Un amplu subcapitol îi este dedicat celui mai cunoscut sit din aria Pecicăi, cel de la Șanțul Mare sau, așa cum l-au numit V. Sava, Fl. Mărginean, I. C. Cireap, Al. Găvan și Fl. Gogâltan – PEC019 = Șanțul Mare, Rovine = Pruniște (p. 175-221). Acest tell, investigat încă din 1870, cuprinde descoperiri aparținând perioadei eneolitice, epocii bronzului, perioadei La Tène, și o necropolă medievală de peste 300 de morminte (sec. X/XI - XIII).

Acest capitol dedicat descoperirilor arheologice este completat cu un subcapitol elaborat de I. C. Crișan și V. Sava privind **Descoperirile arheologice cu localizare incertă** (p. 244-245) și se încheie cu câteva concluzii privind distribuția siturilor arheologice în funcție de principalele etape cronologice și tipul descoperirii și a suprafețelor cercetate la care ajung V. Sava și Fl. Mărginean în subcapitolul **Discuții** și centralizate într-un tabel (p. 245-251). Pentru a mai ilustra și altfel (nu că ar fi nevoie) rigurozitatea științifică privind elaborarea părții legate de descoperirile arheologice din monografia dedicată orașului Pecica merită să amintim cele peste 300 de titluri cuprinse în Bibliografie (p. 253-269).

Ieșind din aria descoperirilor arheologice, S. Bulboacă ne introduce în mediul izvoarelor și documentelor istorice privind **Pecica în Evul Mediu** începând de la prima atestare documentară și până la mijlocul veacului al XVI-lea (p. 271-274). Tot acesta reia problema tratată pe scurt în partea introductivă a cărții (p. 13-14, vezi mai sus) în capitolul **Așezări medievale dispărute în arealul orașului Pecica** (p. 275-284). În capitolul **Pecica sub administrație otomană** (p. 285-289), S. Bulboacă analizează perioada cuprinsă între 1552 și 1699, când zona este caracterizată de o situație de compromis fiscal turco-transilvan în ceea ce privește proprietatea funciară.

Ultimele capitole ale monografiei, redactate de același S. Bulboacă, tratează perioadele istorice așa cum sunt ele descrise chiar în titlul respectivelor secțiuni: **Pecica în Veacul Luminilor** (p. 293-295) ce tratează istoria zonei între 1699-1790, **Pecica română și Pecica maghiară în epoca modernă** analizează perioada cuprinsă între 1818-1910 (p. 297-306), Pecica în contextul Marii Uniri din 1918 (p. 307-309) și **Pecica în secolul XX** care se oprește cu analiza istorică la nivelul anului 1968 (p. 311-315).

Volumul se încheie cu micro-monografiile sub forma unor fișe ale localităților componente ale unității teritorial-administrative Pecica și anume Bodrogul Vechi, Sederhat, Turnu, întocmite de S. Bulboacă, precum și o anexă ce constă în recensămintele desfășurate între 1880 și 1992 (p. 317-328).

În încheiere remarcăm că dincolo de informațiile arheologice expuse foarte metodologic și care pot fi folosite ca instrument de lucru în viitoarele cercetări din zona Pecicăi, volumul este adresat și cititorului nefamiliarizat cu limbajul științific de specialitate, pentru pasionații de istorie, și credem că ar putea fi folosit de profesorii de istorie pentru ilustrarea istoriei locale. Salutăm încă o dată întreprinderea colegilor arădeni și nu numai, cu speranța ca pe viitor să fim martorii apariției a cât mai multor astfel de monografii locale, redactate precum monografia orașului Pecica, realizate de către cunoscători ai situației din teren, problematicii și a surselor documentare și istorice.

Ioan Bejinariu, *Contribuții arheologice la cunoașterea epocii bronzului în depresiunea Șimleului [II.] Descoperirile de tip Cehăluț – Hajdúbagos din Bronzul târziu* [Archaeological contributions to the knowledge of the Bronze Age in the western half of Sălaj County, Romania [II.] The Cehăluț – Hajdúbagos type finds], Editura Mega / Editura Porolissum, Cluj-Napoca / Zalău 2022, 154 p. + LXXXIX pl.

Gruia FAZECAȘ

After a brief introduction (pp. 9-10) and a description of the paleoclimatic geographical framework and lanscape during the Late Bronze Age in the Upper Tisza Basin (pp. 11-13), the author presents the history and the research stage of the Cehăluț – Hajdúbagos cultural group (pp. 14-23).

The third chapter, **Habitat and its components** (pp. 24-38), deals with a number of relevant aspects, such as the continuity of the Otomani and Wietenberg sites, the location of settlements, the stratigraphy and extent of settlements, micro-zones of high settlement density, the internal organisation of the dwelling, and the structure of the settlement. The burial behaviour of the communities of the Cehăluț - Hajdúbagos group is the subject of another chapter (pp. 39-42).

A large chapter is devoted to the archaeological pottery inventory, analysed from the point of view of quality, typology, decoration and firing, as well as other fired clay objects, stone, bone, horn and amber artefacts (pp. 43-67). The chapter on **Metallurgical activity** (pp. 68-83) deals with topics such as evidence of bronze working in the settlements of the Cehăluț - Hajdúbagos cultural group (single pieces, bronze moulds, nozzles), bronze deposits discovered in the area of the group, and the discovery of gold pieces. The osteological and seed remains as well as the stone processing are analysed in a chapter related to the economy of the Cehăluț - Hajdúbagos communities (pp. 84-86). Isolated bronze artefacts, bronze hoards or deposits of ceramic vessels are discussed in a chapter on the imaginary of the Cehăluț - Hajdúbagos communities (pp. 87-92). The last chapter of the volume contains conclusions regarding the area of manifestation of this cultural group, the connections with the previous cultural manifestations of the Ottomani and the Wietenberg cultures, which form the background on which the new group develops, the burial ritual, the chronology and periodisation of the Cehălut - Hajdúbagos type discoveries (pp. 93- 107).

Appendix 1 at the end of the volume consists of the repertoire of 113 points with discoveries belonging to the Cehălut - Hajdúbagos cultural group in Sălaj county (pp. 108-118). The extensive summary in English (pp. 119-132) of a volume dealing with a cross-border issue is to be welcomed, making it possible to know the author's views and new discoveries, as well as Hungarian specialists and beyond.

The accuracy of I. Bejinariu's work can also be deduced from the consistent critical apparatus (pp. 133-154) used to validate his opinions (over 400 titles). The work is richly illustrated (89 plates) with representative material from the sites of Zăuan "Dâmbu Cimitirului", Cehei "Mesig", Șimleul Silvaniei "Observator", Porţ "Bechtel Concrete Plant", Recea "Valea Sudalba / Cemacom", Cehei "Nove", Suplacu de Barcău "Lapiș III", Aghireș "Pădurea Aghireșului", Doh "La izvoare". The approach of colleague I. Bejinariu, the result of more than two decades of deepening the issue, comes to complete with new archaeological material the information regarding the onset of the Late Bronze Age in the Șimleu Basin.

Silviu Sana, Tiberiu Alexandru Ciorba, Traian Ostahie, *Seminarul Tinerimii Române Unite din Oradea*, Editura Mega, Cluj-Napoca, 2023

Blaga MIHOC

Cei mai buni istorici sunt, după opinia multora dintre cunoscători, cercetătorii preocupați de valorificarea, în lucrările lor, a unor *izvoare primare*, adică a documentelor de arhivă inedite. Nu singure, acestea din urmă, ci coroborate cu informații bibliografice exhaustive.

Unii dintre aceștia, din generația mai nouă, sunt antrenați în studiul instituției ecclesiale greco-catolice din România, în legăturile ei cu bisericile din alte țări, dezvăluindu-i trecutul, pentru a arăta rolul pozitiv pe care l-a avut ea în dezvoltarea culturii poporului român din Transilvania, și prin aceasta în emanciparea general a sa. La loc de frunte între ei îi putem așeza pe Silviu Sana, un istoric de vârstă mijlocie, cu o operă istorică solidă, pe Tiberiu Alexandru Ciorba, acesta recent contingentat între doctorii domeniului de Universitatea „Babeș-Bolyai" din Cluj-Napoca, și pe profesorul de istorie și religie Traian Ostahie din Oradea. În ultimii trei ani ei au redactat o monografie prodigioasă, întinsă pe cuprinsul a nu mai puțin de trei volume, cu titlul generic de *Seminarul Tinerimii Române Unite din Oradea*, adăugat, pentru fiecare volum, cu specificații sau subtitluri individuale.

Parcurgând paginile primului volum, apărut la editura Mega din Cluj-Napoca în 2023, cititorul de specialitate este pur și simplu copleșit de abundența informațiilor, foarte multe dintre ele *primare* sau inedite. El va constata că încă de la alegerea sa, primul episcop greco-catolic al românilor din teritoriile viitoarei Eparhii greco-catolice de Oradea, dar și urmașii săi în scaunul episcopal au fost preocupați de ideea întemeierii unor instituții de învățământ pentru enoriașii lor. De altfel *ideea educațională*, pe care au îmbrățișat-o aceștia, era inspirată din concepția iluministă, promovată de monarhii Maria Tereza și Iosif al II-lea, cu ajutorul cancelarilor Johann Christoph Bartenstein (1689-1767) și Wenzel Anton von Kaunitz (1711-1794), fără de care făptuirile corifeilor *Școlii Ardelene* n-ar fi fost posibile.

Cei trei autori se vădesc a fi cunoscători profunzi ai problematicii abordate în lucrarea lor, ținând de întemeierea și dezvoltarea, pe parcursul anilor, a unei instituții de învățământ de excepție pentru tinerii români din aceste părți ale Imperiului habsburgic, perenă și modernă, în sensul celor similare din Europa, deschisă și pentru învățăceii din rândul altor neamuri. În ea se promova, precum se poate vedea din conținutul celor trei volume, ideea *universalismului catolic*, fără însă a se uita de *ideea națională*, îmbrățișată deopotrivă de ierarhii din Blaj și din Oradea. Aceștia din urmă, începând cu amintitul Meletie Kováts, Moise Dragoș și Ignatie Darabant, așa cum reiese din scrierea celor trei autori, au cerut Curții Vieneze, ori de câte ori au avut ocazia, să întemeieze, pentru tinerii români, instituții de învățământ teologic separat, chiar dacă accesul în cele ale altor națiuni din imperiu era și rămânea posibil.

Odată întemeiat, *Seminarul Tinerimii Române Unite cu Roma din Oradea* a evoluat și s-a dezvoltat prin timp, bucurându-se de rezultatul activității unor cadre bine pregătite, unele chiar de mare renume între pedagogii epocii. Pornind de la ce scriu Silviu Sana, Tiberiu Alexandru

Ciorba și Traian Ostahie în operatul lor, alți autori ar putea întocmi monografii interesante despre acestea, care să suscite interesul, nu doar al specialiștilor, ci și al unor diletanți iubitori de istorie.

Poate că despre unele dintre aceste cadre de la instituția amintită, așa cum reiese din documentele prezentate, opiniile acreditate de lucrările unor istorici mai vechi s-ar putea schimba radical, și nu în bine, ci în rău. În general, însă, din cuprinsul lucrării rezultă că majoritatea dintre cei care au condus *Seminarul* sau au predat învățăceilor din el s-au comportat, ca să folosim o expresie uzitată pentru evocarea a două personaje de excepție ale bisericilor românești de către istoricul Ioan Lupaș, *ca niște sfinți*, dar și că alții nu s-au ridicat la valoarea atribuită lor de către istoricii mai vechi. Toți, însă, dăruiți de *pronie* cu un grad mai mare sau mai mic de pricepere pedagogică, au avut grijă, așa cum vedem din lucrare, ca procesul de învățământ să se desfășoare în condiții optime, disciplina să fie corespunzătoare, aplicându-se seminariștilor renitenți pedepse graduale, așa cum se practica și în alte așezăminte similare de învățământ. Ei se ocupau de buna gospodărire a instituției, de felul în care se făcea aprovizionarea cu alimente, de chivernisirea fondurilor, adică de cheltuieli.

Documentele redactate mai ales în limba română, comentate de autori, se referă și la programul de desfășurare a studiului de zi și de după-masă. Ele au, din punct de vedere lingvistic, o valoare aparte, amintind de limbajul folosit de intelectualii ardeleni de mai târziu, solemn, plin de latinisme, pe care marele dramaturg Ion Luca Caragiale nu s-a sfiit să-l ironizeze în unele dintre scrierile sale. Citarea unor documente descoperite de autori în fondurile *Serviciului Județean Bihor al Arhivelor Statului din Oradea*, cu referire la mâncărurile consumate de *alumnii* din Seminar și la serviciul sanitar, dau seamă de grija celor care conduceau instituția față de sănătatea acestora.

În ceea ce ne privește, parcurgând paginile acestei scrieri, nu putem să n-o comparăm cu alte lucrări similare, pe care și-au pus semnătura așa-numiții *coordonatori* (această îndeletnicire nu exista în perioada interbelică, ea fiind introdusă la noi în țară prin *împrumut* din Uniunea Sovietică), aleși de cele mai multe ori din rândurile unor universitari, care nu și-au adus, la redactarea lor, un aport serios. E regretabil, prin urmare că, printr-o facilă intervenție ei adună, pe nedrept, după opinia noastră, sporuri serioase de punctaj la una dintre laturile de bază ale activității lor. Majoritatea dintre ei sunt, ce e drept, specialiști de marcă ai domeniului, și exemple sunt destule din universitățile transilvănene, dar există și din aceia care au scris foarte puțin, așa încât nu e de mirare că, datorită, între alți factori, și lor, astăzi nicio universitate din țara noastră nu figurează, ca până nu demult, din punct de vedere valoric, între primele 1000 din lume (în treacăt fie spus au existat, dintre profesorii universitari, cu o carte sau cel mult două de autor, unul, nu-i spunem numele, care a ocupat, prin grija eruditului domn Andrei Marga, funcția de rector al uneia dintre cele mai mari universități din țară).

Revenind la lucrarea pe care o comentăm acum, trebuie să menționăm că, în istoriografia românească de astăzi nu de multe ori putem întâlni scrieri atât de vaste, de documentate, pline de informații inedite, ca cea de față. Din acest motiv socotim că ea poate fi un model pentru cei care scriu cărți de istorie. Și ca un omagiu final din partea noastră, nu ne putem abține să nu rostim, în acord cu poetul Tudor Arghezi, cuvintele folosite de el, într-una din superbele sale poezii: „Carte frumoasă cinste cui te-a scris”!

Oradea, 11 octombrie 2023

Monica Nănescu, Ladislau Márton, Elisabeta Savu, *Orologii muzicale și clopotele lor*, Gheorgheni, F&F International, 2020, 119 p.

Ronald HOCHHAUSER

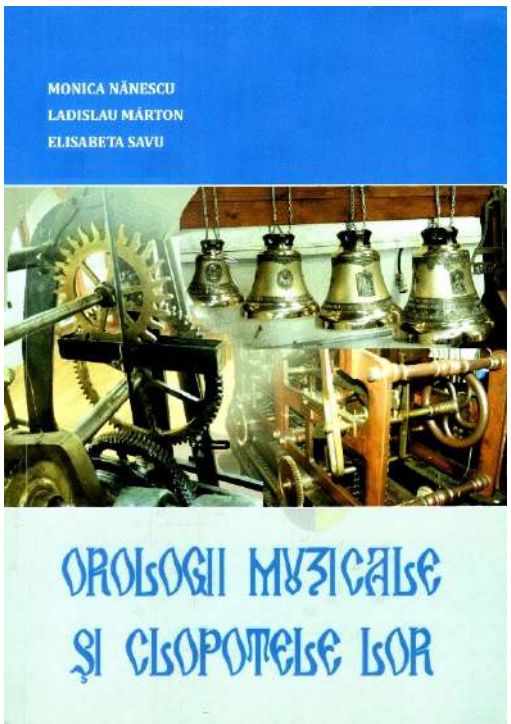

Astfel intitulează autorii volumul lansat la Galeria de Artă „Unirea" din Târgu-Mureș la 9 ianuarie 2021. Acesta se circumscrie domeniului de *arheologie industrială* și tratează un subiect mai puțin abordat în lumea muzeografică, bazându-se pe rezultatele unor investigații cu privire la o „*descriere adecvată a orologiilor, clopotelor și ansamblurilor de orologii și clopote, care formează carillonul*", aflăm din rezultatele cercetării, documentate cu acribie, de altfel sprijinite și încurajate de mai multe instituții muzeale din țara noastră. De un real ajutor a fost dialogul purtat cu autorii – colegele muzeograf Monica Nănescu, șef muzeu în cadrul Muzeului Științei și Tehnicii „Ștefan Procopiu" din Iași, și Elisabeta Savu de la Muzeul Ceasului „Nicolae Simache" din Ploiești, împreună cu inginerul Ladislau Márton din Gheorgheni, cunoscut ca pasionat cercetător al orologiilor, ca proiectant și drept constructor al unor ansambluri tehnice diverse. De asemenea, este remarcabil că demersul acesta investigativ a fost redactat într-un limbaj accesibil pentru o categorie largă de cititori, interesată sau pasionată de acestă temă. Scopul urmărit a fost de a oferi detalii tehnice referitoare la clopote, sisteme de clopote și mecanismele de funcționare ale unui orologiu, dar și de a transmite diferite aspecte în legătură cu trei orologii vestite din România, printre care și orologiul *Catedralei ortodoxe „Adormirea Maicii Domnului"* denumită generic și *Biserica cu „Lună"* din Oradea. Colegii noștri au cercetat toate aceste vestigii cu profesionalismul cuvenit în vederea constituirii unei surse bibliografice definitorii în domeniu.

Așadar, cartea cu o grafică sugestivă a primei coperți (a se vedea imaginea alăturată), este aranjată pe următoarele capitole: *Locul orologiilor în istoria culturii și civilizației*; *Structura și construcția orologiilor*; *Orologii muzicale, orologii cu figurine*; *Clopotul, apogeul meșteșugului turnării bronzului*; *Sunet și formă*; *Clopotele muzicale ale Chinei antice*; *Proiectarea clopotelor*; *Ansamblul muzical orologiu-clopot*; *Turnul cu orologiu și clopote, simbol al orașului Sighișoara*; *Carillonul de la Palatul Culturii din Iași*; *Biserica cu Lună din Oradea*; *Clopote și carilloane maramureșene*. Intervenția beneficiază de un fond bibliografic alcătuit din surse editate în țară (București, Bârlad, Miercurea Ciuc) și în străinătate (Bratislava, Budapesta, Leuven, Milano, Paris, Viena). Aceasta îndeamnă la studiu și învățare, aducând o lumină nouă asupra domeniului

analizat, fie şi numai prin publicarea în premieră a unor scheme cinematice ale modulului de bază al orologiilor, al antrenării arătătoarelor acestora și al bătăilor sferturilor de oră. Textul este însoţit de ilustrații cu o parte a orologiilor monitorizate, de costrucții grafice de clopote și de tabele. De asemenea, beneficiază de rezumat în limba engleză, ceea ce îi conferă un real avantaj cu privire la accesul la informație a unui public cât mai larg!

Considerăm că prin prezentul volum, autorii aduc o contribuţie importantă la cunoaşterea obiectivă a istoricului unor orologii de manufactură şi industriale, respectiv a clopotelor interconectate cu acestea. În consecință, recomandăm volumul, cu multă convingere, specialiştilor şi cercetătorilor din domeniu, ca şi publicului pasionat de aceste minunăţii ale creativităţii umane în ideea înțelegerii fenomenului analizat și al aprofundării unor noțiuni specifice, în detaliu.

Lucia Manolică, ***Perspective ale reconversiei patrimoniului arhitectural industrial din Oradea***, Editura Universității din Oradea, Oradea, 2022, 246 p.

Ronald HOCHHAUSER

Bazată pe lucrarea de doctorat a autoarei, șef lucrări în cadrul *Universității din Oradea, Facultatea de Construcții, Cadastru și Arhitectură, Departamentul Arhitectură*, volumul se constituie într-o premieră absolută prin modalitățile de reconversie a patrimoniului industrial din orașul întemeiat de Regele Ladislau I al Ungariei.

Profesorul emerit dr. Mihai D. Drecin menționează în prefața cărții că: „*lucrarea care vede lumina tiparului este una din sfera interdisciplinarității, împletind istoria Oradiei de la sfârșitul secolului al XIX-lea – începutul secolului al XX-lea cu tendințele actuale din sfera arhitecturii europene, de a se reabilita parte din patrimoniul arhitectonic industrial și comercial al orașului, rămas încă în „picioare", pentru a-l transforma în spații expoziționale, ateliere de creație, săli de conferințe, apartamente în regim hotelier, restaurante, spații de loisir pentru tineret*". În această ordine de idei considerăm că este interesant de amintit și o altă precizare din prefață și anume faptul că „*poate oferi factorilor administrativi orășenești și județeni soluții de modernizare a multor spații, azi nefuncționale, pentru revigorarea activității turistice locale printr-o împletire a vechiului urban cu noul cerințelor noastre*".

Volumul este organizat într-un corp informativ de cinci capitole documentate cu rigurozitate: *Istoriografia temei analizate*, *Oradea în epoca trecerii la industria de fabrică-considerente istorice*, *Exemple ale patrimoniului construit din sectorul industriei și comerțului*, *Arhitectura obiectivelor industriale și comerciale*, *Perspective de realibitare ale unor obiective industriale*. *Posibilul impact asupra turismului*. Acestea familiarizează cititorul cuprins de curiozitate cu structura unor *memorii tehnice* de excepție (texte și proiecte de clădiri industriale), elaborate în perioda Belle Epoque, de pace și relativă bunăstare, cu amprenta lăsată de administrația austriacă asupra dezvoltării edilitare a orașului, cu numele unor arhitecți, ingineri și meșteri constructori, asociate sau nu lucrărilor analizate. Găsim aici proiectele de restaurare și reamenajare, precum și proiecte experimentale de refuncționalizare a unor obiective industriale existente și dispărute de-a lungul timpului, realizate sub coordonarea autoarei.

Cartea se încheie cu preocuparea cadrului didactic universitar, de implicare la nivel local, inclusiv prin felul expus, într-un demers de factură vest-europeană de succes, materializat, spre exemplu, prin proiectul *Gazometrelor* din Viena, al *Muzeului Orsay* din Paris, al *Auditoriului* din Parma, al *Galeriei de artă contemporană „New Tate"* din Londra și, de ce nu, al *Muzeului Energetic Sadu I*, jud. Sibiu, al *Fabricii de Glucoză* din București și, nu în cele din urmă, al *Morii „Gizella"* din Valea lui Mihai, jud. Bihor. Bogata sursă de material bibliografic cuprinde documente din *Arhivele Naționale – Serviciul județean Bihor*, periodice românești și străine, dicționare și enciclopedii, lucrări generale și speciale, respectiv surse electronice. Trebuie spus și că volumul beneficiază de rezumate în limba engleză și germană, care îi conferă un avantaj verosimil cu privire la accesul la informație a unui public cât mai larg!

Utilă în sine prin faptul că tratează o temă cu un eventual final fericit în ce privește valorificarea patrimoniului industrial, uitat până de curând, cartea este plasată în contextul istoric al unui interval de circa 40 de ani de evoluţie socială, economică, urbanistică şi culturală a orașului Oradea și a împrejurimilor sale.

Constantin Liviu Demeter, *Diosig, amfiteatrul lui Dionis în Crișana*, prefață de Dorin Popa, Editura Creatio, Oradea, 2022, 43 p. + il.

Valentin TRIFESCU

„Duceţi-mă-ntr-a vinului cămară
și dragoste îngrămădiţi deasupră-mi!"
Cântarea Cântărilor, 2, 4[1]

Domnul dr. Constantin Liviu Demeter este deja un cercetător (re)cunoscut în domeniul istoriei instituţiilor culturale, confesionale şi de învăţământ. Amintim aici doar două voluminoase sinteze: *Evoluția Școlii Române din Roma în timpul directorului Vasile Pârvan* (Oradea, 2022) şi *Evoluția Seminarului Greco-Catolic din Oradea în timpul episcopului Demetriu Radu* (Oradea, 2022). În paginile următoare vom aduce în atenţia celor interesaţi o plachetă semnată de acelaşi autor, dedicată unui subiect inedit: *Diosig, amfiteatrul lui Dionis în Crișana*. Această publicaţie este rodul fericitei întâlniri dintre un cercetător şi un mecena, proprietarul cramei Corbuţ, singurul producător român de vin din satul Diosig (Bihardiószeg).

Cercetarea domnului Constantin Liviu Demeter este densă în informaţii, aceasta fiind structurată în mai multe capitole, care ating problemele legate de aspectele geografice, climatice, istorice, agronomice şi identitare dintr-o cunoscută aşezare bihoreană. Autorul a realizat o trecere în revistă a evoluţiei agriculturii în Diosig, care a forjat, de-a lungul secolelor, specificul economic şi identitar al localităţii. Dacă în Evul Mediu, Diosigul s-a remarcat mai ales prin pomicultură, de la cultivarea nucilor venind inclusiv numele său, abia în ultimele secole, cultivarea viţei-de-vie s-a impus, în mod definitiv, la scară largă, pe terenurile marilor proprietari funciari, proveniţi din rândul nobilimii maghiare, şi a micilor parcele cultivate de ţăranii maghiari şi români din localitate. În această ordine de idei, Constantin Liviu Demeter ne precizează: „[...] culmile blânde şi molcome ale Dealurilor de vest din zona Diosig sunt înveşmântate în vii de câteva sute de ani, chiar dacă numele aşezării – atestat în secolul al XIII-lea într-un registru papal şi potrivit tradiţiei populare – înseamnă „un colţ cu nuci". Aşa cum aflăm din grafica sigiliului localităţii din anul 1691: în câmpul sigilar, trei nuci în partea superioară, iar la bază două frunze dispuse una în dextra şi cealaltă în senestra. Ceea ce înseamnă aici că, în evul mediu, era un loc fertil pentru pomicultură" (p. 9). Treptat, trepat, cultivarea şi exploatarea nucilor a fost înlocuită cu cea a viţei-de-vie, pentru ca, din secolul al XIX-lea, profilul agricol şi economic al Diosigului să aibă caracteristicile pe care le ştim noi astăzi. Astfel că, „Familia Zichy, când a preluat această localitate în stăpânire la începutul secolului al XIX-lea, şi-a propus ca economia domenială Diosig să fie viticultura. Ferenc Zichy ştia că viţa de vie era o cultură cu potenţial comercial ridicat, căci încă înainte de sosirea acestei familii, în zonă în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea preocuparea faţă de cultura viţei de vie crescuse simţitor [...]" (p. 19). În cele din urmă, în epoca interbelică, ţinându-se cont de caracteristicile pedoclimatice ale regiunii, autorităţile şi specialiştii au recomandat ca în zona Bihorului, şi implicit

[1] Trad. de Bartolomeu Valeriu Anania.

la Diosig, să fie cultivate mai ales soiuri de struguri albi – Riesling Italian, Riesling de Rin, Furmint, Pinot Gris, Muscat Ottonel, Creață (Riesling de Banat) sau Bakator (Rujiță) – și doar două soiuri de struguri roșii – Cabernet Sauvignon și Pinot Noir (p. 29-30). În Partium și în Diosig, românii și maghiarii nu doar au știut să convieţuiască. Mai mult, pe colinele învecinate ale aceluiaşi sat au fost cultivate atât soiuri românești (fetești, crăiești), cât și soiuri ungurești (Bakator, Furmint, Cadarcă), la care s-au adăugat, în mod firesc, și cele internaționale (Riesling, Pinot Gris, Traminer, Cabernet etc.) (p. 34). Însă, în cele din urmă, după cum remarca și profesorul György Csávossy (1925-2015), la Diosig s-a impus Feteasca Regală (p. 36), soi care face cinste producătorilor de vin de aici, lucru pentru care și noi putem depune mărturie.

Preferința pentru vinul alb, la Diosig și în Partium, pusă în evidență de domnul Constantin Liviu Demeter, ne deschide apetitul unor glose care, sperăm, ar putea fi binevenite. Astfel, în această ordine de idei, deși sunt niște popoare cu origini și mentalități profund diferite, dar care au fost destinate să convieţuiască timp de secole, putem spune, totuși, că atât maghiarii, cât și românii au dezvoltat o civilizație a vinului, care are profunde implicații psihologice, comportamentale și morale. În minunatul său breviar dedicat filosofiei vinului, Béla Hamvas a creionat, într-un spirit ludic, principala deosebire dintre băutorii de vin și ceilalți băutori: „[...] Vinului nu-i plac liniile drepte. De aceea, cel care a băut binișor face mișcări volburoase, iar dacă pornește, merge în parabole și hiperbole frumoase. Se spune că și-a pierdut echilibrul și se bălăbăne. Nu cred. Vinului îi plac aceste balansări fâlfâitoare. Uită-te atent la mersul celui îmbătat de vin. Un dans de toată frumuseţea, ceea ce execută el. Vagabond bătrân, nici nu ți-ai fi închipuit că mișcările sale pot fi așa de delicate. Și fii atent, cum e cel care s-a îmbătat cu pălincă! Cel beat de vin se-nvârte întruna, cel îmbătat de rachiu, explodează din când în când, până ce se prăbușete ca lovit cu măciuca. Unul e un dans volburos în parabole, celălalt e mișcare colțuroasă, sacadată. Pot fi observate la popoare întregi. Am descris diferența dintre popoarele băutoare de vin și cele băutoare de rachiu, diferență ce se exprimă în mișcare, gândire, sentimente – în modul lor de viață. Este diferența dintre popoarele muzelor și cele barbare”[2]. În această ordine de idei, există civilizații ale vinului[3], ale berii, ale rachiului sau civilizații nebăutoare de alcool – care pot ascunde ipocrizia (în sensul că se bea pe ascuns) ori abstinența nevrozată. În cadrul marii familii a popoarelor băutoare de vin, din punctul nostru de vedere, trebuie făcută o distincție între popoarele băutoare de vin roșu și cele băutoare de vin alb. Vinul roșu este, prin excelență, cel al colinelor însorite multă vreme, spațiul mediteranean fiind un bun exemplu în acest sens. Vinul alb (la care adăugăm și pe cel rosé) este cel al regiunilor mai friguroase, spațiul Europei Centrale fiind reprezentativ pentru această categorie. În această ordine de idei, putem încadra Transilvania și Partium-ul în ceea ce am numit, cu altă ocazie, *Mitteleuropa de la Vosgi la Carpați*, spațiu cultural caracterizat, printre altele, și de cultivarea soiurilor de struguri pentru vinul alb[4].

Deși de mici dimenisuni, cercetarea domnului Constantin Liviu Demeter atinge o paletă vastă de aspecte de interes local, regional și național, atât din domeniul istoriei economice, cât și din cel al istoriei agriculturii sau al istoriei identităților colective. În cele ce urmează, ne vom opri doar asupra unui detaliu care ține de istoria vieții cotidiene sau de istoria „celor mici”. În acest sens, autorul ne precizează că „[...] Pivnițele private de sub deal se găsesc în partea opusă a șoselei

[2] Béla Hamvas, *Filosofia vinului*, Editura Curtea Veche, București, 2013, p. 67-68.

[3] În ceea ce privește civilizația vinului, recomandăm cartea profesorului Claude Muller, *Alsace. Une civilisation de la vigne. Du VIIIe siècle à nos jours*, Éditions Place Stanislas, Nancy, 2010.

[4] Valentin Trifescu, *Legături culturale româno-maghiare. Studii și materiale*, pref. de Erika-Mária Tódor, Editura Muzeului Național Brukenthal, Sibiu, 2022, p. 90.

naţionale Oradea – Satu Mare, iar alţii deţin pivniţe în localitatea Ianca. În aceste pivniţe, consătenii se chemau între ei la o mică degustare, de obicei miercurea şi duminica şi întoarcerea acasă era doar cu un ulcior plin [...]" (p. 40). Atmosfera întâlnirii dintre bărbaţi, pentru a bea împreună la una dintre pivniţele câte unui gospodar, poate fi recreată, datorită romanului autobiografic al lui Radu Sergiu Ruba, care descrie, în felul următor, petrecerile impovizate spontan dintr-un alt sat cu renume viticol din Partium, de data aceasta din zona Sătmarului: „[...] «Banda», atunci şi acolo, era taraful de lăutari – o vioară, un acordeon, o gordună, uneori două viori şi, în plus, un ţambal de piept. De jos, de la ei, vedeau negreşit care dintre marile uşi de lemn ale pivniţelor săpate în deal stătea deschisă şi unde era rost de petrecere. Se strângeau pesemne iute laolaltă şi, neauziţi, nesimţiţi de nimeni, răsăreau în pragul cramei. / – Cum, dracu', făcea taică-meu, cum mama dracului...? N-am auzit scârţâind o ceteră, n-am văzut umbră de om şi ne-am trezit cu ei la uşă bătând ceardaş! / Pivniţele sunt cea mai de laudă isprăvă din tot ce a crescut în timp sub peticul de cer al Răteştilor [...]"[5].

Nu putem decât să ne bucurăm că proiectul pus la cale de domnii Constantin Liviu Demeter şi Dan Corbuţ a văzut lumina tiparului! El are o mare valoare pentru promovarea culturii şi identităţii locale din zona Bihorului, a Partium-ului şi a României întregi. Parafrazându-l pe Charles de Gaulle[6], o ţară cu sute de podgorii şi crame este greu de guvernat, dar imposibil de anihilat cultural, mai ales acum, într-o epocă a mondialismului şi a prostului gust generalizat. Puterea României constă tocmai în cultivarea nenumăratelor identităţi locale şi regionale, care, departe de a o vulnerabiliza, o întăresc înzecit. Ne încheiem meditaţiile pe marginea cărţii domnului Constantin Liviu Demeter, apelând, încă o dată, la înţelepciunea lui Béla Hamvas: „Vinul este o mască hieratică. Toţi oamenii şi toate popoarele ştiau asta cândva. Descifrarea măştii coincide cu dezlegarea din spasmul răului. *Dionysos lysios* – ziceau grecii – Zeul-Vin Mântuitor. Spunând acestea, abia am atins însă obiectul, cel mult la modul foarte general. Abia dacă am rostit că vinul are chip divin. Or, ştim prea bine, nu există vin în general, aşa cum nu există nici om în general. Există Ioan, Pavel, Grigore, Nicolae, Andrei şi există Sara, Paraschiva, Ana, Ramona. Astfel există vin de Somló, vin de Pannonhalma, vin de Arács, vin de Kiskőrös. Ba mai mult, fiecare an, fiecare gospodar, fiecare butoi are vinul propriu. Toate vinurile ţin de un singur zeu. Însă toate vinurile îşi au geniul lor propriu [...]"[7].

Într-o etimologie care nu ţine de regulile lingvistice, ci de cele ale alchimiei cuvintelor, oare sub masca *Diosig*-ului nu se ascunde cumva însuşi zeul vinului, *Dionis*? Pentru cei care au urechi să audă, ni se scandează în gura mare numele adevărat al localităţii, printr-o stâlcire tipic dionisiacă, ceea ce, de altfel, limba deja a cunoscut, după ce a „sacrificat pe altarul gâtului"[8] o Fetească Regală de Diosig. Şi dacă cei surzi, cei fără gustul exersat sau cei cu credinţa slabă nu au fost convinşi de pseudoetimologia noastră, le reamintim: se spune că Diosig înseamnă „colţ cu nuci", or nu într-un nuc a fost transformată Artemis Caryatis, iubită a lui Dionis?[9]

---

[5] Radu Sergiu Ruba, *O vară ce nu mai apune*, Editura Humanitas, Bucureşti, 2014, p. 24.

[6] „Comment voulez-vous gouverner un pays où il existe 258 variétés de fromage?".

[7] B. Hamvas, *op. cit.*, p. 30.

[8] Cf. François Bréda, *Scrisori despre comicul existenţial. Corespondenţă transtemporală*, Editura Grinta, Cluj-Napoca, 2006, p. 28. „Actul sacrificial se va termina prin intrarea în corpul oficianţilor a Victimei, pentru ca acolo, ca într-un incubator, ea să-şi poată începe misiunea de a pune stăpânire pe «mama» sa gazdă./ «Sângele» acestei Victime Vegetale care este Viţa de Vie, *alias* Bacchus, va fi «Sacrificat» pe altarul Gâtului de către Adepţii cultului./ Drogul vegetal lichid, răspândit prin convoiul «căruţelor» de propagandă a itinerantului propagandist Thespis, va cuceri rând pe rând toate comunităţile Greciei sobre [...]".

[9] Cf. Jean Chevalier, Alain Gheerbrant, *Dicţionar de simboluri*, vol. II, trad. de Micaela Slăvescu, Laurenţiu Zoicaş et al., Editura Artemis, Bucureşti, 1995, p. 352. Poate nu întâmplător, sigla Cramei Corbuţ este alcătuită dintr-o jumătate de frunză de viţă-de-vie şi o jumătate de nucă!